

RICHARD J. EVANS
A HARMADIK
BIRODALOM
S Z Ü L E T É S E

X 272.200

L16345

RICHARD J. EVANS

A HARMADIK BIRODALOM SZÜLETÉSE

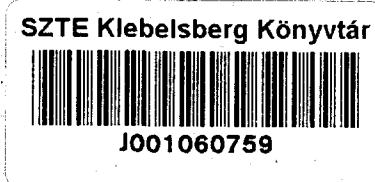
Hogyan verték szét a náci a demokráciát és
kerültek hatalomra Németországban

PARK KÖNYVKIADÓ

A fordítás alapjául szolgáló kiadás:
Richard J. Evans: *The Coming of the Third Reich*
Penguin Books Ltd, London, 2004

Fordította
Sóskuthy György (1–2. rész)
Zsuppán András (3–4. rész)
Varga Benjámin (5–6. rész)

~~L 16345~~ *Atlet.*

Copyright © 2003 Richard J. Evans

All rights reserved

Hungarian translation © Sóskuthy György,
Zsuppán András és Varga Benjámin, 2012

X 272200

Magyar kiadás © 2012 Park Könyvkiadó, Budapest

Borítófotó © Cultiris/AKG Images

Térképek és diagram © Bereznay András: www.historyonmaps.com

Szerkesztette Zsolt Angéla

A fordítást szakmai szempontból ellenőrizte Ungváry Krisztián

Felelős szerkesztő Szalay Marianne

A szöveget gondozta Györke Mária és Lovass Gyöngyvér

Műszaki szerkesztő Kuha Zulejka

A borítót, valamint a belső oldalakat

tervezte és a könyvet tördelte Kőből Vera

Matthew-nak és Nicholasnak

ELŐSZÓ

I

Ez a könyv a Harmadik Birodalom történetéről szóló trilógia első kötete. A Harmadik Birodalom születését mutatja be, a 19. századi bismarcki Németországtól kezdve az első világháborún át egészen a weimari köztársaság sanyarú időszakáig. Számot ad róla, hogy a választási sikert nagyszabású politikai erőszakkal kombinálva hogyan emelkedtek hatalomra a nemzeti-socialisták a nagy gazdasági világválság éveiben, 1929 és 1933 között. Főként azzal foglalkozik, miként sikerült igen rövid idő alatt egypárti diktatúrát kialakítaniuk Németországban úgy, hogy ez a német nép részéről látszólag alig ütközött ellenállásba. A második kötet a Harmadik Birodalom 1933 és 1939 közötti fejlődésének lesz a krónikája: elemzi az ország központi intézményeit, bemutatja működését és lakóinak életét, és beszámol azokról az erőfeszítésekről, amelyekkel a Birodalom felkészítette népét a Németországot újra Európa vezető hatalmává tevő háborúra. Magát a háborút a harmadik kötet taglalja: ismerteti a Harmadik Birodalom katonai hódítási politikájának, szociális és kulturális mozgósításának és elnyomó, valamint népiértő terveinek gyors radikalizálódását, egészen az 1945-ös teljes összeomlásig. A záró fejezet áttekinti majd a Reich rövid, mindössze tizenkét éves történetének utóhatásait és azt, hogy milyen örökséget hagyott a jelenre és a jövőre.

E három könyv elsősorban azoknak szól, akik semmit sem tudnak a témáról, illetve akiknek vannak ugyan bizonyos fogalmaik róla, de gyarapítani szeretnék ismereteiket. Remélem azonban, hogy még a szakemberek is találnak benne érdekes információkat, bár nem ők az igazi célközönség. A sajtó az utóbbi években igen sokat foglalkozott a Harmadik Birodalom örökségével, s a téma továbbra is széles körű érdeklődésre tart számot. A jóvátétel és a kártérítés, a bűntudat és a bocsánatkérés igen érzékeny politikai és morális kérdéssé vált. Mindenütt körülvesznek bennünket a Harmadik Birodalom képei, a múzeumok és emlékművek, amelyek az 1933 és 1945 közötti náci Németország hatására hívják fel a figyelmet. Ámde arról gyakran alig tudunk valamit, hogy mi állt a Harmadik Birodalom ismert történetének hátterében. E hiányt kívánja pótolni ez a három könyv.

Aki egy ilyen feladatra vállalkozik, annak először is meg kell kérdeznie önmagától: valóban szükség van egy újabb könyvre a náci Németország

történetéről? Nem írtak már eleget a témáról? Nem mondtak már el annyi mindent róla, hogy aligha lehetne valami újat hozzátenni? Kétségtelen, hogy a kutatók kevés történelmi témával foglalkoztak ennyire behatóan. A nemzetiszocializmust tanulmányozó művek bibliográfiájának – amelyet a fáradhatatlan Michael Ruck szerkeszt – legújabb, 2000-ben megjelent kiadása több mint 37 ezer címet sorol fel; az 1995-ös első kiadásban még „csak” 25 ezer mű szerepelt. A könyvek számának ez az elképesztő növekedése minden szónál ékezebb bizonyossága a témával kapcsolatos publikációk szünni nem akaró özönének.¹ Egyetlen történész sem remélheti, hogy képes feldolgozni e hihetetlenül bőséges szakirodalomnak akár csak egy jelentősebb részét is. Sőt voltak olyanok, akik oly felfoghatatlanul nagyok és összefoglalhatatlannak találták a rendelkezésünkre álló információk mennyiségét, hogy inkább lemondtak róla. Ennek következtében meglepően kevesen próbálkoztak meg a Harmadik Birodalom történetének átfogó ismertetésével. Az is igaz persze, hogy az utóbbi években több nagyszerű rövid áttekintés jelent meg – itt elsősorban Norbert Frei és Ludolf Herbst műveire² gondolok –, néhány igazán kiváló elemzés, például Detlev Peukert *Inside Nazi Germany* (A náci Németország belülről) című könyve³, s akadnak hasznos dokumentumgyűjtemények is, amelyek közül kiemelkedik a Jeremy Noakes részletes jegyzeteivel kiadott négykötetes, angol nyelvű antológia⁴.

A náci Németország történetével foglalkozó, a nagyközönségnek szánt, átfogó és általános jellegű könyveket azonban fél kézen is össze lehetne számolni. Ezek közül az első – és messze a legsikeresebb – William L. Shirer 1960-ban megjelent *The Rise and Fall of the Third Reich* (A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása) című műve. Ez a kötet az első kiadása óta eltelt bő négy évtized alatt több millió példányban kelt el. Folyamatosan újranyomják, s nagyon sokak számára még ma is ez az első információforrás, ha olvasmányos formát keresnek a náci Németország általános történetére vonatkozó kíváncsiságuk kielégítésére. A mű sikerének több oka is van. Shirer amerikai újságíróként tudósított Németországból egészen az Egyesült Államok 1941. decemberi hadba lépéséig, és éles szemmel látta meg és választotta ki az árulkodó részleteket, a jelenségeket érthetővé tevő eseteket. Könyve tele van emberi történetekkel és a dráma szereplőitől származó, megkapó idézetekkel; az egészet egy tapasztalt hadszíntéri tudósító stílusában és hozzáértésével írta meg. Munkáját azonban a hivatásos történészek egyöntetűen elutasították. Klaus Epstein emigráns német tudós sokak szívéből szólt, amikor rámutatott: Shirer könyve „hihetetlenül kezdetleges” leírása a német történelemnek, s az eseményeket úgy állítja be, mintha azok elkerülhetetlenül vezettek volna el a náci hatalomátvétel-

hez. Ráadásul „ordító hiányosságok” is vannak benne. Túlságosan nagy figyelmet fordít a nagypolitikára, a külpolitikára és a katonai eseményekre, s megállapításai sok esetben már 1960-ban „sem voltak összhangban a náci korszakkal foglalkozó tudományos ismeretekkel”. Most, fél évszázaddal később ez a megjegyzés még jogosabbnak tűnik, mint Epstein idejében. Shirer könyve tehát erőnei ellenére sem képes olyan ismereteket nyújtani a náci Németország történetéről, amelyek megfelelnek a 21. század eleji olvasó igényeinek.⁵

Egészen másfajta áttekintést nyújt Karl Dietrich Bracher német politológus *Die deutsche Diktatur: Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus* (A német diktatúra: a nemzetiszocializmus keletkezése, szerkezeti felépítése és következményei) című, 1969-ben kiadott könyve. A mű Bracher úttörő jellegű és még ma is értékes kutatásait foglalja össze a weimari köztársaság bukása és a náci hatalomátvétel témakörében. Legkiválóbb részei azok, amelyek a nemzetiszocializmus eredetét és fejlődését, valamint annak a német történelemmel való összefüggéseit taglalják – vagyis pontosan azokat a területeket, ahol Shirer a leggyengébbnek bizonyult. A könyvnek csaknem a fele foglalkozik ezekkel a témákkal; a többi valamivel kevésbé részletesen tárgyalja a Harmadik Birodalom politikai szerkezetét, külpolitikáját, gazdaságát és társadalmát, kultúráját és művészetét, háború alatti működését és a náci rendszer összeomlását. Ezen egyenlőtlenségek ellenére a kérdéskört mesteri és hiteles módon ismerteti, s ma is igazi klaszikusnak számít. Bracher értekezésének fő előnye az analitikus világosság és az az eltökéltség, hogy amiről beszámol, azt értelmezza és magyarázza is. Olyan munka ez, amelyet az ember újra meg újra haszonnal forgathat. Másfelől viszont a témát nemcsak egyenetlenül tárgyalja, de bevallottan tudományos megközelítéssel is, ezért az olvasót gyakran igen nehéz feladat elé állítja; ráadásul az elmúlt három és fél évtized kutatásai sok téren elkerülhetetlenül idejétmúlttá tették.⁶

Shirer népszerű, Bracher pedig tudományos megközelítéssel írta meg a náci Németország történetét, egy közelmúltban megjelent mű szerzőjének azonban sikerült áthidalnia a kettejük közötti szakadékot. Ian Kershaw brit történész kétkötetes *Hitler* (1998, 2000) című munkája sikeresen ágyazza be Hitler életét a modern német történelembe s mutatja meg, miként állt összefüggésben felemelkedése és bukása az átfogóbb történelmi tényezőkkel. Ámde ez a mű nem a náci Németország története. Ahogy a szerző nyomon követi Hitlernek a háború alatti egyre fokozódó elszigetelődését, fókuszra is mind jobban beszűkül. Főként azokkal a területekkel foglalkozik, amelyekre Hitler is a legnagyobb figyelmet fordította, azaz a külpolitikával, a háborúval és a rasszizmussal. Kershaw műve már témaválasztásából adódóan sem

vizsgálhatja az eseményeket a hétköznapi emberek szempontjából, és azzal a jó néhány területtel sem foglalkozhat, amelyek nem Hitler közvetlen ellenőrzése alatt álltak.⁷ A jelen könyv és a további két kötet egyik fő célja ezért az, hogy sokféle szemszögből vizsgálja meg a Harmadik Birodalom történetét: ne csak a politikával, a diplomáciával és a hadászati kérdésekkel foglalkozzon, hanem a társadalommal, a gazdasággal, a fajelmélettel és -gyakorlattal, a rendőrséggel és az igazságszolgáltatással, az irodalommal, a kultúrával és a művészetekkel is, méghozzá olyan részletesen, ami a többi műben ilyen vagy olyan okokból nem volt lehetséges, s ezáltal egységes képet adjon róluk, és megmutassa összefüggéseiket.

Kershaw életrajzának sikere azt igazolta, hogy a náci Németország kutatása nemzetközi ügy. A témával foglalkozó legújabb nagyszabású, általános jellegű mű szerzője is egy brit történész: Michael Burleigh *The Third Reich: A New History* (A Harmadik Birodalom története új szemszögből) című könyvéről van szó. Burleigh kezdettől fogva olyan erőteljesen és részletességgel igyekszik megértetni az olvasóval, hogy a náci rendszer alapja az erőszak volt, ami egyetlen más íróhoz sem hasonlítható. Jogosan panaszkodik arra, hogy a tudós szerzők gyakran kissé vértelen, már-már elvont képet festenek a nemzetiszocialistákról, mintha a róluk szóló elméletek és viták fontosabbak volnának maguknál az embereknél. Az ő könyve aztán látványosan billenti helyre az egyensúlyt. Burleigh fő célja a Harmadik Birodalom morális történetének bemutatása. Könyvében a tömeggyilkosságoknak, az ellenállásnak és a kollaborációnak, a politikai erőszaknak és kényszernek, a bűnöknek és az atrocitásoknak jut a fő szerep. Ezzel roppant hatásosan állítja helyre a náci Németország mint totális diktatúra képét, amit az utóbbi években túlságosan is gyakran igyekeztek elbagatellizálni. Ám a mű nem tér ki részletesen a külpolitikára, a katonai stratégiára, a gazdaságra, a szociális változásokra, a kultúrára, a művészetekre, a propagandára, a nők és családok kérdésére és a náci Németország számos egyéb olyan aspektusára, amelyekről igen sok kutatási eredmény látott napvilágot az utóbbi években. Ráadásul a morális ítélezés előtérbe helyezésével hajlamos háttérbe szorítani a magyarázatot és az elemzést. A náci ideológiát például annyival intézi el, hogy az „ostobaság”, „dagályos badarság” és hasonló, miközben kiemeli a németek erkölcstelenségét, amiért felhagytak a gondolkodás morális kötelességével. Pedig nem haszontalan az a Bracheréhez hasonló, másfajta megközelítés, amely komolyan veszi ezeket a mai olvasó szemében visszataszítónak vagy éppen nevetségesnek tűnő nézeteket, s elmagyarázza, hogyan és miért váltak meggyőzővé oly sok német számára.⁸

Ez a krónika ötvözni próbálja a korábbi, hasonló témájú művek erőnyeit. Először is – Shirer könyvéhez hasonlóan – narratív beszámoló. Az a célja,

hogy időrendben ismertesse a Harmadik Birodalom történetét, és megmutassa, miként következett egyik dolog a másikkól. A narratív történetírás az 1970-es és 1980-as években hosszú időre kiment a divatból, mivel a történészek egyre inkább a társadalomtudományokból átvett analitikus megközelítést részesítették előnyben. Ám az utóbbi években több olyan nagyszabású, „mesélős” történelmi mű is megjelent, amely nyilvánvalóvá tette, hogy az elemzői szigorúság és az értelmezői képesség feláldozása nélkül is lehet így írni.⁹ Shireréhez hasonlóan tehát ez a könyv is igyekszik megszólaltatni azokat az embereket, akik átérték a szóban forgó éveket és eseményeket. Mivel a nemzetiszocialista időkben egyoldalúan eltorzult a német történetírás, s mert a Harmadik Birodalom történészeinek munkásságában egyértelműen tetten érhető a személyi kultusz, a vezetés dicsőítése, a második világháború utáni német tudósok igyekeztek teljesen személytelenné tenni a történelmet. Az 1970-es és 1980-as években a modern társadalomtörténet hatására mindennél jobban érdekelték őket a tágabban értelmezett struktúrák és folyamatok.¹⁰ Az így született munkák mérhetetlenül gazdagították a náci Németországra vonatkozó ismereteinket, csakhogy az intellektuális megértésre való törekvés közben a hús-vér emberek szinte teljesen eltűntek a látókörükből. Így aztán e könyv egyik célja az, hogy visszahelyezze a képbe az egyéneket. Ezért mindvégig arra törekedtem, hogy a lehető legtöbbet idézzek a kortársak írásaiból és beszédeiből, illetve hogy az események általános ismertetése és elemzése mellett helyet kapjanak a könyvben az akkor élt férfiak és nők történetei – a rendszer csúcán állóké éppúgy, mint a hétköznapi embereké, akiket magukkal sodortak a drámai események.¹¹

Az egyének élményeinek elbeszélése minden másnál hatásosabban érteti meg az olvasóval, hogy milyen rendkívül összetett döntéseket kellett hozniuk, és mennyire bonyolult – sok esetben áttekinthetetlen – helyzetekbe kerültek. Az akkor élők nem láthatták olyan tisztán a dolgokat, ahogyan mi, akik a múltba tekinthetünk vissza: nem sejtették 1930-ban, hogy mi fog történni 1933-ban, mint ahogy 1933-ban sem tudhatták, mi vár rájuk 1939-ben, 1942-ben vagy 1945-ben. Ha tudták volna, minden bizonnyal másként döntenek. A történetírás egyik legnagyobb problémája az, hogy bele kell képzelnünk magunkat a múlt világába, mindazokba a kétségekbe és bizonytalanságokba, amelyekkel az akkori emberek tekintettek a jövőjükbe – abba a jövőbe, amely a történész számára immár a múlt. Az utólag elkerülhetetlennek tűnő fejlemények akkoriban korántsem látszottak annak, s e könyv írása közben megpróbáltam újra meg újra emlékeztetni az olvasót: a dolgok nagyon másként is alakulhattak volna a német történelem bizonyos fordulópontjainál, a 19. század második felében és a 20. század első felében. Az emberek maguk csinálják a történelmüket, szól

Karl Marx emlékezetes megállapítása, de nem a maguk választotta körülmények közt. E körülmények nem csupán azt a történelmi kontextust jelentik, amelyben éltek, hanem a gondolkodásmódjukat, a feltevéseket, amelyek szerint cselekedtek, s a viselkedésüket meghatározó elveket és meggyőződések is.¹² Könyvem egyik alapvető célja, hogy újraidézzem mindezen dolgokat a mai olvasók számára, és emlékeztessem őket arra, hogy – a történelemre vonatkozó egy másik ismert aforizmát idézve – „a múlt idegen ország: ott másként csinálják a dolgokat”.¹³

Ezért hát nem látom helyesnek, ha egy történelmi mű megengedi magának a morális ítékezés fényűzését. Ez egyfelől történelmietlen, másfelől arrogáns és önhitt dolog. Nem tudhatom, hogyan viselkedtem volna, ha a Harmadik Birodalomban élek, már csak azért sem, mert ha ott éltem volna, akkor más ember lettem volna, mint aki vagyok. A 20. század elejétől a náci Németország történelmi tanulmányozásában – és egyre növekvő mértékben más témáknál is – megjelentek az erkölcsstanból, a vallásból és a jogból származó fogalmak és megközelítések. Ezek ugyan helyénvalóak lehetnek akkor, ha arról kell dönteni, hogy jár-e kártérítés egy egyénnek vagy csoportnak a nácizmus alatti szenvedéseiért, vagy fordított esetben, ha arról van szó, kötelezhető-e egy személy valamiféle jóvátételre a másoknak okozott szenvedésekért; ezekben nem csupán jogos, hanem nagyon fontos is az alkalmazásuk. De egy történelemmel foglalkozó műben nincs helyük.¹⁴ Amint Ian Kershaw megjegyezte: „A kívülálló, a nácizmust soha meg nem élt nem német számára talán túlságosan is könnyű dolog bírálni, s olyan viselkedési normák betartását elvárni, amelyek az adott körülmények között szinte teljesíthetetlenek lettek volna.”¹⁵ Ilyen sok idő elteltével a németek túlnyomó többségére is ugyanez az elv érvényes. Így aztán nagyon igyekeztem elkerülni az olyan kifejezéseket, amelyeknek morális, vallási vagy etikai felhangjai lehetnek. A könyv célja a megértés; az ítékezés az olvasó dolga.

Ma ugyanolyan fontos megérteni, hogy hogyan és miért kerültek hatalomra a nemzetiszocialisták, mint egykor volt, sőt az emlékek fakulása miatt talán még fontosabb. Bele kell bújnunk maguknak a tetteseknek az elméjébe. Rá kell jönnünk, miért nem sikerült az ellenfeleiknek megállítani őket. Meg kell értenünk a már kialakult nemzetiszocialista diktatúra természetét és működését. Ki kell derítenünk, mely folyamatok révén volt képes a Harmadik Birodalom Európát és az egész világot olyan páratlanul kegyetlen háborúba taszítani, amely aztán önnön katasztrófális összeomlásával végződött. Akadtak persze más katasztrófák is a 20. század első felében, melyek közül talán a legjelentősebb az 1930-as évek Szovjetuniójának sztálini rémuralma. De egyiknek sem volt ilyen alapvető és maradandó hatása. A Harmadik Birodalom az ideológiájának középpontjába állított faji meg-

különböztetéssel és gyűlölettel vagy könyörtelen és pusztító hódító háborújával úgy égette bele magát a modern világ tudatába, ahogyan ez – nyugodt szívvel mondhatjuk, szerencsére – egyetlen más rezsimnek sem sikerült. Mindenki számára kijózanító tanulságokkal szolgál annak története, hogy a stabil és modern országnak számító Németország nem egészen egy emberöltő alatt hogyan döntötte fizikai, kulturális és morális értelemben is romba egész Európát – és ezeket a tanulságokat az olvasónak magának kell meglesnie e könyvben, a szerző nem fogja a szájába rágni őket.

II

Kezdetől fogva számos történész és kommentátor igyekezett magyarázatot adni arra, hogy mindez hogyan is történt. Egyes másként gondolkodó vagy emigráns értelmiségiek, például Konrad Heiden, Ernst Fraenkel és Franz Neumann már az 1930-as és 1940-es években olyan elemzéseket készítettek a náci pártról és a Harmadik Birodalomról, amelyeket ma is érdemes elolvasni, és amelyek hosszú időn át befolyásolták a kutatások irányát.¹⁶ De a Harmadik Birodalom történelmi kontextusba helyezésére a korszak vezető német történésze, Friedrich Meinecke tette az első komolyabb kísérletet, közvetlenül a második világháború, a bukás után. Meinecke a Harmadik Birodalom felemelkedéséért elsősorban Németország egyre fokozódó világhatalmi törekvéseit teszi felelőssé, amelyek Bismarckkal kezdődtek, majd II. Vilmos és az első világháború korában tovább erősödtek. Németországot a militarizmus szelleme kerítette hatalmába – vélte –, amely baljóslatúan nagy hatalmat adott a hadsereg kezébe a politikai döntések befolyásolása terén. Németország lenyűgöző ipari erőre tett szert, de ezt úgy sikerült elérnie, hogy az oktatás erősen műszaki jellegűvé vált, a szélesebb körű morális és kulturális nevelés pedig háttérbe szorult. „Azt kerestük, mi a »pozitív« Hitler tevékenységében” – írta Meinecke a művelt felső középosztálybeli elitről, amelynek maga is tagja volt; és képes volt őszintén hozzátenni: úgy vélték, találtak is valamit, ami megfelelt a kor igényeinek. Csak-hogy az egész illúzióknak bizonyult. Ahogy visszatekintett az életére – mely elég hosszú volt ahhoz, hogy emlékezzen Németország bismarcki egyesítésére – s mindarra, ami a Harmadik Birodalom bukásáig történt, Meinecke arra a következtetésre jutott, hogy a német nemzetállam az 1871-es alapítás pillanatától kezdve valami módon elhibázott volt.

Meinecke 1946-ban megjelent töprengései igen fontosak voltak – részben a korlátjaik miatt, részben pedig azért, mert bátor kísérletet tettek egy

élet politikai meggyőződéseinek és törekvéseinek újragondolására. Az idős történész a Harmadik Birodalom alatt mindvégig Németországban maradt, de sok más kollégájával ellentétben nem lépett be a náci pártba, az írásai sem támogatta és nem dolgozott a számára. Mindazonáltal képtelen volt megszabadulni a liberális nacionalizmus korlátjaitól, amelyek közt felnőtt. Neki a katasztrófa – ez 1946-os művének a címéből is egyértelműen kiderül – német katasztrófa volt, tehát nem zsidó katasztrófa, nem európai és nem is világkatasztrófa. Eközben a német történészek régi hagyományait követve főként a diplomáciát és a nemzetközi kapcsolatokat okolta a katasztrófa előidézéséért, s nemigen törődött a szociális, kulturális és gazdasági tényezőkkel. Az ő szemében nem az volt a probléma, amit a náci uralom idején Németországot hatalmába kerítő „faji örület” néven említ futólag, hanem a Harmadik Birodalom machiavellisztikus hatalmi politikája és a világuralom megkaparintására tett próbálkozása, amely végül a megsemmisüléséhez vezetett.¹⁷

Sok hiányossága ellenére Meinecke megértésre tett erőfeszítései egy sor alapvető fontosságú kérdést vetettek fel, amelyek – mint ő is megjósolta – azóta is foglalkoztatják az embereket. Hogyan lehetséges, hogy egy olyan fejlett és igen kulturált nemzet, mint a németeké, ennyire gyorsan és könnyen behódolt a nemzetiszocializmus brutális erejének? Miért volt oly kevés igazi ellenállás a náci hatalomátvétellel szemben? Miként juthatott hatalomra ilyen drámai hirtelenséggel egy jelentéktelen, szélsőjobboldali párt? Miért van az, hogy németek sokasága nem vette észre, milyen katasztrófális következményekkel járhat, ha figyelmen kívül hagyják a náci mozgalom erőszakos, rasszista és gyilkos természetét?¹⁸ E kérdésekre a különböző nemzetiségű és politikai meggyőződésű történészek és kommentátorok igen változatos válaszokat adtak az idők során.¹⁹ A náciizmus csak egy volt a 20. század első felében létrejött erőszakos és könyörtelen európai diktatúrák közül; ez az irányvonal annyira elterjedt, hogy egy történész egyenesen „sötét kontinensnek” nevezte az akkori Európát.²⁰ Ez persze rögtön felveti a kérdést, hogy mennyire gyökerezett a náciizmus a német történelemben, milyen mértékben volt az általánosabb európai folyamatok következménye, és milyen mértékben voltak közösek származásának és uralmának jellemzői a korszak más európai rezsimeinél megfigyelhetőkkel.

Az efféle összehasonlítások vitathatóvá teszik azt a feltevést, hogy egy fejlett gazdaságú és kulturálisan kifinomult társadalomnak valami módon kisebb esélye lett volna az erőszak és pusztítás mélységeibe zuhanni, mint egy kevésbé fejlett országnak. A tény, hogy Németország adta a világnak Beethovent, Oroszország Tolsztojt, Olaszország Verdít vagy Spanyolország Cervantest, teljesen lényegtelen abból a szempontból, hogy mindezen álla-

mok kegyetlen diktatúra alatt éltek a 20. század bizonyos szakaszaiban. A múlt nagyszerű kulturális eredményei semmivel sem teszik mégmagyarázhatatlanabbá a politikai barbarizmusba hanyatlást az efféle eredmények hiányánál; a kultúra és a politika egyszerűen nem hat egymásra ennyire egyszerű és közvetlen módon. Ha van a Harmadik Birodalomnak tanulsága, az az, hogy a csodás zene, a gyönyörű műalkotások és a fennkölt irodalom szeretete nem teszi az embereket erkölcsileg vagy politikailag immúnissá az erőszakkal, az atrocitásokkal vagy a diktatúrának való behódolással szemben. Sőt az 1930-as évektől számos baloldali kommentátor vélekedett úgy, hogy elsősorban éppen a német kultúra és gazdaság fejlettsége tette lehetővé a náciizmus diadalát. Európában a német gazdaság volt a legerősebb, a német társadalom pedig a legfejlettebb. Németországban soha nem látott szintre emelkedett a kapitalista vállalkozások rendszere és szervezetségük mértéke. A marxisták érvelése szerint ennek eredményeként a tőke tulajdonosai és a kizsákmányoltak közötti osztályharc addig fokozódott, amíg el nem érte a töréspontot. A hatalmuk és hasznuk megőrzését mindennél előbbre valónak tartó nagyvállalkozók és tányérnyalók minden befolyásukat latba vetették, s minden rendelkezésükre álló propagandaeszközt felhasználták, hogy létrehozzanak egy érdekeiket szolgáló tömegmozgalmat – a náci pártot –, aztán hatalomra juttassák, s amikor ez sikerült, hasznot húzzanak belőle.²¹

A legkülönbözőbb marxista tudósoknak az 1920-as és 1980-as évek közt hirdetett nézeteit nem szabad gondolkodás nélkül elvetni mint pusztá propagandát. Az évtizedek során jelentős mennyiségű tudományos munka született ezen gondolatrendszer alapján – az Európát az 1945 és 1990 közötti hidegháború idején kettéosztó vasfüggöny mindkét oldalán. De az is igaz, hogy széles körű, átfogó magyarázatként számos gyöngye pontja van. Többé-kevésbé figyelmen kívül hagyta a náciizmus rasszista doktrínáit, és egyáltalán nem adott magyarázatot a nemzetiszocialisták nem csupán a szavak terén, hanem tettekben is megnyilvánuló gyilkos zsidógyűlöletére. Ha figyelembe vesszük, hogy milyen óriási erőforrásokat fordított a Harmadik Birodalom emberek milliói – köztük számos igazi középosztálybeli, jómódú és keményen dolgozó polgár, valamint nem kevés igazi nagytőkés – üldözésére és elpusztítására, nehéz megérteni, miként egyszerűsíthető le a nemzetiszocializmus jelensége a proletariátus elleni osztályharcra vagy azon kapitalista rendszer megőrzésére tett kísérletre, amelynek fenntartásához rengeteg német zsidó járult hozzá. Mi több, ha a náciizmus az imperialista monopolkapitalizmus létrejöttének elkerülhetetlen következménye volt, miként lehetséges, hogy csak Németországban jelent meg, de más, hasonlóan fejlett kapitalista gazdaságokban, például Nagy-Britanniában, Belgiumban vagy az Egyesült Államokban nem?²²

Ugyanezt a kérdést tette fel sok nem német a második világháború alatt, s a németeknek legalább egy kis része is elgondolkozott rajta közvetlenül a háború után. Számos kommentátor vélekedett úgy – főleg azokban az államokban, amelyek 1914 és 1918 között már vívtak egy háborút Németország ellen –, hogy a német nemzetiszocializmus felemelkedése és diadala a sok évszázados német történelem elkerülhetetlen végterméke volt. Nem egy szerző vallotta azt a nézetet – például William L. Shirer amerikai újságíró, A. J. P. Taylor brit történész és Edmond Vermeil francia tudós –, hogy a németek mindig is elvetették a demokráciát és az emberi jogokat, meghunyászkodtak az erős vezetők előtt, elutasították az aktív polgárság eszméjét, s előszeretettel dédelgettek homályos, de veszélyes világuralkodó álmokat.²³ Különös módon ugyanez köszön vissza a német történelem náci felfogásában, amely szerint a németek mindig is egyfajta elemi vonzódást tápláltak ezen alapvető vonások iránt, csak éppen különféle külső hatások, például a francia forradalom elidegenítették őket tőlük.²⁴ Csakhogy ez a leegyszerűsítő elképzelés, amint bírálói hamar rámutattak, rögtön felveti a kérdést: miért nem alakult ki Németországban náci jellegű diktatúra már jóval 1933 előtt? Figyelmen kívül hagyja továbbá azt a tényt, hogy a német történelemben erős liberális és demokratikus hagyományok figyelhetők meg – e hagyományok gyakran politikai megmozdulásokban is testet öltöttek, például az önkényuralmi rendszereket Németország-szerte megdöntő 1848-as forradalomban. Ráadásul nemhogy nem teszi könnyebbé, hanem egyenesen megnehezíti annak magyarázatát, hogy hogyan és miért kerültek hatalomra a nemzetiszocialisták, hiszen nem veszi figyelembe a náciizmussal szemben még 1933-ban is igen erőteljes német ellenállást, és így elhallgattatja a döntő fontosságú kérdést: miért győzték le ezt az ellenzékét? Ha nem ismerjük el a náciizmussal szemben Németországban is létezett ellenállást, akkor a náciizmus németországi hatalomra kerülésének drámai története többé nem dráma már, hanem egyszerűen az elkerülhetetlen bekövetkezése.

A történészek számára túlságosan is könnyű volt 1933 szemszögéből tekinteni vissza a német történelemre, s annak szinte minden eseményét úgy értelmezni, mint ami hozzájárult a náciizmus felemelkedéséhez és győzelméhez. Ez aztán különféle torzulásokhoz vezetett: egyes történészek szövegkörnyezetüktől megfosztva idézeteket emeltek ki olyan német gondolkodóktól, mint Herder, a nacionalizmus 18. századi apostola, vagy Luther Márton, a protestantizmus megalapítója, hogy ezekkel igazolják tételüket, miszerint a németek veleszületett vonása a más nemzetekkel szembeni megvetés és hazájuk határain belül a tekintély előtti vak engedelmség.²⁵ Ám ha alaposabban megvizsgáljuk az említett gondolkodók munkáit, azt találjuk,

hogy Herder a más nemzetiségek iránti toleranciát és együttérzést hirdette, Luther pedig egyebek közt arról is híres volt, hogy váltig állította: az egyéni lelkiismeretnek joga van fellázadni az erkölcsi vagy szellemi tekintély ellen.²⁶ Ráadásul bár az eszméknek tényleg van hatalmuk, ezt a hatalmat – még ha csak közvetett módon is – a társadalmi és politikai körülmények is befolyásolják; erről a tényről előszeretettel megfeledkeznek azok a történészek, akik a „német jellemről” vagy a „német gondolkodásról” fogalmaznak meg általánosító kijelentéseket.²⁷

Egy másik, bár gyakran ugyanezen szerzőktől eredő gondolkozási irány nem azt emelte ki, milyen fontos volt az ideológia és a hit a német történelemben, hanem azt, hogy mennyire jelentéktelen szerepet játszottak. Egyesek azt mondták, hogy a németekben nincs igazi politikai érdeklődés, és soha nem voltak képesek megszokni a kölcsönös engedményeken alapuló demokratikus politikai vitát. Ámde a német történelem mindazon mítoszai közül, amelyekkel magyarázni próbálták a Harmadik Birodalom 1933-as megszületését, egyik sem oly kevésbé meggyőző, mint az „apolitikus német” eszméje. Az elképzelés, melyet nagyrészt Thomas Mann dolgozott ki az első világháború idején, később a művelt német középosztály alibijévé vált: úgy igyekeztek felmenteni magukat a nemzetiszocializmus támogatásának vádjá alól, hogy elfogadták az őket egy sokkal csekélyebb bűn, a náciizmussal szembeni ellenállás elmulasztása miatt ért bírálatokat. A legkülönbébb történészek állították egybehangzóan, hogy a német középosztály az 1848-as összeomlás után felhagyott az aktív politizálással, s helyette a meggazdagodásban, az irodalomban, a kultúrában vagy a művészetekben keresett menedéket. Az iskolázott németek a hatékonyságot és a sikert előbbre valónak tekintették az erkölcsnél és az ideológiánál.²⁸ Csakhogy rengeteg bizonyíték van ennek az ellenkezőjére, amint e könyvben majd látni fogjuk. Bármitől szenvedett is Németország az 1920-as években, az nem a politikai elkötelezettség és meggyőződés hiánya volt. Épp ellenkezőleg.

A német történészek – nem túl meglepő módon – hevesen tiltakoztak a német jellem ilyen elnagyolt és rosszindulatú általánosítása ellen. A második világháború után mindent elkövettek azért, hogy a náci ideológia európai gyökereire rámutatva elhárítsák a kritikákat. Felhívták a figyelmet arra, hogy maga Adolf Hitler se német volt, hanem osztrák. Aztán párhuzamokat vontak a korszak más európai diktatúráival, Mussolini Olaszországtól kezdve a sztálini Szovjetunióig. Nem kétséges – érveltek –, hogy az európai demokrácia 1917 és 1933 közötti általános összeomlásának fényében a nemzetiszocialisták megjelenését nem egy hosszú és sajátosan német történelmi eseménysorozat betetőzéseként kell értelmezni, hanem mint az

addigi németországi rendszernek a más országokban tapasztaltakhoz hasonló összeomlását, mely az első világháború katasztrofális hatásai nyomán következett be.²⁹ Ezen nézet szerint az ipari társadalom megszületésével a történelem során először a tömegek is a politika színpadára léptek. A háború Európa-szerte elsöpörte a társadalmi rendet, a morális értékrendszert és a gazdasági stabilitást. Összeomlott a Habsburg, a Német, a cári és a Török Birodalom, s a helyükben létrejövő új, demokratikus államok gyorsan áldozatául estek gátlástalan agitátoroknak, akik rávették a tömegeket, hogy szavazzanak önnön rabszolgaságba taszításukra. A 20. század a totalitárius rendszerek korává vált, ennek betetőzéseként Hitler és Sztálin kísérletet tettek egy olyan új társadalmi rend létrehozására, amely egyfelől a totális rendőri ellenőrzésen, a rémuralmon és a valós, illetve vélt ellenzék millióinak könyörtelen elnyomásán vagy megsemmisítésén alapult, másfelől a tömegek folyamatos mozgósításán és a lelkesedés kifinomult propagandamódszerekkel történő felkorbácsolásán.³⁰

Bár nem nehéz belátni, miként szolgálták az efféle érvek a nyugati országok érdekeit az 1960-as és 1970-es években, a hidegháború idején, amikor kimondva vagy kimondatlanul, de lényegében egyenlőségjelet tettek a sztálini Szovjetunió és a hitleri Németország közé, újabban ismét valamivel népszerűbbé vált az a nézet, amely e kettőt egyazon jelenség különböző változatainak tekinti.³¹ Tény, hogy egyáltalán nem alaptalan a két rezsim összevetése.³² Már az 1920-as évek elején kialakult az az elképzelés, hogy a totalitarizmus általános politikai jelenség, s ezt Mussolini pozitív értelemben használta. Az olasz diktátor Hitlerhez és Sztálinhoz hasonlóan oly módon kívánta teljes ellenőrzés alá vonni a társadalmat, hogy lényegében az emberi természet alapvető átalakítását, egy „újfajta” emberi lény létrehozását tűzte ki célul. Ámde bármennyire hasonlított is egymásra ez a két rendszer, a sztálinizmus és a nemzetiszocializmus eredete, kialakulása és győzelme között annyira szembeötlők a különbségek, hogy a totalitarizmus elve alapján nem sok mindent lehet ezen a téren megmagyarázni. Ez az elv végső soron inkább leírásként hasznos, semmint magyarázatként, mert segítségével valószínűleg könnyebb megérteni azt, hogyan viselkedtek a 20. századi európai diktatúrák, miután hatalomra jutottak, semmint felfogni, hogy miképpen jutottak odáig.

Az első világháború előtti Oroszország és Németország között természetesen voltak hasonlóságok. A mindkét országban uralkodó tekintélyelvű monarchiának, mely nagy hatalmú bürokrácia és erős katonai elit támogatását élvezte, az iparosodás következtében gyors társadalmi változásokkal kellett megbirkóznia. Mindkét társadalmi rendszert az első világháborús, megalázó vereséget követő válság zúzta szét, s az is közös volt bennük, hogy

rövid ideig konfliktusokkal terhelt demokráciaként működtek, míg csak a diktatúrák megjelenése véget nem vetett a konfliktusoknak. Akadtak azonban alapvető különbségek is, melyek közt a legfontosabb az volt, hogy a bolsevikoknak korántsem sikerült szabad választásokon olyan mértékű támogatást szerezniük, ami a nemzetiszocialisták esetében lényegében a hatalomra jutás alapja volt. Oroszország elmaradott, túlnyomórészt parasztok lakta ország volt, a civil társadalom alapvető funkciói és a képviseleti politika hagyományai nélkül. A fejlett és magas fokon iparosodott, művelt polgárok Németországa egészen más volt a maga régi és jól működő képviseleti intézményeivel, jogállamiságával és politikailag aktív lakosságával. No persze tény, hogy az első világháború Európa-szerte lerombolta a régi rendet. Ám ez a régi rend jelentősen különbözött az egyes országokban, így megsemmisülése is másképp ment végbe, eltérő következményekkel. Ha már olyan országot keresünk, ahol hasonló módon alakultak az események, akkor – amint látni fogjuk – Olaszország, a 19. század másik, újonnan egységesült nemzete sokkal jobb analógiát kínál, mint Oroszország.

Miközben a német történelemben kutatjuk a nemzetiszocializmus eredetének és hatalomra jutásának magyarázatát, kétségkívül fennáll az a veszély, hogy az események sorozatát elkerülhetetlennek lássuk. Csakhogy mint szinte minden fordulópontonál, itt is alakulhattak volna a dolgok másként. A náciizmus győzelme egészen 1933 első hónapjaitól egyáltalán nem volt egyértelmű. De történelmi véletlenné sem tekinthetjük.³³ Akik azzal érveltek, hogy a nemzetiszocialisták egy lényegében egész Európára kiterjedő eseménysorozat eredményeként kerültek hatalomra, azoknak igazuk volt – de csak egy bizonyos pontig. Túl kevés figyelmet fordítottak ugyanis arra a tényre, hogy bár a nemzetiszocializmus korántsem a német történelem folyamatának elkerülhetetlen következménye, sikeréhez kétségtelenül hozzájárultak azok az ideológiai hagyományok és folyamatok, amelyek sajátosan német jellegűek. E hagyományok talán nem nyúlnak vissza egészen Luther Márton koráig, de kétségkívül tetten érhetők a német történelem 19. századi alakulásában és elsősorban azon folyamatban, amelynek eredményeként az ország 1871-ben Bismarck irányítása alatt egységes állammá vált. Logikus tehát itt kezdeni – ahogyan Friedrich Meinecke is tette 1946-ban – annak kiderítését, hogy alig több mint hat évtized múlva miként kerülhettek hatalomra a nemzetiszocialisták, és hogyan okozhattak ekkora pusztítást Németországban, Európában és az egész világon úgy, hogy a németek többsége tulajdonképpen semmiféle ellenállást nem tanúsított. Ebben a könyvben és a két további kötetben látni fogjuk, hogy e kérdésekre számos különböző válasz lehetséges, a Németországot az 1930-as évek elején sújtó válság jellegétől kezdve egészen annak taglalásáig, hogy

miként építették ki és szilárdították meg a nemzetiszocialisták megszerzett hatalmukat, és bizony nem könnyű feladat összevetni ezeket a válaszokat. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a német történelem terhe kétségtelenül szerepet játszott benne, ezért ennek a könyvnek is a német történelemmel kell kezdődnie.

III

A 21. század eleje különösen jó alkalmat kínál egy efféle vállalkozásra. A Harmadik Birodalommal kapcsolatos kutatásoknak 1945 óta három szakasza különíthető el. Az elsőben, amely a háború végétől az 1960-as évek közepéig tartott, nagyrészt azon kérdések megválaszolásával foglalkoztak, amelyek elsősorban e kötetnek is tárgyát képezik. Politológusok és történészek, például Karl Dietrich Bracher adtak ki nagy jelentőségű műveket a weimari köztársaság összeomlásáról és a náci hatalomátvételtől.³⁴ Az 1970-es és 1980-as években az 1933 és 1939 közötti időszak tanulmányozása került a középpontba (ezzel foglalkozik a második kötet), és ebben a fejleményben szerepet játszott az is, hogy a szövetségesektől nagy mennyiségű zsákmányolt dokumentum került vissza a német levéltárakba. Külön is említést érdemel Martin Broszat és Hans Mommsen úttörő jellegű tanulmányosorozata a Harmadik Birodalom belső felépítéséről: a két kutató szembeszállt az uralkodó nézettel, miszerint a náci diktatúra teljesen totalitárius rendszer volt, ahol a legalsó szinteken is azokat a döntéseket valósították meg, amelyeket Hitler hozott a csúcson, s megvizsgálták az egymással versengő hatalmi központok rendszerét is. Úgy vélték, e vetélkedés késztette a rezsimet az egyre radikálisabb lépések elfogadására (kumulatív radikalizálódás). Munkájukat nagy mennyiségű új kutatás egészítette ki, amelyeknek a témája a náci rendszer, elsősorban a második világháborút megelőző évek mindennapi élete volt.³⁵ Az 1990-es évektől számítható a kutatások harmadik, főként az 1939 és 1945 közötti időszakkal foglalkozó fázisa (ezzel a korszakkal a harmadik kötet foglalkozik). Jelentős mennyiségű új információval gyarapították ismereteinket a volt szovjet blokk levéltáraiban felfedezett új dokumentumok és a közvélemény egyre fokozódó figyelme, amely a náci rémtetteket, a zsidók és – a homoszexuálisoktól kezdve az „aszociális” személyekig, a rabszolgamunkásoktól a fogyatékosokig – mások üldözését és kiirtását kíséri.³⁶ Alkalmasnak tűnik tehát az idő arra, hogy megpróbáljunk egy olyan szintézist létrehozni, mely egyesíti a három kutatási fázis eredményeit, és kiaknázza a rendelkezésünkre álló rengeteg új információt Joseph Goebbels és Victor Klemperer naplójától kezdve a német

kabinet ülésein készült jegyzőkönyvekig és Heinrich Himmlernek csak a legutóbbi időben hozzáférhető határidőnaplójáig.

Egy ilyen munka bármely történész számára merész, ha ugyan nem vakmerő vagy éppen meggondolatlan vállalkozásnak tűnik; a nem német történész számára pedig kétszeresen annak. Én azonban hosszú évek óta törtem a fejem az e könyvben tárgyalt történelmi kérdéseken. A német történelem iránti érdeklődésemet Fritz Fischer keltette fel, akinek az egyetemista éveim kezdetén tett oxfordi látogatása óriási intellektuális élmény volt számomra. Később, amikor Hamburgban folytattam kutatásokat a doktori disszertációmhoz, sikerült másokkal is megosztanom valamennyit a Fischer és munkatársai keltette rendkívüli izgalomból: Fischer azzal, hogy felvetette a modern német történelem folyamatosságának kérdését, szellemi erjedést indított el, sőt valószínűs keresztes hadjáratra készítette a körülötte összegyűlt, fiatalabb német történészeket. Akkoriban, az 1970-es évek elején főként az foglalkoztatott, hogy hogyan következik a Harmadik Birodalom a weimari köztársaságból és a császári birodalomból. Csak később kezdtem arról írni, hogy miért vált ki heves vitákat a mai német történészek körében a náci Németország, s ekkor fogtam hozzá az 1933 és 1945 közötti időszak levéltári kutatásaihoz, egy olyan nagyobb szabású projekt keretében, amely a halálbüntetést vizsgálta a modern német történelemben.³⁷ Ezekben az években nagy szerencsémre rengeteg segítséget nyújtott számos német barátom és munkatársam, elsősorban Jürgen Kocka, Wolfgang Mommsen, Volker Ullrich és Hans-Ulrich Wehler. Jó néhányszor tölthettem rövidebb-hosszabb időt Németországban, hála az olyan intézmények nagylelkű támogatásának, mint az Alexander von Humboldt Alapítvány vagy a Német Akadémiai Csereszolgálat (Deutscher Akademischer Austauschdienst, DAAD), s e látogatások reményeim szerint segítettek abban, hogy sokkal jobban megismerjem és megértsem a német történelmet és kultúrát. Kevés ország viselkedhetett volna ennél nagylelkűbben és nyitottabban olyan külföldiekkel, akik problematikus és sok tekintetben kellemetlen múltját kívánják tanulmányozni. Élvezhettem a német történelem brit szakértőinek folyamatos támogatását is: kezdetben, még oxfordi éveim alatt különösen sok ösztönzést kaptam Tim Masontól, Anthony Nichols pedig biztos kézzel irányította kutatásaimat. Mindez persze nem ellensúlyozhatja azt a tényt, hogy nem vagyok született német, de a külföldi voltommal óhatatlanul együtt járó távolság talán adhat bizonyos fokú objektivitást, vagy legalábbis eltérő nézőpontot, ami segíthet behozni valamennyit nyilvánvaló hátrányomból.

Bár írtam a Harmadik Birodalom eredetéről, következményeiről és történetírásáról, levéltári kutatásokat folytattam történetének bizonyos rész-

leteiről, s több mint húsz évig tartottam róla folyamatosan változó egyetemi előadásokat a megismert dokumentumok alapján, csak az 1970-es években kaptam lökést ahhoz, hogy minden időmet e témának szenteljem. Mindig is hálás leszek Anthony Juliusnak, amiért felkért, hogy szakértőként tanúskodjam David Irvingnek a Deborah Lipstadt és kiadója ellen indított rágalmazási perében, akárcsak a védelem valamennyi munkatársának, különösképpen Richard Rampton vezető jogtanácsosnak, továbbá a kutatásban segítségemre lévő Nik Wachsmann-nak és Thomas Skelton-Robinsonnak azért a sokórányi tartalmas és gondolatébresztő beszélgetésért, amelyet a Harmadik Birodalom történetének a per folyamán felmerült számos aspektusával kapcsolatosan folytattunk.³⁸ Kiváltságos helyzetet teremtett, hogy részt vehettem a perben, amely sokkal nagyobb jelentőségűnek bizonyult, mint azt bármelyikünk is gondolta volna. De ettől eltekintve is érdekes felismerésre jutottunk az ügyvel kapcsolatos munkánkban, nevezetesen arra, hogy az érintett témák számos részlete még mindig meglepően hiányosan dokumentált.³⁹ Egy másik, hasonlóan fontos felfedezésünk arra világított rá, hogy a Harmadik Birodalom általános történeti feldolgozásában még nem született átfogó és részletes leírás a nemzetiszocialisták zsidópolitikájáról, annak ellenére, hogy a témáról – szűkebb kontextusban – jó néhány remek munka megjelent. Hamarosan felkértek, hogy vegyek részt a brit kormány tanácsadó bizottságában, amely az eredeti tulajdonosaiktól 1933 és 1945 között jogtalanul eltulajdonított kulturális értékek visszaadására vonatkozó kérelmeket bírálja el, s ekkor tovább erősödtek megérzéseim, hogy a náci Németországról alkotott ismereteink hézagosak. Ezen a területen a speciális kérdések megválaszolásához megint csak ismerni kellett a tágabb történelmi kontextust, de nem állt rendelkezésemre olyan általános leírás a náci Németország történetéről, amelyet a bizottság többi tagjának figyelmébe ajánlhattam volna mint segítséget e tárgykör jobb megértéséhez. A náci korszak számos fontos jogi és morális vonatkozásával való közvetlen szembesülésem, miközben az említett két, igen eltérő feladatomat végeztem, minden addiginál világosabbá tette számomra, hogy nagy szükség lenne a Harmadik Birodalom olyan történetére, amely morális vagy jogi ítékezés nélkül foglalkozik a témával.

Részben tehát ezek az okok késztettek e könyv megírására, és segíthetnek magyarázatot adni néhány jellegzetességére is. Egy ilyen, szélesebb olvasóközönségnek szánt történelmi munkában fontos a szakkifejezések kerülése. A könyv eredetileg angol nyelvű olvasóknak készült, éppen ezért igyekeztem kiküszöbölni belőle a német nyelvű kifejezéseket: ahol lehetett, ezeket mind lefordítottam. (A magyar kiadás azonban több ponton eltér az angoltól: tekintettel a magyar nyelvben sokkal gyakrabban előforduló német

kifejezésekre, több esetben a német szavakat tartottuk meg. Ilyenek például a Reich, Reichstag, Kaiser, Führer, Gauleiter, Stahlhelm; SS vagy SA. A fontosabb intézmények nevét első említésükkor németül is megadjuk. – A szerk.) Tekintettel arra, hogy könyvem nem szakembereknek szóló monográfia, igyekeztem a legszükségesebbre korlátozni a végjegyzeteket. Fő céljuk nem a teljes bibliográfiai hivatkozás megadása a szóban forgó témákhoz, hanem az, hogy segítségükkel az olvasó azonosítani tudja a szövegben szereplő állításokat. Néhány kivételtől eltekintve nem tartalmaznak részletesebb ismertetést sem a másodlagos érdeklődésre számot tartó témákról. Arra viszont törekedtem, hogy ajánljak néhány művet az olyan érdeklődő olvasónak, aki bővebben is meg kíván ismerkedni egyes témákkal. A jegyzetek terjedelmének korlátozása érdekében csak a forrás felkutatásához feltétlenül szükséges információt adtam meg, azaz a szerző nevét, a könyv címét és alcímét, valamint a kiadás helyét és idejét. A mai könyvkiadás globális iparág, amelynek főbb szereplői különböző országokban tevékenykednek, ezért csak a kiadás fő helyszínét jeleztem.

A náci Németországról írva az egyik legbonyolultabb probléma az, hogy a korszak nyelvezetét elképesztő mértékben átjárja a náci terminológia, amint már Victor Klemperer is megjegyezte a *Lingua tertii Imperi*ivel, azaz a Harmadik Birodalom nyelvezetével foglalkozó klasszikus tanulmányában.⁴⁰ Néhány történész úgy távolodik el ettől, hogy a náci kifejezéseket idézőjelbe teszi, vagy valamilyen rosszalló jelzővel látja el, ezért „Harmadik Birodalomról” vagy „úgynevezett Harmadik Birodalomról” beszél. Egy ilyen könyvben azonban bármelyik módszer az olvashatóság rovására menne. Bár talán nem szükséges leszögezni, mégse baj, ha itt megjegyzem, hogy az e könyvben alkalmazott náci terminológia pusztán a korabeli szóhasználatot tükrözi, és semmiképpen sem tekinthető úgy, mintha a szerző elfogadná vagy, isten ments, helyeselné az effajta kifejezéseket.

Ha mindez világosabbá és olvashányosabbá teszi a továbbiakat, akkor elértem célomat. Ha pedig a könyv reményeimnek megfelelően könnyen követhető, azért nagyon sok elismerés illeti azon barátaimat és munkatársaimat, akik voltak szívesek vállalni az első változat rövid határidejű átolvasását, felhívták a figyelmemet számos pontatlanságra és hibára. Köszönettel tartozom ezért a következőknek: Chris Clark, Christine L. Corton, Bernhard Fulda, Sir Ian Kershaw, Kristin Semmens, Adam Tooze, Nik Wachsmann, Simon Winder és Emma Winter. A jegyzeteket Bernhard Fulda, Christian Goeschel és Max Horster ellenőrizték, és ők kutatták fel az eredeti dokumentumokat is; Caitlin Murdock ugyanezt tette az SA-tagok Hoover Intézetben őrzött önéletrajzaival. Több kulcsfontosságú dokumentumot is kaptam Bernhard Fulda, Liz Harvey és David Welch szívességéből.

Nagyon nagy hálával tartozom valamennyiüknek a segítségükért. Andrew Wyle nagyszerű irodalmi ügynöknek bizonyult, aki rábeszélőkészségével elérte, hogy a könyv a lehető legjobb kiadónál jelenjen meg; Simon Winder, a Penguin munkatársa sok erőt adott, és igazi élmény volt együttműködni vele e könyv elkészítésében. A New York-i Scott Moyers lelkesedése rám is átragadt, s találó megjegyzései nagy segítségemre voltak a kézirat megírása során. Németországban Michael Neher valóságos szervezési csodával érte el, hogy a könyv német kiadása ilyen gyorsan megjelenhessen. Nagy élvezet volt együtt dolgozni a fordítókkal, Holger Fliessbachhal és Udo Rennerttel, valamint a térképeket rajzoló Bereznay Andrással. Hálás vagyok Chloe Campbellnek, a Penguin munkatársának, aki oly sok segítséget nyújtott a képek felkutatásához, az engedélyek megszerzéséhez és az illusztrációk eredetijeinek azonosításához; Simon Taylornak, aki volt szíves átengedni bizonyos képeket; Elizabeth Stratfordnak a gondos nyomdai előkészítésért, valamint mindkét kiadó gyártási és tervezési csoportjainak a könyv végleges formába öntéséért.

Végezetül pedig, mint mindig, most is a családomnak tartozom a legtöbbet: Christine L. Cortonnak gyakorlati támogatásáért és kiadói tapasztalataiért, s neki és fiainknak, Matthew-nak és Nicholasnak – akiknek a könyvet is ajánlom – azért, mert erőt adtak a munkámhoz, hogy meg tudjak birkózni azon nehéz és gyakran szörnyű események ismertetésével, amelyeket saját magunknak szerencsénkre nem kellett átélnünk.

Cambridge, 2003. július

1

A MÚLT ÖRÖKSÉGE

NÉMET SAJÁTSÁGOK

I

Helytelen volna Bismarckkal kezdeni? Ő több szempontból is kulcsfigura a Harmadik Birodalom létrejöttében. Először is, emlékének a halálát követő években kialakult kultusza sok németet ösztönzött arra, hogy vágyakozzon a nevével fémjelzett erőskezű vezetés visszatértére. Másodsor, a 19. század közepétől a végéig véghezvitt cselekedetei is hozzájárultak ahhoz, hogy a német jövőre baljóslatú örökség maradjon. Ugyanakkor sok tekintetben bonyolult és ellentmondásos figura volt, legalább annyira európai, mint német, s éppoly modern, mint hagyománytisztelő. Példája rámutatott a régi és új azon sajátos egyvelegére, amely oly jellemző volt a Harmadik Birodalomra. Érdeemes felidézni, hogy alig több mint fél évszázad választotta el a nemzeti-szocialisták 1930–32-es választási győzelmeit 1871-től, a Német Birodalom bismarcki megalapításától. Nehéz volna tagadni a kapcsolatot a két esemény között. Nem a 18. század „felvilágosult abszolutizmusának” alig ismert vallási kultúrájában és hierarchikus politikájában, hanem itt találjuk meg tehát a német történelem azon első pillanatát, amely már valóban közvetlenül kapcsolatba hozható a Harmadik Birodalom 1933-as megszületésével.¹

Az 1815-ben született Otto von Bismarck a német konzervativizmus vadembereként vált híressé, hajlamos volt brutális kijelentésekre és erőszakos cselekedetekre, és soha egy pillanatig sem habozott nyomatékosan és egyértelműen kijelenteni olyasmit, amit a nála óvatosabbak hangosan nem mertek kimondani. Hagyománytisztelő arisztokrata családból származott, ősei részben junker földbirtokosok, részben közzszolgálatban álló nemesek voltak, és sokak szemében a porosz jelleg szélsőséges megtestesítőjének tűnt, annak összes erényével és hibájával egyetemben. A 19. század második felének német politikáját nyersen, erőszakosan és tökéletesen a hatalmában tartotta. Nem is tudta volna leplezni a liberalizmus, a szocializmus, a parlamentarizmus, az egalitarizmus és a modern világ számos egyéb jellegzetessége iránti megvetését. Ez azonban egyáltalán nem kezdte ki azt a szinte már mitikus nimbuszt, amely halála után mint a Német Birodalom megteremtőjét körüllegte. Születésének századik évfordulóján, 1915-ben, amikor Németország javában vívta az első világháború csatáit, még egy Friedrich Meineckéhez hasonló humanista liberális is megnyugvást, sőt ihletet találhatott az erőt és hatalmat megtestesítő Vaskancellár képében: „Bismarck szelleme az – írta –,

amely megtiltja, hogy feláldozzuk létfontosságú érdekeinket, és amely arra a hősies döntésre készítetett bennünket, hogy magunkra vállaljuk a Kelet és Nyugat elleni rendkívüli küzdelmet, Bismarck szavaival élve: »miként egy erős ember, kinek két jó ökle van mindkét ellenfele számára.«² Ő volt az a nagy és határozott vezető, akit oly sok német hiányolt fájón hazája sorsának e döntő fordulópontján. A háború utáni években aztán még fájóbbnak tűnt egy ilyen vezető hiánya.

Ámde Bismarck a valóságban sokkal összetettebb személyiség volt, mint ez a kezdetleges kép mutatta, melyet a halála után hívei dédelgettek róla. Egyáltalán nem volt az a vakmerő és merészen kockáztató szerencsejátékos, akiről a későbbi legendák szóltak. Később túlságosan is kevés német emlékezett vissza arra, hogy éppen Bismarck definiálta a politikát »a lehetőségek művészeteként«³. Gyakran hangoztatott állítása szerint a módszere annyi-ből állt, hogy kiszámította, merre tartanak az események, aztán azokat a saját javára fordította. Ő maga költőibben fogalmazta ezt meg: »Az államférfi önmaga semmit sem teremthet. Várnia és figyelnie kell, amíg meg nem hallja Isten lépteit visszhangozni az eseményekben, akkor aztán felszökken, és megragadja az Ő ruhája szegélyét.«⁴ Bismarck tisztában volt azzal, hogy nem kényszerítheti az eseményeket a kíváncsatos mederbe. Ha tehát – hogy ismét az egyik kedvenc metaforájával éljünk – a politika művészete abban áll, hogy az állam hajóját kormányozzuk az idő áramlatában, akkor vajon milyen irányban haladhatott ez az áramlat a 19. századi Németországban? Közép-Európában több mint egy évezreden át rengeteg független állam létezett a század kezdete előtt – voltak köztük erősek és jól szervezettek, mint Szászország vagy Bajorország, mások apró vagy közepes nagyságú »szabad városok«, parányi fejedelemségek vagy még apróbb lovagi birtokok formájában léteztek, s utóbbiak gyakran alig álltak többől egy kastélynál és a körülötte elterülő, szerény nagyságú uradalomnál. Ezek alkották a Német Nemzet Szent Római Birodalmát, amelyet Nagy Károly alapított 800-ban és Napóleon oszlatott fel 1806-ban. Ez volt a híres »ezeréves birodalom«, amelynek újbóli megteremtése vált a nemzetiszocialisták fő törekvésévé, végső céljává. Az a birodalom azonban, amely a napóleoni támadások súlya alatt összeomlott, addigra már igencsak válságos állapotban volt; az értelmes központi hatalom létrehozására tett kísérletek rendre kudarcba fulladtak, s egyes erős és ambiciózus tagállamai, mint Ausztria vagy Poroszország, egyre inkább nagyhatalmi álmokat dédelgettek, mintha a Német-római Birodalom nem is létezett volna.

Amikor Napóleon 1815-ös waterlooi veresége után leülepedett a por, Európa államai a *Deutscher Bund*, azaz Német Szövetség formájában létrehozták a birodalom utódjának szánt szerveződést, nagyjából a korábbival

egyező határokkal. A szövetségnek, mint addig is, részét képezték Ausztria német és cseh nyelvű területei is. Az osztrák kancellár, Metternich herceg egész Közép-Európára kiterjesztett rendőri rendszerének sikerült rajta tartania a fedőt azon a katlanon, melyben az aktív kisebbséget és a művelt embereket 1815 előtt ért francia hatástól szitott liberális és forradalmi mozgolódások fortyogtak. Az 1840-es évek derekára azonban az értelmiségiek, ügyvédek, diákok és helyi politikusok új nemzedéke megelégedte a helyzetet. Arra a meggyőződésre jutottak, hogy a leggyorsabban úgy szabadíthatják meg Németországot a rengeteg kisebb-nagyobb zsarnoktól, ha egyszerűen el-söprik a Német Szövetség tagjainak önállóságát, s a helyükön egyetlen német államot hoznak létre, amely képviseleti intézményeken alapul, és garantálja az alapvető emberi és szabadságjogokat, például a szólás szabadságát, a sajtószabadságot és így tovább – ezeket ugyanis Németország sok részén még ekkor is megtagadták a polároktól. Tervük megvalósítására az »éhező negyvenes évek« szegénysége és éhínsége miatti általános elégedetlenség adott esélyt. 1848-ban forradalom tört ki Párizsban, és villámgyorsan végigsöpört Európán. Az akkori német kormányokat megdöntötték, és a liberálisok kerültek hatalomra.⁵

A forradalmárok gyorsan választásokat szerveztek a szövetségen belül (Ausztriát is beleértve), és Frankfurtban összeült egy nemzeti parlament. Komoly megfontolás után a küldöttek megszavazták az alapvető jogok hosszú listáját, és létrehoztak egy klasszikus, liberális jellegű német alkotmányt. Csakhogy a két vezető állam, Ausztria és Poroszország hadserege felett nem tudták megszerezni az ellenőrzést, ami döntő fontosságúnak bizonyult. 1848 őszére a két állam uralkodója és tábornokai magukhoz tértek a meg-rázkódtatásból. Megtagadták az új alkotmány elfogadását, s a következő tavasszal, amikor Németországon radikális-demokratikus forradalmi tevékenység söpört végig, erőszakkal feloszlatták a frankfurti parlamentet, a képviselőket pedig hazazavarták. A forradalom véget ért. Újra létrehozták a szövetséget, a forradalmak vezetőit letartóztatták, börtönbe vetették vagy száműzetésbe kényszerítették. A következő évtizedet a történészek általában a heves ellenreakció korszakának tekintik, amikor a liberális értékeket és a polgári szabadságjogokat összezúzta a német tekintélyelvűség vasökle.

Számos történész a modern német történelem döntő fontosságú eseményének látja az 1848-as forradalom vereségét – azt a pillanatot, amelyben A. J. P. Taylor brit történész híres kifejezésével élve »a német történelem fordulóponthoz érkezett, de nem hajtott végre fordulatot«⁶. Az 1848 utáni Németország azonban mégsem indult el egyenes vagy eltéríthetetlen, »különleges úton« az agresszív nacionalizmus és a politikai diktatúra felé.⁷ Útközben számos elkerülhető kanyar és forduló adódott. Először is, a libe-

rálisok helyzete az 1860-as évektől kezdve ismét látványos változásokon ment át. A forradalmat követő rendezés korántsem próbált minden tekintetben visszatérni a régi rendhez, hanem például igyekezett teljesíteni a liberálisok számos követelését, de se a nemzet egyesítésére, se a parlament önállóságára nem vállalt garanciát. Az 1860-as évek végére Németországban szinte mindenhol megvalósult már a törvény előtti egyenlőség, az esküdt-szék előtt, nyílt eljárásban történő bírósági tárgyalás, a vállalkozás szabadsága, az irodalom és a sajtó fölötti állami cenzúra leginkább kifogásolható formáinak eltörlése, a gyülekezés szabadsága és sok más is. Különösen fontos, hogy sok államban képviselői országgyűlést hoztak létre, ahol a választott küldöttek szabadon vitázhattak, s volt némi beleszólásuk a törvénykezésbe és az állam bevételeinek növelésébe is.

Pontosan ez utóbbi jogot használták fel az újult erőre kapó liberálisok arra, hogy 1862-ben meggátolják a poroszországi adókivetést mindaddig, amíg a hadsereg nem kerül a törvényhozás ellenőrzése alá – ezen lépés elmaradásának ugyanis 1848-ban végzetes következményei voltak. Ez azonban súlyosan fenyegette a porosz katonai gépezet finanszírozását. A válság megoldására a porosz király azt a személyt jelölte ki, aki a következő harminc évre a német politika meghatározó alakja lett: Otto von Bismarckot. A liberálisok ekkorra eljutottak arra a – helytálló – megállapításra, hogy nincs esély egy 1848-ashoz hasonló német egyesítésre, amely a német nyelvű Ausztriát is magában foglalná. Ahhoz ugyanis fel kellett volna bomlania a Habsburg-Monarchiának, melybe óriási területek tartoztak a Német Szövetség határain kívül, Magyarországtól Észak-Itáliáig, s mely sok millió nem német anyanyelvű ember hazája volt. A liberálisok mégis úgy látták, hogy Olaszország 1859–60-as egyesítését követően elérkezett az ő idejük. Ha az olaszoknak sikerült saját nemzetállamot létrehozniuk, akkor minden bizonnyal a németek is képesek lesznek erre.

Bismarck az európai politikusok azon nemzedékéhez tartozott, amelynek tagjai – a brit Benjamin Disraelitől a francia III. Napóleonon át az olasz Camillo Cavourig – készek voltak radikális, sőt akár forradalmi eszközöket is igénybe venni alapvetően konzervatív céljaik elérése érdekében. Felismerte, hogy a nacionalizmus erőit nem lehet egy legyintéssel elintézni. Azt is látta azonban, hogy 1848 frusztrációit követően sok liberális hajlandó lenne feláldozni liberális elvei egy részét a nemzeti egység oltárán. Bismarck egy sor gyors és könyörtelen húzást hajtott végre: előbb szövetkezett Ausztriával, hogy megszerezzék Dániától a vitatott schleswig-holsteini hercegségeket, majd ügyes manőverrel háborút robbantott ki Ausztria és Poroszország között az új területek fölötti hatalomért, s ez teljes porosz győzelemmel végződött. A Német Szövetség összeomlott, s helyén – Ausztria és annak dél-

német szövetségesei nélkül – új szerveződés jött létre, amelynek Bismarck jobb ötlet híján a *Norddeutscher Bund*, azaz Északnémet Szövetség nevet adta. A porosz liberálisok többsége, érezve, hogy küszöbönáll a nemzetállam létrehozása, rögtön megbocsátotta Bismarck adószedési politikáját (amelyre az előző négy évben a parlamenti jogok fölényes megvetése volt a jellemző) és a hadsereg parlamenti jóváhagyás nélküli finanszírozását. Lelkesen ünnepelték, amikor újabb háborút robbantott ki, ezúttal Franciaországgal, amely jogosan tartott tőle, hogy egy egyesült Németország létrejötte a végét jelentené az európai hatalmi politikában az előző másfél évtizedben élvezett dominanciájának.⁸

A francia hadseregre Sedannál és máshol mért megsemmisítő vereséget egy új Német Birodalom kikiáltása követte, a francia királyok egykori versailles-i palotájának Tükörtermében. A két évszázaddal korábban, a Napkirály, XIV. Lajos hatalmának csúcsán épült palota így a francia tehetetlenség és vereség megalázó jelképévé vált. Ez döntő pillanat volt a modern német, sőt európai történelemben. A liberálisok álmaik valóra válását látták benne. Csakhogy igen nagy árat kellett fizetniük érte. A Bismarck teremtette állam egyes jellemzői baljóslatú árnyékot vetítettek előre a jövőre. Először is, a döntés, hogy az új állam a *Deutsches Reich*, Német Birodalom nevet kapja, óhatatlanul felidézte ezeréves elődjét, amely oly sok évszázadon át volt Európa vezető hatalma. Néhányan ezért odáig mentek, hogy Bismarck új államát a „Második Birodalom” néven emlegették. A szóhasználat azt sugallta, hogy ahol az Első Birodalom elbukott a francia agresszióval szemben, ott a Második diadalmaskodott. Az új államnak a bismarcki Német Birodalom 1918-as bukását túlélő számos vonása közül korántsem az volt a legkevésbé jelentős, hogy a weimari köztársaság továbbra is a Német Birodalom nevet használta, s átvette annak intézményeit is. A Reich szó olyan képzeteket keltett az iskolázott németekben, amelyek messze túlmutattak Bismarck intézményrendszerén: ők a Római Birodalom utódját látták benne, Isten földi birodalmának vízióját, fennhatóságának egyetemes érvényességét; és prózaibb, de nem kevésbé hatásos értelemben egy olyan német állam koncepcióját, amely Közép-Európa valamennyi német ajkú lakóját magában foglalja – „egy nép, egy birodalom, egy vezér”, ahogy a későbbi náci szlogen megfogalmazta.⁹ Mindig is voltak ugyanis olyanok Németországban, akik Bismarck államát csupán az igazi Német Birodalom részleges megvalósulásának tekintették. Hangjukat kezdetben elfojtotta a győzelem eufóriája, de idővel egyre többen lettek.¹⁰

Az új Német Birodalom 1871-es bismarcki alkotmánya sok tekintetben elmaradt a liberálisok 1848-as elképzeléseitől. Az összes modern német alkotmánytól eltérően semmiféle elvi nyilatkozatot nem tartalmazott az emberi

jogokról és a polgári szabadságjogokról. Hivatalosan az új Birodalom – elődjéhez hasonlóan – független államok laza szövetsége volt. Élén névleg a *Kaiser*, azaz a császár állt: a címet a Német-római Birodalom egykori uralkodóiról másolták, és maga a név is a latin „Caesar” szóból származott. Széles körű jogokkal rendelkezett, egyebek közt hadat üzenhetett és békét köthetett. A Birodalom intézményei erősebbek voltak a korábbiaknál, az országos szinten választott parlament, a *Reichstag* (neve a Német-római Birodalomból származott, és szintén túlélte az 1918-as forradalmi eseményeket) mellett egy sor központi igazgatási intézmény is létrejött – közülük is kiemelendő a külügyminisztérium –, és idővel a számuk tovább gyarapodott. De az alkotmány nem hatalmazta fel a parlamentet a kormányok és a miniszterek megválasztására, illetve leváltására, s a politikai döntéshozatal legfontosabb elemeit, elsősorban a háború és a béke kérdését, valamint a hadsereg irányítását az uralkodónak és közvetlen környezetének tartotta fenn. A kormány miniszterei, beleértve a kormányfőt, azaz a birodalmi kancellárt is – ezt a hivatalt Bismarck hozta létre, és ő is töltötte be mintegy húsz éven át –, állami hivatalnokok voltak, nem pedig pártpolitikuskok, s a császárnak tartoztak felelősséggel, nem pedig a népnek vagy a nép parlamenti képviselőinek. A Reichstag befolyása idővel megerősödött, bár csekély mértékben. Karl Marx nagy forradalmi gondolkodó csupán enyhén túlzott, amikor a bismarcki birodalmat olyan nyakatekert szóhasználatral jellemezte, amely jól adja vissza számos belső ellentmondását: „parlamentáris formákkal díszített, feudális elemekkel kevert, ugyanakkor már a burzsoázia hatása alatt álló, bürokratikus felépített, rendőrileg megtámogatott katonai despotizmus”.¹¹

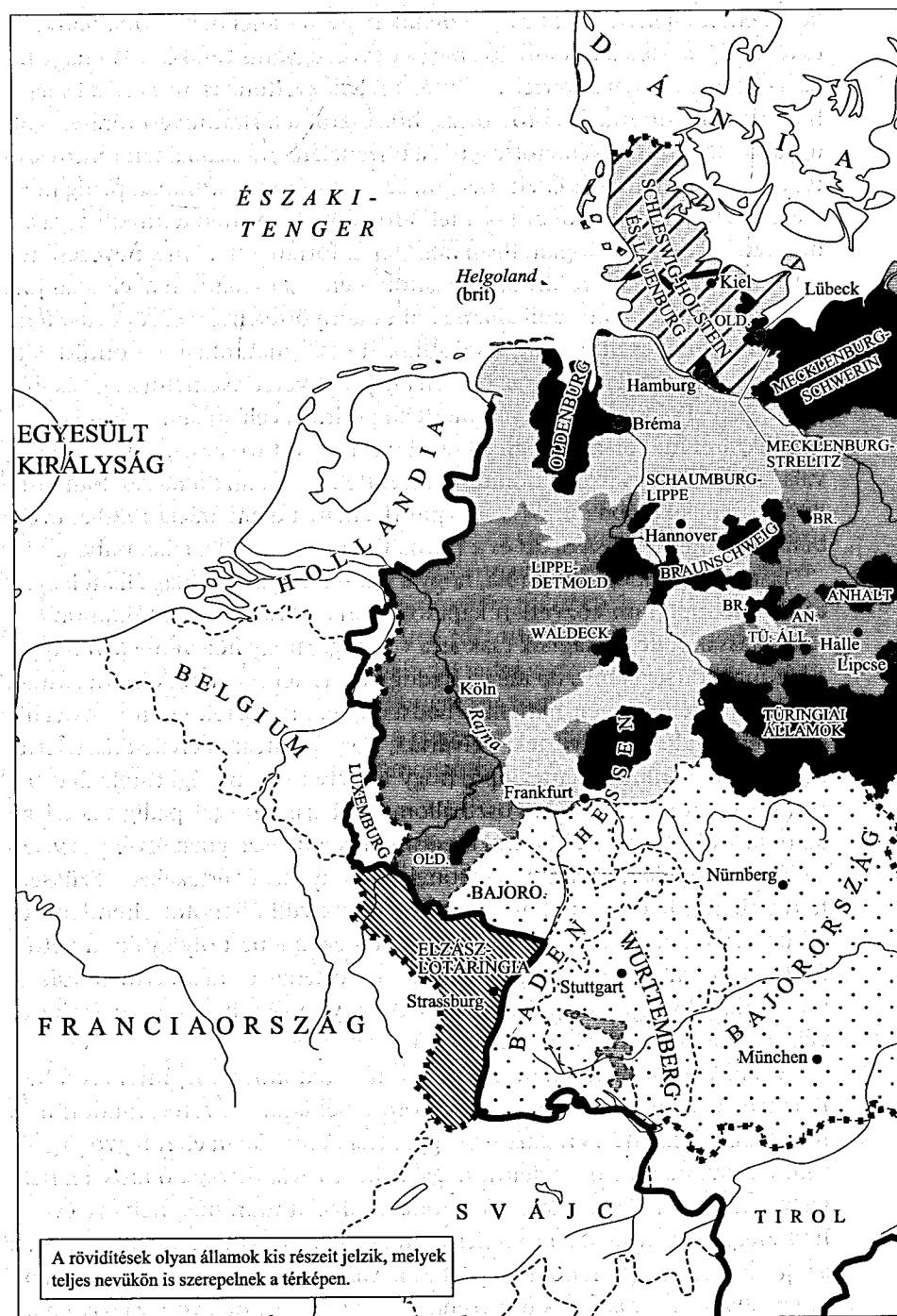
II

A hadsereg – és különösen a porosz tisztikar – hatalma nem csupán a háborús idők következménye volt, hanem egy régóta fennálló történelmi hagyományból származott. A 17. és 18. században a terjeszkedő porosz állam nagyrészt katonai elvek szerint szerveződött a földbirtokosok – a híres junkerek – és jobbágyság neofeudális rendszerévé, mely tökéletesen illeszkedett a hadsereg tiszt- és közkatona-toborzó rendszeréhez.¹² Ez a rendszer a jobbágyság megszűnésével működésképtelenné vált, a hadsereg hagyományos presztízsén pedig óriási csorbát ejtett a napóleoni háborúkban elszenvedett súlyos vereségek sora. A porosz liberálisok előbb 1848-ban, majd 1862-ben is közel kerültek ahhoz, hogy a hadsereget a parlament ellenőrzése alá vonják. Bismarck azonban 1862-ben főként éppen azért kapta kinevezését, hogy megóvja a porosz tisztikar autonómiáját a liberálisok beavatkozásától. Nem is

késlekedett kijelenteni, hogy „a korszak nagy kérdései nem szónoklatokkal és többségi döntésekkel oldhatók meg – ez volt ugyanis 1848 és 1849 nagy hibája –, hanem vassal és vérrel”.¹³ Ehhez az elvhez tartotta is magát. Az 1866-os háborúban eltiporta és Poroszországhoz csatolta a Hannoveri Királyságot, ugyanakkor kizárta Németországból a történelem évszázadaiban fontos szerepet játszó Ausztriát és Csehországot, az 1870–71-es háborúban pedig megszerezte Franciaországtól és a Német Birodalom közvetlen fennhatósága alá helyezte Elzász-Lotaringiát. Bismarck „fehér forradalmár” megnevezésének is van némi alapja.¹⁴ A Birodalom katonai erővel és katonai akciókkal jött létre, s eközben olyan radikalizmussal és könyörtelenséggel söpörtek felre egy sor törvényes intézményt, rajzoltak át országhatárokat és döntöttek le régi hagyományokat, hogy az hosszú árnyékot vetett Németország későbbi fejlődésére. Ezáltal az erő olyan mértékű politikai célú alkalmazását is legalizálták, ami más országokban legfeljebb akkor volt szokásos, amikor a világ valamely részén gyarmati hódításra készültek. Az állam s a társadalom militarizmusának később fontos szerep jutott a német demokrácia 1920-as években végbement aláásásában és a Harmadik Birodalom kialakulásában.

Bismarck gondoskodott róla, hogy a hadsereg gyakorlatilag állam legyen az államban, álljon közvetlen kapcsolatban a császárral és működjön öngazgatással. A Reichstagnak csak arra volt joga, hogy hétévente jóváhagyja a katonai költségvetést, de még a hadügyminiszter sem a törvényhozásnak tartozott felelősséggel, hanem a hadseregnek. A tisztek számos szociális és egyéb kiváltságot élveztek, s elvárták, hogy az utcán a civilek tisztelettel adózzanak nekik. Nem meglepő, hogy sok civil értelmiségi törekedett bekerülni a hadsereg tartalékos tiszti állományába; a tömegek pedig a kötelező katonai szolgálat révén közelről megismerték a hadseregben érvényes viselkedési szabályokat, valamint a katonai eszményeket és értékeket.¹⁵ Szükség-helyzetben a hadseregnek jogában állt rendkívüli állapotot elrendelni és felfüggeszteni a polgári szabadságjogokat – ezt a lépést oly gyakran vették fontolóra Vilmos császár idején, hogy egyes történészek némi érthető túlzással azt állítják: a korszak politikusai és törvényhozói folyamatosan a felülről vezényelt államcsíny árnyékában éltek.¹⁶

A hadsereg sokféle módon hatott a társadalomra, a legintenzívebben Poroszországban, majd 1871 után, porosz példára, közvetett módon más német államokban is. Presztízse az egyesítési háborúkban elért ragyogó győzelmek jóvoltából hihetetlenül nagy volt. A továbbbszolgáló altiszteknek, vagyis azoknak, akik a kötelező katonai szolgálat után még néhány évet a hadseregben töltöttek, a leszerelés után automatikusan állami állás járt. Ez azt jelentette, hogy a rendőrök, postások, vasutasok és az egyéb alacsonyabb rangú állami alkalmazottak túlnyomó része egykori katona volt, vagyis a had-

Németország egyesítése, 1864–1871

seregben szocializálódott, s azt elhagyva is az ott megszokott módon viselkedett. A különféle intézmények, például a rendőrség szabályzatai a katonás viselkedési minták követését írták elő, nagy hangsúlyt helyeztek a civilekkel szembeni megfelelő távolságtartásra, s az utcai felvonulások és tömeges demonstrációk résztvevőivel szemben az ellenséges erő alkalmazását, nem pedig az állampolgárok gyülekezetének kijáró bánásmódot kívánták meg.¹⁷ A becsület katonás felfogása olyannyira átítatta a társadalmat, hogy a civil, középosztálybeli férfiak körében is tartósan fennmaradt a párbajozás szokása, igaz, ez Oroszországban és Franciaországban sem volt másképp.¹⁸

A tisztikar azonosulása a porosz arisztokráciával idővel meggyengült, és az arisztokratikus katonai szabályzatokat a populáris militarizmus új formáival egészítették ki – az 1900-as évek elején például a haditengerészeti ligával és a veteránklubokkal.¹⁹ Az első világháború idejére a kulcspozíciók többségét már hiányos katonák töltötték be, az arisztokrácia dominanciája pedig csak a hagyományosan nagy társadalmi presztízsű és előkelősködő területeken maradt meg, például a lovasságban és a testőrségben – ahogyan ez más országokra is jellemző volt. Ámde hiába vált egyre inkább szakmai jellegűvé a tisztikar – amit tovább gyorsított a haditechnika fejlődése is, a géppuskától és a szögcsépről kezdve egészen a repülőgépek és tankok megjelenéséig –, a szervezet ettől cseppet sem lett demokratikusabb. Sőt, a katonaság arroganciáját csak tovább fokozták a gyarmati tapasztalatok, amikor a német fegyveres erők könyörtelenül levertek az olyan őslakos népek lázadásait, mint a német délnyugat-afrikai (ma namíbiai) hererók.²⁰ 1904 és 1907 között a német hadsereg szándékos népirtást végzett: sok ezer herero férfit, nőt és gyermeket mészároltak le, és még többet üldöztek el a sivatagba, ahol éhezés várt rájuk. E lépések következtében a herero népesség a háború előtti 80 ezerrel 1911-re 15 ezerre zsugorodott.²¹ A Német Birodalom megszállt területein, például a Franciaországtól 1871-ben elcsatolt Elzász-Lotaringiában a hadsereg gyakran úgy viselkedett, mintha hódítóként nézne szembe az ellenséges és engedetlen lakossággal. Az efféle viselkedés legkirívóbb példái miatt 1913-ban heves vita robbant ki a Reichstagban, s a képviselők bizalmatlansági indítványt fogadtak el a kormány ellen. Ez persze nem kényszerítette ki a kormány lemondását, de jól szemlélteti, hogy a hadseregnek a német társadalomban betöltött szerepe mind jobban megosztotta a közvéleményt.²²

Akkoriban sokan nem is voltak tisztában azzal, milyen nagymértékben volt képes Bismarck visszafogni a hadsereg vadabb szándékait és kordában tartani a katonai sikerek nyomán fellobbant nagyszabású területszerzési vágyát. Sőt főként az 1890-ben kikényszerített lemondást követően – nem utolsósorban a sértődött Vaskancellár és hívei sugalmazására – kialakult az a mítosz, hogy Bismarck karizmatikus vezető volt, aki könyörtelenül átvágta

a politika gordiuszi csomóit, s korának nagy kérdéseit erő alkalmazásával oldotta meg. A német köztudatban Bismarck 1860-as években vívott forradalmi háborúinak emléke maradt meg, nem pedig az azt követő két évtizedé, amikor nagyon igyekezett fenntartani Európa békéjét, hogy a Német Birodalom talpra állhasson. Ulrich von Hassell, aki 1944-ben a Hitlerrel szembeni konzervatív ellenállásnak is tagja volt, az alábbi bejegyzést írta erről naplójába Bismarck régi, friedrichsruhi rezidenciáján tett látogatása alkalmából:

Sajnálatos, mennyire hamis képet festettünk róla a világ előtt: erőszakos és elnyomó politikusnak ábrázoltuk, mivel gyermeket örömmel leltük abban, hogy valaki végre ismét befolyásos hatalommá tette Németországot. Valójában a legmagasabb rendű diplomáciai érzék és a mértékletesség volt a legfontosabb adottsága. Mindenki másnál jobban értette, hogyan lehet elnyerni a világ bizalmát – épp az ellenkezőjét tette annak, ami ma történik.²³

A diktatórikus vezető mítosza nem a német jellem ősi és megváltoztathatatlan jellegzetességét fejezte ki, hanem sokkal újabb keletű jelenség volt.

A 20. század elején ezt táplálta a közleményekben élő kép, amely szerint Bismarck keményen lépett fel azok ellen, akiket a Birodalom belső ellenségeinek tekintett. Az 1870-es években, arra reagálva, hogy a pápa a Syllabus errorum (1864) és a pápai tévedhetetlenség (1871) kihirdetésével igyekezett növelni a katolikusok feletti hatalmát, Bismarck meghirdette a liberálisok szavával Kulturkampfnek nevezett kezdeményezést, amely valójában egy sor törvény és politikai lépés segítségével a porosz állam ellenőrzése alá kívánta vonni a katolikus egyházat. A katolikus klérus nem volt hajlandó alávetni magát annak a törvénynek, mely megkövetelte, hogy a papok vegyenek részt állami intézményekben tartott képzésen, s előírta, hogy az egyházi kinevezéseket jóvá kell hagynia az államnak. Az új törvények megszegőit a rendőrség hamarosan felkutatta, letartóztatta és börtönbe vetette. Az 1870-es évek derekára már 989 egyházközség maradt plébános nélkül, 225 papot tartottak fogva a börtönökben, az ápolással foglalkozók kivételével az összes katolikus egyházi rendet ellehetetlenítették, két érseket és három püspököt mozdítottak el hivatalából, Trier püspöke pedig nem sokkal azután meghalt, hogy kilenc hónap rabság után végre kiszabadult.²⁴ Ennél is nyugtalanítóbb volt azonban, hogy a német liberálisok lelkesen üdvözölték a Birodalom lakosságának 37 százalékát kitevők polgárjogait súlyosan sértő intézkedéseket – a liberálisok ugyanis a civilizációt fenyegető komoly veszélynek tekintették a katolicizmust, amely ellen az efféle szélsőséges lépések is megengedhetők.

A harc végül lassan lecsillapodott, ám a következménye az lett, hogy a katolikus közösség a liberalizmus és a modernség ádáz ellensége lett, miközben elszántan igyekezett bizonyítani az államhoz való lojalitását – nem utolsósorban azon politikai párton, a Centrum Párton keresztül, amelyet eredetileg azért hozott létre, hogy megvédje magát az üldöztetéstől. Ám még mielőtt ez a folyamat befejeződött volna, Bismarck az antiszocialista törvénnyel újabb csapást mért a polgári szabadságjogokra. E törvényt a Reichstag azután fogadta el, hogy 1878-ban két merényletet is elkövettek az idős I. Vilmos császár ellen. A Németországban ekkor még csak kibontakozóban lévő szocialista mozgalomnak semmi köze sem volt a merényletűkhöz: egyszerű, törvénytisztelő szervezet volt, amely kizárólag parlamenti úton kívánta megszerezni a hatalmat. A liberálisokat azonban ismét sikerült meggyőzni arról, hogy, úgy mond, a „nemzet érdekeiért” mondjanak le liberális elveikről. A szocialisták gyűléseit betiltották, a szocialista újságokat és lapokat indexre tették, a szocialista pártot pedig törvényen kívül helyezték. Visszaállították a Poroszországban és az összes nagyobb német államban hosszabb ideje felfüggesztett halálbüntetést is. Hamarosan megkezdődött a szocialisták tömeges letartóztatása és bebörtönzése.²⁵

Az antiszocialista törvény következményei, ha lehet, még a katolikus egyház elleni küzdelemnél is messzebbre hatóak voltak. Ez is tökéletes kudarcnak bizonyult közvetlen célját illetően: a Birodalom állítólagos elleneségeinek visszaszorításában. A szocialistákat legalisan nem lehetett meggátolni abban, hogy egyénileg elinduljanak a parlamenti választásokon, s ahogy Németország mind gyorsabb ütemben iparosodott, az ipari munkásosztály nagysága pedig ennél is gyorsabban nőtt, a szocialista jelöltek is mind több szavazatot kaptak. 1890-ben aztán hagyták elévülni a törvényt, a szocialisták pedig újraszerveződtek, és megalapították Németország Szociáldemokrata Pártját. Az első világháború előtt a pártnak már több mint egymillió tagja volt, s ezzel a világ legnagyobb baloldali politikai szervezetének számított. Noha a választási rendszer eleve előnyben részesítette a konzervatív, vidéki szavazóközeteket, a párt az 1912-es választásokon a Centrum Pártot is megelőzve a Reichstag legnagyobb frakciójává vált. A párt az elnyomó antiszocialista törvények idején balra tolódott, s az 1890-es évektől kezdve mereven marxista nézeteket tett a magáévá, amelyek szerint a fennálló egyházi, állami és társadalmi intézményeket – a monarchiától és a hadsereg tisztikarától a nagyvállalkozásokon át egészen a tőzsdéig – proletárforradalom fogja elsöpörni, s annak eredményeként szocialista köztársaság jön létre. Mivel a liberálisok támogatták az antiszocialista törvényeket, a szociáldemokraták bizalmatlanná váltak valamennyi „burzsoá” politikai párttal szemben, s elzárkóztak mindenfajta együttműködéstől

a kapitalizmus politikai támogatóival, sőt azokkal is, akik szerintük a meglévő politikai rendszert csupán felpuhító reformokat javasoltak.²⁶ A roppant fegyelmezett, nézetkülönbségeket nem tűrő és az elsőpró választási sikerek felé látszólag megállíthatatlanul menetelő, hatalmas szociáldemokrata mozgalom rémülettel töltötte el a tiszteletre méltó közép- és felső osztály szívét. Mély szakadék nyílt egyfelől a szociáldemokraták, másfelől a „burzsoá” pártok között. Ez az áthidalhatatlan politikai választóvonal még az 1920-as években is jó ideig fennmaradt, és döntő szerepe lett abban a válságban, amely végül hatalomra segítette a nemzetiszocialistákat.

Ezzel egy időben azonban a párt arra is elszánta magát, hogy mindenáron megmarad a törvényesség keretei között, és nem ad ürügyet a betiltására vonatkozó rendelet felélesztésére, amivel egyébként gyakran fenyegették. Lenin egyszer állítólag megjegyezte, tőle szokatlan humorral, hogy a német szociáldemokraták soha nem lennének képesek sikeres forradalmat kirobantani, mert a vasútállomás megrohanásakor először szépen sorba állnának peronjegyet venni. A párt így azt a taktikát alkalmazta, hogy csupán vár a dolgok bekövetkeztére, ahelyett hogy aktívan tenne érte. Rendkívül összetett intézményrendszere – kulturális szervezetei, újságjai és magazinjai, kocsmái, bárjai, sportklubjai és oktatási apparátusa – a legjobbkor jelent meg ahhoz, hogy szinte teljes életmódot kínáljon tagjainak, s idővel olyan érdekrendszer alakult ki körülötte, amelyet a pártban csak kevesek mertek volna veszélybe sodorni. Törvénytisztelő szervezet lévén a párt bízott benne, hogy a bíróságok megakadályozzák majd az üldöztetését. Csakhogy még 1890 után sem volt könnyű megmaradni a törvényes keretek között. A rendőrség kicsinyes jogi okvetetlenkedését a konzervatív bírók és ügyészek is támogatták, s ugyanígy tettek a bíróságok is, amelyek továbbra is veszedelmes forradalmárokat láttak a szociáldemokratákban. A párt szónokai vagy lapjainak szerkesztői között nem sok olyan akadt, aki 1914-re ne ült volna több ízben is börtönben felségsértés vagy állami tisztviselőkkel szembeni vétség miatt; az uralkodó, a rendőrség vagy akár az országot működtető állami alkalmazottak bírálata még mindig törvénytisztetésnek minősült. 1914 előtt a szociáldemokraták elleni harc a bírák, államügyészek, rendőrfőnökök és köztisztviselők egész nemzedékének vált a feladatává. E személyek, valamint legtöbb közép- és felső osztálybeli támogatójuk soha nem volt hajlandó legitim politikai mozgalomnak elfogadni a szociáldemokráciát. Az ő szemükben a törvények célja az volt, hogy fenntartsák az állam és a társadalom meglévő intézményeit, nem pedig az, hogy a semleges bíró szerepét játsszák a szemben álló politikai csoportok között.²⁷

A liberálisok sem segítettek a helyzet orvoslásában. Az 1880-as és 1890-es években igen sok szavazatot és képviselői helyet veszítettek, bár a kisebb-

nagyobb német városokban továbbra is jelentős volt a támogatottságuk. Többféle problémával küszködtek, nem utolsósorban azzal, hogy a 19. század végén több pártszakadást is át kellett vészelnüik, s miután a baloldali csoportok 1910-ben újra egyesültek, még mindig két nagy liberális párt maradt: a Nemzeti Liberálisok és a Haladó Liberálisok. A kettő között a fő különbség az volt, hogy az utóbbiak nem voltak hajlandók megbocsátani Bismarck parlamenti felhatalmazás nélkül folytatott adóztatását az 1860-as évek Poroszországában. Hasonlóan megosztott volt a politikai paletta jobb széle is, ahol nem egy, hanem két konzervatív párt volt található, mivel azok, akik támogatták Bismarck azon lépését, amellyel a porosz partikularizmust 1871-ben beolvasztotta a Birodalom intézményeibe – ez valóságos szentségtörés volt a keményvonalas porosz nemesség, a junkerek szemében –, elkülönültek az úgynevezett szabad konzervatívoktól. Ráadásul ennek a két, főként protestáns tagságú északnémet pártnak egy még nagyobb jobboldali szerveződéssel, a Centrum Párttal is meg kellett küzdenie, amely egyfelől antimodernista elveket vallott és támogatta a Birodalmat, másfelől viszont helyeselte a népjóléti intézkedéseket és kritikusan vélekedett az afrikai német gyarmati uralomról. Így aztán az 1914 előtti Németországban nem két, hanem hat jelentős politikai párt volt: a szociáldemokraták, a két liberális párt, a két konzervatív párt és a Centrum Párt. Ez jól tükrözte egyebek közt a német társadalom sokszoros, régiók, vallás és társadalmi osztály szerinti megosztottságát is.²⁸ Egy olyan helyzetben, amikor erős vezető állt az ország élén, aki nem tartozott közvetlen felelősséggel a törvényhozásnak, mindez csökkentette annak esélyét, hogy a pártpolitika meghatározó szerepet játsszon az államban.

III

A rivális politikai pártok vetélkedése korántsem okozott általános kiábrándulást a politikából, sőt annyira felforrósította a politikai légkört, hogy az 1914-re már kimondottan lázasnak volt nevezhető. A férfiakra kiterjedő általános képviselő-választási jog, a többé-kevésbé titkos szavazás, valamint a tisztességes eljárás szigorú szabályai meghozták a szavazók bizalmát a választási rendszer iránt. Az 1912-es Reichstag-választásokon a szavazásra jogosultak elképesztően nagy hányada, 85 százaléka adta le a voksát.²⁹ Minden jel arra utal, hogy a szavazók komolyan vették kötelességüket, és alaposan átgondolták, hogyan egyeztethetik össze ideológiai nézeteiket az általános politikai helyzettel, amikor – és ez gyakran előfordult – második fordulóra került sor; a német alkotmány a Reichstag tagjainak megválasz-

tásával kapcsolatban ugyanis arányos képviselőlet írt elő. A jogi kikötésekkel és biztosítékokkal szavatolt választási rendszer teret nyitott a demokratikus vitáknak, és a legkülönbébb politikai elkötelezettségű németek millióit győzte meg arról, hogy a politika a népre tartozik.³⁰ Ráadásul a császári Németország napi sajtója is szinte teljes egészében politikai jellegű volt, hiszen majd minden napilap erősen kötődött az egyik vagy a másik párthoz, s annak álláspontját tükrözte gyakorlatilag minden témával kapcsolatban.³¹ A politika így nemcsak az elitnek és a középosztálynak volt társalgási témája, de fontos szerephez jutott a munkásosztály kocsmáiban és italméréseiben folytatott beszélgetésekben is, sőt még azt is befolyásolta, hogy az emberek mivel töltötték a szabad idejüket.³²

A politikai beszélgetések és viták témája a 20. század kezdete után egyre inkább az lett, hogy hol van Németország helye Európában és a világban. A németek mind világosabban látták, hogy a Bismarck által létrehozott Birodalom több tekintetben is tökéletlen. Először is, jelentős létszámú etnikai és kulturális kisebbséget foglalt magában – ez a korábbi századok terület-növelő lépéseinek és etnikai konfliktusainak következménye volt. Északon dánokkal kellett számolni, Elzász-Lotaringiában franciákkal, Németország középső részén pedig egy kis szláv csoporttal, a szorbokkal, de mindenekelőtt ott volt a több millió lengyel a korábbi Lengyel Királyság azon részein, melyeket Poroszország a 18. században bekebelezett. Az állam már Bismarck alatt is egyre inkább igyekezett elnémetesíteni e kisebbségeket, megnehezítve nyelvhasználatukat az oktatásban, eközben pedig aktívan támogatta német földművesek betelepülését. Az első világháború előtt nyilvános összejöveteleken birodalomszerte kötelező volt németül beszélni, a földtörvények reformjával pedig megfosztották a lengyeleket alapvető gazdasági jogaiktól.³³ A németeknek csak egy apró és egyre zsugorodó hányada vélte úgy, hogy a nemzeti kisebbségeket is megilleti ugyanaz a tisztelet, mint a többségi lakosságot. 1914-re már a szociáldemokraták is úgy gondoltak Oroszországra és a keleti szláv területekre, mint elmaradott, barbár vidékekre, és alig vagy egyáltalán nem szimpatizáltak a Németországban élő lengyel ajkú munkások azon törekvéseivel, hogy jogaik védelmére szakszervezetet hozzanak létre.³⁴

Németországon és Európán túlra, a tágabb világra tekintve a Bismarck után hivatalba lépő német kancellárok Nagy-Britanniához vagy Franciaországhoz képest másodrendű nemzetnek látták országukat, hiszen mindkettőnek óriási gyarmatbirodalma volt. A színre meglehetősen késve lépő Németországnak már csak a mócsing és morzsa maradt a jobb területeket korábban megszerző gyarmati hatalmak után. Tanganyika, Namíbia, Togo, Kamerun, Új-Guinea, néhány csendes-óceáni sziget és a kínai Csiaocsou

kikötője – lényegében ennyiből állt Németország gyarmatbirodalma az első világháború előestéjén. Bismarck nem tartotta különösebben fontosnak a gyarmatokat, és megszerzésükhöz igencsak vonakodva adta hozzájárulását. Hivatali utódai azonban más nézetet vallottak. Németország presztízse és a világban elfoglalt helye megköveteli, mondta Bernhard von Bülow, aki az 1890-es évek végén külügyminiszter, majd 1909-ig birodalmi kancellár volt, hogy „helyet kapjon a nap alatt”. Megkezdtek egy óriási hadiflotta építését azzal a távlati céllal, hogy gyarmati koncessziókat szerezzenek a világ legnagyobb gyarmatbirodalmát birtokló britektől, megfenyegetve őket – s ezt akár valóra is váltották volna –, hogy az Északi-tengeren, egy gigászi csatában megrokkantják vagy megsemmisítik a brit flotta fő erejét.³⁵

Ezeket az egyre ambiciózusabb világhatalmi álmokat mindenki másnál lelkesebben hangsúlyozta maga II. Vilmos császár, ez a fellengzős, önhitt és végtelenül szószátyár férfi, aki minden alkalmat megragadott, hogy kifejezze a demokrácia és a polgári jogok iránti megvetését, mások véleményével szembeni lenézését és a Németország nagyságába vetett rendíthetetlen hitét. A császár, sok csodálójához hasonlóan, már Németország egyesítése után nőtt fel. Nem sokat tudott arról a bonyolult és kalandos útról, amelyen végighaladva Bismarck 1871-ben valóra váltotta az egyesítést. A korszak porosz történészeinek nézeteit magáévá téve úgy vélte, hogy az egész folyamat történelmi szükségszerűség volt. Semmit sem tudott azokról a Németország jövőjével kapcsolatos ideges aggodalmakról, amelyek miatt Bismarck az 1870-es és 1880-as években ennyire óvatos külpolitikát folytatott. Mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy a császár természete túl szeszélyes, a személyisége túl heves ahhoz, hogy következetesen befolyásolja az államügyeket, s miniszterei meglehetősen gyakran kapták magukat azon, hogy óhajai valóra váltása helyett inkább a császári befolyás ellenében dolgoznak. Állandó kinyilatkoztatásai arról, hogy ő a nagy vezető, akire Németországnak szüksége van, csupán arra voltak jók, hogy felhívják a figyelmet e téren tapasztalható hiányosságaira, és abban is szerepük volt, hogy egyre erősödött a Bismarck határozottsága és ravaszsága utáni nosztalgikus vágyakozás. Sok német állította szembe Vilmos heves dagályosságával és megfontolatlan tapintatlanságával Bismarck amorális és könyörtelen államférfiúi tevékenységét, amelyben a cél szentesítette az eszközt, és amelyben az államférfi nyugodtan mondhatott mást, mint amit tett vagy amire készült.³⁶

A személyektől eltekintve a bismarcki Németország mindezen jellemzői más országokban is megfigyelhetők voltak valamilyen mértékben. Olaszországban Garibaldi, az 1859-es nemzetegyesítést kivívó népi erők karizmatikus vezetője lebegett példaként a későbbi diktátor, Mussolini szeme

előtt. Spanyolországban a hadsereg ugyanúgy politikai ellenőrzés alatt állt, mint Németországban, Olaszországban pedig – Németországhoz hasonlóan – a katonaság nem a törvényhozásnak, hanem az uralkodónak tartozott felelősséggel. Az Osztrák–Magyar Monarchiában a tisztviselőkar ereje ugyanilyen erős, a parlamenti intézmények hatalma pedig még a németországinál is korlátozottabb volt. Franciaországban is olyan heves konfliktus dúlt az egyház és az állam között, ami nem sokkal maradt el a német Kulturkampf mögött. Oroszországban is a Német Birodaloméhoz hasonló elképzelést alkalmaztak a belpolitikában és a közvetlen szomszédokkal szembeni külpolitikában.³⁷ Az orosz cári rezsim a németnél is jobban üldözte a szocialistákat, és a területén élő sok millió lengyel asszimilálására tett erőfeszítései semmiben sem maradtak el a németek mögött. A liberalizmus – akármit értsünk rajta – 1914-re nemcsak a Német Birodalomban gyengült meg, hanem Kelet- és Közép-Európa minden jelentősebb államában is. Az olasz politikai színtér még a németnél is szétforgácsoltabb volt, és számos európai hatalom osztotta azt a nézetet, hogy a politikai célok elérése érdekében a háború is indokolt eszköz lehet – amit az első világháború 1914. augusztusi kirobbanása oly szörnyű tisztasággal mutatott meg. A demokrácia növekvő erői a kontinens minden szegletében veszélyt jelentettek a konzervatív elit hegemoniájára. A 19. század vége és a 20. század eleje nemcsak Németországban volt a nacionalizmus kora, hanem egész Európában is, és sok más országban is lezajlott a „tömegek nacionalizálása”.³⁸

Ámde Németországon kívül Európa egyetlen más államában sem álltak fenn egyidejűleg és ugyanilyen mértékben mindezek a körülmények. Ráadásul Németország nem olyan volt, mint a többi európai ország. A történészek rengeteget írtak már a korabeli Németország állítólagos elmaradottságának, a polgári értékek feltételezett hiányának, a vitathatatlanul elavult szociális struktúrájának, a látszólag gyáva középosztálynak és a láthatóan neofeudális arisztokráciának a különböző aspektusairól. A kortársak többsége azonban egyáltalán nem ilyennek látta az országot. Németország már jóval az első világháború előtt is a földrész leggazdagabb, leghatalmasabb és legfejlettebb gazdaságával büszkélkedhetett. Az utolsó békeévben Németország adta a kontinentális Európa acéltermelésének kétharmadát, szén- és lignittermelésének a felét, és húsz százalékkal több áramot termelt, mint Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország együttesen.³⁹ 1914-ben a 67 milliós Németország jóval nagyobb munkaerővel rendelkezett, mint Oroszország kivételével bármely más európai hatalom. Összehasonlításként: az Egyesült Királyságnak, Franciaországnak és az Osztrák–Magyar Monarchiának egyaránt nagyjából 40–50 millió lakosa volt ebben az időben. Németország a világ vezető hatalmának számított a legkorszerűbb iparágakban, például

a vegyiparban, a gyógyszeriparban vagy az elektromos iparban. Ami a mezőgazdaságot illeti, a műtrágyák és mezőgazdasági gépek nagyszabású alkalmazása óriási változásokat hozott az északi és keleti földbirtokok terméshozamában: 1914-ben például Németország adta a világ burgonyatermelésének az egyharmadát. Az életszínvonal a századfordulótól – vagy már korábban – látványosan javult. A nagy német iparvállalatok, például a Krupp és a Thyssen, a Siemens és az AEG, a Hoechst és a BASF termékei világszerte híresek voltak kiváló minőségükről.⁴⁰

A két háború közötti korszak elejéről visszatekintve sokan mint a béke, jólét és szociális harmónia szigetére emlékeztek az 1914 előtti Németországra. Csakhogy a jólét és magabiztosság felszíne alatt az országot idegesítő, bizonytalanság és belső feszültségek gyötörték.⁴¹ Sokan már a gazdasági és társadalmi változások pusztító tempóját is ijesztőnek és zavarba ejtőnek érezték. Úgy tűnt, hogy a materializmus és a korlátlan ambíciók örvénye sorra nyeli el a régi értékeket. A társadalom egyes rétegeiben a modernista kultúra – legyen bár szó az absztrakt festészetről vagy az atonális zenéről – tovább fokozta ezt a zavarodottságot.⁴² A porosz földbirtokos arisztokrácia régóta fennálló hegemoniáját, amelynek megőrzéséért Bismarck is oly sokat küzdött, egyre jobban aláásta a német társadalom féktelen száguldása a modern kor felé. 1914-re a társadalom felső és középosztályaiban a polgárság értékei, szokásai és viselkedésformái kerültek túlsúlyba; de közben már ezeket is egyre jobban elutasította a hatalmas szociáldemokrata munkásmozgalomba szerveződött ipari munkásság fokozódó magabiztossága. A többi európai országgal szemben Németország nem az ipari forradalom előtt, hanem annak tetőpontján vált nemzetállammá, és nem egyetlen országból született, hanem számos különböző állam szövetségéből, amelyeket elsősorban a közös nyelv, kultúra és etnikai hovatartozás kötött össze. A gyors iparosodással együtt járó feszültségek összekapcsolódtak azokkal az egymásnak is ellentmondó nézetekkel, amelyek a német állam és nemzet természetére, valamint az Európában és a világban elfoglalt helyére vonatkoztak. A német társadalom nem volt teljesen kiegyensúlyozott állapotban, amikor 1871-ben nemzetté vált. Gyorsan mélyülő belső konfliktusok feszítették, amelyek egyre inkább átterjedtek a bismarcki politikai rendszer megoldatlan feszültségeire is.⁴³ A feszültségek a mind hangosabb nacionalizmusban robbantak ki, amelyhez riasztó mértékben keveredett a rasszizmus és antiszemitizmus, s ez azután baljóslatú örökséget hagyott a jövőre.

A GYŰLÖLET ZSOLTÁRAI

I

1889 vége felé egy berlini elemi iskola igazgatója, Hermann Ahlwardt a teljes anyagi csőd szélére került. Az 1846-ban, elszegényedett pomerániai családban született férfi úgy találta, hogy pozíciójában, a porosz oktatási rendszer hierarchiájának alján nem keres annyit, amennyi fedezné jelentős megélhetési kiadásait. Végső kétségbeesésében olyan tettet követett el, amellyel mintha szándékosan fel akarta volna rázni feljebbvalóinak érzékenységet: pénzt lopott abból az összegből, amelyet a gyermekek iskolai karácsonyi ünnepségére gyűjtöttek össze. Véttségére hamar fény derült, és rövid úton elbocsátották, így utolsó jövedelemforrása is megszűnt. Sokan összetörték volna e csapás súlya alatt, s úrrá lett volna rajtuk a bűntudat és a megbánás. Hermann Ahlwardtot azonban nem ilyen fából faragták. „Az iskolaigazgató” – ahogyan a nagyközönség hamarosan megismerte – úgy határozott, hogy támadásba lendül. Körülnézett, hogy kit okolhatna balsorsáért, s kisértetve meg is találta azt, amit keresett: a zsidókat.⁴⁴

Ebben az időben a németországi zsidó közösség erősen akkulturálódott, igen sikeres csoport volt, amelyet leginkább csak a vallása különböztetett meg a többi némettől.⁴⁵ A 19. század folyamán sorra eltörölték a német államok nem keresztény polgárait hátrányosan érintő intézkedéseket, ahogy a többi országban is véget vetettek a hivatalos vallási megkülönböztetésnek – Nagy-Britanniában például 1829-ben a többi felekezettel, elsősorban az anglikán egyházzal egyenrangúnak ismerték el a katolikus egyházat. Az 1871-es német egyesítés a teljes jogegyenlőség útjában álló utolsó törvényi akadályokat is felszámolta. Minthogy a polgári házasság egész Németországban átvette az egyházi szertartások helyét, gyors növekedésnek indult a keresztények és zsidók közötti házasságok száma. Breslauban (a mai Wrocławban) például 1915-ben már 35 zsidó-keresztény házasság jutott minden 100, zsidók közti házasságra, holott az 1870-es évek végén ez az arány még csak 9 volt. Az ilyen házasságokban a keresztény fél csak nagyon ritkán származott kikeresztelkedett zsidó családból, és az effajta keveredés a társadalom minden rétegében előfordult. 1904-ben például a Berlinben házasodó zsidó férfiak 19 százaléka és a zsidó nők 13 százaléka választott keresztény párt. Düsseldorfban a 20. század első évtizedének derekán az összes házasodó zsidó egynegyedének volt keresztény párja, majd 1914-ben már az egyharmaduknak.

Az első világháború előtti időkben 38 vegyes vallású házasság esett minden 100, tisztán zsidó házasságra, sőt Hamburgban az arány 73 százalék volt. Emellett mind több zsidó tért át a keresztény vallásra: a 19. század első hét évtizedében 11 ezren keresztelkedtek ki, a következő harminc évben pedig 11 500-an. 1880 és 1919 között már mintegy 20 ezer német zsidó keresztelkedett meg. A folyamat sikerének hatására lassan megszűnt a zsidó közösség zárt vallási csoport jellege.⁴⁶

A Német Birodalom területén élő mintegy 600 ezer, vallását gyakorló zsidó parányi vallási kisebbség volt egy túlnyomórészt keresztény társadalomban: az összlakosságnak nagyjából az 1 százalékát tették ki. Évszázadokon át megfosztották őket a vagyonszerzés hagyományos forrásaitól, például a föld birtoklásától, s a nem hivatalos formában tovább élő diszkrimináció miatt zárva maradtak előttük a fontosabb állami intézmények, például a hadsereg, a bíróságok és a közszolgálatok vezetői posztjai – sőt az 1890-es és 1900-as években még csökkent is a számuk ezekben az intézményekben.⁴⁷ A mindennapi antiszemizmustól azonban az áttért zsidók is eleget szenvedtek ahhoz, hogy sokan közülük még a nevüket is keresztényibb csengésűre változtassák.⁴⁸ A 19. században a 100 ezret is elérte azon német zsidók száma, akik a diszkrimináció miatt kivándoroltak – elsősorban az Egyesült Államokba –, de a többség inkább a maradás mellett döntött, különösen azok után, hogy a század vége felé látványos fejlődésnek indult a gazdaság. Az otthon maradók főként a nagyobb városokban összpontosultak – 1910-ben a német zsidók negyede lakott Berlinben, 1933-ban pedig már majdnem az egyharmaduk. Ezekben a városokban azonban adott kerületekben koncentráltak: a hamburgi zsidóknak 1885-ben például csaknem a fele élt két középosztályi városnegyedben, Harvestehudeban és Rotherbaumban; 1900-ban Frankfurtban a zsidók kétharmada a város tizennégy kerülete közül négyben lakott; magában Berlinben pedig 1925-re a helyi – többségében középosztálybeli – zsidóság 70 százaléka öt központi, illetve nyugati kerület lakója volt. De még a legnagyobb zsidó lakosságú városokban, Berlinben, Breslauban és Frankfurtban is csak jelentéktelen kisebbséget alkottak – 1871-ben a teljes lakossághoz viszonyítva 4,3 százalék, 6,4 százalék és 7,1 százalék volt az arányuk.⁴⁹

Számos zsidó személy az üzleti életben és a magas képzettséget igénylő foglalkozásokban találta meg a helyét. A Rothschildok nagy bankárcsaládjá mellett jó néhány további jelentős, zsidó tulajdonú pénzintézet is létrejött, például a Bleichröder bank, amelyre Bismarck személyes vagyonának a kezelését is rábízta.⁵⁰ Az újfajta kiskereskedelmi egységeknek, például az áruházaknak, amelyekből az első világháború előtt már vagy 200 működött Németországban, gyakran zsidó tulajdonosaik voltak; például a Tietz család vagy a Wertheim fivérek.⁵¹ Különösen nagy volt a zsidó férfiak aránya az

orvosok, a jogászok, a tudósok és kutatók, az egyetemi tanárok, az újságírók és a művészek között.⁵² A zsidóság kiközösített vallási kisebbségből lassan, de biztosan egy mindinkább multikulturális társadalom számos nemzeti kisebbségének egyikévé vált – mint a lengyelek, a dánok, a szorbok, az elzászi kisebbségek és mások. A többi csoporthoz hasonlóan megvoltak a maguk egyre világiasabb jellegű képviselői intézményei, elsősorban az 1893-ban alapított Izraelita Német Állampolgárok Országos Szövetsége (Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens). A legtöbb más csoporttól eltérően azonban a zsidóság gazdaságilag általában sikeres volt, s ahelyett, hogy saját politikai pártot hozott volna létre, tagjai sok esetben a nagy – elsősorban a politikai paletta bal oldalán és közepén elhelyezkedő – politikai pártokba léptek be, sőt ott vezető pozíciókba is kerültek. A zsidók többsége erősen azonosult a német nacionalizmussal, és a liberális pártokat nem kis részben azért találták különösen vonzónak, mert ezek egyhangúan támogatták a német nemzetállam létrehozását.⁵³ A zsidóság 19. századi története tehát nagyjából-egészében sikertörténet volt, és a zsidók leginkább a társadalom, a kultúra és a gazdaság legkorszerűbb vívmányaihoz kötődtek.⁵⁴

Az efféle fejlemények tették aztán célponttá a zsidókat a Hermann Ahlwardt-hoz hasonló, elégedetlen és gátlástalan agitátorok számára. A sikertelenek és elégedetlenkedők előtt, akik úgy érezték, hogy az iparosodás mozdonya mellékvágányra futtatta őket, s akik egy egyszerűbb, rendezettebb, biztonságosabb és hierarchikusabb társadalomra áhítoztak, amilyen meggyőződésük szerint még a nem túl távoli múltban is létezett, a zsidók jelképezték a kulturális, pénzügyi és társadalmi modernséget. Ez talán sehol sem volt annyira igaz, mint Berlinben, ahol Ahlwardt is élt. A város gazdasága 1873-ban súlyos csapást szenvedett el, amikor hirtelen vége szakadt a Birodalom egyesítésének eufóriáját kísérő, elképesztő mértékű költési és befektetési láznak. Az amerikai vasútépítési befektetések kudarca nyomán kirobbanó világméretű gazdasági válságban számos német vállalkozás ment csődbe és bukott el. A válság különösen súlyosan érintette a kisvállalkozásokat és az egyszerű műhelyeket. Mivel az ezekben dolgozók nem értették, nem is érthették a megélhetésüket tönkretévő világméretű erőket és folyamatokat, a legsúlyosabban érintettek könnyen elhitték a katolikus és konzervatív újságírók állításait, miszerint mindenről a zsidó pénzemberek tehetnek.

Az elhúzódó válságban egy Adolf Stöckler nevű lelkész csatlakozott az újságírókhoz. A szerény sorból származó Stöckler valóságos kereszties hadjáratot indított annak érdekében, hogy kiragadjon a dolgozó osztályokat a szociáldemokrácia „karmaiból”, ezért megalapította a Keresztényszocialista Pártot, amely az 1880-as években kifejezetten antiszemita programmal igyekezett minél jobb eredményt elérni a választásokon. Az új ügy mellé állt

Max Liebermann von Sonnenberg is, aki 1880-ban részt vett annak a nemzeti petíciónak a kidolgozásában, mely a zsidók közszolgálati pozíciókból való eltávolítását követelte. A mozgalom különösen szélsőséges alakja, Ernst Henrici oly hévvel szónokolt, hogy lázongásokat robbantott ki a pomerániai Neustettinben, s a tömeg felgyújtotta a helyi zsinagógát. Az 1880-as évek végén Hermann Ahlwardt is egyre közelebb került ehhez a mozgalomhoz, s szégyenét egy könyvvel próbálta megbosszulni, amelyben a zsidó pénzkölcsönzőket tette felelőssé siralmas anyagi helyzetéért, s azt sugallta, hogy a német társadalomban már minden a zsidók befolyása alatt áll. Balserencsájére kiderült, hogy az állításai bizonyítékul felhozott dokumentumokat, amelyek szerint Gerson von Bleichröder zsidó bankár lefizette a német kormányt, ő maga találta ki, ezért négy hónap börtönbüntetésre ítélték. Ám alighogy kiszabadult, rögtön újabb és ugyanilyen megalapozatlan szenzációval állt elő – ez alkalommal azt állította, hogy egy zsidó fegyvergyártó szándékosan hibás puskákat szállított a német hadseregnek, hogy így segítsen egy titkos, a német katonai hatékonyságot aláaknázó francia-zsidó összeesküvést. Amint várható volt, ezen állítások miatt újabb, immár öt hónapos börtönbüntetést róttak ki rá.⁵⁵

Ezt azonban már nem töltötte le. Időközben ugyanis sikerült rávennie egy jószerevével csak parasztok lakta brandenburgi választókerület szavazóit, hogy beválasszák a Reichstagba. Sorra járta a gazdaságokat, s mindenütt azt mondta, hogy nehéz helyzetüket – amit valójában a mezőgazdasági termékek világszerte nyomott árai okoztak – a zsidók idézték elő, ez a távoli és számukra szinte ismeretlen vallási kisebbség, amelynek tagjai tőlük messze, Európa és a Birodalom nagyvárosaiban és pénzügyi központjaiban élnek. A Reichstagban elnyert székkal Ahlwardt automatikusan mentelmi jogot kapott. Sikere ékes bizonyíték volt arra, mennyire vonzó lehet az effajta demagógia a vidéki választók szemében – és valóban, más antiszemitáknak is sikerült hasonló módon megválasztatniuk magukat, például Otto Böckel hesseni könyvtárosnak, aki azzal állította maga mellé az embereket, hogy anyagi nehézségeik orvoslására konkrét intézkedéseket is ígért, például szövetkezetek létrehozását. Az 1890-es évek elején az effajta antiszemiták tevékenysége már súlyosan veszélyeztette a Német Konzervatív Párt addigi vidéki választási hegemóniáját, így a párt, megriadva, hogy a kormányzat politikája további gazdasági hátrányokat okoz a mezőgazdasággal foglalkozóknak, 1893-as tivoli konferenciáján felvette programjába a követelést, miszerint harcolni kell „a mindennapi életünkbe egyre jobban betolakodó, bomlasztó zsidó befolyás” ellen.⁵⁶

Ez utóbb fordulópontnak bizonyult az addig meglehetősen vegyes képet mutató német politikai antiszemitizmusban. Bár egy másik zsidógyűlölő

uszító, Theodor Fritsch már korábban is megpróbálta összefogni a politikai antiszemitizmus különböző szárait, hogy az így létrejött mozgalmat vonzóbbá tegye a gazdasági helyzetével elégedetlen városi alsó középosztály számára, a Böckelhez hasonló alakok öncélú lépései megakadályozták a tényleges egyesülést, és emiatt az antiszemiták súlyos testvérharcokat vívtak. Fritsch befolyásának más módon kellett érvényesülnie. Ontotta magából a nagyközönségnek szánt antiszemita röpiratokat, amelyeket széles körben olvastak még azután is, hogy 1933 szeptemberében elhunyt (addigra egyébként már a nemzetiszocialista párt képviselőjeként ült a Reichstagban). Ennek ellenére a háború előtti időszakban nem szerzett magának politikai súlyt. Az 1900-as évek elejére az antiszemitákat eléggé meggyengítette a berlini keresztényszocialista mozgalom és a Konzervatív Párt koalíciója, a katolikus területeken pedig a Centrum Párt állta útját terjeszkedésüknek azzal, hogy maga is hasonló antiszemita frázisokat kezdett hangoztatni. Böckel, Ahlwardt és a többi magányos farkas elvesztette mandátumát, pártjaik pedig a Fritschéhez hasonló városi antiszemita szervezetekkel együtt semmivé foszlottak. Ahlwardt gyűlölettől izzó szavaival még a többi antiszemitát is elidegenítette magától. Egy időre az Egyesült Államokba költözött, majd onnan visszatérve a szabadkőművesek „galád” tevékenysége ellen vette fel a harcot. 1909-ben ismét börtönbe került – ezúttal zsarolásért; és folyamatos anyagi nehézségei nyilván még súlyosabb bűncselekmények elkövetésére kényszerítették. 1914-ben halt meg, nem különösebben dicső módon: közúti balesetben.⁵⁷

II

Bár Ahlwardt szélsőségesnek számított, bizonyos tekintetben jellemző képviselője volt annak az újfajta antiszemitizmusnak, mely Németországban és Európa más részein a 19. század vége felé alakult ki. A hagyományos antiszemitizmus, melynek céltáblája elsősorban a zsidók nem keresztény vallása volt, bibliai felhatalmazásból származtatta politikai erejét. Az Újszövetség a zsidókat okolta Krisztus haláláért, s állandó megvetésre kárhoztatta őket azzal az állítással, hogy önmaguk vették magukra és leszármazottaikra Krisztus vérért. A keresztény hiedelmek és keresztény intézmények irányította társadalomban a nem keresztény zsidó kisebbség mindig is szembetűnő és könnyű célpontnak számított a válságos időkben, például a 14. század közepén, a fekete halál pusztításakor, amikor a dühöngő tömegek Európaszerte a zsidókat hibáztatták a lakosság oly nagy részének halálát okozó

pestisjárványért, s számtalan erőszakos és pusztító cselekedettel álltak boszszút e „sérelemért”. Az sem véletlen, hogy a modern német antiszemitizmus létrejött egy lelkész, Adolf Stöcker nevéhez kapcsolódik. A keresztények zsidókkal szemben táplált ellenséges érzelmei ideális kiindulópontot szolgáltatnak a modern antiszemitizmusnak, nem utolsósorban azért, mert gyakori elem volt bennük az erőteljes faji előítélet, és idővel többféle szerepük is lett a rasszista antiszemitizmusban. Ez a fajta viszonyulás azonban a 19. század végére – legalábbis tiszta és hagyományos formájában – egyre idejétmúltabbá vált, hiszen a zsidók egyre kevésbé mutatták egy könnyen felismerhető vallási kisebbség képét, s mind nagyobb számban keresztelkedtek ki; illetve házasodtak be a keresztény társadalomba. Amikor az 1870-es évek nehéz gazdasági helyzetének búnbakkereső hangulatában az alsó középosztálybeli demagógok és firkászok ismét a zsidók felé fordultak, immár nem vallási, hanem faji kisebbséget láttattak bennük, és nem a német társadalomba történő teljes asszimilációjukat követelték, hanem a kizárásukat.⁵⁸

E fordulatot egy kevésbé ismert író, Wilhelm Marr nevéhez fűzik, akinek 1873-ban megjelent *A zsidóság diadala a németiség felett nem vallási szempontból* (Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum vom nicht konfessionellen Standpunkt aus betrachtet) című pamfletje volt az első olyan mű, amely egyértelműen kijelentette, hogy – amint a szerző egy későbbi írásában megfogalmazta –: „Szóba sem jöhet itt a vallási előítéletek felemlgetése, hiszen faji kérdéssről van szó, a különbségek a »vérben« keresendők.”⁵⁹ Marr a rasszista francia író, Joseph Arthur de Gobineau gróf népszerű elmélete nyomán nem a keresztényekkel, hanem a németekkel állította szembe a zsidókat, azt hangsúlyozva, hogy nem azonos rasszhoz tartoznak. A zsidók, mondta, előnyhöz jutottak a faji küzdelemben, s lényegében immár ők irányítják az országot; nem csoda hát, hogy ennek a derék német kézművesek és kisvállalkozók isszák meg a levét. Marr alkotta meg az „antiszemitizmus” szót, 1879-ben pedig létrehozta az Antiszemita Ligát, a világ első olyan szervezetét, amely nevében viselte ezt a szót, azzal a céllal, hogy csökkentse a német életre gyakorolt zsidó befolyást. Írásai már-már apokaliptikusan borúlátó hangvételűek voltak. „Végakarataiban” kijelentette: „A zsidókérdés a tengely, mely körül a világtörténelem kereke forog”, majd hangot adott meglehetősen pesszimista véleményének, hogy „minden szociális, kereskedelmi és ipari eredményünk zsidó világnézeten alapul”.⁶⁰

Marr elkeseredésének gyökerei jelentős részben személyes jellegűek voltak. Egyébként is állandó anyagi gondokkal küszködött, így az 1870-es évek pénzügyi nehézségei különösen súlyosan érintették. Második – zsidó – feleségétől bőven kapott anyagi támogatást, de a nő 1874-ben meghalt; harmadik – félig zsidó származású – feleségétől pedig rövid és rémes házasság

után elvált, s részben őt okolta állandó anyagi gondjaiért, mivel súlyos gyermektartást kellett neki fizetnie. Marr tehát arra a következtetésre jutott – személyes tapasztalatait nem kis merészséggel rögtön a világtörténelem általános szabályává emelve –, hogy a faji tisztaság csodálatra méltó dolog, míg a faji keveredés szerencsétlenségeket okoz. Antiszemitizmusának e mély, személyes gyökerei ismeretében már nem meglepő, hogy nem vállalt aktív politikai szerepet; az Antiszemita Liga sikertelen maradt; az antiszemita pártokat pedig Marr nem volt hajlandó támogatni, mivel túl konzervatívnak tartotta őket.⁶¹ Az új, faji alapú antiszemitizmus hirdetőjét azonban hamarosan más szerzők is követték. A forradalmár Eugen Karl Dühring például egyenlőségjelet tett a zsidók és a kapitalizmus közé, és azt fejtegette, hogy a szocializmus fő céljának a zsidók befolyásos pénzügyi és politikai pozíciókból való elmozdítását kellene megtenni. Heinrich von Treitschke nacionalista történész úgy vélte, a zsidók aláássák a német kultúrát, s ő tette népszerűvé „a zsidók a mi balszerencsénk” fordulatot, amely a későbbi években számos antiszemitának vált jelszavává, köztük a nemzetiszocialistáknak is. Ezek az írók már korántsem voltak olyan marginális alakok, mint Hermann Ahlwardt. Dühringben például annyi érdekességet talált a szocialista mozgalom, hogy Friedrich Engels 1878-ban megírta híres, *Anti-Dühring* című értekezését, amellyel a szocialista munkásmozgalmon belül sikerült is ellensúlyoznia az antiszemita író hatását. Heinrich von Treitschke német történelemmel foglalkozó írásai a 19. században a legtöbbet olvasott történelmi művek közé tartoztak, s a feltételezett zsidó materializmus és becstelenség elleni kirohanásai heves reakciót váltottak ki berlini professzorkollégái körében: Theodor Mommsen, a nagy ókortörténész, Rudolf Virchow patológus és Gustav Droysen történész sok más német tudóssal közösen, egyhangúlag ítélte el Von Treitschke „faji gyűlölködését és vakbuzgóságát”.⁶²

Az efféle reakciók arra emlékeztetnek, hogy bármilyen gyorsan erősödött is az antiszemita szerzők befolyása, a tisztességes német közvélemény túlnyomó része politikai meggyőződéstől és társadalmi osztálytól függetlenül ellenezte ezt a fajta rasszizmust. Azok a próbálkozások, amelyek igyekeztek elfogadtatni a német néppel az antiszemita nézeteket, nem sok sikert értek el. A német munkásosztály és fő politikai képviselője, a Szociáldemokrata Párt (amely Németország legnagyobb politikai szervezete volt, s 1912 után bármely más pártnál több képviselője ült a Reichstagban, de már jóval korábban is messze a legtöbb szavazatot gyűjtötte az országos választásokon) különösen elszántan szállt szembe az antiszemitizmussal, amelyet elmaradottnak és antidemokratikusnak tekintett. E pártnak még az egyszerű tagjai is elutasították a gyűlölködő szlogeneket.

1898-ban például egy rendőrségi besúgó, aki a hamburgi kocsmákban vadászott politikai témájú beszélgetésekre, a következő szavakat hallotta egy munkástól:

A nemzeti érületnek nem szabad odáig züllenie, hogy az egyik nemzet a másik fölé helyezze magát. Ennél is rosszabb, ha valaki a zsidókat alárendelt fajnak tartja, s ezért harcol ellenük. Hát tehetnek a zsidók arról, hogy más a származásuk? Mindig is elnyomott nép voltak, ezért szóródtak szét (a világban). Egy szociáldemokrata számára magától értetődő, hogy akiben emberi szellem lakozik, azt mind egyenlőnek kell tekinteni. A zsidók messze nem a legrosszabbak.⁶³

Más alkalmakkor annak voltak fültanúi, hogy munkások megvetően nyilatkoztak az antiszemitákról, elítélték az antiszemita erőszakot, és támogatták a zsidók polgári egyenlőségre való vágyát. Az efféle nézetek teljesen mindennaposak voltak az 1914 előtti munkásmozgalomban.⁶⁴

A legsúlyosabb hiba, amelynek elkövetésével a szociáldemokraták megvádolhatók, az az, hogy nem vették elég komolyan az antiszemitizmus fenyegetését, s elnézték, hogy néhány antiszemita sztereotípiát beszívárogon a szórakoztató magazinjaikban megjelenő karikatúrákba.⁶⁵ Egyes területeken a szociáldemokraták és az antiszemiták támogatták egymást a választások második fordulójában, ez azonban nem jelentette egymás elveinek elfogadását, csupán azt, hogy átmenetileg hajlandóak voltak közösen fellépni az uralkodó elittel szemben.⁶⁶ Néhány elmaradt kisvárosban és faluban – főként az erősen vidékies jellegű keleti területeken – olykor a középkort idéző vérváddal (vagyis rituális gyilkosság elkövetésével) illették helyi zsidókat, s ezekhez időnként támogatást is sikerült szerezni, sőt esetenként tiltakozó megmozdulások is voltak. Ámde a bíróságokon egyetlen ilyen vádat sem sikerült bebizonyítani. A kisvállalkozók, a boltosok, a kézművesek és a parasztok az átlagosnál bizonyíthatóan hajlamosabbak voltak az antiszemitizmusra, s ebben a szervezett népi antiszemitizmus hagyományát követték, melynek gyökerei egyes vidékeken legalább az 1848-as forradalomig követhetők nyomon, bár akkor még nem a modern, rasszista formában jelentkezett.⁶⁷ A művelt középosztályban azonban a nem zsidó üzletemberek és szakemberek többnyire minden gond nélkül együttműködtek zsidó kollégáikkal. A zsidóság elég nagy számban képviseltette magát a liberális politikai pártokban, így e szervezetek soha nem fogadtak el antiszemita nézeteket vagy viselkedésformákat. Az antiszemita pártok megmaradtak szélsőséges protestképződményeknek, és a századforduló után túlnyomórészt el is tűntek.

Hanyatlásuk és bukásuk azonban bizonyos fokig megtévesztő volt. Eltűnésük egyik oka ugyanis az volt, hogy azon nagy pártok – a konzervatívok és a Centrum Párt – is antiszemita nézeteket kezdtek vallani, amelyeknek választói főként a gazdaságilag veszélyeztetett helyzetbe került alsó középosztályból kerültek ki. A konzervatívok az 1893-as tivoli programjukban foglalt antiszemita politikákra építkeztek, s továbbra is követelték, hogy csökkentsék a zsidók szerintük bomlasztó befolyását a közéletre. Antiszemita előítéleteik Észak-Németországban jelentős vidéki protestáns tömegek tetszését nyerték el, illetve vonzóknak bizonyultak a párt keresztényszocialista szárnya által képviselt kézművesek, boltosok és kisvállalkozók számára is. A jóval nagyobb, de a Birodalomban vitathatatlanul kevésbé befolyásos Centrum Párt számára a zsidóság, pontosabban a róluk alkotott torz és ellenséges kép testesítette meg a liberalizmust, a szocializmust, a modernséget – mindazon dolgokat, amelyeket az egyház ellenzett. Ez a fajta nézet könnyen elfogadható volt a pártba belépett parasztoknak és kézműveseknek, s önállóan működő csoportok terjesztették tovább a katolikus parasztság körében, amelynek eszményei eléggé hasonlítottak Otto Böckel nézeteihez. Hasonló elveket vallott az egyházi hierarchia java része is, nagyjából ugyanazon okokból. A Vatikánban a vallási és rasszista antiszemitizmus már összeolvadt néhány zsidóellenes dörgedelembe, amelyeket egyházi szerzők írtak néhány szélsőségesen klerikális újságban és magazinban.⁶⁸

Ráadásul az antiszemita előítéletek a társadalom magasabb köreiben – a bíróságokon, az állami hivatalokban, a hadseregben és az egyetemen – is elég erősek voltak ahhoz, hogy szünet nélkül a zsidók eszébe idézzék: ők nem teljesen egyenlő jogú tagjai a német nemzetnek.⁶⁹ Az antiszemitáknak sikerült politikai ügyet csinálni a „zsidókérdésből”, így aztán a zsidók jelenléte a kulcsfontosságú társadalmi intézményekben állandóan beszélgetések és viták tárgya lehetett. Mindez azonban meglehetősen csekély mértékű volt, még a korabeli viszonyokhoz képest is. Egy történész egyszer azon töprengett, vajon mi lenne, ha egy időutazó 1945-ből hirtelen visszakérülne a közvetlenül az első világháború előtti Európába, és közölné egy ott élő, intelligens és tájékozott személlyel, hogy az egyik európai nemzet harminc éven belül módszeres kísérletet tesz az összes európai zsidó kiirtására, s eközben hatmillió zsidót gyilkol le. Ha az időutazó ezután megkérte volna korabeli beszélgetőpartnerét, hogy tippeljen, melyik nemzetről lehet szó, elég valószínű, hogy a válasz Franciaország lett volna, ahol a Dreyfus-ügy nem sokkal korábban igen heves antiszemita indulatokat kavart a lakosság körében. De gondolhattak volna Oroszországra is, ahol az elbukott 1905-ös forradalom után a cárista „Fekete Százak” rengeteg zsidót

öltek meg.⁷⁰ Aligha jutott volna eszébe, hogy a népiertást az a Németország fogja megkísérelni, amelynek zsidó közössége már erősen akkulturálódott, és ahol viszonylag kevés jele volt az eltúlzott vagy erőszakos politikai antiszemitizmusnak. Az antiszemita politika ekkor még mindig nagyon perifériális jelenség volt. Az is tény azonban, hogy az antiszemita propaganda egyes állításai már kezdtek hatással lenni a politikai fősodorra is – például az az elgondolás, hogy egy „zsidó szellemnek” nevezett, nehezen megfogható dolog valami módon bomlasztó hatású, vagy hogy a zsidóknak állítólag „túlságosan” nagy befolyásuk van a társadalom egyes területein, például az újságírásban és a jogban. Mi több, az antiszemita pártok újfajta, demagóg és uszító politikai stílust vezettek be, amely lerázta magáról a politikai illem addig szokásos visszafogottságát. Ez is megmaradt szélsőséggnek, de itt is igaz volt, hogy immár a parlamenti üléseken és a választási gyűléseken is elhangozhattak olyan gyűlölködő és előítéletes megjegyzések, amelyeket még a 19. század közepén is a közbeszédbe semmiképpen sem illőnek tartottak volna.⁷¹

Az 1880-as években és az 1890-es évek elején az antiszemitizmus e „háziassítása” mellett egy másik folyamat is zajlott: a politikai és szellemi élet periferiáján lassacskán összegyűlt azon összetevők jó része, amelyek később fontos szerepet játszottak a nemzetiszocializmus hatásos – és igen eklektikus – ideológiájában. Ennek kulcsfigurái az antiszemita írók voltak, például a népszerű Julius Langbehn, aki 1890-ben megjelent *Rembrandt mint pedagógus* (Rembrandt als Erzieher) című könyvében kijelentette, hogy a neves holland festő, Rembrandt klasszikus, északnémet rasszba tartozó férfi volt, s arra kérte a német művészetet, hogy térjen vissza faji gyökereihez – ezt a kulturális elvet aztán nagy lelkesedéssel tették magukévá a nemzetiszocialisták is. E szerzők írásaikban addig ismeretlen hevességgel és erőszakkal támadták a zsidókat. Langbehn szerint például a zsidók „mérget jelentenek a számunkra, és ennek megfelelően kell bánni velük”; illetve ahogy egy 1892-es írásában fogalmazott: „a zsidóság csupán múló járvány, mint a kolera”. Langbehn könyve, amelyet alig több mint egy év alatt negyvenszer kellett újranyomni, s még ezután is jó ideig igen népszerű maradt, sajátos módon egyesítette a heves kirohanásokat a „zsidók és idióták, zsidók és gazemberek, zsidók és szajhák, zsidók és professzorok, zsidók és berliniek” ellen, ahogy a szerző fogalmazott, illetve a felhívást egy hierarchikus társadalom helyreállítására, amelyet a „titkos császár” vezet, aki egy nap aztán kilép az árnyékból, hogy helyreállítsa Németország egykori dicsőségét.⁷²

Ezeket az eszméket aztán átvette és továbbfejlesztette az a kör, amely Richard Wagner özvegye körül gyűlt össze Bayreuthban. Wagner ebben az észak-bajorországi kisvárosban élt egészen 1883-as haláláig, s nagyszabású

zenedrámaikat minden évben előadták az ottani operaházban, melyet maga építtetett. E művek egyik célja a pszeudogermán nemzeti mítoszok népszerűsítése volt, ezért a zeneszerző az észak-germán mitológia hősi alakjait példaként állította a jövő német vezetői elé. Wagner már az 1850-es évek elején a kulturális antiszemitizmust vallotta, és *A zsidóság a zenében* (Das Judenthum in der Musik) című hírhedt művében kijelentette, hogy „a zsidó szellem” ellentétes a zenei mélységgel. Megoldásként azt javasolta, hogy a zsidókat asszimilálják teljesen a német kultúrába, és a zsidó vallást, sőt az összes vallást helyettesítsék olyasfajta világi esztétikai sugallatokkal, amilyeneket ő is bőségesen beépített a műveibe. Élete vége felé azonban második felesége, Liszt Ferenc leánya, Cosima hatására nézetei egyre rasszistábbá váltak. Cosima az 1870-es évek vége felé már azt írta a naplójába, hogy a civilizációval kapcsolatban amúgy is meglehetősen borúlátó Wagner elolvasta Wilhelm Marr 1873-as antiszemita értekezését, és nagy vonalakban egyet is értett a benne foglaltakkal. Álláspontjának e megváltozása miatt Wagner már nem azt tartotta kíváncsinak, hogy a zsidókat asszimilálják a német társadalomba, hanem hogy teljesen kizárják onnan. 1881-ben pedig egy beszélgetés kapcsán, amelyben szó esett Lessing *Bölcs Náthán* című klasszikus drámai költeményéről és a bécsi Ring Theaterben kitört, négyszáznál is több ember, köztük számos zsidó életét követelő tűzről is, Cosima azt írta, hogy a férje „dühös tréfaként” odavetette, „hogy valamennyi zsidót el kellene égetni egy *Náthán*-előadás közben.”⁷³

Wagner halála után az özvegye valóságos szentéllé változtatta Bayreuthot, ahol odaadó hívek egy csoportja gondozta az elhunyt Mester szent emlékét. A Cosima körül Bayreuthban összegyűlt kör bőszen antiszemita nézeteket vallott. A Wagner-kör mindent elkövetett, hogy a zeneszerző operáit olyan művek gyanánt magyarázza, amelyekben északi hősök szállnak szembe zsidó gonoszokkal, bár persze e zenék sokféle más módon is értelmezhetők. A csoport vezéralakjai közé tartozott Ludwig Schemann magántanár, aki 1898-ban németre fordította Gobineau értekezését a fajok egyenlőtlenségéről, valamint az 1855-ben született, angol Houston Stewart Chamberlain, aki Wagner egyik lányát vette feleségül, később pedig a nagy művész előtt csodálattal adózó életrajzot írt és jelentetett meg. Miközben Cosima és barátai a *Bayreuther Blätter* című időszaki kiadványban terjesztették nézeteiket, Schemann az országot járta, antiszemita gyűléseken szólalt fel, és több radikális rasszista szervezetet alapított, melyek közül az 1894-ben létrejött Gobineau Társaság volt a legfontosabb, bár egyik sem aratott igazi sikert. Mindazonáltal Schemann a francia rasszista szerző nézeteinek terjesztésével nagyon sokat tett azért, hogy az először Gobineau-nál használt „árja” kifejezés divatba jöjjön a német rasszisták körében. Az eredetileg

a germán nyelveket, például az angolt és a németet beszélők közös őseire használt szó hamarosan modern tartalmat nyert, mivel Gobineau azt írta, hogy a faji fennmaradás csakis faji tisztasággal garantálható, például azzal, ami szerint a német avagy „árja” parasztság körében őrződött meg, ezzel szemben a fajok keveredése egyet jelent a kulturális és politikai hanyatlással.⁷⁴

A legnagyobb hatása azonban Chamberlainnek, pontosabban 1900-ban megjelent *A tizenkilencedik század alapjai* (The Foundations of the Nineteenth Century) című könyvének volt. E ködös stílusú, misztikus műben Chamberlain a történelmet mint a germán és a zsidó faj közötti, az elsőbbségért vívott állandó küzdelmet magyarázza – szerinté ugyanis csak ez a két faj őrizte meg eredeti tisztaságát a fajok világméretű keveredése közepette. A hősi és kulturált germánokkal szemben tehát ott állnak a könyörtelen és anyagiasság zsidók, akiket Chamberlain így nem egyszerűen marginális vagy alsóbbrendű csoportként kezel, hanem az egész emberi társadalmat fenyegető kozmikus veszéllyé emelt. A faji küzdelemhez vallási küzdelem is kapcsolódik, állította, és jelentős energiákat fordított arra, hogy megpróbálja bebizonyítani: a kereszténység alapvetően germán, és Jézus az összes bizonyíték ellenére valójában nem is volt zsidó. Chamberlain műve számos olvasójára gyakorolt nagy hatást, mivel tudományos magyarázatokkal is alátámasztotta érveit; e téren a legfontosabb eredménye az volt, hogy egyesítette az antiszemitizmust és a rasszizmust a szociáldarwinizmussal. Charles Darwin angol tudós állt elő elsőként azzal az elmélettel, hogy az állat- és növényvilágban folyamatosan hat a természetes kiválasztódás törvénye, amelynek eredményeként a legrátermettebbek fennmaradnak, a leggyengébbek vagy legkevésbé alkalmazkodók pedig kihullanak, s ez végső soron garantálja, hogy a fajok egyre fejlettebbé válnak. A szociáldarwinizmus ezt a modellt alkalmazta az emberi nemre is.⁷⁵ Itt tehát már együtt volt néhány azon fő eszmék közül, amelyeket később a nemzetiszocialisták is átvettek.

III

Nem Chamberlain volt az egyetlen, aki efféle nézeteket hirdetett. Különböző írók, tudósok és mások is hozzájárultak ahhoz, hogy az 1890-es években kialakuljon a szociáldarwinizmus egy új, durva, szelekcionista válfaja, amely nem a békés evolúcióra, hanem a túlélésért folytatott küzdelemre helyezte a hangsúlyt. Ezen iskola egyik jellegzetes képviselője volt Ludwig Woltmann antropológus, aki 1900-ban azt fejtette ki, hogy az árja, avagy

germán faj képviseli az emberi evolúció csúcsát, így felsőbbrendű az összes többi fajnál. Ennélfogva, állította, a „germán faj választatott ki arra, hogy uralja a Földet”.⁷⁶ Csakhogy, folytatta, a többi faj gátolja ennek valóra válását. A németeknek egyesek nézetei szerint több *Lebensraum*, „élettérre” van szükségük, amit másoktól kell megszerezniük – feltehetően a szlávoktól. Nem mintha az ország tényleg túlszűfolt lett volna – erre semmi jel sem utalt –, inkább arról volt szó, hogy az efféle nézetek terjesztői átvették a territorialitás fogalmát az állatvilágból, és az emberi társadalomra alkalmazták. Megriasztotta őket a német nagyvárosok gyors növekedése, ezért azt keresték, hogyan lehetne visszatérni egyfajta falusias eszményhez, amelyben a német telepesek uralkodnának az „alsóbbrendű” szláv parasztok felett – ugyanúgy, állította egyre több történész, ahogy a középkorban uralkodtak Kelet-Közép-Európa fölött.⁷⁷ Az első világháború idejére az efféle elképzelések, amelyek a nemzetközi politikát a fajok között az elsőbbségért vagy a fennmaradásért vívott harc terepének tekintették, igen gyakorivá váltak a német politikai elitben. Erich von Falkenhayn hadügyminiszter, Alfred von Tirpitz haditengerészeti államtitkár, Kurt Riezler, aki Bethmann Hollweg birodalmi kancellár tanácsadójaként tevékenykedett, vagy Georg Alexander von Müller, a császári haditengerészeti hivatal vezetője és mások mind úgy látták, hogy a háború eszköz, amellyel biztosítható a német faj fennmaradása vagy uralma a latin és a szláv népekkel szemben. A háború Friedrich von Bernharden tábornok 1912-ben megjelent könyvének híressé vált szavaival élve „biológiai szükségszerűség”: „Háború nélkül az alsóbbrendű vagy pusztulóban lévő fajok könnyen elfojthatnák az egészséges, bimbózó elemek fejlődését, s ezt általános dekadencia követné.” A külpolitika már nem nemzetek, hanem fajok között zajlott. Itt kezd fölmerülni az állam jelentőségének visszaszorítása, ami később oly fontos szerepet játszott a náci külpolitikában.⁷⁸

A háborús siker, ami a századfordulót követően egyre fontosabb szemponttá vált a politikai paletta közepén és attól jobbra elhelyezkedő német vezetők és politikusok számára, egyesek szerint azt is megkövetelte, hogy tudatos lépéseket tegyenek a faj jobbítása érdekében. A szociáldarwinizmusban az 1890-es években végbement szelekcionista fordulat egyik eleme például az volt, hogy a korábbinál nagyobb hangsúlyt kell fektetni a „negatív szelekcióra”. Az mind nagyon szép és jó, ha azzal igyekszünk javítani a fajunkon, hogy jobb lakáskörülményeket, táplálkozást, egészségügyi ellátást, higiéniai körülményeket és hasonlókat biztosítunk a számára, mondták egyesek. De ez nemigen fogja ellensúlyozni, hogy a társadalom a gyengék, a betegek és a fogyatékosok gondozása révén feladja a létért való küzdelem elvét. Az efféle politika, állították egyes orvostudorok, akiknek nézeteit az

ekkor még szárnyait bontogató genetika első eredményei is megerősíteni látszottak, az emberi faj egyre fokozódó degenerációjához vezet. A hatás csak úgy ellensúlyozható, ha a szaporodást olyan, tudományos módon közelítjük meg, amely csökkenti vagy teljesen ki is küszöböli a gyengéket, miközben gondoskodik az erősek további fejlődéséről és sokasodásáról. Effajta nézetet vallott többek közt Wilhelm Schallmayer, aki a társadalompolitika eugenikai alapú megközelítését sürgető értekezésével 1900-ban első díjat nyert Friedrich Alfred Krupp iparmágnás országos versenyén. Alfred Ploetz is azon orvosok közé tartozott, akik úgy vélték, hogy a germánok képviselik az eddigi emberi evolúció csúcspontját. Ő azt javasolta, hogy háború esetén küldjék a frontra a nem teljes értékű egyedeket, így a kevésbé rátermettek fognak elsőként elhullani. De mind közül Ernst Haeckel volt a legtöbbet olvasott szerző, akinek 1899-ben megjelent *A világ rejtélye* (Welträtsel) című könyve elképesztően sikeressé vált.⁷⁹

Hiba volna azonban az efféle nézeteket egy egységes és összefüggő ideológia elemeinek tekinteni, s még kevésbé egy olyan eszmerendszernek, amely nyílegyenesen mutat a náciizmus felé. Schallmayer például egyáltalán nem volt antiszemita, és hevesen tiltakozott az „árja faj” felsőbbrendűségének gondolata ellen. Woltmann sem volt ellenséges a zsidókkal szemben, s pozitív hozzáállása a francia forradalomhoz (amelynek vezetőit nehezen érthető módon az összes többi nagy történelmi alakhoz hasonlóan a germán faj tagjainak tartotta) egyáltalán nem volt ínyére a nemzetiszocialistáknak. Haeckel pedig azt tartotta volna helyénvalónak, ha a bűnözők minél nagyobb hányadát kivégzik, mivel így kikerültek volna az öröklődés láncolatából. Arra is javaslatot tett, hogy öljék meg az elmebetegeket – például méreginjekcióval vagy áramütéssel. Haeckel rasszista is volt, s kijelentette, hogy a történelemben soha egyetlen gyapjas hajú faj sem ért el semmilyen jelentős eredményt. Másfelől viszont az volt a meggyőződése, hogy a háború valóságos eugenikai katasztrófa lenne, mivel odaveszne az ország ifjúságának színe-java. Emiatt Haeckel tanítványai, akik a sajátos Monista Ligába tömörültek, pacifistává váltak, s teljesen elutasították a háború gondolatát – e felfogásuk aligha tette volna őket kedvelté a nemzetiszocialisták szemében. Sokuk nagy árat fizetett az elveiért, amikor 1914-ben mégis kitört a háború.⁸⁰

Ploetz írásai kerültek a legközelebb ahhoz, hogy a náci ideológia előfutárainak legyenek tekinthetők – a szerző ugyanis jókora adag antiszemitizmussal fűszerezte elméleteit, és együttműködött az északi faj felsőbbrendűségét hirdető csoportokkal. Nem sok bizonyíték van rá, hogy maga Ploetz az első világháború előtt felsőbbrendűnek tartotta volna az „árja” fajt, de az egyik legközelebbi munkatársa, Fritz Lenz esetében már nem férhet

ehhez kétség. Ploetz könyörtelenül meritokratikus nézeteket vallott az eugenikai tervezés kérdésében, s egyebek közt az javasolta, hogy minden születésnél legyen jelen egy orvosebizottság, amely eldönti, hogy a gyermek elég életerős-e, és ha nem az, vagyis túl gyenge, akkor meg kell ölni. A darwinista Alexander Tille nyíltan kiállt az elmebetegek és a testi fogyatékosok megsemmisítéséért, s egyetértett Ploetzcel és Schallmayerrel abban, hogy a gyermekbetegségeket nem lenne szabad kezelni, mivel a gyengék így kihullanának az öröklődés láncolatából. Ploetz és volt sógora, Ernst Rüdin 1905-ben megalapították a Faji Higiéniai Társaságot, amelynek célja nézeteik népszerűsítése volt, és amely hamar befolyásra tett szert az orvosi és a népjóléti szakmában. Gobineau sok tekintetben konzervatív volt, és úgy vélte, hogy az arisztokrácia testesíti meg az eugenika eszményét. E német gondolkodók sokkal keményebb és potenciálisan jóval forradalmibb nézeteket vallottak, és sok esetben úgy is vélték, hogy az örökletes vonások nagyrészt függetlenek a társadalmi helyzettől.⁸¹

Az első világháború előestéjére nézeteik ilyen vagy olyan formában beszivárogtak az orvostudományba, a szociális munkába, a kriminológiába és a jogba is. A szociálisan deviáns személyeket – prostituáltakat, alkoholistákat, kistílú tolvajokat, csavargókat és hasonlókat – egyre inkább örökletesen romlottnak tartották, és azon szakértői vélekedést, hogy az ilyen személyeket kényszersterilizálásnak kell alávetni, már nem lehetett eltitkolni a nagyközönség elől. Ezek az eszmék végül olyan nagy hatást gyakoroltak a jóléti intézményrendszerre, hogy már a szociáldemokraták is hajlandóak voltak komolyan venni Alfred Grotjahn javaslatát, miszerint a lakáskörülmények és a jóléti intézkedések javítását össze kellene kapcsolni az elmeháborodottak, a „munkakerülők” és az alkoholisták kényszerű sterilizálásával.⁸² Az efféle fejlemények azt jelezték, hogy az orvostudománynak egyre növekvő befolyása van az olyan, ekkor fejlődésnek indult szakterületeken is, mint a kriminológia vagy a szociális munka. A különféle betegségeket, például a kolerát és a tuberkulózist okozó baktériumok 19. századi felfedezésével a német orvostudomány óriási sikereket ért el, s ettől páratlan presztízse lett – ám eközben akaratlanul bár, de újfajta nyelvezetet is kínált az antiszemitáknak a zsidókkal szembeni gyűlöletük és tőlük való félelmeik kifejezésére. Mindennek eredményeként a társadalomban széles körben terjedtek el bizonyos egészségügyi ismeretek, s immár az egyszerű emberek – köztük mind nagyobb arányban a munkásosztály tagjai – is átvettek bizonyos higiéniai szokásokat, például a rendszeres mosást, a fürdőszobák fertőtlenítését, az ivóvíz felforraltatását és még sorolhatnánk. A higiénia elve aztán az egészségügyről az élet más területeire is áttért, így alakult ki például a „szociálhigiénia” fogalma, és ami még fontosabb, a „faji higiéniaé” is.

De bármennyit beszéltek és vitatkoztak is ezekről a kérdésekről, 1914 előtt az efféle eszmék meglehetősen csekély hatást gyakoroltak a kormány politikájára és annak megvalósítására. A tudományos körökön kívül a szőke, árja szuperfaj kinemesítését sürgető propagandisták – például Lanz von Liebenfels, az *Ostara: A szőkék lapja* (Ostara, Briefbücherei der Blonden) című kiadvány szerkesztője – csak a politikai szélsőségesek és apró, különc politikai szekták alvilága számára voltak vonzóak.⁸³ Ámde ezen eszmék megjelenése és a nyilvános vitákban betöltött egyre nagyobb szerepe jelentősen hozzájárult a náci ideológia kialakulásához. Volt néhány elv, amelyeket szinte mindenki osztott a tudósok, orvosok és a faji higiénia propagandistáinak e meglehetősen vegyes csoportjában. Az első, hogy az öröklés fontos szerepet játszik az emberi jellem és viselkedés alakulásában. Az ebből következő második, hogy az állam vezetésével a társadalomnak a nemzet nagyobb hatékonyságára kell ösztönöznie a lakosságot. A „rátermetteket” arra kell rávenni – vagy rákényszeríteni –, hogy jobban szaporodjanak, az „alkalmatlanokat” pedig arra, hogy kevésbé. Harmadszor pedig, a faji higiéniai mozgalom be kívánt vezetni egy baljóslatúan racionális és tudományos osztályozási rendszert, amely szerint vannak olyanok, akik – akármit jelentsen is ez – „értékesek” a nemzet számára, és olyanok is, akik nem azok. A „rossz minőség” – a német szó *minderwertig*, azaz értéktelen – a szociális munkások és az egészségügyi szakemberek körében gyakran használt kifejezés lett már az első világháború előtt is: azokat illették vele, akiket valamilyen okból szociálisan deviánsnak tekintettek. Az emberek felcímkezésével a faji higiénia hívei megnyitották az utat az „értéktelenek” állami ellenőrzése, kizsákmányolása és kiirtása felé, olyan lépésekben, mint a kényszersterilizálás, sőt akár a kivégzés – néhányan már 1914 előtt is ezt a megoldást hirdették. Végül pedig a „népességgazdálkodás” ilyen technokrata és racionalista megközelítéséhez elengedhetetlen volt az erkölcsiség egy teljességgel világi jellegű megközelítése. Az olyan keresztény tanokat, mint a házasság és a gyermekáldás szentsége, vagy a halhatatlan lélekkel bíró emberi lények egyenlő értéke, egyszerűen kihajították az ablakon. Sok mindent lehet mondani ezekre az eszmékre, de azt nem, hogy hagyományosak vagy a múltba révedők lettek volna. Sőt egyes hirdetőik, például Woltmann és Schallmayer önmagukat inkább bal-, semmint jobboldalinak tartották, noha nézeteiket a szociáldemokraták közül csak nagyon kevesen osztották. A faji higiénia elmélete alapvetően abból az új igényből született, hogy a társadalmat minden más megfontolást félretéve tudományos elméletek alapján lehessen irányítani. Nem tűnt valószínűnek, hogy a német nacionalizmus ezen új változatát valaha is magukévá tennék a reakcióso, illetve támogatnák a keresztény egyházak és bármely más létező vallási szervezet vagy egyház.⁸⁴

Az antiszemizmus és a faji higiénia egyaránt a náci ideológia alapvető eleme volt. Mindkettő beletartozott a közgondolkodás 19. század végi általános világiasodásába, és egy sokkal átfogóbb lázadást fejezett ki a – mind több író és gondolkodó nézete szerint – Németországon a század közepén eluralkodó burzsoá-liberális, tunya és elbutító önelégültség ellen. Az az elégedettség, amely az 1870-es években, a nemzetté válás nyomán oly sok művelt és középosztálybeli németben kialakult, átadta helyét egy sor különféle elégedetlenségnek, melyek mind azon érzésből fakadtak, hogy megállt Németország spirituális és politikai fejlődése, s emiatt az országnak újabb lökésre van szüksége. E véleményt igen erőteljesen fejtette ki Max Weber székfoglaló előadásában, amelyben az 1871-es egyesítést a német nemzet „ifjonci csínyének” nevezte.⁸⁵ Az említett nézetek legbefolyásosabb prófétája azonban Friedrich Nietzsche volt, aki hatásos és lendületes írásokban ostromozta kora etikai konzervativizmusát. Nietzsche sok tekintetben Wagnerhez hasonló figura volt, akit élete nagy részében fenntartások nélkül tisztelt. Akárcsak Wagner, ő is összetett személyiség volt, akinek műveit sokféle módon lehetett értelmezni. Írásait, melyekben azt fejtegette, hogy az egyént meg kell szabadítani a korszakra jellemző hagyományos morális korlátoktól, 1914 előtt általában úgy értelmezték, mint az egyén emancipációjának meghirdetését. Nagy hatásuk volt egy sor liberális és radikális csoportra, köztük a feminista mozgalomra is. A korszak egyik legnagyobb képzelőerejű gondolkodója, Helene Stöcker számos értekezést írt Nietzsche stílusában, úgy értelmezve a mester üzenetét, hogy a nőknek a mesterséges fogamzásgátlók segítségével szabadságot kell kapniuk a házasságon kívüli szexualitásra, és számukra egyenlő jogokat kell biztosítani a törvénytelen gyermekek vállalására.⁸⁶

Egyesek azonban egészen más tanulságokat szűrtek le a nagy filozófus írásaiból. Nietzsche hevesen ellenezte az antiszemizmust, mélységesen elítélte a hatalom és a siker közönséges imádatát, amely (szerinte) Németország 1871-es, katonai egyesítéséből fakadt, leghíresebb elképzeléseit pedig – amilyen „a hatalom akarása” vagy a „felsőbbrendű ember” – csupán gondolati és eszmei konstrukciónak szánta, és nem kívánta alkalmazni a politikában vagy a tényleges cselekvésben. Csakhogy írásai rendkívül nagy hatásúak voltak, az efféle kifejezéseket könnyű volt jelszavakká csupaszítani, s eredeti, filozófiai szövegkörnyezetükből kiszakítva olyan módon alkalmazni, amit ő maga is nagyon ellenzett volna. Az eszményi emberről alkotott elképzelését például – vagyis azon lény fogalmát, amelyik, megszüadulva az erkölcsi korlátoktól, akarateréje révén diadalmaskodik a gyengék felett – különösen könnyen sajátíthatták ki azok, akik vele ellentétben hittek az ember faji és eugenikai kritériumok alapján való szaporításában.

Az efféle értelmezésben központi szerepet játszott Nietzsche húga, Elisabeth Förster, aki hozzájárult e nézetek vulgarizálásához és populáris értelmezéséhez, és kegyetlen, elitista vonásaiak hangsúlyozásával vonzóvá tette őket a szélsőjobboldali nacionalisták számára. Az olyan szerzők, mint Ernst Bertram, Alfred Bäumlér és Hans Günther, a hatalom prófétájává egyszerűsítették le Nietzschét, felsőbbrendűember-koncepciójában pedig egy olyan német vezető előképét látták, akit nem kötnek gúzsba a keresztény teológia morális béklyói.⁸⁷

Mások az Új-Guineában és a német gyarmatbirodalom más részein végzett német antropológiai kutatások alapján egy lépéssel továbbvitték Nietzsche spirituális elitizmusát, és egy olyan új társadalom létrehozását hirdették meg, amelynek élén életerős, fiatal férfiak színe-jávanak fivéri szövetsége áll, s ez úgy uralkodik az állam fölött, mint valami középkori lovagi testvériség. E mélységesen nőgyűlölő világnézetben a nőknek semmi más szerep nem jutott volna, csak az, hogy világra hozzák a jövő elitjét; hasonlóan gondolkodott egyébként az eugenika és a faji higiénia híveinek jó része is. Tudós szerzők, mint Heinrich Schurtz, különféle kiadványokban népszerűsítették a fivéri szövetség ideológiáját, amely az ifjúsági mozgalomban fejtette ki a legnagyobb hatást: az ebben részt vevő – túlnyomórészt középosztálybeli – fiatal emberek nagy odaadással vetették bele magukat a túrázásba, beleolvadtak a természetbe, tábortüzek körül nacionalista dalokat énekeltek, s válogatott szidalmakkal illették a felnőtt világ tétova politikáját, álszent erkölcsiségét, azt a mesterkéeltséget, amellyel a társadalmi problémákat kezeli. A korszak egyes szerzőire, például Hans Blüherre, igen nagy hatást gyakorolt az ifjúsági mozgalom, s ők még szélsőséesebb írásokban követelték az állam antidemokratikus elvek szerinti átszervezését, élén olyan hősi férfiak csoportjával, akiket szorosan összekötnek a szeretet és gyengédség homoerotikus szálai. Az ilyen elvek hívei már az első világháború előtt létrehoztak összeesküvő álszerzetesi szervezeteket – a legismertebb talán az 1912-ben alapított Germán Rend volt. Ezen apró, világi szekták körében központi szerepet játszott az „árja” szimbolizmus és rituálé, s tagjaik a rúnák felelevenített változatát és a napimádást tették meg a németiség alapvető jelének. Az indiai szvasztikát, azaz horogkeresztet választották az „árják” címerének – ez elsősorban Alfred Schuler müncheni költőnek és a faji teoretikus Lanz von Liebenfelsnek volt köszönhető; az utóbbi már 1907-ben horogkeresztes zászlót tűzött ki ausztriai kastélyára. Akármilyen furcsák voltak is ezek az eszmék, semmiképpen sem szabad alábecsülni hatásukat arra a nagyszámú középosztálybeli fiatalemberre, akik az első világháború előtt az ifjúsági mozgalom tagjai voltak. Kisebbségre mértékben mindenképpen közrejátszottak abban, hogy az 1890-es

és 1900-as években született fiatalokban széles körű ellenszenv ébredt a polgárság konvencióival szemben.⁸⁸

Mindaz, amit ezek a szellemi áramlatok hangsúlyoztak, szöges ellentétben állt a józanság és önmérséklet polgári erényével éppúgy, mint a liberális nacionalizmus alaptételeivel, például a gondolkodás szabadságával, a népképviselői kormányzással, mások véleményének és az egyén alapvető jogainak a tiszteletben tartásával, mely elvekben a németek túlnyomó többsége a századfordulón még valószínűleg hitt. Kétségtelen, hogy a legnépszerűbb német párt, a szociáldemokraták azon elvek őrizőinek tekintették magukat, amelyek megővésében a német liberálisok őszierintük csúfos kudarcot vallottak. Maguk a liberálisok is olyan erőt képviseltek, amellyel számolni kellett, sőt a háború előtti utolsó békeévekben bizonyos jelek mintha a liberalizmus mérsékelt újjáéledésére utaltak volna.⁸⁹ Ámde már ekkor is komoly próbálkozások kezdődtek a szélsőséges nacionalizmus, az antiszemitizmus és a konvenciók elleni lázadás eszméinek új egységbe kovácsolására és szervezett formába öntésére. A radikális ideológiák politikai örvénye, melyből idővel a nemzetiszocializmus megszületik, javában ott kavargott már jóval az első világháború előtt.⁹⁰

1914 SZELLEME

I

A határ túloldalán, a német nyelvű Ausztriában Georg Ritter von Schönerer a radikális antiszemitizmus egy másik változatát hozta létre. Schönerer vasúti mérnök apját a Habsburg-császár az államnak tett szolgálataiért nemesi címmel jutalmazta. Az 1866-os poroszországi vereséget követő évben a Habsburg-monarchia két egyenlő félből, Ausztriából és Magyarországból álló birodalommal alakult, amelyeket Ferenc József, az uralkodó személye és a Bécsben székelő központi kormány kötött össze. E kormány tagjai és hivatalnokai túlnyomórészt német anyanyelvűek voltak, s a vagy hatmillió ausztriai német azzal vigasztalódott a Német Szövetségből való kizárásért, hogy erősen azonosult a Habsburgokkal, s a birodalom uralkodó elitjének tekintette magát. Schönerernek azonban ez nem tetszett. „Bárcsak a Német Birodalomhoz tartoznánk!”, fakadt ki 1878-ban az osztrák parlamentben. A radikális nézeteket valló, reformföldbirtokos nagy híve volt a férfiak egyetemes választójogának, az oktatást teljesen világivá akarta tenni, a vasutakat államosította volna – ebben talán apja foglalkozása is szerepet játszott –, s úgy vélte, az államnak támogatnia kellene a kisgazdákat és a kézműveseket. A magyarokat és a Habsburg Birodalom többi nemzetiségét a német fejlődés fékjeként látta, s úgy hitte, hogy nemzetének tagjai gazdaságilag és társadalmilag is jobban járnának a Német Birodalommal való egyesüléssel.⁹¹

Az idő múlásával Schönerernek a német faji felsőbbrendűségbe vetett hite egyre hevesebb antiszemitizmussal párosult. 1879-ben kiadott nacionalista tizenegy pontját, a Linzi programot 1885-ben egy tizenkettedik ponttal egészítette ki, amely a megvalósítandónak tartott reformok előfeltételeként azt követelte, hogy „a közélet minden területét tisztítsák meg a zsidó befolyástól”. Mint az osztrák parlament tagja több helyen, például a vasútnál is, kampányolt a zsidó befolyás ellen, s mentelmi joga révén nem kellett eljárástól tartania akkor sem, amikor szélsőséges kifejezésekkel ítélte el a zsidókat. Nézetei népszerűsítése érdekében számos szervezetet alapított, s ezek egyike, a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) 1901-ben huszonegy képviselői mandátumot szerzett – de a vezetőségen belüli heves személyi viták miatt hamarosan feloszlott. Példája azonban más antiszemita szervezetek létrejöttét is segítette. A zsidók állítólagos gonosz befolyásának szüntelen ostromozásával megkönnyítette, hogy 1897-ben egy cinikus

politikus, a konzervatív Karl Lueger az antiszemita demagógiát kiaknázva a feljövőben lévő Keresztényszocialista Párt színeiben elnyerje Bécs polgármesteri székét. Lueger egy évtizeden át töltötte be ezt a posztot, s – részben uszító populizmusával, részben pedig ötletes, szociálisan haladónak számító reformjaival – kitörölhetetlen nyomot hagyott a városban.⁹²

Schönerer soha nem élvezett ilyen széles körű támogatást. Lueger antiszemitizmusa, bár nagy hatást gyakorolt, alapvetően opportunistá volt („Én döntöttem el, ki a zsidó”, jelentette ki egyszer, amikor bírálták, mert befolyásos bécsi zsidókkal vacsorázott), Schönerer azonban zsigerből és makacsul gyűlölte a zsidókat. Az antiszemitizmust „az évszázad legnagyobb eredményének”⁹³ minősítette, s nézetei idővel még szélsőségesebbé váltak. Az önmagát pogánynak valló Schönerer „El Rómától!” szlogennel egy katolicizmussellenes mozgalom élére állt, s kitalálta az álközépkori „hail!” (Heil!) köszöntést, mellyel 1902-ben a parlamentben is megbotráncoltatta a többi képviselőt. Beszéde végén ugyanis kijelentette, hogy ő bizony nem az osztrák, hanem a német uralkodócsaládhoz hű: „Éljenek a Hohenzollernek! Hail!” Követői „Vezérnek” (Führer) nevezték – valószínű, hogy ezt a szót is az ő mozgalma vezette be a szélsőjobboldali politika szótárába. Javasolta, hogy az évenkénti ünnepeknek és a hónapoknak is adjanak régi germán neveket, például a karácsony legyen *Julfest*, a június *Heumond*. Ennél is különösebb volt azonban az az ötlete, hogy vezessenek be új naptárat: ennek kiindulópontja a noreiai csata napja lett volna, amikor Kr. e. 118-ban a kimber és teuton törzsek legyőzték a római seregeket. Schönerer még egy 2001 n. N. (*nach Noreia*, azaz Noreia után) nevű, nem különösebben sikeres fesztivált is rendezett az új évezred megünneplésére.⁹⁴

A rasszista antiszemitizmusban nem ismert megalkuvást. Frappáns jelzavakat alkotott, mint például „Mindegy a vallás, ha a faj hibás”. Szélsőségessége miatt többször is bajba került – a leghíresebb eset talán 1888-ban történt, amikor egy I. Vilmos német császár hamis halálhírét keltő cikk annyira felháborította, hogy beviharzott a vétkes lap szerkesztőségébe, és fizikailag bántalmazta az ott dolgozókat. Amikor pedig nyilvánosan „a mi dicsőséges császárunkként” magasztalta Vilmost, a megsértett Ferenc József megfosztotta nemesi címétől, a parlament pedig a mentelmi jogától, így négy hónapra börtönbe vetették. Ez nem akadályozta meg abban, hogy szabaddalása után kijelentse: „Vágyom a napra, amikor a német hadsereg bevonul Ausztriába, és megsemmisíti.” Schönerer szélsőségessége miatt a politika peremvidékén maradt, 1907-ben már nem is választották újra, az irányvonalát követő képviselők száma pedig háromra apadt. Elképzelhető, hogy Schönerert a hatalom megszerzésénél jobban érdekelté eszméi terjesztése, de annyi bizonyos, hogy később jelentős hatással volt a nácizmusra.⁹⁵

Az osztrák antiszemitizmus korántsem különült el németországi megfelelőjétől. Minthogy közös volt a nyelv és a kultúra, s minthogy Ausztria több mint ezer éven át beletartozott a „Német Nemzet Szent Római Birodalmába” és 1866-ig – amikor is Bismarck oly gorombán kipenderítette – a Német Szövetségbe, az intellektuális és politikai hatások szinte akadálytalanul lépték át a határokat. Schönerer például a német antiszemita Eugen Karl Dühring tanítványának vallotta magát. A Német Birodalom polgáira – különösen a katolikusok lakta déli területeken, ahol gyakran Béctől vártak útmutatást – akaratlanul is hatással volt a szociális reformok, a katolikus elkötelezettség és az antiszemita retorika Lueger-féle kombinációja. Schönerer faji alapú zsidóságdefiníciója, az „árja” mítosz általa terjesztett kultusza, nyíltan vállalt pogánysága és a kereszténység iránti megvetése, a németek felsőbbrendűségébe vetett hite és a más népekkel, különösen a szlávokkal szembeni lenézése meglehetősen hasonlított a Német Birodalom szélsőségeiből antiszemitáinak nézeteire. Egyetlen eszméjét sem tekinthették idegennek, hiszen lényegében ugyanazon szélsőséges szellemi áramlat részei voltak. Pángermanizmus miatt Schönerer nem lehetett sikeres, amíg a Habsburg Birodalom fennállt. Ha azonban valaha elbukik, lakóinak német anyanyelvű kisebbsége kénytelen lett volna sürgősen szembenézni a kérdéssel, hogy csatlakozzanak-e a Német Birodalomhoz, vagy alapítsanak önálló államot. Ez adhatta a lehetőséget a pángermanizmus felemelkedésére.

II

1888-ban II. Vilmos lépett a Német Birodalom trónjára, s ez jelentősen meggyengítette Bismarck birodalmi kancellári pozícióját. Amikor nézeteltérés alakult ki közöttük abban a kérdésben, hogy meghosszabbítsák-e a polgári szabadságjogokat sok tekintetben csorbító antiszocialista törvény érvényességét, vagy hagyják elévülni, Bismarck lemondásra kényszerült. A törvény elévülése nyomán egész sor új szociális és politikai mozgalom alakult a politikai paletta minden részén. Új, színes egyéniségek jelentek meg a politika színpadán, akik nagyon elütöttek a Bismarckot hivatalában követő Caprivi és Hohenlohe szürkeségétől. Akadt közöttük egy olyan személy is, aki pontosan a német nacionalisták rég vágyott hőséne szerepében vívott ki magának csodálatot. Carl Peters, egy igazi 19. század végi gyarmati kalandor hamar legendássá vált tetteivel. Amikor Bismarck 1884-ben vonakodva bár, de beleegyezett névleges német gyarmatok megszerzésébe, Peters rögtön elindult, hogy a még csak papíron létező hódításokat valóra váltsa. A kelet-afrikai partokat elérve expedíciót szervezett a földrész belsejébe, ahol több

szereződést is kötött a helyi uralkodókkal. Rá jellemző módon nem vette a fáradságot, hogy erről a német kormánnyal is konzultáljon, így Bismarck azonnal fel is mondta a szerződéseket, amint tudomást szerzett róluk. Kiderült, hogy Peters kegyetlenül bánt a teherhordóival, sőt afrikai nőkkel tartott fenn nemi kapcsolatot, így ezek miatt is bajba került. Kihágásainak híre nagy felháborodást keltett a polgárság körében, ez azonban nem tántorította el Peterst céljától, hogy nagy Német Birodalmat alapítson Afrikában.⁹⁶

A gazdag képzeletű, nyughatatlan szellemű Peters számos szervezetet hozott létre, köztük 1884-ben a Német Gyarmatosítás Társaságát, amelyből 1887-ben egy hasonló elveket valló csoporttal egyesülve létrejött a Német Gyarmati Társaság. Peters annyira kiemelkedő alaknak bizonyult, és támogatói oly befolyásosak voltak, hogy Bismarck végül kötelességének érezte kelet-afrikai vállalkozásainak elismerését, és német protektorátussá nyilvánította a felderített területeket – ez volt az első lépés Tanganyika mint német gyarmat megalapítása felé. 1890-ben azonban a Bismarck helyébe lépő Leo von Caprivi az északi-tengeri Helgoland szigetért cserébe átengedte a briteknek a Peters megszerezte területek egy részét – ezek közül Zanzibár szigete volt a legfontosabb. A lépés mélységesen felháborította Peterst, s 1891-ben elnöki szerepet vállalt egy nacionalista csoport találkozásánál, amelyen részt vett egy fiatal köztisztviselő, a náciizmus felemelkedésében és diadalában később fontos szerepet játszó Alfred Hugenberg is. Együtt alapították meg az Általános Német Ligát, amelyet 1894-ben Pángermán Szövetség névre kereszteltek át. Az új szervezet célja az volt, hogy határozottan elősegítse a külföldi német terjeszkedést, valamint az országon belüli nemzeti kisebbségek elnémetesítését. E törekvéshez 1894-ben csatlakozott a Keleti Végek Társasága (Deutscher Ostmarkenverein), amely csoport a Pángermán Szövetséghez képest viszonylag szoros kapcsolatokat tartott a kormánnyal, és a lengyel öntudat teljes eltörlését tűzte zászlajára a Német Birodalom keleti tartományaiban. Több tekintetben is hasonló szervezet volt a Habsburg-monarchiában a hivatalos nyelv körüli huzavonák megoldására 1881-ben alapított Német Iskolaszövetség (Allgemeiner Deutscher Schulverein), amely a német nyelvet kívánta megőrizni a Birodalom határain kívüli német területeken; később Szövetség a Külföldi Németiségért (Verein für das Deutschtum im Ausland) lett a neve, a célok jelentős bővülésének jelzésére, hiszen ekkor már nem kevesebbre törekedett, mint a német kultúra terjesztésére világszerte.⁹⁷

További nacionalista szövetségek is születtek. A talán legfontosabbat, az 1898-ban alapított Haditengerészeti Ligát (Deutscher Flottenverein) a Krupp fegyvergyártó cég finanszírozta, mert nyilvánvalóan érdekében állt a Reichstag által akkoriban jóváhagyott nagy német flotta megépítése. A Liga egy

évtizeden belül háttérbe szorította az összes többi nacionalista csoportot – a hozzá tartozó szervezeteket is figyelembe véve taglétszáma jóval meghaladta a 300 ezret, miközben a többi nacionalista érdekcsoportnak ritkán sikerült 50 ezernél több tagot összegyűjtenie, a Pángermán Szövetség pedig a jelek szerint a 20 ezres határt sem volt képes átlépni.⁹⁸ E csoportok legtöbbször profi agitátorok vezették, például a hadsereg egy tisztje, August Keim, akinek előléptetése újságírói tevékenysége miatt akadozott. A hozzá hasonlók több nacionalista szervezetben is fontos szerepet játszottak, s gyakran ők voltak a radikalizmus mozgatórugói is. Keim például a Haditengerészeti Ligában és a Védelmi Ligában (Schutzbund) is vezető szerepet játszott, s alapítója volt olyan, kevésbé ismert társaságoknak, mint az 1912-ben létrejött Német Liga a Nők Emancipációjának Megakadályozásáért (Deutscher Bund zur Bekämpfung der Frauenemanzipation), amely azt kívánta elérni, hogy a nők maradjanak otthon, és szüljenek több gyermeket a Birodalomnak.⁹⁹

A hozzá hasonló marginális figurák mellett feltűntek elégedetlen előkelőségek is: ők új lehetőségeket kerestek politikai ambícióiknak a demokratizálódó világban, amely egyre kevésbé tanúsított tiszteletet a vagyonos és iskolázott személyek iránt, pedig ez a tisztelet biztosította az 1860-as és 1880-as évek között a nemzeti liberálisok és más, tőlük jobbra elhelyezkedő pártok választási sikereit. Sok ilyen agitátor úgy érte el pozícióját, hogy keményen megdolgozott a diplomájáért, majd lassan egyre feljebb jutott a közzolgálat kevésbé vonzó területeinek ranglétráján. E téren is jelentős hajtóerő volt a társadalmi feltörekvés. A német nemzettel való azonosulás – vagy talán túlzott azonosulás – háttérüktől függetlenül egyfajta büszkeséggel és a csoportba tartozás jó érzésével töltötte el a nacionalista szervezetek vezetőit, és olyan célt kínált számukra, amelyért érdemesnek látták harcolni.¹⁰⁰ E szervezetek tagsága gyakran átfedte egymást, és nem ment ritkaságszámba; ha két vagy több csoport összefogott valamely politikai harcban, átmenetileg félretéve egyébként gyakori személyes és politikai ellentéteiket.

A nacionalista szövetségek – az egyes szervezetek konkrét céljain túl és a belső vitáktól függetlenül – abban általában egyetértettek, hogy Bismarck siralmas munkát végzett a német nemzet összekovácsolása terén, és ezt a munkát mielőbb be kell fejezni. Egyre inkább szilárd meggyőződésükké vált az is, hogy a Birodalom vezetői e tekintetben elmulasztják kötelességeiket. A nacionalisták véleménye a napfénynél is világosabbá vált 1912-ben, amikor a Pángermán Szövetség elnöke, Heinrich Class ügyvéd álneven jelentetett egy kiáltványt az igencsak figyelemfelkeltő *Ha én lennék a császár* (Wenn ich der Kaiser wäre) címmel. Céljai korántsem voltak szerények. Ha övé lenne II. Vilmos hatalma, írta Class, először is leszámolna a Birodalom belső ellenségeivel, azaz a szociáldemokratákkal és a zsidókkal. Az ugyan-

abban az évben tartott parlamenti választásokon elért szociáldemokrata győzelmet a nemzet meggyengítésére irányuló zsidó összeesküvésnek tulajdonította. A zsidók félresiklatták a német művészetet, tönkretették a német tehetséget és megrontották a tömegeket. Ha ő lenne a császár, folytatta Class, azonnal megfosztaná állampolgári jogaitól és idegenné minősítené őket. A Szociáldemokrata Pártot betiltaná, vezetőit, parlamenti képviselőit, lapszerkesztőit és szakszervezeti titkárait pedig száműzné Németországból. A választási rendszert úgy módosítaná, hogy nagyobb súlyú szavazati jogot adjon a vagyonos és iskolázott rétegeknek, és magas tisztséget csak a legkiválóbb férfiak tölthessenek be. Nacionalista nagygyűléseket és hazafias ünnepségeket rendezne, így állítaná a tömegeket a nemzet ügye mellé.¹⁰¹

A belső béke megteremtése, hangoztatták a nacionalisták, az olyan kisebbségi kultúrák felszámolását is szükségessé tenné, mint a kelet-poroszországi lengyeleké: birtokaikat el kellene venni, nyelvük használatát be kellene tiltani, s az, úgymond, alacsonyabb rendű és civilizálatlan „szlávokat” szükség esetén akár erővel is engedelmességre kellene kényszeríteni. A Class vezette Pángermán Szövetség és a vele hasonlóan gondolkodók az 1898-as haditengerészeti törvényben elrendelnél is nagyobb szabású fegyverkezést javasoltak. Ezt háború követte volna, amelyben Németország legyőzi Európát és annektálja a német ajkú területeket, például Svájcot, Hollandiát, Belgiumot, Luxemburgot és Ausztriát. Félresöpörték az e területeken élő nem német nemzetiségek érdekeit, és figyelmen kívül hagyták azon nyelvi és kulturális különbségeket, amelyek valószínűtlenné tették akár a belgiumi flamand szeparatisták támogatását is (az egyéb politikai másként gondolkodókról nem is beszélve). Az új birodalomhoz stratégiai megfontolásokból Romániát is hozzácsapták volna. Úgy vélték, hogy Belgium és Hollandia külbirtokai – például Kongó – megfelelő alapjai lehetnének annak az új, gigászi gyarmatbirodalomnak, amely még a brit birodalomnál is sokkal hatalmasabb lenne. Szabadon és eklektikusan merítettek gondolatokat Nietzschétől, Langbehntől, Darwintól, Treitschkétől és más szerzőktől, s eszméiket gyakran vulgarizálták: hol kiszakították eredeti környezetükből, hol pedig a felismerhetetlenségig leegyszerűsítették őket. A Pángermán Szövetség és a hozzájuk közel álló nacionalisták olyan világnézetre alapozták ideológiájukat, amelyben központi szerepet kapott az állandó harc és konfliktus, az „árja” etnikai felsőbbrendűség, az antiszemitizmus és a hatalom akarása.¹⁰²

Miközben a Pángermán Szövetség és az egyéb nacionalista szervezetek szinte korlátlan germán világuralmi ambíciókat dédelgettek, riadt, sőt szinte kétségbeesett hangnemű kijelentéseket tettek a német kultúra állapotáról és jövőjéről. Úgy vélték, a germán népet ellenségek kerítették be – nem elég, hogy körülöttük vannak a „szlávok” és a „latinok”, a német nemzetet még

belülről is kitartóan bomlasztják a zsidók, a jezsuiták, a szocialisták és egy sor egyéb felforgató elem és összeesküvő. A pángermán rasszizmus jegyében minden nemzetet egyetlen faji entitássá egyszerűsítettek le, s „németiségről”, „szlávóságról”, „angolszászságról” vagy éppen „zsidóságról” beszéltek. A többi faj gyorsabb szaporodásával fokozatosan elnyomja a germánokat, és „előzöléssel” fenyegeti vagy – a hanyatló francia dekadencia mintájára – bomlasztó hatással gyengíti őket. A szélsőséges nacionalisták úgy festették le magukat, mint akik a pusztába kiáltják szavaikat; ha nem hallgatják meg őket, állították, hamarosan már késő lesz. A kétségbeesett veszélyek kétségbeesett lépéseket igényeltek. A helyzet csak úgy menthető, ha visszatérnek a germán faj gyökereihez – a paraszti munkához, a kézművességhez, a kiskereskedéshez és a hagyományos családmódelhez. A nagyvárosok szerintük a nem germán erkölcsstelség és zűrzavar fertői voltak. Kemény lépéseket követeltek a rend, a tisztesség és a szigorúan germán kultúrakoncepció helyreállítása érdekében. Új Bismarckra volt szükség, egy kemény és könyörtelen államféfira, aki a nemzet megmentése érdekében sem odahaza, sem külföldön nem retten vissza az agresszív politizálástól.¹⁰³

Az idő múlásával a nacionalista társaságok egyre hangosabban bírálták a német kormány bel- és külföldön tanúsított, vélt gyengeségét. A szociáldemokraták 1912-es választási győzelme – mely az előző évben Marokkó miatt kirobbant nemzetközi válság Németország számára szerintük megalázó kimenetelét követte – radikális cselekvésre készítette őket, s az addig általában egymással is folyton vitázó nacionalista szervezetek egyesült erővel az újonnan alakult Védelmi Liga mellé álltak, amely azt kívánta elérni a hadsereggel, amit a Haditengerészeti Liga már elért a flottával. Az új szervezet sokkal kevésbé függött a kormánytól, mint a Haditengerészeti Liga; teljes mértékben osztotta a Pángermán Szövetség nézeteit; s 1912-es alapításától számítva két év alatt 90 ezres tagságot gyűjtött, olyan tömegbázist teremtve a Pángermán Szövetségnek, amelyet az saját erőből soha nem tudott volna létrehozni. A Pángermán Szövetség eközben a Gyarmati Társasággal (Deutscher Kolonialverein) közösen kampányolni kezdett azért, hogy meggyőzzék a kormányt: ne ismerje el törvényesnek a német telepesek és a fekete afrikaiak házasságkötését. Ekkor már a Konzervatív Párt egyes prominens személyiségei is hajlandóak voltak együttműködni a Pángermán Szövetséggel. 1913 augusztusában összefogott a kis és nagy földbirtokosokat tömörítő, a konzervatívokkal szoros kapcsolatokat ápoló s igen nagy erőt képviselő Agrárliga, a Német Nagyiparosok Központi Szövetsége és a kézművesek és iparosok országos szervezete, s létrehozták a Dolgozó Osztályok Kartelljét (Kartell der schaffenden Stände). A többmillió tagú kartell magáévá tette a Pángermán Szövetség eszméinek egy részét, bele-

értve a Reichstag félreállítását vagy felszámolását, a szociáldemokraták visszaszorítását, és az agresszív külpolitikát, sőt akár egy nagy hódító háború kirobbantását is.¹⁰⁴

Ezeket a szélsőségesen nacionalista érdekcsoportokat nem a császárhoz kötődő elit valamiféle manipulációi hozták létre, hanem populista politikai mozgalmakként valóban alulról szerveződtek. A munkásosztályban azonban jószerével nem voltak híveik; a társadalmi ranglétrán nemigen találtak támogatókat a „fehérgalléros” dolgozók és a hivatalnokok szintje alatt, akiknek egyik érdekképviselője, a dühödten antiszemita Kereskedelmi Alkalmazottak Német Nemzeti Szakszervezete (Deutschnationaler Handlungsgehilfen-Verband) heves kirohanásokat intézett a zsidó üzleti érdekek ellen, mivel szerintük azok tartják alacsonyan tagjaik fizetését, emellett azt állították, hogy a nők alkalmazása titkári és adminisztratív posztokon nem más, mint a zsidók mesterkedése a német családok tönkretételére.¹⁰⁵ A nacionalista szervezetek 1912-től kezdődő gyors térhódítása miatt azonban óriási nyomás nehezedett a német kormányra, ami csak tovább nőtt, amikor a Pángermán Szövetség új barátokat talált a jobboldali sajtóban. A szövetség egyik támogatója, Konstantin von Gebsattel nyugalmazott tábornok a *Ha én lennék a császár* hatására hosszú feljegyzést készített, s ebben „a zsidó machinációk és a szociáldemokrata vezetők uszítása” elleni harcra szólított fel. Olyan Birodalmat követelt, amely „nem parlamenti rendszerű”, olyan császárt, aki nem csupán báb, hanem valóban uralkodik, s „vasököllet” folytat agresszív külpolitikát, és olyan választójogi rendszert, amely minimálisra csökkenti a tömegek befolyását.

A feljegyzésben foglalt javaslatok szerint a zsidókkal úgy kellene bánni, mint idegenekkel, nem szerezhetnének földet, ha pedig emigrálnak, minden vagyonuktól meg kell fosztani őket. Nem kaphatnának állami állást, nem lehetnek jogászok, egyetemi tanárok, katonatisztek és más, magas képzettséget igénylő tisztviselők. Gebsattel szemében a megkeresztelkedés sem változtatna azon, hogy valaki zsidó-e; mindenkit, akinek ereiben negyedrésznél több „zsidó vér” folyik, mint zsidót kell kezelni, nem pedig mint németet. A „zsidó sajtót” egyszerűen betiltanák. Minderre szerinte azért lenne szükség, mert Németország egész életét a „zsidó szellem” uralja, amely felszínes, kártékony, pusztítóan kritikus és materialista. Ideje, hogy újra megjelenjen az igazi, elmélyült, pozitív és idealista germán szellem. Úgy vélte, mindezt egy felülről szervezett lépéssel – gyakorlatilag államcsínnnyel – kellene elérni, amit a hadsereg az ostromállapot kihirdetésével és a rögtönítélő bíraskodás bevezetésével támogatna. Gebsattel és jó barátja, a Pángermán Szövetséget vezető Heinrich Class egyébként a feljegyzés hangvételét igen mérsékelten tartották. Jó okuk volt erre az állítólagos

önmérsékletre: azt tervezték ugyanis, hogy a feljegyzést elküldik a trónörökösnek, Vilmos hercegnek, aki köztudomásúan szimpatizált a nacionalista ügygel. A herceg lelkesen továbbította a dokumentumot az apjának és annak a férfinak, aki Bismarck egykori helyét foglalta el az állam élén: Theobald von Bethmann birodalmi kancellárnak.¹⁰⁶

Bethmann és a császár udvariasan, de határozottan elutasították Gebstalt ötleteit, mivel a gyakorlatban kivitelezhetetlennek és a császárság stabilitására nézve veszélyesnek tartották őket. A birodalmi kancellár elismerte, hogy a „zsidókérdés” valóban olyan terület, ahol „súlyos veszélyek fenyegetik Németország további fejlődését”. Ámde, folytatta, Gebstalt drákói szigorúságú megoldásjavaslatai nem vehetők komolyan. A császár tovább hűtötte a kedélyeket azzal, hogy figyelmeztette fiát: Gebstalt „túl buzgó különc”, az ötletei pedig olykor „egyenesen gyermeketegek”. De megértőbben folytatta: „bár gazdaságilag nem lenne tanácsos kiűzni Németországból a zsidókat”, mégsem ártana „a zsidó befolyást kizárni a hadseregből és a kormányból, és lehetőség szerint korlátozni a művészet és az irodalom minden területén”. Úgy gondolta, hogy a zsidóság a sajtóban „találta meg legveszedelmesebb vadászterületét”, de az volt a véleménye, hogy a sajtószabadság Gebstalt javasolta általános korlátozása a kíváncsi ellentétes eredményt érne el. Az antiszemita sztereotípiák tehát immár az állam legmagasabb szintjéig eljutottak – a császár esetében ezt a hatást tovább erősítette, hogy elolvasta Houston Stewart Chamberlain *A tizenkilencedik század alapjai* című művét, amelyet a német nemzethez szóló, figyelemfelhívó kiáltásként értelmezett és méltatott. Mivel a Pángermán Szövetség és a hasonló szervezetek mind nyilvánosan, mind a színpalak mögött egyre hevesebben bírálták a kancellárt, Bethmann úgy érezte, kénytelen a külpolitikában keményvonasnak mutatkozni, aminek végzetes következményei lettek az 1914 augusztusában az első világháború kirobbanásához vezető válságban.¹⁰⁷

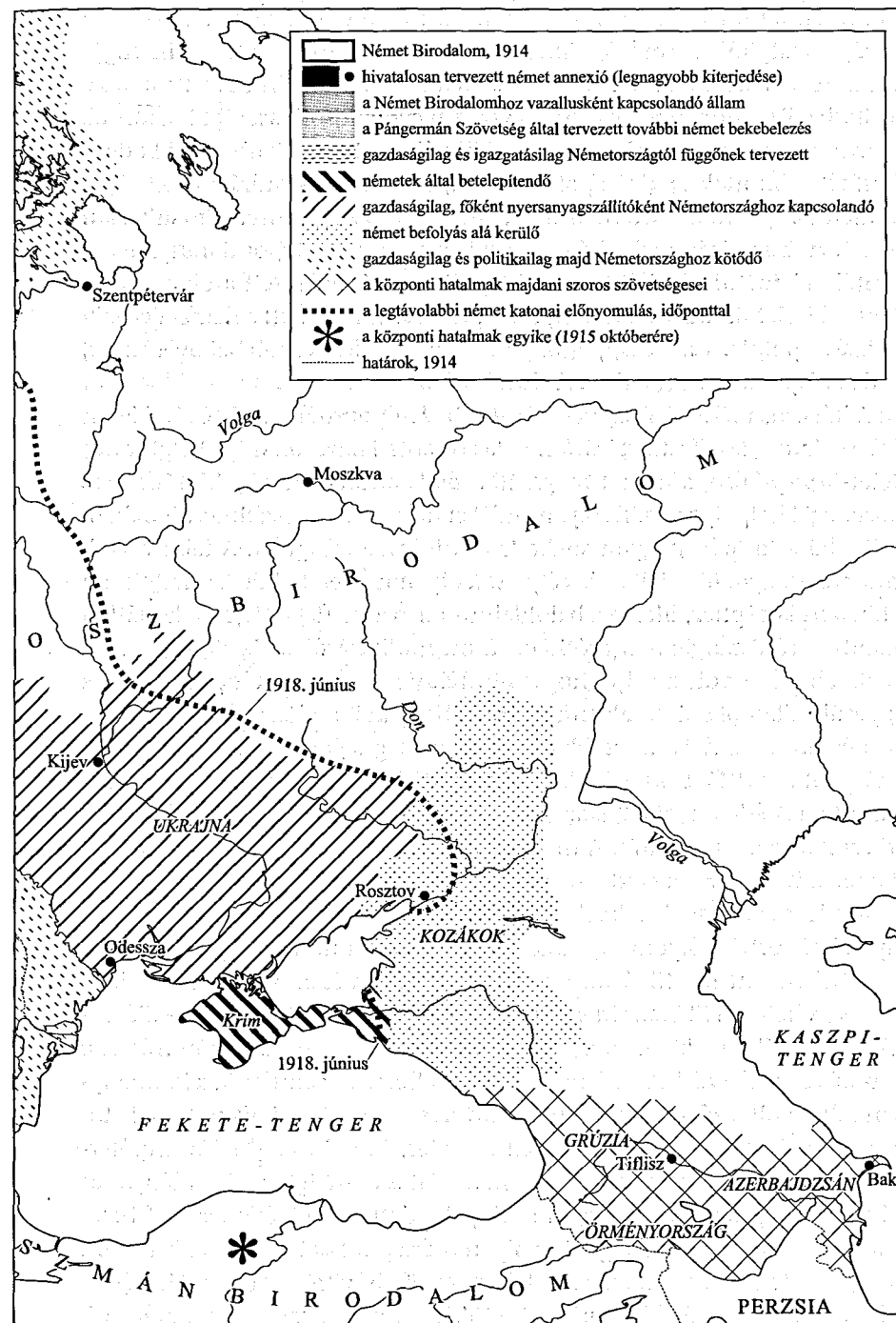
III

Más európai nemzetekhez hasonlóan Németország is optimista hangulatban, a viszonylag rövid idő alatt bekövetkező, biztos győzelem reményében lépett be az első világháborúba. A katonai szakértők viszont, például Erich von Falkenhayn hadügyminiszter, hosszabb konfliktusra számítottak, és Németország esetleges vereségét sem tartották elképzelhetetlennek. Szakmai véleményüket azonban nem hozták a tömegek tudtára, sőt azon politikusok jó részével sem osztották meg, akiknek a kezében Németország sorsa

volt.¹⁰⁸ A legyőzhetetlenség hangulatát fokozta a német gazdaság előző évtizedekben tapasztalt látványos növekedése, valamint a német hadsereg 1914-ben és 1915-ben a keleti fronton elért fölényes győzelemsorozata is. A háború elején Kelet-Poroszországot ért orosz támadás hatására a német egyesített vezérkari főnök egy nyugalmazott tábornokra, az 1870–71-es háború veteránjára, az 1847-ben született Paul von Hindenburgra bízta a hadműveleteket, s mellé vezérkari főnöknek a nem nemesi származású, műszaki-hadmérnöki végzettségű Erich Ludendorffot nevezte ki, aki mindjárt a háború megindulásakor a liège-i offenzívával hívta fel magára felettesei figyelmét. A két tábornok csapdába csalta és megsemmisítette az előrenyomuló orosz csapatokat, majd egy sor további látványos győzelmet aratott. 1915 szeptemberének végére a németek elfoglalták a lengyel főkormányzóságot, súlyos veszteségeket okoztak az orosz erőknél, és több mint 400 kilométerrel szorították vissza őket az előző évben elfoglalt állásaikból.

A sikerek hatására Hindenburg a legyőzhetetlen hadvezér szerepébe került, rövid idő alatt valóságos hőskultusz alakult ki körülötte, s hatalmas természetben, szenvtelen természetében mintegy a stabilitás zálogát látták a változó hadiszerecse forgatagában. Valójában közepes politikai éleslátás és tehetség jellemezte. Sok tekintetben csak az arcát adta jóval lendületesebb beosztottja, Ludendorff hadviselési ötleteihez, amelyek sokkal radikálisabbak és könyörtelenebbek voltak az ő elképzeléseinél. Kettősük keleti diadalai mindenesetre jelentősen elütöttek a nyugati fronton kialakult pátthelyzettől: itt a háború kitörésétől számított néhány hónap elteltével már vagy nyolcmillió katona nézett farkasszemet az Északi-tengertől a svájci határig húzódó, több mint 700 kilométer hosszú lövészárkrendszerben, ám egyik fél sem volt képes érdemleges előrenyomulásra. A puha talajban könnyen tudtak újabb és újabb, egyre mélyebb védvonalakat beásni. Az ellenséges támadásokat szögesdrót akadályok nehezítették, és a lövészárkok mentén kialakított géppuskafészek minden, lőtávolon belülre került ellenséges katonát lekaszáltak. Mindkét oldal egyre nagyobb erőforrásokat fordított a hiábavaló küzdelemre – és az ebből fakadó feszültség 1916-ban már éreztette a hatását.

A fontosabb hadviselő nemzeteknél a háború félideje táján vezetőváltás történt, s ez nyilvánvalóvá tette, hogy mindenütt olyan embert keresnek, aki energikusabban és könyörtelenebbül képes mozgósítani a nemzetet és erőforrásait. Így került hatalomra Franciaországban Clemenceau, Nagy-Britanniában pedig Lloyd George. Németországban jellemző módon nem egy radikális civil politikus, hanem a két legeredményesebb tábornok, Hindenburg és Ludendorff vette át az irányítást 1916-ban. A „Hindenburg-program” a német gazdaság felélénkítésére és átszervezésére tett kísérletet

Német terjeszkedés az első világháborúban

a mindennél fontosabb cél: a háború megnyerése érdekében. A szintén középosztályból származó Wilhelm Groener tábornok vezette hadügy-minisztérium a szakszervezeteket és a civil politikusokat is bevonta a mozgósításba. Ez azonban szentségtörés volt a nagyiparosok és a többi tábornok szemében, így Groenert hamarosan le is váltották. Hindenburg és Ludendorff félreállították a polgári politikusokat, és „néma diktatúrát” vezettek be Németországban: a háttérben mindent a katonaság irányított, súlyosan korlátozták a polgári szabadságjogokat, a gazdaságot központi irányítás alá vonták, Németország háborús és külpolitikai célkitűzéseit a tábornokok döntötték el. Mindez azért fontos, mert precedenst teremtett a német demokrácia és a polgári szabadságjogok alig két évtizeddel később bekövetkezett, sokkal súlyosabb megcsorbításához.¹⁰⁹

A háborús módszerek eldurvulása több szempontból sem érte el a kívánt hatást. Ludendorff utasítására megkezdődött Franciaország, Belgium és Kelet-Közép-Európa német megszállás alatt álló területeinek módszeres gazdasági kiszípolozása. Ez olyan emléket hagyott a megszállt országokban, ami a háború után nagyon sokba került Németországnak. A tábornokok merev és nagyra törő háborús céljai sok olyan németet elidegenítettek, aki a liberális középhez, illetve a baloldalhoz tartozott. 1917 elején a korlátlan atlanti-óceáni tengeralattjáró-háború megindításáról szóló döntés pedig – amelynek az volt a célja, hogy a britek ne jussanak utánpótláshoz az Egyesült Államokból – csak annyit ért el, hogy az amerikaiak hadba léptek, természetesen a szövetségesek oldalán. A világ legerősebb gazdaságának mozgósítása 1917-től kezdődően egyre inkább a szövetségesek felé billentette a mérleg nyelvét, s az év végén már egyre több amerikai katona érkezett a nyugati frontra. A németeknek csak a keleti hadszíntéren elért sikerek adtak némi vigaszt.

Ámde ezeknek a sikereknek áruk volt. A német hadsereg és szövetségesei olyan könyörtelen nyomást gyakoroltak a keleti fronton, hogy 1917 elején ebbe belebukott II. Miklós orosz cár népszerűtlen és rosszul működő kormánya, s helyét a liberális ideiglenes kormány vette át. Azonban nekik sem sikerült hatékonyabban mozgósítaniuk Oroszország óriási erőforrásait a háborús sikerek érdekében. Mivel odahaza éheztek az emberek, a kormányban teljes volt a zűrzavar, a frontokon vereség vereséget követett, s a katonaság körében hatalmas volt az elkeseredés, Moszkvában és Szentpétervárott eluralkodott a háborúellenes hangulat, s az ideiglenes kormány már addig is eléggé bizonytalan legitimációja kezdett semmivé foszlan. A helyzet fő haszonélvezője az egyetlen olyan orosz politikai csoportosulás volt, amely kezdettől fogva ellenezte a háborút: a Bolsevik Párt, ez a szélsőséges, igen fegyelmezett és kíméletlenül eltökélt marxista szervezet, amelynek

vezetője, Vlagyimir Iljics Lenin mindvégig azt állította, hogy a forradalom kitörésére legnagyobb esélyt a háborús vereség ad. Most élt is a kínálkozó alkalommal, s 1917 őszén gyors puccsot szervezett, amely eleinte alig ütközött ellenállásba.

Az októberi forradalom rövid idő alatt véres zűrzavarrá eszkalálódott. Amikor a bolsevikok ellenfelei puccsal próbálkoztak, az új rezsim az erőszakos „vörösteror” bevezetésével válaszolt. Az összes többi pártot betiltották, s Lenin vezetésével központi diktatúrát hoztak létre. A Lev Davidovics Trockij parancsnoksága alatt újonnan szervezett Vörös Hadsereg elkeseredett polgárháborút vívott a cári rendszer visszaállítására törekvő fehérekkel. Erőfeszítéseik azonban már nem segítettek a cáron, akit a bolsevikok nem sokkal a hatalomátvétel után a családjával együtt kivégeztek. A bolsevik politikai rendőrség, a Cseka nekilátott könyörtelenül eltiporni a rendszerrel szemben állókat: a mérsékelt szocialista mensevikeket, a baloldali anarchistákat, a paraszti szociálforradalmárokat, a liberálisokat, a jobboldali konzervatívokat egyaránt. Ezeket kínoztak és gyilkoltak meg vagy börtönöztek be kegyetlen körülmények között – ekkor alakították ki az első táborokat azok közül, amelyek az 1930-as évekre hatalmas munkatábor-rendszerre nőttek.¹¹⁰

Végül győzött a lenini rendszer, elkergette a fehéreket és támogatóikat, s hatalma alá vonta a korábbi cári birodalom java részét. A bolsevik vezető és utódai nekiláttak kialakítani a kommunista állam és társadalom egy sajátos változatát, amelyben a gazdaság társadalmi tulajdonba vétele jelképezte – legalábbis elméletileg – a javak közös birtoklását, a vallás eltörlése garantálta a világi, szocialista tudatosságot, a magánvagyonok elkobzása osztályok nélküli társadalmat teremtett, a „demokratikus centralizmus” és a tervgazdaság bevezetése pedig példátlan hatalmat adott a Moszkvában működő központi kormánynak. Mindez azonban egy gazdaságilag elmaradott országban és társadalomban zajlott le, amelyből – mint Lenin is tudta – hiányoztak a modern erőforrások. Azt állította, hogy a fejlettebb gazdaságú országokban, például Németországban a társadalmi rendszer is fejlettebb, így ott az oroszországinál nagyobb az esélye a forradalom kitörésének. Sőt úgy vélte, az orosz forradalom aligha maradhat fenn, ha máshol nem kerül sor hasonló, győztes forradalmakra.¹¹¹

A bolsevikok létrehozták a Kommunista Internacionálét (Komintern), azzal a céllal, hogy segítségével terjesszék forradalmi eszméiket szerte a világban. A szervezet kihasználta azt a tényt, hogy a szocialista mozgalmakat sok országban megosztották a háború során felmerült problémák. Amikor kiderült, hogy a főként a keleti fenyegetés elleni védekezés jelszavával meghirdetett és így támogathatónak vélt háborúban Németország mind nagyobb

területeket szerez, a Német Szociáldemokrata Párt egykor sziklaszilárd és egységes tömbjén is megjelentek a kétely egyre növekvő repedései. A párt 1916-ban egy háborúpárti és egy háborúellenes frakcióra szakadt. A többség továbbra is támogatta a háborút, még ha fenntartásokkal is, és mérsékelt reformokra törekedett, nem pedig általános forradalomra. A kisebbségben maradt „független szociáldemokraták” néhány tagja Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg vezetésével 1918 decemberében megalapította a Német Kommunista Pártot, amely az 1920-as évek elején viszonylag jelentős támogatói bázisra tett szert.¹¹²

Nehéz volna eltúlozni a félelmet és rémületet, amelyet ezek a fejlemények Nyugat- és Közép-Európában keltettek. A felső és a középosztályt az riasztotta meg, hogy tapasztalták a kommunisták radikális törekvéseit, és látták, hogy az orosz felső és középosztály tagjai elvesztik vagyonukat, s eltűnnek a Cseka kínzókamráiban és börtöntáborjaiban. A szociáldemokraták attól tartottak, hogy a kommunisták hatalomra kerülése esetén rájuk is olyan sors vár saját hazájukban, mint a moszkvai és szentpétervári mérsékelt szocialista mensevikekre és paraszti orientáltságú szociálforradalmároknak. A demokraták számára az első pillanattól fogva nem volt kétséges, hogy a kommunizmus az emberi jogok korlátozására, a képviselői intézmények felszámolására és a polgári szabadságjogok megvonására készül. Rémületükben arra a meggyőződésre jutottak, hogy saját országuk kommunistáit mindenáron meg kell állítani – akár erőszakkal és azon polgári szabadságjogok hatályon kívül helyezésével, amelyeknek védelmére elkötelezték magukat. A jobboldal szemében a kommunizmus és a szociáldemokrácia egyazon érme két oldala volt, s egyik sem tűnt kisebb veszélynek a másiknál. Magyarországon 1918-ban Kun Béla vezetésével kommunista rezsim került hatalomra, s rövid fennállása alatt megpróbálta felosztatni az egyházakat, de néhány hónap után megdöntötte a Horthy Miklós tengeri vezette ellenforradalom. Az ellenforradalmi rendszer bevezette a fehérterroret, bolsevikok és szocialisták ezreit tartóztatták le, kínozták meg kegyetlenül, vetették börtönbe; a kivégzettek száma néhány száz fő volt. A magyarországi események először adtak ízelítőt Európának a politikai erőszak és viszály új mértékéről, amely a háborús feszültségek hatására keletkezett.¹¹³

Magában Németországban 1918 elején még viszonylag távolinak tűnt a kommunizmus veszélye. Lenin és a bolsevikok gyorsan lezárták a béketárgyalásokat – erre már égető szükségük volt, hogy lehetőséget teremtsenek frissen szerzett hatalmuk megszilárdítására. A németek ki is használták az ellenfél szorult helyzetét, s az 1918 elején megkötött breszt-litovszki béke értelmében óriási orosz területeket annektáltak. A keleti frontról 500 ezer

főlegessé vált katonát szállítottak Nyugatra egy új tavaszi hadjáratához: úgy tűnt, nagyon közel már a végső győzelem. A császár 1918 augusztusában, a német néphez intézett az évi kiáltványában biztosította a lakosságot, hogy túl vannak a háború nehezén. Ez így is lett, csak éppen másképp, mint gondolta.¹¹⁴ Ludendorff tavaszi offenzívája óriási emberveszteséget okozott a német hadseregben, s ez lehetővé tette a rengeteg amerikai katonával és felszereléssel megerősített szövetségeseknek, hogy áttörjék a német vonalakat, és a nyugati front teljes hosszában gyors ütemű előrenyomulásba kezdjenek. A német hadseregben megromlott a katonai morál, egyre többen dezertáltak vagy adták meg magukat a szövetségeseknek. Utolsó csapásként a Németországgal szövetséges Bulgária béketárgyalásokat kezdeményezett, délen pedig az ismétlődő olasz támadások lassan felmorzszolták a Monarchia maradék erőit is.¹¹⁵ Hindenburg és Ludendorff szeptember végén kénytelenek voltak arról tájékoztatni a császárt, hogy a vereség immár elkerülhetetlen. A cenzúra igen erőteljes megszigorításával sikerült elérni, hogy az újságok egy darabig még a végső győzelem reményével kecsegtessenek, holott erre már rég nem volt semmi esély – éppen ezért óriási megdöbbenést keltett, amikor híre ment a németek fölötti győzelemnek.¹¹⁶ Ezt a megrázkódtatást az 1871-ben alapított bismarcki birodalom politikai rendszerének maradványai már nem voltak képesek elviselni.

A háború és forradalom e kátlanában született meg a náciizmus. Németország 1918-as vereségét alig 15 év választotta el 1933-tól, a Harmadik Birodalom eljövételétől. Az odáig vezető út azonban igencsak kanyargós volt, és váratlan fordulatok jellemezték. 1918-ban még legfeljebb csak annyira volt elkerülhetetlen Hitler későbbi diadala, amennyire az a német történelem addigi alakulásában benne rejlett. A Német Birodalom létrejötté, gazdaságának megerősödése és nagyhatalommá emelkedése sokakban keltett olyan várakozásokat, amelyeket – ez ekkor már világos volt – a birodalom és intézményei képtelenek valóra váltani. Sokak képzeletében élt elevenen Bismarck, a kíméletlen és erőskezű, céljai érdekében a megtévesztéstől és erőszaktól sem visszariadó vezető – tegyük hozzá, nem teljesen hiteles – képe, s a protestáns középosztály még mindig csodálattal adózott annak az eltökéltségnek, amellyel a Vaskancellár fellépett a politikai katolicizmus és a szocialista munkásmozgalom demokratizáló veszélye ellen. Hindenburg és Ludendorff 1906-os „néma diktatúrája” egy rendkívüli nemzeti válság idején ültette át a gyakorlatba a kíméletlen és tekintélyelvű uralom elvét, s ezzel baljós precedenst teremtett a jövő számára.

A német múlt örökségét sok teher nehezítette – de ez nem tette elkerülhetlenné a náciizmus hatalomra jutását és győzelmét. Idővel talán Bismarck árnyékától is sikerült volna megszabadulni. Mire azonban véget ért az első

világháború, ezek a terhek szinte mérhetetlenül megnöttek. A problémákat, melyeket Bismarck és hivatali utódai hagytak a német politikai rendszerre, a háború hatásai összehasonlíthatatlanul súlyosabbá tették, s olyan újabb nehézségek társultak hozzájuk, amelyek még több gondot jeleztek előre a jövőre nézve. A háború nélkül a náciizmus nem válhatott volna komoly politikai erővé, és nem fordulhatott volna elő, hogy oly sok német vágyjon elkeseredetten egy tekintélyelvű alternatívára azon civil politika helyett, amely a jelek szerint éppen a legnagyobb szükség órájában vallott csúfos kudarcot. 1914 és 1918 között akkora tételekben játszott mindenki, hogy azokért a jobb- és a baloldal egyaránt hajlandó volt olyan szélsőséges lépéseket tenni, amilyenekről a háború előtt legfeljebb csak a politika perifériájára szorult egyének álmodoztak. Abban a vitában, hogy kit terhel a felelősség a német vereségért, mindkét oldal hevesen vádaskodott; ami csak tovább mélyítette a politikai konfliktust. A háborús áldozatok, a nélkülözés és a veszteségek miatt a legkülönbébb politikai nézeteket valló németek keresték kétségbeesetten az okokat. A háború szinte felfoghatatlanul magas költségei olyan iszonyatos terhet jelentettek a világgazdaságnak, amitől harminc évig képtelen volt megszabadulni – és a legnagyobb terhet Németország viselte. A háború alatt az összes hadviselő fél hazájában valóságos orgiát ült a nacionalista gyűlölködés, és ez végtelenül keserű örökséget hagyott hátra. Ám ahogy a német seregek lassan hazafelé szállingóztak, és a császári rezsim vonakodva bár, de felkészült, hogy átadja a hatalmat egy demokratikusan választott utódnak, úgy tűnt: még mindig óriási a tét.

A KÁOSZ FELÉ

I

1918 novemberében a legtöbb német arra számított, hogy mivel a háborúnak még azelőtt sikerült véget vetni, hogy a szövetségesek német földre tettek volna a lábukat, a megkötendő béke feltételei viszonylag méltányosak lesznek. Az előző négy évben sok vita folyt arról, mekkora területet kellene Németországnak a győzelmet követően annektálnia. A kormány hivatalos háborús céljai között is szerepelt, hogy nyugaton és keleten jelentős területeket csatoljanak a Német Birodalomhoz, és teljes német hegemoniát hozzanak létre a kontinensen. A jobboldali érdekcsoportok ennél jóval tovább mentek.¹¹⁷ Minthogy győzelem esetén sokat reméltek nyerni, azt gondolhatnánk, tisztában voltak azzal is, hogy egy esetleges vereségért milyen nagy árat kell fizetni. Azokra a békefeltételekre azonban, amelyekbe Németországnak az 1918. november 11-én aláírt fegyverszünet értelmében bele kellett egyeznie, senki sem volt felkészülve. A német erőket vissza kellett vonni a Rajna keleti partjára, a német hadiflottát a tengeralattjárókkal együtt át kellett adni a szövetségeseknek, akárcsak az óriási mennyiségű hadianyagot és katonai felszerelést, a breszt-litovszki békét fel kellett mondani. Az engedelmisség kikényszerítése érdekében a szövetségesek fenn tartották a gazdasági blokádot a már amúgy is súlyos élelmezési gondokkal küszködő Németországgal szemben, és csak a következő év júliusában oldották fel.¹¹⁸

Ezeket a feltételeket szinte egész Németország a nemzet indokolatlan megszégyenítésének tekintette. A haragot jelentősen fokozták azok a főként francia intézkedések, amelyek a kikötések betartását voltak hivatottak garantálni. A fegyverszüneti feltételeket még fájóbbá tette, hogy sok német egyszerűen nem is volt hajlandó elhinni hazája fegyveres erőinek legyőzését. Hamarosan felröppent és a közvéleménynek a politikai középén vagy attól jobbra álló rétegeiben rövid idő alatt elterjedt egy fatális mítosz, melyet a hadsereg magas rangú tisztjei is támogattak. Richard Wagner operája, *Az istenek alkonya* hatására sokan hinni kezdtek abban, hogy a hadsereget csak azért sikerült legyőzni, mert – akárcsak Wagner félelmet nem ismerő hőseit, Siegfriedet – hátba döfte a belső ellenség. A két legmagasabb rangú német katonai vezető, Hindenburg és Ludendorff nem sokkal a háború után már azt állították, hogy a hadsereg egy „titkos és előre kitervelt

demagóg kampánynak” esett áldozatul, amely minden hősie erőfeszítésüket kudarcra kárhóztatta. „Helyesen mondta egy angol tábornok: a német hadsereget hátba szúrták.”¹¹⁹ A kifejezést II. Vilmos császár is használta az 1920-as években írt emlékirataiban: „Harminc éven át a hadsereg volt a büszkeségem. Érte éltem, érte dolgoztam, és most, négy és fél csodás év példátlan háborús sikerei után összeomlott, mert hátba döfte a forradalmárok töre, akkor, amikor a béke már karnyújtásnyira volt.”¹²⁰ Ezt a némi megnyugvást adó legendát még a szociáldemokraták is erősítették. Amikor 1918. december 10-én megérkeztek Berlinbe a visszatérő csapatok, a párt vezetője, Friedrich Ebert e szavakkal üdvözölte őket: „Ellenség nem győzött le benneteket!”¹²¹

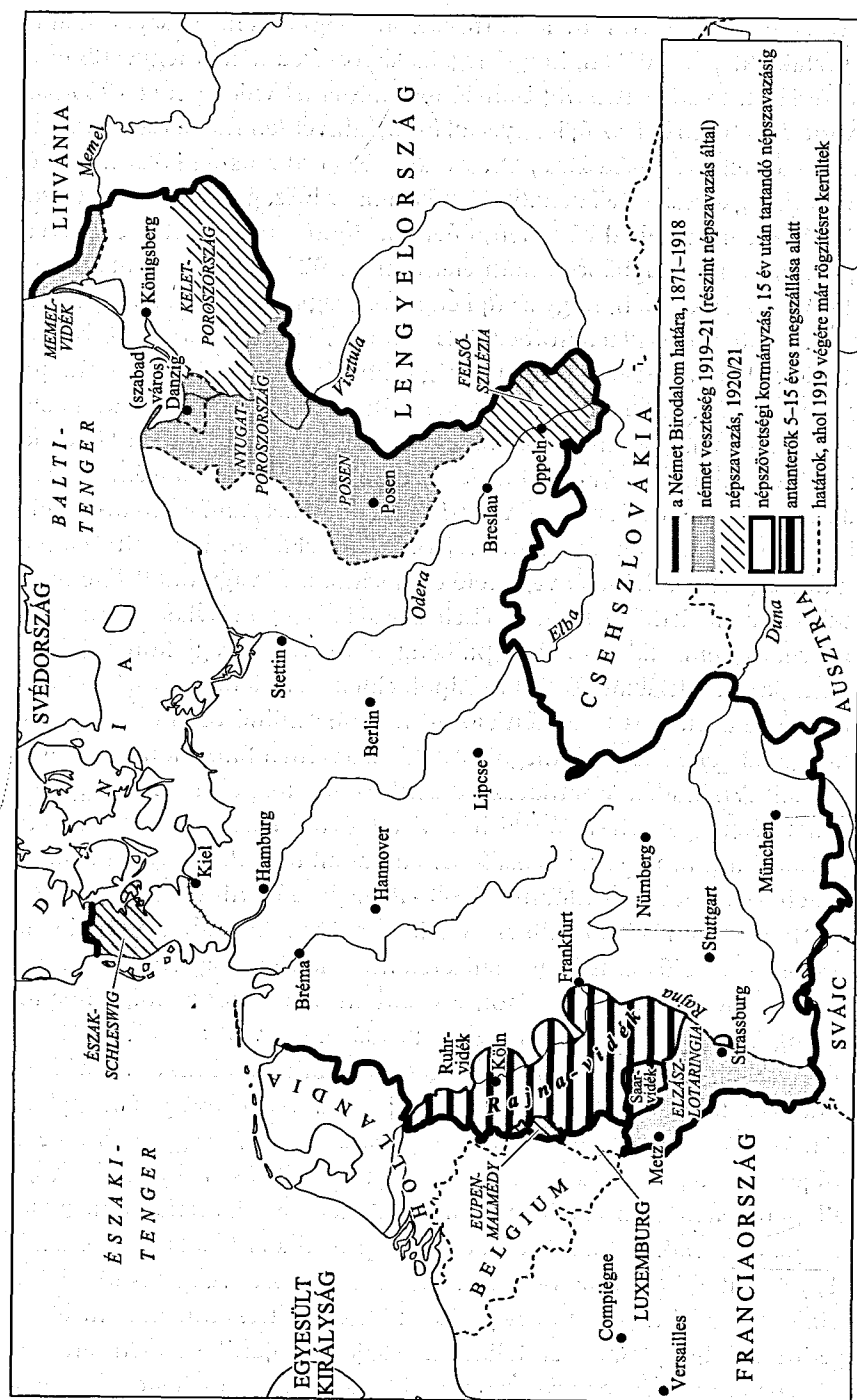
A háborús vereség nyomán azonnal összeomlott Bismarck közel fél évszázada megalkotott politikai rendszere. Az 1917. februári orosz forradalom után, mely felgyorsította a cári önkényuralom bukását, Woodrow Wilson és a nyugati szövetségesek azt kezdték hangoztatni, hogy a háború fő célja a demokrácia biztosítása a világban. Így amikor Ludendorff és a birodalom vezetői belátták, hogy a háborút óhatatlanul elvesztették, megpróbálták demokratizálni a német politikai rendszert, hogy ésszerű vagy akár kedvező békefeltételeket érthessenek el. Ludendorff ezt a megoldást azért is helyezte, mert így a német nép számára esetleg nehezen elfogadható feltételek aláírásának terhe már nem a császárra vagy a hadsereg vezetésére hárulna, hanem Németország demokratikus politikusaiba. A liberális beállítottságú Miksa badeni herceg vezetésével meg is alakult az új kormány, ám képtelen volt megakadályozni, hogy a német becsület megmentése érdekében a flotta megkíséreljen egy utolsó, reménytelen tengeri csatát a brit haditengerészettel. A matrózok, nem túl meglepő módon, fellázadtak; a felkelés néhány nap alatt áttért a polgári lakosságra, s végül a császár és a bajor királytól a badeni nagyhercegig valamennyi tartományi uralkodó kénytelen volt lemondani. A november 11-i fegyverszünet aláírását követően a hadsereg egyszerűen semmivé foszlott, így Ludendorff tervének megfelelően a demokratikus pártokra maradt, hogy Versailles-ban a békefeltételekről tárgyaljanak – ha ugyan a tárgyalás itt megfelelő szó.¹²²

A szerződés értelmében Németország elvesztette lakossága egytizedét és területe 13 százalékát, beleértve a csaknem fél évszázados német uralom után Franciaországnak visszaadott Elzász-Lotaringiát, valamint a határ menti Eupen, Malmédy és Moresnet területet is. A Saar-vidéket leválasztották Németországról, és mandátumterületté nyilvánították azzal, hogy lakói később eldönthetik, kívánnak-e Franciaországhoz csatlakozni. Nyilvánvalóan arra számítottak, hogy így fognak dönteni, legalábbis akkor, ha a franciáknak lesz beleszólásuk a dologba. Az 1920-as éveknek szinte a végéig

jelentős létszámú brit, francia és (rövidebb ideig) amerikai csapatok állomásoztak a Rajna-vidéken, hogy megakadályozzák a német fegyveres erők bevonulását. Észak-Schleswig Dániáé lett, a Memel-vidék pedig 1920-ban Litvániáé. Létrehozták az új lengyel államot, amivel semmissé vált az ország 18. századi felosztása Ausztria, Oroszország és Poroszország között, s ezzel Németország elvesztette Poznańt, Nyugat-Poroszország java részét és Felső-Sziléziát. Gdańsk szabad város lett, névleg az újonnan alapított Népszövetség – a második világháború után életre hívott ENSZ elődje – ellenőrzése alatt. Annak érdekében, hogy az új Lengyelország hozzáférjen a tengerhez, a békemegállapodás kialakított egy szárazföldi „korridort”, amely elválasztotta Kelet-Poroszországot Németország többi részétől. A német gyarmatokat elfoglalták, s mint a Népszövetség mandátumterületeit újra felosztották.¹²³

Ugyanilyen nagy jelentőségű volt és ugyanilyen megrázkódtatást okozott a győztes hatalmak azon döntése, hogy nem járulnak hozzá Németország és a német anyanyelvűek lakta Ausztria egyesüléséhez, ami az 1848-as radikális álmok valóra válását jelentette volna. Mivel a Habsburg Birodalmat alkotó nemzetek a háború vége felé elszakadtak, és vagy önálló nemzetállammá alakultak (Magyarország, Csehszlovákia és Jugoszlávia), vagy a velük szomszédos nemzetállamokhoz (pl. Lengyelországhoz vagy Romániához) kerültek, az Ausztriában, főként az Alpok vidékén, a Németország és Olaszország közé ékelődött területen élő mintegy hatmillió osztrák túlnyomó többsége azt vélte a legjobb megoldásnak, ha a Német Birodalomhoz csatlakoznának. A maradék Ausztriát szinte senki sem hitte politikailag vagy gazdaságilag életképesnek. Lakosságának zöme évtizedeken át a soknemzetiségű Habsburg-monarchia vezető etnikumának tartotta magát, s azokat, akik Schönererhez hasonlóan az 1848-as megoldást hirdették – vagyis a Birodalom többi részétől való elszakadást és a Német Birodalommal való egyesülést –, eszelős szélsőségeseknek tekintették. Csakhogy Ausztriát most hirtelen elvágták a hátszágától, elsősorban Magyarországtól, amelytől gazdaságilag nagymértékben függött. Ráadásul ott volt a fővárosa, Bécs, ahol – részben a most hirtelen fölöslegessé vált birodalmi tisztségviselők és katonai vezetők révén – feltorlódott az új állam összlakosságának egyharmada. Ami korábban politikai különbségnek számított, az egy csapásra ésszerű politikai lépésnek tűnt. Még az osztrák szocialisták is úgy vélték, hogy a fejlettebb Német Birodalomhoz való csatlakozással hamarabb megvalósulhatna a szocializmus, mint ha egyedül próbálkoznának ugyanezzel.¹²⁴

Egyébként is, Woodrow Wilson amerikai elnök a szövetségesek fő célkitűzéseinek szánt, híres „Tizennégy pontban” kijelentette: minden nemzetnek engedni kell, hogy maga rendelkezzen a saját jövőjéről, s ebben senki ne akadályozhassa.¹²⁵ Ha ez érvényes volt a lengyelekre, a csehekre és a jugo-

A versailles-i békeszerződés

szlávokra, akkor nyilvánvalóan a németekre is érvényesnek kell lennie, nem? Nos, a válasz „nem” volt. Hiszen miért harcoltunk, tették fel maguknak a kérdést a szövetségesek, ha a Német Birodalom a háború után hatmillió fővel, jelentős területekkel és még az egyik legnagyobb európai várossal is gazdagabb lenne? Így aztán az egyesülést megvették. A békeszerződés területi kikötései közül ez tűnt a leginkább igazságtalannak. A szövetséges álláspont támogatói és bírálói nyugodtan vitázgathattak a többi kikötés előnyeiről, vagy azon népszavazások igazságosságáról, amelyek bizonyos régiók, például Felső-Szilézia területi hovatartozásáról döntöttek, Ausztria kérdésében azonban nem volt helye vitának. Az osztrákok vágytak az egyesülésre, a németek elfogadták volna, és a nemzeti önrendelkezés elve szerint is meg kellett volna történnie. A szövetségesek tilalma azonban állandó keserűség forrása maradt Németországban, az új „Német-Osztrák Köztársaságot” pedig, ahogyan ekkoriban nevezték, két évtizednyi, konfliktusokkal és válságokkal terhes létre ítélték, amely alatt kevés polgára hitt az ország legitimitásában.¹²⁶

Sok német számára vált világossá, hogy a szövetségesek a német-osztrák egyesülés tilalmát, akárcsak a versailles-i békeszerződés sok más elemét, a 231. cikkellyel indokolták, amely kizárólagos felelősségvállalásra kötelezte Németországot a háború 1914-es kirobbanásáért. A németekre nézve hasonlóan sértő más cikkelyek elrendelték a német császár és sok más személy háborús bűnössé nyilvánítását és perbe fogását. Tény, hogy a német csapatok súlyos atrocitásokat követtek el Belgium és Észak-Franciaország 1914-es megszállásakor, ám végül csak néhány esetben került sor tárgyalásra, s azok is szinte mind eredménytelenül zárultak, a pereket lefolytató lipcsei német bíróság ugyanis egyszerűen törvénytelennek tekintette a vádak többségét. Az eredetileg háborús bűnökkel vádolt mintegy 900 személy közül csak hetet találtak bűnösnek, tízet felmentettek, a többieknek pedig nem is került sor teljes tárgyalásra. Németországban gyökeret vert az a gondolat, hogy a háborús bűnök fogalma, sőt maguk a háborús törvények is csupán a győztes szövetségesek erősen vitatható kreálmányai, amelyek képzelt atrocitásokról szóló hamis propagandán alapulnak. Ez súlyos örökséget hagyott hátra, amelynek hatása tisztán látszott a német fegyveres erők második világháborús hozzáállásán és viselkedésén.¹²⁷

A 231. cikkely tényleges célja azonban az volt, hogy legitimálja Németország pénzügyi jóvátételi kötelezettségét, amelyet a szövetségesek elsősorban a négy és fél évig tartó német megszállás alatt súlyos károkat elszenvedett Franciaország és Belgium kárpótlása érdekében róttak ki. Több mint kétfélmillió tonna kapacitású teherhajót, ötezer mozdonyt és 136 ezer vagon, 24 millió tonna szenet és sok egyéb kőbottát el. A pénzbeni jóvátételt

hosszú, a távoli jövőig nyúló évek alatt aranyban kellett megfizetni.¹²⁸ S ha mindez nem akadályozta volna meg Németországot fegyveres erőinek újrászervezésében, a békeszerződés 100 ezer főben maximálta a német hadsereg létszámát, s megtiltotta tankok és nehéztüzérség használatát, valamint a sorozást. Hatmillió német puskát, több mint 15 ezer repülőgépet, több mint 130 ezer géppuskát és rengeteg egyéb hadfelszerelést kellett megsemmisíteni. A német flottát szétszerelték, új, nagy hajók építését megtiltották, és elvették Németország jogát bárminő légierő fenntartására. Ezek voltak a feltételek, amelyeket a nyugati szövetségesek 1918–19-ben a békéért cserébe a németek elé tártak.¹²⁹

II

A németek többsége mindezt hitetlenséggel vegyes borzadállyal fogadta.¹³⁰ A szinte egyetemes felháborodás és értetlenség hullámként söpört végig a német felső és középosztályon, és óriási hatással volt a mérsékelt szociáldemokratákat támogató munkások jelentős részére is. A legtöbb német úgy érezte, hogy hazája, melynek nemzetközi ereje és presztízse az 1871-es egyesítés óta folyamatosan nőtt, most váratlanul és brutálisan kidaszított a nagyhatalmak közül, és meg nem érdemelt szégyenbe került. Úgy értékelték, a versailles-i békediktátumot (ahogy nevezték) egyoldalúan, a tárgyalások lehetősége nélkül kényszerítették rá Németországra. A háború iránt 1914-ben szinte általános középosztálybeli lelkesedés a négy évvel későbbi békefeltételek hatására izzó haraggá változott.

Az is tény azonban, hogy a békemegállapodás új lehetőségeket nyitott Németország számára Kelet-Közép-Európában, ahol az egykor hatalmas Habsburg- és Romanov-birodalom helyén kisebb, szüntelenül viszálykodó, instabil államok jöttek létre, mint Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország és Románia. A békeszerződés területi kikötései egyébként kifejezetten enyhék voltak ahhoz képest, amit Németország tett volna Európával a győzelme esetén – ennek elméletét jól szemléltette Bethmann Hollweg német kancellár 1914 szeptemberében felvázolt programja, gyakorlati megvalósítását pedig az 1918 tavaszán a legyőzött orosz hadsereggel kötött breszt-litovszki béke. Ha a németek győznek, óriási összegű jóvátételt követeltek volna a vesztes szövetségesektől – minden bizonnyal sokszorosan súlyosabbat Bismarck számlájánál, amelyet az 1870–71-es háború után küldött Franciaországnak. A Németországra 1919-től kezdődően kirótt jóvátétel egyébként nem haladta meg az ország anyagi lehetőségeit,

és nem is volt indokolatlan, figyelembe véve azt a szörnyű pusztítást, amit a megszálló német csapatok végeztek Belgiumban és Franciaországban. Az 1918–19-es békeszerződés sok tekintetben bátor kísérlet volt az elvek és a gyakorlat egyesítésére egy immár alapjaiban megváltozott világban. Más körülmények között talán sikerrel is járhatott volna. De 1919-ben, amikor a német nacionalisták – akik úgy érezték, hogy hazájukat igazságtalanul, csalással fosztották meg a győzelemtől – szinte minden békefeltételt rögtön elítéltek volna, eleve kudarcra volt ítélve.¹³¹ Sok harag forrása volt és csak tovább erősítette a német nacionalizmust egyes nyugat-németországi területek hosszú megszállása, valamint a háború végétől majdnem az 1920-as évek végéig tartó szövetséges katonai jelenlét is a Rajna-vidéken. Egy 1888-ban született s magát korábban pacifistának valló szociáldemokrata később kijelentette: „Megéreztem a francia puskatust, és ismét hazafivá lettem.”¹³² Bár jelentős brit és amerikai erők állomásoztak a Rajna-vidék nagy területein, a legtöbb gyűlöletet az oda, valamint a Saar-vidékre rendelt francia csapatok váltották ki. Különösen nagy felháborodást keltett, hogy betiltották a német hazafias dalokat és ünnepségeket, támogatták e térségek szeparatista mozgalmait, és törvényen kívül helyezték a radikális nacionalista csoportokat. Egy Saar-vidéki bányász állítása szerint az ottani bányák új francia tulajdonosai azért bántak gorombán a munkásokkal, mert így fejezték ki németgyűlöletüket.¹³³ A főleg az alacsonyabb beosztású állami hivatalnokok, például a hatóságokkal együttműködni nem hajlandó vasúti tisztviselők passzív ellenállása gyűlöletbe csapott át a berlini politikusok iránt, akik eltűrték ezt a helyzetet, s ez a körülményeken változtatni képtelen német demokrácia teljes elutasításához vezetett.¹³⁴

Ámde az a felháborodás, amelyet a békemegállapodás az átlagos németekben keltett, semmiség volt ahhoz a hatáshoz képest, amelyet a szélsőséges nacionalizmus apostolaira, elsősorban a Pángermán Szövetség vezetőire gyakorolt. E szervezet 1914-ben féktelen, már-már eksztatikus lelkesedéssel üdvözölte a háború kitörését. A Heinrich Classhoz hasonlók életük nagy álmának beteljesülését látták benne. Úgy tűnt, a dolgok végre az ő elképzeléseik szerint alakulnak. Most már nem látszott elképzelhetetlennek az sem, hogy valóra válnak a Pángermán Szövetség háború előtti ambiciózus területszerzési és európai hegemoniai elképzelései, hiszen a Bethmann Hollweg-kormány háborús céljai mind jellegükben, mind mértékükben igen közel álltak az ő javaslataikhoz. A különféle érdekcsoportok (mint a nagyiparosok) és pártok (mint a konzervatívok) egyaránt azt követelték, hogy a győzelem után jelentős területeket csatoljanak a Német Birodalomhoz.¹³⁵ A győzelem azonban elmaradt, a területszerzési törekvésekkel szembeállító ellenzék pedig megerősödött. E körülmények között Class és Pángermán Szövetsége

kénytelen volt ráébredni, hogy újra neki kell gyürkőzni a támogatói bázis kiszélesítésének, másképp nem gyakorolhatnak nyomást a kormányra. Miközben azonban különféle szövetségkötési terveket szőttek céljaik elérése érdekében, egyszer csak azt vették észre, hogy megelőzte őket egy új mozgalom, amelyet egy Wolfgang Kapp nevű földbirtokos, volt állami tisztviselő – a Pángermán Szövetség pénzügyeit kezelő befolyásos üzletember, Alfred Hugenburg munkatársa – indított el. Kapp tudta, hogy egyetlen nacionalista mozgalom sem lehet sikeres tömegbázis nélkül, ezért 1917-ben létrehozta a Német Hazapártot (Deutsche Vaterlandspartei), amelynek programjában központi szerepet kaptak a területszerző háborús célok, az alkotmány tekintélyelvű megváltoztatása és a Pángermán Szövetség platformjának más fontos elemei. Az új szervezet, melyet támogattak a nagyiparosok, Class, Alfred von Tirpitz volt haditengerészeti államtitkár és az összes ánnexiópárti csoportosulás – a Konzervatív Pártot is beleértve –, olyan pártpolitikai küzdelmeken felül álló csoportosulásnak mutatta magát, amely nem holmi elvont ideológiáért küzd, hanem csak és kizárólag a német nemzetért. A Hazapárt-hoz mások közt rengeteg tanár, protestáns lelkész, katonatiszt csatlakozott, így taglétszáma a saját adatbázisa szerint egy éven belül elérte az egy és negyed milliót.¹³⁶

De a látszat nem egészen fedte a valóságos helyzetet. Először is, a taglétszámra vonatkozó adatokat nagyon megdobta az, hogy sokakat kétszer számoltak – egyszer mint magánszemélyt, egyszer mint a párthoz csatlakozott valamely szervezet tagját –, így a tényleges létszám egy 1918 szeptemberében kelt belső feljegyzés szerint nem haladta meg a 445 ezret. Class és a Pángermán Szövetséget aztán gyorsan félreállították, mivel a vezetőség úgy vélte, hogy a velük való kapcsolat elriaszthatja a csatlakozástól azokat, akik kevésbé szélsőséges politikai nézeteket vallanak. A liberálisok határozottan szemben álltak a Hazapárttal, a kormány pedig erős gyanakvással tekintett rá, a tisztek és közkatonák számára megtiltotta a belépést, az állami alkalmazottakat pedig felszólította, hogy semmiféle segítséget ne nyújtsonak az új szervezetnek. A párt azon törekvéseit, hogy a munkásosztályt is maga mellé állítsa, jelentősen gátolták egyrészt a szociáldemokraták, akik maró bírálatokkal illették a Hazapárt megosztó politikáját, másfelől pedig a háborús sebesültek. Az utóbbiak 1918 januárjában meghívás alapján vettek részt a Hazapárt egyik berlini gyűlésén, s ott dühödt szóváltásba keveredtek a felszólalókkal, aminek következtében a közönség hazafias fűtöttségű tagjai erőszakkal eltávolították őket, és a kitört verekezésnek a rendőrség vetett véget. Mindez világossá tette, hogy a Hazapárt is csak a korábbi ultranacionalista pártok új köntösbe bújtatott változata, azzal a különbséggel, hogy itt még nagyobb szerepet kaptak a középosztálybeli előkelőségek. Semmi

újat nem tett, amivel elnyerhette volna a munkásosztály támogatását, nem voltak munkás szónokai, s bármilyen hatásos volt a demagógiája, semmiféle közösséget nem tudott felmutatni a tömegekkel. Megmaradt a „tiszteletre méltó” politika keretei között, tartózkodott az erőszaktól, s minden másnál egyértelműbben mutatta meg a hagyományos pángermán törekvések csődjét, amit egyébként az is igazolt, hogy a Pángermán Szövetség nem tudott mihez kezdeni a háború utáni Németország új politikai viszonyai közt, s 1918-at követően hamar feledésbe is merült.¹³⁷

III

A szélsőséges nacionalizmus helyzetét nem maga a háború változtatta meg, hanem a vereség és a háborút követő forradalom és fegyveres konfliktus élménye. Ebben nagy szerepe volt az 1914–18-as „frontnemzedék” mítoszának – e nemzedéket azok a katonák alkották, akiket összekapcsolt a bajtársiasság szelleme, és az az önfeláldozás, amelyet egy minden politikai, regionális, társadalmi és vallási különbségen felül álló, hősi ügy oltárán tanúsítottak. Egyes írók, például Ernst Jünger *In Stahlgewittern* (Acélviharban) című sikerregényében, az egekig magasztalták a harcoló férfiak élményeit, s nagy szerepük volt a háborús évek egysége utáni ködös vágy gyors erősödésében.¹³⁸ Ez a mítosz különösen vonzó volt a középosztály tagjai számára, akik a háborút követő években nosztalgikus irodalmi művekben emlékeztek meg a lövészárkokban a munkásokkal és parasztokkal együtt – valóságban vagy lélekben – átélt szenvedésekről.¹³⁹ Sok katonát töltött el mélységes keserűséggel az 1918-as forradalom kitörése. A frontról hazatérő egységek olykor lefegyverezték és letartóztatták az útjukba eső településeken alakult munkás- és paraszttanácsokat.¹⁴⁰ A veteránok egy részéből radikális nacionalista lett, mivel hazatérésük után a forradalmároktól méltatás helyett csak sértést kaptak, s még arra is rákényszerültek, hogy letépjék váll-lapjukat, és megtagadják a fekete-fehér-vörös császári lobogó előtt tett hűségesküjüket. E veteránok egyike később ezt írta:

1918. november 15-én a Bad Nauheim-i kórházból tartottam brandenburgi állomáshelyem felé. Ahogy bottal a kezemben végigbicegtem a berlini Potsdami pályaudvaron, megállított egy csapat vörös karszalagos, egyenruhás férfi, és azt követelték, hogy adjam át nekik a váll-lapomat és a csapatjelvényemet. Válaszul rájuk emeltem a botomat, de ellenszegülésem hamar legyűrték. A földre taszítottak, és csak egy vasutas közbe-

avatkozásával szabadulhattam megalázó helyzetemből. Abban a pillanatban gyűlölet lobbant lángra bennem a novemberi bűnözőkkel szemben. Amint helyreállt az egészségem, azonnal csatlakoztam azon erőkhöz, amelyek a forradalom leverését tűzték zászlajukra.¹⁴¹

Más katonák arról számoltak be, hogy „dicstelen” és „megalázó” volt hazatérésük abba a Németországba, amelynek intézményeiért a vérüket ontották, és most a csőcselék megbuktatta őket. „Hát ezért hullott el csaták százaiban Németország ifjainak színe-virága?”, kérdezte egyikük.¹⁴² Egy másik veterán, aki a lábát veszítette el a harcokban, s 1918. november 9-én egy katonai kórházban lábadozott, a következőkről számolt be:

Soha nem fogom elfelejteni azt a képet, amikor egy félkarú bajtársam belépett a kórterembe, és zokogva az ágyára vetette magát. A vörös csürhe, amely soha nem hallotta a golyók süvítését, megtámadta, és letépte minden jelvényét és kitüntetését. Ordítottunk dühünkben. Egy ilyen Németországért áldoztuk vérünket és egészségünket, túrtuk éveken át a pokol szenvedéseit, az ellenség támadásait.¹⁴³

„Ki árult el bennünket?”, kérdezte egy újabb katona, majd rögtön meg is válaszolta saját kérdését: „banditák, akik romba akarták dönteni Németországot... ördögi idegenek”.¹⁴⁴

Az efféle érzelmek azonban nem voltak általánosak a veteránok körében, és a vereség élménye nem mindegyiküket tette a támogatókat gyűjtő szélsőjobboldal könnyű prédájává. A háború végén nagyon sok katona dezertált: ők a szövetségesek elsőpró túlerejét tapasztalva nem kívántak tovább harcolni.¹⁴⁵ A munkásosztályból jött katonák milliói tértek vissza régi politikai közegükbe, a szociáldemokraták közé, vagy húztak immár a kommunistákhoz.¹⁴⁶ A veteránok érdekcsoportjainak egy része szilárdan kitartott azon véleménye mellett, hogy sem nekik, sem másnak nem szabad még egyszer átélnie mindazt, amin ők 1914 és 1918 között keresztülmentek. Ennek ellenére végül a volt katonákban ébredt harag döntő szerepet játszott az erőszak és elégedetlenség háború utáni légkörének kialakulásában, és a békeidők körülményeihez való alkalmazkodás sokja jó néhányukat taszította a politikai paletta jobb szélé felé. Azoknak a nézetei, akik már eleve konzervatívként vagy nacionalistaként indultak a háborúba, az 1920-as évek új politikai miliójében jelentősen radikalizálódtak. A háború átélte vagy mások közvetítésével megismert élménye a baloldalon is fokozta az erőszakra való hajlandóságot.¹⁴⁷ Ahogy a háború egyre távolabb került az emlékezetben, a „frontnemzedék” mítosza mind szélesebb körben terjesztette

el azt a vélekedést, hogy a frontokon a hazájukért oly sokat áldozó veteránok sokkal jobb bánásmódot érdemelnének, mint amilyet kapnak; ezzel természetesen a veteránok jó része is egyetértett.¹⁴⁸

A legfontosabb veteránszövetségek teljes mértékig azonosultak az efféle nézetekkel, s erőteljes kampányba kezdtek a régi császári rendszer visszaállításáért, hiszen az alatt harcoltak. Ilyen volt a Rohamsisak Frontharcos Szövetség (Stahlhelm, Bund der Frontsoldaten) néven ismert szervezet, melyet 1918. november 13-án alapított egy kis magdeburgi szikvízüzem tulajdonosa, Franz Seldte. Az 1882-ben született Seldte aktív tagja volt egy diákokból álló párbajszövetségnek, majd a nyugati frontra került, ahol ki is tüntették a bátorságáért. Amikor az első gyűlések egyikén a hallgatóság kétségbe vonta a haza iránti elkötelezettségét, Seldte válaszul dühödten megrázta a somme-i csatában elvesztett bal karja csonkját. Az ösztönösen óvatos és konzervatív férfi általában azt hangsúlyozta, hogy a Frontharcosok fő feladata a nehéz helyzetben lévő egykori katonák anyagi támogatása, ám könnyen került a nála erősebb jellemek, határozottabb nézetek befolyása alá. Ilyet képviselt a Frontharcosok másik vezetője, Theodor Duesterberg, aki szintén a nyugati fronton szolgált tisztként, majd különféle vezérkari beosztásokat kapott – többnyire a szövetségesekkel, például a Törökországgal és Magyarországgal való kapcsolattartás volt a feladata. Az 1875-ben született Duesterberg kadétiskolába járt és klasszikus porosz katonatiszt volt: rögzisménen ragaszkodott a rendhez és fegyelemhez, politikai nézeteiben hajlíthatatlan volt, és Seldtéhez hasonlóan egyáltalán nem volt képes alkalmazkodni a császár nélküli világhoz. Éppen ezért mindketten őszintén hittek abban, hogy a Stahlhelmnek a politika felett kell állnia. Ehhez azonban a gyakorlatban az kellett volna, hogy leküzdjék a pártos megosztottságot, és helyreállítsák 1914 hazafias szellemét. A szervezet 1927-es berlini kiáltványában egyebek közt ez állt: „A Stahlhelm harcot hirdet minden olyan puhaság és gyávaság ellen, amely elutasítja az önvédelemre való jogot és szándékot, és ezzel meggyengíti és lerombolja a német nép becsülettudatát.” A kiáltvány elítélte a versailles-i békeszerződést, és követelte érvénytelenítését, vissza akarta állítani a bismarcki birodalom fekete-fehér-vörös nemzeti lobogóját, Németország gazdasági nehézségeit pedig „az élettér és a munkára szolgáló terület hiányának” tulajdonította. E program megvalósításához feltétlenül erős vezetésre volt szükség. A háború vérzivatarában született bajtársi szellemnek kellett alapul szolgálnia azon nemzeti egységhez, amely segíthetett felülemelkedni a pillanatnyi pártos megosztottságon. Az 1920-as évek derekára a Stahlhelmnek már több mint 300 ezer tagja volt. Utcai tüntetéseiken és felvonulásaikon félelmetes és katonás benyomást keltettek; 1927-ben például nem kevesebb mint 132 ezer, katonai

egyenruhát viselő tagjuk vonult fel Berlinben, hogy így fejezzék ki a régi rend iránti hűségüket.¹⁴⁹

A Stahlhelmhez hasonlóan a többi német lelkében sem gyógyult be az első világháború traumája, és főként a váratlan vereség megrázkódtatásának sebei. Ha a németek 1918 után a „békeidőről” beszéltek, akkor nem arra a korra utaltak, amelyben éppen éltek, hanem a Nagy Háború előtti időszakra. Németország 1918 után képtelen volt visszatérni a háborúból a békébe. Állandó háborús hangulatban élt; háborúban állt önmagával. És persze háborúban volt a világ többi részével is, hiszen a versailles-i békeszerződés döbbenete a politikai paletta szinte minden résztvevőjét egyesítette azon szándék mögött, hogy érvénytelenítsék a szerződés fő pontjait, szerezzék vissza az elveszített területeket, vessenek véget a jóvátétel-fizetésnek, és ismét Németország legyen Közép-Európa vezető hatalma.¹⁵⁰ A katonás viselkedés mintái már 1914 előtt is elterjedtek voltak, de ezek a háború után teljesen átszőtték a német kultúrát. A politika nyelvezetében csak úgy hemzsegték a háborús hasonlatok, a másik párt eltiprandó ellenség volt, s széles körben elfogadottá vált, hogy a küzdelem, a terror és az erőszak a politikai harc legitim eszközei közé tartozik. Mindenhol egyenruhák tűntek föl, a politika pedig, a nagy 19. századi katonai teoretikus, Carl von Clausewitz híres mondatát megfordítva, a háború folytatása lett, csak más eszközökkel.¹⁵¹

Az első világháború olyan mértékben legitimálta az erőszakot, ahogyan még Bismarck 1864 és 1870 közötti egyesítési háborúi sem voltak képesek. A háború előtt a németek még akkor is hajlandók voltak erőszak nélkül megvitatni nézeteltéréseiket, ha a téma jelentős volt, a szemben álló felek pedig egymással elkeseredetten harcoló politikai erők hívei.¹⁵² 1918 után azonban alapvetően megváltozott a helyzet. Az új légkör már a parlamenti üléseken is érezhető volt. A Birodalom idején mindvégig viszonylag méltóságteljes alkalmak 1918 után mind gyakrabban torkolltak méltatlan ordításba, melynek során a felek leplezetlenül kimutatták egymás iránti megvetésüket, az elnök pedig képtelen volt fenntartani a rendet. Sokkal súlyosabb volt azonban a helyzet az utcákon, ahol minden oldal saját, felfegyverzett keményfiúkból álló osztagai kószáltak, az összetűzések mindennaposá váltak, s nem volt ritka a politikai ellenfelek összeveretése, sőt meggyilkoltatása sem. Az ilyen erőszakos cselekedetek végrehajtói nem csak a leszerelt katonák közül kerültek ki, voltak köztük húszévesnél is fiatalabb suhancok, akik életkoruknál fogva még nem harcolhattak a háborúban, de az idősebb nemzedéket, a frontkatonákat körülvevő mítosz hatására a civil életben alkalmazott erőszakkal próbálták bizonygatni értéküket.¹⁵³ Egyáltalán nem számított kirívónak, amit egy Raimund Pretzel nevű fiatalember – egy magas rangú, jó módú hivatalnok gyermeke – tapasztalt, aki úgy emlékezett

az 1930-as években, hogy 1914 és 1918 között az iskolatársaival egyfolytában háborúsdit játszott, feszült izgalommal követte nyomon a hadijelentéseket, s nemzedéke többi tagjához hasonlóan úgy élte meg a háborút, „mint a nemzetek közti nagy, feszült és magával ragadó játékot, amely sokkal több izgalmat és érzelmi kielégülést hozott, mint bármi, amit a béke kínálni tudott; és ez lett mostanra a nácizmus alapvető jövőképe is”.¹⁵⁴ A serdülőknek a háború, a fegyveres csetepaté, az erőszak és a halál sokszor csak elvont fogalom volt; egy ember megöléséről csak azt olvasták és gondolták, amit az efféle tetteket hősiek, szükségszerű és hazafias tettek beállító propaganda tárt eléjük.¹⁵⁵

Nem kellett hozzá sok idő, hogy a politikai pártokhoz felfegyverzett, egyenruhás osztagok és félkatonai csapatok csatlakozzanak. Ezeknek az volt a feladatuk, hogy őrkdjenek a gyűléseken, lenyűgözzék a nagyközönséget katonás utcai felvonulásaikkal, s megfélemlítsék, összeverjék, olykor meggyilkolják a más politikai pártokhoz tartozó félkatonai egységek tagjait. A politikusok sok esetben meglehetősen feszült kapcsolatban álltak pártjuk fegyveres szervezeteivel, és a félkatonai szervezetek minden esetben megőriztek bizonyos fokú önállóságot – bár politikai elkötelezettségük ettől még általában egyértelmű maradt. A magát egyszerű veteránszövetségként meghatározó Stahlhelm tagjai például nem hagytak kétséget szervezetük félkatonai jellege felől, amikor az utcákon masíroztak vagy összeverekedtek a rivális csoportokkal. Az 1920-as évek közepétől egyre szorosabban kötődtek a szélsőjobboldalhoz: ekkortól radikálisabbá váltak a nézeteik, és kizárták soraikból a zsidókat, noha az egykori frontkatonák között bőven akadtak zsidók, akiket a szervezetnek eredeti célkitűzései szerint ugyanúgy kellett volna támogatnia, mint bármely más rászoruló bajtársukat. A nacionalisták is megalapították saját veteránszervezeteiket, amelyeket sokkal könnyebben tudtak a céljaiknak megfelelővé formálni, mint a rendezetlen és megosztott Frontharcosokat. A szociáldemokraták 1924-ben vezető szerepet játszottak a Fekete-Vörös-Arany Birodalmi Zászló (Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold) nevű szervezet létrehozásában, amely azzal is kifejezte a köztársaság iránti hűségét, hogy nevében viselte a nemzeti lobogó színeit (igaz, a Birodalom jóval kétértelműbb fogalmával együtt), a kommunisták pedig életre hívták a Vörös Frontharcosok Szövetségét (Roter Frontkämpferbund), amelynek nevében a „Vörös Front” egy katonai hasonlatnak a politikai küzdelmekbe való, beszédes átültetéséről árulkodott.¹⁵⁶ A szélsőjobboldalon más, kisebb veteránszövetségek is szerveződtek, köztük például olyan illegális összeesküvő csoportok, mint a Frontharcosokkal szoros kapcsolatban álló Escherich Szervezet (Organisation Escherich) vagy a Consul Szervezet (Organisation Consul), amely már a politikai gyilkosságok és bosszúállások zavaros világához tartozott. A weimari köztársaságban mindennapos látvánnyá váltak az utcákon

menetelő egyenruhás csoportok, amelyek kegyetlen erőszakkal csaptak össze egymással, ami tovább fokozta a politikai életben amúgy is eluralkodó erőszakos és agresszív hangulatot.¹⁵⁷

Az 1918–19-es német forradalom nem oldotta meg az országban a háború utolsó időszakában kialakult konfliktusokat. Nagyon kevesen voltak csak teljes mértékben elégedettek a forradalom eredményeivel. A szélsőbaloldal forradalmárai Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg vezetésével az 1918. novemberi eseményeket jó alkalomnak látták egy szocialista állam létrehozására, amelyet az országban a régi birodalmi rendszer széthullása nyomán gombamód szaporodó munkás- és katonatanácsok irányítottak volna. Az orosz példa, Lenin bolsevik forradalma lebegett a szemük előtt, s nekiláttak kidolgozni egy második forradalom terveit, mely küldetésüket beteljesítette volna. Az igazi szociáldemokraták eközben attól tartottak, hogy a forradalmárok az Oroszországban már javában tomboló vörösterroret akarják bevezetni. Mivel féltették az életüket, és tisztában voltak vele, hogy meg kell akadályozni az ország teljes anarchiába hullását, jóváhagyták tiszti különítmények toborzását. Ezek az állig felfegyverzett félkatonai szabadcsapatok háborús veteránokból és fiatalabb férfiakból álltak, s az volt a feladatuk, hogy leverjék az esetleges újabb forradalmi felkelést.

1919 elején, amikor a szélsőbaloldal rosszul megszervezett felkelést robbantott ki Berlinben, a különítményesek a szociáldemokraták ösztönzésére példátlanul erőszakosan és kegyetlenül léptek közbe. Liebknechtet és Luxemburgot meggyilkolták, a forradalmárokat pedig több olyan német városban is megölték vagy rövid úton kivégezték, ahol átvették a hatalmat vagy csupán veszélyesnek tűntek. Ezek az események maradandó gyűlöletet ébresztettek a baloldalon, amit csak tovább súlyosbított egy 1920 tavaszán kirobbant, hasonlóan erőszakos cselekmény. A baloldali szociáldemokraták és a kommunisták egy Vörös Hadsereg nevű képződményt hoztak létre munkásokból, hogy megvédjék a Ruhr-vidéken élők szabadságjogait egy berlini jobboldali puccskísérlettől, ám a sereg hamarosan radikálisabb politikai követelésekkel állt elő. A puccskísérletnek ugyan véget vetett egy általános sztrájk, a különítményesek azonban – most már nemcsak a szociáldemokraták támogatásával, hanem a reguláris hadsereg segítségével is – nekiláttak szétverni a Vörös Hadsereget, s ez lényegében regionális polgárháborúba torkolt. A Vörös Hadsereg ezernél is jóval több tagját lemészárolták – a legtöbbjüket elfogták, és „menekülési kísérlet közben lőtték le”.¹⁵⁸

Ezek az események eleve reménytelenné tették bármiféle együttműködést a szociáldemokraták és a kommunisták között. A két párt közti kölcsönös félelem, bosszúvágy és gyűlölet sokkal többet nyomott a latban bármiféle potenciális közös célnál. Az 1918-as forradalom öröksége a jobboldalon

sem volt sokkal biztatóbb. A mérsékelt szociáldemokraták legitimálták – ha ugyan nem támogatták – a baloldallal szembeni szélsőséges erőszakot, ebből azonban még nem következett, hogy ők maguk ne lettek volna célpont – a különítményesek ugyanis most már irányítóik ellen fordultak. Vezetőik, jórészt egykori katonatisztek, megingathatatlanul hittek a „hátha döfés” mítoszában, és a különítményesek féktelen gyűlöletet tápláltak a forradalommal és annak minden támogatójával szemben. Propagandájuk nyelvezetéből, emlékirataikból; az átélt katonai akcióik irodalmi leírásaiból az agresszió és a bosszú gyűlölködő – sok esetben már-már patológiás – szelleme áradt. A vörösöket embertelen hordának, patkányseregnek vagy mérgező áradatnak tartották, amely előnti egész Németországot; és csak szélsőségesen erőszakos módszerekkel fékezhető meg.¹⁵⁹

Érzéseikben kisebb vagy nagyobb mértékben a német hadsereg számos tisztje és a jobboldali politikusok zöme is osztozott. A fiatalok, diákok és a háborúból más okból kimaradtak tömegével tódultak zászlóik alá. Ezeknek az embereknek a szemében a szocialisták és a demokraták a „színárnyalatuktól” függetlenül lényegében mind árulónak számítottak – hamarosan már csak „novemberi bűnözők” vagy „novemberi árulók” néven emlegették őket –, hiszen ők voltak azok, akik előbb hátha döfték a hadsereget, aztán 1918 novemberében kétszeres büntetést elkövetve megbuktatták a császárt, és aláírták a fegyverszünetet. Egyes demokratikus politikusok egyébként valóban a saját halálos ítéletüket írták alá a versailles-i békeszerződéssel, a különítményesek ugyanis titkos halálosztagokat szerveztek, hogy felkutassák és megöljék a nemzetárulónak tartott személyeket, köztük Walther Rathenau demokratikus politikust, Hugo Haase szocialista vezetőt vagy a Centrum Párt neves képviselőjét, Matthias Erzbergert.¹⁶⁰ A politikai erőszak új csúcspontjára ért 1923-ban – ez az év nemcsak egy sikertelen hamburgi kommunista felkelés véres leveréséről vált híressé, hanem arról is, hogy Münchenben rivális fegyveres csoportok vívtak tűzpárbajt, a Rajna-vidéken pedig francia támogatást élvező szeparatisták robbantottak ki összecsapásokat. Az 1920-as évek elején a szélsőbaloldal néhány tagja, köztük Karl Plättner és Max Hölz is, végrehajtott egy sor fegyveres rablást és „kisajátítást”, végül azonban letartóztatták és hosszú börtönbüntetésre ítélték őket.¹⁶¹

A nemzeti trauma, a politikai szélsőségek, az erőszakos konfliktusok és a forradalmi felvillanások e légkörében született meg a nemzetiszocializmus. Eklektikus ideológiájának elemei már 1914 előtt is jelen voltak Németországban, s a háború alatt egyre ismerősebbé váltak a nagyközönség előtt is. Az ország aztán 1918 vége felé végzetes káoszba zuhant, a zűrzavar a háború után még évekig fennmaradt, és ez megadta a kezdőlökést ahhoz, hogy a szélsőséges nézetek erőszakos cselekedetekben törjenek ki. A gyűlölet,

a félelem és a becsvágy szédítő keverékébe, amely a Pángermán Szövetség néhány szélsőséges hívét már korábban is megrészesgítette, most hirtelen egy újabb összetevő vegyült: a fizikai erő alkalmazására való hajlandóság, sőt eltökéltség. A nemzet megalázása, a bismarcki birodalom összeomlása, a szociáldemokrácia győzelme és a kommunizmus fenyegetése mind igazolni látszott az erőszak és a gyilkosság alkalmazását a német nemzet újjáélesztése érdekében, amit a Pángermán Szövetség, az antiszemita, az eugenika hirdetői és az ultranacionalisták már a századforduló előtt is szorgalmaztak.

De az efféle eszmék 1918 után még mindig egy kisebbség nézetei voltak, s azon belül is csak néhány jelentéktelen, szélsőséges csoportocska volt hajlandó fizikai erőt alkalmazni az eszmék gyakorlati megvalósítása céljából. Az 1918–19-es összeomlás nem egyesítette szélsőséges nacionalizmusban a német társadalmat és politikát, hanem végletesen polarizálta. Az pedig különösen fontos, hogy a politika színpadának középső részét továbbra is olyan emberek és pártok foglalták el, akik, illetve amelyek elkötelezett hívei voltak a stabil és jól működő parlamentáris demokráciának, a szociális reformoknak, a kulturális szabadságnak és a mindenkit egyenlően megillető anyagi boldogulásnak. A császári birodalom összeomlása nekik is lehetőséget kínált, ők pedig megragadták a kínálkozó lehetőséget. Mielőtt az ultranacionalizmus bekerülhetett volna a politika fősodrába, át kellett törnie azokat a gátakat, amelyeket Németország első demokráciája, a weimari köztársaság állított elé.

2

A DEMOKRÁCIA KUDARCA

WEIMAR GYENGÉI

I

Az első világháború utáni Németországban félelem és gyűlölet uralkodott. A fegyveres összetűzések, gyilkosságok, tömeges mészárlások és polgári zavargások közepette nem jöhetett létre az új demokratikus rend kialakításához szükséges stabilitás. Valakinek azonban mégis át kellett vennie a gyeplőt a császár lemondása és a bismarcki birodalom összeomlása után. A feladatot a szociáldemokraták vállalták magukra. 1918 novemberének meglehetősen zűrzavaros elején a munkásmozgalom néhány vezető alakja forradalmi csoportot alapított Népmegbízottak Tanácsa (Rat der Volksbeauftragten) néven. A szociáldemokrata mozgalom két szárnyát (a háborút támogató Többségieket és a háborúellenes Függetleneket) átmenetileg egyesítő Tanácsot a szociáldemokrata párt egyik régi funkcionáriusa, Friedrich Ebert vezette. Az 1871-ben született Ebert egy szabó fia volt, ő maga szíjgyártó lett, és szakszervezeti tevékenysége révén került kapcsolatba a politikával. Egy ideig egy brémai szociáldemokrata lap szerkesztőségének tagja volt, majd 1893-ban kocsmát nyitott a városban, amely sok más ilyesfajta intézményhez hasonlóan a helyi munkásmozgalmi szervezetek központjaként szolgált. 1900-ban már a brémai önkormányzati politikában is szerepet vállalt, és a helyi szociáldemokraták vezetőjeként sokat tett a párt hatékonyságának fokozásáért. 1905-ben Berlinbe hívták, ahol a párt országos bizottságának titkára lett, 1912-ben pedig bekerült a Reichstagba.

Ebert nem nagy szónokként vagy karizmatikus vezetőként nyerte el pártja tiszteletét, hanem higgadt, türelmes és ügyes tárgyalóként, akinek a jelek szerint mindig sikerült összeegyeztetnie a munkásmozgalom különböző frakcióit. Vérbeli pragmatista volt, a szociáldemokrata vezetők második nemzedékének jellegzetes képviselője: leszámítva a forradalmi propagandát, elfogadta ugyan a párt marxista ideológiáját, de erőfeszítései főként a munkásosztály életkörülményeinek javítására irányultak – ebben elsősorban a munkajog és a társadalombiztosítás területein szerzett szakértelmét kamatoztatta. A háború előtt nagyrészt az ő kitartó munkája révén sikerült átszervezni és hatékonyabbá tenni a pártvezetést és a választási gépezetet, s igen nagy mértékben neki volt betudható a szociáldemokraták győzelme az 1912-es általános választásokon. A pártot régóta vezető August Bebel 1913-as halála után Ebertet és a radikálisabb Hugo Haasét választották a szervezet

élére. Sok szociáldemokrata vezetőhöz hasonlóan Ebert is szinte mindent alárendelt a párt iránti hűségnek, s mélységesen felháborította, hogy Haase és a háború egyéb ellenzői szembefordultak a párton belüli többségi döntésekkel – ez a tényező is közrejátszott abban, hogy rászánta magát a kizáratásukra. 1917-ben a másként gondolkodók Haase vezetésével megalapították a Független Szociáldemokrata Pártot, és minden rendelkezésükre álló eszközzel azon munkálkodtak, hogy elérjék a háború mielőbbi befejezését. Ebert hitt a fegyelemben és a rendben, a kompromisszumokban és a reformokban, s mindent megtett, hogy a háború idején együttműködésre bírja a Centrum Pártot és a baloldali liberálisokat – ezzel azt kívánta elérni, hogy a császári apparátus elfogadja a parlamentarizmus rendszerét. 1918–19-ben is a józan államvezetés jegyében fogalmazta meg a fő célokat: az alapvető szolgáltatások fenntartását, a gazdaság összeomlásának megakadályozását, a törvényes rend helyreállítását. Ekkor már úgy vélte, a császárnak csak akkor lenne szabad lemondania, ha nyilvánvalóvá válna, hogy máskülönben szociális forradalom törne ki. Ez utóbbi lehetőségről pedig azt mondta az utolsó császári kancellárnak, Miksa badeni hercegnek: „azt nagyon nem akarom, még a gondolatától is irtózom”.¹

A forradalom helyett parlamentáris demokráciát óhajtó Ebert, valamint a Népmegbízottak Tanácsában lévő szövetségesei a Centrum Párttal és az immár Demokrata Párt néven tevékenykedő baloldali liberálisokkal együttműködve 1919 elején országos választásokat szerveztek egy alkotmányozó nemzetgyűlés felállításához. A radikálisabb csoportok ezt nem nézték jó szemmel, mivel azt tartották volna kíváncsnak, ha a munkás- és katonatanácsokra alapozva egy szovjet jellegű rendszer jönne létre. Az egyszerű német választók jelentős része – politikai nézeteitől függetlenül – úgy érezte, hogy akkor lesz a legtöbb esélyük elkerülni egy Szovjet-Németország létrejöttét és távol tartani a bolsevik forradalom rémét, ha a három demokratikus pártra szavaznak. Egyáltalán nem meglepő tehát, hogy a szociáldemokraták, a balliberális demokraták és a Centrum Párt szereztek többséget az alkotmányozó nemzetgyűlésben. Az új nemzetgyűlés 1919 elején ült össze Weimarban, a 18–19. század fordulóján élt nagy német költő, író és drámaíró, Johann Wolfgang von Goethe városában.² Az 1919. július 31-én elfogadott alkotmány lényegében a bismarcki birodalom alkotmányának módosított változata volt.³ A császár helyét a birodalmi elnök foglalta el, akit az Egyesült Államok elnökéhez hasonlóan a népnek kellett megválasztania. Ezáltal az elnök független felhatalmazást kapott a törvényhozás ügyeiben, és az új rendszer kifejezetten arra bátorította, hogy éljen kiterjedt rendkívüli jogkörével, amelyet az Alkotmány 48. cikkelye biztosított a számára. E szerint zavaros időkben rendeleti úton kormányozhatott, és ha szükségét

látta, bármely szövetségi államban bevethette a hadsereget a törvényes rend helyreállítására.

A rendeleti kormányzásra való felhatalmazást eredetileg csak kivételes vészhelyzetek esetén kívánták alkalmazni. Ebert azonban a köztársaság első elnökeként igen gyakran – összesen 136 alkalommal – élt e jogával. Leváltotta például Szászország és Thüringia törvényesen megválasztott kormányát, amikor úgy ítélte, hogy a rend megzavarására uszít. Ennél is veszélyesebb lépéssel az 1920-as Ruhr-vidéki polgárháború idején visszadátumozott rendeletet adott ki a közrend megsértőinek halállal büntethetőségéről, s ezzel utólag legitimálta azt a tényt, hogy szabadcsapatok és a reguláris hadsereg rövid úton kivégezték a Vörös Hadsereg jó néhány tagját.⁴ Jellemző módon az elnök mindkét esetben akkor alkalmazta a rendkívüli kormányzást, amikor szerinte baloldaltól fenyegette veszély a köztársaságot, miközben tulajdonképpen szemet hunyt a sokak szerint jóval súlyosabb jobboldali veszély felett. A rendszerben szinte semmilyen hatékony biztosíték nem volt a 48. cikkellyel való visszaélés ellen, hiszen ha a képviselők visszautasítják az elnöki rendeletet, az államfő a 25. cikkelyben reá ruházott hatalmánál fogva feloszlathatta volna a Reichstagot. Ráadásul a rendeletekkel kész tények elé lehetett állítani a képviselőket, vagy olyan helyzetet lehetett előidézni, amelyben a Reichstagnak a jóváhagyásukon kívül nincs más választása (bár nem ez volt az eredeti szándék, a rendeletek akár a kormány ellenzékének megfélemlítésére és kiiktatására is alkalmasak voltak). Kétségtelen, hogy bizonyos körülmények között nem is nagyon volt alternatívája a rendeleti kormányzásnak. A 48. cikkely azonban nem ejtett szót arról, hogy ilyen esetben a törvényhozás miként nyeri vissza hatalmát, Ebert pedig nemcsak szükséghelyzetben élt a rendeleti kormányzás jogával, hanem olyan alkalmakkor is, amikor egy-egy törvényt nehéz lett volna átvinni a Reichstagon. A cikkely túlzásba vitt – időnként visszaélésszerű – használata végül annyira kiszélesítette annak alkalmazását, hogy már veszélyt jelentett magára a demokratikus intézményrendszerre is.⁵

Ebert érdemei a weimari köztársaság megteremtésében vitathatatlanok. Ugyanakkor jó néhány elhamarkodott kompromisszumot kötött, amelyek később többféle módon fenyegették a köztársaságot. Annyira törekedett zökkenőmentes átmenetre a háborúból a békébe, hogy ennek érdekében szorosan együttműködött a hadsereggel, ám nem követelt semmiféle változást a végletesen monarchista és ultrakonzervatív tisztikarban, holott 1918–19-ben ezt kétségkívül megtehetette volna. De hiába törte magát, hogy kiegyezzen a régi renddel, azok, akik nem örültek a változásoknak, elutasították. Elnökségének éve alatt a jobboldali sajtó mindvégig könnyörtelen kampányt folytatott a bemocskolására. Az a lapokban megjelent fotó, amely

egy tengerparti fürdőhelyen, baráti körben, egy szál fürdőnadrágban ábrázolta a köpcös figurát, nevetség és megvetés tárgyává tette a birodalmi elnököt azok szemében, akik az államfőben a hétköznapiaság fölött álló, már-már olimposzi méltóságú személyt kívántak látni. A jobboldali sajtó rágalomhadjárata megpróbálta pénzügyi botrányokkal is kapcsolatba hozni. Ebert – talán nem túl bölcsen – úgy reagált, hogy nem kevesebb mint 173 rágalmazási pert indított a felelősök ellen, ám egyet sem sikerült megnyernie.⁶ Egy 1924-es büntetőperben például az Ebertet hazaárulónak nevező vádlottra a bíróság jelképes összegű, 10 márkás pénzbüntetést szabott ki – az indoklás szerint azért, mert amikor Ebert a háború utolsó évében kapcsolatba lépett a sztrájkoló berlini lőszergyári munkásokkal (igaz, azért, hogy gyors és tárgyalásos úton véget vessen a munkabeszüntetésnek), valóban úgy viselkedett, akár egy hazaáruló.⁷ A szünet nélkül zúduló szélsőjobboldali gyűlöletáradat nem maradt hatás nélkül – egyfelől aláásta Ebert pozícióját, másfelől testileg és lelkiileg is megviselte. Valósággal rögeszméjévé vált, hogy megtisztítsa nevét a rádobált mocskoktól – olyannyira, hogy elhanyagolta perforálódott vakbélgyulladását, amelyet a kor orvostudományára már könnyen képes lett volna meggyógyítani, s 1925. február 28-án, mindössze 54 évesen meghalt.⁸

Az ezt követő elnökválasztás katasztrofálisnak bizonyult a weimari köztársaság demokratikus kilátásai szempontjából. Weimar politikai széttöredezettségének és a legitimáció hiányának baljós hatásai itt kezdtek megmutatkozni, az első fordulóban ugyanis úgy tűnt, egyik jelölt sem lesz képes győzni. A jobboldal ekkor felkérte jelöltjének a vonakodó Paul von Hindenburg tábornagyot, abban a reményben, hogy személye képes lesz egyesíteni a megosztott jobbos szavazótáborot. Ha a második fordulóban a kommunisták vagy a Centrum Párt autonóm bajor szárnyának hívei Hindenburg ellenfelére, a második legnagyobb támogatottságot élvező Wilhelm Marx katolikus politikusra szavaztak volna, talán sikerül legyőzni a tábornagyot. Ám Hindenburgot, elsősorban a bajorok különállása miatt, egyértelmű többséggel megválasztották. A tábornagy a régi katonai és császári rend szimbóluma, nagydarab, erőt sugárzó férfi volt, akit szóberszerű megjelenése, katonai egyenruhája, háborús kitüntetései, valamint a tannenbergi csata megnyerésével és Németország további katonai sorsának irányításával szerzett legendás – bár nagyrészt meg nem érdemelt – hírneve érdemén felül tették az állam köztisztviselőben álló jelképévé. Főként a jobboldaliak vélekedtek így, akik Hindenburg megválasztását a restauráció jelképének látták. „Május 12-én – írta naplójába Victor Klemperer, az eseményekre riadt ellenérzéssel tekintő konzervatív tudós –, Hindenburg eskütelekor mindenhol fekete-fehér-vörös zászló lengett. A birodalmi lobogó csak a középü-

leteken volt látható.” De tíz császári zászlóból nyolc olyan aprócska, szobor – kommentálta megfigyelését Klemperer –, amelyet gyermekek szoktak látni bogtatni.⁹ Sokan tehát úgy tekintettek Hindenburg megválasztására, mint első lépésre a weimari demokráciától a régi monarchikus rend felé visszavezető úton. Makacsul tartotta magát az a pletyka is, hogy Hindenburg az elnöki poszt elfogadásához kikérte az ekkor már hollandiai száműzetésben élő volt császár, Vilmos jóváhagyását is. Ez persze nem volt igaz, de sokat elárul Hindenburg megítéléséről az a tény, hogy a szóbeszéd ennyire elterjedt.¹⁰

Hivatalba lépése után a rendkívül erős kötelességtudat vezérelte Hindenburg sokak meglepetésére szigorúan tartotta magát az alkotmány betűjéhez, ám ahogy múltak hét évre szóló megbízatásának esztendei, s ő is betöltötte már a nyolcvanát, egyre kevésbé volt türelme a politikai események összetettségéhez, és egyre jobban hallgatott belső tanácsadói körére, amelynek tagjai hozzá hasonlóan mind ösztönösen hittek abban, hogy a Német Birodalom egyedüli legitim államformája a monarchia. Hivatali elődjének példája arról győzte meg, hogy helyénvaló élni az elnök rendkívüli jogköreivel, ezért Hindenburg az 1930-as évek elején a nevében gyakorolt konzervatív diktatúrát érezte volna az egyetlen kiútnak a birodalom válságából. Bármilyen hatással volt is tehát rövid távon Hindenburg megválasztása arra, hogy a köztársaság létezésével összeféktesse annak ellenségeit, hosszú távon egyértelműen katasztrófának bizonyult a weimari demokrácia számára. Legkésőbb 1930-ra nyilvánvalóvá vált, hogy az elnöki hatalmat olyan ember gyakorolja, aki nem hisz a demokratikus intézményekben, és nem kívánja megvédeni őket az ellenségeitől.¹¹

II

A weimari köztársaság alkotmánya a birodalmi elnök posztjának felállítása mellett a korábbihoz hasonlóan Reichstagnak nevezett nemzeti parlament létrehozásáról is intézkedett, amelynek megválasztásában immár nemcsak a nagykorú férfiak, hanem a nagykorú nők is részt vehettek, és amelyben a képviselőlet jóval arányosabb volt, mint az 1918 előtti rendszerben. A választók lényegében a nekik tetsző pártra szavaztak, és az egyes pártok a választások során szerzett szavazataik arányának pontosan megfelelő számú helyet kaptak a Reichstagban. Az a párt tehát, amely a szavazatok 30 százalékát kapta, a képviselői helyeknek is a 30 százalékát nyerte el, az a párt pedig, amely egyszázaléknyi szavazatot szerzett, a képviselők egy százalékát

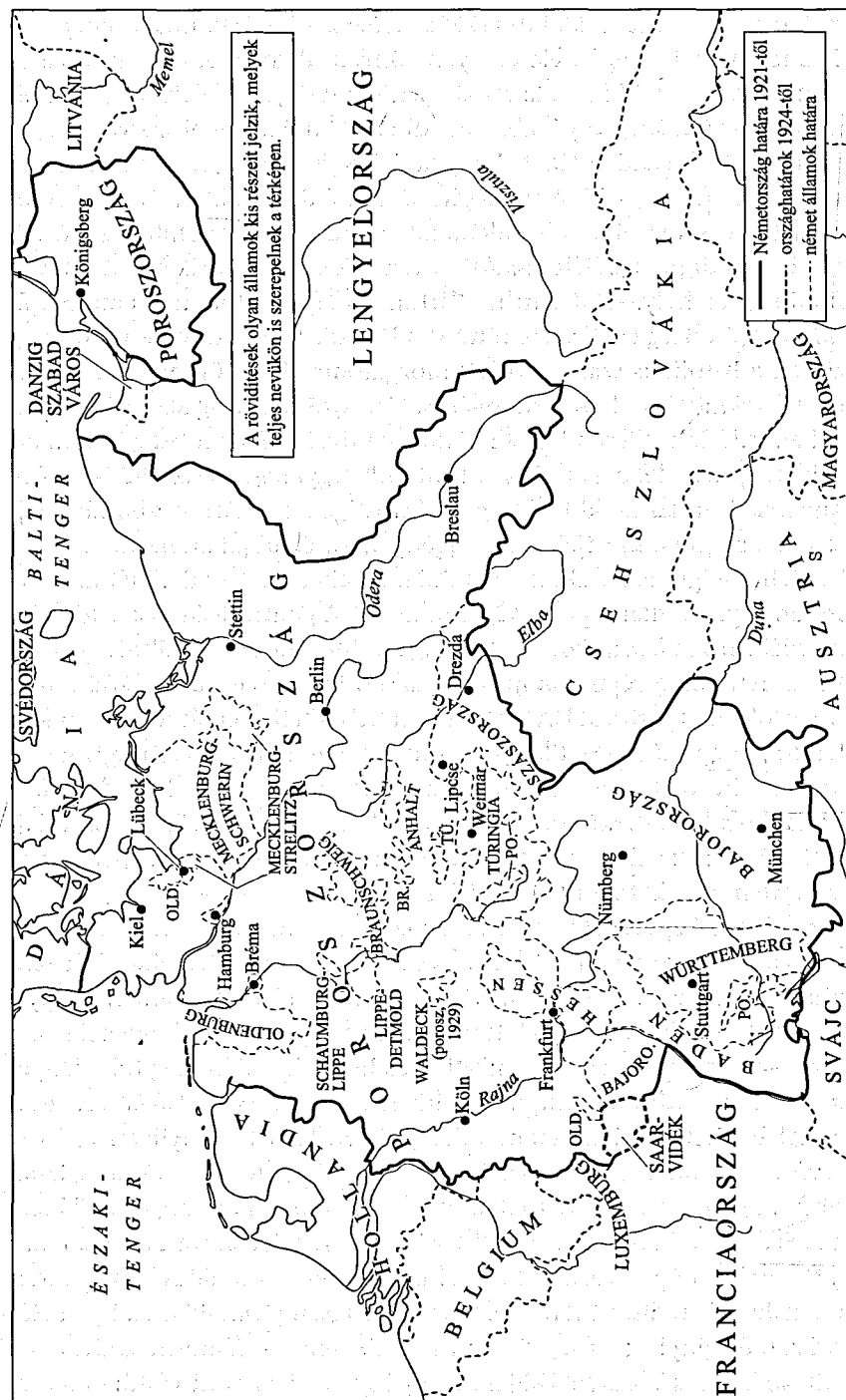
adhatta – és ez jóval aggasztóbb volt. Sokat hangoztatott – minden bizonynyal helyes – vélemény szerint ez a rendszer a kis pártoknak és a szélsőséges csoportoknak kedvezett. Ennek ellenére a szélsőséges pártok együttesen sem szereztek soha 15 százaléknál több szavazatot, így kormányalakításnál a nagyobb pártoknak ritkán kellett csak számolni velük. Az arányos képviselet fő hatása az volt, hogy egyenlőbbé tette a nagy pártok szavazatért vívott küzdelmét; ha tehát egy „győztes mindent visz” elvű rendszert alkalmaztak volna, a nagyobb pártok szerepeltek volna jobban, és stabilabb koalíciós kormányokat alakíthattak volna, kevesebb koalíciós partner részvételével, és ez talán több embert győzött volna meg a parlamentarizmus előnyeiről.¹²

Így azonban a weimari köztársaságban igen gyakoriak voltak a kormányváltások. 1919. február 13. és 1933. január 30. között nem kevesebb mint harminc kabinet tevékenykedett, azaz az átlagos hivatali idejük nem egészen nyolc hónap – 239 nap – volt. A koalíciós kormányzás sokak véleménye szerint destabilizálta az állam működését, hiszen a pártok állandóan civakodtak a személyi és politikai kérdésekben. A helyzet ráadásul meg is gyengítette a kormányt, hiszen csak a legkisebb közös nevezőben tudtak megállapodni, a legkisebb ellenállás útját tudták követni. Ámde a weimari köztársaságra jellemző koalíciós kormányzás korántsem csak az arányos képviseletnek volt a következménye. Fontos szerepet játszottak benne a német politikai rendszerben régóta jelen lévő mély törésvonalak is. A császári idők domináns pártjai kivétel nélkül fennmaradtak a weimari köztársaságban is. A nacionalisták a régi Konzervatív Párt és egy sor kisebb csoport összeolvadásával jöttek létre. A liberálisoknak nem sikerült leküzdeniük nézetkülönbségeiket, így továbbra is volt egy bal- és egy jobboldali pártjuk (Demokrata Párt, illetve Néppárt). A Centrum Párt többé-kevésbé változatlan maradt, bár bajor szárnya levált róla, s abból létrejött a Bajor Néppárt. A baloldalon pedig a Szociáldemokrata Párt új riválissal találta szemben magát: a Kommunista Párttal. Ámde e jelenségek egyikében sem játszott kizárólagos – vagy akár csak fő – szerepet az arányos képviseleti rendszer. Az a politikai milió, amelyben ezek a különféle pártok megszülettek, már a bismarcki birodalom kezdete óta létezett.¹³

E környezet pedig, a maga pártlapjaival, klubjaival és társaságaival, szokatlanul merev és homogén volt. Mindennek következtében az életnek már 1914 előtt is olyan jelentős területei politizálódtak át, amelyek más társadalmakban sokkal kevésbé kívántak ideológiai azonosulást. Ha például egy egyszerű német be akart lépni egy férfiénekkarba, választania kellett a katolikus és a protestáns kórus között, vagy máshol a szocialista és a nacionalista kórus között; de ugyanez volt a helyzet a tornaklubokkal, a kerék-

párosklubokkal, a futballklubokkal és sok mással is. A háború előtt egy szociáldemokrata szinte egész életét olyan környezetben élhette, melyet pártja és annak szervezetei kínáltak: szociáldemokrata újságot olvasott, szociáldemokrata kocsmába vagy ivóba járt, szociáldemokrata szakszervezet tagja volt, könyveit szociáldemokrata könyvtárból kölcsönözte, szociáldemokrata ünnepségekre és színielőadásokra járt, a szociáldemokrata nőszervezetből házasodott, gyermekeit a szociáldemokrata ifjúsági mozgalomba vetette fel, temetését pedig a szociáldemokrata temetkezési alap szervezte meg.¹⁴ Hasonló volt a helyzet a Centrum Párttal, amely a Katolikus Németországi Népi Szövetség (Volksverein für das katholische Deutschland) tömegbázisára, a katolikus szakszervezeti mozgalomra és a különféle katolikus szabadidős klubokra alapozott, továbbá bizonyos mértékig az egyéb pártok esetében is.¹⁵ Ez az élesen körülhatárolt politikai megosztottság a weimari köztársaság megalakulásával sem tűnt el.¹⁶ Ugyanakkor az 1920-as évek kommercializált szabadidős tömegtevékenységei, szenzáció- és botrányhajász bulvársajtója, mozijai, olcsó regényei, táncklubjai alternatív azonosulási lehetőséget is kínáltak a fiataloknak, akik ezért szüleiknél kevésbé szorosan kapcsolódtak a politikai pártokhoz.¹⁷ A politikai aktivisták idősebb nemzedéke túl szorosan kötődött a maga politikai ideológiájához, így csak nehezen lett volna képes kompromisszumot kötni és együttműködni más politikusokkal és pártokkal. Az 1945 utáni helyzettel ellentétben itt szó sem volt arról, hogy a főbb politikai pártok nagyobb és hatékonyabb egységekké olvadtak volna össze.¹⁸ Az 1920-as évekre és az 1930-as évek elejére jellemző politikai instabilitás tehát sok szempontból nagyobb mértékben volt tulajdonítható a bismarcki és vilmosi éra politikai struktúrája továbbélésének, mint a weimari alkotmány új rendelkezéseinek.¹⁹

Az arányos képviselet – ellentétben egyesek állításával – nem volt táptalaja a politikai anarchiának, ezért a szélsőjobboldal felemelkedését sem segítette elő. A „győztes mindent visz” elvű választási rendszerben – vagyis amikor automatikusan az a jelölt nyer, aki az egyes választóközetekben a legtöbb szavazatot szerzi – a nemzetiszocialista párt talán még több helyet szerzett volna, mint amennyit a weimari köztársaság utolsó választásán kapott, bár lehetetlen biztosat mondani, hiszen ez esetben nyilván a pártok más választási taktikát alkalmaztak volna, a rendszernek a köztársaság korai éveiben megmutatkozó, vitathatatlanul kedvező hatásai pedig a későbbiekben csökkenthették volna a nemzetiszocialistákra leadott szavazatok számát.²⁰ Az alkotmány népszavazási előírásainak destabilizáló hatását is gyakran eltúlozták; más politikai rendszerek is tökéletesen jól működtek ilyen előírásokkal, és ténylegesen egyébként is csak igen kisszámú népszavazásra került sor. A népszavazásokkal járó kampányoknak viszont vitathatatlanul

A weimari köztársaság

fontos szerepük volt abban, hogy a köztársaság amúgy is túlfűtött politikai légköre forrásponton maradjon. Az országos népszavazásoknak mindazonáltal összességükben csekély politikai hatásuk volt, még annak ellenére is, hogy 1932-ben egy tartományi népszavazással sikerült megbuktatni a demokratikusan működő oldenburgi kormányt.²¹

Akárhogy is, a weimari köztársaság kormányzásának instabilitását gyakran eltúlozták, a gyakori kormányváltások ugyanis elfedték az egyes minisztériumok folyamatos, hosszú távú munkáját. Az egyes posztokat, különösen az igazságügy-miniszteri széket, gyakran használták fel a felek lekenyerezésére a többpárti koalíciós tárgyalásokon, így ezeken a helyeken gyakori volt a személycseré. Következésképp a szokásosnál jóval nagyobb hatalom összpontosult a magas rangú minisztériumi tisztviselők kezében, akik eközben mindvégig a helyükön maradtak, bár cselekvési szabadságukat kétségtelenül erősen korlátozta, hogy számos igazságügyi feladatot a szövetségi államok hatáskörébe utaltak. Más beosztások viszont gyakorlatilag egyszemélyivé váltak, oly erősen kötődtek egy bizonyos politikushoz, ami lényegében függetlenné tette őket a koalíciós hercehurcáktól, s ezzel megkönnyítette az erős és határozott politizálást. Gustav Stresemann, a Néppárt egyik vezetője például kilenc egymást követő kormányban volt külügyminiszter, s több mint hat éven át tudott a hivatalában maradni. A centrum párti Heinrich Brauns tizenkét kormányt szolgált munkaügyi miniszterként, 1920 júniusától egészen 1928 júniusáig. A demokrata Otto Gessler pedig 1920 márciusa és 1928 júniusa között tizenhárom kabinetben töltötte be a hadügyminiszteri posztot. Az ilyen miniszterek képesek voltak hosszú távra tervezni politikájukat, terveiket valóra is tudták váltani, s ebben nem befolyásolta őket kormányuk vezetésének gyakori cserélődése. Más politikusok két, három vagy négy kabinetben álltak ugyanazon minisztérium élén.²² Nem is véletlen, hogy a köztársaság ezeken a területeken – elsősorban a külügy, a munkaügy és a népjólét terén – tudott a legerősebben és legkövetkezetesebben politizálni.

A birodalmi kormány határozott cselekvőképességét mindig gátolta azonban az alkotmány egy másik passzusa, amely fenntartotta a szövetségi államszervezetet – ezt még Bismarck dolgozta ki 1871-ben, hogy egy kicsit megédesítse a német fejedelmek, például a bajor király és a badeni nagyherceg számára az egyesítés keserű piruláját. Az 1918-as forradalom során ugyan minden teketória nélkül megszabadultak a fejedelmektől, államaik azonban megmaradtak. Ezekben most demokratikus parlamenti intézmények működtek, és a belpolitika számos kulcskérdésében meglehetősen nagy volt az autonómiájuk. Némely állam, például Bajorország, több évszázados múltra és önállóságra tekinthetett vissza, s ez bátorította őket, hogy

minden olyan esetben szembeszegüljenek a birodalmi kormány politikájával, amikor az nem felelt meg nekik. Másfelől viszont az adóztatás immár a birodalmi kormány hatáskörébe került, s emiatt pénzügyi nehézségek esetén a kisebb államok jó része a Berlinton kapott összegekre szorult. Bár a Németországtól való elszakadásra tett kísérletek, különösen a köztársaság zavaros korai éveiben, fenyegetőnek tűntek, valójában soha nem voltak olyan erősek, hogy komoly veszélyt jelentsenek.²³ Jóval súlyosabb problémákat okozhattak volna a Poroszország és a birodalom közötti feszültségek, hiszen a porosz állam nagyobb volt, mint az összes többi szövetségi állam együttesen, ámde Poroszországot az 1920-as években és az 1930-as évek elején mérsékelt gondolkodású, köztársaságpárti kormányok vezették, és ezek fontos ellensúlyt alkottak a Bajorországhoz hasonló államok szélsőségeségével és instabilitásával szemben. E tényezők figyelembevételével a szövetségi rendszer a szövetségi államok és a birodalom közötti feloldatlan feszültségek ellenére sem játszhatott fontos szerepet a weimari köztársaság stabilitásának és legitimitásának aláaknázásában.²⁴

III

Mindent egybevetve a weimari Németország alkotmánya nem volt rosszabb, mint más országoké az 1920-as években, sőt jelentős részüknél jóval demokratikusabbnak mondható. Más körülmények közt talán még a problematikusabb rendelkezései sem számítottak volna különösebben. Ámde a köztársaság legitimációjának végzetes hiánya sokszorosára erősítette az alkotmány hibáit. Az új politikai rendszerrel három pártot azonosítottak: a szociáldemokratákat, a liberális Német Demokrata Pártot és a Centrum Pártot. Az 1919 januárjában tartott választásokon a szavazatok 76,2 százalékaival együttesen egyértelmű többséget szereztek, ám 1920 júniusában már csak a választók 48 százaléka szavazott rájuk, majd 1924 májusában 43, 1924 decemberében 49,6, 1928-ban 49,9, 1930 szeptemberében pedig 43 százalékos eredményt értek el. Ez azt jelenti, hogy 1920-tól állandó kisebbségben voltak a Reichstagban – a köztársaság jobb- és baloldali ellenségei több képviselőt mondhattak a magukénak. De az esetek egy részében e pártok is csak a szónoklatokban támogatták a „weimari koalíciót”, a gyakorlatban nem, rosszabb esetben pedig döntésképtelenné tették vagy kompromisszumokra kényszerítették a parlamentet, illetve semmi politikai hasznot nem hoztak.²⁵

Sokan úgy tekintettek a Szociáldemokrata Pártra, mint a köztársaság létrehozójára, és sokszor ők maguk is ezt hangoztatták. Ugyanakkor soha nem

érezték magukat igazán jól a kormánypárti szerepben, a weimari köztársaság húsz kormánya közül csak nyolcban vettek részt, és csak négyben adták ők a birodalmi kancellárt.²⁶ Megragadtak a háború előtti időszak marxista ideológiájában, s még mindig arra számítottak, hogy a proletariátus evolúciós módon megdönti a kapitalista rendszert, és uralkodó osztályként a burzsoázia helyébe lép. Akárhogy is, az 1920-as évek Németországa egyértelműen kapitalista társadalom volt, és sok szociáldemokrata nehezen tudta összeegyeztetni a vezető kormányzati szerepet a saját radikális eszméivel. Nem voltak hozzászokva a kormányzás élményéhez, a háború előtt két nemzedéken át még a hivatalos politizálásban sem vehettek részt, így meglehetősen fájdalmas tapasztalat volt számukra, hogy „burzsoá” politikusokkal kell együttműködniük. Ha megszabadulnak marxista ideológiájuktól, azzal munkásosztálybeli szavazóik jelentős részét elveszítették volna, egy radikálisabb politika viszont – ha például Vörös Hadsereg néven munkásmilíciát szerveznek, és nem a jobboldali különítményekre támaszkodnak – teljesen lehetetlenné tette volna a burzsoá koalíciós kormányzásban való részvételüket, s végül valószínűleg a hadsereg számolt volna le velük.

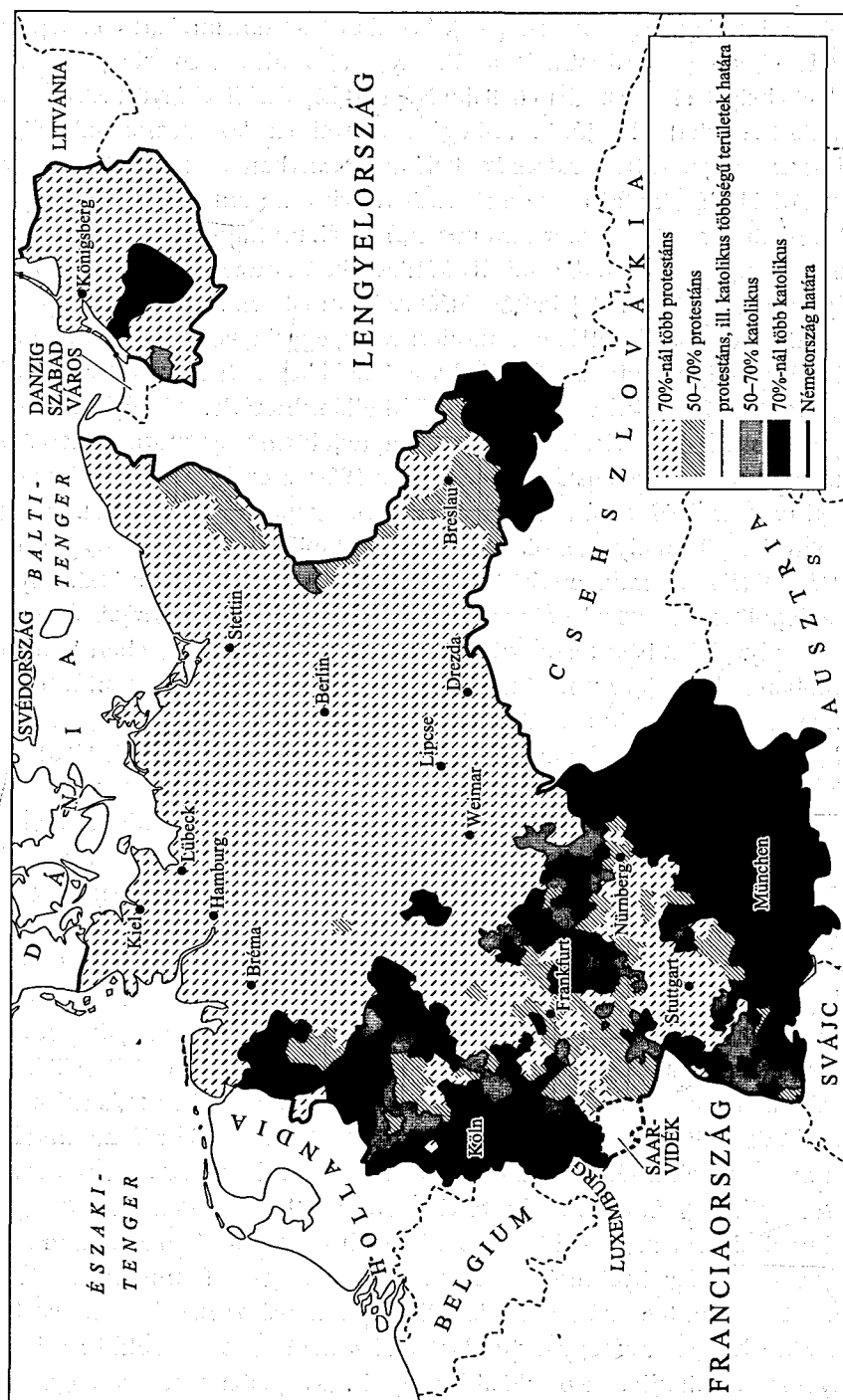
A szociáldemokraták fellegvára a weimari köztársaság területének több mint felét kitevő és lakosságának 57 százalékát adó Poroszország volt. Domináns szerepet játszottak e túlnyomórészt protestáns lakosságú állam kormányzásában, az olyan nagyvárosokban, mint Berlin, és az olyan iparvidékeken, mint a Ruhr-vidék. Politikájuk lényege az volt, hogy Poroszországot a weimari demokrácia erősségévé tegyék, és bár a reformok bevezetése terén sem elszántságról, sem különösebb következetességről nem tettek tanúbizonyságot, az 1930-as évek elejére a szociáldemokraták poroszországi politikai hatalmának megdöntése lett a weimari demokrácia ellenségeinek egyik legfőbb célja.²⁷ A birodalomban betöltött pozíciójuk azonban jóval kevésbé volt domináns. A köztársaság fennállásának korai időszakában mutatott erejük nagyrészt azon középosztálybeli szavazók támogatásának volt tulajdonítható, akik egy erős szociáldemokrata pártot véltek a bolsevizmussal szembeni legjobb védelemnek, hiszen közreműködésével gyorsan megvalósulhatna az áttérés a parlamentáris demokráciára. A bolsevik veszély enyhülése a szociáldemokraták parlamenti erején is meglátszott: 1919-ben még 163 képviselőjük ült a Reichstagban, 1920-ban ez a szám 102-re csökkent. Bár később ismét jelentősen megerősödtek – 1928-ban 153, 1930-ban pedig 143 helyet szereztek –, tartósan elveszítettek vagy két és fél millió szavazatot: 1919-ben a választók 38 százaléka voksolt rájuk, az 1920-as években és az 1930-as évek elején pedig már nem tudtak 25 százaléknál lényegesen nagyobb támogatottságot szerezni. Ettől függetlenül persze megmaradtak rendkívül nagy hatalmú és kitűnően szervezett politikai mozgalomnak, amelyhez országszerte

sok millió ipari munkás volt a végsőig hű. Ha létezett párt a weimari köztársaságban, amely kiérdemelte a demokrácia védőbástyája nevet, az a Szociáldemokrata Párt volt.

A „weimari koalíció” második tagja, a Német Demokrata Párt valamivel szívesebben vett részt a kormányzásban: az 1920-as évek szinte minden kabinetjében képviseltette magát. Végére is a párt egyik tagja, Hugo Preuss volt a sokat szidott weimari alkotmány fő szerzője. Bár 1919 januárjában 75 mandátumot szereztek, a következő választásokon, 1920 júniusában ebből 36-ot elveszítettek, s az 1924. májusi választások után már csak 28 képviselőjük ült a Reichstagban. A párt a középosztálybeli szavazók fokozatos jobbra tolódásának lett az áldozata, és e visszaesést soha nem tudta kiheverni.²⁸ Ráadásul vezetői az 1928-as választásokon elszenvedett veszteségekre katasztrofális módon reagáltak. A párt vezéregyéniségeinek egy része, Erich Koch-Weserrel az élen, összeállt a középosztályt képviselő más pártok politikusaival, közösen csatlakoztak az ifjúsági mozgalom egy félkatonai jellegű vadhajtasához, az Ifjúnémet Rendhez (Jungdeutscher Orden), és a Demokrata Pártból megalakították a Német Állampártot (Deutsche Staatspartei). Erős centrista blokkot képzeltek el, amely gátat vet a burzsoáz szavazók nemzetiszocialistákhoz való elszivárgásának. A lépés azonban elhamarkodott volt, elvette annak a lehetőségét, hogy összefoghassanak más középutas politikai erőkkel. Néhányan – főleg baloldali demokraták – a lemondásukkal fejezték ki a lépéssel szembeni nemtetszésüket. A politikai jobboldalon az Ifjúnémet Rend a lépés következtében elveszítette tagjai egy részének a támogatását. Az új párt esélyei később sem javultak, s az 1930. szeptemberi választásokon csupán 14 képviselőt tudtak a Reichstagba juttatni. Az összeolvadás egyébként a gyakorlatban erőteljes jobbra tolódást jelentett. Az Ifjúnémet Rend az ifjúsági mozgalom java részéhez hasonlóan szkeptikus volt a parlamenti rendszerrel szemben, s ideológiájában meglehetősen erős volt az antiszemita vonal. Az új állampárt Poroszországban az 1932. áprilisi választásokig megmaradt a szociáldemokraták koalíciós partnerének, de célkitűzése, amelyet Friedrich Meinecke történész jelentett be, immár az volt, hogy a politikai hatalom súlypontját a Reichstagtól és a szövetségi államoktól egy erős és egységes birodalmi kormányhoz helyezze át. A támogatók folyamatos lemorzsolódása itt is jobb felé tolta a pártot, ennek azonban csak az volt a hatása, hogy elmosta azon vonások maradékát is, amelyek a pártot megkülönböztették más, hatékonyabb, de ugyanezen célokat hirdető politikai szerveződésektől. Az Állampárt kacifántos alkotmányos elképzelései nem csupán a politikai realizmus hiányát jelezték, hanem a weimari demokrácia iránti elkötelezettségének gyengülését is.²⁹

A „weimari koalíció” három pártja közül csak a Centrum Párt volt képes mindvégig megtartani táborát, ami nagyjából 5 millió szavazót jelentett és 85-90 helyet a Reichstagban (a Bajor Néppárt képviselőivel együtt). A Centrum Párt emellett 1919 júniusától egészen a weimari köztársaság bukásáig kulcsszerepet játszott az összes koalíciós kormányban, s mivel különösen nagy érdeklődést tanúsított a szociális törvényhozás iránt, ugyanolyan joggal nevezhette volna magát a weimari jóléti állam hajtóerejének, mint a Szociáldemokrata Párt. A szociális kérdésekben konzervatív álláspontra helyezkedő párt idejének jelentős részét az kötötte le, hogy harcoljon a pornográfia, a fogamzásgátlás és a modern világ egyéb „gonoszágai” ellen, valamint hogy védelmezze a katolikus érdekeket az iskolarendszerben. A Centrum Párt Achilles-sarka a Vatikán elkerülhetetlen befolyása volt. A katolikus egyház fejét, XI. Pius pápát egyre jobban aggasztotta az ateista kommunisták és szocialisták előretörése az 1920-as években. Németország pápai nunciusával, a később XII. Pius néven pápává választott Eugenio Pacellivel együtt mélységes bizalmatlanságot táplált egyes katolikus politikusok politikai liberalizmusával szemben, s ezért úgy vélték, a tekintélyelvűbb politizálás lesz a legbiztosabb módszer arra, hogy megóvják az egyház befolyását az istentelen baloldali veszélytől. Ennek jegyében kötött 1929-ben konkordátumot Mussolini olaszországi fasiszta rezsimjével és támogatta Engelbert Dollfuss „klerikálfasiszta” diktatúráját az 1934-es osztrák polgárháború idején, valamint a Franco tábornok vezette nacionalistákat az 1936-ban kitört spanyol polgárháborúban.³⁰

Mivel a Vatikán már az 1920-as években efféle jelzéseket küldött, a politikai katolicizmus németországi kilátásai nem voltak valami fényesek. 1928 decemberében pedig tovább romlottak – ekkor ugyanis sikerült a Centrum Párt élére megválasztatnia magát Ludwig Kaas prelátusnak, Pacelli nuncius közeli munkatársának, aki egyébként a Reichstagban is képviselő volt. A gyakorló pap Kaas megválasztása kompromisszum eredménye volt, a párt bal- és jobbszárnya ugyanis másként nem tudott megállapodni abban, ki lépjen a visszavonuló elnök, Wilhelm Marx helyére. A Pacelli befolyása alatt álló Kaas azonban egyre inkább jobbra húzódott, és számos katolikus politikust is magával vonzott. 1930–31-ben, amikor Németországon mindinkább úrrá lett az instabilitás és a zűrzavar, az ekkor már rendszeres vatikáni vendégnek számító Kaas Pacellivel együtt hozzáfogott egy, a Mussolinivel nem sokkal korábban kötöthöz hasonló konkordátum kidolgozásához. Egy ilyen helyzetben a fő érdek az egyház fennmaradásának biztosítása volt. Sok más vezető katolikus politikushoz hasonlóan Kaas is úgy vélte, hogy ez csak egy tekintélyelvű államban lehetséges, ahol rendőri elnyomással eltiporható a baloldali fenyegetés. „Még soha nem visszhangzott

Vallási megosztottság

elevenebben és türelmetlenebbül a német nép lelkében a vágy egy igazán erős vezetés iránt, mint azokban a napokban, amikor a haza és a kultúra óriási veszélye valamennyiünk lelkét nyomasztja” – jelentette ki Kaas 1929-ben.³¹ Kaas egyebek közt sokkal nagyobb vezetői önállóságot követelt a német törvényhozástól a végrehajtó hatalom számára. A Centrum Párt egy másik vezető politikusa, Eugen Bolz, Württemberg miniszterelnöke még nyíltabban fogalmazott, amikor 1930 elején a következőket mondta a feleségének: „Régóta azon a véleményen vagyok, hogy a parlament képtelen a súlyos belpolitikai problémák megoldására. Ha lehetséges volna tíz évre diktátort választanunk, én azt akarnám.”³² A Centrum Párt már jóval 1933. január 30. előtt feladta a weimari demokrácia védőbástyájának szerepét.³³

Mindez tehát jól jelzi, hogy az 1920-as évek végén már a demokrácia fő politikai kellékei is recsegték-ropogtak a weimari köztársaságban. Ezen túl még sivárabb volt a politikai tájkép. Egyetlen más párt sem támogatta számottevően a köztársaságot és intézményeit. A baloldalon a kommunizmus tömegjelensége állt. Az 1918 és 1921 közötti forradalmi időszakban a kommunisták szorosan zárt, elit csoportot alkottak, igen csekély választói támogatással, de amikor 1922-ben az első világháború összetartó ereje híján széthullott a már korábban említett, Hugo Haase alapította Független Szociáldemokrata Párt, tagjainak jelentős része a Kommunista Párthoz csatlakozott, amely így tömegpárttá vált. A kommunisták és az akkor még létező független szociáldemokraták 1920-ban együttesen 88 helyet szereztek a Reichstagban. 1924 májusában 61 kommunista képviselő került a parlamentbe, majd az ugyanezen évben elszenvedett kisebb visszaesést követően 1928-ban 54, 1930-ban pedig 77 helyet nyertek el. 1924 májusában három és egynegyed millióan szavaztak a pártra, 1930 szeptemberében pedig több mint négy és fél millióan. Ezek mind a weimari köztársaság elpusztítására leadott szavazatok voltak.

A Német Kommunista Párt, akármennyit változott is politikája az 1920-as években, soha nem adta fel azon meggyőződését, hogy a köztársaság burzsoá állam, amelynek elsődleges célja a kapitalista gazdasági rend megóvása és a munkásosztály kizsákmányolása. Remélték, hogy előbb-utóbb bekövetkezik a kapitalizmus elkerülhetetlen bukása, és a „burzsoá” köztársaság helyét az oroszországihoz hasonló szovjet állam veszi át. Úgy vélték, a kommunista pártnak kötelessége azon munkálkodni, hogy ez mielőbb bekövetkezzék. A köztársaság korai éveiben ennek jegyében folyamatosan készülődtek egy németországi fegyveres „októberi forradalomra”. Az 1919. januári felkelés kudarca, majd az 1923-ra tervezett felkelés még katasztrofálisabb összeomlása miatt azonban kénytelenek voltak felfüggeszteni elképzelésük megvalósítását. A mindinkább Moszkvából irányított Német Kommunista

Pártnak (a Sztálin egyre növekvő befolyása alatt álló szovjet rezsim az 1920-as évek második felében egyre szorosabb ideológiai és pénzügyi ellenőrzés alá vonta a világ kommunista pártjait) az 1920-as évek közepén nemigen volt más lehetősége, mint áttérni egy mérsékeltebb politikára, ám az évtized vége felé ismét radikálisabb, „balosabb” húrokat kezdett pengetni. Így aztán a kommunisták nemcsak hogy nem voltak hajlandók csatlakozni a szociáldemokratákhoz a köztársaság védelme érdekében, hanem aktívan együtt is működtek a köztársaság ellenségeivel annak megbuktatásáért.³⁴ A párt oly ellenséges volt a köztársasággal és annak intézményeivel szemben, hogy még azokat a reformokat is ellenezte, amelyek növelték volna a köztársaság népszerűségét a munkásság körében.³⁵

A baloldal köztársasággal szembeni könyörtelen ellenszégülését bőségesen ellensúlyozta a jobboldal fékezhetetlen ellenségessége. A legnagyobb fenyegetést a nacionalisták jelentették, akik 1919 januárjában 44 helyet szereztek a Reichstagban, 1920 júniusában 71-et, 1924 májusában 95-öt, 1924 decemberében pedig 105-öt. Ezzel a Szociáldemokrata Pártot leszámítva az összes pártnál nagyobbak lettek. 1924-ben mindkét választáson a szavazók mintegy 20 százaléka voksolt rájuk. Más szóval e választások minden ötödik résztvevője egy olyan pártot jelölt be, amely kezdettől fogva egyértelművé tette, hogy a weimari köztársaságot teljességgel illegitimnek tekinti, s a bismarcki birodalom és a császárság helyreállítását szorgalmazta. Ezt sokféle módon fejezték ki: a nacionalisták a régi, fekete-fehér-vörös lobogót részesítették előnyben az új köztársaság fekete-vörös-aranyával szemben, és nem emelték fel szavukat, sőt olykor kifejezetten helyeseltek, amikor a szabadcsapatokkal szövetséges, felfegyverzett összeesküvő csoportok gyilkosságokat követtek el a köztársaság egyes fontos politikusai ellen. A Német Nemzeti Néppárt (Deutschnationale Volkspartei, DNVP) propagandája és politikája sokat tett a szélsőjobboldali eszmék elterjesztéséért a szavazók körében, és ezzel a nemzetiszocialisták hatalomra jutásának előkészítéséért.

Az 1920-as években a DNVP két koalíciós kormányban vett részt, de nem sok sikerrel. Az egyik kormányból tíz hónap után kiléptek, amikor pedig a hivatali idő fele táján bekerültek a másodikba, olyan kompromisszumokat voltak kénytelenek kötni, amelyek mélységes elégedetlenséggel töltötték el tagjaikat. Az 1928 októberében elszenvedett súlyos választási vereség – képviselőik száma 103-ról 73-ra csökkent – arról győzte meg a DNVP jobbszárnyát, hogy ideje leszámolni a kompromisszumokkal. Leváltották a párt régóta regnáló elnökét, Westarp grófot, és helyébe Alfred Hugenberg radikális nacionalista sajtó- és iparmágnást ültették, aki a kezdetek, vagyis az 1890-es évek óta vezette a pángermán mozgalmat. A DNVP 1931-es, egyértelműen Hugenberg befolyását tükröző programja határo-

zottan jobboldalibb volt a korábbiaknál. Követelte egyebek közt a Hohenzollern-dinasztia restaurációját, a kötelező katonai szolgálat bevezetését, végcélként a versailles-i szerződés felülvizsgálatára irányuló erős külpolitikát, az elvesztett tengerentúli gyarmatok visszaszerzését és az Európa más részein, főként Ausztriában élő németekkel való kapcsolat megerősítését. A Reichstagnak csak felügyeleti szerepe lett volna, valamint „kritikus hangként” működhetett volna közre a törvényhozásban, s mellette felállítottak volna egy „képviselő-testületet, amely a gazdasági és kulturális életben elért szakmai sikereken alapul”, s az egész rendszer a korabeli fasiszta Olaszországban kialakulóban lévő, testületi érdek-képviselői államhoz hasonlított volna. A program azt is kiemelte, hogy „ellenállunk a németekre nem jellemző bomlasztó szellem minden formájának, akár a zsidóktól, akár más körökből származik. Határozottan ellenezzük a zsidóság jelenlétét a kormányban és a közéletben, amely jelenlét a forradalom óta csak még erőteljesebbé vált.”³⁶

Hugenberg alatt a DNVP a párton belüli demokráciától is eltávolodott, s egyre közelebb került a „vezérelvhez” (Führerprinzip). Az új pártvezető komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy önmaga alakíthassa a párt politikáját, s irányíthassa a párt képviselőinek szavazatait. A Reichstag néhány DNVP-képviselője azonban ellenezte ezt, és 1929 decemberében vagy egy tucatnyian ki is váltak a pártból, majd 1930 júniusában újabb kilépési hullám kezdődött. A távozók tiltakozásuk kifejezéséeként általában jelentéktelen jobboldali csoportokhoz csatlakoztak. Hugenberg a szélsőjobboldallal szövetkezett, hogy sikerüljön 1929-ben népszavazást kiírni az általa ellenzett, de nemzetközileg támogatott Young-terv ellen. Az amerikai közreműködéssel kidolgozott terv a jóvátétel-fizetés átütemezésére vonatkozott. A kétségbeesett erőfeszítésekkel folytatott kampány kudarca csak arról győzte meg Hugenberget, hogy még keményebben kell szembe szállni a weimari rendszerrel, s helyette egy tekintélyelvű, nacionalista, a bismarcki birodalom fénykorát idéző államot kell kialakítani. Ámde minden igyekezete hiábavaló volt. A DNVP sznobsága és elitizmusa megakadályozta, hogy tömegeket állítsanak maguk mellé, támogatóikat pedig fogékonnyá tette a nemzetiszocialisták valóban populista demagógiájára.³⁷

Nem volt annyira szélsőséges, de a köztársaságot csak egy árnyalatnyival kevésbé hevesen ellenezte a Német Néppárt (Deutsche Volkspartei, DVP), azaz az egykori Bismarck-párti Nemzeti Liberálisok utódpartja. Az 1920-as választásokon 65 képviselői helyet szereztek, aztán az évtized hátralevő részében rendre 2,7–3 millió szavazót tudtak maguk mellé állítani, amivel 45-50 mandátum körüli eredményt értek el. A párt köztársasággal szembeni ellenségességét részben elleplezte vezetőjének, Gustav Stresemann-

nak azon döntése, hogy átmenetileg elfogadja a politikai realitásokat, és politikailag legitimnek tekinti a köztársaságot – bár ez a döntés nem annyira meggyőződésből, mint inkább szükségből fakadt. Stresemann meggyőző ereje rendkívüli volt, bár pártja soha nem bízott meg benne teljesen. Jelen-tős mértékben az ő ragyogó tárgyalási képességei jóvoltából jutott szerephez a Néppárt a köztársaság legtöbb kabinetjében – nem úgy, mint az 1920-as éveket jórészt ellenzékben töltő nacionalisták. Ez azonban azt jelentette, hogy korai éveit követően a köztársaság legtöbb kormányában olyan miniszterek is voltak, akik finoman szólva kétségeket tápláltak a létjogosultsága felől. Ráadásul a pártjával állandó küzdelmet vívó Stresemann megbetegedett, és 1929 októberében meg is halt, amivel megszűnt a párt-vezetésre addig ható fő mérséklő erő.³⁸

Végeredményben a politikai rendszer már az 1920-as években is rendkívül törekeny volt – bár más körülmények között akár fenn is maradhatott volna. Utólag egyébként sokan vélekedtek úgy az 1924 és 1928 közötti időszakról, hogy az volt „Weimar aranykora”. Az a nézet azonban, hogy a németországi demokrácia ekkoriban jó úton haladt a megerősödés felé, csupán az eseményekre visszatekintő szemlélő illúziója. Valójában semmi jele nem volt a demokrácia megszilárdulásának; épp ellenkezőleg, az a tény, hogy két burzsoá párt – a Centrum Párt és a DNVP – hamarosan a demokrácia esküdt ellenségeinek befolyása alá került, baljós jel volt a jövőre nézve, még a nemsokára bekövetkező megrázkódtatások nélkül is. A törekenységet jelezte az is, hogy a Néppártnak a köztársaság melletti kitartása – akármilyen volt is – gyakorlatilag egyetlen ember, Gustav Stresemann elszántságának és intelligens vezetésének volt tulajdonítható. A „weimari koalíció” pártjainak még a viszonylag kedvező körülmények között lefolytatott 1928-as választásokon sem sikerült többséget szerezniük a Reichstagban. Az 1923 után széles körben elterjedt érzés pedig, miszerint enyhült egy bolsevik forradalom veszélye, azt jelentette, hogy a burzsoá pártok a továbbiakban kevésbé voltak hajlandók kompromisszumot kötni a szociáldemokratákkal a köztársaság mint a kommunizmus elleni védőbástya megőrzése érdekében.³⁹ Ennél is baljóslatúbb volt, hogy a félkatonai szervezetek, például a Rohamszakosok, vagyis Stahlhelm-bund-tagok küzdelmeiket már nemcsak az utcákon vívták, hanem egyre növekvő mértékben a szónoki emelvényeken is, hogy így tegyék befolyásosabbá köztársaság-ellenes nézeteiket. Mindeközben a politikai erőszak ugyan nem érte el a köztársaság kezdeti időszakaira jellemző polgárháborús mértéket, de egészen az 1920-as évek közepéig riasztóan gyakori jelenségnek számított.⁴⁰ A kegyetlen valóság tehát az, hogy a köztársaság 1928-ban sem volt közelebb a stabilitáshoz és a legitimitáshoz, mint azelőtt.

IV

Gyengítette a weimari köztársaságot az a tényező is, hogy nem sikerült elnyernie a hadsereg és az állami tisztviselői kar szívből jövő támogatását – ezek az alrendszerek ugyanis rendkívül nehezen alkalmazkodtak az 1918-as váltáshoz, amikor a tekintélyelvű birodalom helyét a demokratikus köztársaság vette át. Az 1918-as vereség különösen a hadsereg vezérkara számára tűnt riasztó fenyegetésnek. Az egyesített vezérkar, élén az egyik legintelligensebb és legélelslátóbb főtiszttel, Wilhelm Groener tábornokkal, egyetértett a Friedrich Ebert vezette többségi szociáldemokratákkal abban, hogy a forradalmi munkás- és katonatanácsok veszélyének elhárítása érdekében közösen kellene létrehozniuk egy stabil parlamentáris demokráciát. Groener nem meggyőződésből választotta az együttműködést, hanem mert az tűnt a legjobb megoldásnak, hiszen az a versailles-i szerződés alapján jelentősen meggyengített német hadseregben is biztosította a tisztikar fennmaradását. A hadsereg létszámát 100 ezer főre korlátozták, megtiltották a tankok és más korszerű eszközök használatát, és a tömeges sorozással felállított hadsereg helyét egy kis, hivatásos fegyveres erőnek kellett átvennie. Groener igen kemény ellenállásba ütközött a keményvonalas tisztek részéről, amiért „lepaktált” a szociáldemokratákkal, a másik oldalon viszont a szociáldemokraták katonai szakértője, Gustav Noske kapott heves bírálatokat párttársaitól, amiért hagyta fennmaradni a tisztikart, és nem cserélte le demokratikusabb szervezetre és személyi állományra.⁴¹ De az 1918–19-es nehéz helyzetben is az ő irányvonaluk győzedelmeskedett.

Hamarosan azonban a munkás- és katonatanácsoknak még az emléke is eltűnt a politika színpadáról, s mind több főtitst érezte úgy, hogy a demokratikus erőkkel kötött kompromisszumok már korántsem olyan fontosak. Ennek harsány megnyilvánulásaként a közelgő leépítésük miatt tiltakozó különítményesek 1920 márciusában bevonultak Berlinbe, megdöntötték a megválasztott kormányt, és megkísérelték egy tekintélyelvű, a régi monarchiára emlékeztető rendszer visszaállítását. A lázadók, akiket egy volt hivataltnok, a Hazapárt vezéralakja, a pángermán Wolfgang Kapp vezetett, néhol a reguláris fegyveres erőkön belül is találtak támogatókat. Walther Reinhardt tábornokot, a hadsereg főparancsnokát, aki megpróbálta biztosítani a fegyveres erők kormányhoz való hűségét, leváltották, s helyére a nála jóval jobboldalibb gondolkodású Hans von Seeckt tábornokot állították. Seeckt azonnal megtiltotta, hogy a hadsereg bármely egysége szembeszálljon a lázadókkal, és szemet hunyt azon katonák cselekedete felett is, akik a lázadókat támogatták. Ezután parancsot adott, hogy a hadsereg vegyen részt a Ruhr-vidéki puccsistákkal szemben kirobbant fegyveres munkásfelkelés

véres leverésében. Seeckt, ez a kimért, tekintélyelvű és megközelíthetetlen, felső osztálybeli származását fennen hirdető, a bal szemén viselt monoklival a porosz tiszt hagyományok megtestesítőjének számító katonatiszt valójában kezdettől fogva ellenséges érzelmeket táplált a köztársaság iránt. Tisztán látta azonban a politikai realitásokat, azt, hogy a köztársaság erővel való megdöntésének lehetőségei korlátozottak, s egy alkalmasabb pillanatra várva igyekezett fenntartani a hadsereg egységét és megakadályozni, hogy a parlament beavatkozzon a katonaság ügyeibe. Ebben tisztársai feltétel nélkül támogatták.⁴²

Seeckt vezetése alatt a hadsereg megőrizte „hadilobogójában” a régi, fekete-fehér-vörös császári színeket. A tábornok határozottan különbséget tett a birodalom elvont eszményét megtestesítő német állam és a köztársaság között, amelyet átmeneti aberrációnak tekintett. Mentora, Wilhelm Groener tábornok 1928-ban a hadsereget „az egyedüli hatalomnak” nevezte, „olyan hatalmi elemnek az államon belül, amelyet senki sem hagyhat figyelmen kívül”.⁴³ A Seeckt vezette hadsereg korántsem volt semleges szervezet, s bármit állított is a tábornok, a fegyveres erők semmiképp sem tartották magukat távol a pártpolitikai csatározásoktól.⁴⁴ Seeckt nem habozott erővel fellépni a megválasztott kormánnyal szemben, amikor úgy ítélte, hogy annak cselekedetei ellentétesek a birodalom érdekeivel. Egy alkalommal még a kancellári poszt átvételét is fontolóra vette: elképzelt programjának kulcseleme a birodalom központosítása, a porosz autonómia megnyirbálása, a szakszervezetek betiltása és helyettük „foglalkozási kamarák” felállítása volt (Mussolini később ilyen szervezeteket hozott létre Olaszországban), és általában „mindazon tendenciák elfojtása a birodalom hatalmával, amelyek a birodalom léte, illetve a birodalom és az állam legitim hatalma ellen irányulnak”.⁴⁵ A kormányt végül meg is buktatta, de a kancellári posztot nem tudta megkaparintani – ez csak egyik hivatali utódának, Kurt von Schleicher tábornoknak sikerült (aki Seeckt szűk tanácsadói köréhez tartozott azokban az években, amikor ő irányította a hadsereget).

A hadsereg, amely lényegében állam volt az államban, mindent elkövetett azért, hogy kijátssza a versailles-i szerződésben előírt korlátozásokat. A színfalak mögött összefogott egy másik meggyengült és bosszúra vágyó nagyhatalommal, a Szovjetunióval, s megszervezték azon német tisztek titkos oroszországi kiképzőgyakorlatát, akik harckocsi- és repülőgép-vezetést akartak tanulni, illetve hajlandók voltak mérges gázokkal kísérletezni.⁴⁶ Titkos intézkedéseket hoztak a segédc csapatok kiképzéséről, hogy ezzel megkerüljék a békeszerződés azon pontját, amely 100 ezer főben maximálta a hadsereg létszámát, és a katonaság folyamatosan szemmel tartotta a félkatonai szervezeteket, amelyekre mint potenciális tartalékos erőkre tekintett.⁴⁷

Az ilyen fortélyok – például hadgyakorlatok páncélosmakettekkel – nyilvánvalóvá tették, hogy a hadseregnek esze ágában sincs betartani az 1919-es békeszerződést, s amint a körülmények lehetővé teszik, ki akar törni az ott megszabott keretek közül. E titkos mesterkedések korántsem csak tősgyökeres porosz konzervatívoktól indultak ki – náluk sokkal fontosabb szerepet játszottak bennük a modern gondolkodású technokraták, akiknek elegendő volt a demokratikus politika és a nemzetközi megállapodások szabta korlátozásokból.⁴⁸ A hadsereg engedetlensége és a vezérkarban a polgári kormányokkal szemben szövődő újabb és újabb intrikák egy valós válsághelyzetben nem sok jót ígértek a köztársaság stabilitása szempontjából.⁴⁹

Németország első demokráciája tehát nem számíthatott különösebb támogatásra a hadseregtől, de abban sem nagyon reménykedhetett, hogy hivatalnokkarától hathatósabb támogatást kap, hiszen azt is a régi Német Birodalomtól örökölte. A rendkívül fontos közszolgálat a társadalom igen széles területét fedte le, s nemcsak a birodalom központi kormányában dolgozókat foglalta magában, hanem mindazon állami alkalmazottakat is, akik olyan tisztségre, státusra és javadalmazásra tettek szert, mint amilyenek eredetileg a magas rangú kormányhivatalnokoknak jártak. Ezek a tisztviselők dolgoztak a szövetségi államapparátusban, az olyan állami vállalatoknál, mint a vasút és a posta, valamint az állami intézményekben, például iskolákban és egyetemeken, tehát ebbe a kategóriába tartoztak az egyetemi professzorok és a gimnáziumi tanárok is. A tágabb értelemben vett, viszonylag magas rangú hivatalnokok elképesztően nagy testülete alatt pedig milliószám álltak az állami alkalmazottak, akik állami intézményektől kapták a fizetésüket. A weimari köztársaságban például messze a német állami vasúttársaság volt a legnagyobb munkáltató, az 1920-as évek végén már 700 ezer embert foglalkoztatott, utána pedig a 380 ezer alkalmazottal bíró posta következett. Ha mindehhez hozzávesszük a családtagokat, a dolgozóktól függő egyéb személyeket és a nyugdíjasokat, akkor csak a vasút nagyjából hárommillió fő megélhetését biztosította.⁵⁰ Az 1920-as évek végén a német közszolgálatban mintegy 1,6 millió alkalmazott tevékenykedett – a létszám fele közvetlenül az államnak dolgozott, a többiek pedig olyan közfeladatokat ellátó vállalatoknak, mint a vasút. A nagy szám alapján nyilvánvaló, hogy az állami alkalmazottak szektorának összetétele rendkívül változatos volt – több százezer tagja tartozott a szocialista szakszervezetekhez, a liberális politikai pártokhoz vagy a legváltozatosabb politikai orientációjú érdekérvényesítő csoportokhoz. 1919-ben egymillió közalkalmazott volt tagja a liberális szemléletű Német Köztisztviselők Szövetségének (Deutscher Beamtenbund, DBB), bár 1921-ben vagy 60 ezren kiváltak, és egy jobboldalibb szellemű csoportot alapítottak, a következő évben pedig a DBB 350 ezer tagja

lépett ki és hozott létre szakszervezetet. Az állami alkalmazottak tehát kezdetben nem voltak egységesen ellenségesek a köztársasággal szemben, holott a császári birodalom idején szocializálódtak és végezték tanulmányaikat.⁵¹

1918. november 9-én az átmenetet levezénylő forradalmi kormány vezéralakja, Friedrich Ebert az összes köztisztviselőt és állami alkalmazottat arra kérte, hogy az anarchia elkerülése érdekében folytassák a munkát.⁵² A túlnyomó többség eleget is tett e kérésnek. Nem változott sem a köztisztviselők hivatali előmenetele, sem a köteleességeik. A weimari alkotmány elmozdíthatatlanná tette őket. Akárminek tűnhetett is ez a lépés elméletben, a gyakorlatban lényegében ellehetetlenítette a köztisztviselők leváltását, hiszen rendkívül nehéz volt bíróság előtt bizonyítani, hogy megszegték hűségesküjüket.⁵³ Mivel a közszolgálat intézménye a 18. század végi és 19. század eleji bürokratikus, tekintélyelvű államokban épült ki, jóval a parlamentek és politikai pártok színre lépése előtt, a hivatalnokok – köztük is elsősorban a magasabb rangúak – rég megszokták, hogy önmagukat tekintik a tényleges uralkodó osztálynak. Ez különösen Poroszországban volt így. Egészen 1918-ig például minden állam miniszterei köztisztviselők voltak, akiket nem a Reichstag, illetve az egyes államok képviselőháza nevezett ki, hanem az uralkodó. Egyes birodalmi minisztériumokban, ahol a köztársaság idején gyakran cserélődtek a miniszterek, az ilyen köztisztviselők valóban óriási hatalmat építettek ki. Az igazságügy-minisztériumban dolgozó Curt Joël például a köztársaság idején gyakorlatilag végig ugyanazon posztot töltötte be: nem kevesebb mint tizenhét igazságügy-miniszter alatt szolgált, míg végül 1930-ban ő maga is miniszter lett. Az ilyen személyek számára a hivatali folytonosság volt a legfőbb parancs, amely minden politikai megfontolásnál többet nyomott a latban. Bármit gondoltak is magukban a Kapp-féle puccsistákról 1920 márciusában, a magas rangú berlini köztisztviselők – köztük a pénzügyekkel foglalkozó hivatalnokok – tovább végezték munkájukat, mit sem törődve a puccsisták parancsával, hogy szüntessék be a munkát.⁵⁴

A köztisztviselők ezen alkalommal tanúsított semlegessége jórészt annak a rájuk jellemző szörszálhasogató makacsságnak volt tulajdonítható, amellyel a hűségesküjükben fogadott köteleességeik teljesítéséhez ragaszkodtak. A kormány később, 1922-ben új törvényt vezetett be azzal a céllal, hogy a köztisztviselőket még szorosabban a köztársasághoz kösse, és fegyelmi szankciókkal sújtsa a köztársaság ellenségeivel paktálókat. Az intézkedés azonban viszonylag hatástalan maradt. Egyedül Poroszországban tett rá komoly kísérletet két egymást követő szociáldemokrata belügyminiszter, Carl Severing és Albert Grzesinski, hogy a régi birodalmi hivatalnokokat lecserélje szociáldemokrata és más köztársasághű személyekre, elsősorban a tar-

tományokban.⁵⁵ Végül azonban még ez a demokrácia elveihez ragaszkodó és a megválasztott kormány szolgálatára elkötelezett hivatalnoki kar létrehozására irányuló porosz erőfeszítés sem bizonyult elegendőnek. Mivel Severing és Grzesinski úgy vélték, hogy a magasabb köztisztviselői posztokat nagyjából a pártoknak a porosz koalíciós kabinetekben kialakult aránya szerint kell szétosztani, jó néhány pozíciót töltöttek be olyan pártok delegáltjai, mint a Centrum Párt, a Néppárt vagy az Állampárt, amelyeknek a köztársasághoz való viszonya az 1920-as évek végétől gyors ütemben romlott. Németország többi részében, a birodalmi köztisztviselők szintjét is beleértve, még ilyen szintű reformokra is alig tettek kísérletet – hogy a sikerrel ne is beszéljünk –, így a köztisztviselői kar sokkal konzervatívabb volt, sőt helyenként kifejezetten ellenségesen viszonyult a köztársasághoz.⁵⁶

A gondot nem is annyira az okozta, hogy a magasabb rangú köztisztviselők aktívan közreműködtek a weimari köztársaság meggyengítésében, hanem az, hogy a köztársaság túl keveset tett annak biztosítása érdekében, hogy hivatalnokai – rangtól függetlenül – aktívan elkötelezzék magukat a demokratikus politikai rend mellett, és ellenálljanak minden olyan próbálkozásnak, mely a megdöntésére irányul. Márpedig a köztársasággal szemben kifejezetten ellenséges köztisztviselőknek – akik egyébként valószínűleg jelentős kisebbségben voltak – szinte semmiféle megtorlásban nem volt részük. Egy 1885-ben született magas rangú porosz közhivatalnok – egyben a Nacionalista Párt tagja – 1918 után például több kis csoportot alapított a köztisztviselőkből és másokból azzal a nyíltan vállalt céllal, hogy harcoljanak „a Reichstag, a vörösök főhadiszállása” ellen, meggátolják „az áruló és istentelen szociáldemokraták” politikájának megvalósítását, szembeszálljanak a katolikus egyházzal „imperialista világhatalmi törekvéseivel”, és harcha bocsátkozzanak „minden zsidóval”. Az a viszonylag látens antiszemitizmus, amely az említett hivatalnokot 1918 előtt jellemezte, a forradalom után kifejezetté vált. Későbbi visszaemlékezése szerint „ha egy zsidó szemtelenül viselkedett a magasvasúton vagy a vonaton, és nem volt hajlandó újabb szemtelenkedés nélkül elfogadni feddésemet, megfenyegettem, hogy lehajítom a mozgó vonatból... ha nem hallgat el rögtön”. Egy ízben „marxista” munkásokat fenyegetett meg pisztollyal. Nyilvánvaló persze, hogy ez az alak szélsőséges példája volt a köztársasággal szemben álló hivatalnokoknak. Ennek ellenére nem bocsátották el, és bár egyszer bíróság elé is állították a nyugalom megzavarása miatt, tettét megúszta két munkahelyi fegyelmissel és az előléptetés elmaradásával. Mint írta: „A hivatalnoki karban működő politikai ellenfeleim gyengeségének tudtam be, hogy minden alkalommal ilyen könnyen kicsúsztam a kezükből.” A köztársaság idején csupán annyi rossz történt vele, hogy megtorpant az előmenetele.⁵⁷

Nem lehet kétséges tehát, hogy a hivatalnoki kar túlnyomó többsége még a köztársaság védőbástyájának számító Poroszországban sem érzett őszinte hűséget az alkotmány iránt, amelyre feleskették. Ha a köztársaságot pusztulás fenyegette volna, közülük nagyon keveseknek jutott volna egyáltalán eszébe, hogy a segítségére siessen. Kötelességtudatuk miatt folytatták a munkát, amikor az állam veszélybe került, mint az 1920-as Kapp-puccs idején, de ha megbukik az állam, akkor is ugyanúgy tovább dolgoztak volna. Itt volt tehát egy újabb központi intézmény, amely nem a demokrácia konkrét elveihez volt hű, hanem a birodalom elvont fogalmához. E tekintetben – mint sok másban is – a weimari köztársaság politikai legitimációja a kezdetektől fogva gyenge volt.⁵⁸ Állandó és leküzdhetetlen problémák terheltek: a politikai erőszak, a gyilkosságok és a létjogosultságával kapcsolatos kibékíthetetlen ellentétek. A hadseregben és a hivatalnoki karban tevékenykedők, vagyis a saját alkalmazásában állók sem szerették és védelmezték. Sokan tartották felelősnek a versailles-i szerződés jelentette nemzeti megaláztatásért. Emellett roppant súlyos gazdasági nehézségekkel is meg kellett küzdenie – kezdve a nagyarányú inflációval, amely sokak számára nehezítette meg az életet éppen azokban az években, amikor a köztársaság talán megerősödhetett volna.

A NAGY INFLÁCIÓ

I

Idővel talán a legelszántabb reakciós is beletörődött volna a köztársaságba, ha az elfogadható mértékű gazdasági stabilitást, polgárainak tisztességes és állandó jövedelmet biztosít. Csakhogy az új államot a kezdetektől olyan hatalmas gazdasági kudarcok sújtották, amelyekhez hasonlók soha nem voltak a német történelemben. Alig kezdődött el az első világháború, a birodalmi kormány kölcsönöket kezdett felvenni a hadikiadások fedezésére. 1916-tól a kiadások messze meghaladták azt az összeget, amit a kormány a kölcsönökből – vagy bármilyen más forrásból – fedezni tudott volna. No persze arra számított, hogy veszteségeit könnyedén ellensúlyozza majd a tőle keletre és nyugatra fekvő gazdag iparvidékek anektálása, a legyőzött nemzetektől követelt nagy összegű jóvátétel, és az, hogy német dominanciájú gazdasági rendet kényszerít a legyőzött Európára.⁵⁹ Csakhogy e remények füstbe mentek. Végül ugyanis Németország lett a legyőzött nemzet, és neki kellett állnia a számlát. Ez pedig sokkal rosszabbá tette a helyzetet. A kormány kellő gazdasági háttér nélkül nyomtatott pénzt. A háború előtt egy dollár valamivel több mint négy német papírmárkát ért a berlini tőzsdén. 1918 decemberében már csaknem kétszer ennyi márka kellett egy dollár megvásárlásához, és az árfolyam megállíthatatlanul romlott: 1919 áprilisában 12 márka volt egy dollár, az év végén pedig már 47.⁶⁰

A weimari köztársaság egymást követő kormányai politikai csapdában találták magukat, amelyet legalábbis részben saját maguknak köszönhetek. Az, hogy a kormány bevételeinek egy részét külföldre kellett juttatni jóvátételként, éppen egy olyan időszakban jelentett újabb terhet, amikor még a háborús tartozásokat is vissza kellett fizetni, a német gazdaság erőforrásai és belső piaca pedig összezsugorodott. A békeszerződés értelmében Lotaringia és Szilézia sűrűn lakott területeit más országokhoz csatolták. Az ipari termelés 1919-ben mindössze 42 százaléka volt az 1913-asnak, és kevesebb mint feleannyi gabonát termeltek, mint a háború előtt. Óriási kiadásokra volt szükség ahhoz, hogy finanszírozzák a békeidők gazdaságára való visszaállást, és megfelelő szociális ellátást nyújtsanak a háborúból hazatérő, munkát kereső leszerelt katonáknak, hadirokkantaknak. Ha azonban bármelyik kormány úgy próbálta volna orvosolni a nehézségeket, hogy a csekély mértékűnél csak valamivel is jobban emeli az adókat, jobboldali nacionalista

ellenfelei rögtön azzal vádolták volna meg, hogy adószedéssel próbálja fedezni a szövetségeseknek fizetendő jóvátételt. A kormányok többsége ezért politikailag bölcsebbnek látta közölni a külföldi hatalmakkal, hogy Németország pénzügyi problémái csak a jóvátétel eltörlésével vagy legalábbis elfogadhatóbb kötelezettségekkel járó átütöztetésével oldhatóak meg. A különböző német kormányok változó energiával és agresszivitással gyakorolták ezt a veszélyes politikát, ám hatására 1920–21-ben többször is sikerült átmenetileg megállítani a márka–dollár árfolyam romlását. Mindazonáltal ha egy német 1921 novemberében egy amerikai dollárt akart vásárolni, 263 márkát kellett fizetnie érte, 1922 júliusára pedig az ár csaknem megduplázódott: 493 márkára nőtt.⁶¹

Az ilyen mértékű pénzromlás eltérő módon hatott a gazdasági játszma különböző résztvevőire. Az a lehetőség, hogy hitelt vegyenek fel a javak, felszerelések, ipari üzemek és hasonlóak vásárlására, majd akkor fizessék vissza, amikor már csak az eredeti érték töredékét éri, segített az ipar háború utáni újjáélesztésében. 1922 közepéig a német gazdasági növekedés gyors ütemű volt, a munkanélküliség pedig alacsony. A gyakorlatilag teljes foglalkoztatottság e háttere nélkül sokkal nehezebb lett volna megszervezni egy olyan általános sztrájkot, amilyen például 1920 márciusában a Kapp-puccsot is meghiúsította. Az adókulcsok is elég alacsonyak voltak ahhoz, hogy serkentsék a keresletet. A német gazdaság hatékonyabban állt át a békeidőkre, mint más európai országok gazdasága, ahol jóval alacsonyabb volt az infláció.⁶²

Csakhogy a fellendülés ingatag alapra épült, az infláció ugyanis – néhány átmeneti megtorpanás után – megállíthatatlannak bizonyult. 1922 augusztusában több mint 1000 márkába került egy dollár, októberben 3000-be, decemberben pedig már 7000-be. A pénzromlás folyamata önálló életre kelt, és ez katasztrofális politikai következményekkel járt. A német kormány képtelen volt visszafizetni az esedékes jóvátételt, mivel aranyban kellett teljesítenie, aminek árát az ország nem tudta megfizetni a nemzetközi piacokon. Ráadásul 1922 végére jelentős lemaradás mutatkozott a – szintén jóvátételként – Franciaországba irányuló szénszállításokban is. Emiatt 1923 januárjában francia és belga csapatok szállták meg Németország legfontosabb ipari övezetét, a Ruhr-vidéket, hogy lefoglalják a hiányzó szénmennyiséget, és a kormányt a békeszerződés szerinti kötelezettségei teljesítésére kényszerítsék. A berlini kabinet szinte azonnal utasítást adott a passzív ellenállásra és a franciákkal való együttműködés megtagadására, hogy a megszállók ne legyenek képesek megkaparintani a Ruhr-vidék ipari termelését. A küzdelmet csak szeptember végén hagyták abba. A passzív ellenállás tovább rontotta a helyzetet. Ha valaki 1923 januárjában dollárt akart venni, annak

17 ezer márkát kellett fizetnie érte; áprilisban 24 ezret, júliusban pedig 353 ezret. Ez egészen döbbenetes mértékű hiperinfláció volt, a dollár márkaárfolyamát az év hátralevő részében már csak olyan számokkal lehetett leírni, amelyek hamarosan a leghosszabb telefonszámnál is hosszabbak voltak: augusztusban 4 621 000, szeptemberben 98 860 000, októberben 25 260 000 000, novemberben 2 193 600 000 000, decemberben pedig 4 200 000 000 000.⁶³ Az újságokban hamarosan tájékoztató cikkek jelentek meg a nagy számok elnevezéséről, ami ráadásul országról országra változott is. A franciáknál, jegyezte meg egy újságíró, a milliószor milliót trilliónak nevezik, Németországban „a trillió milliószor billiót jelent (1 000 000 000 000 000 000), és Istenhez fohászkodunk azért, hogy a mindennapi pénzügyeink során ne legyen dolgunk ilyen vagy még hosszabb számokkal – már csak azért sem, mert súlyosan túlterhelődnének miatta az elmeegógyintézetek”.⁶⁴

Tetőpontján a hiperinfláció valóban félelmetesnek tűnt. A pénz szinte teljesen értelmét veszítette. A nyomdák képtelenek voltak teljesíteni az egyre csillagászatiabb címletű bankok nyomtatására vonatkozó igényt, a helyi önkormányzatok pedig a papírnak csak az egyik oldalát használva elkezdtek saját szükségpénzt nyomtatni. Az alkalmazottak bérének kifizetéséhez oly sok bankjegy kellett, hogy a munkavállalók kosárban vagy talicskában kapták a fizetésüket, amivel azonnal a boltokba siettek, hogy bevásároljanak, mielőtt a pénz tovább értéktelenedne. Raimund Pretzel, aki ekkor még iskolás volt, később azt mesélte, hogy magas beosztású hivatalnok édesapja a hó végi fizetéssel rögtön elsietett havi bérletet váltani, hogy a következő hónapban is be tudjon járni dolgozni, kifizette a szokásos számlákat, az egész családnak levágatta a haját, aztán a maradékot a feleségének adta, aki a gyerekekkel együtt kiment a helyi nagybani piacra, és a pénzen nem romlékony élelmiszereket vásárolt, amelyeket a következő havi fizetésig be kellett osztaniuk. A hónap hátralevő részében a családnak egyáltalán nem volt pénze. A leveleket úgy kellett feladni, hogy a borítékhoz hozzátűzték a legújabb címletű bankjegyeket, az állandó áremelkedés miatt ugyanis egyszerűen nem volt kapacitás a megfelelő címletű bélyegek nyomtatására. A brit *Daily Mail* németországi tudósítója 1923. július 29-én a következőket írta: „Az üzletekben az árakat írógéppel írják, és óránként frissítik. Egy gramofon például délelőtt 10 órakor 5 millió márkába került, délután háromkor viszont már 12 millióba. A *Daily Mail* egy példánya tegnap 35 ezer márka volt az utcán, ma viszont már 60 ezer márka.”⁶⁵

A hatás az élelmiszerek árában volt a leglátványosabb és legsúlyosabb. Ha egy nő leült, és rendelt egy 5000 márkás kávé, egy órával később a pincér már 8000 márkát kért tőle. A németek egyik alapvető élelmiszere, a rozskenyér

kilója 1923. január 3-án 163 márka volt, júliusban már több mint tízszer ennyibe került, október 1-jén 9 millió márkát kellett fizetni érte, november 5-én 78 milliárdot, s két hétre rá, november 19-én már 233 milliárdot.⁶⁶ A hiperinfláció tetőpontján az átlagos családok kiadásai több mint 90 százalékat fordították élelmiszerre.⁶⁷ A fix jövedelmű családok kezdtek eladogatni ingóságait, hogy ennivalót vehessenek. Az üzletek gyakran halmoztak fel nagyobb készleteket, számítva az azonnali áremelkedésre.⁶⁸ A legalapvetőbb árucikkek megfizetésére is képtelen tömegek lázongani kezdtek, és élelmiszerüzleteket fosztogattak. Több vidéken tűzharc robbant ki a földeket letaroló bányászbandák és a termésüket védelmezni próbáló gazdák között (akik ugyanakkor nem voltak hajlandók odaadni az ennivalót az értéktelen bankjegyekért). A márka összeomlása megnehezítette, sőt szinte ellehetetlenítette az áruk importját. Az éhínség veszélye különösen a francia megszállás alatt álló területeken fenyegetett, ahol a passzív ellenállás a közlekedési hálózatokat is használhatatlanná tette.⁶⁹ Az alultápláltság következtében megugrott a tbc-s halálozások száma.⁷⁰

Egyáltalán nem kirívóak Victor Klemperer filológus és irodalomtudós tapasztalatai, akinek naplója személyes bepillantást nyújt a korszak német történelmébe. Az ideiglenes tanítási megbízásokból, gyakorlatilag egyik napról a másikra élő háborús veterán nagyon örült, amikor 1920 februárjában kisebb leszerelési segítyt kapott, mégis elpanaszolta: „Ami korábban tisztos bevételnek számított, az most pusztán borra való.”⁷¹ Naplójában a következő hónapokban, az infláció gyorsulásával párhuzamosan egyre több lesz a pénzügyi számítás. A München környéki vonatokon már 1920 márciusában látott „gyűjtögetőket, egyszerű, kis hátizsákos embereket”.⁷² Ahogy telt az idő, „egyfajta fásult fatalizmussal” fizette ki az egyre elképesztőbb összegű számlákat.⁷³ 1920-ban aztán sikerült állandó állást találnia a Drezdai Műszaki Egyetemen – de ez nem hozott anyagi biztonságot. Hónapról hónapra egyre magasabb összegekre rúgott a fizetése, melynek egy részét már a hó közepén megkapta, az időközben bekövetkezett pénzromlás ellensúlyozására. De hiába volt 1923 májusának végén közel egymillió márka a fizetése, ez az összeg az adókra és a gázszámlára sem volt elég. Minden ismerőse azon töprengett, hogyan szerezhetne pénzt tőzsdei spekulációval. Klemperer is megpróbálkozott vele, ám első nyeresége – 230 ezer márka – jelentéktelen semmiségnek tűnt azon összegek mellett, amelyekre egyik kollégája tett szert. Förster professzor, aki „az egyetemen az egyik legelvetemültebb antiszemita, teuton agitátor és hazafi” volt, állítólag napi félmillió márkát keresett az értéktőzsdén.⁷⁴

Klemperer a törzskávéházában július 24-én 12 ezer márkát fizetett egy kávéért és süteményért; augusztus 3-án viszont azt írta, hogy egy kávé és

három sütemény 104 ezer márkájába került.⁷⁵ Augusztus 28-án, egy hétfői napon arról számolt be, hogy néhány héttel korábban sikerült 100 ezer márkáért tíz mozijegyet vennie – a film volt élete nagy szenvedélye. „Ám rögtön ezután mérhetetlenül fölment az ár, és a 10 ezer márkás helyünk hamarosan 200 ezer márkát ért. Tegnap délután újra a pénztárhoz mentem, és a zsöllye középső sorába már 300 ezer márkáért adtak egy jegyet”, pedig ez a második legolcsóbb ülés, ráadásul már bejelentették, hogy három nap múlva, csütörtökön ismét emelni fognak.⁷⁶ Október 9-án pedig így írt: „A tegnapi mozilátogatásunk – a közlekedéssel együtt – 104 millióba került.”⁷⁷ A helyzet – sok más némethez hasonlóan – a kétségbeesés küszöbére sodorta:

Németország furcsán, lépésről lépésre omlik össze... A dollár már 800 millió fölött áll, árfolyama naponta 300 millióval nő az előző napéhoz képest. És ez nem olyasmi, amiről az újságban olvas az ember, hanem közvetlenül hat a saját életére. Vajon meddig lesz még mit ennünk? Hol kell a legközelebb szorítanunk a nadrágszíjon?⁷⁸

Klemperer egyre több időt töltött azzal, hogy megpróbálta előteremteni a pénzt. November 2-án a következőket írta:

Tegnap egész délelőtt, majdnem 2-ig vártam az egyetemi pénztárnál a fizetésemre, és végül még azt sem kaptam meg, ami az októberi fizetésemből hátravolt, s mivel a dollár árfolyama tegnap 65 milliárdról 130 milliárdra ugrott, ma a tegnapi ár dupláját kell a gázszámlára és egyéb kiadásokra kifizetnem. Ez a gáz esetében várhatóan vagy 150 milliárdos különbséget jelent.⁷⁹

Drezdában éhséglázadások törték ki – írta Klemperer –, részben antiszemita felhangokkal, s attól tartott, hogy az elkeseredett emberek az ő házába is betörnek, ennivaló után kutatva. Képtelenség volt dolgozni. „A pénzügyek nagyon sok időt emésztene fel, és felzaklatják az ember idegeit.”⁸⁰

Németországban lassan leállt az élet. A vállalkozások és helyhatóságok képtelenek voltak kifizetni alkalmazottaikat, feltölteni a közszolgáltatások ellátásához szükséges készleteket. Szeptember 7-ére a kilencven berlini villamosjárat közül hatvan már leállt.⁸¹ Nyilvánvalóvá vált a helyzet tartóhatatlansága. Az országot körültekintő politikai lépések és okos pénzügyi reformok kombinációjával sikerült visszahozni a szakadék széléről. A hosszú külügyminiszeri szolgálatát 1923 augusztusában kezdő Gustav Stresemann – aki az első néhány hónapban a birodalmi kancellári posztot is betöltötte –

elindította a „teljesítés” politikáját (Erfüllungspolitik), s tárgyalások útján elérte, hogy szeptemberben kivonják a francia erőket a Ruhr-vidékről, aminek fejében garanciát vállalt a német jóvátételi kötelezettségek teljesítésére, minden körülmények között. Ennek hatására a nemzetközi közösség hajlandó volt újból megvizsgálni a jóvátételi rendszert, és az amerikai Charles Dawes pénzügyi szakértő vezetésével létrejött bizottság kidolgozott egy tervet, amelyet a következő évben megtárgyaltak és elfogadtak.

A Dawes-terv nem helyezte ugyan kilátásba a jóvátétel eltörlését, de legalább tartalmazott egy sor olyan intézkedést, amelyek kivitelezhetővé tették a fizetések teljesítését, és a következő öt évben sikerült is jelentősebb gondok nélkül eleget tenni a kötelezettségeknek.⁸² Stresemann politikája nem nyerte el a nacionalista jobboldal tetszését, hiszen annak képviselői ellenezték minden engedményt a jóvátétellel kapcsolatban. Ám a hiperinfláció mértéke ekkorra már a legtöbb németet meggyőzte arról, hogy ez az egyetlen realista politika – bár egy évvel korábban aligha gondolták volna még így.⁸³ A pénzügyek rendbetétele érdekében a Stresemann-kormány 1923. december 22-én egy pénzügyi szakembert nevezett ki a központi állami bank, a Reichsbank élére: a jó politikai kapcsolatokkal is rendelkező Hjalmar Schachtot. Már november 15-én bevezették az új pénznemet, a járadékmárkát (Rentenmark), amelynek értékét az arany árához kötötték.⁸⁴ Schacht több intézkedést is hozott a járadékmárka spekulánsoktól való védelme érdekében, s ahogy a hamarosan birodalmi márka névre átkeresztelt új pénz szélesebb körben is hozzáférhető lett, kiszorította a régi márkát, és általánosan elfogadottá vált.⁸⁵ A hiperinfláció véget ért.

Más országokban is kialakult infláció a háború után, de sehol sem volt annyira súlyos, mint Németországban. A hiperinfláció csúcán – amelynek ideje országonként eltérő volt – az árak Ausztriában a háború előtti érték 14 ezerszeresére, Magyarországon a 23 ezerszeresére, Lengyelországban a 2,5 milliószorosára, Oroszországban pedig a négymilliárdszorosára rúgtak, bár ez utóbbi infláció nem volt igazán összehasonlítható a többivel, mivel a bolsevikok nagyrészt függetlenítették a szovjet gazdaságot a világpiactól. Ezek az arányok is igen rosszak voltak, de a németországi árak a háború előtti szint ezermilliárdszorosára emelkedtek, s ez minden idők legnagyobb mértékű hiperinflációjaként vonult be a gazdaságtörténetbe. Szembeötlő, hogy az érintett országok egyike sem a győztes oldalon fejezte be a háborút. Végül mindenütt sikerült stabilizálni a hazai valutát, de ezt egymástól nagyrészt függetlenül érték el. Az 1920-as években nem alakult ki olyan új és életképes pénzügyi rendszer, amely összehasonlítható lett volna a nemzetközi pénzügyeket a második világháború után szabályozó, bonyolult intézmény- és megállapodásrendszerrel.⁸⁶

II

A hiperinfláció és a felszámolására alkalmazott módszer következményei igen jelentősek voltak, de a német lakosság gazdasági helyzetére gyakorolt hatásukat nehéz lenne számszerűsíteni. Egykor úgy vélték, hogy tönkretette a középosztály anyagi jólétét. Csakhogy a középosztály gazdasági és pénzügyi értelemben rendkívül változatos csoportot alkotott. Aki a hadikötvényekbe vagy más, az államnak nyújtott kölcsönökbe fektetett, az elvesztette a pénzét, aki viszont nagyobb összegeket kölcsönzött úgy, hogy arra házat vagy lakást kért biztosítéskul, az jó eséllyel szinte ingyen jutott hozzá a szóban forgó ingatlanhoz. Gyakran előfordult, hogy a kétféle helyzet egy és ugyanazon személynél állt fenn. Azok számára azonban, akik fix jövedelemtől függtek, az eredmények katasztrofálisak voltak. A hitelezők elkeseredtek. A helyzetből győztesen, illetve vesztesen kikerülők új szociális választóvonalak fölött néztek szembe egymással, s ezzel lényegében megszűnt a középosztály gazdasági és szociális kohéziója. Mindennek következtében a középosztályt képviselő politikai pártok az 1920-as évek második felében egyre jobban szétforgácsolódtak, s tehetetlenné váltak a szélsőjobboldal kíméletlen demagógiájával szemben. Amikor jelentek a stabilizáció deflációs hatásai, azt minden társadalmi csoport megérezte, és ez döntő fontosságúnak bizonyult. A közgondolkodásban az infláció, a hiperinfláció és a stabilizáció hatásai egyetlen gazdasági katasztrófává egyesültek, amelyből a német társadalomnak szinte minden csoportja vesztesként került ki.⁸⁷ Victor Klemperer tipikus példa erre. A stabilizációval elmúlt „a hirtelen pénzromlástól való félelem és a pénz elköltésének azonnali, örült kényszere”, de helyüket „nélkülözés” vette át, mivel az új pénzben Klemperernek szinte semmilyen értéke sem volt, és pénze is alig maradt. Oly sok spekuláció után, állapította meg elkeseredetten, „a részvényeim alig 100 márkát érnek, az otthoni készpénztartalékaim nagyjából ugyanannyit, és ez minden. Az életbiztosításom teljesen elveszett. 150 millió papírmárka ma 0,015 pfennig ér.”⁸⁸

Ahogy a pénz elvesztette az értékét, csak vagyontárgyakat volt érdemes birtokolni, és példátlan bűnözési hullám söpört végig az országon. 1913-ban 115 ezer lopásos bűnügyben született ítélet, ám ezek száma 1923-ban 365 ezerre ugrott. 1923-ban hétszer annyi embert ítéltek el orgazdaságért, mint tíz évvel korábban. A szegények már 1921-ben is annyira nyomorúságos helyzetben voltak, hogy egy szociáldemokrata újság beszámolója szerint a berlini Plötzensee börtönbe kerülő elítéltek 80 százalékának nem volt zoknij, 60 százalékuknak nem volt cipője, és 50 százalékuknak még ing sem fedte a testét.⁸⁹ A hamburgi kikötőkben lényegében hagyománya volt

annak, hogy a dokkmunkások meglopkodták a be- és kirakodott szállítmányokat, ám a fosztogatás ekkorra példátlan méreteket öltött. A munkások olykor állítólag azért tagadták meg bizonyos áruk rakodását, mert azoknak semmi értéke nem volt a számukra. A szakszervezetek beszámolóí szerint sokan csak lopni jártak a kikötőbe, és ha valaki megpróbált az útjukba állni, azt összeverték. A legkedveltebb zsákmány a kávé, a liszt, a szalonna és a cukor volt. A munkások a pénzben fizetett bér értékének csökkenésével párhuzamosan egyre inkább kikényszerítették maguknak a természetbeni fizetséget. A jelenség annyira elterjedt, hogy egyes külföldi hajótársaságok 1922–23-ban már inkább máshol rakatták ki hajóikat.⁹⁰ Más szakmákban és más helyeken is hasonló, lopáson és cserekereskedelmen alapuló gazdaság vette át a pénzalapú tranzakciók helyét.

Az erőszak, illetve az azzal való fenyegetés immár látványosan volt jelen a mindennapi életben. Vidéken a fiatalok állig felfegyverzett, olykor 200 fős bandái rohanták meg a csűröket, és minden terményt elvittek. Az immár alig féken tartható bűnözés légkörében azonban a testi sértéses ügyekben hozott ítéletek száma az 1913-as 113 ezerről 1923-ra alig 35 ezerre zuhant, és hasonló visszaesés volt tapasztalható a lopással közvetlenül össze nem függő már bűncselekmények terén is. Úgy tűnt, szinte mindenki azzal próbálkozott, hogy ellopjon némi élelmet és a létfenntartáshoz szükséges terméket. Beszámolók szerint voltak lányok, akik egy csomag vajért bocsátották magukat áruba. Az ebben a helyzetben elkerülhetetlen keserűséget és haragot tovább fokozta az az érzés, hogy egyesek óriási haszonra tesznek szert például valutázással, csempészkedéssel, nyerésszkedéssel és illegális áruszállítással. A feketepiaci ügyeskedők és a nyerésszkedők már akkor a populista demagógok céltáblái voltak, amikor a gyors ütemű pénzromlás még nem csapott át hiperinflációba, most azonban közutálat tárgyai lettek. Általános volt az a vélekedés, hogy a nyerésszkedők átmulatják az éjszakát, miközben a tisztességes boltosok és kézművesek már a bútoraikat is kénytelenek eladni egy vekni kenyérért. Sokan úgy látták, hogy nemcsak a hagyományos anyagi értékek hanyatlanak, hanem a hagyományos erkölcsi értékek is.⁹¹ Az ország teljes gazdasági, szociális, politikai és erkölcsi káoszba zuhant.⁹²

A háború előtt a pénz, a jövedelem, az anyagi stabilitás, a gazdasági rend, a szabályosság és a kiszámíthatóság a polgári lét és értékek alapját képezte. Most azonban mindez semmivé lett, a császári birodalom egykor hasonlóan rendíthetetlennek tűnő politikai rendszerével együtt. A weimari kultúrát elárasztotta a gyorsan terjedő cinizmus, amit olyan alkotások fémjeleztek, mint a *Doktor Mabuse*, a *játékos* című film vagy Bertolt Brecht és Kurt Weill *Koldusoperája*, amelyek a mindennapi utcai élet szerves részeként

ábrázolták a bűnt, a csalást és az árulást. Nem kis mértékben az inflációnak tulajdonítható, hogy a weimari köztársaság kultúrájában oly fontos szerephez jutottak a bűnözők, a sikkasztók, a szerencsejátékosok, a spekulánsok, a tolvajok, a mindenfajta gonosztevők. Úgy tűnt, az egész élet szerencsejáték, a túlélés pedig felfoghatatlan gazdasági erők kiszámíthatatlan hatásain múlik. Nem is csoda, hogy ebben a légkörben terjedni kezdtek az összeesküvés-elméletek. A szerencsejáték – akár a kaszinóban, akár a tőzsdén folyt – az élet metaforája lett. A weimari kultúrának az 1920-as évek közepén oly sajátos jelleget adó cinizmus, mely sokakat az idealizmus, az önfeláldozás és a hazafias elkötelezettség iránti sóvárgásra készítetett, jelentős részben a hiperinfláció hatásainak volt tulajdonítható.⁹³ A hiperinfláció olyan megrázkódtatásnak bizonyult, amely osztálytól függetlenül még sokáig meghatározta nagyon sok német magatartását. A lakosság konzervatívabb rétegeiben erősítette azt az érzést, hogy a világ a feje tetejére állt – először ott volt a háború, aztán a vereség, most pedig a gazdasági összeomlás. Mindez összeűzta az emberek hitét a társadalmat, a hitelezők és adósok viszonyát, a gazdagok és szegények kapcsolatát szabályozó törvények semlegességében, s aláasta a törvények garantálta igazságosság és egyenlőség gondolatának hitelét. Tovább aljasította a politika nyelvét, amely már az 1918–19-es események nyomán is megtelt elképesztő túlzásokkal. Új tápot adott a gonoszlól alkotott régi elképzeléseknek, és a gonosz e képe már nemcsak a bűnözőket és szerencsejátékosokat foglalta magában, hanem kiterjedt a spekulánsokra és – ami később végzetesnek bizonyult – a pénzügyekben ügyeskedő zsidókra is.⁹⁴

III

A 1920-as évek elején bekövetkezett gazdasági földindulás nyertesei közé számítottak a nagyiparosok és a pénzemberek is, ami a német társadalomban széles körű ellenérzést szült a „kapitalistákkal” és a „nyerésszkedőkkel” szemben. A német üzletemberek azonban korántsem úgy látták, hogy olyan sokat nyertek volna. Sokan nosztalgiával gondoltak vissza a császári birodalomra, mint olyan időszakra, amikor az állam, a rendőrség és a bíróságok kordában tartották a munkásmozgalmat, és az üzleti élet befolyást tudott gyakorolni a kormány gazdaság- és szociálpolitikájára. Bármilyen hibás volt is rózsaszín szemüvegük, amelyen át a múltba révedtek, tény, hogy a nagyvállalkozások a háború előtt valóban kivételezett helyzetben voltak, függetlenül attól, hogy olykor bosszantónak érezték az állam beavatkozását

a gazdasági életbe.⁹⁵ Az iparosodás léptéke és sebessége 1914-re Európa legnagyobb gazdasági hatalmává tette az országot, emellett kialakított egy üzleti szektort igen figyelemreméltó nagyságú vállalkozásokból, rendkívül közismert ügyvezetőkkel, illetve tulajdonosokkal. Krupp, a fegyvergyáros, Stumm és Thyssen vas- és acélmágnások, Ballin, a hajótulajdonos vagy az elektromossággal foglalkozó vállalatokat vezető Rathenau és Siemens – s még sokan mások – országszerte ismert, gazdag, nagy hatalmú és politikailag befolyásos személyiségek voltak.

Ezek az emberek – bár változó intenzitással – általában elleneztek a szakszervezeteket, és elvetették a kollektív alku gondolatát. A háború idején azonban a munkaügyekben tapasztalt állami beavatkozás fokozódására megengyhültek, s 1918. november 15-én a vállalkozók és a szakszervezetek képviselőiben Hugo Stinnes és Carl Legien egyezményt írtak alá, amely új kereteket biztosított a kollektív szerződésekhez, beleértve a nyolcórás munkanapot is. Mindkét oldalnak érdekében állt elhárítani az átfogó államosítás szélsőbaloldarlól fenyegető veszélyét, és az egyezménnyel sikerült megtartani a nagyvállalkozások meglévő szerkezetét, a szakszervezetek pedig egyenlő képviselőhöz jutottak a kollektív alkubizottságok országos hálózata révén. A császári birodalom más intézményeihez hasonlóan a nagyvállalkozások is csak azért fogadták el a köztársaságot, mert ez tűnt a legjobb megoldásnak valami még rosszabb elkerülésére.⁹⁶

A köztársaság első éveiben egyébként úgy tűnt, hogy a dolgok nem is állnak olyan rosszul a nagyvállalkozások szempontjából. Sok nagyiparos, amikor rájött, hogy az infláció tartós lesz, hitelekkel vásárolt termelőberendezéseket, és a kölcsönt akkor fizették vissza, amikor az elveszítette az értékét. Ez azonban sokak állításával szemben nem jelentette azt, hogy ők gerjesztették a saját szempontjukból előnyösnek tartott inflációt. Éppen ellenkezőleg, sokan – különösen az 1923-as hiperinfláció idején – összezavarodtak, nem tudták, mit tegyenek, a nyereségük pedig korántsem volt olyan óriási, amilyennek sokszor beállítják.⁹⁷ Ráadásul a pénzrendszer stabilizálásának elkerülhetetlen következményeként bekövetkező hirtelen defláció súlyos gondokat okozott az iparban, amely nemegyszer a szükségleteket meghaladó beruházásokat hajtott végre. Egymást követték a csődök, összeomlott Hugo Stinnes óriási ipari és pénzügyi birodalma, és számos nagyvállalat egyesülések vagy kartellek révén próbálta elkerülni a legrosszabbat – így alakult ki például 1924-ben több nehézipari vállalatból az Egyesült Acélművek (VESTAG), és így jött létre az Agfa, a BASF, a Bayer, a Griesheim, a Hoechst és a Weiler Ter Meer vegyipari cégből az IG Farben, Európa legnagyobb és a világ negyedik legnagyobb vállalata (csak a General Motors, a United States Steel és a Standard Oil előzte meg).⁹⁸

A fúziók és kartellek célja nemcsak a piaci dominancia megszerzése volt, hanem a költségek csökkentése és a hatékonyság javítása is. Az új vállalatok a különlegesen hatékonyan működő amerikai Ford Motor Company példáját követve igyekeztek racionalizálni termelőtevékenységüket. A „fordizmus”, ahogy nevezték, minden lehetséges ponton automatizálta és gépesítette a termelést a nagyobb hatékonyság érdekében. Ezzel egy időben kezdtek hozzá az új amerikai „idő és mozgás” tanulmányok alapján a munka átszervezéséhez, s ezt a „taylorizmusnak” nevezett módszert sokat vitatták Németországban az 1920-as évek második felében.⁹⁹ Az ezen elvek szerint bevezetett változások különösen látványosak voltak a Ruhr-vidék szénbányászatában, ahol a háború előtt a szén 98 százalékát kézi munkával termelték ki, ám 1929-re ez az arány 13 százalékra csökkent. A pneumatikus fúrók és a szén a fejtéstől a rakodási pontig vivő futószalagok bevezetésével, valamint a munkamódszerek átszervezésével az egy bányászra eső éves széntermelés az 1925-ös 255 tonnáról 1932-re 386 tonnára nőtt. Ezen hatékonyságnövelő módszerek eredményeként a bányavállalatok igen gyors ütemben csökkenthették alkalmazotti állományukat: az 1922-es 545 ezer fő 1925-re 409 ezerre, 1929-re pedig 353 ezerre csökkent. Hasonló racionalizálás és gépesítés zajlott le a gazdaság más területein is, különösen a gyors ütemben növekvő gépkocsigyártásban.¹⁰⁰ Más területeken viszont, például a vas- és acélgyártásban, nem elsősorban a gépesítésnek és a modernizációnak volt köszönhető a nagyobb hatékonyság, hanem inkább a fúzióknak és a monopóliumok létrejöttének. Ám bármennyit vitatkoztak a „fordizmusról”, a „taylorizmusról” és hasonlókról, a német ipar még az 1920-as évek végén is meglehetősen hagyományos képet mutatott.¹⁰¹

A stabilizációt követően kialakult új gazdasági helyzethez való alkalmazkodás mindenképpen megszorításokkal, költségcsökkentéssel és elbocsátásokkal járt. A helyzetet tovább rontotta, hogy a háború előtti években született, viszonylag népes korosztályok tagjai is ekkor léptek be a munkaerőpiacra, s bőségesen ellensúlyozták a háborúban és utána az egész világon végigsöprő influenzajárványban elvesztetteket. Az 1925-ös munkaerőösszeírásból az derült ki, hogy a rendelkezésre álló munkaerő nagysága ötmillió fővel nőtt 1907-hez képest; és a következő, 1931-es összeírás újabb egymillió fős gyarapodást jelzett. 1925 végére a racionalizáció és az új nemzedék felnevelésének kettős hatására a munkanélküliek száma elérte az egymilliót, majd szédítő ütemben tovább növekedve 1926 márciusában hárommillió fővel tetőzött.¹⁰² Az új körülmények között az üzleti szféra elveszítette hajlandóságát a szakszervezetekkel való kompromisszumokra. A stabilizáció következtében a munkaadók többé nem tudták áremelésekkel kompenzálni a béremelések miatti költségnövekedéseket. Az első világháború idején a

munkaadók és a szakszervezetek megállapodásával kialakított kollektív alku szervezett jellege is megszűnt; a munkaadók és munkavállalók közötti viszony mind jobban elmergesedett, s a munkavállalóknak mind kevesebb mozgásterük maradt. Ennek ellenére a munkáltatók továbbra is úgy érezték, hogy a költségek csökkentésére és a termelékenység javítására irányuló erőfeszítéseket rendre megghiúsítják az erős szakszervezetek, valamint az állam által az útjukba állított intézményi akadályok. A weimari köztársaság döntőbíráskodási rendszere a munkaügyi vitákban a szakszervezeteknek kedvezett – legalábbis így érezték a munkaadók. 1928-ban a Ruhr-vidéken egy elkeseredett vas- és acélipari bérvitát a kötelező döntőbíráskodással zártak le, a munkaadók nem voltak hajlandók kifizetni a megítélt csekély bér-emelést, és négy hétre több mint 200 ezer fémipari munkást kizártak az üzemekből. A munkásokat nemcsak a szövetségi kormány támogatta – amelyet egy nem sokkal korábban létrejött nagykoalícióban a szociáldemokraták vezettek –, hanem az állam kormányától is kaptak segílyt. A munkaadók kezdték úgy érezni, mintha a weimari köztársaság egész szervezete ellenük fordult volna.¹⁰³

Helyzetüket tovább nehezítették a rájuk terhelt állami pénzügyi kötelezettségek. A kormány annak érdekében, hogy a munkásokat ne sújtsák a stabilizáció leg súlyosabb következményei, és hogy ne következzen be a jóléti rendszer összeomlása, amely a hiperinfláció alatt egyszer kis híján megtörtént, 1926–27-ben több lépcsőben bonyolult munkanélküli-biztosítási rendszert vezetett be. A mintegy 17 millió munkást a munkanélküliség hatásaitól védelmező törvények közül a leglényegesebb, amelyet 1927-ben fogadtak el, a munkaadóktól a munkavállalókéval megegyező nagyságú hozzájárulást követelt meg, emellett állami alapot is létrehozott azon súlyos válsághelyzetek kezelésére, amikor a munkanélküliek száma meghaladja az e rendszerben tervezett értéket. Mivel ez az érték csupán 800 ezer fő volt, ennél magasabb munkanélküliség esetén a rendszerben nyilvánvalóan komoly nehézségek adódhattak. Ez a határ egyébként már a törvény hatálybalépése előtt is meghaladottá vált.¹⁰⁴ Nem meglepő, hogy a jóléti rendszer egyre nagyobb mértékű állami beavatkozást hozott a gazdaságban, ami az üzleti élet képviselőinek nem volt ínyére. Tovább növelte a terheket a munkássegélyalapok kötelező munkaadói támogatása és az üzleti vállalkozásokat, illetve magukat a jómódú üzletembereket sújtó adók növekedése. Mindezen intézkedéseket a Ruhr-vidék nehézipari mágnásai fogadták a leginkább ellenségesen. A munkaidőre vonatkozó törvényi korlátozások például sok esetben megakadályozták őket üzemük éjjel-nappali folyamatos működtetésében. Az 1927-ben indított munkanélküliség-kezelési program kötelező támogatását a vállalkozásaikat megnyomorító sarcnak tekintették.

Az iparosok országos szervezete 1929-ben hangot is adott azon véleményének, hogy az ország többé nem engedhet meg magának efféle dolgokat, s felszólított az állami kiadások nagyszabású csökkentésére, valamint arra, hogy hivatalosan is vessenek véget azon munkaügyi alkuknak, amelyek az 1918-as forradalom idején segítették a nagyvállalatok fennmaradását. Állításaik, miszerint problémáikat nem a nemzetközi gazdasági helyzet, hanem a jóléti rendszer okozza, finoman fogalmazva is túlzóak voltak, de jól mutatják, hogy az 1920-as évek második felére milyen ellenséges hangulat alakult ki a munkaadókban a szakszervezetekkel és a szociáldemokratákkal szemben.¹⁰⁵

A nagyvállalkozások tehát már az 1920-as évek végére kiábrándultak a weimari köztársaságból. 1914 előtti befolyásuk, amely a háború alatt és a rá következő inflációs időszakban csak még jobban megerősödött, a jelek szerint most drasztikusan lecsökkent. Ráadásul az infláció alatt kirobbant pénzügyi és egyéb botrányok egykor igen magas elismertségüket is jócskán lerontották. A kétes befektetések miatt vagyonukat veszített németek bűnbakot kerestek. Így került 1924–25-ben a figyelem középpontjába Julius Barmat orosz zsidó vállalkozó, aki közvetlenül a háború után néhány vezető szociáldemokratával együttműködve élelmiszert importált, majd az infláció alatt a Porosz Állami Banktól és a Postától felvett hiteleit pénzügyi spekulációra fordította. 1924 vége felé azonban vállalkozása összeomlott, s 10 millió birodalmi márka tartozást hagyott hátra, mire a szélsőjobboldal megragadta az alkalmat, és mocskos lejárató kampányba fogott a szociáldemokrata vezetők, például Gustav Bauer volt kancellár ellen, mondván, hogy kenőpénzeket fogadtak el. Az efféle pénzügyi botrányokat a szélsőjobboldal arra használta ki, hogy általánosítva szóljon a weimari államra gyakorolt zsidó befolyásról, és kijelentse, hogy sok egyszerű, középosztálybeli németet a zsidók döntöttek anyagi romlásba.¹⁰⁶

Mit tehetett az üzleti szféra a helyzet orvoslásáért? Politikai manőverezésre csak korlátozott lehetőségei voltak. Az üzleti élet a köztársaság születésétől kezdve egyfelől arra törekedett, hogy elszigetelje önmagát a politikai befolyástól, másfelől pedig arra, hogy minél nagyobb politikai befolyást szerezzen – vagy legalábbis maga mellé állítsa a politika jóakarátát a „burzsoá” pártoknak, azaz elsősorban a Nacionalista Pártnak és a Néppártnak juttatott jelentős pénzadományokkal. A nagy konszernnek befektetések révén gyakran a kezükben tartották az országos lapokat, ez azonban ritkán eredményezett közvetlen politikai befolyást. Ahol pedig a tulajdonos beleszólt a szerkesztésbe, mint Alfred Hugenberg (akinek sajtóbirodalma igen gyorsan növekedett a weimari köztársaság idején), ott e beavatkozásnak sok esetben semmi köze sem volt az adott vállalkozás érdekeihez. Az 1930-as

évek elejére egyébként a vezető üzletemberek már annyira felbosszantotta Hugenberg szélsőjobbos radikalizmusa, hogy szervezkedni kezdtek a Nacionalista Párt éléről való elmozdítása érdekében. Az üzleti szféra azonban korántsem volt egységes az önmagát érintő kérdésekben: a legfelső szinttől a legalsóig mély választóvonalak húzódtak benne, nemcsak politikai értelemben, ahogyan Hugenberg példája mutatja, hanem a gazdasági érdekek kérdésében is. Így miközben a Ruhr-vidék vas- és acélgégyártással, illetve bányászattal foglalkozó vállalatai mereven elutasították a weimari jóléti államot és a weimari kollektív alkurendszert, a gazdaság modernebb szektoraiban tevékenykedő óriásvállalatok, mint a Siemens vagy az IG Farben, sokkal inkább hajlottak a kompromisszumokra. Volt némi érdekellentét az exportorientált és a főként hazai piacra dolgozó vállalkozások között is: az előbbiek viszonylag jól boldogultak a stabilizáció időszakában, az utóbbiak viszont – köztük megint csak a Ruhr-vidéki vas- és acélüzemek érdekelmeinek külön említést – komoly nehézségekkel küszködtek. Ám még ez utóbbi körön belül is jelentős nézetkülönbségek álltak fenn, hiszen például a Krupp-művek vezetése ellenezte a munkások 1928-as kizárása idején tanúsított keményvonalas fellépést.¹⁰⁷ Az 1920-as évek végére tehát az üzleti világ politikailag megosztottá vált, mozgásterét pedig jelentősen beszűkítették azok a korlátozások, melyeket a weimari köztársaság életbe léptetett. Az infláció idején élvezett politikai befolyása java részét elveszítette. Az üzleti szféra köztársasággal szembeni haragja néhány igen befolyásos képviselője részéről hamarosan nyílt ellenségességbe csapott át.

KULTURÁLIS HÁBORÚK

I

Weimart korántsem csak politikai vagy gazdasági konfliktusok sújtották. Zsigeri ellentétek alakultak ki, a vitákat ugyanis nem csupán a parlamentekben és a választások során vívták, hanem az élet minden aspektusában jelen voltak. A Harmadik Birodalmat megelőző években a németekre egyáltalán nem volt jellemző a politikával szembeni közömbösség, sőt politikai kötődésük és elkötelezettségük vitathatatlanul túlzott volt. Ennek egyik biztos jele volt a választásokon tapasztalt állandóan magas – a legtöbb esetben a 80 százalékot is meghaladó – részvételi arány.¹⁰⁸ Itt tehát nyoma sem volt annak a közönynek, amely állítólag az érett demokráciák sajátossága. Épp ellenkezőleg, a német választási kampányokban mintha az épületek külső falainak és a hirdetőoszlopoknak minden tenyérnyi felületét plakátok foglalták volna el, mintha minden ablakban pártzászlók lobogtak, minden épületet valamely párt színei díszítettek volna. Ez messze túlment azon a kötelességtudaton, amely a háború előtti években a lakosság nagy hányadát vitte a szavazófülkébe. Úgy látszott, nincs olyan területe a társadalomnak vagy a közéletnek, amelyet ne járt volna át a politika.

Ez sehol nem volt annyira nyilvánvaló, mint a sajtóban. 1932-ben Németországban nem kevesebb mint 4700 lap jelent meg – ennek a 70 százaléka volt napilap. Sokuk persze kis példányszámú helyi kiadvány volt, de némelyek, például a liberális *Frankfurter Zeitung*, nemzetközi hírűvé váltak. Az ilyen kiadványok azonban csak kis részét tették ki a politikai jellegű sajtótermékeknek, melyek az összes lapnak úgy a negyedét adták. A politikailag elkötelezett lapok háromnegyede a Centrum Párt és annak déli megfelelője, a Bajor Néppárt, illetve a Szociáldemokrata Párt kezében volt.¹⁰⁹ A politikai pártok igen nagy jelentőséget tulajdonítottak napilapjaiknak. A szociáldemokrata *Vorwärts* és a kommunista *Rote Fahne* kulcsfontosságú volt e pártok propagandájában, amit egész sor hetilap, helyi újság, színes, illusztrált magazin és szakosodott kiadvány egészített ki. A sajtópropaganda-szervezők, például a kommunisták sajtófőnöke, Willi Münzenberg, mint a sajtó megteremtői és avatott manipulátorai, szinte mítikus hírnévre tettek szert.¹¹⁰ A politikai spektrum másik szélén hasonlóan legendás alak volt Alfred Hugenberg, aki a fegyvergyártással foglalkozó Krupp részvénytársaság igazgatósági tagjaként 1916-ban vásárolta meg a Scherl nevű lap-

kiadót. Két évvel később megszerzett egy nagy hírügynökséget is, amelyen keresztül a weimari köztársaság idején a sajtó egy jelentős részét látta el hírekkel és cikkekkkel. Az 1920-as évek végére Hugenburg birtokába került az UFA, a német filmgyártó óriásvállalat is. Sajtóbirodalmát arra használta fel, hogy országszerte hirdesse saját, hevesen nacionalista nézeteit, és mind szélesebb körben terjessze el az üzenetet, hogy elérkezett az idő a monarchia restaurációjára. Oly nagy hírnévre tett szert, hogy az 1920-as évek végén már Németország „koronázatlan királyaként” és az ország „egyik legnagyobb hatalmú embereként” emlegették.¹¹¹

Ámde bármit gondoltak is az emberek, ez a fajta sajtóhatalom nem jelentett automatikusan politikai hatalmat is. Hiába uralta Hugenburg a sajtót, ez semmit sem ért 1924 után, amikor a Nacionalista Párt népszerűsége látványos csökkenésnek indult. A politikai lapok példányszáma egyébként is viszonylag kicsi volt: 1929-ben például a *Rote Fahne* napi 28 ezer példányban kelt el, a *Vorwärts* 78 ezer példányban, és Hugenburg *Der Tag* című újságjából is alig több mint 70 ezer példány fogyott naponta. Akárhogyan nézzük is, ezek nem éppen látványos adatok. Ráadásul a *Rote Fahne* példányszáma 15 ezerre csökkent, éppen az 1930-as évek elején, amikor a kommunisták szavazótábora erősödni kezdett. A kifejezetten politikai jellegű kiadványok összforgalma csaknem a harmadával csökkent 1925 és 1932 között. A minőségibbnnek számító liberális napilapok példányszáma szintén csökkent.¹¹² A liberális beállítottságú lapok között legelőkelőbbnek számító *Frankfurter Zeitung*-ból 1915-ben napi 100 ezer példány kelt el, de ez a szám 1928-ban már csak 71 ezer volt. A lapszerkesztőknek hamar rá kellett jönniük, hogy a Weimart támogató liberális sajtó olvasótáborának jelentős része a köztársasággal szemben álló pártokra szavazott a választásokon. A lapszerkesztők és -tulajdonosok politikai hatalma tehát itt is erősen korlátozottnak tűnt.¹¹³

A politikai sajtó erejét az 1920-as években főként az úgynevezett bulvársajtó előretörése gyengítette meg: ezek az olcsó, szenzációhajhász kiadványok elsősorban nem az előfizetőkől éltek – az utcán árulták őket, főleg délután és este. A gazdagon illusztrált kiadványokban a sport, a filmvilág, a helyi hírek, a bűnügyi jelentések, a botrányokról és szenzációkról szóló beszámolók voltak túlsúlyban: főként szórakoztatni kívántak, az információközlés háttérbe szorult. Ezeknek is lehetett azonban politikai orientációja – jól bizonyította ezt Hugenburg *Nachtausgabe* című lapja, amelynek példányszáma 1925 és 1930 között 38 ezerről 202 ezerre nőtt, illetve Münzenberg *Welt am Abend*-je, amelynek forgalma ugyanezen időszakban 12 ezerről 220 ezerre ugrott. A köztársaságpárti sajtó összességében nehezen tudott lépést tartani ezzel a konkurenciával, bár a liberális beállítottságú

Ullstein sajtóbirodalom kiadásában megjelenő *Tempo* és *BZ am Mittag* is elég sikeres volt: 1930-ban 145 ezer, illetve 175 ezer példányban keltek el. A szociáldemokraták ezen a piacon labdába sem rúghattak.¹¹⁴ A sajtó politikája pedig pontosan ezen a szinten volt a legnagyobb hatású. A botránylapok a köztársaságpárti politikusok vélt vagy valós pénzügyi bűneinek szenzációhajhász tálalásával aláásták a köztársaságba vetett bizalmat; az illusztrációkkal pedig még szemléletesebbé tudták tenni a különbséget a régi, császári időkhez képest. A népszerű lapok részletesen tudósítottak a gyilkossági perekéről és a rendőrségi nyomozásokról, azt a benyomást keltve, hogy a társadalom fölött lassacskán összecsapnak az erőszakos bűnözés hullámai. A vidéken megjelenő, elvben politikamentes lapok a jobboldali hírügynökségektől átvett anyagokkal lényegében ugyanezt a hatást érték el, még ha valamivel visszafogottabban is. Hugenburg sajtóbirodalma nem mentette meg ugyan a nacionalistákat a hanyatlástól, ám a köztársaság hibáinak állandó ostromozása egyike lett a Weimar legitimitását meggyengítő tényezőknek, és sokakat sikerült meggyőznie arról, hogy valami másra volna szükség. Végül tehát a sajtónak mégiscsak volt némi befolyása a szavazókra – elsősorban úgy, hogy a weimari demokráciával való szembehelyezkedésre készítette őket.¹¹⁵

A szenzációhajhász bulvársajtó előretörése csak egy volt azon új – egye-sék számára nyugtalanító – fejlemények közül, amelyek az 1920-as években és a 1930-as évek elején a sajtó és a kultúra területén bekövetkeztek. A kísérleti irodalom, a dadaisták „konkrét költészete”, Alfred Döblin modernista regényei, Bertolt Brecht társadalomkritikai darabjai, Kurt Tucholsky és Carl von Ossietzky maróan polemikus újságírása mind megosztották az olvasókat – egyfelől ott volt az erőpróbát jelentő újdonságokat elfogadó ki-sebbség, másfelől pedig az efféle „kultúrbolsevizmusnak” tekintő többség. Berlin eleven radikális irodalmi kultúrája mellett létezett egy másik iro-dalom is, amely a középosztály konzervatív, nacionalista rétegeit szolgálta ki az elvesztett bismarcki múlt iránti nosztalgia táplálásával és visszatérésének ígéretével, majd a weimari köztársaság áhított bukása után. Különösen nép-szerű volt Oswald Spengler *A Nyugat alkonya* című könyve: ez a tavasz, nyár, ősz és tél természetes ciklusaira osztotta fel az emberi történelmet, s a hu-szadik század eleji Németországot a téli fázisban helyezte el, amelyet olyan tendenciák jellemeznek, mint „a vallástalan és nem metafizikus urbánus kozmopolitizmus”, és amelyben a művészetre „az idegen művészeti formák túlsúlya” nyomja rá a bélyegét.

Spengler szerint a politikában a tél ismérvei a szervesetlen, kozmopolita tömegek uralma és a rég fennálló államformák összeomlása. A szerző ren-geteg hívet szerzett azon állításával, hogy mindez a küszöbönálló tavasz

érkezésének előjele, amely „mezőgazdasági-intuitív” jellegű lesz, és amelyben „a politikai lét organikus struktúrája” kerül vezető szerepbe, s ebből születnek meg „egy ébredező, álmokkal teli lélek hatalmas alkotásai”.¹¹⁶ Más szerzők új nevet adtak a közelgő újjászületés időszakának, s ezt a radikális jobboldal hamar a magáévá tette: „Harmadik Birodalom”. Az elképzelés egyik fő népszerűsítője egy neokonzervatív író, Arthur Moeller van den Bruck volt, akinek azonos című könyve 1923-ban jelent meg. A Birodalom eszménye – jelentette ki – Nagy Károllyal született, majd Bismarck által éledt újjá, s éppen ellentétes volt a weimari köztársaságra jellemző, pártos kormányzással. A Harmadik Birodalom jelen pillanatban még csak álom – írta –, megvalósításához nacionalista forradalomra lenne szükség. Egy ilyen forradalom elsöpörné a Németországot megosztó pártokat, s amikor létrejön a Harmadik Birodalom, az nemzeti újjászületés lesz, és az összes politikai és társadalmi csoportot magában fogja foglalni. Helyreállítja a német történelem kontinuitását, visszaállítja középkori fényét; ez lesz „a végső birodalom”.¹¹⁷ Más szerzők, például Edgar Jung jogász is, felkarolták az elképzelést, és „konzervatív forradalmat” kezdtek hirdetni, amely már „a közeljövőben létrehozná a Harmadik Birodalmat”.¹¹⁸

Ezen valamelyest emelkedett és elvont szint alatt számos más író is tevékenykedett: a maguk módján azon erényeket dicsőítették, amelyeket a weimari köztársaság a véleményük szerint háttérbe szorított. Ernst Jünger egykori katonatiszt 1914 mítoszt népszerűsítette, s igen közkedvelt *Acélviharban* című életrajzi naplójában azokat a frontkatonákat magasztalta, akik az erőszakban, valamint a fájdalom elszenvedésében és okozásában találták meg igazi önmagukat.¹¹⁹ Az *Acélviharban* rengeteg további regényt ihletett, amelyek gyakran vérfagyasztó módon ábrázolták a veteránok forradalmárokkal szemben táplált gyűlöletét, s a gyilkosságot és pusztítást mint az 1918-as összeomlás, a forradalom és a demokrácia miatt bosszúra szomjas, haragvó férfiasság legmagasabb szintű kifejeződését magasztalták.¹²⁰ A parlamentáris demokrácia erőtlen kompromisszumai helyett, állították mély meggyőződéssel az efféle szerzők, erős, könyörtelen, megalkuvást nem ismerő és kemény vezetésre van szükség, amely hajlandó büntudat nélkül lesújtani a nemzet ellenségeire.¹²¹ Mások egy idillikus, vidéki világ képét idézték fel, amelyet nem zavart meg a modern városi lét bonyolultsága és „dekadenciája” – jó példa erre Adolf Bartels *A dithmarscheniek* (Die Dithmarscher) című történelmi regénye, amelyből 1928-ig több mint 200 ezer példány kelt el.¹²²

Mindez arra utalt, hogy nemcsak a konzervatív elit, hanem szélesebb kör is érzékelte a kulturális válságot. A modernista kultúrának és a sajtónak természetesen számos eleme megvolt már a háború előtt is. Az avantgárd

művészetet a nagyközönség is megismerhette például az expresszionista Ernst Ludwig Kirchner, August Macke vagy Emil Nolde és az olyan absztrakt festők révén, mint az orosz születésű, de Münchenben dolgozó Vaszilij Kandinszkij. Schönberg, Webern, Berg és Zemlinsky második bécsi iskolája az atonális és expresszionista zenére helyezte a hangsúlyt, a nemiséget olyan nyíltan kifejező drámák pedig, mint Frank Wedekind *A tavasz ébredése* (Frühlings Erwachen) című műve, óriási lelkesedést, illetve felháborodást váltottak ki. A császári birodalomban állandó viták folytak az irodalmi illendőség hatáiról és arról a veszélyről, amit az állítólag hazafiatlan és bomlasztó vagy éppen pornográf és erkölcstelen könyvek jelentenek – e művek jó részét a rendőrség be is tiltotta.¹²³

A császári rendszernek sikerült kordában tartania a kultúra válságának érzését, amelyet a modernista művészet és kultúra megjelenése ébresztett a századforduló után a középosztályban, a szélsőségesebb megnyilvánulások pedig úgyis megmaradtak egy szűk kisebbség körében. 1918 után azonban a jelenség sokkal elterjedtebbé vált. A háború idején rendkívül szigorú és a császárságban mindig is igen éber cenzúra megszűnése vagy legalábbis háttérbe szorulása arra bátorította a sajtót, hogy korábban tabunak számító területekre is bemerészkedjék. A színházak a radikális kísérletezés és a baloldali agitprop tevékenység színterévé váltak.¹²⁴ Az egyszerűbb másolási és nyomtatási eljárások megkönnyítették a tömegpiacra szánt, olcsó illusztrált lapok és magazinok kiadását. Különösen heves vitákat kavart a Weimarban tevékenykedő Bauhaus, amelyet Walter Gropius hozott létre a Weimari Művészeti Akadémia és a Weimari Iparművészeti Iskola egyesítésével. Ez az oktatási intézmény az igazi művészetet próbálta ötvözni a gyakorlatias dizájnnal, s olyan művészeket foglalkoztatott, mint Vaszilij Kandinszkij, Oskar Schlemmer, Paul Klee, Theo van Doesberg és Moholy-Nagy László. A weimariak nemigen kedvelték az új iskola mindkét nembeli bohém diákjait, a helyi politikusok pedig úgy vélekedtek az ott készült, radikálisan egyszerű, letisztult és ultramodern alkotásokról, hogy azok inkább emlékeztetnek a primitív népek művészetére, mint bármire, ami német. A Bauhaus állami finanszírozását 1924-ben meg is szüntették, az intézmény Dessauba költözött, a körülötte kavargó viták azonban megmaradtak, sőt az új igazgató, Hannes Meyer alatt fel is erősödtek. Meyer szimpatizált a kommunistákkal, ezért 1930-ban le kellett mondania, és a helyét Mies van der Rohe építész vette át. Mies kizárta a kommunista hallgatókat, és a Bauhaus eredeti közösségi szellemét strukturáltabb, már-már tekintélyelvű rendszerrel váltotta fel. Az 1931 novemberében megválasztott, náci többségű városi tanács azonban bezáratta az iskolát, miután falai közt hivatalos szemlét tartott Paul Schultze-Naumburg, a *Művészet és faj* (Kunst und Rasse) című könyv

ultrakonzervatív szerzője. Az intézmény ezután egy berlini gyárépületbe költözött, de már csak árnyéka volt egykori önmagának. A Bauhaus sorsa jól szemlélteti, mennyire nehezen tudta elfogadtatni magát az avantgárd kultúra még a weimari köztársaság kulturálisan laza légkörében is.¹²⁵

A régi kulturális értékeket fenyegető veszély érzését tovább fokozták a kommunikáció új formái is. Ekkoriban vált érezhetővé a rádió hatása a populáris kultúrára: 1926-ban már egymillió regisztrált hallgató volt, 1932-re pedig további hárommillióval nőtt a számuk, és az éterben igen sokféle vélemény elhangozhatott – közte a politikai baloldali is. A nagyobb városokban már 1914 előtt megnyíltak az első mozik, és az 1920-as évek végére a filmek már rengeteg nézőt vonzottak, majd az évtized végén a hangosfilmek megjelenése tovább fokozta az érdeklődést. Az olyan expresszionista alkotások, mint a híresen furcsa díszletek közt forgatott *Dr. Caligari*, és az olyan erotikus töltetű filmek, mint az amerikai Louise Brooks főszereplésével készült *Pandóra szelencéje*, komoly esztétikai zavart okoztak a kulturálisan konzervatív nézők körében. A Heinrich Mann könyvéből Emil Jannings és Marlene Dietrich főszereplésével készült, a burzsoá szokások szatírájának szánt *Kék angyal* már a gyártó cégnél, a Hugenberg tulajdonában lévő UFA-nál bajba került, nem kis mértékben a női főszereplő cinikus és manipulatív érzékiségének ábrázolása miatt.¹²⁶ Az Erich Maria Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan* című regényéből készült filmre az ultranacionalisták dühödt ellenkampánnyal reagáltak, mivel hazafiatlannak találták a mű pacifista üzenetét.¹²⁷

A burzsoá kultúra édeskés szépségideálja, spirituális emelkedettsége és művészi tisztasága gúny tárgya lett a dadaisták szemében, miközben az „új tárgyilagosság” (Neue Sachlichkeit) mozgalom mindennapi eseményeket és dolgokat állított a középpontba, hogy a modern városi életet a művészet tárgyává tegye. Ez azonban korántsem tetszett mindenkinek. A kiöltözött operalátogató polgárok ahelyett, hogy elmerülhettek volna Wagner *Ring*-ciklusának nagyszerű gondolataiban vagy a *Parsifal* vallási-rituális drámájában, most olyan előadásokkal találták magukat szembe, mint a Kroll Operában Paul Hindemith műve, a *Neues vom Tage* (Napi hírek), amelyben egy pucér díva a kádban ülve áriázik. A hivatalosan legelismertebb német zeneszerző, az egykor csodagyerekként ünnevelt, de ekkorra már csak az *Intermezzo*hoz és az *Egyiptomi Helénához* hasonló jelentéktelen, érzelmileg tartalmatlan operákat író Richard Strauss édeskés, késő romantikus darabjai mellett a közönséget olyan alkotásokhoz invitálták, mint Alban Berg expresszionista remekműve, a 19. század elejének nyomorultjai körében játszódó *Wozzeck*, amelyben megjelent az atonális zene és a hétköznapi beszéd is. Sokak szívéből szólt Hans Pfitzner konzervatív zeneszerző, ami-

kor az efféle tendenciákat mint a nemzet elfajulásának tünetét ostromozta, s a zsidó befolyás és a kulturális bolsevizmus jelének állította be. Meg kell óvni a német zenei hagyományokat az efféle veszélyektől, dörögte, amelyeket szerinte csak tovább fokozott az, hogy a porosz kormány 1925-ben Arnold Schönberg osztrák zsidó atonalista zeneszerzőt nevezte ki a berlini zeneakadémia zeneszerzestanárává. Németországban a zenei élet sokkal fontosabb része volt a polgári identitásnak, mint talán bármely más európai országban, ezért az efféle változások a társadalmat különösen fájdalmasan érintették.¹²⁸

E nézet szerint még súlyosabb fenyegetést jelentett az amerikai dzsessz befolyása, amely máris érezhető volt az olyan alkotásokban, mint a Bertolt Brecht szövegével és Kurt Weill zenéjével játszott *Koldusopera* (vagy *Háromgarasos opera*; *Die Dreigroschenoper*). A kizsákmányolást élesen elítélő, tolvajok és bűnözők közt játszódó darab az 1928-as bemutató után azonnal óriási vihart kavart a kultúra világában; de hasonló hatású volt Ernst Křenek *Húzd rá, Jonny!* (Jonny spielt auf) című, 1927-ben bemutatott műve is, amelynek egy fekete dzsesszzenész a főhőse. A modernista zeneszerzők közül sokan érezték úgy, hogy a dzsessz ihletet ad művészetük megújításához. Az persze elsősorban népszerű művészeti forma volt, amelyet számtalan éjszakai szórakozóhelyen és bárban a legkülönbébb stílusokban játszottak – különösen Berlinben, ahol a táncos szórakozóhelyeken, revükben és szállodákban is megjelent. A turnézó big bandek és tánckarok, mint a Tiller Girls, felpezsdítették a berlini kulturális életet, a merészebb berliniek pedig olyan klubokban is eltölthették egy-egy estét, mint az Eldorado, amelyet a népszerű zeneszerző, Friedrich Hollaender „az érzékiség nagyáruházának” nevezett, és ahol transzvesztita és homoszexuális vendégek között tekinthették meg az 1928-ban aztán kábítószer-túladagolásban elhunyt Anita Berber pornográf táncait, például a „Kokain”-t vagy a „Morfium”-ot. A kabarék mindezt még a tekintélyelvűséget maró gúnnyal támadó politikai szatírával is tetézték; s éktelen haragra gerjesztették a fontoskodó konzervatívokat tréfáikkal, amelyekkel – amint egyikük panaszkodott – „a keresztények és a németek nacionalista és vallásos érzelmeit és viselkedését” gúnyolták ki. Az olyan új táncok, mint a tangó, a foxtrott vagy a charleston, az erénycsöszök ellenszenvét vívták ki, a rasszisták pedig a fekete zenészek ellen acsarkodtak (bár ezekből igen kevés volt, s főként dobosként vagy táncosként léptették fel őket, hogy egzotikusabbá tegyenek egy-egy előadást).

A neves német zenekritikus, Alfred Einstein azt állította, hogy a dzsessz „a civilizált nyugati zenével szemben elkövetett legundorítóbb árulás”, Hans Pfitzner pedig vitriolos támadást intézett a Frankfurter Konzervatórium ellen, amiért a dzsesszt is felvette tananyagába, és dühében a dzsessz – sze-

rinte – kezdetlegességét a „nigger vérnek” és „az amerikanizmus zenei kifejeződésének” tulajdonította.¹²⁹ A dzsessz és a szving tűnt a csúcspontnak a kulturális amerikanizálódás hullámában, amely olyan, igen különböző jelenségeket foglalt magában, mint, mondjuk, Charlie Chaplin filmjei vagy a korszerű ipari termelés „fordizmus” és „taylorizmus” néven ismert módszerei, melyeket egyesek Németország történelmi identitását fenyegető veszélynek tartottak. A tömegtermelés tömeges fogyasztást tett lehetővé, a nagyáruházak a nemzetközi termékek elképesztően nagy választékát kínálták, egyes külföldi tulajdonú üzletláncok, például a Woolworth, pedig e termékeknek legalább egy részét az egyszerű munkáscsaládok számára is elérhetővé tették. A nagyszabású lakásépítések és a modern életmódot segítő programok ellentétben álltak a konzervatívok eszményített népiességével, és heves vitákat keltettek. A jobboldali kulturális kritikusok szemében a modernizmust megtestesítő amerikai hatás azt jelezte, hogy igen nagy szükség van a német életmód, a német hagyományok és a németeket a vérhez és a földhöz kapcsoló kötelékek föllevenítésére.¹³⁰

Más németek idegenül érezték magukat a kulturális és szexuális szabadság azon légkörében, amely azután alakult ki, hogy 1918-ban véget ért a hivatalos cenzúra és rendőri ellenőrzés, és amelyet sokak szemében a berlini éjszakai szórakozóhelyek testesítettek meg. Egy 1878-ban született katonatiszt később így emlékezett vissza:

Hazatérve már nem becsületes németek között találtuk magunkat, hanem olyan csöcselékben, amelyet a legalantasabb ösztönei mozgattak. Úgy tűnt, bármilyen erényeik voltak egykor a németeknek, azokat egyszer s mindenkorra maga alá temette a szennyes áradat... A promiskuitás, a szégyentelenség és a romlottság ülte torát. A német nők mintha elfelejtették volna, hogyan kell németnek lenni, a német férfiak pedig mintha feledték volna, mi a becsület és a tisztesség. A zsidó írók és a zsidó sajtó büntetlenül garázdálkodhattak, s mindent magukkal ránthattak a mocsokba.¹³¹

Az az érzés, hogy a rendet és fegyelmet elsöpörte a forradalom, s hogy a társadalmon a morális és nemi züllöttség kezd úrrá lenni, nemcsak a jobboldalon volt jelen, hanem a balon is. A szociáldemokraták és a kommunisták gyakran igen puritán nézeteket vallottak a személyes kapcsolatokról, a politikai elkötelezettséget és az önfeláldozást az egyéni önkiteljesedés fölé helyezték, és sokan ezért döbbenettel tekintettek Berlin és más városok fiataljainak nyíltan élvhajász kultúrájára a „viharos húszas években”. A szabadidős tevékenységek, a mozik, a bulvársajtó, a táncos szórakozóhelyek

és a rádió tömeges terjedése sok fiataalt fordított el a munkásmozgalom kultúrájának hagyományosabb értékeitől.¹³²

A nagyvárosi fiatalság szexuális szabadsága, melybe szemmel láthatóan nagy örömmel vetették bele magukat, heves rosszallást váltott ki az idősebb nemzedékekből. Persze ennek is voltak előjelei a háború előtt. A nagy és igen hangos feminista mozgalom már hozzászoktatta az embereket és a sajtót ahhoz, hogy a nők a legkülönbözőbb kérdésekben nyilváníthatnak véleményt, bizonyos területeken felelős pozíciókat tölthetnek be, s egyedül is boldogulhatnak. A nagyobb városokban a „nemzetközi proletár nőnapon”, március 8-án minden évben tüntetéseket szerveztek a nők szavazati jogáért, sőt 1912-ben a középosztálybeli nők is felvonulást szerveztek – igaz, lovas kocsikon. A női választójogért folytatott, idővel sikeres kampány mellett a feministák egy kisebb része a nemiség szabad kibontakozását, az egyedülálló anyákat megillető egyenjogúságot és az ingyenes fogamzásgátlási tanácsadást is felvette követeléseik közé. Már a háború előtt is jól ismertek voltak Freud elképzelései, amelyek az emberek cselekedeteit és vágyait többnyire nemi indítékokra vezették vissza.¹³³ Különösen a gyorsan kozmopolita nagyvárossá fejlődő Berlin vált különféle szociális és szexuális szubkultúrák központjává, így egyebek közt a helyi meleg és leszbikus élet is roppant pezsgő volt.¹³⁴

A kritikusok e trendeket a hagyományos családmódellet hanyatlásaként értelmezték, amit elsősorban a nők egyre nagyobb mértékű gazdasági függetlenségének a számlájára írtak. A szolgáltatási szektor gyors fejlődése az áruházak eladói állásaitól a különféle titkárnői tevékenységekig (ezek elterjedése nem kis mértékben az írógép megjelenésének volt tulajdonítható) sok és sokféle munkahelyet kínált a nőknek, amivel egyfelől a kizsákmányolás új formáit teremtette meg, másfelől viszont egyre több fiatal hajadonnak kínált azelőtt elképzelhetetlen anyagi és szociális függetlenséget. Ez még nyilvánvalóbbá vált 1918 után, amikor a 11,5 millió dolgozó nő már a teljes munkaerő 36 százalékát tette ki. Noha a változás a háború előtti állapotokhoz képest nem volt drámai, immár sok nő végzett olyan munkát, amelynek révén sokkal inkább szem előtt voltak: villamoskalauz-ként, áruházi eladóként tevékenykedtek, sőt ha csak tucatnyian is, de bekerültek a jogi, orvosi vagy egyetemi oktatói hivatásokba.¹³⁵ Miközben a nők egyre jobban versengtek az eredetileg csak férfiak által betöltött állásokért, a nacionalisták egyre inkább aggódtak amiatt, hogy Németország ereje megcsappan a születésszám századforduló óta tapasztalható hanyatlása okán, s erre még ráakódtak az átfogó kulturális aggodalmak: mindez együtt olyan ellenállást gerjesztett, amely már 1914 előtt is látható volt.¹³⁶ A háború előtti Németországban egyértelmű volt a férfiasság egyfajta válsága,

s a nacionalisták és a Pángermán Szövetség hívei mind hangosabban követelték a nők visszatérését a családi otthonba, hogy beteljesítsék sorsukat, gyermekeket szüljenek és neveljenek fel a nemzet számára. A feminista kihívásra adott heves reakció következtében a feministák védekezésre kényszerültek, háttérbe szorították radikálisabb támogatóikat, mind erősebben hangsúlyozták, hogy nacionalizmusuk feddhetetlen, és hogy nem kívánnak túl messzire menni a változások követelésében.¹³⁷

1918 után a nők választójogot kaptak, így minden szinten választóvá és választhatóvá váltak – akár a Reichstagba is bekerülhettek. Hivatalosan is jogot kaptak a magasabb képzettséget igénylő foglalkozások gyakorlására, és sokkal fontosabb szerephez jutottak a közéletben, mint a háború előtt. Ennek következtében persze sokkal szélesebb körben találtak megértő fülekre a férfi felsőbbrendűség hívei is, akik azt hirdették, hogy a nők a családi tűzhely mellett van a helye. Rosszallásukat csak tovább erősítette, hogy a nagyvárosok liberálisabb környezetében jóval erőteljesebben nyilvánult meg a szexualitás, mint korábban, a háború előtt. A konzervatívok számára ennél is megdöbbentőbbek voltak a meleg jogaiért folytatott kampányok, amelyek olyan személyek nevéhez voltak köthetők, mint például Magnus Hirschfeld, aki 1897-ben megalapította az ártalmatlanul hangzó Tudományos-Humanitárius Bizottságot (Wissenschaftlich-humanitäres Komitee). Hirschfeld nyíltan vállalta homoszexualitását, és számos kiadványban népszerűsítette sokat vitatott nézetét, miszerint a homoszexuálisok egy „harmadik nemet” alkotnak, s irányultságuk nem környezeti, hanem veleszületett tényezők eredménye. Bizottsága azért harcolt, hogy eltöröljék a birodalmi büntető törvénykönyv 175. paragrafusát, amely tiltotta a felnőtt férfiak közötti „illetlen tevékenységet”. A konzervatívok haragját az váltotta ki, hogy Poroszország szociáldemokrata kormánya 1919-ben jelentős támogatást adott Hirschfeldnek, hogy a bizottságot államilag finanszírozott Szexuáلتudományi Intézetté (Institut für Sexualwissenschaft) alakítsa át, s a főváros központjában, az előkelő Tiergarten negyedben jelölt ki számára helyet. Az intézet szexuális tanácsadást nyújtott, rendszeresen szervezett igen népszerű foglalkozásokat olyan témákról, mint „hogyan közösjünk teherbe esés nélkül?”, és kitartóan kampányolt a szexuális viselkedést szabályozó törvények reformjáért. Hirschfeld rövid idő alatt kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszert épített ki, létrehozta a Világliga a Szexuális Reformért (Weltliga für Sexualreform) nevű szervezetet, amelynek az 1920-as években az intézet volt a központja. Az ő tevékenysége jóvoltából növekedett a weimari köztársaságban azoknak az állami és magánkézben lévő klinikáknak a száma, amelyek születésszabályozással és szexuális tanácsadással foglalkoztak. Egyáltalán nem meglepő, hogy a nacionalisták és a nemzeti-

szocialisták nem győzték becsmérelni tevékenységét, ám 1929-ben, amikor ezek az erők a Centrum Párttal összefogva megpróbálták a Reichstag Büntetőjogi Reformbizottságában tovább szigoríttatni az említett törvényeket, a szociáldemokratáknak, a kommunistáknak és a demokratáknak még sikerült keresztülhúzniuk számításaikat.¹³⁸

A nacionalisták ellenségeségét nem csupán a kezdetleges morális konzervativizmus táplálta. Németország kétmillió férfit veszített el a háborúban, s a születések száma tovább csökkent. Az ezer 45 év alatti férjezett nőre eső születések éves száma kétségkívül igen jelentősen, 280-ról 146-ra csökkent 1900 és 1925 között. 1927-ben enyhítették az óvszerek forgalmazását korlátozó törvényeket, így az 1930-as évek elején már több mint 1600 óvszer-automata működött nyilvános helyeken, és egy berlini cég egymaga 25 millió kondomot gyártott évente. Sorra nyíltak a szexuális tanácsadó központok, ahol az érdeklődők fogamzásgátlási tanácsot kaphattak, és ezek jó részét – például Hirschfeld intézetét – az adott állam kormánya finanszírozta, sőt néha működtette is, ami mérhetetlenül felháborította a konzervatív erkölcsösöszöket. Az abortusz kérdése még sokkal hevesebb vitákat kavart, nem kis mértékben a beavatkozással járó súlyos egészségügyi kockázat miatt, de végül itt is enyhítették a törvényeken, és a magzatelhajtást 1927-ben bűncselekményről vétségé minősítették vissza. Az 1930 decemberében kiadott, a keresztény házasságról szóló pápai enciklika, a születésszabályozást mélyen elítélő *Casti Connubii* csak olaj volt a tűzre, s arra a nagyszabású kampányra, amelyet a kommunisták indítottak az illegális abortuszok ellen, 1931-ben csaknem 1500 tüntetés és felvonulás lett a válasz.¹³⁹

Az efféle kampányokban sokan a német faj termékenységének elorsvasztására irányuló összeesküvést láttak. Nem igaz-e, kérdezték a radikális nacionalisták és konzervatívok, hogy mindez a női emancipáció, illetve a szaporodástól különválasztott szexualitás erkölcsromboló népszerűsítésének a következménye? A nacionalisták szemében a feministák szinte nemzetárulónak minősültek, amiért a nőket a háztartáson kívüli munkára bátorították. Ámde magukat a feministákat is megrémisztette a szexuális szabadság és szabadosság új légköre. A legtöbbjük elítélte a nemi erkölcs háború előtti kettős mércéjét, amely a férfiaknak szabadságot adott, a nőktől viszont tisztaságot várt el, és ehelyett a mindkét nemre egyformán érvényes önmérsékletet hirdették. Kampányokat folytattak a pornográf könyvek és a nemiséget kendőzetlenül bemutató filmek és festmények ellen, nyilatkozatokban ítélték el azokat a nőket, akik olvasóköri helyett táncos szórakozóhelyekre járnak, ámde puritanizmusuk sok fiatal nő számára nevetségesnek tűnt, így az 1920-as évek végére az eredeti céljukat – a nők választójogát – már rég elérte, hagyományos feminista szervezetek arra

panaszkodtak, hogy tagságuk egyre idősebb lesz, és nem képesek megszólítani a fiatalokat.¹⁴⁰ A feminizmus védekezésbe kényszerült, és egykor középosztálybeli támogatói sorra pártoltak át e hagyományosan liberális szemléletű szervezetektől a jobboldali csoportosulásokhoz. A feminista mozgalom azzal kívánta megvédeni magát a német faj bomlasztásának vádjától, hogy támogatásáról biztosította a nacionalista követeléseket: a Versailles-i szerződés revízióját, az újrafegyverkezést, a családi értékek előtérbe helyezését és a nemi önmérsékletet. Idővel aztán kiderült, hogy a jobboldali szélsőségség a nőknek éppoly vonzó lehet, mint a férfiaknak.¹⁴¹

II

A fiatalok, különösen a serdülőkorú fiúk már az első világháború előtt kialakították a maguk sajátos kulturális stílusát. Ebben kulcsszerepe volt az ifjúsági mozgalomnak, azaz a nem hivatalos társaságok és klubok igen sokszínű, gyorsan növekvő egyvelegének, amelyek főként túrázással foglalkoztak, belevetették magukat a természetbe, tábornú mellett népdalokat énekeltek és hazafias verseket szavaltak. Természetesen az összes politikai párt igyekezett fiatalokat toborozni, különösen 1918 után, s e célból saját szervezeteket alapítottak – a nacionalisták például Bismarck-ifjak, a Centrum Párt pedig Windhorst Szövetség néven –, de az ifjúsági mozgalom legfeltűnőbb általános jellemzője mégis a hivatalos politikai intézményektől való függetlenség volt, ami gyakran az erkölcsi kompromisszumok és a becsatlenség megvetésével párosult – a mozgalom vezetői szerint ugyanis ezek a vonások jellemezték a felnőtt politikai életet. Mély bizalmatlanságot tápláltak a modern kultúrával, a városi élettel és a hivatalos politikai intézményekkel szemben. Az ifjúsági csoportok jelentős – ha ugyan nem legnagyobb – része a cserkészekhez hasonlóan félkatonai jellegű egyenruhát használt, s ideológiájukban határozottan jelen volt az antiszemitizmus – olyannyira, hogy sok esetben nem is voltak hajlandók zsidó fiatalokat felvenni soraikba. Némelyikük az erkölcsi tisztaság fontosságát hangsúlyozta, s elutasította a dohányzást, az alkoholfogyasztást és a lányokkal való kapcsolatokat. Mások, amint már láttuk, a férfiak felsőbbrendűségét hirdették. Még ha a történészek eltúlozták is az ifjúsági mozgalmak szerepét a nemzetiszocializmus útjának kikövezésében, tény, hogy a szervezetek túlnyomó többsége ellenséges magatartást tanúsított a köztársasággal és annak vezetőivel szemben, egyértelműen nacionalista eszméket vallott, s mind jellegében, mind törekvéseiben militarista jellegű volt.¹⁴²

Az ifjúsági mozgalom hatását – amely a protestáns középosztályon belül volt a legerősebb – igen csekély mértékben ellensúlyozta csak a német oktatási rendszer. „Az összes középiskolás nacionalista – jelentette Victor Klemperer 1925-ben. – Ezt a tanáraiktól tanulják el.”¹⁴³ A helyzet azonban talán bonyolultabb volt, mint gondolta. A császári időkben a császár személyes befolyását használták arra, hogy a klasszikus modellen alapuló német oktatás liberális hagyományait olyan tananyaggal helyettesítsék, mely a német történelemre és nyelvre koncentrált. 1914-re így a tanárok legtöbbször már nacionalista, konzervatív és monarchista szemléletű volt, s a tankönyvek és a tananyag is e politikai szellemet tükrözték. Volt azonban egy nem elhanyagolható kisebbség, amely a liberális közép és a baloldal eszméit vallotta. Ráadásul az 1920-as években a szociáldemokrata dominanciájú államok, elsősorban Poroszország, komoly erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy az iskolákat meggyőzzék: neveljenek diákjaikból az új köztársaság demokratikus intézményeihez hű mintapolgárokat; az iskolarendszer légköre is ennek megfelelően változott. Fiatalok milliói kerültek ki az iskolákból meggyőződéses kommunistaként vagy szociáldemokrataként, illetve váltak a Centrum Párt híveivé – de persze sok millióan konzervatívok maradtak, vagy elsodródtak a szélsőjobboldal felé. Végül soron úgy tűnik, hogy sem a liberális vagy szociáldemokrata, sem pedig a konzervatív és monarchista tanárok nem befolyásolták különösebben diákjaik politikai nézeteit, és a tanulók úgy tekintettek pedagógusaik legtöbb politikai nézetére, mint aminek semmi köze sincs a weimari köztársaság mindennapi életének általuk látott vagy látni vélt valóságához. A később nemzetszocialistává lett fiatalok politikai elkötelezettsége sok esetben inkább a merev iskolarendszerrel szembeni lázadásban gyökerezett, nem pedig a nemzetszocialista vagy proto-nemzetszocialista tanároktól nyert ihletben. Egy 1908-ban született nacionalista diák később úgy emlékezett, hogy állandó összeütközései voltak a tanáraival, „mivel gyermekkorom óta gyűlöltem a rabszolgamód való behódolást”; és bár beismerte, hogy politikai nézeteit egy nacionalista tanárától kapta, azt is hozzátette, hogy e példaképének tanításai „szöges ellentétben álltak minden mással, amit az iskolában tanítottak”. Egy másik volt diák sok évvel később is haraggal gondolt vissza egykori iskolájára, ahol újra meg újra megbüntették, mert inzultálta zsidó iskolatársait.¹⁴⁴

A fiatalok szélsőjobboldali elkötelezettsége a német egyetemeken volt a legnyilvánvalóbb – ezen intézmények jelentős része a művelődésnek és a tudásnak a középkorig visszatekintő, híres központja volt. Néhány baloldali professzornak sikerült ugyan kineveztetnie magát a weimari köztársaság idején, de arányuk elenyésző volt. Az egyetemek a háború után is elit intéz-

ményeknek számítottak, és szinte összes hallgatójuk a középosztályból származott. Különösen nagy erőt képviseltek a diákok bajtársi egyesületei; ezek tagjai mind konzervatív, monarchista és nacionalista elkötelezettségűek voltak. Egy részük tevékeny szerepet játszott az 1919–21-es forradalmi felkelések erőszakos leverésében is. Hatásuk semlegesítése céljából a diákok másik része 1919 elején az összes egyetemen az új köztársasághoz lojális, demokratikus képviseleti intézményeket alapított: ezek voltak a Német Diákszövetség (Deutsche Studentenschaft) szervezetei. Minden diáknak be kellett lépnie, amivel jogot kapott arra, hogy szavazzon a hallgatói önkormányzati testületek képviselőire.¹⁴⁵

A diákszövetség aztán országos szövetséget hozott létre, s kezdett némi befolyást gyakorolni az olyan területeken, mint a diákjóléti intézkedések és az egyetemi reformok. Hamarosan azonban ezek a szervezetek is szélsőjobboldali befolyás alá kerültek. Az 1919-es versailles-i szerződéstől egészen a Ruhr-vidék 1923-as francia megszállásáig bekövetkező politikai események hatására az új diáknemzedékek tagjai tömegesen léptek be a nacionalista egyesületekbe és csatlakoztak a hagyományos diáktestületekhez. Nem kellett hozzá sok idő, és az összes diákszövetség jobboldali küldötteket választott a hallgatói önkormányzatokba, s ahogy az inflációban elértéktelenedtek a jövedelmek, a túlzásfoltóság pedig mind elviselhetetlenebbé tette az egyetemeket, a diákok egyre jobban kiábrándultak az új német demokráciából. A hallgatók létszáma gyors ütemben nőtt – 1914-ben 60 ezren voltak, 1931-ben már 104 ezren –, ami részben a demográfiai változásoknak volt tulajdonítható. A kormányok jelentős összegeket fordítottak arra, hogy a felsőoktatás minél többek számára elérhető legyen, s az egyetemek a felfelé irányuló szociális mobilitás fontos állomásai lettek az alacsonyabb beosztású állami alkalmazottak, kisvállalkozók, sőt bizonyos mértékben a fizikai munkások fiai számára. A köztársaságot sújtó gazdasági nehézségek miatt sok diák az egyetemi éveit is kénytelen volt végigdolgozni, s ez tovább fokozta elégedetlenségüket. S ha mindez nem lett volna elég, a friss diplomások elhelyezkedési esélyei már 1924-ben romlani kezdtek, 1930-tól kezdve pedig szinte a nullával váltak egyenlővé.¹⁴⁶

Az egyetemi tanárok döntő többsége szintén erősen nacionalista beállítottságú volt, amit 1914 és 1918 között ékesen szemléltettek a német háborús célokat támogató közös nyilatkozataik. Közülük sokan táplálták a jobboldali értelmiségi légkört az 1919-es békemegállapodást ostorozó előadásaikkal. Ezt még adminisztratív lépésekkel is megfajulták azon „fenyegetés” kiküszöbölésére, amelyet szerintük a Keletről érkező „fajidegen” zsidó egyetemisták jelentettek. Sokan írtak riasztó hangvételű nyilatkozatokat arról a (leginkább csak a képzeletükben létező) közeli lehetőségről, hogy az

egyetemeken egész tudományterületek kerülnek zsidó professzorok kezébe, s ennek megfelelően alakították munkaerő-felvételi politikájukat is. 1923-ban, amikor a franciák megszállták a Ruhr-vidéket, a nacionalista felháborodás óriási hulláma söpört végig a német egyetemeken, s a diákcsoportok is aktívan részt vettek az ellenállás szervezésében. Az egyetemek már jóval az 1920-as évek vége előtt a szélsőjobboldal politikai melegágyává váltak. Fiatalok egész nemzedéke került ki úgy a felsőoktatási intézményekből, hogy önmagukra mint az elit réteg tagjaira tekintettek – ami végső soron igaz is volt egy olyan társadalomban, ahol a lakosságnak csak egy igen kis hányada juthatott be az egyetemekre. Csakhogy ez az elit az első világháború hatására a cselekvést a gondolkodás elé, a nemzeti büszkeséget pedig az elvont tudás megszerzése fölé helyezte; ezen elit tagjainak szemében a rasszizmus, az antiszemitizmus és a német felsőbbrendűség eszméje szinte magától értetődő volt, s eltökélték, hogy ugyanolyan keményen szállnak szembe a túlzottan toleráns liberális demokrácia gyöngye kompromisszumaival, mint ahogyan apáik az első világháborúban harcoltak.¹⁴⁷ Az ilyen fiatalok az erőszakban a Németországot ért katasztrófákra adott természetes választ látták. A legintelligensebb és legképzettebb fiatalok úgy gondolták, hogy az egykori katonák már rengeteg érzelmi sérülést szenvedtek, s fegyelmük meglazult: most viszont józanságra, gondos tervezésre és határtalan könyörtelenségre volt szükség, hogy véghezvihessék a nemzet megújítását.¹⁴⁸

Mindezen hatások azonban e diákok kortársai számára végső soron csak másodlagos jelentőségűnek bizonyultak. Az ő szempontjukból sokkal meghatározóbb volt a politikai zűrzavar, a gazdasági nyomor, a háború, a pusztulás, a polgárháborús küzdelmek, az infláció, a német vereség és az idegen hatalmak általi részleges megszállás meghatározó élménye, s ebben minden olyan fiattalal osztoztak, aki a háborút megelőző évtizedben született. Egy 1911-ben született ifjú hivatalnok később a következőket írta:

Semmi sem kímélt meg bennünket. Jól ismertük és átéljük az otthoni aggodalmakat. A nélkülözés árnya soha nem tűnt el az asztalunkról, és elnémított bennünket. *Gorombán kitaszítottak minket a gyermekkorunkból, de a helyes utat nem mutatták meg.* Korán megismerkedtünk a létért folyó küzdelemmel. A nyomor, a szegény, a gyűlölet, a hazugságok és a polgárháború mind nyomot hagytak a lelkünkön, s hatásukra idő előtt felnőtté értünk.¹⁴⁹

A századforduló és az első világháború kitörése között született nemzedék tagjai valóban készek voltak feltétel nélkül bármire; ez aztán több szempontból is végzetes szerepet játszott a Harmadik Birodalomban.

III

A weimari köztársaság radikálisan modernista kultúrája megszállottan – sőt sok középosztálybeli polgár véleménye szerint egészségtelenül – érdeklődött a deviancia, a gyilkosság, az erőszak és a bűnözés iránt. A művészek, például George Grosz rajzain gyakori volt a nemi erőszak és a szexuális sorozatgyilkosok ábrázolása. A gyilkosok főszerepet kaptak a filmekben, például Fritz Lang *M – egy város keresi a gyilkost* (*M – Eine Stadt sucht einen Mörder*) című alkotásában, a színdarabokban, amilyen Bertolt Brecht *Koldusoperája*, és a regényekben, egyebek közt Alfred Döblin modernista remekművében, a *Berlin, Alexanderplatz*-ban. A hús-vér sorozatgyilkosok, mint Fritz Haarmann vagy a „düsseldorfi vámpírként” elhíresült Peter Kürten bírósági tárgyalásai az országos sajtó figyelmének középpontjába kerültek, és az újságírók igen részletes és szemléletes beszámolókkal igyekeztek kielégíteni az események minden apró fordulatára kíváncsi tömegek igényeit. A romlottság még a külföldről érkező látogatók berlini regényeiben, például Christopher Isherwood *Mr. Norris átszáll* (*Mr. Norris Changes Trains*) című művében is központi szerephez jutott. A bűnöző már nemcsak félelmet ébresztett, hanem csodálatot is, amitől feltámadt a társadalom rendjéért érzett tisztos szorongás, és megnőtt a középosztály viszolygása az értékek felfordulásától, mert az ő szemükben ez volt a modernista kultúra lényege. A sorozatgyilkosok körüli hírverés sokakat meggyőzött arról, hogy az ilyen bestiális egyének szigorúan végre kell hajtani a halálbüntetést, továbbá hogy ideje visszaállítani a cenzúrát, mivel másként nem lehet megakadályozni, hogy e bűnözők a populáris kultúra és a bulvársajtó sztárjaivá váljanak.¹⁵⁰ Eközben a háború utáni évek inflációjában és zűrzavarában felütötte a fejét a szervezett bűnözés, és olyan mértékűvé erősödött, hogy a német városok már-már a korabeli Chicagóval vetekedhettek. Különösen Berlinben volt ez így, ahol a virágzó alvilági bűnszövetkezetek olyan fontos szerephez jutottak, mint az *M – egy város keresi a gyilkost* című filmben.¹⁵¹

Akiknek a törvényes rend fenntartása lett volna a feladatuk, azok is úgy érezték, hogy a bűnözés megfékezhetetlenné vált. A császári idők bírói kara a weimari köztársaság idején is változatlanul tovább tevékenykedett; a polgári és a büntető törvénykönyv csak minimális mértékben változott, és a liberalizálásukra – például a halálbüntetés eltörlésére – tett próbálkozások sikertelenek maradtak.¹⁵² A bírói testületet olyan személyek alkották, akik kezdettől fogva bírói pályára készültek, és ott is tevékenykedtek, szemben más országokkal, például Angliával, ahol egy jogász csak viszonylag hosszú ügyészi vagy ügyvédi pályafutás után kaphatott bírói kinevezést. Az 1920-as évek bírónak jó része tehát már évtizedek óta tagja volt a bírói testületnek,

így még II. Vilmos császár uralkodása idején szívták magukba alapvető értékrendjét és magatartását. Pozíciójuk a köztársaság idején csak még erősebbé vált, mivel az új demokrácia – más demokráciákhoz hasonlóan – legfőbb prioritásai közé sorolta a bírák politikai függetlenségének garantálását; ezt az elvet gyorsan és egyértelműen le is szögezték az Alkotmány 102. és 104. cikkelyében. Így a hadsereghez hasonlóan a bírói testület is hosszú időn át működhetett úgy, hogy tevékenységébe a politika ténylegesen beavatkozott volna.¹⁵³

A bírák már csak azért is függetlenek voltak, mert a legtöbbjük úgy vélte: azok a törvények, amelyeket nem a hatalmát Istentől származtató uralkodó alkotott, hanem egy törvényhozó testület, többé nem semlegesek, hanem – mint a mintegy tízezer német bíró közül nyolcezeret képviselő Német Bírák Szövetségének (*Deutscher Richterbund*) elnöke mondta – „párt-, osztály- és korcs törvények (*Bastardrecht*)... a hazugságok törvényei”. „Ahol több párt gyakorolja a hatalmat – panaszkodott –, ott csak kompromisszumos törvények születhetnek. Ezeket úgy tákolják össze, hiszen az uralkodó pártok egymással ellentétes céljait kell megtestesíteniük, és emiatt korcs törvények. Minden fenségeség elveszett, így a törvény fensége is.”¹⁵⁴ Talán valóban volt némi alapja annak a panasznak, hogy a politikai pártok a saját céljaikra használják a bírói rendszert, és tapintható politikai elfogultsággal alkotnak új törvényeket. A szélsőjobb- és szélsőbaloldali pártok külön osztályokat tartottak fenn azzal a cinikus céllal, hogy politikai tőkét kovácsoljanak a perekből, és politikai ügyvédek is alkalmaztak, akik egész sor igen kifinomult és teljességgel gátlástalan módszert dolgoztak ki arra, hogy a bírósági tárgyalásokat politikai szennációvá tegyék.¹⁵⁵ Nem kétséges, hogy ez is hozzájárult a weimari igazságszolgáltatás hitelvesztéséhez. Ámde az is tény, hogy a bírák a megvalósult politikai demokrácia új légkörében a saját politikai céljaikra is felhasználhatták a tárgyalásokat. Minthogy a császári kormány szociáldemokrata és balliberális bírálóit éveken, sőt évtizedeken át bűnözőként kezelték, a bírák a helyzet megváltozása után sem voltak hajlandók módosítani a hozzáállásukon. Nem az új köztársasághoz voltak hűek, hanem a birodalom amaz elvont eszményéhez, amelyet a tisztikar tagjai is szolgáltak. Egy olyan eszményhez, amely nagyrészt a bismarcki birodalom tekintélyelvű rendszerének emlékéből táplálkozott.¹⁵⁶ Talán elkerülhetetlen volt, hogy a köztársaság mély politikai konfliktusaiból fakadó nagyszámú politikai tárgyaláson többnyire a jobboldali törvénysértők pártját fogják, akik állításuk szerint ugyanezen eszmény nevében cselekedtek, és örömmel ítéljék el a baloldaliakat, akik más eszményt vallottak.

Az 1920-as évek közepén Emil Julius Gumbel baloldali statisztikus érdekes adatokat tett közzé. 1919 vége és 1922 közepe között baloldali tettesek

22 politikai gyilkossági ügyében 38 főt ítélték el, köztük tízet halálra, a többieket pedig átlagosan 15 év börtönre. Ezzel szemben ugyanebben az időszakban jobboldali tettesek 354 politikai gyilkossági perében mindössze 24 főt ítélték el, közülük egy sem kapott halálbüntetést, és fejenként átlagosan csupán négy hónapot kellett börtönben tölteniük; sőt a bíróságok egyszerűen felmentettek 23 olyan jobboldali gyilkost, akik be is ismerték tettüket.¹⁵⁷ No persze könnyen lehet, hogy ezek a statisztikák nem voltak egészen pontosak. Emellett a Reichstagba bekerült szélsőséges pártoknak – más politikai csoportosulások támogatásával – gyakran sikerült elérniük, hogy a politikai foglyok amnesztiában részesüljenek, így a politikai indíttatású cselekmények miatt elítéltek egy jelentős hányadát rövid idő után szabadon is bocsátották. De a bírák viselkedésében az az üzenet volt igazán fontos, amit a nagyközönség felé sugároztak, és amelyet csak alátámasztott a weimari évek alatt az árulás vádjával perbe fogott pacifisták, kommunisták és más baloldaliak ellen született nagyszámú elmarasztaló ítélet. Gumbel szerint miközben a bismarcki birodalom utolsó három békeévtizedében csupán 32 embert ítélték el hazaárulásért, az 1924 eleje és 1927 vége közötti, szintén viszonylag békés négy évben több mint tízezer esetben emeltek vádat hazaárulás miatt, és közülük 1071 embert el is ítélték.¹⁵⁸

Meglehetősen nagyszámú perben állítottak bíróság elé olyan személyeket, akik voltak olyan bátrak, hogy a sajtóban a titkos fegyverkezésről és a hadsereg egyéb mesterkedéseiről írjanak. A leghíresebb talán Carl von Ossietzky baloldali pacifista lapszerkesztő ügye, akit 1931-ben tizennyolc hónap börtönre ítélték, mert a *Die Weltbühne* című lapjában megjelent cikkében leleplezte, hogy a német hadsereg Szovjet-Oroszországban gyakorlatozik harci repülőgépekkel – márpedig ezzel megszegi a versailles-i békeszerződés feltételeit.¹⁵⁹ Egy másik, hasonlóan nagy port kavaráó ügy vádlottja Felix Fechenbach baloldali újságíró volt. Ő 1919-ben azt a vátséget követte el, hogy 1914-es bajorországi iratokat publikált az első világháború kitörésével kapcsolatban, amivel – a bíróság véleménye szerint – rontotta a német esélyeket a béketárgyalásokon, hiszen azt sugallta, hogy bizonyos fokig Németország is felelős a történekeért. Fechenbachot Münchenben tizenegy év börtönbüntetésre ítélte az egyik, Bajorországban működő népbíróság. Ezt a vészbíróságot azért állították fel, hogy az 1919-es bajor forradalomban megjelenő fosztogatók és gyilkosok ellen gyors ítéletet hozhassanak.¹⁶⁰ A következő évi ellenforradalom alatt a népbíróságok jogkörét módosították, és a hazaárulási eseteket is hozzáutalták. Ezek az intézmények egészen 1924-ig működtek, annak ellenére, hogy a weimari alkotmány már öt évvel korábban törvényen kívül helyezte őket. A rendes jogrendszert megkerülő – egybeként a fellebbezésre lehetőséget nem adó –

bíróságok létrehozása és működése – vagyis az, hogy bár hallgatólágosan, de nem a törvény, hanem „a nép” nevében osztottak igazságot – baljós precedenst teremtett. A nemzetiszocialisták majdnem azonos névvel 1934-ben fel is elevenítették ezt a rendszert.¹⁶¹

E hatások ellensúlyozására a szociáldemokratáknak 1922-ben sikerült áterőltetniük a Reichstagon egy köztársaság-védelmi törvényt (*Verordnung zum Schutze der Republik*); az ennek alapján felálló Állami Bíróság (*Staatsgerichtshof*) feladata volt kivenni a jobboldali politikai bűnelkövetőkkel szimpatizáló bírói testület kezéből ezeket az ügyeket, amelyeket aztán a birodalmi elnök által kijelölt bírák tárgyaltak volna. Ám a bírói testületnek sikerült rövid idő alatt semlegesítenie ezt a szervezetet, amelynek így végül igen csekély hatása volt az ítéletek megoszlására.¹⁶² Bár Friedrich Ebertnek és a szociáldemokratáknak elvből ellenezniük kellett volna a halálbüntetést, még a köztársaság-védelmi törvénybe is beillesztették, sőt még azokat a rögtönítélő jellegű kivégzéseket is jóváhagyták visszamenőleges hatállyal, amelyeket a háborút követő időszak polgári zavargásai során hajtottak végre. Ezzel igencsak megkönnyítették, hogy egy későbbi kormány az állam védelme érdekében hasonlóan drákói szigorúságú intézkedéseket hozzon, és ne vegye figyelembe az igazságszolgáltatás egyik központi tételét, amely szerint nem büntethető visszamenőleg olyan cselekmény, amelyért elkövetésének idején nem járt ugyanez a büntetés.¹⁶³ Ez megint csak veszélyes precedenst teremtett a jövőre nézve.

A hagyományos bíróságok nem sokat törődtek a köztársaság-védelmi törvényben kifejtett elvekkel. A bírák szinte mindig elnézőek voltak a vádlottal, ha az azt vallotta, hogy tettét – bármi volt is az – hazafias okokból követte el.¹⁶⁴ Az 1920-as Kapp-puccs után a törvényesen megválasztott kormány fegyveres megbuktatására tett kísérletnek csupán egyetlen résztvevőjét marasztalták el, és neki is csak rövid büntetést kellett letöltenie egy erődben, mivel a bírák enyhítő körülményként vették figyelembe „önzetlen hazafiságát”.¹⁶⁵ 1923-ban négy személy sikeresen fellebbezett az ország legfelső igazságszolgáltatási szervénél, a régóta létező birodalmi bíróságnál azon ítélet ellen, amely három hónap elzárásra ítélte őket, mivel a jobboldali Ifjúnémet Rend gothai gyűlésén azt kiabálták: „Nem kell zsidó köztársaság! Le a zsidó köztársasággal!” A birodalmi bíróság azzal a nem éppen meggyőző érveléssel indokolta döntését, hogy e szavak jelentése nem egyértelmű:

Vonatkozhattak Németország új jogi és szociális rendjére, amelynek létrehozásában kiemelkedő szerepet játszottak a német és külföldi zsidók. De vonatkozhattak arra a túlzott hatalomra és befolyásra is, amelyet a nép jelentős tömegei szerint a zsidók egy, a teljes számukhoz képest igen

kis csoportja gyakorol a mindennapi életben... Még azt sem sikerült minden kétséget kizáróan bizonyítani, hogy a vádlottak kiáltásaikkal a Birodalom alkotmányosan rögzített államformáját gyalázták, csupán az derült ki, hogy a Birodalom jelenlegi államformáját becsmérelték. Emiatt tehát nem zárható ki a jogi tévedés lehetősége.¹⁶⁶

A birodalmi bíróság tehát különbséget tett az állam két fajtája között, és arra célzott, hogy a weimari köztársaság csupán „alkotmányosan nem rögzített”, átmeneti aberráció, ami tökéletesen szemléltette a bírák valódi lojalitását. Az efféle ítéletek pedig nem maradhattak hatás nélkül. A weimari köztársaságban nagy eseménynek számítottak a politikai tárgyalások – sőt általában a bírósági tárgyalások –, amelyeken rengeteg érdeklődő vett részt a helyszínen, és amelyekről a sajtó nagy terjedelemben, olykor hosszabb részleteket szó szerint idézve számolt be. Ezekről az ügyekről szenvedélyes viták folytak a törvényhozásban éppúgy, mint a klubokban és társaságokban. Az előbb említetthez hasonló ítéletek megnyugtatóan hatottak a köztársaság szélsőjobboldali ellenzékére, és segítettek aláásni a fennálló államrend legitimitását.

Az ügyészek szemlélete hasonló volt a bírói testület jobboldali és köztársaság-ellenes elfogultságához. A közvádlok a jobboldali vétkesek elleni vádak meghatározásában, a vallomások elbírálásában, a tanúk kihallgatásában, sőt még a nyitó- és záróbeszédok fogalmazásában is enyhítő tényezőként tekintettek a nacionalista meggyőződésre és szándékokra. A köztársaság ellenségeihez húzó bírák és ügyészek, a rendőrök, a börtönigazgatók és foglárók, a jog képviselői és a végrehajtó hatalom gyakorlói tehát igen sokféle módon bomlasztották az állam legitimitását. Még ha szándékosan nem sabotálták is az új demokráciát, s még ha átmenetileg elfogadták is, mint elkerülhetetlen szükségszerűséget, viselkedésük országszerte azt a benyomást keltette, hogy a köztársaság nem fejezi ki a Német Birodalom valódi lényegét. Amennyire ezt meg lehet ítélni, igen kevesen voltak közöttük meggyőződéses demokraták és olyanok, akik őszintén arra törekedtek, hogy a köztársaság jól működjön. És valóban, milyen esélyei lehettek egy jól működő köztársaságnak, ha a törvény és a törvény alkalmazói mind ellene voltak?

ALKALMASOK ÉS ALKALMATLANOK

I

Ha volt a weimari köztársaságnak olyan vívmánya, amellyel elnyerhette volna a tömegek hűségét és háláját, az egy új, jóléti állam megteremtése volt. Persze Németországban már 1914 előtt is léteztek jóléti intézmények, különösen azután, hogy Bismarck olyan újításokat vezetett be, mint az egészségbiztosítás, a baleset-biztosítás és az öregségi nyugdíj – igaz, azzal a céllal, hogy a munkásosztályt eltávolítsa a szociáldemokráciától. Bismarck rendszere, amelyet a hivatalából való távozását követő években továbbfejlesztettek és kibővítettek, a maga idejében úttörő jellegű volt, és korántsem intézhető el azzal, hogy csupán a kormány tekintélyelvűségének leplezésére szolgált. Némely forma – különösen az egészségbiztosítási rendszer – 1914-re már munkások millióira terjedt ki, s az öngazgatás jelentős elemét foglalta magában, mely sok munkásnak lehetőséget adott, hogy részt vehessen a választásokban. Csakhogy e programok egyike sem ért el a társadalom legalsó rétegeihez, ahol a rendőrség felügyelete alatt osztott segélyek fejében a segélyezetteket egy sor polgári joguktól – például a szavazati jogtól – megfosztották, és ez egészen a császári idők végéig így maradt. De 1914-re még itt is megreformálták és egységesítették a rendszer működését, és a bismarcki reformok nyomán létrejött új szakma képviselői, a szociális munkások szorgalmasan dolgoztak a szegények, a munkanélküliek, a nyomorgók – valamint az egyszerű munkások – számbavételén és helyzetük szabályozásán.¹⁶⁷

Az új porosz bürokratikus paternalizmus alapjára azonban a weimari köztársaság sokkal kifinomultabb és átfogóbb építményt emelt, amely egyesítette – igaz, feszültségekkel – egyfelől a szociális katolicizmust és a protestáns filantropizmust, másfelől pedig a szociáldemokrata egyenlőségelvét.¹⁶⁸ Maga a weimari alkotmány is tele volt nagy horderejű elvi nyilatkozatokkal a családi élet fontosságáról és az ehhez nyújtandó állami támogatásról, arról, hogy a kormány kötelessége megóvni a fiatalokat a veszélyektől, hogy az állampolgároknak joguk van dolgozni, és hogy a nemzet köteles mindenki számára tisztességes otthont biztosítani.¹⁶⁹ Ezen elvek alapján egész sor törvényt sikerült elfogadtatni a Reichstaggal, a fiatalok jólétére (1922) és a fiatalok bíróságainak felállítására (1923) vonatkozó törvényektől kezdve a hadirokkantak segélyezéséről és átkép-

zéséről szóló szabályozáson (1920) át egészen azon rendelkezésekig, amelyek a szegények segélyezését népjóléti lépésekkel helyettesítették (1924). Ami pedig talán mindennél fontosabb, 1927-ben a munkanélküli-segély bevezetését is megszavazták. A meglévő egészségbiztosítási, nyugdíj- és egyéb hasonló rendszereket tovább finomították, és hatályukat mindenkire kiterjesztették. Nagyszabású – egyes esetekben szociálisan igen újszerű – lakásépítési programokat kezdeményeztek, amelyek keretében csak 1927 és 1930 között 300 ezer új vagy felújított lakást adtak át. A kórházi férőhelyek számát 50 százalékkal növelték a háború előtti időszakhoz képest, és hasonló arányban bővítették az egészségügyben dolgozók számát is. A fertőző betegségek gyakorisága rohamosan csökkent, s immár klinikák és szociális jóléti intézmények hálózata védte a szociálisan sérülékeny személyeket, például az egyedülálló anyákat vagy a rendőrkézre került gyermekeket.¹⁷⁰

A weimari köztársaság egyik legnagyobb – sőt visszatekintve talán a legnagyobb – eredménye az ingyenes és átfogó, az állampolgárokat alanyi jogon megillető jóléti rendszer megteremtése volt. Ámde bármilyen kifinomult volt is, végül nem tudott megfelelni az 1919-es alkotmányban foglalt grandiózus terveknek, s az ígéret és a megvalósulás között támadt különbség sokak szemében igen nagy hatással volt a köztársaság legitimálására. Először is, a köztársaságot szinte a kezdetektől sújtó gazdasági nehézségek olyannyira nagy terhet róttak a jóléti rendszerre, hogy fenntartása egyszerűen lehetetlenné vált. A háború miatt rendkívül sokan szorultak támogatásra. 1914 és 1918 között mintegy 13 millió német férfi szolgált a fegyveres erőknél. Közülük több mint kétfélmillióan estek el. Egy becslés szerint a birodalom minden 35. lakójára jutott egy háborús halott – ez csaknem duplája az Egyesült Királyság hasonló adatának, ahol 66 lakóra jutott egy elesett katona, és háromszorosa az oroszoknak, ahol a lakosság 1/111 része veszett oda. A háború végére több mint félmillió német nő lett hadiözvegy, és egymillió német gyermek maradt apa nélkül. Nagyjából 2,7 millióan tértek haza sérülten, elvesztett végtagokkal vagy örökre megnyomorodva a frontról, s ez a tömeg állandó elégedetlenség forrása lett, hiszen a nemzetnek tett szolgálataik jutalma messze elmaradt a politikusok ígéreteitől és így az érintettek várakozásától.

A kormány a jobb módú rétegek adóinak emelésével próbálta előteremteni a szükséges forrásokat, aminek következtében az adóterhelés szinte megduplázódott, s a nemzeti jövedelem 9 százalékaról (1913) 17 százalékára (1925) nőtt, legalábbis egy beismerten elfogult becslés szerint.¹⁷¹ Ez azonban messze nem volt elegendő a kiadások fedezésére, s a kormány nem merte tovább szorítani az adóprést, mert attól a vádtól tartott, hogy

a jóvátétel megfizetése érdekében szed több adót, s ezzel még jobban elidegeníti magától a már addig is a legtöbb adót fizető rétegeket. A gazdaságnak 1927 után nem csak a munkanélküli-biztosítás terhét kellett viselnie: 1926-ban még mindig több mint 800 ezer hadirokkantnak és 360 ezer hadiözvegynek volt kénytelen nyugdíjat fizetni, emellett több mint 900 ezer apa vagy szülők nélkül maradt gyermekről kellett gondoskodnia, s mindehhez járult az időseket megillető állami ellátás. A nyugdíjaknál többet csak a jóvátétel vitt el a nemzeti jövedelemből.¹⁷² Végezetül a jóléti rendszer jócskán felduzzasztotta a birodalom és a szövetségi államok amúgy is tekintélyes méretű bürokráciáját: a növekedés 1914 és 1923 között 40 százalékos volt, s csaknem duplájára növelte az egy főre eső közigazgatási költségeket.¹⁷³ Egy virágzó, gyorsan növekvő gazdaság talán elbírt volna ezeket az óriási kiadásokat, de a válságok sújtotta weimari köztársaságban egyszerűen nem volt más mód, mint több pénzt nyomni, s ezzel tápot adni az inflációnak, ahogyan ez 1919 és 1923 között meg is történt. A másik lehetséges megoldás – amit 1924-től alkalmaztak is – a kifizetések csökkentése, a jóléti intézmények személyi állományának csökkentése és a segélyezés egyre szigorúbb feltételekhez való kötése volt.

Így aztán hamarosan sok kérvényező volt kénytelen konstatálni, hogy a társadalombiztosítási rendszertől nem kap annyit, amennyire szüksége van. A helyi vezetők különösen szűkmarkúak voltak, mivel a jóléti kifizetések terhének jelentős hányada a helyi hatóságokra hárult. Gyakran azt követelték a támogatásért cserébe, hogy a kérvényezők adják át megtagarításaikat vagy ingatlanaikat. Társadalombiztosítási nyomozók szimatolták ki a rejtett jövedelemforrásokat, és arra biztatták a szomszédokat, hogy leplezzék le az ilyen jövedelmet eltitkolókat. A helyzetet rontotta, hogy a társadalombiztosítási hivataloknak nem volt megfelelő számú alkalmazottja a rengeteg kérelem gyors feldolgozásához, így óriási késésekkel válaszoltak a segélykérelmekre, mivel más hivatalokkal levelezve kellett megállapítaniuk, hogy az illető nem részesült-e máshol támogatásban. A weimari társadalombiztosítási igazgatási rendszer hamarosan a diszkrimináció és a hatalom eszköze lett, mivel a hivatalnokok egyértelművé tették, hogy a kérelmezők csak az őket megillető összeg minimumát fogják megkapni, és tola-kodó kérdéseket tettek fel, hogy meggyőződjenek az illető jogosultságáról.

A köztársaság ezzel nem lopta be magát azok szívébe, akiken segítenie kellett volna. A társadalombiztosítási hivatalokban, de szélesebb körben is, nem voltak ritkák a panaszok, a viták, a verekedések és a tüntetések. Igen tanulságos bepillantást nyújt a társadalombiztosítási rendszert terhelő problémákba és a megoldás módjába Adolf G. szi-jgyártó és kárpitos

példája.¹⁷⁴ Az 1892-es születésű férfi részt vett az 1914–18-as háborúban, és súlyos sérülést szenvedett – de nem egy hősi csatában, hanem gyomron rúgta egy ló. Az 1920-as években nem kevesebb mint hat bélműtétet kellett végezni rajta. Egy régi munkahelyi balesete és hat gyermeke miatt egyéb címeken is jogosulttá vált a segélyre. Mivel a háború után nem sikerült elhelyezkednie, minden idejét a segélyek kérvényezésére fordította. Stuttgartban a helyi hatóságok azt követelték, hogy a baleseti segély 1921-et követő további folyósítása fejében szolgáltatassa be rádiókészülékét és antennáját, mivel azok használata amúgy is tilos a neki kiutalt önkormányzati lakásban. Adolf G. erre nem volt hajlandó, mire a családjával együtt kilakoltatták. Ekkor levelek áradatát kezdte zúdítani a hatóságokra, beleértve a berlini munkaügyi minisztériumot is. Beszerzett egy írógépet, hogy könnyebb legyen elolvasni a leveleit, s hadirokkantságára, valamint nagy családjára hivatkozva megpróbált másfajta segélyekhez jutni. A konfliktus azonban tovább mérgesedett, és 1924-ben másfél hónapra börtönbe zárták, mivel segítséget nyújtott egy abortuszkísérletben – a feleségével feltehetően úgy vélték, hogy az adott körülmények között hat gyermek is bőven elég. 1927-ben sértő viselkedésért pénzbüntetésre ítélték, 1930-ban csökkentették a segélyeit, s megszabták, hogy a kapott összeget mire (például ruhavásárlásra) fordíthatja, a lakbérét pedig közvetlenül a főbérlőjének utalták át. 1931-ben segélycsalással vádolták meg, mert megpróbált öszeresként némi mellékkeresethez jutni, s 1933-ban is ez volt a vád ellene, ekkor ugyanis utcai ripacskodással gyűjtött alamizsnát. A jobb- és a baloldali politikai szervezeteket is megkörnyékezte segítségért. Igyekezett meggyőzni a hatóságokat, hogy háromszor annyi élelemre van szüksége, mint másnak, gyomorsérülése miatt ugyanis az elfogyasztott táplálékknak csak kisebb hányadát képes rendesen megemészteni, de a kérés teljesítésétől mereven elzárkóztak. 1931-ben, amikor végképp elfogyott a türelme, levelet írt Berlinbe a munkaügyi miniszternek, s abban közép-kori rablólovagokhoz hasonlította a stuttgarti társadalombiztosítási hivatalnokokat.¹⁷⁵

A kissé valóban megszállott Adolf G.-t nem csupán az dühítette, hogy neki és családjának szegénységben kell élnie, hanem az is, hogy a társadalombiztosítási apparátus folytonosan megsértette a becsületét és a nem túl előkelő társadalmi státusát. Ez a szervezet mintha azt tekintette volna legfőbb feladatának, hogy kétségbe vonja a kérelmező indítékait és jogosultságát a véleménye szerint őt jogosan megillető támogatásra. A szabályokhoz mereven ragaszkodó, névtelen jóléti szervek megsértették személyét. Az efféle érzések egyáltalán nem voltak ritkák a segélyekért folyamodók körében, különösen azoknál, akik háborúban hozott áldozataik alapján igényelték

a támogatást. A weimari köztársaság nyilvánosan ígéretet tett arra, hogy a mindenkit szükségletei és jogosultsága alapján megillető, egyetemes jóléti rendszert hoz létre, ezzel szemben a jóléti hivatalokban a legtöbb igénylőre a kicsinyes diszkrimináció, a tolatkodás, a sértések rideg valósága várt: ez az óriási szakadék nem segített megszilárdítani az ígéretek köbe véső alkotmány legitimációját.¹⁷⁶

Sokkal baljósatúbb volt azonban az a tény, hogy az egészségügyi és társadalombiztosítási hatóságok – azzal a céllal, hogy racionális és tudományosan megalapozott módszereket dolgozzanak ki a társadalmi nélkülözés, deviancia és bűnözés tanulmányozására, majd idővel e jelenségek kiiktatására a német társadalomból – olyan új politikát támogattak, amely lassan korlátozni kezdte a szegények és fogyatékosok polgári szabadságjogait. Ahogy a népjóléti intézmény óriási bürokratikus szervvé burjánzott, növekedni kezdett a társadalombiztosítási szakemberek körében egyes, már a háború előtt is jól ismert tanok – a faji higiénia, a szociális biológia – befolyása. Rövid idő alatt dogmává merevült az a meggyőződés, hogy a társadalmi deviancia sok változatában örökletes tényezők játszanak szerepet – és itt nemcsak a szellemi és testi fogyatékosokra gondoltak, hanem például a krónikus alkoholizmusra, a sokszorosan visszaeső kisstílű bűnözőkre, sőt a „morális idiotizmusra” is, amelyet például a prostituáltakra tartottak jellemzőnek (akik egyébként nagyrészt gazdasági körülményeik miatt kényszerültek áruba bocsátani a testüket). Orvosok és a szociális rendszerben dolgozó szakértők igen bonyolult katalógusrendszereket állítottak össze az „aszociálisokról”, ahogy a deviáns személyeket akkoriban nevezték. A liberális büntetőreformok hívei azzal érveltek, hogy bár az állami börtönökben fogva tartottak egy kis része – megfelelő képzési programokkal – talán megmenthető a társadalom számára, a többségük menthetetlen, nagyrészt jellemük velük született degeneráltsága miatt.¹⁷⁷ A munkában a rendőrség is részt vett: nagyszámú „hivatásos bűnözőt” és „megrögzött törvénysértőt” azonosítottak és vontak megfigyelés alá. Az eljárás gyakran önbeteljesítő jóslatként hatott, mivel a börtönből szabadult volt elítélteknek a megfigyelés és múltjuk szándékos felfedése kevés esélyt hagyott arra, hogy tisztességes munkát találjanak. A rendőrségnek 1930-ra csak Berlinben már több mint félmillió személytől volt tízujjas ujjlenyomat-gyűjteménye.¹⁷⁸

Az efféle nézetek terjedése az orvostudomány, a rendvédelem, a büntetés-végrehajtás és a szociális munka szakmai köreiben nagyon is kézzelfogható következményekkel járt. Az elítélt bűnözők mentális egészségének felmérésére felkért pszichológusok egyre gyakrabban alkalmaztak biológiai kritériumokat; így történt például egy Florian Huber nevű munkanélküli

csavargó esetében is, akit 1922-ben Bajorországban ítélték el fegyveres rablásért és gyilkosságért. A háborúban többszörösen megsérült, s ezért a Vaskereszttel kitüntetett fiatalemberről szóló pszichológiai jelentés a következőket állította:

...bár egyéb tekintetben nem bizonyítható örökletes sérültsége, mégis bizonyos fokú degeneráltság jelei figyelhetők meg rajta: fiziognómiája például annyira aszimmetrikus, hogy a jobb szeme határozottan lejjebb van a balnál, hajlamos teli torokból beszélni, a fülcimpái hosszúkásak, és ami a legfontosabb, fiatal kora óta dadog.¹⁷⁹

Mindezt bizonyítéknak tekintették – no nem arra, hogy nem állítható bíróság elé, hanem arra, hogy javíthatatlan, s ezért ki kell végezni, ami meg is történt. A jogászok Németország sok részén már szabadon használták a „féreg” és „kártévő” kifejezést a bűnözőkre, s ez arra utalt, hogy kialakulóban van a rend egy új, biológiai jellegű fogalma: eszerint a társadalom olyan, mint a test, csak úgy élhet egészségesen, ha eltávolítják belőle az ártalmas parazitákat és az idegen mikroorganizmusokat. E fogalom pontosabb és átfogóbb definícióját kutatva egy Theodor Viernstein nevű orvos 1923-ban Bajorországban megalapította a Kriminológiai-Biológiai Információs Központot (Kriminalbiologische Informationszentrum) azzal a céllal, hogy információt gyűjtsön az összes ismert bűnelkövetőről, azok családjáról és hátteréről, és ezáltal azonosítani tudja a deviancia örökletes jeleit. Az évtized végére Viernstein és munkatársai óriási mennyiségű esetről gyűjtöttek anyagot, és a legjobb úton jártak afelé, hogy megvalósítsák az álmukat. Hamarosan hasonló központok alakultak Türingiában, Württembergben és Poroszországban is. Sok szakértő vélte úgy, hogy ha ki akarják iktatni az „alacsonyabb rendű” emberek dinasztiáit, akkor csakis kötelező sterilizálással akadályozhatják meg további szaporodásukat.¹⁸⁰

1920-ban két ilyen szakértő, Karl Binding ügyvéd és Alfred Hoche törvényszéki pszichiáter ennél is tovább ment, és egy könyvecskében megalkották az „életre méltatlan élet” kifejezést (lebensunwertes Leben), és azt írták, hogy az úgynevezett ballasztegzisztenciákat, vagyis azokat, akik kizárólag terhet jelentenek a közösségnek, egyszerűen meg kellene ölni. A gyógyíthatatlan betegek és a szellemi fogyatékosok, magyarázták, sok millió márkába kerülnek az államnak, és értékes kórházi ágyak ezreit foglalják el. Jobb lenne, ha engedélyeznék az orvosoknak, hogy végezzenek velük. Ez igen fenyegető új fejlemény volt az elmebetegek, a fogyatékosok, a bűnözők és a deviánsok kezeléséről folytatott vitában. Az elgondolás egyelőre még heves ellenállásba ütközött az orvosi szakma legtöbb képviselője részéről.

A köztársaság az alapvető fontosságú elvek közé sorolta az egyén jogait, s emiatt még a kötelező sterilizáció ötlete sem nyerhetett hivatalos jóváhagyást, sőt számos orvos és jóléti szakember kételkedett egy efféle politika erkölcsi legitimitásában és szociális hatékonyságában. A katolikus egyház és jóléti szervezetei szintén az efféle elképzelésekkel ellentétes hatást fejtettek ki. Amíg a gazdasági körülmények fenntartották azon lehetőség reményét, hogy a köztársaság szociális törekvései egy nap valóra válhatnak, a kötelező sterilizációról és „kényszereutanáziáról” folyó vita nem zárult le.¹⁸¹

II

A német középosztály többféleképpen reagált az 1918-as forradalomra és a weimari köztársaságra. Arról, hogy mindezt valaki hogyan élte át, Victor Klemperer naplója a legrészletesebb beszámoló: ezt korábban az inflációval kapcsolatban már említettük. Klemperer sok tekintetben jellegzetes képviselője az iskolázott német középosztálynak, nem vágyott másra, csak békében élni az életét, a politikának alig szentelt teret, bár a választásokon mindig részt vett, és mindig érdeklődéssel figyelte a politika világának eseményeit. Karrierje nem volt egészen hagyományos, és nem is különösebben kiemelkedő. Egy ideig újságírásból élt, majd az egyetemi világ felé fordult, s a minősítéshez szükséges két értekezését a német, illetve a francia irodalomról nem sokkal a háború előtt fogadták el. Kezddő és kívülálló lévén tudományos pályafutását a Nápolyi Egyetemen kellett kezdenie, ahonnan 1914 előtt aggodalommal figyelte a nemzetközi helyzet romlását. 1914-ben támogatta a német hadüzenetet, és igazságosnak tartotta a német ügyet. Visszatért Németországba, beállt a hadseregbe, a nyugati fronton szolgált, de 1916-ban sérülései miatt leszerelték, és a háború végéig a katonai cenzúra-hivatalnál dolgozott.

Németország veresége sok más középosztálybeli némethez hasonlóan Klemperer számára is véget vetett a biztos karrierről szőtt álmoknak. Egy ilyen ember csak rendezett körülmények között találhatott megbízható jövedelemforrást és állandó munkát a német tudományos intézményekben.¹⁸² 1918 utolsó két hónapjának eseményei több tekintetben is igen felkavaróak voltak számára. Naplójában a következőket írta:

Az újság ma rengeteg szégyent, katasztrófát, összeomlást és korábban elképzelhetetlennek tartott dolgot tár elém. Teljesen elteltem az efféle hírekkel, csak tompultan tudomásul veszem őket, és már alig olvasok...

Abból, amit látok és hallok, az a véleményem alakult ki, hogy egész Németország az ördögé lesz, ha nem söprik el hamarosan ezeket a Katona- és Munkás-Nem-Tanácsokat, az esztelenségnek és tudatlanságnak ezt a diktatúráját. Minden reményem a hadsereg valamelyik tábornokában van, aki most tér haza a frontról.¹⁸³

Az átmenetileg Münchenben dolgozó Klemperer riasztónak találta a forradalmi kormány 1919 elején tanúsított viselkedését – „nagy lelkesedéssel szónokolnak a szabadságról, miközben zsarnokságuk egyre rosszabb” –, s mint írja, órákra elvonult a könyvtárba, tudományos munkát végezni, miközben odakint az előrenyomuló különítményesek golyói süvítettek.¹⁸⁴ Klemperer mindennél jobban vágyott a normalitásra és stabilitásra, ám hiába. 1920-ban, mint már volt szó róla, állást kapott a Drezdai Műszaki Egyetemen, ahol francia irodalmat tanított, kutatómunkát végzett, írt, tudományos lapot szerkesztett, s közben egyre bosszúsabban figyelte, hogy fiatalabb kollégái jobb intézményekben magasabb beosztásokban dolgoznak. A kor jellegzetes mérsékelt konzervatív figurája, ez a kulturális hozzáállásban és identitásban ízig-vérig hazafias német polgár őszintén hitt a nemzeti eszmében, s ezt hosszasan ki is fejtette a 18. századi francia irodalom történetéről szóló munkájában.

Egy igen fontos szempontból azonban nagyon más volt, mint a többiek – Victor Klemperer zsidó származású volt. A rendkívül liberális berlini reformzsinagóga rabbijának fiaként született, de már a protestáns vallásban keresztelték meg, s ezzel bekerült az ily módon akkulturálódó német zsidók egyre népesebb táborába. A döntés nem annyira vallási volt, mint inkább szociális, hiszen nem tanúsított különösebb érdeklődést egyik vallás iránt sem. 1906-ban az akkulturáció újabb bizonyítékaként feleségül vett egy nem zsidó német nőt, Eva Schlemmer zongoristát, akivel igen sok tekintetben megegyezett intellektuális és kulturális érdeklődésük, melyből a filmek iránti rajongásuk külön is kiemelkedett. Nem született gyermekük. Az 1920-as évek hányattatásaiban ez a házasság volt Klemperer életének stabil pontja, még a mind gyakoribb, a fokozódó hipochondriától felerősített egészségügyi problémái ellenére is.¹⁸⁵ Az 1920-as években kiegyensúlyozott, bár nem teljesen elégedett életét csak a polgárháborútól való félelem zavarta meg, de a polgárháború nem következett be, és 1923 után a veszélye is csökkent.¹⁸⁶ Naplóját a munkájával, vakációival, szórakozásaival, családjával, barátaival, munkatársaival és a mindennapi életével kapcsolatos élmények töltötték meg. „Gyakran kérdezem magamtól – írta 1927. szeptember 10-én –, hogy miért vezetek ilyen részletes naplót” – de a kérdésre nem tudott válaszolni, egyszerű kényszer volt ez nála: „képtelen vagyok

abbahagyni”.¹⁸⁷ Kétséges volt, hogy valaha is kiadják-e, amit írt. Akkor hát mi volt a célja? „Csak gyűjtöm az életet. Folyamatosan gyűjtöm a benyomásokat, az ismereteket, az olvasmányokat, az eseményeket, mindent. De ne kérdezzék, miért!”¹⁸⁸

Klemperer időnként megjegyezte, hogy úgy érzi: előmenetelét akadályozza zsidósága. Noha egyre több francia irodalomtörténeti tárgyú, tudományos írása jelent meg, megrekedt a Drezdai Műszaki Egyetemen, és nem volt lehetősége átkerülni egy jelentős egyetemi intézménybe. „Vannak reakciós és liberális egyetemek – írta 1926. december 26-án. – A reakciósok egyáltalán nem alkalmaznak zsidókat, a liberálisokban pedig már mindig van két zsidó, akik mellé nem vesznek fel harmadikat.”¹⁸⁹ A weimari köztársaságban mindinkább fokozódó antiszemitizmus Klemperer politikai nézeteiben is gondokat okozott. „Egyre világosabbá válik – írta 1919 szeptemberében –, mennyire új és leküzdhetetlen akadályt jelent számomra az antiszemitizmus. Pedig önként jelentkeztem a háborúba! Megkeresztelkedtem, nacionalista nézeteket vallok, mégis két szék közt a pad alatt találok magam.”¹⁹⁰ Az iskolázott középosztálybeli zsidók körében egyébként Klemperer elég szokatlanak számított a maga konzervatív politikai nézeteivel. Bár szimpatizált a német nacionalisták általános politikai eszméivel, egyre hevesebb antiszemitizmusuk miatt nem támogathatta őket, akár-mennyi nosztalgiát táplált is a háború előtti bismarcki és vilmosi birodalom iránt. Sok más némethez hasonlóan Klemperer is „apátiát és közönyt” érzett a weimari köztársaság heves pártpolitikai csatározásaival kapcsolatban.¹⁹¹ A baloldallal szemben ösztönösen ellenséges volt, de amikor 1920 márciusában hírt vett a berlini Kapp-puccsnak, mégis kötelességének érezte, hogy a következőket írja:

A jobboldalhoz való vonzódásom alaposan meggyengült... az állandó antiszemitizmus miatt. Nagyon szívesen látnám, ha a mostani puccsistákat falhoz állítanák, mivel képtelen vagyok bármiféle szimpátiát érezni az esküszegő hadsereg iránt, mint ahogy az éretlen és fegyelmezetlen diákok iránt sem – de ugyanígy vagyok a „legális” Ebert-kormánnyal is, hogy a radikális baloldaltól már ne is beszéljünk. Mindegyiket lehangelőnek találok.

„Micsoda gyötrelmes tragikomédia – írta –, hogy 5000–8000 katona az egész német birodalmat megdöntheti.”¹⁹²

Talán meglepő, hogy egy olyan ember, aki egész munkásságát a francia irodalom tanulmányozásának szentelte, nagy híve volt egy franciák ellen indítandó újabb háborúnak – ez talán a nyugati fronton szerzett háborús

tapasztalataiból, talán a versailles-i szerződéssel szembeni nyilvánvaló felháborodásából fakadt. Egy ilyen háború persze aligha tűnt lehetségesnek a weimari köztársaság idején. 1921. április 20-án a következőket írta:

A monarchia az én lobogóm. A régi német hatalomra vágyom, azt akarom, hogy ismét csapjunk le Franciaországra. De miféle undorító társaságot jelentenek a német rasszisták! Pedig még undorítóbb lesz, ha Ausztria is csatlakozik hozzánk. Ráadásul mindazt, amit most érzünk, azt 1870 után a franciák is többé-kevésbé jogosan érezhették. II. Vilmos alatt nem lehettem volna professzor, és mégis...¹⁹³

Már 1925-ben potenciális katasztrófának tartotta Hindenburg elnökké választását, ami szerint csak Ferenc Ferdinánd főherceg 1914-es meggyilkolásához lenne fogható. „A fasizmus mindenütt jelen van. A háború rémségei feledésbe merültek, Európa az oroszok keltette rémület hatása alatt áll.”¹⁹⁴ Ahogy telt az idő, Klemperer belefáradt az állandó politikai izgalmakba. 1932 augusztusában, amikor kezdetét vette a weimari köztársaság utolsó, zűrzavaros szakasza, a következőket írta:

Egyébként pedig: nem kell megírnom korom történetét. Az én információim unalmasak. A politikai pártok részben tászátnak, részben olyan félelmet keltenek bennem, amelynek nem akarok behódolni, és egyikük iránt sem érzek semmiféle lelkesedést. Ez az egész értelmetlen, méltatlan és nyomorúságos – senki sem adja önmagát, mindenki csak báb... Hitler a kapuk előtt – vagy ki más? És mi lesz velem, zsidó professzorral?

Szívesebben írt arról a kis fekete cicáról, amely véletlenül tévedt be a házukba, és azonnal a szívükbe zárták.¹⁹⁵ Részben a fenyegető politikai helyzet, részben pedig felesége súlyos, klinikai depressziója és gyakori betegségei miatt Klemperer egyre kevesebbet írt, s 1932 végére úgy tűnt, hogy teljesen felhagy a naplóírással.

Politikai pesszimizmusa nem kis mértékben személyes problémáin alapult, hozzáállása azonban igen hasonló volt sok más hazafias, liberális-konzervatív német zsidóéhoz, akik nem érezték jól magukat a weimari köztársaság konfliktusai közepette. A szélsőségek iránti ellenszenvében, valamint az őt körülvevő erőszak és fanatizmus miatti nyugtalanságában minden bizonnyal számos középosztálybeli német osztozott, származásától függetlenül. A zsidó származása miatt hátrányos megkülönböztetést elszenvedő Klemperer azonban éles szemmel és keserű gúnnyal szemlélte a jövőre nézve – amint helyesen megérezte – nem sok jóval kecsegtető fejleményeket.

Ugyanakkor nem sújtotta különlegesen sok hátránnyal az antiszemitizmus. Nem került semmilyen erőszakos cselekmény közelébe, naplójában nem ejtett szót arról, hogy személyét inzultus érte volna. A hozzá hasonló zsidó származású polgárok a weimari köztársaságban egyébként hivatalosan sokkal nagyobb szabadságot és egyenlőséget élveztek, mint korábban bármikor. A köztársaság új lehetőségeket nyitott meg előttük a közszolgálatban, a politikában, a különféle szakmákban, sőt a kormányban is: Vilmos császár idején például elképzelhetetlen lett volna, hogy a külügyminiszter zsidó legyen, mint Walther Rathenau. A sajtó zsidó tulajdonú része – és különösen az 1920-as évek berlini újságjainak több mint felét megjelentető két liberális zsidó cég, a Mosse és az Ullstein kezében lévő lapok – határozottan támogatta a köztársaság liberális intézményeit. Az a tény, hogy a művészetek felszabadultak a cenzúra és a hivatalos rosszállás alól, sok zsidó író, festő és zenészt emelt a modernista kultúra élvonalába, s ezek könnyen elvegyültek az olyan nem zsidó alkotók között, mint Paul Hindemith zeneszerző, Bertolt Brecht költő és drámaíró vagy Max Beckmann és George Grosz képzőművészek. A zsidók úgy fejezték ki a köztársaság iránti elkötelezettségüket, hogy főként a demokratákra, illetve kisebb mértékben a baloldali pártokra szavaztak.¹⁹⁶

Másrészt viszont – részben az ezen fejleményekre adott válaszként – az 1920-as években a német politikában és társadalomban kiszélesedtek és elmélyültek az antiszemita áramlatok. A Pángermán Szövetség és más jobboldaliak már a háború előtt is ontották a zsidóságot a német nemzet bomlasztásával vádoló propagandát. Ezeket a rasszista összeesküvés-elméleteket lelkesen tette magáévá a hadsereg vezetőinek egy része, például Ludendorff, akinek hírhedt megnyilvánulása volt a zsidók összeírása még a háború idején, 1916 októberében. Erre a hadsereg felső vezetése adott utasítást abban a reményben, hogy a háború után az ilyen listák segítségével megakadályozhatják a zsidók bekerülését a tisztikarba. A cél az volt, hogy különféle statisztikákkal felfedjék a zsidók gyáva és hűtlen természetét, például hogy a hadseregben lakossági arányukhoz képest kevesebb a zsidó, az egyenruhát öltő zsidók pedig a számarányukhoz képest nagyobb mértékben kerülnek irodai beosztásba. A vizsgálat azonban a várttal ellentétes eredményt hozott: sok zsidó származású német, mint Victor Klemperer is, meggyőződéses hazafi volt, és szívvel-lélekkel azonosult a birodalommal. A fegyveres erőben a zsidók nemhogy alul-, hanem inkább felülreprezentáltak voltak, és ugyanez állt a frontokon harcolókra is. Az összeírás tehát meghiúsította az antiszemita tisztek szándékait, ezért eredményeit igyekeztek eltitkolni. Maga az összeírás ténye azonban még akkor is nagy haragot gerjesztett a német zsidóság körében, ha a közkatonák többsége egyáltalán nem osztozott feljebbvalói hozzáállásában.¹⁹⁷

A háború után a jobboldalon széles körben elterjedt nézet, miszerint a német hadsereget „hátra döfték” az 1918-as forradalmárok, gyorsan átalakult antiszemita demagógiává. Ludendorff és a hozzá hasonlók a zsidókat tartották a „hátra döfőknek”: ők vezették az olyan, bomlasztó szervezeteket, mint a Kommunista Párt, ők fogadták el a versailles-i békediktátumot, és ők hozták létre a weimari köztársaságot. A valóság persze az, hogy a német hadsereg 1918-ban katonai vereséget szenvedett. Amint már láttuk, szó sem volt semmiféle hátradöfésről. A békeszerződést aláíró vezető politikusok, mint Matthias Erzberger, nem voltak zsidók. És bár valóban sok zsidó volt a Kommunista Párt vezetésében (például Rosa Luxemburg) vagy az 1919 eleji müncheni események élén (mint Eugen Leviné), ők nem zsidóként, hanem forradalmárként tevékenykedtek, akárcsak sok nem zsidó társuk, köztük Karl Liebknecht, akit ultrabaloldali politikai nézetei miatt a jobboldalon sokan automatikusan zsidónak véltek. A zsidó származású németek legtöbbje a középutas liberális pártokat vagy – kisebb mértékben – a szociáldemokratákat támogatta, nem pedig a forradalmi baloldalt, amelynek erőszakos aktív politizálása megdöbbenett és taszította a Klempererhez hasonló, tiszteletre méltó polgárokat. Az 1918–19-es események mindazonáltal nagy lökést adtak a jobboldali antiszemitizmusnak, és sok ingadozót győztek meg arról, hogy a zsidókról szóló rasszista összeesküvés-elméletek mégiscsak igazak.¹⁹⁸

A szélsőjobboldali propaganda mellett, mely az 1918–19-es katasztrófáért a zsidókat tette meg bűnbaknak, megjelent az antiszemitizmusnak egy szélesebb körben osztott formája is, mely különösen a háborús nyereszkesedők és azon kisszámú pénzember ellen irányult, akiknek az infláció közepette sikerült gyorsan meggazdagodniuk. Gazdasági válsághelyzetben mindig fellobbant az antiszemitizmus lángja, és a weimari köztársaságot sújtó gazdasági krízis mellett Németország minden más korábbi problémája eltörpült. Friss konfliktust okozott az egyre gyorsuló ütemű bevándorlás is, mivel mind több elszegényedett zsidó menekült Nyugatra az oroszországi antiszemita erőszakhullám és polgárháború elől. Az első világháború előtt talán ha 80 ezer „keleti zsidó” élt Németországban, s az ő érkezésük – meg a Lengyelországból és máshonnan származó, jóval nagyobb számú bevándorló munkás beáramlása – miatt 1913-ban a német kormány egészen egyedülálló állampolgári törvényt léptetett életbe, amelynek értelmében csak az mondhatta magát német nemzetiségűnek, aki bizonyítani tudta, hogy vannak német ősei.¹⁹⁹ A háború után az Oroszországon végigsöprő bolsevik forradalom, illetve a forradalom cári ellenfeleinek zsidóellenes pogromjai és mészárlásai ismét felerősítették a zsidók beözönlését. Bár a bevándorlók viszonylag kevesen voltak és gyorsan akkulturalódtak, könnyű célpontot

kínáltak a köznép haragjának. A hiperinfláció tetőpontján, 1923. november 6-án egy újságíró súlyos zavargásokról számolt be Berlin egyik olyan városrészéből, ahol sok keletről érkezett zsidó bevándorló élt:

A mellékutcákat őrző tömeg lepi el. A sötétség leple alatt folyik a fosztogatás. A Dragonerstrasse sarkán egy cipőboltot már ki is fosztottak, az utcát ellepik a kirakat üvegtáblájának cserepei. Hirtelen sípszó harsan. Az utca teljes szélességében rendőrkordon nyomul előre, mint valami élő emberi lánc. „Hagyják el az utcát! – kiáltja egy rendőr. – Térjenek haza!” A tömeg lassan továbbhalad. Mindenütt ugyanaz a kiáltás harsan: „Verjétek agyon a zsidókat!” A demagógok oly hosszú ideje manipulálják az éhezőket, hogy azok most dühödten esnek neki a Dragonerstrasse pincéiben százalmas kis kereskedéseket üzemeltető, nyomorúságos embereknek... nem az éhség készítet fosztogatásra, hanem a feltüzelt rasszista gyűlölet. Suhancok szegődnek minden, kicsit is zsidónak tűnő járóelő nyomába, hogy a megfelelő pillanatban nekik essenek.²⁰⁰

Az erőszak efféle nyilvános kitörései azt jelezték, hogy a német politika peremén elhelyezkedő csoportokhoz hasonlóan immár az antiszemita és szélsőjobboldali erőszakot és terrort kelteni vagy alkalmazni céljaik elérése érdekében, és nem érik be – mint 1914 előtt – pusztán szavakkal. Az eredmény egy mindmáig nem kellően dokumentált erőszakhullám lett a zsidók és tulajdonaik ellen, a csöcselék zsinagógákra támadt és zsidó temetőket szentségtelenített meg.²⁰¹

Az 1918 utáni és a háború előtti antiszemitizmus közötti különbség nem csak abban állt, hogy példátlan hajlandóság mutatkozott a vehemens előítéletek erőszakos cselekménnyé alakítására. Bár a weimari köztársaság alatt a németek túlnyomó többsége még elvetette a zsidók elleni fizikai erőszak gondolatát, az antiszemitizmus nyelvezete soha nem látott mértékben ágyazódott be a politika fő áramlataiba. A lapok szerkesztőségi cikkeiben vagy politikai incidensekről, beszédekről, perekről szóló tudósításaiban mindennaposá váltak az olyan kifejezések, mint „hátradöfés”, „novemberi árulók”, „zsidó köztársaság”, a Németország meggyengítésére irányuló „zsidó-bolsevik összeesküvés” és sok más hasonlóan demagóg jelszó. Naponta hangozott el ilyesmi az államok és a köztársaság törvényhozásában is, a köztársaság fennállásának középső éveiben a szociáldemokraták után második legnagyobb politikai erőnek számító nacionalisták szónoklatait át- meg átszótták az antiszemita szövegek, és ezek a mindennapos kirohanások jóval szélsőségesebbek voltak a háború előtti konzervatív támadásoknál.

E szólamokat aztán felerősítve visszhangozták azok a jobboldali szakadár szervezetek, amelyek együttesen sokkal szélesebb körű támogatást élveztek, mint Ahlwardt, Böckel antiszemita pártjai és a hozzá hasonlók. A mély-ségesen konzervatív és nacionalista, antiszemitizmusra mindig is hajlamos német protestáns egyház szoros kapcsolatot ápol a legtöbb ilyen csoporttal, ám az 1920-as években a katolikus antiszemitizmus is felerősödött, aminek oka a bolsevikoktól való félelem volt, hiszen azok a háború végén Magyarországon és Oroszországban már heves támadásokat intéztek a kereszténység ellen. 1918 után a jobboldalon és középen álló német választópolgárok jelentős tömegei áhították a német nemzeti büszkeség és dicsőség újjászületését. Többé-kevésbé meg voltak győződve arról, hogy ez csak úgy válhat valóra, ha legyőzik a bomlasztó „zsidó” szellemet, amely a háború végén térdre kényszerítette Németországot.²⁰² Az antiszemita szónoklatok özöne sok német érzékenységet eltompította, és semmi különös sem láttak abban az új mozgalomban, amely fanatikusan vallott elveinek középpontjába az antiszemitizmust állította: a Nemzetiszocialista Német Munkáspártban.

3

A NEMZETISZOCIALIZMUS ELŐRETÖRÉSE

BOHÉM FORRADALMÁROK

I

Amikor Kurt Eisner az 1918 októberében meghirdetett általános amnesztiával kiszabadult a müncheni Stadelheim börtön 70-es számú zárkájából, kevesen gondolták volna, hogy hamarosan Németország egyik forradalmi vezetője lesz. A színikritikus Eisner a bajor főváros Schwabing nevű művésznegyedének jellegzetes figurája volt.¹ Már külső megjelenése is bohémságot sugallt. A kis termetű, hosszú szakállú férfi mindig fekete kabátot és hatalmas, széles karimájú kalapot viselt, orrán apró, acélkeretes szemüveg ült. Eisner Berlinben született 1867-ben, középosztálybeli zsidó szülők gyermekeként. A Szociáldemokrata Párt jobbszárnyához tartozott, és az 1900-as évek elején kirúgták a helyi újságtól, mivel a marxizmussal való szakítást sürgető „revizionistákat” támogatta. Sok revizionistához hasonlóan Eisner is ellenezte a háborút. Vezető szerepet játszott a Független Szociáldemokrata Párt megalapításában, és 1918 januárjában sztrájkorozatot szervezett a mielőbbi békekötés kikényszerítésére.²

Amikor 1918. november 7-én megkezdődött a Német Birodalom szét hullása, a kiváló szónoki képességekkel rendelkező, politikai konvenciókat megvető Eisner magához ragadta a kezdeményezést Münchenben. A többségi szociáldemokraták hagyományos, rendezett békedemonstrációt szerveztek rézfúvósokkal és zászlót lengető tüntetőkkel, de Eisner felugrott a szónoki emelvényre, és felszólította a tömeget, hogy foglalja el a laktanyákat, és vonja ellenőrzése alá a várost. Követőivel együtt ő maga pontosan ezt tette, s a katonaság részéről nem ütközött ellenállásba. A forradalmi munkás- és katonatanácsok egyetértésével Eisner kikiáltotta a köztársaságot, és forradalmi kormányzatot hozott létre a független és a hagyományos (többségi) szociáldemokraták részvételével. Az Eisner-kormány azonban teljes kudarcot vallott az élelmiszer-ellátás biztosítása, a munkahelyteremtés, a csapatok leszerelése és a közlekedés működtetése terén. A konzervatív bajor parasztság rossz szemmel nézte a müncheni felfordulást, és nem szállított több élelmiszert a fővárosnak, a szövetségesek pedig rekvirálták a mozdonyok többségét. A munkások közbekiabálásokkal zavarták meg Eisner beszédeit, és a gyűléseken belefojtották a szót a kormányfőbe. „Maga egy anarchista [...], maga nem államférfi, csak egy bolond. [...] Tönkreteszi az országot a rossz kormányzásával” – mondta dühösen a kabinet egyik tagja Eisnernek

a kormányülésen.³ Nem csoda, hogy a január 12-i választásokon Eisner függetlenjei megalázó vereséget szenvedtek, és a többségi szociáldemokraták elsőprő győzelmet arattak.

Eisner a radikális bajor jobboldal által legjobban gyűlölt embertípust testesítette meg: bohém, berlini, pacifista zsidó újságíró volt, akit agitatori tevékenysége miatt letartóztattak az 1918. januári sztrájkhullám idején. Szabadulása után titkárával, Felix Fechenbach újságíróval együtt a bajor levéltárakból származó titkos, terhelő dokumentumokat publikált a háború kitöréséről. Egyszóval személye tökéletesen alkalmas volt a háborús vereséget megmagyarázó „hátdőfés”-teória igazolására. A szélsőjobb izzó gyűlölete 1919. február 21-én utolérte a miniszterelnököt: egy fiatal, arisztokrata (egyébként félzsidó származású) diák, Anton von Arco-Valley gróf a nyílt utcán közvetlen közlő két golyót eresztett a parlament felé siető kormányfő hátába. Eisner azonnal meghalt.⁴ A merénylet erőszakhullámot indított el a bajor fővárosban. Eisner testőrei rálöttek a merényletre, és a sebesült fiatalembert csak Fechenbach gyors közbeavatkozása mentette meg attól, hogy a dühös tömeg a helyszínen meglincselje. A sebesültet abba a börtöncellába zárták be, ahol alig egy évvel korábban az áldozata raboskodott. Eisner egyik csodálója nem sokkal később beszélt a parlamentbe, előrántott egy fegyvert, és a gyűlésterem kellős közepén a képviselők szeme láttára két golyót eresztett Eisner fő ellenfelébe, a többségi szociáldemokraták vezetőjébe, Erhard Auerbe, aki éppen hogy túlélte a támadást. Közben Eisner kabátjának zsebében megtalálták a kormányfő lemondónyilatkozatának fogalmazványát. A merénylet teljesen értelmetlen tettnek bizonyult.

A további erőszaktól tartva a bajor parlament felfüggesztette működését, és a többségi szociáldemokraták szavazás nélkül legitim kormánynak minősítették azt a koalíciós kabinetet, amelyet egy viszonylag ismeretlen politikusuk, Johannes Hoffmann vezetett. Az Eisner temetését övező tömegdemonstrációk során a kormány képtelen volt fenntartani a közrendet. Hatalmi vákuum alakult ki; a munkás- és katonatanácsok fegyvert és löszert halmoztak fel. A kommunisták magyarországi puccsának hírére a felbátorodott szélsőbaloldali erők kikiáltották a Bajor Tanácsköztársaságot. A parlamentáris kormányzást szovjet típusú rendszer váltotta volna fel.⁵ Az új tanácsköztársaság vezetője azonban nem volt Leninhez fogható kaliberű politikus. Ismét egy bohém irodalmár ragadta meg a kormányrudat – a meggyilkolt színkritikus helyett egy alig 25 éves költő és drámaíró, Ernst Toller. Az inkább anarchista, mint szocialista Toller hasonszórú barátokkal vette körül magát: kormányának tagja lett egy másik drámaíró, Erich Mühsam és egy jól ismert anarchista író, Gustav Landauer is. A munkás- és katonatanácsok támogatták az éles nyelvű schwabingi értelmiség által „kávéházi

anarchisták rezsimjének” nevezett kormányt, ezért a szociáldemokrata Hoffmann-kabinet az észak-bajorországi Bamberg városába menekült. Miközben Toller a művészeti élet átfogó reformjával foglalatzkodott, kormánya bejelentette, hogy a Müncheni Egyetemet minden tanulni vágyó fiatal előtt megnyitja, kivéve a történettudomány iránt érdeklődőket, ezt a „civilizációra káros diszciplínát” (sic!) ugyanis eltörölték. Egy másik miniszter azzal lepte meg a közvéleményt, hogy a kapitalizmus végét az „ingyempénz” bevezetése fogja elhozni. Franz Lipp külügyi népbiztos táviratban panaszkodott a moszkvai elvtársaknak, hogy a „szökevény Hoffmann magával vitte a minisztériumom illemhelyének kulcsait”, és hadat üzent Württembergnek, valamint Svájcnak, mivel „ezek a kutyák nem akarnak nekünk hatvan mozdonyt kölcsönadni. Biztosra veszem, hogy győzni fognak” – tette hozzá.⁶

A Hoffmann-kormány sebtében összetoborzott, önkéntesekből álló haderejének támadását a felfegyverzett munkás- és katonatanácsok tagjaiból álló „Vörös Hadsereg” könnyűszerrel visszaverte. A tűzharcban huszan életüket vesztették, és a helyzet egyre zavarosabb lett. Az összecsapás napján a jól szervezett kommunista frakció két orosz bolsevik, Max Levien és Eugen Leviné vezetésével durván félreállította a „kávéházi anarchistákat”. A Németországi Kommunista Párt jóváhagyását meg sem várva bolsevik rendszert vezettek be Münchenben, és felvették a kapcsolatot Leninnel, aki udvariasan megkérdezte, sikerült-e már államosítaniuk a bankokat. Levien, aki 1914-ben, a világháború kitörésekor véletlenül ragadt Németországban, ahol besorozták a német hadseregbe, Lenin utasításait követve elkezdte letartóztatni az arisztokrácia és a felső középosztály tagjait. Miközben München főtemplomát az „Ész istennőjének” forradalmi szentélyévé alakították, a kommunisták húszezer fős, állig felfegyverzett és jól képzett „Vörös Hadsereget” hoztak létre. Kiáltványok hirdették, hogy Bajorország lesz Európa bolsevizálásának első állomása; a munkások katonai kiképzést kapnak, és minden magántulajdonban lévő fegyvert be kell szolgáltatni halálbüntetés terhe mellett.⁷

Ezek a fejlemények sokkal jobban aggasztották a Hoffmann-kormányt, mint a kávéházi anarchisták alig egyhetes uralma. Fennállt a veszélye egy Budapesttől – akár Bécsen át – Münchenig tartó bolsevik forradalmi tengely létrejöttének. A bambergi szociáldemokratáknak ütőképes haderőre volt szükségük. Hoffmann elfogadta Franz Ritter von Epp ezredes 35 ezer fős szabadcsapatának (Freikorps) támogatását. Ehhez a haderőhöz reguláris katonai egységek is csatlakoztak, volt egy páncélvonatuk, rendelkeztek gépfegyverekkel és más komolyabb hadifelszereléssel. München közben teljes káoszba süllyedt: az általános sztrájk miatt leállt a termelés, a közszolgál-

tatások megszűntek. A szabadcsapatok blokádja alá vett városban egyre gyakoribb lett a rablás és a fosztogatás. Senkinek nem lesz kegyelem, jelentették be a támadók, akinél fegyvert találnak, a helyszínen agyonlövők. A megremült munkás- és katonatanácsok megvonták a bizalmat a kommunistáktól, így a város a bolsevikok lemondása után kormány nélkül maradt. A Vörös Hadsereg egyik alakulata a Luitpold Gimnáziumban fogva tartott túszonek élte ki frusztrációját. A foglyok között volt a háború vége felé alapított antiszemita, pángermán Thule Társaság (Thule-Gesellschaft) hat tagja. A társaság elnevezése a tisztavérű árják legendás északi őshazájára, Izlandra (Thule) utalt, jelvényük az árja eredetű szvasztika (horogkereszt) volt. A csoport a háború előtti Teuton Rend (Germanenorden) szélsőjobboldali titkos társaságból nőtt ki, és egy önjelölt báró, Rudolf von Sebottendorf vezette, akit Adam Glauer néven a rendőrség is nyilvántartott mint közismert csalót. A társaság tagjai közül többen a Harmadik Birodalom prominensei lettek.⁸ Korábban Arco-Valley, Kurt Eisner gyilkosa is szeretett volna a Thule Társasághoz csatlakozni. A bosszúért lihegő, kétségbeesett vöröskatonák felsorakoztattak tíz embert a túszonek közül, kivégzőosztag elé állították és agyonlőtték őket. A legyilkoltak között volt Thurn und Taxis herceg, a fiatal Westarp grófnő és két másik arisztokrata, valamint egy idősebb professzor, akit azért tartóztattak le, mert nyilvánosan bírálta a bolsevik rezsimet. A többi áldozat a támadó szabadcsapatok foglyul ejtett tagjai közül került ki.

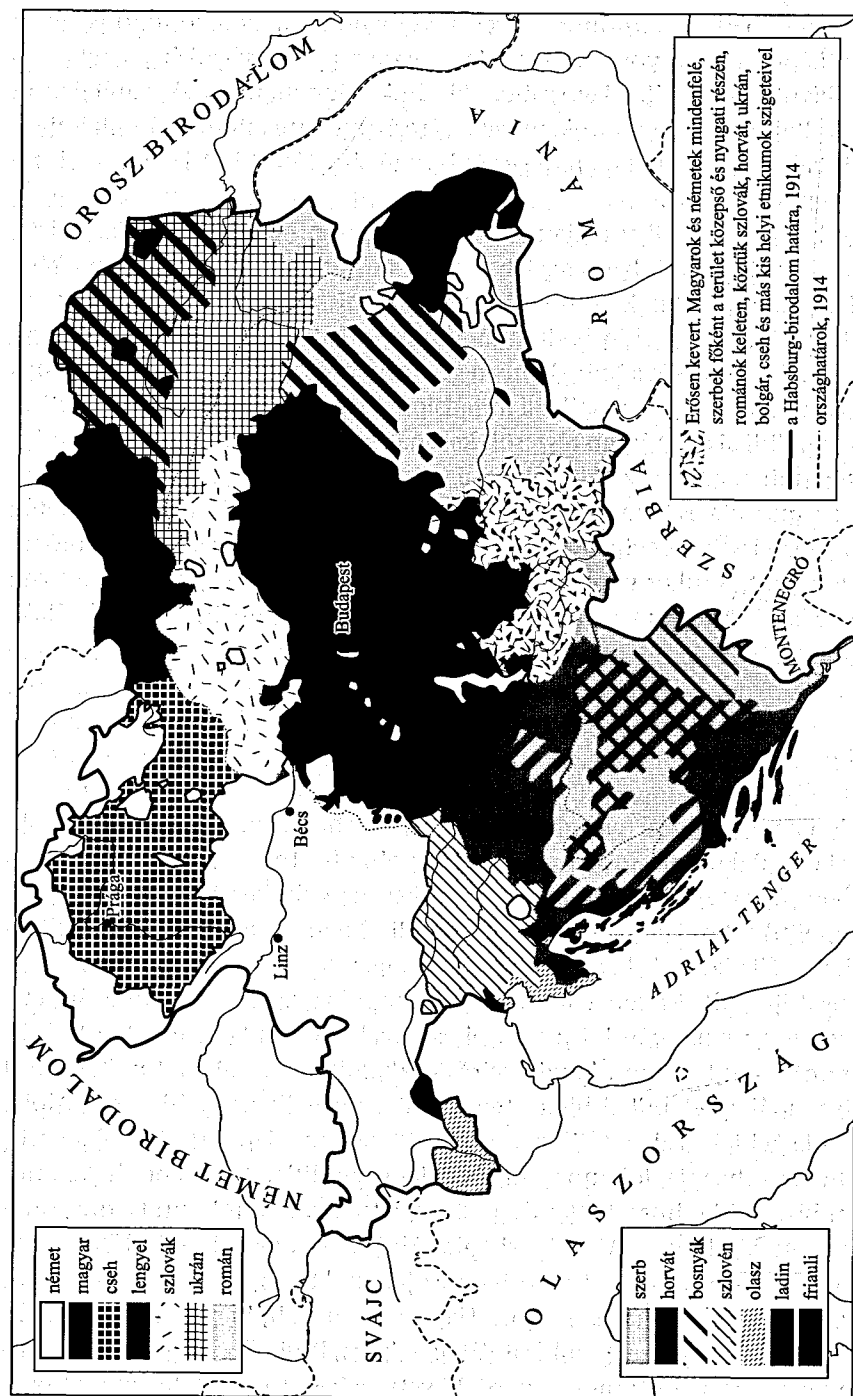
A mészárlás hírére a szabadcsapatok katonái rettenetesen feldühödtek. A győztesek szinte ellenállás nélkül vonultak be Münchenbe, ahol vérfürdőt rendeztek. A forradalmi vezetőket, köztük Eugen Levinét, elfogásuk után a helyszínen agyonlőtték. Az anarchista Gustav Landauert a Stadelheim börtönbe hurcolták, ahol puskatussal szétverték a fejét, kétszer beelöltek, és végül halálra rugdosták a börtönudvaron. A holttest két napig feküdt a rémtett helyszínén. Egy részeg katonákból álló alakulat május 6-án rajtaütött egy katolikus munkásegylet gyűlésén, miután egy spicli besúgta, hogy az összegyűlt munkások valójában forradalmárok. Huszonegy teljesen ártatlan embert betelereltek egy közeli pincébe, megverték és legyilkolták őket, majd a holttestekről minden értéket leszedtek. Rengeteg embert öltek meg „menekülés közben”, köztük olyanokat, akik korábban állítólag kommunisták voltak, a besúgók szerint fegyvereket rejtegettek. Sokakat kiráncigáltak olyan házakból, ahonnan a katonák lövéseket hallottak, és az utcán kivégezték őket. A terror a hivatalos becslések szerint legalább hatszáz áldozatot szedett, de a halottak száma valójában ennek a kétszerese lehetett.⁹ A vérfürdő után Hoffmann mérsékeltjeinek nem sok esélye maradt Münchenben, bár a város elleni támadást ők rendelték el. Ellenforradalmi „fehér” kormány alakult, amely üldözőbe vette a maradék forradalmá-

rokat, miközben a különítményesek szabadon garázdálkodhattak, és a legritkább esetben vonták őket felelősségre a gyilkosságaikért, s akkor is rendkívül enyhe ítéleteket szabtak ki rájuk. Münchenben akadálytalanul tomboltak a szélsőséges erők, mivel a városban szinte minden társadalmi és politikai csoportot harag, rettegés és bosszúvágy fűtött.¹⁰ A közrend szinte teljesen felbomlott.

A helyzet a tisztikar tagjait is aggasztotta, minthogy az ő feladatuk lett volna egy új reguláris hadsereg létrehozása a régi romjaiból. Mivel a munkás- és katonatanácsoknak komoly befolyásuk volt a katonák körében, az új hadsereg vezetői gondoskodtak róla, hogy a katonák megfelelő politikai nevelést kapjanak, és a Münchenben gombamód szaporodó politikai csoportokká ne jelentsenek veszélyt a forradalom utáni rendszerre. Az 1919 júniusában politikai oktatásban részesült katonák között találjuk a bajor hadsereg egy harmincéves őrvezetőjét, aki végigcsinálta a háborút, a szociáldemokrácia, az anarchia és kommunizmus fordulatos időszakát, részt vett a tüntetéseken, bajtársaival együtt vörös karszalagot viselt, és a többiekhez hasonlóan felszívódott, amikor néhány héttel korábban parancsot kapott, hogy vegyen részt München védelmében. A kis őrvezetőt Adolf Hitlernek hívták.¹¹

II

Hitlert a világméretű felfordulás emelte magasba, semmi más. Ha a dolgok másként alakulnak, soha nem játszott volna fontos történelmi szerepet. A bajor forradalom idején egyszerű közkatona volt, korábban nem folytatott politikai tevékenységet. Az 1889. április 20-án született Hitler az etnikai és kulturális kötelékeket hangsúlyozó pángermán nemzeti identitás megtestesítője volt, hiszen születése és állampolgársága szerint osztrák lett volna. Gyermekkoráról, ifjúságáról és neveltetéséről keveset lehet tudni, és szinte minden, amit korai éveiről írtak, feltételezéseken, torzításokon és legendákon alapul. A biztos tények közé tartozik, hogy édesapja, Alois – Maria Schicklgruber 1837-ben született törvénytelen fia – 1876-ban felvette mostohaapja, Johann Georg Hiedler vagy Hitler vezetéknévét. Semmi nem bizonyítja, hogy Hitler ősei zsidók lettek volna. Johann Georg soha nem tagadta, hogy ő Alois igazi apja. Alois Hitler vámtisztviselő lett egy Braunau am Inn nevű kisvárosban: ez jelentéktelen, de tiszteletre méltó hivatalnoki pozíciónak számított. Háromszor nősült, harmadik házasságából született gyermekei közül csak Adolf és húga, Paula élte meg a felnőttkort. A pszichotörténészek messzemenő következtetéseket vontak le abból, hogy

Az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségei, 1910

Adolf az apját hideg, szigorú, tekintélyelvű és néha erőszakos emberként jellemezte, melegszívű édesanyjára viszont nagy szeretettel emlékezett vissza, de az efféle következtetések pusztá spekulációk.¹²

A Hitler család mindenesetre nem sokáig maradt egy helyen, többször költöztek, mielőtt 1898-ban végleges otthonra találtak Linz egyik külvárosában. Hitler később ezt tekintette szülővárosának. A kis Adolf rosszul teljesített az iskolában, nem szerette a tanítókat, de egyébként semmivel nem tűnt ki osztálytársai közül. Apja 1903-ban bekövetkezett korai halála után édesanyjával, nagynénjével és húgával együtt egy linzi lakásba költözött, ahol arról álmodozott, hogy nagy művész lesz, és szabad idejét rajzolgatással, barátokkal, operalátogatással és olvasással töltötte. 1907-ben két váratlan esemény vetett véget ennek a tétlen, álmodozó életmódnak. Édesanyja meghalt mellrákban, és a bécsi Képzőművészeti Akadémia elutasította a jelentkezését, mivel festményeit és rajzait nem találták elég jónak; a professzorok azt tanácsolták neki, legyen inkább építész. Hitler valóban az épületábrázolásban mutatta a legtöbb tehetséget. Különösen mély benyomást tett rá a Ringstrasse középületeinek súlyos, nyomasztó, historizáló architektúrája. A bécsi Ring palotái erőt és stabilitást sugalltak, miközben a Habsburg Birodalom valós politikai alapjai már szétmállóban voltak.¹³ Hitlert kezdettől fogva a politikai hatalom kifejezésre juttatása érdekelte az építészetben. Az építészet iránti szenvedélye élete végéig elkísérte, de az egyetemre nem adta be a jelentkezését. Még egyszer megpróbált felvételt nyerni a Képzőművészeti Akadémiára, de másodszor is elutasították. A csalódott és érzelmileg megrendült fiatalember Bécsbe költözött. Nagyon valószínű, hogy Linzből magával vitt két meghatározó politikai befolyást. Az egyik Georg Ritter von Schönerer pángermán ideológiája volt, amely a jelek szerint különösen sok követőre talált a felső-ausztriai város Hitler által látogatott iskolájában. A másik Richard Wagner művészete iránti szenvedélyes rajongása volt. Hitler gyakran járt Wagner-operák előadásaira Linzben, megrészegette az ősi germán mítoszok és legendák romantikája, és képzeletét örökre rabul ejtették Wagner félelmet nem ismerő hősei. A következő öt évet az osztrák fővárosban töltötte, és mindvégig szilárdan hitte, hogy előbb-utóbb nagy művész válik belőle.¹⁴

Hitler a visszaemlékezéseiben olyan utólagos koherenciával ruházza fel ezt az időszakot, ami távol állhat a valóságtól. Nagyon kevés megbízható, független tanúvallomás áll rendelkezésünkre akkori tetteiről és gondolatairól. Néhány dolog mégis világos. Először is nem tudta megemészteni, hogy az akadémia felvételijén elbukott, ezért heves gyűlölet izzott benne a polgári konvenciókkal, az elittel, a szabályokkal és a kötöttségekkel szemben. Nem keresett semmilyen rendszeres munkát, tétlen, rendszertelen, bohém

életet élt, és minden megtakarított fillérét Wagner-opera-jegyekre költötte. Amikor kifogyott a pénzből, az utcán aludt vagy tömegszállásokon húzta meg magát. A helyzete csak akkor fordult kissé jobbra, amikor nagynénje küldött neki némi pénzt, és elkezdte eladogatni a festményeit, főként másolatokat. Most már elég pénze volt, hogy kibéreljen egy olcsó szobát a nőtlen férfiak népszállójában, ahol a könyvtárat és az olvasótermet is használhatta. Három évig maradt a szállóban, és a művészvilág peremén egyensúlyozó kétes egzisztenciák bizonytalan életét élte.

A Linzben magába szívott politikai nézeteit megszilárdította, hogy közvetlenül találkozhatott Schönerer pángermán ideológiájával, amely már korábban nagy hatást gyakorolt rá. Hitler kétségtelenül utálta a Habsburg-monarchiát és annak fővárosát, ahol az intézmények megakadályozták művészi becsvágyának kielégítésében. Ennek köszönhetően egyetértett Schönerer követelésével, hogy Ausztria németek lakta területei olvadjanak be a Német Birodalomba. A soknemzetiségű Bécsot visszataszítónak tartotta, és úgy vélte, csak egy etnikailag homogén állam lehet igazán sikeres. Ugyanakkor Hitler felismerte, hogy Schönerer nem tudja megszólítani a tömegeket. Erre alkalmasabb volt Bécs polgármestere, Karl Lueger, akinek antiszemita populizmusa Hitler szerint az emberi természet alapos ismeretéről tanúszkodott. Hitler aligha vonhatta ki magát a népszálló olvasótermében bön-gészhető újságok hétköznapi antiszemitizmusának hatása alól. Saját bevallása szerint ebben az időben sok olcsó antiszemita pamfletet olvasott. A több százszor meghallgatott Wagner-operák is erősítették politikai elfogultságát. Schönerer összes követője, Lueger és Wagner egyaránt antiszemita volt, sokan közülük hevesen gyűlölték a zsidókat, és nincs okunk azt hinni, hogy Hitler kivétel lett volna. Annak ellenére antiszemita lehetett, hogy festményeit zsidó műkereskedőknek adta el, és időnként pénzt kölcsönzött zsidó lakótársaitól. Antiszemitizmusa ebben az időben bizonyára absztrakt, szinte elméleti jellegű volt, a zsidók iránti ellenszenv csak az első világháború után vált zsigeri, megszállott gyűlöletté.¹⁵

Hitler későbbi, önéletrajzi jellegű művének, a *Mein Kampf*-nak legérdekesebb részei közé tartoznak azok az oldalak, amelyeken elmeséli, milyen felfokozott érdeklődéssel figyelte a szociáldemokraták bécsi tömegrendezvényeit. A marxizmus eszmerendszerét visszataszítónak tartotta, és úgy látta, a szociáldemokraták propagandája tele van gyűlölettel és hazug rágalmakkal. Vajon miért hisznek az emberek a marxistáknak, és miért utasítják el Schönerer nézeteit? Hitler azt a választ adta a kínzó kérdésre, hogy a szociáldemokraták nem tűnnek el semmilyen véleménykülönbséget, a munkások körében minden versengő ideológiát kiirtanak, egyszerű és erőteljes eszközökkel élnek, és a nyers erő alkalmazásával nyerik meg maguk-

nak a tömegeket. „Nagy tömegek lelkülete nem fogékony sem a bizonytalanság, sem a gyengeség megnyilatkozásaira [...] inkább az uralkodót, mint a kérésztisztelt” – írta. Világossá vált számára „az egyénnel és a tömeggel szemben alkalmazott fizikai terrornak és a lélektani hatásoknak a pontos kiszámítása. A munkahelyen, a gyárban, a gyűléstermekben és hasonlóképpen a tömegtüntetéseken kifejtett terror mindig sikerrel jár, amíg nem lépnek fel vele szemben hasonló terrorral. [...] A szociáldemokrácia érti a módját, hogy miként kell olyan látszatot kelteni, mintha a nyugalom csak így volna fenntartható, s eközben számító előrelátással, rendíthetetlenül az egyik pozíciót a másik után foglalja el, hol a csendes zsarolás, hol a lopás eszközeivel.”* Mindez részben utólagos bölcsesség lehet, amellyel Hitler visszavetítette saját érzéseit és céljait a korabeli Ausztria egyik legsikeresebb tömegmozgalmára. Ugyanakkor mindenki, aki Bécsben élt az első világháború előtt, saját szemével láthatta a szociáldemokraták példátlan befolyását a tömegekre, és okkal feltételezhetjük, hogy Hitlerre ez nagy hatással volt, sokat tanult belőle, még akkor is, ha a szociáldemokrácia eszméit elvetette.¹⁶

A bécsi évek legfontosabb politikai tapasztalata azonban az állam és a jogrend iránti mélységes megvetés volt. Nincs okunk kételkedni benne, hogy Schönerer követőjeként az ifjú Hitler a német faj megrontójának tartotta a Habsburg-monarchiát, amelyben a németek kényszerből más népfajokkal keveredtek, és nem egyesülhettek a Német Birodalom németségével. „Egy ember létezésének legfontosabb célja nem egy államnak, még kevésbé egy kormánynak, hanem fajtájának a fenntartása. Ha tehát magát az utóbbit fenyegeti egyszer veszély, akkor a törvényesség kérdése a továbbiakban csak alárendelt szerepet játszik” – írta. A faj fennmaradása Hitler szemében felülírta a legitimitás elvét, amelyről egyébként is azt tartotta, hogy gyakran csak a zsarnokság álcája. Ebben a küzdelemben minden eszközt megengedhetőnek érzett. Ráadásul a Habsburgok „rothadó” birodalmában parlamentarizmus uralkodott, s ezt a politikai rendszert Hitler szívből megvetette; amióta hosszabb időt töltött az osztrák birodalmi gyűlés vendégeinek fenntartott galériáján. A bécsi parlamentben a rivális nemzetiségi pártok képviselői teli torokból kiabáltak egymással, mindenki a saját nyelvén üvöltözött, és soha nem jutottak megegyezésre. Hitler különösen utálta a minden tárgyalást megakasztó cseheket. Schönerer legnagyobb tévedése, hogy parlamentáris úton akarta elérni céljait, gondolta. Csak a nép által közvetlenül választott, erőskezű vezető érhet el sikert, vonta le a következtetést.¹⁷

* A *Mein Kampf*-részleteket Ungvári Gyula fordításában idézzük, in: Adolf Hitler: *Mein Kampf* (Harcum). Gede Testvérek, Budapest, 2007. – A szerk.

Semmi nem utal arra, hogy 1914 előtt Hitler ilyen vezetőnek képzelte volna magát, vagy egyáltalán eljátszott volna a politikai szerepvállalás gondolatával. Éppen ellenkezőleg, még mindig művészként képzelte el a jövőjét. A művészi karrier kudarcából fakadó anyagi nyomorúságot némiképp enyhítette, hogy 1913. április 20-án, huszonnégy éves korában kézhez kapta apai örökségét. Gyorsan rendezte függő ügyeit Bécsben, és Németországba költözött, vagyis levonta a gyakorlati következtetéseket a Schönerer-féle pángermanizmusból. Minden ízében hitelesnek hangzik későbbi visszaemlékezése, miszerint Münchenbe érkezve boldogan hagyta maga mögött az osztrák császárváros színes, de számára visszatetsző faji közmopolitizmusát, valamint a Habsburg-monarchiára jellemző politikai zűrzavart és hanyatlást. Ezért a monarchiáért nem érte meg küzdeni, és Hitler távozásában döntő szerepet játszott, hogy életkora szerint hamarosan besorozták volna katonai szolgálatra. Németországban végre otthon érezte magát.

Lakást bérelt Schwabing peremén, és visszatért korábbi életmódjához: híres müncheni épületeket ábrázoló képes levelezőlapokról készített vízfestmény másolatokat, és elég képet adott el ahhoz, hogy szerényen megéljen belőle. A schwabingi bohémek többségéhez hasonlóan kávéházakban és sörözőkben ültette el a szabad idejét, de valójában kívülálló maradt mind a művészvilágban, mind a polgári társadalomban. Eisner, Toller, Landauer és Mühsam élénken részt vettek a színházi életben, anarchista utópiákról vitatkoztak vagy nevet szereztek maguknak íróként és költőként, ezzel szemben Hitler folytatta korábbi, céltalan életét, és meg sem próbált Münchenben képzőművészeti tanulmányokat folytatni. A hivatalos művészeti elit zárt világ maradt a számára, de a felkapott schwabingi kávéházakban intenzív érdeklődést kiváltó avantgárd – Vaszilij Kandinszkij, Paul Klee, Franz Marc, August Macke és a Der Blaue Reiter (A Kék Lovas) csoport minden konvenciót elvető, az expresszionizmus és az absztrakt művészet felé haladó irányzata – ugyancsak értetlenséget és ellenszenvet váltott ki belőle. Festői gyakorlata az ismert épületek gondos, lélektelen megörökítésére korlátozódott; művészi ízlése soha nem lépett túl a bécsi Akadémián megszokott konvencionális, klasszikus ihletésű ábrázolásmódon.¹⁸ Az egyetlen, amiben egy követ fújt a schwabingi bohémekkel, a polgári konvenciók és szabályok elutasítása volt, valamint a művészet világmegváltó erejébe vetett hit.

Hitlert a művészvilág periferiáján egyensúlyozó létéből a világháború kitörése ragadta ki. Fennmaradt egy fénykép, amelyen ő is felfedezhető a München központjában augusztus 2-án összegyűlt, a hadüzenetet ünneplő tömegben. A fiatal festő arca izgatottan ragyog. Három nap múlva önkéntesnek jelentkezett a bajor hadseregbe. A háború első napjainak zűrzava-

rában, amikor tömegesen jelentkeztek önkéntesek katonai szolgálatra, senki nem ellenőrizte Hitler állampolgárságát. Augusztus 16-án besorozták, és azonnal a nyugati frontra küldték. Ezzel – mint később írta – „mintha ifjúkora bántó érzéseitől” szabadították volna meg. Életében először olyan küldetést kapott, amiben hinni tudott, és egy szoros bajtársi közösség tagja lett, amellyel azonosulhatott. „Büszke boldogságtól dagadozott a keble”, hogy végre Németországért harcol.¹⁹ A következő négy évben az ezredénél maradt, először futár volt, majd előléptették őrzetőnek, és kétszer kitüntették harctéri bátorságáért. A vaskereszt első osztályát a sors fintoraként egy zsidó származású tiszt ajánlására nyerte el. Hamarosan súlyosan megsérült egy mérgesgáz-támadásban. A háború késői szakaszában mindkét harcoló felet gyakran érte gáztámadás. Hitler átmenetileg elvesztette a látását, és egy katonai kórházban lábadozott a pomerániai Pasewalkban, Németország északkeleti részén. Itt érte utol a német összeomlás, a fegyverszünet és a forradalom híre.²⁰

A *Mein Kampf*-ban Hitler ezt az eseményt az „évszázad legnagyobb gáztettének” nevezte, amely megghiúsította minden reményét, és fölöslegessé tette minden áldozatát. Amikor közölték vele a hírt, „szeme előtt elsötétült a világ”, tapogatódzva tántorgott vissza a hálóterembe, és fejét a takaróba fúrta. A vereség bizonyára borzasztó megrázkódtatás volt számára. 1918 emléke központi szerepet játszott minden gondolatában és tettében. Hogy történhetett meg ez a katasztrófa? A magyarázat után kutató Hitler hamarosan magáévá tette a gyorsan terjedő „tördőfés-teóriát”. Mindenért a megvetett, megbízhatatlan zsidók okolhatók, állapította meg. Schönerer, Lueger, Wagner és mások összes félig megemésztett, zavaros elmélete és előítélete, amit Hitler addig magába szívott, egyik pillanatról a másikra koherens, takaros és teljesen paranoid mintába rendeződött. Ismét a propagandát tartotta az elsődleges politikai mozgatórugónak: az ellenséges háborús propaganda kívülről bomlasztotta a németek akaraterejét, a kételyt és defetizmust terjesztő zsidó és szocialista propaganda belülről rombolt. A tragédia okain elmélkedve arra a következtetésre jutott, hogy a propagandát mindig a tömegek igényeihez kell szabni:

Minden propagandának népszerűnek kell lennie, és szellemi színvonalát azon tömeg legkorlátoltabb rétegének felfelvőképességéhez kell szabnia, amelyhez fordulni szándékozik. Minél nagyobb az az embertömeg, amelyre hatást kell gyakorolnia, annál alacsonyabbra kell helyeznie önnön szellemi színvonalát. [...] A tömeg felfogóképessége nagyon korlátolt, értelmi színvonala alacsony. Éppen ezért a tömeg nagyon feledékeny. Ezekből a tényekből kifolyólag minden hathatós propa-

gandának csak néhány pontra kell szorítkoznia, és ezeket jelszószerűen addig kell ismételnie, amíg az utolsó ember is meg nem érti e szavakból azt, amit eléje akarunk tárni.

A propaganda mindig az érzelmekre akarjon hatni, ne az értelemre, mert „a nép a maga nagy többségében annyira nőies beállítottságú és hajlamú, hogy sokkal inkább befolyásolják gondolkodásmódját és tevékenységét az érzelmi benyomások, mint a józan megfontolás”. Végül a propaganda legyen állandó, az üzenete soha ne változzon, szikrányi kételyt se mutasson, és ne ismerje el a másik oldal legcsekélyebb igazságát sem.²¹

Valami ilyesmit gondolhatott Hitler, vagy ennek egy kezdetleges, durva változatát, amikor feljebbvalói utasítására 1919 júniusában részt vett azon az ideológiai továbbképzésen, amely elindította politikusi pályafutását. München a konzervatívok szerint feje tetejére állított város volt, amit ismét a talpára kellett állítani. Ahol Poroszország kudarcot vallott, ott Bajorország utat mutathat. A kommunisták bukása után a müncheni politika egész nyelvezetét nacionalista szlogenek, antiszemita frázisok, reakciós kifejezések határozták meg, és ez törvényszerűen vezetett fanatikus ellenforradalmi gesztusokhoz. Hitler mindenki másnál ügyesebben alkalmazta ezt a hanghordozást, beszédeiben egy emocionálisan erőszakos, szélsőséges nyelvezetben a rend ellenségeinek közhelyes képeit vonultatta fel.²²

III

E továbbképzés célja az volt, hogy a bajor közkatonák fejéből kigyomlálja a szocialista eszmék minden maradványát, és beléjük sulykolja a szélsőjobb ideológiáját. Az előadók között szerepelt Karl Alexander von Müller konzervatív müncheni történészprofesszor és Gottfried Feder pángermán közgazdasági teoretikus, aki azzal vádolta a zsidókat, hogy az improduktív tőke segítségével tönkreteszik a keményen dolgozó „árják” megélhetését. Hitler olyan lelkesen a magáévá tette ezeket a gondolatokat, hogy feljebbvalói figyeltek rá, és már oktatónak küldték el egy hasonló kurzusra 1919 augusztusában. Itt fedezte fel először szónoki tehetségét. Az előadás hallgatósága megcsodálta szenvedélyes elszántságát és azt a képességét, hogy mindig megtalálja a hangot az egyszerű, hétköznapi emberekkel. Felfigyeltek antiszemizmusa hevesességére is. Egy szeptember 16-án írott levelében Hitler kifejtette a zsidókkal kapcsolatos nézeteit. A zsidók a „népek faji tuberkulózisát” idézték elő, írta, egy olyan biológiai metaforát használva, amelyhez

hasonló gyakran előfordul későbbi beszédeiben és írásaiban. Visszautasította a „tisztán érzelmi alapú antiszemitizmust”, amely pogromokhoz vezet, és „racionális antiszemitizmus” mellett érvelt, amelynek célja „előre megtervezett törvényhozási küzdelem és a zsidók kiváltságainak eltörlése”. Ennek „végső célja nem lehet más, mint maguknak a zsidóknak a teljes eltávolítása”.²³

A müncheni forradalom bukását és a különítmények győzelmét követő fanatikus bosszúszomjas, ultranacionalista atmoszférában ezek az érzések egyáltalán nem számítottak szokatlannak. Hitler ekkorra a hadsereg megbízható politikai ügynöke lett. Ebben a minőségében bízták meg, hogy jelentsen egy Münchenben létrejött új politikai csoportosulásról, amelyről egyelőre nem tudták eldönteni, veszélyt jelent-e, vagy az ellenforradalom szolgálatába állítható. A Német Munkáspártot (Deutsche Arbeiterpartei) 1919. január 5-én alapította Anton Drexler lakatos, a Német Hazapárt korábbi tagja. Drexler szocialistának és munkásnak vallotta magát, elítélte a munka nélkül szerzett tőkét, a kizsákmányolást és a haszonlesést. De szocializmusa egyben nacionalista is volt. Drexler az ellenséget a zsidókban találta meg, akik a bolsevizmus ártalmas ideológiáját kifejlesztették. Nemcsak az ipari munkásokat szólította meg, hanem minden „produktív osztályt”, vagyis mindenkit, aki becsületes munkából él.²⁴ Rövid távon ez az alsó középosztályt jelentette, de Adolf Stöcker 1880-as évekbeli keresztényszocialista mozgalmának hagyományait, valamint más német és osztrák, háború előtti és különösen háború utáni nacionalista kezdeményezéseket folytatva Drexler pártja hosszabb távon arra törekedett, hogy a munkásokat elfordítsa a marxizmustól, és a pángermán ügy szolgálatába állítsa.

A pártkezdemény valójában a hiperaktív Thule Társaság legújabb akciója volt. A forradalom bukása után szélsőjobboldali gócponttá váló Münchenben semmi szokatlan nem volt Drexlerben és aprócska pártjában. Annál szokatlanabb volt az izgatottság, amit Hitler kiváltott, amikor 1919. szeptember 12-én egy pártgyűlésen szenvedélyes beszédben letorkolta az előző szónokot, aki amellet érvelt, hogy Bajorországnak el kell szakadnia a birodalomtól. Szónoklata olyan mély benyomást tett Drexlerre, hogy örömmel fogadta a jelentkezését a párthoz, amikor Hitler felettesei utasítására bejelentette csatlakozási szándékát. Bár később azt állította, hetedikként kérte felvételét, valójában az 555-ös számú párttagkönyv tulajdonosa lett. Még ebben is van némi kegyes hazugság: a szélsőséges politikai csoportoknál megszokott módon a Német Munkáspárt tagsági listája nem az 1-es számmal kezdődött, hanem az 501-essel, hogy úgy tűnjön, több száz hívet tudhat a magáénak, nem csak pár tucatot.²⁵

Hitler – továbbra is katonai felettesei biztatására – hamarosan a párt vezérszónoka lett. A sikertől megmámorosodva arra törekedett, hogy a párt egyre nagyobb gyűléseket tartson, többnyire sörcsarnokokban. A gyűléseket látványos hirdetési kampányok vezették fel, és gyakran durva jelenetek kísérték. Hitler 1920 márciusára nélkülözhetetlenné vált a pártban, és ő maga is egyértelműen a politikában látta a jövőjét. A demagógia helyreállította a német háborús vereség után széthullott identitását. Kilépett a hadseregből, és főfoglalkozású politikai agitátor lett. A radikális antiszemitizmus vonzerejét az ellenforradalmi Münchenben már korábban megpróbálta meglovagolni egy hasonló nézeteket valló, jóval nagyobb szervezet, a Német Népi Védelmi és Ellenállási Liga (Deutschvölkische Schutz- und Trutzbund). Ez a szélsőjobboldali csoport a horogkeresztet választotta jelképének. A hamburgi székhelyű ligának több mint 200 ezer tagja volt országszerte, főként a Német Hazapárt korábbi tagságából, elégedetlen veteránokból és nacionalista hajlamú diákokból, tanárokból és értelmiségi munkavállalókból. Fejlett propagandagépezete milliószámra ontotta a pamfleteket, tömeggyűlésein több ezren vettek részt, nem néhány százan, mint Drexler pártjának rendezvényein.²⁶ A liga mellett az Alfred Brunner mérnök vezette, valamivel kisebb Német Szocialista Párt (Deutschsozialistische Partei) is rendelkezett tagszervezetekkel a legtöbb városban, bár tagsága alig tizedét tette ki a ligáénak. Csakhogy egyik szervezet sem tudott olyan tehetséges szónokot a pódiumra állítani, mint Hitler.²⁷

A régi vágású jobboldali politikusok unalmas, dagályos, fellengzős, lapos és sűrű vagy durva és primitív előadásokat tartottak, Hitler viszont a szociáldemokrata szónokok, például Eisner vagy a Bécsben látott baloldali agitátorok példáját követte. Szónoki sikereit főként annak köszönhette, hogy azt mondta, amit a közönség hallani akart. Egyszerű, mindenki számára közérthető fordulatokat használt, rövid mondatokat, erőteljes, erős érzelmi töltetű szlogeneket. Beszédeit gyakran halkan kezdte, hogy felkeltse a hallgatóság figyelmét, és fokozatosan építette fel a feszültséget, durva, rekedtes hangja magasra csapott, és felhágott az üvöltő, lármás crescendóig. A szónoklatot gondosan koreografált, drámai gesztusokkal kísérte, arcán verejtékcseppek gyöngyöztek, egyenes szálú, sötét haja csapzottan lógott a szemébe, miközben felkorbácsolta hallgatósága érzelmeit. A mondandójában nem volt semmilyen kétely vagy fenntartás, mindent tökéletes, megfellebbezhetetlen, visszavonhatatlan, megváltoztathatatlan, végleges igazságként adott elő. A korai beszédek fültanúi szerint úgy tűnt, hogy a szívéből beszél, legmélyebb félelmeit és vágyait osztja meg a hallgatósággal. Idővel egyre magabiztosabb lett, agresszió és a párt végleges, szinte sorszerű győzelmébe vetett hit sugárzott belőle. Szónoklatai elején gyakran

hivatkozott saját, szegénységben töltött ifjúságára, amit párhuzamba állított Németország világháború utáni lesújtott, megalázott, kétségbeesett állapotával. Szinte eksztázis fogta el, amikor elmesélte saját politikai eszmélését, amely megelőlegezte Németország jövőbeli feltámadását és dicsőségének helyreállítását. Anélkül, hogy nyíltan vallásos nyelvet használt volna, Hitler a vallásos gondolkodás alapvető sémáit mozgósította, amelyek mélyen gyökereztek hallgatósága lelkében: a szenvedést, megaláztatást, megváltást és feltámadást. A háború és a forradalom utáni Bajorország viszonyai között utalásai visszhangra találtak az emberek lelkében.²⁸

Hitler Németország komplex társadalmi, politikai és gazdasági problémáit egyetlen egyszerű okra vezette vissza: a zsidók gonosz machinációira. A *Mein Kampf*-ban részletesen leírta, hogyan ásták alá a zsidók nézete szerint a német háborús erőfeszítést:

Tartották volna csak a háború kezdetén és a háború alatt ezt a 12–15 ezer héber néprontót egyszer mérges gázok alá, úgy, ahogyan azt legjobb német munkásaink százazrei osztály- és szakmai különbség nélkül kénytelenek voltak eltűnni a fronton, akkor aligha felejtették volna el a harcmeszkő millió és millió áldozatát. Ellenkezőleg, ha idejében megszabadulunk 12 ezer bitangtól, akkor talán megmentettünk volna egy-millió tisztességes, értékes német életet a jövő számára. De éppenséggel az is a polgári „államművészethez” tartozott, hogy amíg a harctereken szemrebbenés nélkül áldozták fel a vérüket ontó milliók életét, addig az összesen 10 vagy 12 ezer néparulóban, csalóban, uzsorásban és szélhámosban értékes nemzeti szentséget láttak, és így nyíltan érinthetetlennek hirdették.²⁹

Az engesztelhetetlen radikalizmus olyan lázas hangulatot keltett Hitler tömeggyűlésein, amit a kevésbé demagóg politikusok nem tudtak utánózni. Egyes hirdetési taktikával vörös poszttereken reklámozták a rendezvényeket, hogy magukhoz vonzzák a baloldali közönséget, de a szocialista érzelmű résztvevők tiltakozásai gyakran vezettek összecsapásokhoz és verekedésekhez.

Az ellenforradalmi légkörben a németeket megszállottan foglalkoztatta a „tördőféslegenda”, a háborús nyereszkesedés és az elszabadult hiperinflációból hasznot húzó kereskedők témája. Hitler különösen gyűjtő hangú kirohanásokat intézett az árakat állítólag felhajtó „zsidó” kereskedők ellen: fel kellene kötni őket, mondta, mire hallgatói lelkesen helyeseltek.³⁰ Talán a párt antikapitalizmusát hangsúlyozandó változtatták – hasonló osztrák és csehszlovákiai csoportok mintájára – a szervezet nevét 1920 februárjában

Nemzetiszocialista Német Munkáspártra (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP). Az ellenséges kommentátorok ezt hamarosan náciárá rövidítették, ahogy korábban a szociáldemokratákat szocinak nevezték. A névváltoztatás ellenére tévedés lenne a nemzetiszocializmust a szocializmus egyik változatának vagy kinövésének tartani. A nemzetiszocialisták retorikája gyakran valóban egalitárius volt, amint többen rámutattak, és hangsúlyozták, hogy a közösség érdekeit az egyén személyes érdekei elé kell helyezni. Szívesen tetszelegtek a nagyipar és a nemzetközi fináncctőke ellenségének szerepében. Egy ismert mondás szerint az antiszemizmus az „ostobák szocializmusa”. De Hitler kezdettől fogva a szociáldemokrácia és – kezdetben kisebb mértékben – a kommunizmus engesztelhetetlen ellenségének vallotta magát: végül is a fegyverszünetet és később a versailles-i békét aláíró „novemberi árulók” nem kommunisták voltak, hanem a szociáldemokraták és szövetségeseik.³¹

A nemzetiszocialisták egyesíteni akarták a bal- és jobboldali politikai táborot, mivel a megosztottságot a zsidók manipulációjának tulajdonították. Az egység ideológiai alapja a faji gondolat volt. Ez igencsak messze esett a szocializmus osztályideológiájától. A náciizmus bizonyos értelemben a szocializmus szélsőséges ellenideológiája, amely kölcsönvette ellenfelétől retorikáját. A szocialistákhoz hasonlóan inkább mozgalomnak tekintették magukat, mint hagyományos pártnak, és megvetették a polgári konvenciókat, valamint a konzervatív óvatosságot. A „párt” fogalma implicit módon utal a parlamentáris demokrácia iránti hűségre, a lefektetett demokratikus keretek közötti módszeres munkára. Hitler és követői beszédeikben és propagandájukban szívesebben beszéltek „nemzetiszocialista mozgalomról”, akárcsak a szociáldemokraták „munkásmozgalomról”, a feministák „nőmozgalomról” vagy a fiatalok háború előtti lázadásának apostolai „ifjúsági mozgalomról”. A kifejezés dinamizmust és megállíthatatlan előretörést sugallt, és világosan utalt egy végső cél, egy ideális állapot létezésére, amely sokkal nagyszerűbb és véglegesebb, mint a hagyományos politika vég nélküli kompromisszumai. Azzal, hogy mozgalomnak nevezte magát, a nemzetiszocializmus a munkásmozgalomhoz hasonlóan szembeszegült a hagyományos politikával, és világossá tette, hogy végső soron annak a politikai rendszernek a megdöntésére törekszik, amelynek keretei között kezdetben tevékenykednie kellett.

Az osztály lecserélése a fajra, valamint a proletárdiktatúra felváltása a „vezérelvvel” visszajára fordította a szocializmus hagyományos fogalmait. A bal- és jobboldal kívánt szimbiózist fejezte ki a párt zászlaja, amelyet személyesen Hitler tervezett meg az 1920-as évek közepén: a szocializmusra utaló élénkvoros alapon egy fehér korong közepén fekete horogkereszt,

a rasszista nacionalizmus jelképe. A zászlón megjelentek a bukott bismarcki birodalom színei, a fekete, a fehér és a piros. Az 1918-as forradalom után ez a három szín a weimari köztársasággal szembeni ellenállást fejezte ki, de az új forma, valamint a szélsőjobboldali mozgalmak és szabadcsapatok kedvelt horogkereszt-szimbóluma világosan utalt arra, hogy a nemzetiszocialisták a gyűlölt köztársaságot egy új, pángermán, faji állammal váltánák fel a régi vilmosi Németországhoz való visszatérés helyett.³²

1920 végére Hitler már nemcsak a zsidó kapitalizmust támadta hevesen, hanem a „marxizmust”, más szavakkal a szociáldemokráciát és a bolsevizmust is. A lenini Oroszországban tomboló polgárháború és a „vörösteror” híre nagy hatást gyakorolt a német közönségre, és az oroszországi híreket Hitler könnyűszerrel felhasználta, hogy alátámassza a közkeletű szélsőjobboldali teóriát: az 1918–19-es müncheni forradalmi felfordulás mögött a zsidók álltak. A nemzetiszocializmus azonban a bolsevik fenyegetés nélkül is megszületett volna; Hitler antibolsevizmusa az antiszemizmusából következett, nem fordítva.³³ Fő politikai ellenfeleinek a szociáldemokratákat és a homályosan meghatározott „zsidó kapitalizmust” tekintette. Szívesen kölcsönözte érveit a háború előtti antiszemita klisékből, és számos beszédében kinyilvánította, hogy a zsidókat parazita népnek tartja, amely kizárólag más nemzetek – különösen a legmagasabb rendű faj, az áriák – zsírján élösködik. Aljas céljai elérése érdekében „a zsidó” kettős játékot játszik: „míg egyrészt az emberiség kizsákmányolásának kapitalista módszereit a végsőig megszervezi, addig másrészt közel férkőzik lelkiületének és tevékenységének áldozataihoz, és rövid időn belül maga áll a harc élére – ön-maga ellen”.³⁴ A zsidókat „el kell pusztítani”, szögezte le 1920. április 6-i beszédében; augusztus 7-én azt mondta hallgatóságának: „Nem küzdhetünk egy betegség ellen anélkül, hogy el ne pusztítanánk a kórokozót, ki ne irtanánk a bacilust; és nem hihetjük, hogy harcolhatunk egy faji tuberkulózis ellen anélkül, hogy az embereket megszabadítanánk a faji tuberkulózis okától.” A bacilus elpusztítása a zsidók erőszakos eltávolítását jelentette Németországból, minden lehetséges eszközzel. „A zsidókérdés megoldása” – mondta 1921 áprilisában – csak a „nyers erő” lehet. „Tudjuk, ha hatalomra jutnak, a fejünk a porba hullik, de azt is tudjuk, ha a mi kezünkbe kerül a hatalom: Isten irtalmazzon nekik!” – jelentette ki 1923 januárjában.³⁵

A SÖRPUCCS

I

Az első világháború végén Erich Ludendorff tábornok, aki a konfliktus utolsó két esztendejében Németország katonai diktátora volt, bölcsebbnek vélte, hogy egy időre eltűnjön a közéletből. Amikor a császár 1918. október 25-én kinevezett utolsó, liberális kormánya éles hangú, elkeseredett vita után megfosztotta a hadsereg főparancsnoki tisztségétől, egy ideig Berlinben időzött, majd álszakállban és fekete szemüvegben Svédországba menekült, hogy biztonságos távolságra legyen a forradalomtól. 1919 februárjában úgy vélte, az ország túljutott a megpróbáltatások nehezen, és hazatért. A háború alatt olyan tekintélyre tett szert, hogy a radikális jobboldal azonnal elfogadta szimbolikus vezetőjének. A háború éveiben Ludendorff pángermán hódító terveket szövögetett, szívből gyűlölte a versailles-i békerendszert, és azonnal konspirálni kezdett, hogy a köztársasági rendszert megbuktassa. Maga köré gyűjtötte korábbi embereit, és lelkesen támogatta Wolfgang Kapp különítményeseinek rövid életű berlini puccskísérletét 1920 márciusában. Ennek bukása után otthagytá Berlint a barátságosabb Münchenért. Itt hamarosan kapcsolatba került egy korábban ismeretlen figura, Adolf Hitler körül szerveződő ultranacionalista körrel.³⁶

Ludendorff csatlakozása idején Hitlert már körülvette néhány lelkes követője és bizalmasa, akik később kulcsszerepet játszottak a nemzetiszocialista párt és a Harmadik Birodalom felépítésében. Legelszántabb híve, Rudolf Hess a Münchener Egyetem geopolitika-professzorának, Karl Haushofernek a tanítványa volt. Hess apja, egy tekintélyelvű üzletember a háború előtt megtiltotta fiának, hogy tanuljon. A jelek szerint a fiatalember erős egyéniségű vezért keresett, akit feltétel nélkül tisztelhet és követhet. A nemzetiszocialista mozgalom több más vezéralakjához hasonlóan Hess sem a Német Birodalomban született, hanem az egyiptomi Alexandriában 1894-ben. Végigszolgált a háborút, és 1918-ra a légierő hadnagya lett. A hadseregben megtalálta a tekintélyt, amelynek engedelmeskedhet, és Haushoferban a mestert, akitől tanulhat. Mégis elégedetlen maradt, és ezen nem változtatott az sem, hogy a szabadcsapatok és a Thule Társaság tagja lett. Végül rátalált Hitlerre, akivel 1920-ban ismerkedett meg. Az antiszemitizmus közös szenvedélyük volt: Hess megvetette a „zsidó falkát”, amely hite szerint elárulta Németországot 1918-ban, és már Hitlerrel való talál-

kozása előtt sorra járta München munkásnegyedeit, hogy több ezer antiszemita pamfletet osszon szét a kétkezi munkások között.³⁷ Hess Hitler személyében megtalálta hőskultusza vágyott ideálját. Rudolf Hess naiv, idealista fiatalember volt, akit nem fűtött személyes becsvágy és mohóság; Haushofer nem tartotta különösebben ragyogó elmének. Fogékonyságot mutatott az irracionális és misztikus tanokra, például az asztrológiára, Hitler iránti rajongó kutyahűsége már-már vallásos imádatra hasonlított, a vezért egyfajta messiásnak tekintette. Találkozásuk után Hitler csendes, passzív rabszolgája lett, a Café Heck asztalánál lelkesen itta a mester szavait, és fokozatosan levette Hitler válláról a gyűlölt rutinfeladatok terhet. Emellett megismertette Hitlert a közkeletű pángermán „életérelmélet” (Lebensraum-Theorie) egy kifinomult változatával, amellyel Haushofer igazolni próbálta a kelet-európai német hódítási igényeket. Az elmélet legnépszerűbb megfogalmazása Hans Grimm *A tér nélküli nép* (Volk ohne Raum) című könyve volt 1926-ban.³⁸

Hitler számára másként bizonyult hasznosnak a megismerkedés egy rasszista fűzfapoétával és bukott drámaíróval, Dietrich Eckart egykori orvostanhallgatóval, aki már 1918 decemberében mozgolódni kezdett a müncheni szélsőjobboldali körökben. Néhány bajor üzletember és a hadsereg támogatásával belefogott az *Auf gut Deutsch* című politikai hetilap kiadásába. Eckart biztosra vette, hogy színdarabjait a zsidó kulturális dominancia miatt nem tűzik műsorra a színházak. Személyes kapcsolatban állt más rasszista és „árja” felsőbbrendűség-hívó szerzőkkel, például Houston Stewart Chamberlainnel, akinek műveit Németországban népszerűsítette. Sok antiszemitához hasonlóan a „zsidó” egyet jelentett számára a „felforgató” és „materialista” elemekkel; közéjük sorolta Lenint és II. Vilmos császárt is. A jó kapcsolatokkal rendelkező, jómódú Eckart Hesshez hasonlóan belépett a Thule Társaságba, és elég pénzt gyűjtött össze barátaitól és a hadseregtől, hogy megvásárolja a náci pártnak a társaság gyengélkedő újságját, a *Völkischer Beobachter*. Eckart lett a kéthetente megjelenő lap főszerkesztője, és újságírói rutinjának köszönhetően 1923-ra rendes napilappá fejlesztette. Viszonylagos függetlensége és fölényeskedő hozzáállása miatt viszonya idővel megromlott Hitlerrel, így már 1923 márciusában el kellett hagynia a főszerkesztői pozíciót, s alig egy évvel később meghalt.³⁹

A Thule Társaságból magával hozott két társa sokkal megbízhatóbban és jóval tovább szolgálta Hitlert. Egyikük, Alfred Rosenberg, egy balti német származású építész más vezető nemzetiszocialistákhoz hasonlóan a birodalmon kívül, az észtországi Revalban született 1893-ban. Elmenekült az orosz forradalom elől, intenzív gyűlölet alakult ki benne a bolsevizmussal szemben, és a háború végén Münchenben kötött ki, ahol Eckart aprócska

lapjának újságírója lett. Tizenhat évesen elolvasta Houston Stewart Chamberlain könyvét, és már 1914 előtt antiszemitává vált. Megszállottan hitt a *Cion bölcséinek jegyzőkönyve* című koholmányban, amelyet a cári titkosrendőrség kreált, hogy igazolja a zsidó világ-összeesküvés legendáját. Szívesen olvasta Gobineau-t és Nietzsche-t, és a háború után polemikus pamfleteket írt a zsidók és a szabadkőművesek ellen. Főként arra vágyott, hogy elismerjék lángelmének és vezető kulturális teoretikusnak. 1930-ra elkészült *magnum opus*ával, amelynek példaképe, Houston Stewart Chamberlain iránti tiszteletből *A 20. század mítosza* (Der Mythos des 20. Jahrhunderts) címet adta. Rosenberg ezzel a nemzetiszocialista mozgalom ideológiai alapvetését akarta megírni. A könyv 1945-ig több mint egymillió példányban kelt el, és egyes gondolatai valóban nem maradtak hatástalanok. Hitler azonban saját bevallása szerint csak egy kisebb részletet olvasott a műből, és egyáltalán nem szerette álvallásos stílusát. Valószínűleg nagyon kevés olvasó rága át magát az egész fullasztó szövegtengeren. A müncheni kávéházakban folytatott társalgásaik során Rosenberg hívta fel Hitler figyelmét az általa zsidó konspirációnak tartott kommunizmus veszélyére, és elhitette vele, hogy Szovjet-Oroszország valójában törékeny politikai képződmény. Az orosz antiszemizmus szélsőséges összeesküvés-elméletei és népiirtó indulatai Rosenbergen keresztül szivárogtak be a náci párt ideológiájába az 1920-as évek elején. A „zsidó bolsevizmus” Hitler gyűlöletének egyik elsődleges célpontja lett.⁴⁰

Szintén Eckart hozta a nemzetiszocialista mozgalomba Hans Frankot, egy karlsruhei ügyvéd 1900-ban született fiát, aki kezdetben apja nyomdokán jogot tanult, de 1919-ben csatlakozott a Thule Társasághoz, beállt Epp különítményébe, és részt vett München lerohanásában. Frank gyorsan Hitler hatása alá került, de soha nem jutott be a bizalmasok szűk belső körébe. Amikor 1920 januárjában meghallgatta egyik szónoklatát, sokakhoz hasonlóan ő is úgy érezte, hogy Hitler a szívéből beszél: „Kimondta, ami minden jelenlévő tudatában ott lappangott” – emlékezett vissza később. Egész életében tágra nyílt szemmel csodálta az erőszakot: istenítette a tett brutális embereit, és más náci pártvezéreknél direkter és agresszívabb módon alkalmazta az erőszak nyelvét, talán éppen azért, hogy közük valónak tűnjön, de jogi képzettsége és családi háttere miatt megmaradt benne a jogtisztelet némi maradéka. Mindez különös ellentmondásban állt a durva stílussal, amellyel a gyilkos tetteket védelmezte. 1924-ben jogi doktorátust szerzett, és jogi szaktudása – bár korlátozott volt – jó szolgálatot tett a nemzetiszocialista pártnak. 1933-ig több mint 2400 esetben képviselte a párt perbe fogott tagjait, általában különféle erőszakos bűncselekmények ügyében. Nem sokkal azután, hogy először elvállalta néhány náci

verőlegény védelmét, egyik volt tanára így kérlete: „Kérem, hagyja ezeket az embereket! Semmi jó nem származik ebből! Azok a politikai mozgalmak, amelyek a tárgyalóteremben kezdődnek, ott is érnek véget.”⁴¹

A szárnyát bontogató mozgalomnak ebben az időben már volt hivatalos programja, ezt Hitler és Drexler, Gottfried Feder „faji közgazdász” segítségével, közösen állította össze, és 1920. február 24-én elfogadták. A 25 program-pont között szerepelt „valamennyi német egyesülése Nagy-Németországban”, az 1919-es versailles-i békeszerződés felmondása, „terület és föld (gyarmatok)” követelése „népünk ellátásának biztosítására és népfellegünk betelepítésére”, a „nem német elemek” bevándorlásának megakadályozása, valamint „a közönséges bűnözők, uzsorások, spekulánsok stb. halálbüntetéssel való sújtása”. A zsidókat megfosztották volna német állampolgárságuktól, idegen személyként regisztrálták volna őket, és megtiltották volna, hogy német újságok tulajdonosai legyenek vagy azokba írjanak. Szocialista hűrokat pengettek, amikor követelték a „munka és fáradtság nélkül szerzett jövedelem megszüntetését”, a „más társaságok tulajdonában lévő üzemek (trösztök) államosítását, a „nagy áruházak köztulajdonba vételét” és a „kamatrabszolgaság megtörését”. Az utolsó pont követelte mindezek „megvalósítása érdekében a birodalom erős központi hatalmának megeremtését”, vagyis a köztársasági parlamentek felváltását vagyoni és foglalkozási alapon szerveződő korporációkkal.⁴² A nemzetiszocialista párt programja a korszak jellegzetes szélsőjobbaldali dokumentuma. A gyakorlatban nem sokat jelentett, és a szociáldemokraták 1891-ben elfogadott erfurti programjához hasonlóan gyakran semmibe vették és mellőzték a mindennapi politikai harcokban, bár a pártvezetés hamarosan „kőbe vésettnek” nyilvánította, hogy megelőzze a párton belüli viszályokat.⁴³

A belviszály mégis kitört, amikor Drexler bejelentette, hogy szeretné egyesíteni a pártot a bajor főváros más szélsőjobbaldali csoportoskáival. Drexlert különösen érdekelte a Német Szocialista Párt, amelynek nagysága és programja nagyjából megegyezett a nemzetiszocialista pártéval, velük ellentétben viszont az északi országrész területén is jelen volt. Az egyesüléssel több befolyáshoz jutottak volna azok, akik Federhez hasonlóan taszítónak érezték Hitler lázító szónoklatainak közönséges stílusát. Hitler attól tartott, hogy háttérbe szorul az új mozgalomban, ezért 1921 áprilisában megtorpedózta a tárgyalásokat, azzal fenyegetőzve, hogy lemond. Újabb válság bontakozott ki, amikor Hitler Eckart társaságában Berlinbe utazott, hogy pénzt gyűjtsön a *Völkischer Beobachter* számára. Távollétében az egyesülési tárgyalások újraindultak, de ezúttal egy harmadik antiszemita kispárt is csatlakozott, amelynek Augsburg volt a központja, és amelyet egy sokak által Hitlerrel egyenrangú szónoknak tartott politikus, Otto Dickel vezetett. Hitler,

mivel nem tudta megakadályozni, hogy párttársai csatlakozzanak a Dickel által megálmodott Nyugati Liga (Abendländischer Bund) nevű szervezetéhez – amely *A Nyugat feltámadása* (Auferstehung des Abendlandes) című, kissé misztikus rasszista szerzeményéről kapta nevét –, megsértődött, és minden párttisztviseléséről lemondott. A tárgyalások megakadtak, Drexler visszakozott, és kérlelni kezdte Hitlert, hogy térjen vissza a mozgalmába. Végül kevesen akadtak, akik vették volna a bátorságot, hogy megváljanak attól a férfiútól, aki demagóg szónoklataival elindította a párt gyors növekedését az elmúlt hónapokban. Az egyesülési terveket ejtették. Hitler összes feltételét fenntartások nélkül elfogadták a párt július 29-i különleges nagygyűlésén: közfelkiáltással megválasztották a párt „diktatori hatalommal” felruházott elnökének, és elhatározták, hogy megtisztítják a pártot a „befurakodott idegen elemektől”.⁴⁴

Hitler tehát teljesen az ellenőrzése alá vonta a nemzetiszocialista pártot, s háta mögött a mozgalom teljes támogatásával, propagandakampányt indított, amely hamarosan erőszakos provokációkba torkollt. 1921. szeptember 14-én egy csapat fiatal náci Hitlerrel együtt elment a Bajor Liga nevű szeparatista szervezet gyűlésére, és felmasírozott a szónoki emelvényre, hogy belefojtsa a szót a beszédet tartó Otto Ballerstedtbe. Valaki lekapcsolta a lámpákat, és amikor újra felkapcsolták őket, a nemzetiszocialisták Hitler nevét skandálva megakadályozták, hogy Ballerstedt folytassa a szónoklatát. A hallgatóság tiltakozott, mire a verőlegények rátámadtak a politikusra, ütlegelni kezdték, és durván letaszították az emelvényről. Ballerstedt súlyos fejsérülésekkel, vértócsában hevert a földön. Hamarosan megjelent a rendőrség, és véget vetett az incidensnek. Ballerstedt beperelte Hitlert, aki annak rendje s módja szerint egy hónapot ült a Stadelheim börtönben. A rendőrség figyelmeztette, hogy ha nem változtat a viselkedésén, kitoloncolják Ausztriába mint jogtalanul Németországban tartózkodó idegen állampolgárt. Hitler ettől nem ijedt meg. Nem sokkal a szabadulása után, 1921. november elején újabb verekezésbe keveredett egy sörözőben, ahol iszogató nemzetiszocialisták és szociáldemokraták söröskorsókat dobáltak egymáshoz. A nemzetiszocialisták hamarosan bokszerekkel, gumibotokkal, pisztolyokkal, sőt gránátokkal fegyverezték fel magukat. 1922 nyarán egy náci csoport köpködéssel, fütyüléssel és kiabálással fejezte ki gyűlöletét a Münchenbe látogató Friedrich Ebert köztársasági elnökkel szemben. Egy náci banda 1922 októberében Coburg városában durva verekezésbe keveredett egy nacionalista tüntetéssel a szociáldemokratákkal, és gumibotjaikkal megfutamították őket.⁴⁵ A pártot a legtöbb német államban hamarosan betiltották, különösen Rathenau külügyminiszter 1922 júniusában történt meggyilkolása után, amikor a berlini kormány lesújtott a szélsőséges szerve-

zetekre, akár részt vettek a merényletben, akár nem. A jobboldali Bajorországban viszont szabadon garázdálkodhattak.⁴⁶

A nemzetiszocialista párt tevékenységében felbukkanó erőszakos elem elsősorban a mozgalom félkatonai szárnyának megerősödését jelzi. A „teremvédő” (Saalschutz) csoportot 1920 elején alapították, majd hamarosan átnevezték „NSDAP Boks- és Sportszekcióra” (Box- und Sportabteilung). A barna inget és bricsesz nadrágot, csizmát és sapkát viselő verőlegények – végleges uniformisuk csak 1924-re alakult ki⁴⁷ – nemsokára megszokott látvánnyá váltak a müncheni utcákon, rendszeresen megtámadták az ellenfeleiket, vagy bárkit, akit zsidónak néztek. A verőlegények csapata olyan események hatására alakult át komoly paramilitáris szervezetté, amelyeknek nem sok közül volt Hitlerhez. A rendőrség nem nagyon zaklatta őket, mivel a Gustav Ritter von Kahr vezette bajor kormány rokonszenvezett az 1919–20-as „fehérterror” fő végrehajtójának számító szélsőjobboldali félkatonai alakulatokkal. Hermann Ehrhardt kapitány, korábbi különítményparancsnok létrehozott egy hálózatot, amelynek tagjai politikai merényleteket követtek el Németország-szerte, több köztársasági politikust meggyilkoltak, és saját társaik közül is megölték azokat, akiket kettős ügynöknek véltek.⁴⁸ Kahr miniszterelnök a köztársaságot porosz kreációknak tartotta, és Bajorországot a köztársaság-ellenes „rend” központjává akarta tenni. Ennek érdekében nagy létszámú „Polgári Véderőt” hozott létre közvetlenül a tanácsköztársaság bukása után, 1919 januárjában. Az állig felfegyverzett, katonai felszereléssel ellátott véderő léte nyilvánvalóan sértette a versailles-i békeszerződés rendelkezéseit, ezért 1921 elején feloszlatták. A bajor radikális jobboldal ezután kénytelen volt újjászervezni magát, az erőszakos cselekmények száma hirtelen megnövekedett, és a véderő korábbi tagsága egy sor kisebb fegyveres szervezetet hozott létre. Több közülük bajor szeparatista irányultságú volt, és mindegyik antiszemita.⁴⁹

Ehrhardt 1921 augusztusában beléptette különítményes veteránjait a nemzetiszocialisták boks- és sportszekciójába. Ezek a harcedzett verőlegények már túlestek a tűzkeresztségen a lengyelekkel folytatott sziléziai összetűzésekben, miután a németek nagy bánatára a tartomány egy részét a versailles-i békeszerződés értelmében át kellett adni az újonnan alakult Lengyel Köztársaságnak. Ehrhardt a megállapodást Ernst Röhm hozta tető alá, egy másik különítményes veterán, aki 1919 kora tavaszán részt vett München lerohanásában. Az 1887-ben született Röhm, egy bajor vasúti hivatalnok fia, 1906-ban belépett a hadseregbe, és két évvel később tiszti rangra emelkedett. A háborúban frontszolgálatot teljesített, de két súlyos sebesülés után – egy srapnel széttroncsolta az orrát és súlyosan felsértette az arcát, majd Verdunnél mellkaslövést kapott – áthelyezték a háterszágba.

Röhm a bajor hadügyminisztérium tisztviselője lett, és ebben a minőségében fegyverekkel látta el a Kahr-féle Polgári Véderőt, majd a szétagolt utód-szervezeteket. A félkatonai alakulatok tagjai által „géppuskás királynak” nevezett Röhm kiterjedt szélsőjobboldali kapcsolatrendszerrel rendelkezett. Mint vezérkari tiszt jó hírnévre tett szert a hadseregben, és összekötőnek nevezték ki a különítményesek felé. Kiváló szervező volt, de a politika kevéssé érdekelte. Röhm a saját mítoszának fényében sütkérező frontharcos nemzedéket testesítette meg.⁵⁰

Röhmöt a politikai szervezkedésnél sokkal jobban lelkesítette a céltalan erőszak. Írásaiban az „okos”, „kompromisszumkész”, „értelmiségi”, „polgári” és „középosztálybeli” kifejezéseket szinte mindig pejoratív értelemben használta, a „robosztus”, „vakmerő”, „könyörtelen” és „hűséges” jelzőket viszont pozitív értelemben. 1928-ban Münchenben megjelent önéletrajzá-
nak első mondata így hangzik: „Katona vagyok.” „A németek elfelejtettek gyűlölni. A férfias gyűlölet helyét átvette a nőies siránkozás” – panaszkodott.⁵¹ „Mivel éretlen és komisz ember vagyok, jobban kedvelem a háborút és a felfordulást, mint a takaros burzsoá rendezettséget”, írta szokásos nyíltságával.⁵² Az eszmék teljesen hidegen hagyták, tetteivel és szavaival egyaránt a katona durva és brutális életmódját dicsőítette. A civileket teljes szívéből megvetette, és valósággal lubickolt a törvények nélküli hábo-
rús életben. Szoros bajtársi körének tagjait összefűzte az ivás és a dözsölés, a kötekedés és a verekedés, a nőket lenézték, a katonaéletet nem ismerőkkel szóba se álltak.

A fizikai erőszakot Hitler is előszeretettel alkalmazta céljai elérése érdekében, ezért Röhm benne látta azt az embert, akin keresztül megvalósíthatja vágyait. Elvállalta a náci párt 1921 októberében *Sturmabteilung* (Rohamosztag, SA) névre keresztelt félkatonai szárnyának vezetését. A frissen létrejött szervezetnek felbecsülhetetlen szolgálatot tett a magasabb katonai hierarchiával, a bajor politikai elittel és a paramilitárisokkal jó kapcsolatokat ápoló Röhm. Hitlerrel szemben mindvégig megőrzött bizonyos fokú függetlenséget, soha nem került a hatása alá, és a mozgalmat pusztán arra használta, hogy általa kiélje az erőszak iránti szenvedélyét, ahelyett hogy a rohamosztagosait feltétel nélkül a párt rendelkezésére bocsátotta volna. Az SA formálisan független szervezet maradt, és Röhm viszonya mindvégig kissé feszült volt a náci párt vezérével. Vezetése alatt az SA gyorsan növekedni kezdett. Ennek ellenére 1922 augusztusára még mindig csak nyolcszázan voltak, miközben más – mára teljesen elfeledett – félkatonai mozgalmak, például a Bund Reichskriegsflagge (Birodalmi Hadi Lobogó Egyesület) vagy a Bund Bayern und Reich (Bajorország és Birodalom Egyesület), több mint harmincezer fegyveres taggal rendelkeztek.

Ehrhardt és Röhm befolyásánál vagy Hitler demagógiájánál több kellett ahhoz, hogy a nemzetiszocialisták magukhoz ragadják a kezdeményezést a bajor politikában.⁵³

II

A nemzetiszocialisták reményeit fokozta, hogy 1922. október 28-án Benito Mussolini fasiszta gárdistái bevonultak Rómába, és a fasiszta vezért a király kinevezte Olaszország miniszterelnökének. Ha az olaszoknak sikerült, miért ne sikerülne a német eszmetársaknak? Mint Mussolini esetében annyiszor, a külső látszat többet mutatott a valóságnál. Az 1883-ban született, fiatalon még prominens szocialista újságíróként dolgozó Mussolini teljes politikai fordulatot hajtott végre, amikor amellet agítált, hogy Olaszország lépjen be a világháborúba, a háború után pedig a nemzeti sértettségére apellálva hangoztatta, hogy a békeszerződésben az olaszok nem kapták meg a nekik járó területi jutalmat. 1919-ben elindította fasiszta mozgalmát, amely az erőszak, a terror és a megfélemlítés eszközeit alkalmazta baloldali ellenfeleivel szemben. Az olasz baloldal ekkoriban gyárfoglalásokkal ijesztgette a gyárosokat, munkaadókat és üzletembereket, és zászlajára tűzte a termelőeszközök köztulajdonba vételét. A vidéki nyugtalanság miatt aggódó földbirtokosok is a fasiszták mellé álltak. Miközben a belpolitikai helyzet 1920–21 folyamán egyre romlott, mozgalmának dinamizmusa magával sodorta Mussolinit. Váratlan felemelkedése azt jelezte, hogy a háború utáni káosz, belharc, erőszak és széthullás nem korlátozódik Németországra. Egész Kelet-, Közép- és Dél-Európát eluralta a zűrzavar. A lengyelek és az oroszok határháborúja csak 1921-re ért véget, az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban fegyveres irredenta konfliktusok zajlottak, Spanyolországban és Görögországban rövid életű diktatúrák jutottak hatalomra.

Mussolini példája inspirációt jelentett a náci párt számára. 1922–23 fordulóján Mussolini felvette a vezér – olaszul Duce, németül Führer – titulust, amely a mozgalom élén álló vezető megkérdőjelezhetetlen tekintélyét fejezte ki. Egyre növekvő, részben olasz mintájú személyi kultusza a náci párton belül lassanként meggyőzte Hitlert, hogy Németországnak nem egy később felbukkanó vezéregyéniség hozza el a nemzeti újjászületést, hanem ő maga. Meggyőződését 1923 őszének eseményei végleg megszilárdították.⁵⁴ Ekkorra a nemzetiszocialisták átvették az olasz fasisztáktól a karlendítés gesztusát, amellyel a régi Róma szokását felidézve a vezért köszöntötték. A vezér erre saját jobbjának magasba lendítésével válaszolt, de könyökénél behajlítva, felfelé fordított tenyérrel, az elfogadás gesztusával. A gondosan

feldíszített zászlótartó rudak hordozását is az olasz fasisztáktól vették át a nemzetiszocialisták. Mussolini befolyását mutatja, hogy Hitler ebben az időben úgy vélte, a hatalom megragadásának legcélravezetőbb módja, ha hívei élén bemasírozik a fővárosba. A fasiszta alakulatok sorra megszállták Észak-Olaszország városait, és Mussolini az országegyesítő Giuseppe Garibaldi hatvan évvel korábbi példáját követve kijelentette, hogy északi „bázisairól” kiindulva fog „bevonulni Rómába” (*Marcia su Roma*). Hogy elkerüljék a vérontást, a király és a vezető polgári politikusok kapituláltak Mussolini előtt. Mussolini, miután a király kinevezte miniszterelnöknek, egyre könyörtelenebb eszközökkel pártállami diktatúrát épített ki. Az évtized végére Olaszország egyértelműen fasiszta állammá vált.⁵⁵

Az olasz fasizmus nemcsak a német nácizmussal mutatott alapvető hasonlóságokat, hanem más radikális jobboldali mozgalmakkal is, például Gömbös Gyula magyarországi mozgalmával, a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párttal, illetve Gömbös későbbi Nemzeti Egység Pártjával is. Gömbös már 1919-ben „nemzeti szocialistának” vallotta magát. Az olasz fasizmus erőszakos és militarista volt, szüntelen aktivitás jellemezte, megvetette a parlamentáris intézményeket, dicsőítette a háborút és a konfliktust. Nemcsak a kommunizmussal állt mereven szemben, hanem – és ez talán még fontosabb – a szocializmussal és a liberalizmussal is. Az osztályérdekeket és a népképviselőket osztályhatárokon átívelő, kinevezett intézményekkel akarta felváltani a nemzet egyesítése érdekében. Mivel férfiközpontú és antifeminista volt, a nőknek a feleség és az anya szerepét szánta a férfiak által uralt társadalomban. A vezér tekintélyét senki nem kérdőjelezte meg. Népszerűsítette a fiatalság kultuszát, minden régi intézményt és hagyományt el akart söpörni, és szeme előtt teljesen új embertípus lebegett, amely kemény, értelmiségellenes, modern, szekuláris, és mindenekelőtt saját nemzetének és fájának fanatikus szolgája.⁵⁶ Ezek a vonásai mind példaként és mintaként szolgáltak a nemzetiszocialisták számára.

A korai nemzetiszocializmus a háború utáni évek rengeteg versengő szélső-jobboldali mozgalmához hasonlóan az európai fasizmus felemelkedésének szélesebb kontextusában helyezhető el. Hitler sokáig csodálattal tekintett Mussolinire, és a példaképének tartotta. A *Marcia su Roma* ugyanúgy galvanizálta a születő európai fasiszta mozgalmakat, ahogy bő hat évtizeddel korábban Garibaldi római bevonulása és Olaszország egyesítése felvillanyozta Európa nacionalistáit. Az idő látszólag Hitlernek dolgozott, a demokráciák napjai meg voltak számlálva. 1922-ben és 1923-ban, ahogy Németország helyzete egyre gyorsabban romlott, Hitler azt remélte, megismételheti Mussolini olaszországi sikerét. A német költségvetés csődbe ment a jótétemeli kötelezettségek miatt, a Ruhr-vidéket francia csapatok szállták meg, a német

nacionalisták tomboltak a dühtől és a szegénytől. A köztársaság jövőhetetlen legitimitási veszteséget szenvedett, és a kormánynak muszáj volt azt a látszatot keltenie, mintha tenne valamit a megszállás ellen. A német kormány által támogatott, széles körű polgári engedetlenségi mozgalom a franciák részéről további megtorláshoz, letartóztatásokhoz, bebörtönzésekhez és kitelepítésekhez vezetett. A francia elnyomás egyik legemlékezetesebb példája az volt, amikor egy német háborús veteránt és vasúti munkást egész családjával együtt deportáltak, mert beszédet mondott egy háborús emlékműnél. Ugyanerre a sorsra jutott egy tanár, aki azt mondta a diákjainak, hogy fordítsanak hátat a masírozó francia csapatoknak.⁵⁷ Diákokból álló bandák levágták azoknak a nőknek a haját, akik „szegyetlenül módon összefeküdtek a franciákkal”. Mások azzal demonstrálták hazaszeretetüket, hogy több kilométert gyalogoltak, de nem szálltak fel a franciák által működtetett vasútra. Néhány munkás szabotázsakciókkal próbálkozott, egyiküket, Albert Leo Schlagetert, a szabadcsapatok egykori katonáját kivégezték a franciák. A nacionalista jobboldal és a nemzetiszocialisták az esetet a francia brutalitás és a berlini kormány gyengesége bizonyítékának tüntették fel, és Schlageterből mártírhálalt halt nemzeti hőst faragtak. Az ipari termelés leállt, és az ország súlyos pénzügyi helyzete tovább romlott.⁵⁸

A fekete francia gyarmati csapatok részvétele a megszállásban átütő erejű propagandafegyvert adott a nacionalisták kezébe. A két háború közötti időszakban a rasszizmus mindegyik európai társadalomban jelen volt, akár csak az Egyesült Államokban és a világ többi részén. Az európaiak többsége alacsonyabb rendűnek tartotta a sötétebb bőrű népfajokat. A „vademerek” civilizálását a művelt Nyugat küldetésének tekintették.⁵⁹ A brit és francia gyarmati csapatok bevetését az első világháborúban némileg sérelmezték a németek, de csak az 1923-ban a francia hadsereggel együtt a Ruhr-vidékre bevonuló gyarmati katonák jelenléte indította el az ordenáre rasszista propaganda áradatát. A Rajna- és a Saar-vidéken élő németek jelentős része megalázkodónak érezte, hogy „szíamáiak, szenegáliak és arabok lettek szülőföldünk urai” – ahogy egyikük később megfogalmazta.⁶⁰ A karikatúristák durva, félig pornográf rajzokkal korbácsolták fel a rasszista és nacionalista érzelmeket: bestiális fekete katonák hurcoltak el ártatlan német lányokat, akikre a halálnál is rosszabb sors várt. A jobboldalon mindez Németország megaláztatásának szimbóluma lett. Annyira elterjedt volt a német nőkön elkövetett tömeges erőszak mítosza, hogy az 1930-as évek elején Németországban élő néhány száz félvér gyereket szinte kivétel nélkül nemi erőszakból születettnek tartották. Többségük valójában a német telepések és a bennszülött afrikaiak konszenzusos kapcsolatában fogant a háború előtti német gyarmatokon.⁶¹

A nemzetiszocialisták és a hozzájuk hasonlóan gondolkodók teljes mértékben kihasználták ezeket a félelmeket és sérelmeket, miközben a berlini kormány tehetetlennek mutatkozott. Burjánzott a cselszövés és a konspiráció. Nemcsak Hitler tervezgette a berlini bevonulást: a „nemzeti bolsevik” Hans von Hentig, aki 1945 után Németország legtekintélyesebb kriminológusa lett, szintén csapatokat és fegyvereket gyűjtött, hogy a kommunista párt támogatásával erőszakkal magához ragadja a hatalmat, és felmondja a versailles-i békeszerződést.⁶² Az elképzelés nem volt igazán reális, bárki próbálkozott is vele: Németország föderális berendezkedése és alkotmánya miatt az olasz példát nem lehetett egyszerűen lemásolni. Ennek ellenére a terv gyökeret vert. Hitler nagy propaganda-hadjáratot indított, éles hangon ostromozta a berlini „novemberi árulókat” gyengeségükért, és sorozatos demonstrációkkal erősítette a franciaellenes közhangulatot.

Kilátásait jelentősen javította, hogy ebben az időben új, igen hasznos követők csoportja csatlakozott a nemzetiszocialista mozgalomhoz. Közéjük tartozott Ernst „Putzi” Hanfstaengl, egy magas, jó családból való, részben amerikai származású társasági ember, műkereskedő és művészeti lapkiadással foglalkozó szülők sarja, akit sznobizmusa megóvott attól, hogy teljesen Hitler hatása alá kerüljön. Hitler kispolgári egyszerűsége – kritikán aluli művészeti ízlése, érzéketlensége a finom borok és a művelt társalgás iránt – Hanfstaengl szemében a hitelesség jele volt. Úgy vélte, hogy a kifinomultság hiánya nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a vezér mély, zsigeri kapcsolatot teremtsen a tömegekkel. Hitler sok más csodálójához hasonlóan Hanfstaengl is egy szónoklatát hallotta először. Hitlert a maga részéről levette a lábáról Hanfstaengl előkelő modora, szerette hallgatni, amikor zongorán Wagnert játszott, fel-alá járkált a szobában, és karjával hadonászva követte a mester lelkesítő ütemeit. Ennél többet számított, hogy Hanfstaengl bevezette Hitlert a müncheni előkelő társaságba, összehozta befolyásos kiadókkal, üzletemberekkel és katonatisztekkel. A jobb körök szórakoztatónak találták a becsvágyó demagógot, kitűnően mulattak, amikor a legelegánsabb partikon katonai zubbonyban, kezében lovaglóstorral jelent meg, és egyetértettek annyira a nézeteivel, hogy jótálljanak a hiteleiért – ahogy a zongoragyáros Bechstein felesége tette – és más módokon segítsék. Jelentősebb összeget azonban csak a legodább hívektől, például Kurt Lüdecke üzletembertől kapott. A nemzetiszocialista párt egyébként csak a magasabb körökben forgó barátokra számíthatott – például Max Erwin von Scheubner-Richter korábbi diplomatára –, akik átirányították a Ludendorffnak szánt összegek kisebb részét a párt számlájára, de bevételeinek döntő többségét a tagsági díjakból fedezte.⁶³

Másfajta támogatást nyújtott az 1922 októberében nürnbergi követőivel együtt érkezett Julius Streicher, a világháború vaskeresztes veteránja, a Német Szocialista Párt egykori alapító tagja. Streichernek imponált Hitler eredményessége, és annyi új követőt hozott a nemzetiszocialista pártnak, hogy a mozgalom taglétszáma egyik pillanatról a másikra megkétszereződött. A protestáns Frankföld sérelmekkel teli paraszti társadalma ideális toborzási terep volt. A helyiek egy része fogékonyt mutatott az antiszemitizmusra, a hagyományos politikai erők beágyazottsága viszont gyenge volt. Streicher csatlakozásával megkezdődött a nácizmus északi irányú terjeszkedése. Az ő személyében ismét egy megátalkodott antiszemita lett a pártvezetés tagja, aki legalább annyira gyűlölte a zsidókat, mint maga Hitler. Streicher mindig korbácsot hordott magával, és saját kezűleg verte meg védtelen ellenfeleit, amikor erőfölénybe került. 1923-ban *Der Stürmer* néven szennzációhajhász újságot alapított, amely harsány címekkel hirdette a legundorítóbb támadásokat a zsidók ellen, teli volt szexuális célozgatással, rasszista karikatúrákkal, rituális gyilkosságokról és ártatlan német lányokat elcsábító zsidó férfiakkal, félig pornográf sztorikkal. Annyira szélsőséges hangvételű volt az újság, és olyan nyilvánvalóan megszállott a durva külsejű, kopaszra borotvált főszerkesztő, hogy Streicher soha nem tett szert komoly befolyásra a mozgalmon belül, melynek vezetői némileg undorodtak tőle, és a lapot a Harmadik Birodalom időszakában rövid időre betiltották.

Streicher mégsem volt egyszerű bűnöző. Korábban tanárként dolgozott, verseit „meglehetősen sikerültek” tartották, és Hitlerhez hasonlóan vízfestményeket festett, bár esetében a képzőművészet hobbi maradt. Mindenesetre ő is művésznek képzelte magát, olvasott ember és tapasztalt újságíró volt, vagyis bizonyos értelemben Hitlerhez hasonló bohém. Esméi, melyeket szélsőséges módon fejezett ki, a korszak jobboldali köreiben nem voltak szokatlanok. Saját bevallása szerint sokat köszönhetett a háború előtti antiszemita szerzőknek, különösen Theodor Fritschnek. Antiszemitizmusa a nemzetiszocialista mozgalmon belül nem számított rendkívülinek. Hitler később megjegyezte, hogy Streicher tulajdonképpen „idealizálta” a zsidókat. A zsidó sokkal alantasabb, ádázabb és ördögibb, mint ahogy Streicher ábrázolta.” Streicher nem igazán jó szervező, ismerte el Hitler, és szexuális étvágya folyton bonyodalmakba sodorta, de Hitler mindig lojális maradt hozzá. Amikor a nemzetiszocialista mozgalom számára átmenetileg fontos volt, hogy vállalható arcot mutasson a külvilág felé, a *Der Stürmer* zavaró tényező lett, de ez pusztán taktikai kérdés volt, nem elvi vagy meggyőződésbeli.⁶⁴

III

1923-ban Hitler és a náci párt már nem akart tiszteletre méltó arcot mutatni a külvilág felé. A hatalom megragadásának legegyszerűbb módja az erőszak volt. Gustav Ritter von Kahr különítményeseket támogató jobboldali kormánya 1921 szeptemberében megbukott. Kahr és hívei ezután intrikálni kezdtek a Bajor Néppárthoz tartozó új kormányfő, Eugen von Knilling ellen. Más mérsékelt konzervatívokhoz hasonlóan Knilling és szövetségesei is veszélyesnek tartották a nemzetiszocialistákat, gyűlölték az erőszakosságukat, de azt hitték, alapvetően helyén van a szívük, és az idealizmusukat sokkal produktívabb és egészségesebb módon is fel lehet használni. Éppen ezért eltűrték a nemzetiszocialisták tevékenységét. 1923 januárjában megpróbálták betiltani a náci párt egyik nagygyűlését, mivel attól tartottak, hogy erőszakba torkollhat, de Röhm felkereste a bajor hadsereg főparancsnokát, Hermann von Lossow tábornokot, aki megígérte, hogy garantálja a rendezvény biztonságát, amennyiben békés keretek között marad. A Felső-Bajorország kormányzójának megtett Kahr szintén támogatta a nemzetiszocialistákat, ezért a bajor kormány visszakozott.⁶⁵

Az események teljes sebességgel rohantak a várható végkifejlet felé. Többnyire nem Hitler irányította őket. A pártvezértől viszonylag független Röhmnek sikerült több bajor félkatonai szervezetet egyesíteni a Kampfbund (Harci Szövetség) nevű ernyőszervezetben, amelyhez a náci barnaingeseknél jóval nagyobb taglétszámú alakulatok csatlakoztak. A Kampfbund tagjai leadták fegyvereiket a reguláris hadseregnek, amelynek bajor egységei Von Lossow tábornok vezetése alatt felkészültek, hogy bemasírozzanak Berlinbe, és szembeszálljanak a Ruhr-vidéket megszálló franciákkal. A segédcapatnak tekintett Kampfbund-tagokat kiképezték. A félkatonai konspirációhoz Ludendorff tábornok is csatlakozott. Hitler megpróbálta magához ragadni a kezdeményezést, és felszólította a hadsereget, hogy adja vissza a barnaingesek fegyvereit, de hűvösen elutasították. A szimbolikus vezető szerepét kénytelen volt átengedni Ludendorffnak, amikor szeptember elején a szervezet nagy felvonulást rendezett Nürnbergben, amelyen legalább százezer egyenruhás vett részt. Hitlert kinevezték a félkatonai szervezetek politikai vezetőjének, de egyáltalán nem tudta irányítani az eseményeket, csak sodródott az árral.⁶⁶

A félkatonai szervezetek újjászervezésével foglalkozó Röhm lemondott a barnaingesek vezetéséről, hogy a Kampfbundra koncentráljon. Utóda egy olyan férfi lett, aki később megkerülhetetlenné vált a náci mozgalomban: Hermann Göring. Az 1893-ban a bajorországi Rosenheimben született Göring szintén a tettek embere volt, de nagyon más egyéniség, mint Röhm.

Felső közeposztálybeli bajor családból származott, apja a háború előtt fontos szerepet játszott Német Délnyugat-Afrika (Namíbia) gyarmatosításában, és a német imperializmus meggyőződéses hívének vallotta magát. Göring 1905-től 1911-ig katonai kollégiumba járt, tanulmányai utolsó szakaszát Berlinben töltötte, és inkább porosz tisztnek tartotta magát, mint bajornak. A háborúban neves vadászpilóta lett, és elnyerte a „vörös báró”, Manfred von Richthofen alakulatának parancsnokságát. Megkapta a legmagasabb porosz katonai kitüntetést, a *Pour le Mérite* érdemrendet, és a közvélemény nagyra tartotta halált megvető bátorságáért. A vadászpilótákat a modern kor rettenthetetlen lovagjainak tartották, mivel vakmerő virtuskodásuk látványos ellentétben állt a lövészárokharc mechanikus, monoton mészárlásával. Az arisztokrata körök szívesen fogadták a légierő oroszlánját. Göring 1922 februárjában egybekelt egy svéd bárónővel, Karin von Kantzowval; házassága megszilárdította szoros kapcsolatait a felső körökkel. Sok más frontharcos veteránhoz hasonlóan ő sem tudta megszokni a békét, rövid időre a szabadcsapatok katonája lett, aztán légi bemutatókat tartott Skandináviában, végül felesége hatására 1922 végén rátalált Hitler mozgalmára. Ekkoriban Göring lendületes, jóképű, romantikus figura volt, akinek hőstetteit népszerű könyvek és újságcikkek ünnepelték.

A tette kész Göring megtalálta a helyét a náci mozgalomban. A könnyörtelen, energikus és szélsőségesen egoista férfi meglepő módon azonnal Hitler hatása alá került. A lojalitást és a hűséget tartotta a legnagyobb erénynek. Röhmhöz hasonlóan a politikát a háború egyik formájának tekintette, amelyben sem az igazságnak, sem a morálnak nincs helye; az erősek nyernek, a gyengék elpusztulnak, és „formáljogi” szabályok bármikor megszeghetők, ha a helyzet megkívánja. Göring szemében a cél mindig szentesítette az eszközt, és a cél Németország vélelmezett nemzeti érdeke volt, amit a zsidók, a demokraták és az 1918-as forradalmárok elárultak. Göringet arisztokrata kapcsolatai, férfiasan vonzó megjelenése, kiváló francia, olasz és svéd nyelvtudása, lovagias vadászpilóta hírneve miatt sokan mérsékeltnek, sőt diplomatikusnak tartották; Hindenburg és társai később a nemzetiszocialista mozgalom elfogadható arcának hitték, magukhoz hasonló tekintélyelvű konzervatívoknak. A látszat azonban csalt, Göring éppen olyan könnyörtelen, erőszakos és szélsőséges volt, mint a többi náci vezető. Sokoldalúsága és Hitler iránti feltétlen lojalitása ideális választássá tette Röhm utódjának szerepére 1923 elején.⁶⁷

Göring vezetése alatt az SA ismét a náci párt megbízható eszköze lett. 1923 tavaszán és kora nyarán folytatódtek a felkelés előkészületei a Röhm által többé-kevésbé összefogott szélesebb félkatonai szövetségben. A válság augusztus 13-án robbant ki a berlini birodalmi kormány lemondásával.

Az új koalíciós kormányban a szociáldemokraták is szerepet vállaltak, de a kormányfő, Gustav Stresemann jobboldali liberális politikus volt, s a következő években ő bizonyult a weimari köztársaság legtehetségesebb, legrátermettebb és legjózanabb államférfijának. Stresemann belátta, hogy a Ruhr-vidék megszállása elleni passzív ellenállásnak véget kell vetni, és a száguldó hiperinflációt meg kell fékezni. Az általa meghirdetett „teljesítési politika” azt jelentette, hogy Németország teljesíti a versailles-i békeszerződés előírásait, fizeti a jóvátételi kötelezettségeit, de a színfalak mögött a feltételek enyhítéséért lobbizik. A következő hat évben a taktika, amit Stresemann már birodalmi külügyminiszterként képviselt, meglepően sikeresnek bizonyult. A nacionalista szélsőségesek természetesen hazaárulónak tekintették. Mivel nyilvánvaló volt, hogy küszöbön áll a felkelés, a bajor kormány Kahrt a közrend fenntartásával megbízott teljhatalmú kormánybiztosnak nevezte ki. Lossow tábornok és Hans Ritter von Seisser rendőrfőnök támogatásával Kahr betiltotta a nemzetiszocialisták szeptember 27-re meghirdetett gyűléseit, miközben tovább szövögette saját terveit a berlini szövetségi kormány megbuktatására. Mindegyik oldalra egyre nagyobb nyomás nehezedett, és a félkatonai szervezetek tagságát már nem sokáig lehetett féken tartani, amire Hitler ismételten figyelmeztetett.⁶⁸

Berlinben a hadsereg főparancsnoka, Hans von Seeckt tábornok nem volt hajlandó szövetségre lépni a Lossow–Seisser–Kahr-trióval. A Stresemann-kormányt a színfalak mögötti cselszövással akarta megbuktatni. Végül sikerrel járt, bár a következő koalíciós kabinetben Stresemann külügyminiszter maradt. Münchenben lázas tárgyalások folytak Lossow tábornok, Seisser rendőrfőnök és a paramilitárisok politikai képviselője, Hitler között, de az egységet nem sikerült megteremteni. Hitler tudta, hogy elveszti a fegyveres csoportok támogatását, ha tovább habozik, és félt, hogy Kahr megelőzi, ezért Ludendorff jóváhagyásával elszánta magát a puccskísérletre. Azt tervezték, hogy a bajor kormány tagjait letartóztatják, Kahrt és híveit rákényszerítik, hogy csatlakozzanak a félkatonai szervezetek tervezett berlini menetéhez. A puccsot november 9-re időzítették, a császári rezsimet elsöpörő 1918. novemberi forradalom évfordulójára, bár az időpont kiválasztásánál a szimbolikus szempontoknál fontosabbak voltak a gyakorlati megfontolások. November 8-án este Hitler egy csapat állig felfegyverzett barnainges élén betört a Bürgerbräukeller nevű sörözőbe, ahol Kahr éppen politikai rendezvényt tartott. Hitler parancsára az egyik rohamosztagos a levegőbe lőtt, hogy csendet teremtsen, és bejelentette, hogy a sörház körülvették. A bajor kormány megbukott, közölte. Miközben Göring megnyugtatta a hallgatóságot, Hitler átment egy szomszéd szobába Kahrral, Lossow-val és Seisserrel, és elmagyarázta, hogy a következő lépésben bevonul

Berlinbe. Új szövetségi kormányt alakítanak Hitler vezetésével, a hadsereg főparancsnokságát Ludendorff veszi át. Ha támogatják, fontos pozíciókkal jutalmazza őket. Hitler ezután visszatért a tömeghez, és megnyerte a szimpátiájukat egy beszéddel, amelyben határozott fellépést ígért „1918 novemberének árulói” ellen. Kahrnak és társainak nem volt más választásuk, kénytelenek voltak kiállni az emelvényre, és Ludendorff-fal együtt támogatásukról biztosították Hitlert.⁶⁹

A hiszterizált légkörű politikai demonstrációt mégsem lehetett könnyen átváltani politikai hatalommá. A nemzetiszocialisták nem készültek fel rendszeren a puccsra. Röhms elfoglalta a hadsereg müncheni parancsnokságát, de más fontos épületek, mindenekelőtt a laktanyák a kormány kezén maradtak. Hitler a városba ment, hogy elrendezze az ügyeket, de közben Ludendorff szabadon engedte Kahrt és híveit, akik azonnal megvonták a kényszerrel kicsikart támogatást a puccstól, és a hadsereghez, a rendőrséghez és a sajtóhoz fordultak. A sörházban Hitler és Ludendorff elhatározta, hogy bemasíroznak a városközpontba. Körülbelül kétezer fegyveres támogató gyűlt össze, akik fejenként 2 billió márkát (akkori értéken körülbelül 3 dollárt) kaptak abból a több mint 14 billió márkából, amit két állítólag zsidó bankjegynyomdásztól „foglaltak le” Hitler rendeletére a barnaingesek. A menet november 9-én délben indult el, és a támogatók lelkes kiáltózásaitól kísérve keresztülvonult a városközponton a hadügyminisztérium irányába. Az utca végén beleütköztek egy rendőrségi kordonba. A hivatalos rendőrségi jelentés szerint a barnaingesek kibiztosított pisztolyokat nyomtak a rendőrök melléhez, köpködtek és bajonettekkel hadonásztak. Végül valaki a rohamosztagosok vagy a rendőrök közül – a beszámolók eltérnek – leadott egy lövést. Fél percig röpködtek a golyók mindkét irányból. Göring láblövést kapott és elesett, Hitler a földre vetette magát vagy a földre lőkött, és kifecskendezte a vállát. Scheubner-Richter, Hitler diplomata barátja és összekötője a felsőbb körök felé a helyszínen meghalt. Összesen tizen-négy barnainges vesztette életét, a rendőrök közül négyen kaptak végzetes lövést. A rendőrség letartóztatta Ludendorffot, Streichert, Röhmsöt és másokat. Göring először Ausztriába menekült, később Olaszországba, végül Svédországban telepedett le, és közben rászokott a morfiumra, amit fájdalom enyhítésére szedett. Hitlert felkötött karral Hanfstaengl vidéki kúriájába vitték, ahol november 11-én letartóztatták. A sörpuccs szégyenletesen megbukott.⁷⁰

A MOZGALOM ÚJJÁSZERVEZÉSE

I

Hitlernek nem kellett sok idő, hogy visszanyerje hidegvérét az 1923. november 9-i események után. Tudta, hogy a puccskísérlésbe egy sor prominens bajor politikust belekeverhet, és nyilvánosságra hozhatja, hogy a hadsereg titokban kiképzést tartott a paramilitárisoknak a tervezett berlini bevonulás előtt. A bajor kormány már Hitler első kihallgatása során szembesült ezzel a veszéllyel. Rávétték a berlini hatóságokat, hogy a pert ne a lipcsei törvényszéken tartsák, hanem egy erre a célra létrehozott müncheni „népbíróságon”, ahol jobban ellenőrzés alatt lehetett tartani az eseményeket.⁷¹ Valószínűleg felajánlották Hitlernek, hogy enyhe büntetést kap, ha egyedül elviszi a balhét. A kijelölt bíró, Georg Neithardt jól ismert nacionalista volt, akit Franz Gürtner reakciós bajor igazságügy-miniszter nevezett ki tanácsvezető bírónak 1919-ben, és korábban már ítélkezett Hitler fölött egy perben 1922-ben. Az 1924. február 26-án kezdődő perben Hitler polgári ruhában, mellén vaskereszttel jelent meg a bíróság előtt, és órákig szónokolhatott anélkül, hogy félbeszakították volna. Neithardt hagyta, hogy zaklassa és sértegesse a vád tanúit, az államügyész viszont elmulasztott beidézni több fontos koronatanút, akik árthattak volna a vádlottak ügyének. A bíróság szándékosan mellőzte a Ludendorffra terhelő bizonyítékokat, elutasította, hogy Hitlert idegen állampolgárként kitoloncolják, arra hivatkozva, hogy a német hadseregben szolgált, és bebizonyította, hogy jó hazafi.⁷² Hitler minden felelősséget magára vállalt, és kijelentette, hogy Németország érdekeinek szolgálata nem lehet hazaárulás. „A történelem örök ítélőszéke ítélkezik fölöttünk [...] olyan németek fölött, akik a legjobbat akarták népüknek és hazájuknak”, szögezte le.⁷³

Annak ellenére, hogy a puccsisták agyonlőttek négy rendőrt, és minden józan jogértelmezés szerint hazaárulásnak minősülő fegyveres felkelést kíséreltek meg a törvényes kormányzat ellen, és mindkét bűncselekmény halállal büntetendő, a törvényszék alig öt év fegyházbüntetésre ítélte Hitlert, bűntársai pedig még enyhébb ítéleteket kaptak. Ludendorffot a várakozásoknak megfelelően felmentették. A bíróság azzal indokolta az engedékenységet, hogy a puccs résztvevőit „tisztá hazafias érzelmek és a legnemesebb szándék vezette”. Az ítélet még az elfogult weimari bírósági gyakorlat mércejével is botrányosnak számított, és általános felháborodást keltett a jobb-

oldalon is. Hitlert Landsberg am Lech ősi erődjébe szállították, Münchentől nyugatra, ahol Kurt Eisner gyilkosának, Arco-Valley grófnak a celláját kapta meg. E büntetési formát „várfogságnak” nevezték, és általában a tiszteletre méltó indíttatású bűncselekmények elkövetőinek tartották fenn, például a háború előtt olyan úriembereknek, akik párbajban megölték ellenfelüket. Hitler tágas, levegős, kényelmesen berendezett cellát kapott. Látogatókat is szabadon fogadhatott. Fogsága alatt több mint ötszázan keresték fel, ajándékokat, virágot, leveleket és jókívánságokat hoztak neki. Sokat olvasott, amikor éppen nem fogadott látogatókat, mással nem is tudta elütni az idejét. Az érdeklődése sokoldalú volt, de elsősorban saját nézetei megerősítését kereste az olvasott könyvekben, például Friedrich Nietzsche és Houston Stewart Chamberlain műveiben. Lényegesebb, hogy Max Amann náci könyvkiadó biztatására tollba mondta az önéletrajzát és a gondolatait két rabtársának: sofőrjének, Emil Maurice-nak és mindenésének, Rudolf Hessnek. A memoár a következő évben jelent meg *Mein Kampf* (Harcom) címmel, valószínűleg Amann javaslatára.⁷⁴

A *Mein Kampf* egyes történészek szerint Hitler későbbi tetteinek pontos forгатókönyve, veszedelmes és ördögi könyv, amelyet sajnos nem vettek elég komolyan a kortársak. Valójában egyáltalán nem erről van szó. A bőbeszédű és zavaros első vázlatot Amann, Hanfstaengl és mások próbálták intenzív szerkesztői munkával olvasható és koherens szöveggé formálni, az eredmény ennek ellenére terjengős és fárasztó könyv lett, amiből nagyon kevés példányt sikerült eladni, legalábbis mielőtt a nemzetiszocialisták 1930-ban áttörést értek el a választásokon. Később persze igazi siker lett, különösen a Harmadik Birodalom időszakában, amikor szinte árulásnak számított, ha valakinek hiányzott a polcáról. Valószínűleg nagyon kevesen olvasták azok közül, akik megvették, és még kevesebben szűrték le bármilyen koherens üzenetet az önéletrajzi emlékezések és politikai deklarációk zavaros egyvelegéből. Hitler politikai szónokként nyerte meg az emberek szívét és lelkét, nem íróként. Akik mégis végigolvasták a könyvet, egyértelműen megállapíthatták, hogy Hitler a faji konfliktust tartja a történelem motorjának. A zsidókat a német nemzet esküdt ellenségeinek gondolta, és úgy vélte, a németek történelmi küldetése, hogy a nemzetiszocialista párt vezetésével megtörjék nemzetközi hatalmukat, és teljesen megsemmisítsék őket. „A széles tömegek nemzetivé tétele csak akkor sikerülhet, ha a népünk lelkeségéért folytatott egész pozitív harcunkat nemzetközi mérgezők kiirtásával párosítjuk” – írta.⁷⁵

A zsidóság Hitler fejében szétválaszthatatlanul összeforrt a „bolsevizmussal” és a „marxizmus-sal”, amelyeknek a *Mein Kampf*-ban sokkal több figyelmet szentelt, mint korábbi – az inflációs periódusra jellemző – mániájának,

a finánciókének. A német „életteret” oroszországi hódításokkal kellett megteremteni, párhuzamosan a szovjet államot állítólag uraló „zsidó-bolsevikok” megsemmisítésével. Elképzeléseit részletesebben kifejtette a mű 1925-ben megírt és egy évvel később megjelent második kötetében; ettől kezdve Hitler ideológiájának központi elemei lettek. „Az 1914. évi német határok a német nemzet jövője számára egyáltalán semmit sem jelentenek” – deklarálta. Nagy Sándor legendás keleti hódításaival párhuzamot vonva kijelentette, hogy „a zsidó uralom bukása Oroszországban egyszersmind Oroszország állami létezésének a végét is jelenti”. „Oroszország és peremállamainak” földjét a jövőben a „német eke szívós munkája” fogja felszántani.⁷⁶

Hitler világosan kifejtette gondolatait a *Mein Kampf*-ban: bárki elolvashatta, aki kíváncsi volt rá. Aki átrágt a könyvön, nem gondolhatta, hogy Hitler pusztán a versailles-i békeszerződés revíziójára, az 1914-es német határok helyreállítására és a közép-európai német kisebbségek önrendelkezésének biztosítására törekszik. Zsigeri, fanatikus és gyilkos antiszemizmusát sem vonhatta senki kétségbe. Az eszmék és a szándékok azonban nem pontos forogatókönyvek és tervek. Amikor elképzelései diadalra juttatásáról írt, a szöveg világosan tükrözte korának sajátos politikai viszonyait. Ebben az időben a Ruhr-vidékről éppen kivonult franciák voltak a németek legnagyobb ellenségei. A britek szövetségesként is szóba jöhettek a bolsevizmus elleni küzdelemben, hiszen néhány évvel korábban támogatták a fehéreket az orosz polgárháborúban. Valamivel később Hitler újabb könyvet írt, amely életében nem jelent meg, és ebben nagyobb teret szentel Németország és Olaszország konfliktusának Dél-Tirol ügyében, amely akkoriban a nemzetközi politika kényes kérdésének számított.⁷⁷ A taktikai irányváltások közt mindvégig állandó téma maradt a keleti „életter” szükségessége és a zsidók megsemmisítésének szándéka. Egyszerre mindezt nem lehetett megvalósítani, és Hitlernek láthatólag fogalma sem volt, hogyan és mikor váltsa valóra a terveit. Útközben széles tere nyílt a taktikai manővereknek és az átmeneti megoldásoknak. Mindez nem érintette a lényegét: Hitlert népiertó indulatok fűtötték a zsidók ellen, és paranoiás módon azt hitte, ők tehetnek Németország minden bajáról. Egyetlen hosszú távú megoldásnak a teljes megsemmisítésüket tartotta. Ezt tükrözi a *Mein Kampf* egész nyelvezete, a beszédeiben használt szavak és frázisok, valamint a náci gyűlések szélsőségesen intoleráns atmoszférája.⁷⁸ A zsidókat „járványnak” nevezte, „rosszabbak a Fekete Halálnál”, „férgék Németország bomló holttestében” – mondta –, akiket meg kell fosztani hatalmi pozícióiktól és teljesen ki kell űzni az országból, akár erőszakkal is. Nem mondta el, mit tervez a kelet-európai „életter” területén élő zsidósággal, de gyilkos indulatokkal teli nyelvezete nem sok kétséget hagyott afelől, hogy nekik is szomorú sorsot szán.⁷⁹

1. Az 1906-ban felavatott hamburgi Bismarck-emlékmű alközépkori stílusa a hajdani német dicsőség visszatérését ígéri

2. „Frankfurt egyetlen zsidómentes szállodáját” hirdető antiszemita képeslap 1887-ből. Ez a szemlélet az 1880-as években még újdonságnak számított

Szemben:

3. A győzelem ígérete: a német katonák magabiztosan masíroznak keresztül Belgiumon 1914-ben *(fent)*

4. A vereség realitása: az amiens-i csatában a szövetségesek fogságába esett németek 1918 augusztusában *(középen)*

5. A vereség ára: az 1919-es versailles-i békeszerződés értelmében leszerelt német harci repülőgépek roncsai *(lent)*

Ezen az oldalon:

6. Terjedő zűrzavar: utcai harcok Berlinben a spartakista felkelés alatt 1919 januárjában *(fent)*

7. A jobboldal bosszúja: a szabadcsapatok kivégzőosztaga egy elfogott „vörösgárdista” kivégzésére készül 1919 májusában a müncheni tanácsköztársaság véres leverése után *(jobbra)*

8. A német satirikus magazin rasszista karikatúrája a francia gyarmati csapatok által megszállt Ruhr-vidéken 1923-ban elkövetett állítólagos gyilkosságokra, rablásokra és tömeges nemi erőszakra utal

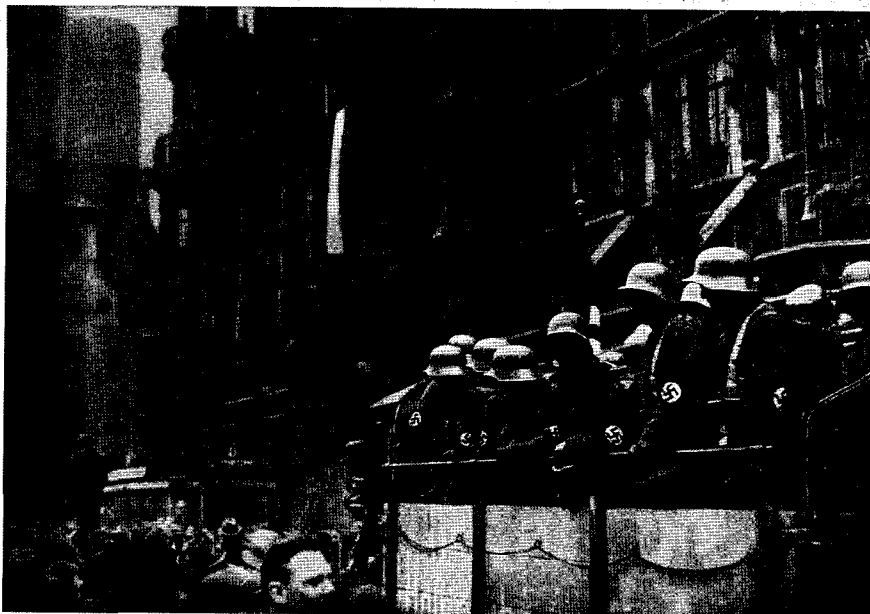
9. Az 1923-as hiperinfláció: „Ilyen sok ezer márka ér egyetlen dollárt!”

10. A jóvátétel mérlege 1927-ben: a satirikus lap szerint a versailles-i békeszerződésben a német államra rótt fizetési kötelezettség okozta gazdasági bajok miatt 14 ezer öngyilkosságot követtek el Németországban

11. A viharos húszas évek: Otto Dix 'Metropolis' című festménye kegyetlen képet mutat a német társadalomról 1927–28-ban – a háborús veteránok a társadalom peremén tengődnek, miközben könnyűvérű nők és klienseik ropják a modern dzsesszenére

12. A sörpuccs: fegyveres náci rohamosztagosok várakoznak a müncheni városháza előtt 1923 novemberében – a hatalomátvétel elmaradt

13. Hitler a barátjaival pihen, de nem iszik alkoholt egy müncheni sörözőben 1929-ben, a bal szélén Gregor Strasser

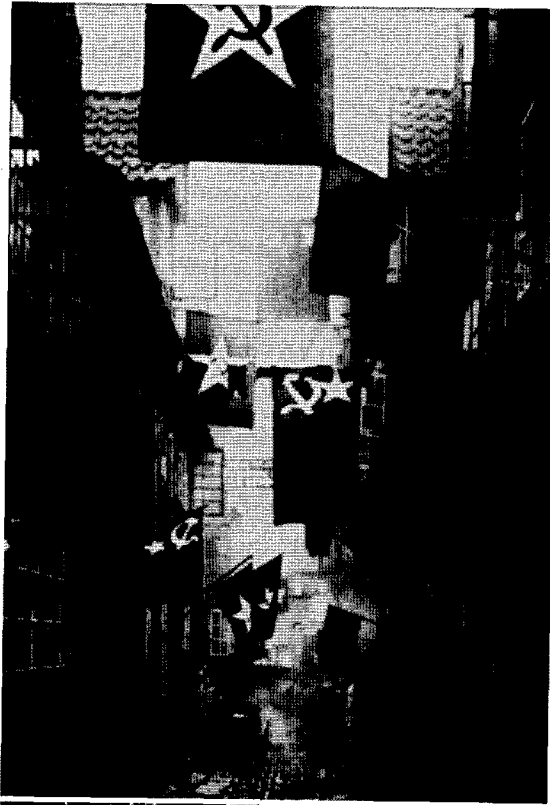

14. Hitler egy utcai felvonulás élén az egyik első nemzetiszocialista nagygyűlésen 1926-ban, Weimarban, előtte rohamosztagosok tisztítják meg az utcát. A vezér balján a menet szélén fedetlen fővel Rudolf Hess, közvetlenül mögötte Heinrich Himmler

15. A fanatizmus arcai: rohamosztagosok szónoklatot hallgatnak egy szabadtéri nagygyűlésen 1930-ban

16. A kommunista fenyegetés: a bűnözés, a szegénység és a szélsőbaloldali elkötelezettség gyakran kéz a kézben járt a középosztálybeli szavazók legnagyobb rémületére, például a képen látható hamburgi nyomornegyedben az 1932-es választási kampány során

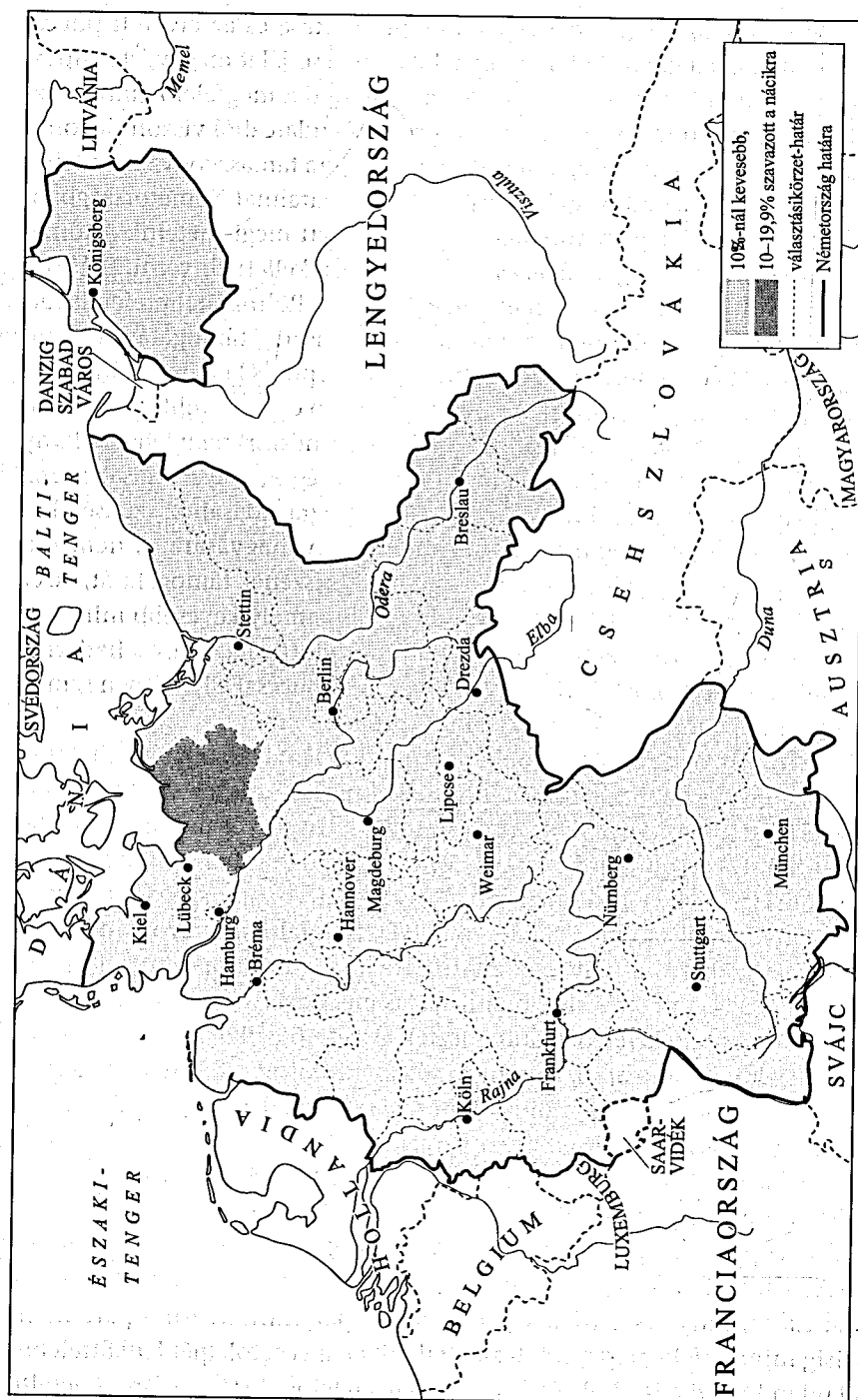

17. Brüning hiába próbálta betiltani az egyenruhás felvonulásokat (1930. december): a barnaingesek egyszerűen fehér inget húztak

A *Mein Kampf* megjelenése, perének publicitása és az elvetélt puccskísérlet után a nacionalista jobboldal felől áradó csodálat meggyőzte Hitlert – ha eddig nem lett volna biztos benne –, hogy ő a megfelelő ember eszméinek gyakorlati megvalósítására. A sörpuccs kudarcából viszont levonta a következtetést, hogy pusztán félkatonai erőszakra támaszkodva nem lehet megtenni az első lépést, vagyis megszerezni a főhatalmat Németországban. A római bevonulást Németországban nem lehetett megismételni. A tömegek támogatását propagandával és szónoklatokkal kellett elnyerni, és Hitler tisztában volt vele, hogy éppen ez a fő erőssége. A Röhm által preferált forradalmi hatalomátvitel nem sikerülhetett a hadsereg támogatása nélkül, márpedig 1923 novemberében ez hiányzott. A sörpuccs kudarc után Hitler nem lépett a „törvényesség útjára”, ahogy később egyesek állították (időnként ő maga is), de azt felmérte, hogy a weimari rendszert nem lehet néhány rosszul irányzott pisztolylövéssel megdönteni, még egy olyan válságos esztendőben sem, mint az 1923-as. A hatalom megragadásához szükség lett volna az uralkodó réteg bizonyos elemeinek jóváhagyására. A nemzetiszocialisták 1923-ban élvezték ugyan az elit egy részének támogatását, de ez kevésnek bizonyult. A következő válság idején, amely kevesebb mint egy évtized múlva következett be, Hitler gondoskodott róla, hogy a hadsereg és az állam legfontosabb intézményei az 1923-as puccsal ellentétben semlegesek maradjanak, vagy aktívan hozzásegítsék a sikerhez.⁸⁰

A nemzetiszocialista párt majdnem menthetetlen állapotba került Hitler letartóztatása és bebörtönzése után. A félkatonai alakulatok szétszóródtak, fegyvereiket a kormány elkobozta. A puccs idején súlyosan kompromittálódott Kahrt, Lossow-t és Seissert kizsorította a hatalomból a Bajor Néppárt vezetője, Heinrich Held által alakított új kabinet. A bajor szeparatizmus és az ultranacionalista összeesküvések helyét elfoglalta a hagyományosabb regionális politika. A helyzetet enyhítette a száguldó hiperinfláció megszűnése, és a berlini „teljesítés politikája” is meghozta a gyümölcsét: a jóvátételt a Dawes-terv keretében átütemezték. A vezető nélkül maradt nemzetiszocialista mozgalom apró, versengő frakciókra szakadt. Röhm megkísérelte egyesíteni a maradék paramilitarista töredékeket Ludendorff zászlaja alatt. Hitler a párt vezetését Alfred Rosenbergre bízta, a pártvezetés egyetlen tagjára, aki az országban maradt. Csakhogy Rosenberg egyáltalán nem tudta összetartani a mozgalmat.⁸¹

A náci pártot és a barnaingesek alakulatát illegális szervezetnek minősítették. A földalatti szervezkedésre egyáltalán nem voltak felkészülve. Senki nem tudta, milyen taktikát válasszanak, a paramilitaristól a parlamenti mindenféle módszernek akadtak hívei, a vezetők, például Streicher és Ludendorff rivalizáltak, és egy sereg ultranacionalista csoport követelte

A nemzetiszocialisták szereplése a második Reichstag-választáson, 1924

magának a náci mozgalom örökségét. A mozgalom feltámasztására tett kísérletek mind kudarcba fulladtak. Hitler többé-kevésbé kívül maradt a viszálykodáson, és bejelentette: egy időre visszavonul a politikától, hogy megírja könyvét. A helyzet sokat javult, miután Hitlert a Bajor Legfelsőbb Bíróság rendeletére 1924. december 20-án – az államügyészség tiltakozása ellenére – feltételesen szabadlábra helyezték. Még négy év lett volna hátra a büntetéséből, és vigyáznia kellett, hogy ne kövessen el újabb törvénytörtést. A legtöbb német államban 1927-ig nem tarthatott nyilvános beszédet, a köztársaság területének több mint felét és lakosságának többségét adó Poroszországból 1928-ig ki volt tiltva. Az 1924-ben rendezett választásokon a szélsőjobboldal csúfosan leszerepelt. Az egyetlen „reménysugarat” az osztrák kormány jelentette, amely minden hivatalos kísérletet megakadályozott, mely arra irányult, hogy Hitlert kiutasítása esetén befogadják Ausztriába.⁸²

II

Hitlernek mindenesetre maradt néhány befolyásos jóakarója. Közéjük tartozott Franz Gürtner bajor igazságügy-miniszter, aki szimpatizált a szélsőséges nacionalista eszmékkel. Amikor 1925. február 16-án véget ért a szűkségállapot Bajorországban, Gürtner újra engedélyezte a nemzetiszocialista párt és a *Völkischer Beobachter* működését.⁸³ A puccs és a per nacionalista hőseként szerzett tekintélyével és önbizalmával Hitler azonnal újraalapította a pártot, felszólította régi híveit, hogy csatlakozzanak a mozgalomhoz, és – ez a legfontosabb – fogadják el feltétel nélkül a vezérüknek. Julius Streicher, Gottfried Feder, a párt újságírója és propagandistája, Hermann Esser és mások nyilvánosan eltemették ellentéteiket, és szolidaritást vállaltak. Amint engedélyezték a barnaingesek tevékenységét, Hitler megkövetelte, hogy a rohamosztagosok a párt ellenőrzése alatt álljanak, és szakítsák meg a kapcsolatot a többi félkatonai csoporttal. Ernst Röhmöt, aki nem értett egyet ezzel az iránnyal, kizárták. Röhm otthagya a politikát, eladó lett, később gyári munkás, végül a bolíviai hadsereg meghívására Dél-Amerikába utazott katonai tanácsadónak.⁸⁴ Hitler emellett módszeresen rombolta a veszedelmes vétélytársnak tartott Ludendorff tekintélyét. A tábornok egyre szélsőségesebb nézeteket vallott; új felesége, Mathilde von Kemnitz hatására 1926-ban megalapította a Tannenberg Szövetséget (Tannenbergbund), amely nemcsak a zsidókat, hanem a jezsuitákat és a katolikusokat is a legvadabb összeesküvésvádakkal gyanúsította meg – Bajorországban és a mélyen hívő katolikus délnémet területeken ez biztos receptet jelentett a választási vere-

séghez. Ludendorff sorsát megpecsételte, hogy az 1925-ös szövetségi elnökválasztáson a nemzetiszocialisták jelöltjeként mindössze 1,1 százalékot sikerült szereznie. Utalnak rá jelek, hogy Hitler személyesen beszélt rá a tábornokot az indulásra, mivel tudta, hogy a vereség jóvátehetetlenül romba dönti a reputációját.⁸⁵ 1937-ben bekövetkezett haláláig Ludendorff és a Tanzenberg Szövetség a politika periferiáján vegetált, semmilyen tömegtámogatást nem szerzett. Ez a fordulat világosan megmutatta, hogy a szélsőséges nacionalizmus természete megváltozott Németországban: az első világháború teljhatalmú katonai diktátorát félreállította a törekvő nemzeti-szocialista politikus, a tábornokot háttérbe szorította az egykori őrzetű.

Miután Ludendorfftól megszabadult, Hitlernek a szélsőjobb oldalon nem maradt komoly riválisa. Nekilátott, hogy integrálja a nemzetiszocialista pártba az ultranacionalista mozgalom maradványait. Dél-Németországban a tömegvonzás a nemzetiszocialistákhoz sodorta a szétagolt csoportokat, az északi és a nyugati területeken működő pártszervezetek viszont teljes megújuláson estek át. Ezt a folyamatot egy bajor politikus vezényelte le: Gregor Strasser, eredetileg gyógyszerész Landshutból. Az 1892-ben született Strasser egy aktívan politizáló ügyvéd fia volt, jó neveltetést kapott, középosztálybeli származása és modora vonzóvá tette a nemzetiszocialista mozgalom potenciális szimpatizánsainak körében. Nemzedékének sok polgári születésű tagjához hasonlóan mélyen hatott rá az 1914-es háborús eufória, és azt hitte, a nemzeti egység ekkor megtapasztalt élményét vissza lehet adni a németeknek. A hadseregből hadnagyi rangban szerelt le. Égett a vágytól, hogy megoldást találjon Németország bajaira, ezért belépett a Münchent ostromló különítményesek közé, majd létrehozta saját szabadcsapatát, és megismerkedett Hitlerrel. Strasser számára az ügy többet számított a vezér személyénél. 1923. november 9-én saját barnainges osztaga élén elfoglalt egy müncheni hidat, a sikertelen puccs után visszavezette a katonáit Landshutba, ahol nemsokára letartóztatták.⁸⁶

Mivel Strasser a sörpuccsban marginális szerepet játszott, a hatóságok nem bántak vele túl keményen. A többi náci vezető börtönbe került vagy külföldre menekült, ő viszont szabadon tevékenykedhetett. 1924 áprilisában a bajor parlament képviselőjévé választották. Rátermetten szervezőnek bizonyult, aki egy táborba tudta terelni a szétvert szélsőjobb oldali töredékeit. Miután a nemzetiszocialista pártot újra legalizálták, Hitler – aki elismerte Strasser képességeit – Észak-Németországba küldte, hogy szervezze újjá a mozgalmat. 1925 végére Strasser fáradhatatlan szervezkedésének köszönhetően az alap-szervezetek száma megnégyszereződött. A hangsúlyt elsősorban a náci ideológia „szocialista” oldalára helyezte, hogy megnyerje a Ruhr-vidék elégedetlen ipari munkásságát. Strasser lenézte azokat a szélsőjobb oldali csoportokat,

amelyek „a primitív antiszemitizmusban látták a megoldást”. Oswald Spenglernek 1925 júliusában azt mondta, a nemzetiszocialisták egész mások: a szocializmus német változata révén a „német forradalom” lehetőségét keresik.⁸⁷ Strasser a szocializmust úgy képzelte el, hogy az állam 51 százalékos tulajdonrészt szerez a nagyobb gyárakban és 49 százalékot a többi üzleti vállalkozásban, újra bevezetik a céhes rendszert, és a béreket pénz helyett természetben fizetik. Strasser „szocialista” eszméivel az északi területeken létrehozott új alap-szervezetek vezetőinek jelentős része egyetértett. Az északi nemzetiszocialistáknak ebben az időben alig volt közülük Hitlerhez, a párt a müncheni központtól többé-kevésbé függetlenül szervezte újjá önmagát. Strasser és szövetségesei hamarosan szembekerültek a Hermann Esser vezette, szerintük korrupt és diktatórikus klikkel, amely a párt müncheni központi irodáját irányította, miközben Hitler a *Mein Kampf* második kötetén dolgozott. Sokan közülük soha nem találkoztak Hitlerrel, és nem kerültek karizmatikus személyiségének hatása alá. Különösen kifogásolták a párt hivatalos programját, és kijelentették, hogy az elveiket jobban tükröző, új pártprogramra van szükség.⁸⁸

A vitában aktívan részt vett egy ekkoriban csatlakozott fiatal ideológus, Joseph Goebbels. Egy hivatalnok fiaként született 1897-ben az Alsó-Rajna menti Rheydt iparvárosban, a gimnázium után klasszika-filológiát, németet és történelmet tanult a Bonni Egyetemen, doktori címet szerzett a romantikus irodalomról szóló tanulmányával 1921-ben Heidelbergben, és ettől kezdve egész életében dr. Goebbelsnek nevezte magát. Ennek ellenére nem vonzotta a tudományos pálya. A bohémek közé tartozott, már diákkorában drámákat írt a szabad idejében, és művészi jövőről álmodozott. Az 1920-as években mindvégig a regényén dolgozott, amely 1929-ben jelent meg *Michael, egy német sors naplóoldalakon* (Michael. Ein deutsches Schicksal in Tagebuchblättern) címmel. Ebben kifejtette saját homályos és zavaros koncepcióját a nemzeti újjászületésről, amelynek alapja a jövőbe vetett fanatikus hit, és amelynek érdekében a regény főhőse végül feláldozza magát. Goebbels így próbált értelmet adni az életének, amelyet egy nyilvánvaló testi fogyatékoság uralt: dongalába miatt sántikálva járt. Az iskolában – sőt egész életében – kíméletlenül gyötörték miatta, és az első világháború idején katonai szolgálatra alkalmatlannak minősítették. Talán fogyatékoságának ellensúlyozására Goebbels szilárdan hitte, hogy nagy dolgokra hivatott; naplót vezetett, kivételes hévvel és meglepő sikerrel üldözte a nőket és a szerelmet, és a pénzkereset minden hétköznapi formáját elutasította. Éjjel-nappal a könyveket bújtta, Dosztojevszkijt, Nietzschét, Spenglert és mindenekelőtt Houston Stewart Chamberlaint olvasott, aki meggyőzte arról, hogy a Nyugat Spengler által megjósolt újjászületése csak a zsidók elűzése árán lehetséges.⁸⁹

Goebbels sok mindenben különbözött a többi prominens nemzetiszocialistától. Intellektusát és vérmérsékletét gyakran a „latinos” jelzővel jellemezték, talán mert kerülte a homályos filozófiai és retorikai deklamálást, figyelemre méltó világossággal és nyitottsággal írt és beszélt, mondanivalóját szarkasztikus humorral fűszerezte.⁹⁰ Másokhoz hasonlóan őt is nagyon megviselte a világháborús vereség. Az 1919–20-as tanév téli szemeszterét Münchenben töltötte – a német diákok legalább egyszer egyetemet váltottak tanulmányaik során –, bekapcsolódott a szélsőjobboldali diákéletbe, és magába szívta a bajor főváros szélsőségesen nacionalista, ellenforradalmi atmoszféráját. Megrendítette, hogy Arco-Valley grófot letartóztatták Kurt Eisner meggyilkolása miatt, de valódi politikai elkötelezettség csak 1924-re alakult ki benne, ekkor ébredt rá politikai képességeire, miután kapcsolatba került több ultranacionalista csoporttal, és egy régi iskolatársa bevezette a nemzetiszocialista pártba.

Goebbels már a mozgalomban ismerkedett össze Erich Kochhal, egy rajnai nemzetiszocialistával, a franciák elleni ellenállási mozgalom fegyveres szárnyának egykori tagjával. Találkozott Julius Streicherrel is, akit „vadembernek” és „talán némileg patológiás” személyiségnek tartott.⁹¹ Nagy hatást tett rá megismerkedése Ludendorff-fal, a világháború rajongott tábornokával. Goebbels hamarosan pártszervező lett a Rajna-vidéken. Tehetséges szónokká vált, világosan és közérthetően beszélt, a zavaró közbeszólásokra csattanós válaszokat adott. A pártvezetők közül Hitler után talán ő volt a leghatásosabb orátor. Írói tehetségét az ügy szolgálatába állította, és a nemzetiszocialista sajtóba írt cikkeket, amelyekben álszocialista színezetet adott a náci ideológiának. Végre rátalált az erős oldalára. Néhány hónap alatt az egyik legnépszerűbb náci szónok lett a Rajna-vidéken, magára vonta a regionális pártvezetők figyelmét, és jelentős szerepet kezdett játszani a politikai döntéshozatalban. Goebbels legalább olyan fontos tényező volt a müncheni pártvezetés elleni északnémet lázadásban 1925-ben, mint Gregor Strasser, de hamarosan Hitler személyiségének hatása alá került, és teljesen fellelkesült a *Mein Kampf* elolvasásától („ki ez az ember?, félig plebejus, félig Isten”, írta).⁹² Amikor 1925. november 6-án életében másodszor találkozott a Führerrel, Goebbelsre mély benyomást tettek „nagy kék szemei. Akár a csillagok.” Miután szónokolni hallotta, meggyőződésévé vált, hogy Hitler „született néptribun, az eljövendő diktátor”.⁹³

Hitler és Goebbels több lényeges kérdésben nem tudott egyetértésre jutni. Hitler, mikor felfigyelt az északi párttagok fokozódó elégedetlenségére, 1926. február 14-re nagygyűlést hívott össze a frankföldi Bambergbe, ahol Julius Streicher rengeteg követőt tudott mozgósítani számára. A náci vezér két órán keresztül szónokolt, visszautasította a nézeteiket, és hang-

súlyozta, hogy a jövőendő német külpolitikában központi szerepet kell játszania a kelet-európai „életter” meghódításának. Strasser és Goebbels sürgette, hogy a nemzetiszocialisták csatlakozzanak a német fejedelmek vagyonának kisajátítását követelő kampányhoz, mivel az 1918-as forradalom után a volt uralkodók megtarthatták hatalmas birtokaikat. Hitler ezt a magántulajdon elleni támadásnak minősítette. „Rémisztő!” – írta Goebbels a naplójában. – Talán ez életem legnagyobb csalódása. Többé nem tudok teljes szívvel hinni Hitlerben.”⁹⁴ Bár Goebbels magában azon töprengett, hogy Hitler reakcióssá vált, nyilvánosan nem szállt szembe vele a gyűlésen. Strasser Hitler makacs ellenállását látva kapitulált, és minden javaslatát visszavonta. Viszonzásul Hitler feláldozta az északiak által korrupszága miatt különösen utált Hermann Essert.⁹⁵

1926 áprilisában Hitler Münchenbe invitálta Goebbelst, hogy tartson beszédet, kocsit küldött érte, és rendkívül szívélyes fogadtatásban részesítette. A náci párt székházában alaposan lehordta Goebbelst és a veszfáliai régió másik két pártvezetőjét, Franz Pfeffer von Salomonit, aki más nemzeti-szocialista vezetőkhez hasonlóan a hadseregből érkezett és a szabadcsapatok tagja volt, valamint Karl Kaufmann, aki a Ruhr-vidéket megszállva tartó francia csapatok elleni fegyveres ellenállás megszervezésével szerzett magának hírnevet. Hitler megróttá őket ideológiai eltéréseikért, kioktatta őket a párt hivatalos politikai irányvonaláról, és végül felajánlotta, hogy minden vétküket megbocsátja, ha feltétel nélkül elfogadják vezérüknek. Goebbels ott helyben megtért. Hitler „ragyogó volt”, ismerte el naplójában. „Adolf Hitler, szeretlek, mivel egyszerre vagy nagy és egyszerű. Ezt hívják géniusznak” – írta az 1923-as puccs kapcsán.⁹⁶ Ettől kezdve teljesen Hitler hatása alatt állt, és a többi náci vezérrel ellentétben élete végéig nem szabadult a varázsa alól. Hitler azzal jutalmazta, hogy kinevezte a kicsi és megosztott berlini nemzetiszocialista pártszervezet tartományi vezetőjének (Gauleiter). Pfeffer von Salomon a barnaingesek vezetője lett, Gregor Strasser a párt birodalmi propagandafelelőse. A párt esedékes éves nagygyűlése megerősítette az 1920-as pártprogramot és Hitler totális vezető szerepét, miután minden kulcsfontosságú tisztség – különösen a Gauleiternek – kinevezésének jogát a kezébe adta.⁹⁷

A törvény előírta, hogy a politikai pártoknak tisztújító gyűléseket kell tartaniuk, ezért Hitlert annak rendje és módja szerint újraválasztották. A párt valódi belső viszonyait jobban demonstrálta az 1926 júliusában megrendezett nagygyűlés, amelyen nyolcezer barnainges és párttag vett részt. A rendezvény uralkodó témája a Hitler iránti engedelmség demonstrálása volt, a résztvevők hűséget esküdtek a vezérnek, tömeges felvonulásokat tartottak, és körülhordozták az 1923. novemberi müncheni puccskísérlet „véres zász-

laját”.⁹⁸ A későbbi nagyszabású pártgyűléseknek ez volt az első, szerény előképe. Bár a nemzetiszocialista párt megint egységes volt, és feltétel nélkül alárendelte magát Hitlernek, jelentősége még csekély volt. A következő három év fejleményei (1926-tól 1929-ig) megvetették a párt későbbi sikerének alapjait. A Hitler által vágyott tömegtámogatás megszerzéséhez nem volt elég a jó szervezettség és az erőskezű vezetés.⁹⁹

III

1927–28 folyamán a nemzetiszocialista párt országszerte új alapstruktúrát hozott létre. A pártkörzeteket (Gau) 1928-ban a Reichstag-választókerületekhez igazították, hogy jelezzék, elsődleges feladatuk a választási megmérettetésre való felkészülés. A weimari köztársaságban mindössze 35 nagy kiterjedésű választókerület létezett, összhangban a pártlisták szerinti arányos képviselő rendszerével. Egy év múlva a pártkörzetek és az alapszervezetek közé beiktattak egy újabb közvetítő szintet, a kerületeket (Kreis). Ezen a szinten a fiatal náci aktivisták új nemzedékének jutott a vezető szerep. Félreállították a háború előtti pángermán mozgalom és a titkos társaságok résztvevőinek generációját, és jóval többen voltak, mint a szabadcsapatos veteránok, a Thule Társaság és más hasonló szervezetek egykori tagsága. Nem szabad elfelejteni, hogy ekkoriban a nemzetiszocialista vezetők idősebb nemzedéke is fiatal emberekből állt, legalábbis a főszórába tartozó pártok ösziülő halántékú, középkorú politikusaikhoz képest. 1929-ben Hitler negyvenéves volt, Goebbels 32, Göring 36, Hess 35, Gregor Strasser 37. A fiatalabb nemzedék számára inspirációt és mintát adtak.

A berlini pártkörzet fejeként Goebbels ismertté vált tüzes szónoklatairól, szüntelen aktivitásáról, az ellenfelek szemtelen provokálásáról, valamint a gondosan megtervezett utcai verekedésekről és botrányokról, amelyek a nemzetiszocialista pártra irányították a sajtó figyelmét, és a pártnak rengeteg új hívet szereztek. További publicitást hoztak a berlini pártszervezetnek az ismert közéleti szereplők elleni agresszív, szélsőséges lejárató kampányok. Bernhard Weiss berlini rendőrfőkapitány-helyettest például Goebbels rendszeresen „Izidornak” titulálta, hogy felhívja a figyelmet zsidó származására – ezt a nevet az antiszemita aggatták rá a zsidókra, s ezáltal ironikus módon a kommunista sajtóból kölcsönözték.¹⁰⁰ Goebbels erőszakossága és radikalizmusa miatt a szociáldemokrata városvezetés 1927–28-ban betiltotta a náci pártot Berlinben, a fiatal aktivisták viszont istenítették, például Horst Wessel, a 19 esztendőes lelkes, aki otthagya a jogi egyetemet az

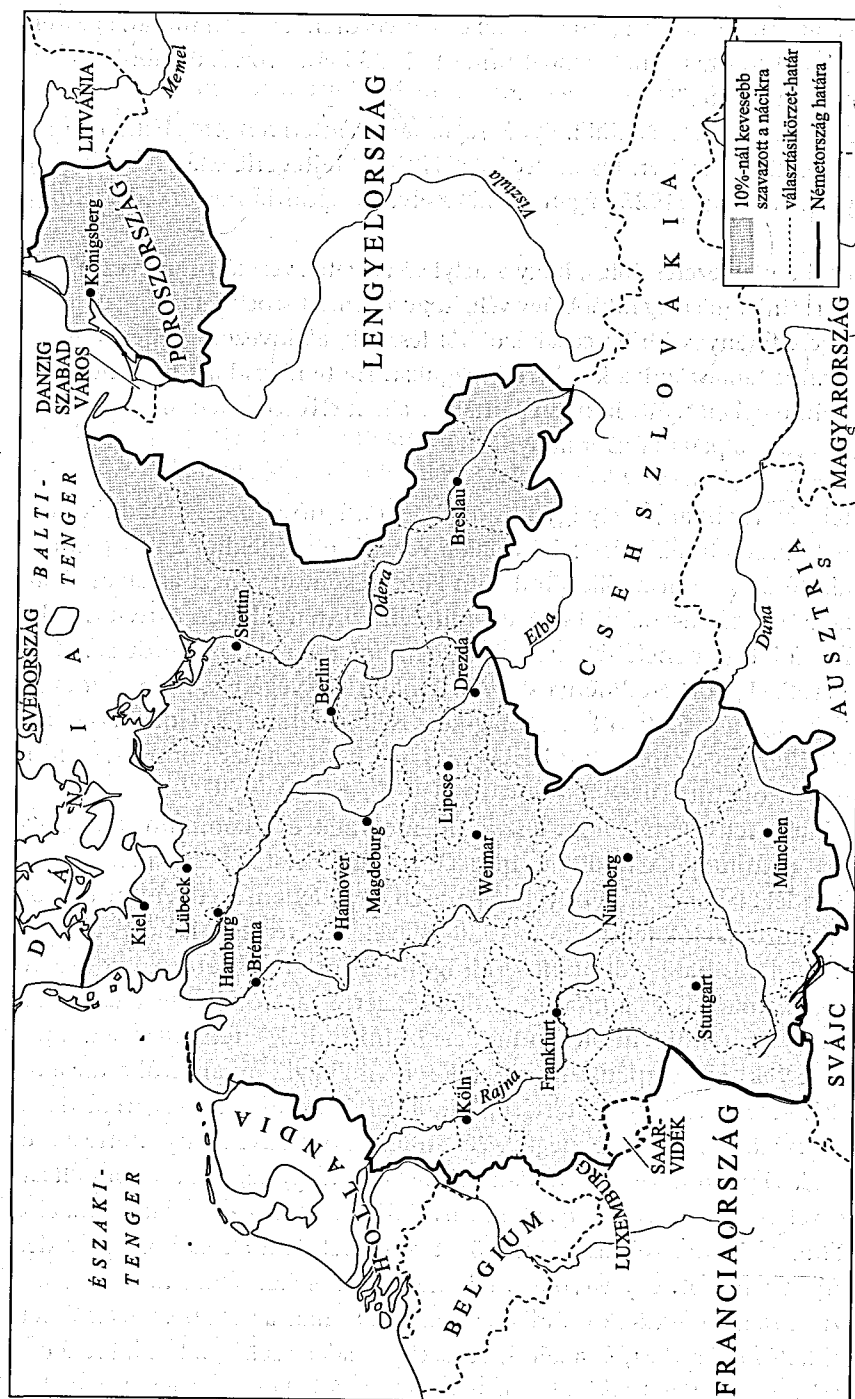
SA kedvéért. „Amit ez a férfi szónoki és szervezőtehetségben mutat, egészen egyedülálló – írta a »mi Goebbelsünkről« 1929-ben. – Az SA darabokra szagatná magát érte.”¹⁰¹

A pártszervezetben belül helyi és regionális szinten rengeteg belharc folyt a vezető tisztségekért. Összességében Hitler – fejtegette Max Amann egy helyi aktivistának 1925 végén – arra az elvi álláspontra helyezkedett, hogy

nem a pártvezetés dolga, hogy a helyi szervezetek vezetőit „kinevezze”. Herr Hitler ma még inkább úgy véli, hogy a nemzetiszocialista mozgalom legeredményesebb harcosai azokból lesznek, akik vezetői teljesítményükre támaszkodva küzdik fel magukat. Ha te magad azt írod, hogy Hannoverben szinte minden párttag bizalmát élvezed, akkor miért nem veszed át a pártszervezet irányítását?¹⁰²

Hitler bízott abban, hogy így mindig a legrámenősebb, legdinamikusabb és legtalpraesettebb emberek jutnak a vezető tisztségekhez a mozgalmon belül. Később a Harmadik Birodalom Főhrereként ugyanezt az elvet alkalmazta. A nemzetiszocialista pártot minden szinten állandó aktivitás jellemezte, folyton meneteltek, harcoltak, demonstráltak, mozgósítottak. Mégsem értek el gyors eredményeket. A pártnak 1927 végére csak 75 ezer tagja volt, és alig hét választott Reichstag-képviselője. Strasser és Goebbels hiába remélték, hogy az ipari munkásság megnyerhető a mozgalomnak, ez illúzióknak bizonyult.¹⁰³

Miután felismerték, hogy a szociáldemokraták és a kommunisták törzsbázisát nem tudják elhódítani, megcélozták a protestáns északnémet területek vidéki lakosságát. A növekvő paraszti elégedetlenséget demonstrációk és tiltakozó akciók jelezték. Az 1920-as évek végére az infláció és a stabilizáció kettős hatása általános válságot okozott a gazdatársadalomban. A nagybirtokosok és a módos gazdák részletre vásároltak mezőgazdasági gépeket, így rendkívül olcsón modernizálni tudták a termelésüket, a parasztok viszont készpénzt halmoztak fel, ami egyik pillanatról a másikra értékét veszítette, vagy háztartási javakra költötték, és nem forgatták vissza a gazdaságba. Az infláció megfékezése után a kormányzat enyhítette a mezőgazdaságra vonatkozó hitelkorlátozásokat, hogy segítse a talpra állást, de ezzel csak rontott a helyzeten, mivel a parasztok – egy újabb inflációs hullámra számítva – óriási kölcsönöket vettek fel. Az árak azonban meredek emelkedés helyett egyre csökkentek, ezért a hiteleket nem tudták visszafizetni. A magáncsődök és földárverések száma már az 1920-as évek végén növekedésnek indult, és a kétségbeesett gazdák a szélsőjobb oldal felé fordultak.¹⁰⁴ A mezőgazdasági termékek árának csökkenése a nagygazdákat és

A nemzetiszocialisták szereplése a második Reichstag-választáson, 1928

a földbirtokosokat is érzékenyen érintette, a weimari jóléti rendszer fenn-tartására kivetett magas adókat egyre nehezebben tudták fizetni.¹⁰⁵ A po-rosz és a szövetségi kormány védővámokkal, támogatásokkal és az import korlátozásával próbálta enyhíteni a válságot, de eszközeik hatástalanok ma-radtak.¹⁰⁶ A nagy- és kisgazdák egyaránt modernizációval, gépesítéssel és ésszerűsítéssel próbálták kezelni az 1920-as évek eleje óta tartó válság-helyzetet, de nem jártak sikerrel. A gazdatársadalom követelte, hogy vesse-nek ki magas védővámokat a behozott élelmiszerekre, mert ezt tartották az egyetlen megoldásnak. A nemzetiszocialisták eszményképe az önellátó Németországról, ahol többé-kevésbé minden külföldi importcikk be van tiltva, egyre vonzóbb lett.¹⁰⁷

A nemzetiszocialisták felismerték, hogy támogatottságuk az északnémet vidéki területeken szinte magától növekszik, ezért propagandájukkal a városi munkásosztály helyett a paraszti népességet célozták meg. A vidéki választókerületekben, például Schleswig-Holsteinben és Oldenburgban nagyon sok új tagot toboroztak.¹⁰⁸ Hitler egyre jobban eltávolodott a párt „szocia-lista” irányvonalától, és 1928. április 13-án még arra is hajlandó volt, hogy „tisztázza” – valójában módosítsa – a pártprogram 17. pontját. A kisgazdák megnyugtatóra leszögezte, hogy a „földbirtokok kártérítés nélküli kisajá-títása közösségi célokra”, kizárólag a „a földdel spekuláló zsidó társaságokra” vonatkozik.¹⁰⁹ Az 1928. májusi Reichstag-választáson a nemzetiszocialisták százezer szavazatot veszítettek, és 2,6 százalékos eredményükkel mindössze 12 képviselőt küldhettek a szövetségi parlamentbe, köztük Gottfried Federt, Joseph Goebbelt, Hermann Göringet és Gregor Strassert. A protestáns északi vidéki körzetekben viszont sokkal jobban szerepeltek. Berlinben csak 1,4 szá-zalékot értek el, a Ruhr-vidéken 1,3 százalékot, Schleswig-Holstein két me-gyéjében viszont 18,1 és 17,7 százalékot kaptak. Frankfurtban, ahol szintén sok elégedetlen protestáns gazda élt, 8,1 százalékon álltak. A pártlap május 31-én úgy fogalmazott: „a választási eredmények, különösen a vidéki terü-leteken, bebizonyították, hogy kevesebb energia-, pénz- és időbefektetéssel több sikert lehet elérni, mint a nagyvárosokban”.¹¹⁰

A párt újabb gesztust tett a gazdáknak, amikor megígérte, hogy különle-ges státust biztosít nekik a Harmadik Birodalomban. A gazdák létrehozhatják saját „korporációjukat”, amelyben az állam támogatásával, teljes harmóniá-ban dolgozhatnak. Az engedetlen mezőgazdasági munkásokat – sokan a Szociáldemokrata Párt aktív tagjai voltak – megfegyelmezik, és a munkabé-reket szigorúan megszabják. Az évek óta tartó sikertelen, gyakran erőszakba torkolló tiltakozás után a schleswig-holsteini gazdák tömegesen sereglettek a náci lobogó alá. A mozgalom sikerét elősegítette, hogy a helyi pártvezetés a gazdák képviselőiből állt. A „vér és föld” ideológiájának hangsúlyozása

szintén tetszett a gazdáknak, hiszen a nemzetiszocialistáktól azt hallhatták, hogy a nemzeti identitás középpontjában a parasztság áll. Még a hagyományosan konzervatív-nacionalista nagybirtokosok egy része is átállt. A közép- és kisparasztok körében a nemzetiszocialisták támogatása megsokszorozódott. A nagyvárosi utcai harcokban a kommunistákkal verekedő rohamosztagokat többnyire parasztfiúk közül toborozták.¹¹¹

Az új stratégia hamarosan meghozta gyümölcsét. A párttagok száma 1929 októberére az egy évvel korábbi százezer főről 150 ezerre nőtt, a városi és a tagállami választásokon a párt egyre jobban szerepelt, Szászországban például öt százalékot ért el, Mecklenburgban négyet, Badenben hetet. A protestáns Szászország egyes vidéki körzeteiben a támogatottsága megduplázódott, például a schwarzenbergi körzetben 1928-ban 5,9 százalékot ért el, egy évvel később 11,4 százalékot.¹¹² A nemzetiszocialisták 1929 júniusában aratták első helyhatósági győzelmüket a frankföldi Coburgban. Miután a városvezetés antiszemita szónoklatai miatt elbocsátotta állásából a nemzetiszocialisták helyi vezetőjét, sikeres kampányt indítottak a városi tanács leváltására, és a választáson 13 helyet szereztek a 25 fős testületben. A győzelem főként annak volt köszönhető, hogy a párt nagy erőket mozgósított, és olyan országosan ismert politikusokat is bevetett, mint Hermann Göring és Hitler. A coburgi siker meggyőzően bizonyította, hogy érdemes odafigyelni a helyi politikára, ezért a párt a következő években még aktívabb lett lokális szinten.¹¹³

1929 őszén újabb népszerűség-növekedést hozott a pártnak a nacionalista erők által szervezett referendum a Young-terv ellen, amely előírta a háborús jóvátétel összegének csökkentését és átütemezését, de a kötelezettséget nem törölte el teljesen. A nacionalisták vezetője, Alfred Hugenberg népszavazást kezdeményezett egy törvényjavaslatról, amely érvénytelennek minősítette a megállapodást, és eljárást indított volna a szerződést aláíró miniszterek ellen. Hugenberg a kampányban a nemzetiszocialisták és más ultranacionalista csoportok támogatását is elfogadta. A nemzetiszocialisták nemcsak publicitáshoz jutottak, hanem némi elfogadottságot is szereztek a fősodorhoz tartozó jobboldali erők között, mivel a szervezőbizottságban Hitler olyan pángermán tekintélyekkel ülhetett egy asztalhoz, mint Heinrich Class és a Stahlhelm vezérei, Franz Seldte és Theodor Duestenberg. A népszavazás kudarcot vallott, mivel a javaslatot csak 5,8 millióan támogatták. A kampány során sok nacionalista ráeszmélt, mennyivel dinamikusabbak a barna inges, csizmás nemzetiszocialisták, mint saját ciliinderes, frakkos pártvezetők.¹¹⁴

Hitler személyének vonzerejét fokozta a párton belül a vezért övező kultikus tisztelet. Ennek szimbolikus kifejezését jelentette a „német üdvözet”,

a karlendítéssel kísért „Heil Hitler!”, akár jelen volt a vezér, akár nem. A mozgalomban ezt 1926-ban tették kötelezővé, és egyre gyakrabban használták a beszélgetés befejezésekor is. A szokást, mely megerősítette a mozgalom totális függését Hitler személyétől, lelkesen népszerűsítették a vezér körül csoportosuló alvezérek – akár a párt egységének megszilárdítását célzó taktikai okokból, mint Gregor Strasser, akár a Führerbe vetett vak, vallásos hitből, mint Rudolf Hess.¹¹⁵ Az 1929 augusztusi nürnbergi pártgyűlésen – az első hasonló rendezvényen 1927 óta – a párt újdonsült önbizalmát és egységét látványos propaganda-felvonulás demonstrálta. A rendőrségi becslések szerint a gyűlésen legalább negyvenezer párttag vett részt, a vezérük iránti rajongásban egyesülve.¹¹⁶

A nemzetiszocialista párt igen hatékony szervezetté vált, regionális, kerületi és helyi szinten lojális és energikus funkcionáriusok erősítették, sokan közülük művelt és rátermett hivatalnokok voltak; propaganda-üzeneteit specializált társszervezetek közvetítették a választók megcélzott csoportjai felé.¹¹⁷ Bár Hitler többször hangsúlyozta, hogy a politika a férfiak ügye, az 1923-ban Elsbeth Zander által alapított Német Nőrend (Deutscher Frauenorden) 1928-ban a párt hivatalos társszervezete lett. Az évtized végére tagjainak száma elérte a négyezer főt, míg a nemzeti-szocialista párt összes női tagjának száma 7625 fő volt. A Német Nőrend azok közé a furcsa nőszervezetek közé tartozott, amelyek a nők közéletből való eltávolításáért küzdöttek, és militáns antiszocialista, antifeminista és antiszemita tanokat hirdetett. A hétköznapiakban levest osztottak a barnaingeseknek, segítettek a propagandakampányokban, elrejtették az SA fegyvereit és felszerelését a rendőrség elől, és ápolták a sebesült aktivistákat. A Vöröskereszt nemzetiszocialista változata, a „Vörös Horogkereszt” is a Német Nőrend tagszervezete volt.¹¹⁸

Zander egybehangzó vélemények szerint kiváló szónok volt, de hiányzott belőle a szervezőtehetség, és a Német Nőrend már 1931 elején összeomlott a vádaskodások és belviszályok, nem utolsósorban a pénzügyi korrupció súlyos gyanúja miatt. A szervezet annyira eladósodott, hogy a Nőrend gazdálkodásáért felelős tisztviselőként Zander magáncsődöt jelentett. Trágár pletykák szerint Zander viszonyt folytatott a sofőrjével, és a rend gyűlésein női ruhába öltözött rohamosztagosok vettek részt. Gregor Strasser pártigazgató a vádak hatására a párt összes nőszervezetét feloszlatta, udvariasan, de határozottan eltávolította Zandert minden tisztségéből, és 1931. július 6-án létrehozta a Nemzetiszocialista Nőszervezetet (NS-Frauenshaft), amely kezdetben decentralizáltan működött a regionális vezetők által irányított tartományi egyesületek ernyőszervezeteként. Hamarosan olyan sikeres lett, hogy országszerte ismertté vált, saját lapot adott ki, regionális

vezetői nagyfokú önállóságot vívtak ki maguknak, és egymással is viszonylag szabadon tartották a kapcsolatot.¹¹⁹ A mozgalom női követői számára alapvető problémát jelentett a párt ideológiájának férfisovinizmusa. A nemzetiszocialisták úgy vélték, a nőknek nincs helyük a közéletben, egyetlen feladatuk, hogy mintaszerű feleségek és anyák legyenek. Idővel enyhítettek az álláspontjukon, hogy megnyerjék a női szavazókat, de hosszabb távon, hatalomra jutásuk esetén, az antifeminista női aktivistáknak kemény harcot kellett vívniuk, hogy ne szoruljanak ki a politikából.

A nőszervezetek mellett egy kifejezetten 14 és 18 éves korú fiataloknak létrehozott szervezetet is alapítottak 1922-ben. Ez kezdetben a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt Ifjúsági Szövetsége (Jugendbund der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei) nevet viselte, de ezt 1926-ban Hitlerjugendre egyszerűsítették. Kezdetben a barnaingesek toborzószervezete volt, de 1929-ben Kurt Gruber vezetésével újjászervezték, és a weimari köztársaságban működő milliányi informális – a köztársasággal többnyire ellenséges – ifjúsági csoportosulás egyike lett. Eleinte nem volt igazán sikeres, még 1932-ben is alig ezer tagja volt egész Berlinben.¹²⁰ A Hitlerjugend számíthatott az 1929-ben alapított Nemzetiszocialista Tanulószövetség (Nationalsozialistischer Schülerbund) és a következő évben létrehozott Német Leányszövetség (Bund Deutscher Mädel) támogatására.¹²¹

A legjelentősebb társszervezet az 1926-ban Wilhelm Tempel által alapított Nemzetiszocialista Német Diákszövetség (NSD-Studentenbund) volt. Az egyesület jelentéktelen maradt 1928-ig, amikor a vezetését átvette Baldur von Schirach, aki idővel egyre fontosabb szerephez jutott a mozgalomban. 1907-ben született Berlinben, apja leszerelt katonatiszt és színházigazgató volt Weimarban, édesanyja jómódú amerikai nő. Schirach kulturálisan konzervatív, antiszemita légkörben nevelkedett Weimarban. Bentlakásos iskolába járt, amelynek igazgatója fontosabbnak tartotta a személyiség fejlesztését a lexikális ismereteknél. A fiatal Schirachot nagyon megviselte bátyja öngyilkossága 1919 októberében, amelyet a fiatalember a családjának írott búcsúlevelében „Németország szerencsétlenségével” magyarázott. Az 1920-as évekre megismerkedett Houston Stewart Chamberlain írásaival, és Hitler *Mein Kampf*-jának elolvasása után csatlakozott a nemzetiszocialistákhoz. Miután 1925-ben hallotta Hitlert szónokolni, benne is kialakult a vezér igazi hőskultusza. A mozgalmat és Hitlert dicsőítő verseinek áradatával hamarosan felhívta magára a Führer figyelmét. Zengeményei állítólag „sikerültebbek voltak más rasszista versfaragók alkotásainál”, és 1929-ben gyűjteményes kötetben is megjelentek.¹²²

Hitler tanácsára beiratkozott a Münchener Egyetemre, ahol tanulmányait soha nem fejezte be, viszont csatlakozott a Nemzetiszocialista Német Diák-

szövetséghez (Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund), és nem-sokára az egyetemi tagszervezet vezetője lett. 1928-ban megválasztották az egész szövetség vezetőjének Wilhelm Tempel helyett. Schirach megtisztította a szervezetet a „szocialista-forradalmár” elemektől, és rendkívül energikus kampányt indított, hogy az egyes egyetemek diák-képviselői szerveiben minél több helyet szerezzen. A szövetség provokatív akciókkal hívta fel magára a figyelmet, és a hagyományos, kissé poros párbajegyesületeket és testvériségeket háttérbe szorítva olyan népszerű ügyekért küzdött, mint az előadások zsúfoltságának enyhítése (a zsidó hallgatók számának korlátozásával), a pacifista professzorok elbocsátása, új „fajvédelmi” és hadtudományi tanszékek létrehozása, valamint az egyetemeknek a „nemzeti ügy” szolgálataba állítása az öncélú tudomány helyett. 1932 nyarán érték el legnagyobb sikerüket, amikor jobboldali professzorok és helyi politikusok segítségével sikerült eltávolítani a Heidelbergi Egyetemről Emil Julius Gumbelt, akit különösen gyűlöttek zsidó származása, szocialista, pacifista nézetei és a bíróságok jobboldali elfogultságának kritizálása miatt. Egy frankfurti újság megfogalmazása szerint „Heidelberg az akadémiai életben megnyitotta a Harmadik Birodalom időszakát”.¹²³

Schirach gondosan vigyázott, hogy ne kerüljön konfliktusba a hagyományos diákszervezetekkel, de a diákképviselői választásokon a Nemzetiszocialista Német Diákszövetség egyre növelte a részarányát. 1931 júliusában más jobboldali csoportok támogatásával az országos Német Diákszövetség (Deutsche Studentenschaft) irányítását is átvették. Egy évvel később a diákok megszavazták a „vezérelv” bevezetését, és eltörölték a választásokat. Bár a Nemzetiszocialista Német Diákszövetség tagsága soha nem érte el az összes egyetemi diákszervezet tíz százalékát, a nemzetiszocialisták teljesen kisajátították a német diákság képviseletét. Hitler elégedett volt az eredménnyel, és 1931. október 3-án kinevezte Schirachot a Hitlerjugend vezetőjének.¹²⁴

Az 1920-as évek végére nemcsak a nők, a fiatalok, az egyetemi hallgatók és a tanulók részére hoztak létre speciális náci tagszervezeteket, hanem szinte mindegyik választói csoporthoz – például a közalkalmazottakhoz, a hadirokkantakhoz és a gazdákhoz – sikerült célzottan eljuttatni a mozgalom üzenetét. Még egy szakszervezetre hasonlító egyesületet is létrehoztak Nemzetiszocialista Üzemi Sejtszervezet (Nationalsozialistische Betriebszellenorganisation) néven, amely a szocialista, katolikus vagy kommunista irányultságú szervezetekbe tömörülő vagy éppen munka nélküli ipari munkásság körében nem sok tagot tudott toborozni.¹²⁵ Ezzel szemben különösen nagy vonzerőt gyakoroltak a nemzetiszocialista tanok az alsó középosztályra, az iparosokra, a boltosokra és a kisvállalkozókra. Gyakran más hasonló szervezetektől csábították el a tagságot. A Kereskedelmi Alkalmazottak Német

Nemzeti Szakszervezete például fontos szerepet játszott a fiatalok politikai érdeklődésének felébresztésében és a nemzetiszocializmus felé fordításában.¹²⁶ Az egyesületet a vilmosi időkben alapították, tagjainak többsége férfi tisztviselő volt, akiket aggasztott a nők előretörése az irodai munka területén, illetve gyűlölték a vallás, származás vagy karakter alapján zsidónak tartott banki, pénzintézeti és biztosítótársasági vezetőket. Már jóval a háború előtt indulatos kirohanásokat intéztek a zsidók ellen, akiket felelőssé tettek az alsó középosztály lecsúszásáért.¹²⁷ Egy 1886-ban született fiatal köztisztviselő, aki 1912-ben lépett be az egyesületbe, később feljegyezte, hogy akkoriban a császári kormányt is a zsidók bábjának tartotta. Miután részt vett egy nemzetiszocialista gyűlésen, 1932-ben otthagyta a nacionalistákat, és csatlakozott a mozgalomhoz. „Erre vártam 1912 óta” – írta.¹²⁸ A hasonló hátterű, idősebb nemzetiszocialisták közül sokan érezhettek így.

Strasser helyeselte, hogy a mozgalmon belül ennyire tagolt struktúra jön létre, bár egyes társszervezetek, például a Hitlerjugend és a Nemzetiszocialista Üzemi Sejtszervezet nagyon kevés embert vonzottak, és látszólag semmit nem értek el. Strasser azonban hosszú távra tervezett. Hitler hatalomra jutása után a társszervezetekre fontos feladat várt: a nemzetiszocialista társadalom alapegységeivé kellett válniuk. Strasser rengeteg energiát és időt fordított az embrionális náci társadalmi szisztéma felépítésére. Rövid távon a párt a társszervezeteken keresztül minden választói csoportot elérhetett, és politizálni tudta a korábban többé-kevésbé apolitikusan viselkedő társadalmi szervezeteket. A párt így könnyen befogadta az újonnan érkező híveket, amikor követőinek száma hirtelen megnövekedett. Az egész építményt a totális hatalmú Führer iránti feltétlen lojalitás tartotta össze, és a Führer karizmáját napról napra növelte közvetlen alárendeltjeinek rajongása.¹²⁹

AZ ELKÖTELEZETTSÉG GYÖKEREI

I

Az 1920-as évek végére kialakult nemzetiszocialista tömegmozgalom sikere aktív tagjainak energiáján és fanatizmusán alapult. Nélkülük egy lett volna a sok politikai párt közül. A Harmadik Birodalmat nem kis részben az egyszerű, átlagos barnaingesek és párttagok teremtették meg. Mi volt az, ami ezeket a fiatalembereket ilyen rémületesen őszinte elkötelezettséggel fűzte a nemzetiszocialista mozgalomhoz? Milyen forrásokból fakadt a barnainges-erőszak? Hitler vonzereje nyilván fontos szerepet játszott, de a párt jelentős része – különösen északon – szinte nélküle jött létre. A mozgalom dinamizmusának gyökerei mélyebbre nyúltak. A nemzetiszocialista pártvezérek visszaemlékezései és naplói segítenek megérteni a jelenséget. Fennmaradt ezenkívül egy izgalmas korabeli forrás, amely bepillantást enged az átlagos nemzetiszocialista aktivisták gondolkodásába. 1934-ben Theodore Abel szociológus, a New York-i Columbia Egyetem professzora versenyt hirdetett az 1933. március 1. előtt csatlakozott párttagoknak és barnaingeseknek, hogy rövid esszéikben számoljanak be motivációjukról. Több száz tanúvallomás érkezett a felhívásra. A párt és a jelentkezők ezt kiváló lehetőségnek tartották arra, hogy az amerikaiakat meggyőzzék mozgalmuk őszinteségéről, de Abel kitartott amellett, hogy a díjat a legmegbízhatóbb és leginkább szavahihető írásnak kell elnyernie, és ez bizonyos fokú hitelességet garantált, már amennyire a tanúvallomásokat ellenőrizni lehetett.¹³⁰

Az egyszerű aktivistákat teljesen hidegen hagyták Rosenberg, Chamberlain, Spengler és a többi értelmiségi bonyolult elméletei. Még Lagarde és Langbehn népszerű írásait is csak a műveltebb középosztály olvasta. Sokkal tartósabb hatást fejtettek ki a populista antiszemita propagandisták, például Theodor Fritsch, akinek 1888-ban megjelent *A zsidókérdés kézikönyve* (Handbuch der Judenfrage) című műve 1933-ig negyven kiadást ért meg. Fritsch kiadója, a Hammer Verlag átvészelte a világháborút, és továbbra is rengeteg pamfletet és brosúrát jelentetett meg, amelyeket szívesen forgattak a nemzetiszocialista párttagok.¹³¹

Egy rohamosztagos 1934-ben így írt Fritsch hatásáról:

A háború után nagyon érdekelni kezdett a politika, és mohón faltam a különféle árnyalatú újságokat. 1920-ban egy jobboldali lapban megláttam egy antiszemita magazin hirdetését, és előfizettem Theodor Fritsch

Hammer című újságjára. Ebből értesültem a zsidók romboló hatásáról a nemzetre, az államra és a gazdaságra. El kell ismernem, hogy ez az újság jelentette számomra a hidat Adolf Hitler nagyszerű mozgalmához.¹³²

Ennél is többet számított a nemzetiszocialista propaganda: Hitler és Goebbels beszédei, a felvonulások, lobogók és parádék. Ezen a szinten az eszméket nem komoly ideológiai fejtegetések közvetítették, hanem a náci sajtó, a választási pamfletek és falragaszok. Az 1920-as és a korai 1930-as évek pártaktivistái számára a nemzetiszocialista ideológia legfontosabb vonása a társadalmi szolidaritás hangsúlyozása volt, az össznémetiség organikus faji közösségének koncepciója, amit kiegészített a szélsőséges nacionalizmus és Hitler kultusza. Az antiszemitizmus ezzel szemben egy kisebbség ügye volt, jelentős részüket hidegen hagyta. Minél fiatalabbak voltak az aktivisták, annál kevésbé érdekelte őket az ideológia, és annál jobban vonzotta a germán kultúrának és Hitler vezető szerepének hangsúlyozása. Az ideológiai alapú antiszemitizmus inkább az idősebb nemzedékre volt jellemző, ami a háború előtti antiszemita csoportok lappangó befolyásáról és a nacionalista neveltetés hatásáról tanúskodott.¹³³

A párt félkatonai szárnyába többnyire a világháborús frontszolgálat után léptek be a férfiak, miután megjárták a Thule Társasághoz és a különítményekhez hasonló szélsőjobbaldali szervezeteket.¹³⁴ Az ifjú Rudolf Höss, a későbbi auschwitzi táborparancsnok is ezen az úton érkezett. 1901-ben született Baden-Badenben, és a délnyugati országrészben nőtt fel katolikus családban. Kereskedő apja papnak szánta, és Höss tanúsága szerint szigorú kötelességtudatra és engedelmességre nevelte; de a fiú képzeletét lángra gyújtották afrikai katonaemlékei, valamint a misszionáriusok önzetlenségéről és heroizmusáról szóló történetek. Mint később megírta, gyóntatóatyja elárulta a rábízott titkot, mire elvesztette a hitét, kiábrándult a vallásból. A háború kitörésekor előbb a Vöröskeresztben szolgált, majd 1916-tól apja régi ezredében a Közel-Keleten. A háború végére mindkét szülőjét elvesztette, és a Baltikumban harcoló különítményesek katonájaként testközelből tapasztalta meg a polgárháború brutalitását.

Németországba visszatérve Höss belépett a különítményesek egyik földalatti utódszervezetébe, és 1922-ben részt vett egy olyan ember brutális meggyilkolásában, akit befurakodott kommunista kémnek tartottak. A férfit bottal véresre verték, a torkát késsel elvágták, és végül egy pisztolylövessel végeztek vele. Höss a brandenburgeri börtönbe került, ahol saját bevallása szerint megtanulta, hogy a bűnözők természete javíthatatlan. Megdöbbenette rabtársainak „mocskos, arcátlan nyelvezete”, és felháborította, hogy a börtön a bűnözők iskolája, ahelyett hogy büntetésük helyszíne lenne.

A nett, takaros és fegyelmezett Höss a börtönben mintaszerű módon viselkedett. Az örök egy részének brutális viselkedése és romlottsága meggyőzte arról, hogy a rabokkal való tisztességesebb és humánusabb bánásmód kedvező hatással lehetne az elítéltekre. Rabtársainak egy részét viszont menthetetlennek tartotta.¹³⁵ Néhány hónappal a letartóztatása előtt belépett a nemzetiszocialista pártba. Az 1920-as évek java részét börtönben töltötte, de sok náci verőlegényhez hasonlóan jóval a büntetése lejárta előtt szabadon engedték, mivel a Reichstagban helyet foglaló szélsőjobbaldali és szélsőbaloldali képviselők megállapodtak a politikai foglyoknak járó általános amnesztiában.¹³⁶ Amikor éppen szabadlábon volt, a nemzetiszocialista párt biztosította számára azt a fegyelmet, rendet és elkötelezettséget, amire nyilvánvalóan szüksége volt.

Höss egyik bűntársa a gyilkosságban szintén a Rossbach-különítmény tagjai közül került ki: az 1900-ban született Martin Bormann, egy postatisztviselő agrármérnök végzettségű fia, aki a háborúban laktanyaszolgálatot teljesített. Bár a tényleges harcokban nem vett részt, Hösshöz hasonlóan Bormann sem találta a helyét a civil életben. A különítményeseknek megengedte, hogy támaszpontnak használják a mecklenburgi birtokot, ahol éppen dolgozott. Hamarosan maga is belépett közéjük, és csatlakozott egy aprócska és jelentéktelen szélsőjobbaldali csoporthoz, amely az Egyesület a Zsidó Arrogancia ellen (Verband gegen die Überhebung des Judentums) nevet viselte. Bormann nem játszott olyan tevőleges szerepet a gyilkosságban, mint Höss, ezért csak egy év börtönbüntetést kapott. 1925 februárjában szabadlábra helyezték, és 1926 végére a nemzetiszocialista párt főállású alkalmazottja lett. Ezerféle adminisztratív feladatot látott el kezdetben Weimarban, később Münchenben. Reménytelenül rossz szónok volt, és Höss-szel ellentétben kevésbé hajlamos az erőszakra, viszont el tudta intézni a párttagok életbiztosítását, segélyt és pénzt szerzett a bajba került barnaingeseknek, és lassanként nélkülözhetetlenné tette magát a mozgalomban. Hivatalnok természete sem tudta teljesen elrejtetni politikai fanatizmusát. Hösshöz és társaihoz hasonlóan Németország világháborús veresége fordította a sérelmi nacionalizmus, az elvakult antiszemitizmus és a parlamenti demokrácia tagadásának szélsőséges formái felé. Miután találkozott Hitlerrel, gyorsan a hatása alá került, és levette a lábáról a Führert határtalan, feltétel nélküli lojalitásával és csodálatával. A párt hierarchiájának alacsonyabb szintjein állók Bormann másik arcát is láthatták: a könyörtelen becsvágyat, amely végül a Harmadik Birodalom egyik legbefolyásosabb alakjává tette, különösen a háború kései szakaszában.¹³⁷

Bormann és még inkább a nála pár évvel idősebb, a világháború csatáterein megedződött férfiak számára a szabadcsapatok valóban a „nemzeti-

szocializmus előőrsei" voltak, ahogy ekkoriban mondták, és az 1920-as évek közepén a párt vezető tisztségviselőinek jelentős része a soraikból került ki.¹³⁸ Már ekkor feltűnt a pártban a háború utáni fiatalabb nemzedék, amely utánózni akarta a frontharcos veteránok legendás tetteit. Néhányan a kommunisták közül álltak át, mivel egyszerűen a politikai szélsőségesesség vonzotta őket, az ideológiai tartalomtól függetlenül. „1929-ben léptem ki a pártból, mivel nem tudtam többé elfogadni, hogy a Szovjetunióból kapjuk az utasításokat” – mondta egyikük. Ennek az aktivistának az erőszak az élet sóját jelentette. Mindenfajta pártrendezvényen lelkesen részt vett, és belevetette magát a régi elvtársak elleni utcai harcokba, végül egy helyi nemzetiszocialista vezető párttisztséggel kínálta meg.¹³⁹ Erőszakfüggő volt, mint ahogy Rudolf Höss is. Az ilyen embereknek többnyire homályos fogalmaik voltak arról, hogy miért harcolnak. Egy fiatalember elmesélte: amikor látta, hogy ellenfeleik megzavarnak egy náci gyűlést, „ösztönösen nemzetiszocialista lett”, még mielőtt megismerte volna a mozgalom céljait.¹⁴⁰ Egy másik aktivista, aki 1923-ban csatlakozott a mozgalomhoz, valósággal életmóddá tette a szüntelen, erőszakos aktivizmust, az évtized java részében verekedések, késelések és letartóztatások töltötték ki a napjait, amint ön-életrajzi esszéjében részletesen elmeséli; számára nem a mozgalom tényleges eszméi, hanem ezek az összecsapások jelentették az élet értelmét. Egy 1906-ban szociáldemokrata családban született fiatalembert a kommunisták iránti fékevesztett gyűlölet sodort a mozgalomba. A rohamosztagosok „gyilkos alakulatábani” töltött idő „túlságosan csodálatos és talán túl kemény ahhoz, hogy leírjam” – mondta később.¹⁴¹

Különösen szemléletes, de egyáltalán nem rendhagyó beszámolót hagyott hátra a rohamosztagosok tevékenységéről egy 1898-as születésű tanár, aki harcolt a háborúban, és az 1920-as évek elejének szélsőjobboldali útkeresése után 1929-ben csatlakozott a nemzetiszocialistákhoz. Egy este felszólították: barnainges bajtársaival siessen az egyik közeli városba, és védenek meg egy nemzetiszocialista demonstrációt a „vörösöktől”:

Mind összegyűltünk a város peremén, felvettük a fehér karszalagot, és 250 fős alakulatunk lábát keményen a földhöz csapva bemasírozott a központba. Nem volt nálunk fegyver, sem bot, de a kezünket ökölbe szorítva szigorú rendben és vasfegyellemmel behatoltunk a gyűlésterem előtt csoportosuló, füttyögő, kiáltó tömegbe. Botokkal és deszkákkal voltak felfegyverkezve. Este tíz óra felé járt az idő. Néhány manővert végrehajtva az utca közepén a falakhoz szorítottuk a tömeget, hogy megtisztítsuk az utcát. Ebben a pillanatban egy ácsmester hajtott keresztül az utcán egy kisteherautóval és benne egy fekete koporsóval.

Ahogy elhaladt mellettünk, egyikünk felkiáltott: „Lássuk csak, kit tegyünk bele!” A kiáltások, üvöltések, füttyök és hörgések hangereje egyre fokozódott.

Alakulatunk két oszlopba rendeződve, nyugodtan várakozott, de szinte szétrobbant a feszülő energiától. Jeladásra bevonultunk a gyűlésterembe, ahol néhány száz randalírozó megpróbálta belefojtani a szót a szónokunkba. Éppen időben érkeztünk, végigmasírozunk a falak mentén, hogy bekerítsük őket, csak a bejáratot hagytuk szabadon. Füttyező halálatszott. Szorosabbra vontuk a gyűrűt. Tíz perccel később... kiraktuk őket a szabadba. A gyűlés folytatódott, miközben kint elszabadult a pokol. Kikisértük a szónokot a hátsó kijáraton, zárt sorokban még egyszer végigmasírozva az őrző csőcselék közepén.

Ennek a rohamosztagosnak a „marxisták” jelentették az ellenséget, ahogy sok más veterán katonának is, akik a „a háború áldozati üstjeinek füstjéből született és az ébredő német nemzet szívébe utat találó frontharcos bajtársiasság szellemében küzdöttek”, ahogy az esszé szerzője megfogalmazta.¹⁴²

II

Az „öreg harcosok” büszkén mutogatták az ellenfelektől szerzett sérüléseket és sebeket. „Az üldözés, zaklatás, megvetés és gúny” csak fokozta az elszántságukat.¹⁴³ Egy 1905-ben született aktivista beszámolója szerint egy Idar-Obersteinben rendezett gyűlésen négyszáz rohamosztagos jelent meg:

Ahogy a négy szónokunk egymás után megtartotta a beszédét, dühös kiáltások és füttyögés szakította őket félbe. Az ezután következő vitában az egyik felszólaló ezt mondta: „Nem akarjuk, hogy a barna pestis megfertőzze ezt a gyönyörű várost”, mire kitört a vihar. Röpültek a söröskorsók, székek és egyéb tárgyak, a gyűlésterem két perc alatt romba dőlt, és mindenki elmenekült. Aznap hét súlyosan sebesült bajtárssal tértünk vissza, kövekkel dobáltak meg minket, és a rendőri védelem ellenére többször ránk támadtak.¹⁴⁴

A nemzetiszocialista rohamosztagosok szociáldemokraták és kommunisták iránti gyűlöletét és ellenszenvét érthetőbbé teszi, hogy állandóan támadta őket a szociáldemokraták félkatonai szárnya, a Reichsbanner, valamint sok helyen a rendőrség, amit legalábbis Poroszországban szociáldemokrata

miniszterek, Carl Severing és Albert Grzesinski irányítottak. „A rendőri és kormányzati terror”, ahogy egyikük írta, fokozta a köztársaság iránti utálatukat.¹⁴⁵

A rohamosztagosokat felháborította, hogy „Németország ellenségeinek” megverése és meggyilkolása miatt letartóztatják őket, a rájuk kirótt börtönbüntetésekért a „marxista igazságszolgáltatást” és a weimari köztársaság „romlottságát” okolták.¹⁴⁶ A „vörösöket” mértéktelenül gyűlölték. Egy ifjú nemzetiszocialista még 1934-ben is heves kirohanást intézett a „vörös áradat [...] a sötétben bujkáló vörös martalócok hordája” ellen. Egy másik barnainges hevesen kikelt a „gyilkos vörös csőcselék, [...] az üvöltöző, visító horda, [...] a kriminológus tanulmányozására méltó, gyűlölködő, dühös arcok” ellen.¹⁴⁷ Az elvakult gyűlöletet fokozta a számtalan összecsapás, és ez néha olyan ijesztő incidensekhez vezetett, mint a kommunisták és a barnaingesek között kitört pisztolypárbaj 1927. március 27-én a Berlin-Lichterfelde-vonaton. A barnaingesek a bűnöző kommunista mentalitást szembeállították saját, önzetlennek tartott idealizmusukkal. Egy rohamosztagos büszkén írta, hogy az 1920-as évek végének küzdelmei „minden bajtárstól pénzügyi és pszichológiai áldozatokat követeltek. Estéről estére saját pénzünkön kinyomtatott röplapokat osztottunk szét. Minden hónapban gyűlést tartottunk [...], s ez 5–10 fős kicsiny helyi pártszervezetünknek 60 márka adósságot jelentett, mivel egyetlen kocsmáros sem bocsátotta rendelkezésünkre a sörözőjét előleg nélkül.”¹⁴⁸ Gyakran állítják, hogy sok barnainges kizárólag azért csatlakozott a szervezethez, hogy ingyen ételhez, italhoz, ruhához és szálláshoz jusson, valamint izgalmas és brutális szórakozást találjon, ám ez az állítás nem fest valós képet a fanatizmusukról. Csak a legidősebb aktivisták csatlakoztak állás vagy pénzügyi támogatás reményében a mozgalomhoz. A fiataloknak ez nem sokat számított.¹⁴⁹ A nemzetiszocialista diákvezérek gyakran nyakig eladósodtak, hogy ki tudják fizetni a megrendelt falragaszokat és röplapokat.¹⁵⁰ Sokan vállaltak hasonló személyes áldozatot a pártért.

Természetesen a rohamosztagosok tanúvallomásai, amelyeket egy amerikai szociológusnak írtak, kivétel nélkül szerzőik önfeláldozását és elkötelezettségét hangsúlyozzák.¹⁵¹ Ennek ellenére nehéz felfogni teljes mélységében fanatizmusukat, ha nem vesszük tudomásul, hogy gyakran úgy érezték: tényleg áldozatot hoznak a mozgalomért. Erre maga Hitler is felhívta a figyelmet, amikor 1932 januárjában figyelmeztette hallgatóságát:

Ne felejtjük el, mekkora áldozat, hogy ma a nemzetiszocialista mozgalomhoz tartozó férfiak százazrei felkapaszkodnak a teherautókra, védik a gyűléseket, menetelnek, estéről estére, megteszik, amit kell, és csak hajnal-

ban térnek vissza – hogy munkába álljanak a műhelyben és az üzemben, vagy sorba álljanak a munkanélküliek alamizsnájáért. Amikor megveszik az egyenruhákat, ingeket, jelvényeket, még az utazásért is fizetnek kevéske jövedelmükből – higgyétek el, ez önmagában is jelzi egy eszme, a nagyszerű eszme erejét!¹⁵²

A nemzetiszocialista párt fennmaradása ezen az elkötelezettségen múlt, ereje és dinamizmusa jelentős részben abból fakadt, hogy nem függött befolyásos üzletemberek és bürokratikus intézmények, például a szakszervezetek pénzügyi támogatásától, mint a „burzsoá” pártok és változó mértékben a szociáldemokraták, még kevésbé egy idegen hatalom segélyeitől, mint a Moszkvából pénzelt kommunisták.¹⁵³

Sok embert kifejezetten Hitler demagógiája nyert meg a nemzetiszocializmusnak. A gondosan koreografált tömegrendezvényeken és óriási szabadtéri gyűléseken tartott szónoklatok az 1920-as évek végén hatásosabbak voltak, mint valaha. Egy 1908-ban született fiatal nacionalista, aki korábban részt vett több szélsőjobboldali híresség, például Hugenberg és Ludendorff gyűlésein, csak akkor találta meg az igazi inspirációt, amikor

először hallottam Adolf Hitler Führert beszélni. Ezután számomra egyetlen dolog számított: győzni Adolf Hitlerrel, vagy meghalni érte. A vezér személyisége teljesen rabul ejtett. Aki igaz és tiszta szívvel fordul Adolf Hitler felé, teljes szívvel szeretni fogja. Nem valamiféle materiális okból fogja szeretni, hanem Németországért.¹⁵⁴

Nagyon sok hasonló tanúvallomást olvashatunk, például egy 1903-ban született, antiszemita fémmunkásé, aki 1927-ben fedezte fel egy gyűlésen, hogy „vezérünkől olyan erő sugárzik, ami mindnyájunkat erőssé tesz”; egy 1907-es születésű rohamosztagos 1929-ben Nürnbergben került Hitler hatása alá: „Hogy ragyogott kék szeme, amikor rohamosztagosaink elvonultak előtte a fáklyák fényénél, mint egy végtelen lángtenger, amely végighullámzott a birodalom régi fővárosának utcáin.”¹⁵⁵

A nemzetiszocialisták vonzereje jelentős részben abból eredt, hogy azt ígérték, véget vetnek Németország politikai megosztottságának, amely a weimari köztársaság időszakában mindvégig meghatározó maradt. Egy 18 éves tisztviselőre, aki részt vett az 1929-es tartományi választások egyik nemzetiszocialista rendezvényén, mély benyomást tett a szónok

őszinte elkötelezettsége az egész német nemzet iránt, melynek legnagyobb szerencsétlensége, hogy annyi pártra és osztályra tagolódik. Végre

egy gyakorlatias javaslat a nemzet újjászületésére! Töröljük el a pártokat! Tegyük semmivé az osztályokat! Igazi nemzeti közösséget! Ezekkel a célokkal fenntartás nélkül azonosulni tudtam.¹⁵⁶

Viszonylag kevesen csatlakoztak a mozgalomhoz politikai és elméleti fejtegetések elolvasása után. A szóbeli üzenet hatásosabb volt. Mégsem került mindenki Hitler szónoklatainak hatása alá. Egy fiatal, komoly, középosztálybeli náci, Melita Maschmann például csodálattal szemlélte a „nép emberét”, aki a semmiből emelkedett fel, de még az éves pártgyűlésen is olyan elfoglalt volt, írta később, hogy „nem engedhettem meg magamnak az eksztatikus elragadtatás »kicsapongását«”. A parádékat és felvonulásokat unalmasnak és céltalannak érezte. Számára a nemzetiszocializmus inkább patrióta ideált jelentett, mint a vezér személyi kultuszát.¹⁵⁷ A középosztályhoz tartozó hívek, főként a nők vonakodva túrték vagy tudatosan kerültek az utcai erőszakot.

Sokan közülük hosszabb tépelődés után lettek a nemzetiszocializmus követői. Még a pártba való belépés is jóval alacsonyabb fokú elkötelezettséget jelentett, mint a Theodor Abel által megkérdezett fiatal barnaingesek rajongása. A párt tagságának nem elhanyagolható része viszonylag rövid idő után otthagyta a mozgalmat. Ennek ellenére az 1930-as évek elején a nemzetiszocializmus vonzereje kezdett túllépni a mozgalom alapítása óta meghatározó alsó középosztálybeli támogatói körön. A nemzetiszocialisták kezdettől fogva nagyon szerették volna megnyerni az ipari munkásságot, és a párt hivatalnokai gyakran munkásként kategorizáltak valójában egész más társadalmi háttérű tagokat. Az 1935-ös belső pártcenzus alapján összeállított párttagsági kimutatások részletes vizsgálatából kitűnt, hogy esetenként kétszer annyi munkás támogatót tartottak számon, mint a valóság, ez például a második legnagyobb német városban, Hamburgban 1925-ben körülbelül 10 százalék volt.¹⁵⁸ A fizetett alkalmazottak szintén hajlamosak voltak elhagyni a pártot, ezért a legtöbb becslés alapját képező 1935-ös adatokban csekélyebb számban jelennek meg. Hamburg a munkásmozgalom hagyományos fellegvárai közé tartozott, ahol a nemzetiszocializmus nehezen tudott gyökeret verni. Szászországban, ahol a szervezett baloldal jóval gyengébb volt, és a hagyományos, kisméretű üzemekre épülő gazdaság másként működött, mint a modern, erősen racionalizált ipari centrumokban, például Berlinben és a Ruhr-vidéken, a fizikai munkások jóval nagyobb százalékát tették ki a párttagoknak. A fiatal munkások, akik a magas munkanélküliség miatt nem lettek szakszervezeti tagok, különösen fogékonyak voltak a náci eszmékre Szászföldön. Az államban a náci párt tagságának egyharmada az 1920-as évek végén a tágabb értelemben vett munkásosztály-

hoz tartozott. A városi és vidéki alsó középosztály magasan felülreprezentált maradt az össznépelességen belüli számarányához képest. Az 1930-as évek elején a közép- és felső osztályba tartozó szászországi nemzetiszocialista párttagok aránya is növekedni kezdett, ahogy a párt egyre elfogadottabb politikai erő lett. A szerény kezdetek után a nemzetiszocializmus lassanként vonzani kezdte a német társadalmi elit tagjait is.¹⁵⁹

III

A mozgalomhoz az 1920-as évek közepén csatlakozott pártvezetők új nemzedékének egyik tagja később különösen prominens szerepet játszott a Harmadik Birodalomban. Az 1900. október 7-én Münchenben született Heinrich Himmlerről első látásra kevesen gondolták volna, hogy bármi jelentőséget érhet el az életben. Apja, egy katolikus középiskolai tanár konzervatív nézeteket vallott, megbízhatóságát mutatja, hogy az 1890-es években a bajor királyi család egyik ifjú tagjának nevelését is rábízta. A köztestületben álló, művelt középosztálybeli családban felnőtt Heinrich beteges, rövidlátó fiú volt. Többször váltott iskolát, szilárd tudományos képzést a müncheni és landshuti főgimnáziumban kapott. Egyik gyerekkori barátja, George Hallgarten – később elismert baloldali történész – szerint Himmler intelligens, nyílt eszű fiú volt. Tanárai lelkiismeretes, szorgalmas, becsvágyó, ügyes és jó modorú gyerekek tartották, igazi mintadiáknak. Patrióta édesapja mindent megtett, hogy katonát faragjon belőle, még arra is hajlandó lett volna, hogy a tanulmányait rövidebbre fogja. Az ifjú Himmler naplója és feljegyzései arról tanúskodnak, hogy mélyen beleégett lelkébe 1914 mítosza: a háborút az emberi teljesítmény csúcsának tartotta, és úgy vélte, a küzdelem hajtja előre a történelmet és az emberi létezést. Különösen jellegzetes példája volt annak a fiatal nemzedéknek, amelyik sajnálta, hogy nem vehette ki részét a háborús erőfeszítésből, és egész életében megpróbálta jóvátenni e mulasztást.¹⁶⁰

Miután kitűnő eredménnyel leérettségizett, apja tanácsára mezőgazdasági tanulmányokat folytatott a Müncheni Műszaki Főiskolán, ahol 1922-ben „nagyon jó” eredménnyel diplomázott. Belépett az egyetemisták egyik bajtársi egyesületébe (Studentenverbundung Apollo), és sokáig keresgélt olyan ellenfelet, aki elfogadja komoly kihívónak, míg végül megszerezte a kötelező arcsérüléseket. Közben csatlakozott a Kahr-féle Polgári Véderőhöz, és Ernst Röhm hatása alá került, aki mély benyomást tett rá militarista szenvedélyével. Ebből a szélsőjobboldali környezetből egyenes út vezetett

a forradalmi antiszemitizmus felé, és 1924-ben Himmler már indulatos kirohanásokat intézett „a fekete és vörös Internacionálé hidrája, a zsidók és az ultramontanizmus, a szabadkőművesek és a jezsuiták, a kereskedőszellem és a gyáva burzsoázia” ellen.¹⁶¹ Aránytalanul nagy fejével, oldalt felnyírt hajával, gombafrizurájával, kerek szemüvegével, beesett állával és ritkás bajszával Himmler inkább hasonlított gimnáziumi tanárra, mint fanatikus nacionalista utcai harcosra. Néhány hónappal később pisztoly helyett lóbogóval a kezében csatlakozott Röhms Reichskriegsflagge egységéhez, amely a kudarcot vallott müncheni sörpuccs idején rövid időre elfoglalta a bajor hadügyminisztérium épületét.¹⁶²

Himmler megúsza a puccs bukását letartóztatás nélkül, és kihasználta az alkalmat, hogy feljebb jusson a mozgalomban, mialatt Hitler börtönben volt, eltiltották a nyilvános szerepléstől és a nemzetiszocialista párt a szét-eséssel küzdött. Szekerét hozzákötötte Gregor Strasseréhez, ami akkoriban bölcs döntés volt: először a titkára lett, később helyettes tartományi vezető két körzetben és helyettes birodalmi propagandafőnök. Mégsem vált belőle Strasser bizalmasa. Teljesen Hitler hatása alá került, de nem a *Mein Kampf* elolvasásától, amellyel kapcsolatban kritikus megjegyzéseket is tett („a saját ifjúságáról szóló első fejezeteknek több gyenge pontja van”), hanem a személyes találkozásoktól, és természetesen Hitler beszédeitől, amelyeket rendszeresen meghallgatott. A huszoneves, még mindig fiatal Himmler tanácstalanul sodródott a puccs utáni világ zavaros vizein. Hitler szilárd pontot jelentett a zűrzavarban, erőskezű vezető volt, akit csodálni lehetett, és kijelölte számára a követendő utat. Himmler 1925-ben csatlakozott az újjászervezett náci párthoz, és ettől kezdve kultikus tisztelet alakult ki benne a Führer iránt. Irodájának falán ott díszelgett Hitler arcképe, és időnként állítólag társalgott is vele.¹⁶³

1926-ban feleségül vette a nála hét évvel idősebb Margarete Bodét, akinek hatására érdeklődése az okkultizmus, a természetgyógyászat, a homeopátia és más sajátos tanok felé fordult. Némely különös nézetét Himmler később a beosztottjaira is rákényszerítette. A házasság nem sikerült, de Himmler lassanként levetkőzte ifjúsága jámbor katolikus világnézetét, a „vér és föld” ideológiájának megszállottja lett, és csatlakozott az Artamanen-Gesellschaft nevű nacionalista csoporthoz, amelynek Rudolf Höss is a tagja volt. Itt került a „nordikus” rasszista ideológus, Richard Walther Darré hatása alá. Az 1895-ben Argentínában született és az angliai Wimbledonban nevelkedett Darré a háború idején a német hadseregben szolgált. Ezután a fajtanemesítés szakértője lett, s az állattenyésztés területéről sodródott a „vér és föld” ideológiája felé, bár nem közvetlenül a náci mozgalomba. Himmler Darrétól vette át a nordikus faj kiválasztottságába vetett

szilárd hitet, a szlávokkal szembeni faji felsőbbrendűség tézisé, hogy az északi vért tisztán kell megőrizni, és azt a nézetet, hogy a német parasztságnak központi szerepe van az egész germán faj jövője szempontjából. A paraszti életet magasztaló tanok hatására Himmler maga is megpróbálkozott a gazdálkodással, de teljes kudarcot vallott, mivel ideje nagy részét politikai kampányolással töltötte, és az idők egyébként sem kedveztek a mezőgazdasági karriernek.¹⁶⁴

Hitler 1929. január 6-án kinevezte a hűséges Himmlert személyes védőosztaga, a Schutzstaffel (SS) vezetőjévé. Ennek elődje egy kisebb alakulat volt, amelyet Hitler személyének védelmére és a náci párt főhadiszállásának őrzésére hoztak létre 1923-ban. Ezt 1925-ben újjáalapították, miután Hitler felmérte, hogy a Röhms vezetett barnaingesektől soha nem várhat el feltétlen lojalitást. Az SS első parancsnoka, Julius Schreck a barnaingesek „támadóegységének” vezetője volt a sörpuccs előtt; a védőosztagot kezdettől fogva elit alakulatként szánták, ellentétben a mindenki előtt nyitva álló, félkatonai jellegű rohamosztagokkal. Az 1920-as évek közepének belviszályaiban az SS parancsnokának személye többször megváltozott, de egyiküknek sem sikerült az egységet függetleníteni az egyre növekvő befolyású barnaingesektől, bár létrehoztak egy rendkívül fegyelmezett, szoros bajtársi szövetséget alkotó alakulatot. Himmler viszont sikerrel járt ott, ahol elődei kudarcot vallottak.

Himmler lenézte az egység magját képező durva verőlegényeket, és félig-meddig tudatosan igazi elit alakulatot faragott az SS-ből, amelynek volt katonatisztek, például Erich von dem Bach-Zelewski pomerániai arisztokrata és különítményes veteránok; mint Friedrich Karl von Eberstein báró is a tagjai lettek. Az alig 290 fős egységet Himmler 1929 végére ezer főre növelte, egy évvel később pedig már közel háromezer főt számlált. A barnainges-parancsnokok tiltakozása ellenére 1930-ban rábeszélte Hitlert, hogy tegye az SS-t teljesen függetlenné. Az egység a korábbi barna egyenruha helyett új, fekete uniformist és szigorúan hierarchikus, majdnem katonai jellegű szervezetet kapott. A barnaingesek körében egyre nőtt az elégedetlenség és a türelmetlenség, bármikor az önállósulás útjára léphettek, ezért Hitler az SS-t egyfajta belső pártrendőrséggé alakította. Himmler egyre titkolózóbb lett, már nemcsak a párt ellenfeleiről gyűjtött bizalmas információkat, hanem a barnaingesek vezetőiről is.¹⁶⁵

Az SS létrehozásával a nemzetiszocialista mozgalom alapstruktúrája végleg kialakult. Az 1920-as évek végére Hitler részben a körülmények összjátékának, részben saját szónoki képességeinek és könyörtelenségének, részben a szélsőjobboldal kétségbeesett vezérkeresésének köszönhetően a mozgalom teljhatalmú diktátora lett, akinek alakját egyre növekvő személyi kultusz

vette körül. A mozgalmon belül továbbra is voltak feszültségek; a következő pár évben (1934-ig) ezek drámai erővel törtek felszínre. A vezető pozícióban lévők közt még mindig voltak néhányan, akik kritizálni merték Hitlert – például Röhm és Strasser –, és eltérő álláspontra helyezkedtek, ha szükségesnek látták. Ugyanakkor Hitler körül szoros gyűrűt alkotott a vezér iránt feltétel nélkül lojális bizalmasok csoportja: Goebbels, Göring, Hess, Himmler, Rosenberg, Schirach és Streicher. Irányításukkal és Strasser szervezőtehetsége révén a nemzetiszocialista mozgalom 1929 közepére gondosan kimunkált, jól szervezett politikai alakulat lett, mely célzottan eljuttatta üzeneteit minden választói csoporthoz. Propagandája egyre kifinomultabbá vált. Félkatonai szárnyának aktivistái felvették a harcot az utcákon a kommunista Rotfrontkämpferbund és a szociáldemokrata Reichsbanner legényeivel. Belső rendőrsége, az SS készen állt, hogy leleplezze az engedetleneket és másként gondolkodókat. A nemzetiszocialisták átvettek, módosítottak és továbbfejlesztettek egy durva, jórészt nem eredeti, de fanatikusan vallott ideológiát, amely a szélsőséges nacionalizmusra, a gyűlölködő antiszemitizmusra és a weimari demokrácia elutasítására épült. Befolyásuk növelésére gátlástalanul felhasználták a választási kampányokat és az utcai erőszakot, azzal a céllal, hogy felmondják a versailles-i békeszerződést, újra felfegyverezzék Németországot, visszahódítsák az elvesztett keleti és nyugati területeket, és „életteret” biztosítsanak a német kolonizációnak Közép-Kelet és Kelet-Európában.

Az erőszak kultusza, amit nem kis részben a szabadsapatoktól örökölték, a mozgalom szívét-lelkét jelentette. 1929-re ezzel nap mint nap találkozni lehetett a német városok utcáin. A nemzetiszocialisták megvetették a jogot, és nyíltan hirdették, hogy mindig az erősebbnek van igaza. Megtálták a módját, hogy a pártvezetést közvetlenül ne lehessen felelőssé tenni a barnaingesek és más radikális elemek erőszakos bűncselekményeiért. Hitler, Goebbels és a tartományi vezetők mindig erőszakos, ugyanakkor kellően homályos retorikába burkolva adták ki az utasításaikat: alárendeltjeik pontosan tudták, mit várnak tőlük, és annak megfelelően cselekedtek. Egyre több közép- és felső osztálybeli német vélte úgy, hogy Hitler és alvezérei nem tehetnek a barnaingesek által elkövetett utcai erőszakról, a sörözői verekedésekről és fenyegető hangulatú gyűlésekről. Ezt a téves benyomást erősítette, hogy a rohamosztagosok vezetői gyakran hangsúlyozták: tevékenységük független a nemzetiszocialista pártvezérektől. 1929-re Hitler kifejezetten befolyásos emberek szimpátiáját, támogatását és bizonyos mértékig a pénzügyi segítségét is elnyerte, főleg Bajorországban. A mozgalom az egész országra kiterjesztette tevékenységét, és jelentős választói támogatást élvezett, főleg a válság sújtotta északnémet és frankföldi parasztság körében.

Mindettől függetlenül a nemzetiszocialista párt 1929 őszén továbbra is a politika periferiáján egyensúlyozott. A Reichstagban maroknyi náci képviselő foglalt helyet, és több szélsőjobb oldali versenytárs alakulat, mint a Gazdaságpárt, nagyobb és jobban szervezett volt; a politika fősodrához tartozó szervezetekhez, például a Német Nemzeti Néppárthoz és a Frontharcosokhoz (Stahlhelm) képest ezek is teljesen jelentéktelenek voltak. A weimari rendszer három legnagyobb demokratikus pártja, a szociáldemokraták, a Centrum Párt és a Német Demokratikus Párt már elvesztette a választók többségének támogatását, de nagykoalíciót alkotva megtartották a kormányzást. A kormánynak továbbra is tagja volt a mérsékelt és sikeres veterán külügyminiszter, Gustav Stresemann. A köztársaság átvészelte az 1920-as évek elejének viharos időszakát – az inflációt, a francia megszállást, a fegyveres konfliktusokat, a társadalmi felfordulást –, és látszólag biztonságosabb vizeken hajózott. Igazi katasztrófa kellett ahhoz, hogy egy olyan szélsőséges erő, mint a nemzetiszocialista párt, tömegtámogatást szerezzen. És ez a katasztrófa a New York-i tőzsdepánik nyomában járó 1929-es gazdasági összeomlással be is következett.

A HATALOMÁTVÉTEL FELÉ

Az emberiség történelmének minden korszakában voltak hatalomátvitelre irányuló törekvések. A hatalom átadásának módjai és eszközei azonban a történelem folyamán folyamatosan változtak. A legkorábbi időkben a hatalom általában a családon belül, az apáról a fiúra szállt. A későbbi időkben a hatalomátvitel egyre inkább a nyilvánosság elé került, és a hatalomátviteli folyamatok egyre inkább a jogszabályok és a köztudat szabályai szerint zajlottak. A hatalomátvitel tehát nemcsak a hatalom átadásának módjáról, hanem a hatalom átadásának jogszabályi keretéről is szól.

A hatalomátvitel tehát a hatalom átadásának jogszabályi keretéről is szól. A hatalomátvitel tehát a hatalom átadásának jogszabályi keretéről is szól. A hatalomátvitel tehát a hatalom átadásának jogszabályi keretéről is szól.

A hatalomátvitel tehát a hatalom átadásának jogszabályi keretéről is szól. A hatalomátvitel tehát a hatalom átadásának jogszabályi keretéről is szól. A hatalomátvitel tehát a hatalom átadásának jogszabályi keretéről is szól.

A hatalomátvitel tehát a hatalom átadásának jogszabályi keretéről is szól. A hatalomátvitel tehát a hatalom átadásának jogszabályi keretéről is szól. A hatalomátvitel tehát a hatalom átadásának jogszabályi keretéről is szól.

A GAZDASÁGI VILÁGVÁLSÁG

I

„Hosszan és céltalanul vándoroltam városról városra, s utam Hamburg kikötőjébe vitt – írta 1932 őszén egy fiatal, 21 éves munkanélküli esseni nyomdász. – Micsoda csalódás! Itt még több nyomorúságot, még nagyobb munkanélküliséget találtam, mint amire számítottam, és elszállt minden reményem, hogy munkát találok. Mit tegyek? Nem élnek itt rokonaim, és nem szeretnék csavargó lenni.” A fiatalember végül nem jutott a német városok utcáin és terein tanyázó hajléktalanok sorsára, mert az egyház által szervezett önkéntes munka megmentette a legrosszabtól. Mások nem voltak ilyen szerencsések: hivatalos becslések 200 ezer és félmillió közé tették a német hajléktalanok számát.¹ A munkanélküliség megtörte az emberek gerincét és lerombolta az önbecsülésüket, különösen a férfiakét, hiszen a korabeli társadalomban a férfiak tekintélye, elismertsége, sőt egész identitása szinte kizárólag a munkától függött. Az 1930-as évek elején a német utcákon tétlenül ácsorgó férfiakat lehetett látni nyakukban táblával: „Bármilyen munkát elvállalok.” Amikor a szociológusok iskolás gyerekekkel beszélgettek, gyakran azt a választ kapták, hogy a munkanélküliek lecsúsztak, mivel

minél tovább vannak munka nélkül, annál lustábbak lesznek, és egyre megalázottabbnak érzik magukat, mivel látják, hogy a többi ember rendszeren fel van öltözve, és feldühödnek, mert ők is szeretnének közéjük tartozni, és bűnözővé válnak [...] Ők is élni szeretnének! Az öregek viszont gyakran az életkedvüket is elvesztik.²

Megfigyelték, hogy a gyerekek gyakran játszottak „leszerződős” játékot, és amikor egy kutató 1932 decemberében megkért néhány diákot, hogy írjanak önéletrajzi témájú esszét, a munkanélküliség rendszeresen felbukkant az írásokban: „Apukámnak három éve nincs munkája. Korábban azt hittük, hogy egyszer megint dolgozni fog, de most már mi, gyerekek sem reménykedünk benne” – írta egy 14 éves kislány.³

A tartós munkanélküliség különbözőképpen hatott az egyes emberekre. A fiatalok optimistábban szemléltek a jövőt, mint a középkorúak. Minél tovább maradt valaki állás nélkül, annál inkább úrrá lett rajta a levertség. Az 1932 nyarán felvett interjúk sokkal borúsabb világlépet tükröznek, mint

a tizenhét hónappal korábbi felmérések. Az emberek lemondtak házassági terveikről, a párok nem vállaltak gyereket. A fiatal férfiak céltalanul kóboroltak az utcákon, nyugtalanul várakoztak otthon, egész nap kártyáztak, a közparkokban tengtek-lengtek, vagy körbe-körbe utaztak a berlini villamosokon.⁴ Ebben a helyzetben bármilyen cselekedet jobbnak tűnt a tétlenségnél, mert az unalom frusztrációt szült. Sok munkanélküli, köztük fiatal lányok és fiúk, ügyeskedéssel, utcai zenéléssel, takarítással, utcai árusítással vagy a szegények más kipróbált módszereivel igyekezett magának valami csekélyke jövedelmet összeszedni. A felkapott berlini mulatók körül gyerekcsapatok köröztek, hogy „vigyázzanak” a gazdagok autóiira – a védelmi pénz beszédésének a felnőttek ennél jóval kevésbé ártatlan módját választották. A kirándulóegyesületek és a munkásfiatalok baráti csoportjai könnyen átalakultak üres épületekben tanyázó, veszélyes bandákká. Ezek a srácok élelmiszer után kutattak, loptak, verekedtek a rivális bandákkal, és gyakran összetűzésbe kerültek a rendőrséggel. A bűnözési statisztikák nem mutattak olyan látványos romlást, mint az infláció éveiben, de a lopás miatti letartóztatások száma Berlinben 1929 és 1932 között 24 százalékkal növekedett. Egyre elterjedtebb és szembetűnőbb lett a női és a férfiprostitúció, ami legalább annyira a weimari szexuális tolerancia terméke volt, mint a gazdasági válságé, de a konzervatív középosztályt megdöbbsentette nyíltságával. A legnyomorultabbaknál az utcai árusítás és az ügyeskedés egyszerű koldulássá fajult.⁵ A német társadalom megállíthatatlanul csúszott lefelé a lejtőn a nyomor és a bűnözés sötét mélységeibe. Az emberek kétségbeesetten kapaszkodtak minden politikai szalmaszálba: még a legradikálisabb eszme is jobbnak tűnt, mint a reménytelen zűrzavar.

Hogyan állt elő ez a helyzet? A munkanélküliség a hiperinflációt 1923-ban megzabolázó gazdasági reformok óta tartósan magas volt. Az 1930-as évek elejére a helyzet tovább rosszabbodott. A hiperinflációt követő német gazdasági fellendülést nem kis részben a legerősebb világ gazdasági hatalom, az Egyesült Államok befektetései ösztönözték. A német befektetések magas hozamot ígértek, az országba nagy mennyiségű tőke áramlott be, de a visszaforgatás többnyire rövid lejáratú kölcsönök formáját öltötte. A német gazdaság függésbe került a gépesítést és az ésszerűsítést lehetővé tevő amerikai hitelektől. A nagy cégek, például a Krupp-művek és az Egyesült Acélművek (Vereinigte Stahlwerke) rengeteg hitelt vettek fel. Az amerikaiak közvetlenül is befektettek Németországban, a Fordnak például saját gyárai voltak Berlinben és Kölnben, a General Motors 1929-ben felvásárolta a Frankfurt melletti Rüsselsheimben lévő Opel-gyárat. A német bankok szintén külföldi kölcsönökből adtak hitelt a német vállalkozásoknak.⁶ Ez önmagában is sebezhetővé tette a német ipart és bankrendszert, és az évtized végén bekövetkezett a katasztrófa.

1928-ban mindegyik vezető ipari országban megszorításokat léptettek életbe, hogy elkerüljék a fenyegető recessziót. Az Egyesült Államok visszafogta a külföldi hitelkihelyezést. Ezek a lépések szükségesek voltak az aranytartalék megőrzéséhez, mivel az aranyalapú pénzrendszer időszakában semmi más nem garantálta a valuta értékállóságát. Így volt ez Németországban is, amióta a hiperinflációt megfékeztek. Ahogy az egyes országok elkezdtek felhúzni a monetáris felvonóhidakat, az ipar hanyatlásnak indult. Németországban 1928–29-ben gyakorlatilag megállt az ipari termelés növekedése, és a tél végére a munkanélküliek száma elérte a két és fél milliót. A befektetések gyorsan elapadtak, talán mert a cégek túl sokat költöttek bérekre és jóléti kifizetésekre, de még inkább egyszerűen a tőkehiány miatt. A német kormány kötvénykibocsátással sem tudott pénzhez jutni, mert a befektetők emlékeztek rá, hogy a német államkötvények értéktelenné váltak a háború alatt. A nemzetközi pénzpiacok nem hitték, hogy Németország megbirkózik gazdasági problémáival. Hamarosan világossá vált, hogy igazuk van.⁷

1929. október 24-én, a „fekete csütörtökön” a gazdasági válság egyértelmű jelei pánikot okoztak a New York-i tőzsdén. A sokak által túlértékeltnek tartott részvények értéke váratlanul zuhanni kezdett. A következő hét elején, a „fekete kedden” (október 29-én) újra kitört a pánik, de ezúttal sokkal súlyosabb helyzet állt elő, mint korábban: 16,4 millió részvényt adtak el; ez a rekord a következő négy évtized alatt megdöntetlen maradt.⁸ A pánikba esett brókerek igyekeztek minél több részvényt eladni, mielőtt az értékük tovább zuhan. A Wall Street-i tőzsdepalotában pokoli zűrzavar uralkodott. A drámai jelenetek előre jelezték a következő három év elhúzódó és látszólag megállíthatatlan gazdasági hanyatlását. A *The New York Times* tőzsdeindexe az 1929. szeptemberi 452 pontról 1932 júliusára 58 pontra esett vissza. Október 29-én a legnagyobb amerikai cégek tízmilliárd dollárt veszítettek az értékükből, kétszer annyit, mint amennyi pénz akkoriban az Egyesült Államokban forgalomban volt, és majdnem annyit, amennyit Amerika a világháborúra költött. A cégek egymás után jelentettek csődöt. Az import összeomlott. A bankok válságba kerültek, mivel befektetéseik elpárologtak. Az amerikai bankok az egyre növekvő veszteségek láttán visszakövetelték a német vállalatoknak nyújtott rövid lejáratú hiteleket, amelyekből a német ipar java része finanszírozta magát az elmúlt öt évben.⁹

Az amerikai bankok a lehető legrosszabb pillanatban vonultak ki Németországból, amikor a gyengélkedő német gazdaságnak ösztönzésre lett volna szüksége. A német bankok és vállalkozások a felborult egyensúlyt újabb rövid lejáratú hitelekkel próbálták helyreállítani. Minél jobban felgyorsult a hitelek refinanszírozása, annál ingatagabb állapotba került a gazdaság, és annál több külföldi és hazai befektető kezdte kimenteni a pénzét az ország-

ból.¹⁰ A cégek, mivel nem tudták finanszírozni a termelést, drasztikus megszorításokba kezdtek. Az eddig is stagnáló ipari termelés döbbenetes sebességgel zuhanni kezdett, és 1932-re az 1929-es szint 40 százalékára esett vissza. Hasonló összeomlást az európai országok közül csak Ausztria és Lengyelország élt át. Máshol a visszaesés 25 százalék körül maradt, Nagy-Britanniában alig 11 százalékos volt. A hitelek elapadása és a sorozatos csődök megrendítették a bankrendszert. Egy sor kisebb bank már 1929–30-ban tönkrement, nemsokára a két legnagyobb osztrák bank csődöt jelentett, és 1931 júliusában a nagy német bankok is nyomás alá kerültek.¹¹ Egyre több cég szüntette meg a működését. A nagyobb belső piac létrehozására tett kísérletet – Ausztria és Németország vámunióját – a nemzetközi közösség megakadályozta, mivel mindenki számára nyilvánvaló volt a politikai motiváció (a versailles-i békeszerződés szigorúan megtiltotta a két ország egyesülését). Miután csak a saját erőforrásaira támaszkodhatott, a német gazdaság mély recesszióba zuhant. A munkanélküliségi ráta szinte exponenciálisan növekedett. A nagyvárosokban milliók váltak állástalanná, az emberek egyre kevesebbet költöttek élelmiszerekre, s ezzel a válságos helyzetben lévő mezőgazdaság is drámai krízisbe került. A bankok kíméletlenül behajtották a gazdákon a hiteleket, vidéken egymást követték a csődök és az árverések. A nagybirtokok és a gazdaságok tömegesen bocsátották el a mezőgazdasági munkásokat, és vidéken éppen olyan súlyossá vált a munkanélküliség, mint a városokban.¹²

1932-re a német munkások durván egyharmada regisztrált munkanélküli lett, egyes ipari körzetekben, például Sziléziában és a Ruhr-vidéken még rosszabb volt a helyzet. A munkanélküliség a stabilizáció legnehezebb periódusában sem volt ilyen magas. 1929 és 1932 között a legjelentősebb német ipari központban, Berlinben a munkanélküliek száma 133 ezerről 600 ezerre nőtt, Hamburgban, a kereskedő- és kikötővárosban 32 ezerről 135 ezerre, a Rajna Ruhr-vidék egyik ipari városában, Dortmundban 12 ezerről 65 ezerre. Az ipar szenvedte el a legnagyobb visszaesést, de 1932-re a szellemi munkavállalók közül is több mint félmillióan kerültek utcára.¹³ A zuhanás tempója valóban szédítő volt. 1930–31 telén, a válság kezdete után alig több mint egy évvel, már több mint ötmillióan voltak állás nélkül; egy év múlva számuk hatmillióra emelkedett. 1932 elején becslések szerint a munkanélküliek és családtagjaik az egész német lakosság egyötödét tették ki, közel tizenhárommillió főt.¹⁴ A valódi szám ennél is magasabb lehetett, mivel az elbocsátott nők gyakran nem regisztrálták magukat munkanélküliként.¹⁵

A riasztó számok csak részben érzékeltetik a helyzetet. Sok millió munkás csupán úgy tudta megőrizni az állását, hogy elfogadta bérének megkurtítását, mivel a munkaadók több helyen bevezették a rövidített munkaidőt, hogy alkalmazkodjanak a kereslet csökkenéséhez. A szakképzett munkások

és tanoncok elvállalták az alantasabb munkákat, mivel a szakmájukban nem találtak állást. És ők még szerencsésnek mondhatták magukat. Igazi nyomorúságot és kétségbeesést a válság elhúzódása okozott: 1929 októberében kezdődött – már a kiindulóponton magas munkanélküliséggel –, és a javulás legkisebb jele nélkül folytatódott három éven át. A pár évvel korábban bevezetett segélyrendszert jóval alacsonyabb munkanélküliségi szintre tervezték, maximum 800 ezer emberre az 1932. évi hatmillióval szemben, és a segély legjobb esetben is pár hónapra kínált áthidaló megoldást, nem három teljes évre. A helyzetet rontotta, hogy az állampolgárok jövedelmének zuhanása az állam adóbevételeit is apasztotta. Több helyhatóság bajba került, mivel jóléti rendszerét amerikai kölcsönökből fedezte, és ezeket most vissza kellett fizetni. A német társadalombiztosítási rendszerben a tartósan munkanélküli polgárok segélyeinek folyósítása a járandóság időtartamának lejártá után először a szövetségi kormány vállalt nyomta „krízissegély” formájában, majd visszakerült a helyhatóságokhoz „jóléti munkanélküliségi támogatás” néven. A szövetségi kormány nem vállalta a népszerűtlen intézkedések terhét. A munkaadók úgy érezték, nem tudnak újabb terheket magukra venni, amikor a gazdaság zuhanórepülésben van. A szakszervezetek és a munkások tiltakoztak a segélyek csökkentése ellen. A probléma megoldhatatlannak tűnt. A legtöbbet természetesen a munkanélküliek szenvedtek, mivel a segély összegét ismételten csökkentették, vagy teljesen elvonták.¹⁶

II

Ahogy a válság mélyült, a német városok utcáin, terein és parkjaiban férfiakból és fiúkból álló csoportok kezdtek fenyegetően lódöröggni (legalábbis a látványhoz nem szokott polgárság szerint), és a levegőben erőszak és bűnözés vibrált. Még ijesztőbbek voltak a kommunisták – időnként sikeres – kísérletei, hogy a munkanélkülieket saját céljaikra mozgósítsák. A munkanélküliek *par excellence* pártja a kommunista párt volt. A kommunista agitátorok beszervezték az utcai bandák fiatal félbűnözőit; lakbérstrájkokat kezdeményeztek a munkásnegyedekben, ahol az emberek jobb időkben is alig tudták fizetni a lakbéréket; „vörös körzetnek” nyilvánították a proletárok lakta negyedeket, például a berlini Weddinget, megfélemlítették a városrészbe bemerészkedő nem kommunista polgárokat, néha megverték vagy pisztollyal fenyegették őket, ha megtudták, hogy kapcsolatban állnak a barnaingesekkel; saját területüknek nyilvánítottak egyes csapszékeket és kocsmákat; agitáltak a munkáskörzetek iskoláiban, átpolitizálták a szülői

szervezeteket, és ráijesztettek a középosztálybeli tanárookra, még a baloldali villágnézetűekre is. A kommunisták úgy vélték: ahogy egyre többen veszítették el az állásukat, az osztályharc a munkahelyekről az utcákra és a közterekre tevődött át. A proletár fellegvárak erőszakos eszközökkel történő védelmét különösen fontosnak tartotta a párt félkatonai szervezete, a Vörös Frontharcosok Szövetsége (Rote Frontkämpferbund).¹⁷

A kommunisták nemcsak azzal keltettek félelmet a középosztályban, hogy politikailag megjelenítették a tömeges munkanélküliség társadalmi fenyegetését, hanem mert számuk az 1930-as évek elején gyorsan növekedett. A párt taglétszáma az 1929-es 117 ezer főről 1932-re 360 ezerre nőtt, s a választásokon is egyre jobban szerepeltek. Az északnyugati tengerparti régióban, vagyis Hamburg Altona kikötőjében 1932-ben a párt tagjainak kevesebb mint 10 százaléka dolgozott. A párthoz 1932 októberében csatlakozottak háromnegyede állástalan volt.¹⁸ A „munkanélküliek bizottságai” parádékat, demonstrációkat, „éhségmeneteket” és más utcai rendezvényeket tartottak szinte nap mint nap, és gyakran összetűzésbe keveredtek a rendőrséggel. A párt vezetői egyre biztosabbra vették, hogy a kapitalizmus a végső hanyatlás fázisába lépett, ezért minden alkalmat megragadtak a közhangulat felkorbácsolására.¹⁹

Ezek a fejlemények egyre mélyebb éket vertek a kommunisták és a szociáldemokraták közé a köztársaság utolsó éveiben. A két baloldali párt között rengeteg sérelem és gyűlölet halmozódott fel már 1918–19-ben, amikor a szabadcsapatok Gustav Noske szociáldemokrata hadügyminiszter jóváhagyásával meggyilkolták a kommunisták vezetőit, Karl Liebknechtet és Rosa Luxemburgot. A gyilkosságokat a kommunista párt rendszeresen felidézte a megemlékezéseiben. A növekvő munkanélküliség is megosztó hatású volt, mivel az állástalan kommunisták a dolgozó szociáldemokraták és szakszervezetek ellen fordultak, a szocdemek viszont egyre riadtabban figyelték a kommunistákhoz tömegesen csatlakozó erőszakos és rendbontó elemeket. További sérelmet jelentett, hogy a szociáldemokrata szakszervezeti vezetők a tömeges leépítések idején felhívták a munkaadók figyelmét a kommunista dolgozókra. A munkaadók maguktól is szívesebben tették lapátra a fiatal, nőtlen munkásokat, mint az idősebb családapákat – a gyakorlatban ez többnyire azt jelentette, hogy a kommunistákat bocsátották el a szociáldemokraták helyett. A munkásmozgalom szociáldemokrata gyökerei iránti ambivalens kommunista hozzáállás egyfajta „szeretet-gyűlölet” viszonyt eredményezett az „idősebb testvér” iránt. A kommunisták mindig törekedtek a közös alapok felfedezésére, de ragaszkodtak ahhoz, hogy ők diktálják a feltételeket.²⁰

A kommunista radikalizmus gyökerei mélyre nyúltak vissza. A forrófejű fiatal munkások úgy érezték, a szociáldemokraták elárulták őket: a mindent

felforgató forradalomhoz fűzött remények – amit a szociáldemokrata aktivisták idősebb nemzedéke szított – éppen akkor mentek füstbe, amikor látószólag megvalósulhattak volna. Az orosz mintára kialakított, összetartó, konspiratív szervezet növekvő befolyása megszilárdította a szolidaritás és a szüntelen aktivitás szellemét a legelkötelezettebbekben. Szemléletes képet fest egy hithű kommunista aktivista mindennapjairól Richard Krebs emlékirata. Krebs szociáldemokrata tengerészcsaládban született 1904-ben Brémában. Kamaszkorában szülővárosában átélte az 1918–19-es forradalmat, és megtapasztalta a lázadást leverő szabadcsapatok brutalitását. Hamburgban részt vett az éhséglázadásokban, és a kikötőben lódörögve kapcsolatba került a kommunistákkal. Többször összeverekedett a rendőrökkel, és egyre nőtt benne irántuk, valamint főnökeik, a szociáldemokrata városvezetés iránti gyűlölet. Krebs beszámol róla, hogy a hithű kommunisták az övükbe dugott ólomcsövekkel és a zsebükben kövekkel mentek a tüntetésekre, hogy megdobálják a rendőröket. Amikor a rendőrök lovasrohamot indítottak ellenük, a Vörös Frontharcosok késsel elvágták a lovak lábát. Egy olyan fiatal, kemény fickó, mint Krebs, otthon érezte magát a konfliktus és az erőszak légkörében, és 1923 májusában belépett a kommunista pártba. Napközben röplapokat osztogatott a tengerészeknek a kikötőben, este politikai fejtárgítókra járt.²¹

A marxizmus–leninizmus elméletéből mindenesetre nem sokat értett meg:

Volt osztályöntudatom, mivel nálunk az osztályöntudat a családi hagyományhoz tartozott. Büszke voltam rá, hogy munkás vagyok, és megvettem a burzsoákat. A konvencionális tekintélyt szánalmasnak tartottam. Éles, egyoldalú igazságérzetem gyakran heves, egészségtelen gyűlöletet ébresztett bennem azok iránt, akiket felelősnek tartottam a tömeges szenvedésért és az elnyomásért. A rendőrök az ellenségeim voltak. Isten pusztá hazugság, amit a gazdagok találtak ki, hogy a szegények engedelmesen húzzák az igát. Imádkozni csak a gyávák szoktak, gondoltam. Minden munkaadó emberi bőrből öltözött hiéna, rosszindulatú, ösztönösen falánk, áruló és szívtelen. Úgy véltem, aki egyedül küzd, soha nem győzhet; az embereknek össze kell fogniuk, és együtt kell harcolniuk, hogy jobbá tegyék mindenki életét, aki hasznos munkát végez. Minden rendelkezésre álló eszköz megengedett a harcban, semmilyen törvénytelen tétől nem szabad visszariadni, ha az igaz ügyet szolgálja, és nem szabad kegyelmezni, míg a forradalom diadalt nem arat.²²

E tüzes elszántság szellemében Krebs a Vörös Frontharcosok fegyveres egységének élére állt az 1923. októberi hamburgi forradalomban, amikor a kommunisták megrohantak egy rendőrőrsöt és barikádokat emeltek.²³

A forradalom bukása után elmenekült a városból, és újra beállt tengerésznek. Előbb Hollandiába, majd Belgiumba ment, és kapcsolatba lépett a helyi kommunistákkal. Angoltudása miatt hamarosan beszervezte egy szovjet titkos ügynök azzal a feladattal, hogy terjessze a kommunista propagandát Kaliforniában. A szovjet ügynökök a legtöbb pártszervezetben jelen voltak, bár valószínűleg nem olyan nagy számban, mint Krebs állította. Amerikában az ottani ügynökök utasították, hogy öljön meg egy renegátot, aki állítólag elárulta a pártot. A merényletet elsűrta – utóbb azt mondta, szándékosan –, de letartóztatták, és bezárták a San Quentin börtönbe. Az 1930-as évek elején kiszabadult, s a világ kommunista pártjait összefogó, Moszkvából irányított nemzetközi szervezet, a Komintern tengerészeti szekciójának fizetett hivatalnoka lett. A mozgalom futáraként pénzt, röpiratokat és más holmikat szállított egyik országból a másikba, majd Németország tartományai között.²⁴

Richard Krebs krimiszerűen izgalmas memoárja szigorú vasfegyellemmel összetartott szervezetként mutatja be a kommunista mozgalmat, amelynek minden lépését a Cseka utódszervezetének, a GPU-nak a titkos ügynökei irányítják, és a színpalak mögött a nemzeti alegységeket Moszkvából mozgatják. A gyanú, hogy a világ különböző pontjain kirobbant sztrájkok, demonstrációk és forradalmi kísérletek mögött a Komintern áll, félelmet ébresztett sok középosztálybeli németben, bár észrevehették volna, hogy e próbálkozások kivétel nélkül sikertelenek. A Komintern konspiratív struktúrája és a szovjet ügynökök jelenléte a német pártban Karl Radektől kezdve kétségtelenül fokozta a polgárság aggodalmát. Csakhogy Krebs túlzó képet festett a Komintern hatékonyságáról. A valóságban a sztrájkok, munkáslázadások, verekedések és zavargások inkább a Vörös Frontharcosok összeférhetetlen természete miatt törtek ki, mint a moszkvai ügynökök ördögi tervei nyomán. Ráadásul Krebs nem volt tipikus aktivista. A kommunista párt tagságának több mint a fele lecserélődött 1932-ben, vagyis a munkanélküliek százazrei valóban közel kerültek egy időre a mozgalomhoz, de a párt nem tudta néhány hónapnál hosszabb időre magához láncolni őket. A Krebshez hasonló veterán párttagok kemény és fegyelmezett, de viszonylag kis létszámú magot alkottak, s a Vörös Frontharcosok Szövetsége egyre inkább hivatalos félkatonai jelleget öltött.²⁵ A szavak ilyen körülmények között nagyon sokat számítottak. A kommunista retorika jóval erőszakosabbá vált, mióta a Komintern moszkvai vezetése 1928-ban meghirdette a „harmadik periódus” kezdetét. Ettől fogva a gyűlölet fő célpontjai a szociáldemokraták lettek. Minden német kormányt „fasisztának” neveztek; a faszizmust a kapitalizmus politikai megnyilvánulásának minősítették, a szociáldemokratákat pedig „szociálfasisztának”, hiszen a kapitalizmus

fő támogatói voltak, akik elfordították a munkásokat a forradalomtól, és elfogadtatták velük a „fasiszta” weimari politikai rendszert. Az új irányvonalat megkérdőjelező pártvezetőket azonnal eltávolították. Minden eszközt megengedhetőnek tartottak a „fasiszta” állam és a szociáldemokrácia megbuktatása érdekében.²⁶

Ebben az időben a Németországi Kommunista Pártot egy hamburgi szak szervezeti vezető, Ernst Thälmann vezette. Thälmann kommunista pedig-réje kikezdhethetlen volt. 1886-ban született, egy darabig alkalmi munkából élt, például egy halfeldolgozó üzemben dolgozott és egy mosodában hordárkodott, majd bevonult a hadseregbe, és letöltötte szolgálatát a nyugati fronton. Az 1903 óta szociáldemokrata Thälmann a háború alatt a párt balszárnyához húzott, és az 1918-as forradalom idején belevetette magát a politikába, beállt a forradalmi munkásképviselek (Revolutionären Obleute) közé, és 1919-ben a független szociáldemokraták vezetője lett Hamburgban. Még ugyanebben az évben bevásztották a városi parlamentbe, ahol a független frakció 1922-es felbomlása után átvált a kommunistákhoz, és az országos Központi Bizottság tagja lett. Ezalatt mindvégig nehéz fizikai munkát végzett, többek közt egy hajóbontóban dolgozott. A képzetlen, szívós és ösztönösen lázadó természetű Thälmann a forradalmár munkás ideálját testesítette meg. A legkevésbé sem volt értelmiségi; munkás hallgatóságának rokonszenvét nem kis részben azzal nyerte el, hogy hadilábon állt a bonyolult marxista terminológiával; beszédei inkább szenvedélyesek voltak, semmint érvelő jellegűek, de hallgatói ezt az őszinteség és a hitelesség jelének tartották. Az 1920-as évek második felében és az 1930-as évek elején Thälmann pártvezetőként és hivatásos politikusként kénytelen volt keménygallért és nyakkendőt venni; de beszédei alatt ezeket gyakran ledobta, és visszavedlett egyszerű munkásemberré. A gesztus szinte a védjegyévé vált, és a közönség lelkes helyeslését váltotta ki. Thälmann szinte tapintható gyűlöletet érzett a fejesek és a tábornokok iránt, és nyilvánvalóan nem bízott a szociáldemokratákban.

A mezei kommunista aktivistákhoz hasonlóan ő is tűzön-vízen át követte a moszkvai Komintern változó pártutasításait. Az ukázok gyakran Sztálin taktikai szükségleteihez igazodtak a belső vetélytársak elleni harcban. Thälmann fenntartások nélkül hitt a forradalomban és a világ egyetlen forradalmi államában, a Szovjetunióban. Más pártvezérek talán kifinomultabbak, könyörtelenebbek és intelligensebbek voltak, például a berlini pártszervezet feje, Walter Ulbricht. A párt irányvonalát és stratégiáját inkább a Politikai és a Központi Bizottság, valamint a moszkvai Komintern határozta meg, de Thälmann kiállása és szónoki képességei nélkülözhetetlenek voltak a sikerhez. A kommunisták kétszer jelölték köztársasági elnöknek: 1925-ben

és 1932-ben. Az 1930-as évek elején Thälmann volt az egyik legismertebb – a közép- és felső osztályok számára legrettegettebb – német politikus. Több volt szimbolikus vezetőnél, de talán kevesebb valódi pártvezérnél. A német kommunista mozgalom hajthatatlanságát és becsvágyát testesítette meg, amely „Szovjet-Németország” megteremtése felé hajtotta a pártot.²⁷

A Thälmann vezette kommunista párt minden másnál fenyegetőbb veszedelemnek látszott sok középosztálybeli német számára az 1930-as évek elején. Egyáltalán nem tűnt lehetetlennek a kommunista forradalom. Még egy olyan józan és intelligens, mérsékelt konzervatív, mint Victor Klemperer is feltette magának a kérdést 1931 júliusában: „Vajon megbukik a kormány? Hitler jön utána, vagy a kommunisták?”²⁸ A kommunisták ereje mégis csalóka látszat volt. A szociáldemokratákkal vívott ideológiai háború tehetetlenségre ítélte őket. Mivel ellenségesek voltak a weimari köztársasággal, és mindegyik kormányát – még a Hermann Müller vezette nagykoalíciót is – „fasisztának” bélyegezték, a halálos nemzetiszocialista fenyegetést nem észlelték. A kapitalizmus küszöbönálló végleges és teljes összeomlása 1932-ben nem tűnt teljes ostobaságnak; de visszatekintve látszik, hogy e reménység megalapozatlan volt. A főleg munkanélküliekből álló mozgalom erőforráshiánnyal küzdött, híveinek szegénysége és zavarodottsága meggyengítette. A kommunista párt tagjai annyira szegények voltak, hogy a világválság éveiben sorra zártak be a vörös kocsmák és csapszékek, vagy éppen a nemzetiszocialisták kezébe kerültek. Az egy főre eső sörfogyasztás 1929 és 1933 között 43 százalékkal csökkent Németországban – a jobban eleresztett barnaingesek az ivókban is terjeszkedhettek. A német nagyvárosok szegénynegyedeiben egy történész megfogalmazása szerint „kvázi gerillaháború” zajlott, és ebben a harcban a brutális barnainges erőszak elől a kommunisták fokozatosan visszaszorultak a nyomor fellegrájaiba és bérkaszáryaiba. A polgárság többnyire a nemzetiszocialistákkal rokonszenvezett, mivel ők nem ígérték a kapitalizmus teljes lerombolását és „Szovjet Németország” létrehozását, ha hatalomra jutnak.²⁹

III

A munkanélküliség mindenekelőtt a munkásságot sújtotta, de a gazdasági bajok a többi társadalmi réteg morálját is rontották. Már jóval a világválság kitörése előtt tömegesen bocsátottak el közalkalmazottakat az állami szektorból, hogy az 1923-as pénzügyi stabilizációval összefüggő takarékoskodás jegyében csökkentsék a költségvetési kiadásokat. 1923. október 1. és 1924. már-

cus 31. között a 826 ezer német közalkalmazott közül 135 ezren veszítették el az állásukat, főként az állami vasúttársaság, a posta, a távírda és a bankjegynyomda alkalmazottai közül, valamint 30 ezren a 61 ezer szellemi munkavállaló és 232 ezren a 706 ezer államilag foglalkoztatott fizikai munkás közül.³⁰ Újabb leépítési hullám indult el 1929 után, miközben 1930 decembere és 1932 decembere között átlagosan 19–23 százalékkal csökkentették a közalkalmazottak fizetését. A közalkalmazottak, akiket megdöbbsentett, hogy a szakszervezetek nem tudták megakadályozni a megszorításokat, szembe fordultak a kormánnyal. Sokan a nemzetiszocialistákhoz pártoltak, mások viszont rettegtek tőlük, mert hatalomra jutásuk esetén tisztogatásokat ígértek. Mindenesetre a közalkalmazottak körében eluralkodott az aggodalom, és tömegesen csalódtak a köztársaságban.³¹

A középosztálybeli szakmák művelői közül sokan úgy érezték, gazdasági és társadalmi státusukat veszély fenyegeti a weimari köztársaságban. Ahogy egyre több bank és biztosítótársaság került bajba, a szellemi munkavállalók is utcára kerültek, vagy rettegni kezdtek a munkanélküliségtől. A vásárlóerő csökkenése negatívan hatott az utazási irodák, vendéglők, a kiskereskedelem forgalmára és a szolgáltatás szektor különféle ágazataira. Az egyes szakmákban is megszervezett nemzetiszocialista párt ezzel tisztában volt, és propagandájával megcélozta az alkalmazott és a tulajdonosi középosztályt. Ez egyáltalán nem tetszett azoknak a nemzetiszocialistáknak, akik továbbra is a nemzetiszocializmus „szocialista” vonásait hangsúlyozták, mint Gregor Strasser pártigazgató testvére, Otto Strasser, mivel úgy érezték, Hitler elárulta az eszméiket. Hitlert dühítette, hogy Strasser és kiadója baloldali megmozdulásokat, például sztrájkokat támogat, ezért 1930 áprilisában összehívta a párt vezetőit, és megfeddte Strassert. Hogy semlegesítse Strasser hatását, Joseph Goebbels kinevezte a párt országos propagandafőnökének. Goebbels bosszúságára Hitler nem szánta rá magát a szakításra, mivel még mindig azt remélte, hogy Strasser propagandagépezete hasznára lehet az 1930 júniusában esedékes tartományi választásokon. Csak a választások után döntötte el, hogy kizárja a mozgalmából Otto Strassert és híveit, miután Strasser nyilvánosságra hozta Hitlerrel való konfliktusának részleteit. Strasser megelőzte a lépést, és 1930. július 4-én lemondott. A külső megfigyelők már azt találgatták, túléli-e a mozgalom a balszárnny távozását. Csakhogy a világ sokat változott azóta, hogy Goebbels és barátai szocialista szlogenekkel toboroztak híveket a pártnak a Ruhr-vidéken. Kiderült, hogy Strassernek alig vannak követői a párton belül, még testvére, Gregor sem értett egyet vele. Otto Strasser eltűnt a közéletből, és élete hátralévő részében kicsi, szektás szervezetekben hirdette eszméit kékely számú közönségének előbb Németországban, később emigrációban.³²

Hitler, miután megszabadult a „szocializmus” utolsó maradványaitól, a konzervatív jobboldalhoz közeledett. 1931 őszén csatlakozott a nacionalisták által meghirdetett harzburgi fronthoz. Október 11-én közös nyilatkozatot adott ki Hugenberggel Bad Harzburgban, melyben deklarálták, hogy készek Poroszország és az egész Reich kormányzására. A nemzetiszocialisták továbbra is hangsúlyozták függetlenségüket – Hitler például nem ment el a Frontharcosok felvonulására –, de a nyilatkozat előrelépést jelentett a szélsőjobboldali erők együttműködésében, ami a Young-terv elleni népszavazási kampánnyal kezdődött 1929-ben. Hitler közben mindent megtett, hogy megnyugtassa az iparbárokat: a nemzetiszocialista párt nem jelent fenyegetést számukra. 1932 januárjában Düsseldorfban körülbelül 650 fős közönség előtt beszédet tartott a Gyáripárosok Klubjában. Szónoklatában Németország minden bajáért a marxizmust okolta – a zsidókat egyszer sem említette –, és hangsúlyozta, hogy tiszteli a magántulajdont, a kemény munkát, valamint a teljesítményt és a vállalkozó szellemet. A pillanatnyi gazdasági bajokra politikai megoldást kell találni, mondta. Az idealizmus, a hazaszeretet és a nemzeti egység jelenti a gazdasági fellendülés szilárd alapját. A megoldás a nemzetiszocialista mozgalomtól várható, amelynek tagjai pénzüket és idejüket áldozzák, nap mint nap életüket kockáztatják a kommunista fenyegetés elleni harcban.³³

A két és fél órás szónoklat megmaradt az általánosságok szintjén, semmilyen konkrét gazdaságpolitikai javaslatot nem tartalmazott. Kiderült, hogy Hitler a gazdaságot szociáldarwinista módon szemléli, és a küzdelmet tartja a sikerhez vezető egyetlen útnak. A felkészült közönségre valószínűleg nem tett túl jó benyomást. Az idősebb tőkések csalódtak Hitlerben. A nemzetiszocialisták később kijelentették, hogy Hitler meggyőzte a nagyipárosokat, de ezt kevés bizonyíték támasztja alá. Sem Hitler, sem mások nem kezdtek adománygyűjtő kampányt az iparbárok körében. A nemzetiszocialista sajtó egy része az esemény után tovább támadta a trösztöket és a monopóliumokat, más nemzetiszocialisták pedig a munkások jogainak bajnokaiként próbáltak szavazatokat szerezni. A kommunista újságok a találkozózt valóságos összeesküvésnek festették le, hogy demonstrálják az állítást: a náciizmus a nagyvállalkozók találmánya. A nemzetiszocialisták mindent elkövettek, hogy ezt megcáfolják, és nyomtatásban megjelentették a beszéd részleteit, hogy bizonyítsák, Hitler független a tőkésektől.

Mindenesetre a vállalkozók ezután sem akarták több pénzzel támogatni a nemzetiszocialista mozgalmat, mint korábban. Egy-két gyáros, mint Fritz Thyssen, valóban fellelkesedett, és szívesen finanszírozta saját zsebből néhány náci pártvezér, például Hermann Göring és Gregor Strasser extravagáns életmódját. Tágabban nézve a beszéd megnyugtató hatású volt.

Amikor eljött az ideje, a nagytőkések valóban könnyebben rászánták magukat, hogy felsorakozzanak a nemzetiszocialisták mögött. De 1932 januárjában még nem tartottak itt az események. A nemzetiszocialista párt továbbra is a tagok befizetéseiből, a gyűléseken szedett belépőjegyekből, újságjainak és kiadványainak bevételeiből és a kisvállalkozások adományaiból tartotta fenn magát. Az antiszemitizmus, amiről Hitler olyan szermeresen hallgatott a nagytőkések előtt, ezekben a körökben volt igazán vonzó.³⁴ Ennek ellenére a nemzetiszocializmus már nemcsak durva, hanem kontizteletre méltó arcot is tudott mutatni, s egyre több barátot szerzett a konzervatív és nacionalista elit köreiből. Ahogy Németország mélyebbre süllyedt a válságba, a középosztály mindinkább a nemzetiszocialisták fiatalos dinamizmusában látta a kiutat. Minden azon múlt, hogy a weimari köztársaság törekeny demokratikus struktúrái meddig bírják a rájuk nehezedő nyomást, és a szövetségi kormány képes-e olyan intézkedésekre, amelyek meggátolják az összeomlást.

A DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA

I

A világválság első politikai áldozata a szociáldemokrata Hermann Müller vezette nagykoalíciós kormány volt, a weimari köztársaság legstabilabb és leg-hosszabb életű kormánya, amely az 1928-as választások után került hatalomra. A nagykoalíció ritka kompromisszumkísérlet volt a szociáldemokraták és a nacionalisták között balra álló „polgári” pártok között. Az összefogás célja a nacionalisták és a szélsőjobb által hevesen ellenzett Young-terv biztosítása volt. Miután 1929 végén aláírták a nemzetközi szerződést, a koalíciós pártok között megszűnt a legfontosabb összekötő kapocs. A gazdasági világválság kitörése (1929 októbere) után nem tudtak megállapodni, milyen eszközökkel kezeljék az egyre súlyosabb munkanélküliséget. A Gustav Stresemann 1929. októberi halála után mérsékelt vezető nélkül maradt Német Néppárt vitába keveredett a segély csökkentését elutasító szociáldemokratákkal, és kilépett a koalícióból. A kormány 1930. március 27-én benyújtotta a lemondását.³⁵

Akkoriban kevesen ismerték fel, hogy ezzel az aktussal kezdetét vette a weimari demokrácia végjátéka. Ettől kezdve egyetlen kormány sem rendelkezett többséggel a Reichstagban. Hindenburg elnök bizalmasai a nagykoalíció bukását kiváló alkalomnak tartották arra, hogy tekintélyelvű rendszert vezessenek be, amelyben elnöki rendeletekkel kormányoznak. Látnyoson megnőtt a Wilhelm Groener tábornok hadügyminiszter vezette hadsereg (Reichswehr) befolyása. Groener kinevezésével 1928. januárjában – Otto Gessler demokrata politikus helyett – a hadsereg felszabadult a politikusi kontroll alól. Ezután a hadsereg főparancsnoka a kabinet megkerülésével közvetlenül az elnöknek jelenthetett. A versailles-i békeszerződés szigorúan korlátozta a német hadsereg létszámát és felszerelését, ennek ellenére a Reichswehr maradt a legerősebb, legfegyvermezettebb és legjobban ellátott fegyveres testület Németországban. Miközben a civil intézmények sorra omlottak össze a politikai pártoktól a törvényhozásig, a hadsereg megőrizte az egységét. Az 1920-as években a Kapp-puccs kudarca után a katonaság távol tartotta magát a közélettől, csendesen gyűjtötte illegális fegyvereit és növelte a létszámát, de az 1930-as évek elejének válságában észrevette a kínálkozó lehetőséget. Az újrafelfegyverzés és a német nagyhatalmi szerep visszaszerzése elérhető közelségbe került, nem kellett mást tenni, mint megszabadítani az államot a parlamenti koalíciók bilincseitől. Legalábbis így gondolta Groener

politikai tanácsadója, Kurt von Schleicher ezredes (később tábornok). Ahogy Németország elmerült a politikai káoszban és a szélsőséges erőszakban, a hadsereg szerepe mind fontosabbá vált. Groener már 1930 őszén így szólt a tisztekhez: „A német politikában egy téglát sem lehet többé megmozdítani anélkül, hogy a hadsereg szava döntő súllyal ne számítana.”³⁶

A hadsereg kezdetben azért vetette latba a befolyását, hogy elkerülje a költségvetési megszorításokat, és ebben sikerrel járt. Miközben mindegyik állami szerv büdzséje csökkent, a hadseregé érintetlen maradt. A Reichswehr egyelőre távol tartotta magát a nemzetiszocialista párttól. A porosz monarchia szigorú hagyományain nevelkedett idősebb tisztekre nem hatott a radikális, populista nacionalizmus vonzereje, bár az NSDAP-nek ebben a közegeben is akadt néhány híve, például Ludwig Beck ezredes.³⁷ A fiatalabb tisztek fogékonyabbak voltak a nemzetiszocialista propagandára. Néhány fiatal tiszt már 1929-ben tárgyalásokat kezdett az NSDAP vezetőivel, és a „nemzeti forradalom” esélyeit latolgatta. A hadsereg vezetése, Groener és Schleicher tábornok határozottan szembeszállt ezzel a tendenciával, ellenpropagandát fejtett ki, a tárgyalások három vezetőjét letartóztatta, és hazaárulás vádjával 1930-ban bíróság elé állította. A per megbotránkoztatta a fiatalabb tisztek egy részét, még azokat is, akik nem akartak együttműködni a nemzetiszocialistákkal. A hadsereg vezetése, írta egyikük, meghódolt a „novembristák” előtt, és perbe fogta azokat, akiket a „haza önzetlen szeretete” vezérelt. A tisztek kilencven százaléka ezen a véleményen van, tette hozzá.³⁸

Az egyik védőügyvéd, Hans Frank náci jogász beidéztette tanúnak Hitlert, aki hatalmas beszédet tartott. A nemzetiszocialista pártnak esze ágában sincs hazaárulást elkövetni vagy belülről bomlasztani a hadsereget, jelentette ki. Törvényes eszközökkel akar hatalomra kerülni, és már kizárta soraiból azokat, akik Otto Strasserhez hasonlóan forradalomról álmodoztak. A párt többséget fog szerezni a választásokon, és törvényes kormányt fog alakítani. Akkor az igazi árulók, a „novemberi bűnözők” fognak törvény előtt állni, és „fejek hullanak a porba” – mondta. Addig azonban a párt a jog keretei között marad. A közönség megélezte a szónokot. A bíróság utasítására Hitler eskü alatt megerősítette vallomását. „Most már szigorúan törvényesek vagyunk” – mondta állítólag Goebbels. Ernst „Putzi” Hanfstaengl, akit nem sokkal korábban neveztek ki Hitler külügyi sajtótitkárának, gondoskodott róla, hogy a beszédéről az egész világ értesüljön. Hitler három publicisztikáját, amelyben a nemzetiszocialista párt céljait és módszereit magyarázta kellően kiherélt formában, eladta William Randolph Hearst amerikai sajtómágnásnak darabonként ezer birodalmi márkáért. Ebből a honoráriumból szállhatott meg Hitler minden alkalommal az elegáns

Kaiserhof Szállodában, amikor Berlinbe látogatott. Németországon belül Hitler szónoklata sok középosztálybeli polgár félelmeit eloszlatta a nemzeti-szocialisták szándékaival kapcsolatban.³⁹

A bíróságot viszont egyáltalán nem győzte meg Hitler: a bírák figyelmeztették, hogy visszaélt a védelem tanújának szerepével. A fiatal tiszteket tizennyolc hónap börtönbüntetésre ítélték, kettejüket kizárták a hadseregből.⁴⁰ A bírói kar konzervativizmusa garantálta, hogy a hadsereg elvárásainak megfelelő ítélet szülessen. Az ítélet egyáltalán nem tartotta vissza a fiatalabb tiszteket a nemzetiszocializmussal való kokettálástól. Schleichernek a legkevésbé sem sikerült a náci eszméket visszaszorítania, a fiatal tisztek radikalizmusát visszafognia és a politikai fegyelmet helyreállítania. Ebben szerepet játszhatott, hogy a tisztikar tagjainak nyíltan beismerte: szimpatizál a nemzetiszocialisták programjának „nemzeti elemeivel, és különösen a felháborodás hullámával, amit a nemzetiszocialista mozgalom a bolsevizmus, a hazaárulás, a mocsok stb. ellen gerjesztett. Ezen a téren a nemzetiszocialista kampány kétségtelenül rendkívül hatásos”, mondta.⁴¹ A nemzetiszocialistákkal szimpatizálni egyet jelentett a kooperációval, de a hadsereg vezetői annyira önteltek és arrogánsak voltak, hogy még mindig azt hitték, irányítani tudják a nemzetiszocialistákat, a Reichswehr katonai és politikai segédcsapatának használhatják őket, ahogy más félkatonai szervezeteket az 1920-as évek elején. Az idő hamarosan megmutatta, mekkorát tévedtek.

A hadsereg megerősödött politikai pozícióját mutatja, hogy Hindenburg elnök a rangidős tisztek, mindenekelőtt Schleicher tanácsára nevezte ki a lemondott Müller kancellár utódját. Meg sem próbált demokratikus felhatalmazást szerezni a Reichstagban többséget alkotó politikai erőktől. Ehelyett kisebbségi „szakértői kormányt” segített hatalomra, amely elnöki szükségrendeletekkel kerülte meg a törvényhozást. Az alkotmány-rendkívüli helyzetekben felhatalmazta Hindenburgot a rendeleti kormányzásra, de ennek hatóköre korlátozott volt, és a fontosabb törvényeket, elsősorban a költségvetést továbbra is a Reichstagnak kellett elfogadnia. Schleicherék vigyáztak, hogy ne tűnjön úgy, mintha tekintélyuralmi rendszert vezettek volna be. Az új kabinetben veterán parlamenti politikusok is helyet foglaltak, például a centrum párti Joseph Wirth volt kancellár, a demokrata (1930 júliusától „állampárti”) Hermann Dietrich, a nacionalista Martin Schiele, a néppárti Julius Curtius és a gazdaságpárti Viktor Bredt. A szociáldemokratákat viszont nem vonták be, mert Hindenburgék nem bíztak bennük. A szociáldemokraták nélkül a kormánynak nem volt többsége a Reichstagban. Csak hogy ez többé nem számított.

Az új birodalmi kancellár személye – ma már tudjuk – fatális választás volt. Az 1885-ben született Heinrich Brüning kinevezése látszólag megfelelt

a demokratikus játékszabályoknak. A Centrum Párt parlamenti frakcióvezetőjeként a weimari köztársaság egyik legjelentősebb politikai pártját képviselte. Csakhogy Brüning kinevezésével párhuzamosan a Centrum az új elnök, Ludwig Kaas prelátus hatására tekintélyelvű irányba mozdult el, és a katolikus egyház szűken vett érdekeit képviselte. Maga Brüning a legjobb esetben is csak fél szívvel hitt a weimari demokráciában. Katonatisztként sokkolta a novemberi forradalom, és egész életében hithű monarchista maradt. Emlékiraibaiban azt vallotta, hogy kancellári kinevezése után a monarchia helyreállítását tekintette fő céljának. Valószínűleg utólag próbált koherens keretet adni egy politikai pályának, amit – politikusoknál nem szokatlan módon – a rövid távú túlélés parancsa irányított.⁴² Noha szilárd meggyőződéssel hitte ideális megoldásnak a bismarcki rendszer helyreállítását, nem volt részletes forgatókönyve a monarchia rekonstrukciójára. Szíve mélyen mindvégig tekintélyelvű konzervatív maradt.⁴³ Tervbe vette az alkotmány reformját, a Reichstag hatáskörének megcsonkítását, és egy személyben akart birodalmi kancellár és porosz miniszterelnök lenni, hogy a szociáldemokraták kezéből kiragadjon a legnagyobb német állam kormányzását. Hindenburgtól nem kapott elég támogatást az ötlet megvalósításához, de az bekerült a köztudatba, és egy alkalmas személy bármikor felmelegíthette. Brüning a demokratikus szabadságjogokat is korlátozta.⁴⁴ 1931 márciusában például megpróbálta megzabolázni a sajtót, különösen a politikájával szemben kritikus újságokat. A liberális *Berliner Tageblatt* becslése szerint július közepére országszerte mintegy száz lapszámot tiltottak be havonta. 1932-re a kommunista *Die Rote Fahne* minden harmadik számát betiltották. A sajtószabadság jóval a nemzetiszocialisták hatalomra jutása előtt súlyosan csorbul Németszágban.⁴⁵

Brüning tehát megkezdte a demokratikus szabadságjogok lebontását, és ezen a téren a nemzetiszocialisták később lelkesen követték a példáját. Egyesek szerint sokat bíralt gazdaságpolitikája sem szolgált más célt, mint a szakszervezetek és a szociáldemokraták, vagyis a weimari demokráciát felszínen tartó két erő legyengítését.⁴⁶ Ennek ellenére Brüning nem volt diktátor, és kancellári kinevezése még nem jelentette a demokrácia végét. Soha nem lett volna a Centrum frakcióvezetője, ha nem ért a politikai számításához és manőverezéshez, és nem képes politikai szövetségeket és koalíciókat tető alá hozni. A pénzügyek és az adózás terén elismert szaktekintélynek számított, és 1930-ban valóban nagy szükség lett volna egy olyan kormányfőre, aki kiismeri magát ezen a téren. Sajnos 1930 után a mozgástér nagyon szűk lett, nem utolsósorban saját katasztrofális politikai tévedései miatt. Legelszántabb védelmezői sem állítják, hogy karizmatikus, inspiráló vezető lett volna. Szigorú megjelenésű, titkolózó, kifürkészhe-

tetlen ember volt, a fontos döntések előtt elmulasztott konzultálni, híjával volt a szónoki képességnek, egyszerűen teljesen alkalmatlan volt arra, hogy megnyerje a fokozódó gazdasági káosztól és a politikai erőszaktól megrettent választókat. Németország olyan súlyos válságba került, amelyhez képest az 1923-as krízis enyhe hullámverésnek tűnt.⁴⁷

II.

Brüning legfontosabb feladata a gyorsan romló gazdasági helyzet javítása lett volna. Ennek érdekében radikális deflációs politikát hirdetett, mindenekelőtt visszafogta a központi költségvetés kiadásait. Az állami bevételek gyorsan csökkentek, és Németországnak esélye sem volt arra, hogy hitelből fedezze a kiadásait. A német márka értékét ugyan stabilizálták 1923-ban az aranyalapú rendszer bevezetésével, de egyáltalán nem biztos, hogy az árfolyam megfelelő szinten állt be. Az egyszer elért értéket azonban szentnek és sérthetetlennek tartották, ezért nem láttak más megoldást a túlértékelt valuta okozta problémákra – a költségvetési egyensúly hiányára –, mint az árak és a bérek csökkentését, illetve a belföldi kamatszint növelését.⁴⁸ A jóvátételi kötelezettség is súlyosan nehezedett a német gazdaságra, bár 1930 nyarán a Young-terv szerint átütemezték és jelentősen csökkentették. Brüning remélte, hogy a kereslet visszafogásával le lehet szorítani a belföldi árakat, és ezáltal a német termékek versenyképesebbek lesznek a világpiacon. Politikáját természetesen üdvözltek az exportra termelő vállalkozók, nem mellesleg a kormány fő támogatói.⁴⁹ Az elképzelés azonban egyáltalán nem volt életszerű egy olyan időszakban, amikor a világpiacon kereslet példátlanul alacsony szintre esett vissza.

Első lépésben a költségvetési kiadásokat nyirbálták meg. Az 1931. június 5-i és október 6-i szükségrendeletek többféle módon csökkentették a munkanélkülieknek járó juttatásokat, megkurtították a segélyezés időtartamát, és az esetek egyre nagyobb százalékában bevezették a kérelmezők anyagi helyzetének vizsgálatát. A tartósan munka nélküli polgárok életszínvonala fokozatosan romlott, ahogy a munkanélküli-járandóságukat felváltotta előbb az állami krízissegély, majd a helyhatóságok által folyósított jóléti támogatás, végül teljesen magukra maradtak. 1932 végén alig 618 ezer embernek utaltak munkanélküli-járandóságot, 1 millió 200 ezren kaptak krízissegélyt, 2,5 millióan jóléti támogatást, és több mint egymillióan maradtak mindenféle segítség és rendszeres jövedelem nélkül.⁵⁰ Bármilyen volt is Brüning távlati célja, a szegénység növekedése lehetetlenné tette a gaz-

dasági kibontakozást. Az elnyomorodott tömegek alig tudták megvenni maguknak és családjuknak a legalapvetőbb szükségleti cikkeket, és nyilván nem költöttek annyit, hogy a belső fogyasztás felélénkítse az ipari termelést és a szolgáltató szektort. Az inflációtól való rettegetés annyira mélyen gyökerezett, hogy a kormány a márka értékének megőrzését előíró nemzetközi szerződésektől (például a Young-tervtől) függetlenül sem vállalta a valuta gyors leértékelését, bár ez lett volna az export fellendítésének legegyszerűbb módja. Brüningnek azonban esze ágában sem volt leértékelni a márkát, mivel demonstrálni akarta a nemzetközi közösségnek, hogy a jóvátétel nyomort és szenvedést okoz Németországnak.⁵¹

A helyzet azonban 1931 nyarán ismét megváltozott. A gazdaságot újabb válsághullám érte el, miután a nagyarányú tőkekivonás miatt július 13-án összeomlott a külföldi hitelezőktől erősen függő Darmstädter und Nationalbank (Danat-Bank), és az egész bankszektor léket kapott.⁵² Mindenki számára nyilvánvaló lett, hogy Németországot nem lehet külföldi kölcsönökkel kimenteni: egy számítás szerint a német költségvetésen tátongó lyuk betöméséhez az Egyesült Államok teljes aranytartaléka sem lett volna elegendő. Az aranyalapú rendszer merev szabályai gyakorlatilag lehetetlenné tették a nemzetközi pénzügyi együttműködést. Brüning egyetlen megoldást látott: megszüntette a német márka konvertibilitását. Ettől korábban vonakodott, mert tartott tőle, hogy elszabadul az infláció. Mindenesetre a német márkát ettől kezdve nem lehetett külföldi valutára váltani.⁵³

A lépés német szempontból tulajdonképpen fölöslegessé tette az aranyalapot, és sokkal rugalmasabb monetáris politikát tett lehetővé. A pénzkibocsátás növelésével elméletileg enyhíteni lehetett a költségvetési hiányon, és munkahelyteremtő programokat lehetett volna indítani a gazdaság élénkítésére.⁵⁴ Végzetes módon Brüning húzódozott ettől, mivel attól tartott, az aranyfedezet nélküli pénznyomtatás hatására elszabadul az infláció. Az 1920-as évek hiperinflációjának hosszú távon a lelki hatása volt a legkártékonyabb. De nem ez volt az egyetlen oka, hogy Brüning kitartott a deflációs politika mellett akkor is, amikor rendelkezésre álltak megvalósítható alternatívák. Azt remélte, hogy a tartósan magas munkanélküliség segítségével folytatható a weimari jóléti rendszer lebontása, gyengíthető a munkásmozgalom befolyása, és megtörhető a tervezett – tekintélyelvű és restaurációs irányú – alkotmánymódosítással szembeni ellenállás.⁵⁵

A bankválság a kancellár kezébe adott még egy eszközt, amit kihasználatlanul hagyott. Miután 1931 tavaszán és nyár elején nagy mennyiségű külföldi tőke távozott a német gazdaságból, a Hoover-moratórium 1931. június 20-án felfüggesztette a jóvátételi kifizetéseket és más nemzetközi tőke mozgásokat. A német kormány megszabadult az elődeit gúzsba kötő legsúlyo-

sabb béklyótól. Mindeddig szinte bármilyen gazdasági intézkedés – az adók emelése vagy a költségvetési bevételek más módon történő növelése – magában hordozta a veszélyt, hogy a szélsőjobboldal politikai hisztériát gerjeszt, mondván, az állampolgárokat sanyargatják a gyűlölt jóvátétel miatt. Ettől nem kellett többé tartani. Brüningnek még ez sem volt elég. Úgy vélte, a válság elmúltával a moratóriumot feloldják, és a jóvátételi kifizetéseket újra kell indítani.⁵⁶ Így aztán nem tett semmit, bár a válságból kivezető út nyitva állt, és nyilvánosan többen felvetették, hogy államilag finanszírozott munkahelyteremtő programmal kellene élénkíteni a gazdaságot.⁵⁷

Brüning deflációs meggyőződését semmi nem rendíthette meg. 1931 eseményei még jobban elmélyítették a gazdasági válságot. Nem látszott semmi biztató fejlemény. Brüning azt mondogatta, a válság legalább 1935-ig elhúzódik. Ezt sokan olyan rémisztő kilátásnak érezték, hogy belegondolni se mertek – és nem csak a munkanélküliek és a nyomorgók.⁵⁸ A kancellár december 8-án újabb rendeletet adott ki, amelyben a béreket az 1927-es szintre csökkentette, és elrendelte a hatóságilag megszabott árak leszállítását. Hamarosan „éhségkancellárnak” keresztelték el.⁵⁹ A humoristák az 1920-as évek elejének hírhedt sorozatgyilkosához, Fritz Haarmannhoz hasonlították, aki feldarabolta áldozatainak holttestét. Az éhségkancellár egy mondókát is ihletett, amivel a német kisgyerekeket ijesztgették; ez máig ismert Németországban:

Vigyázz, Brüning közeledik!
Szükségrendelete főleg.
Ez a gyilkos kilencedik.
Fasírtot csinál belőled!^{60*}

A kilencedik szükségrendeletig Brüning soha nem jutott el, de már az első négy is elég volt ahhoz, hogy a weimari köztársaság legnépszerűtlenebb kormányfője legyen.⁶¹

III

A hagyománytisztelő konzervatívok többségéhez hasonlóan Brüning is arra törekedett, hogy megfékezze vagy semlegesítse a szélsőjobboldali radikálisokat, és néha bátorságát összeszedve lecsapott rájuk. Eszmetársaira hasonlított abban is, hogy alábecsülte az erejüket és a befolyásukat. Makacsul ragaszkodott az általa porosz erénynek tartott jámborsághoz, tárgyilagossá-

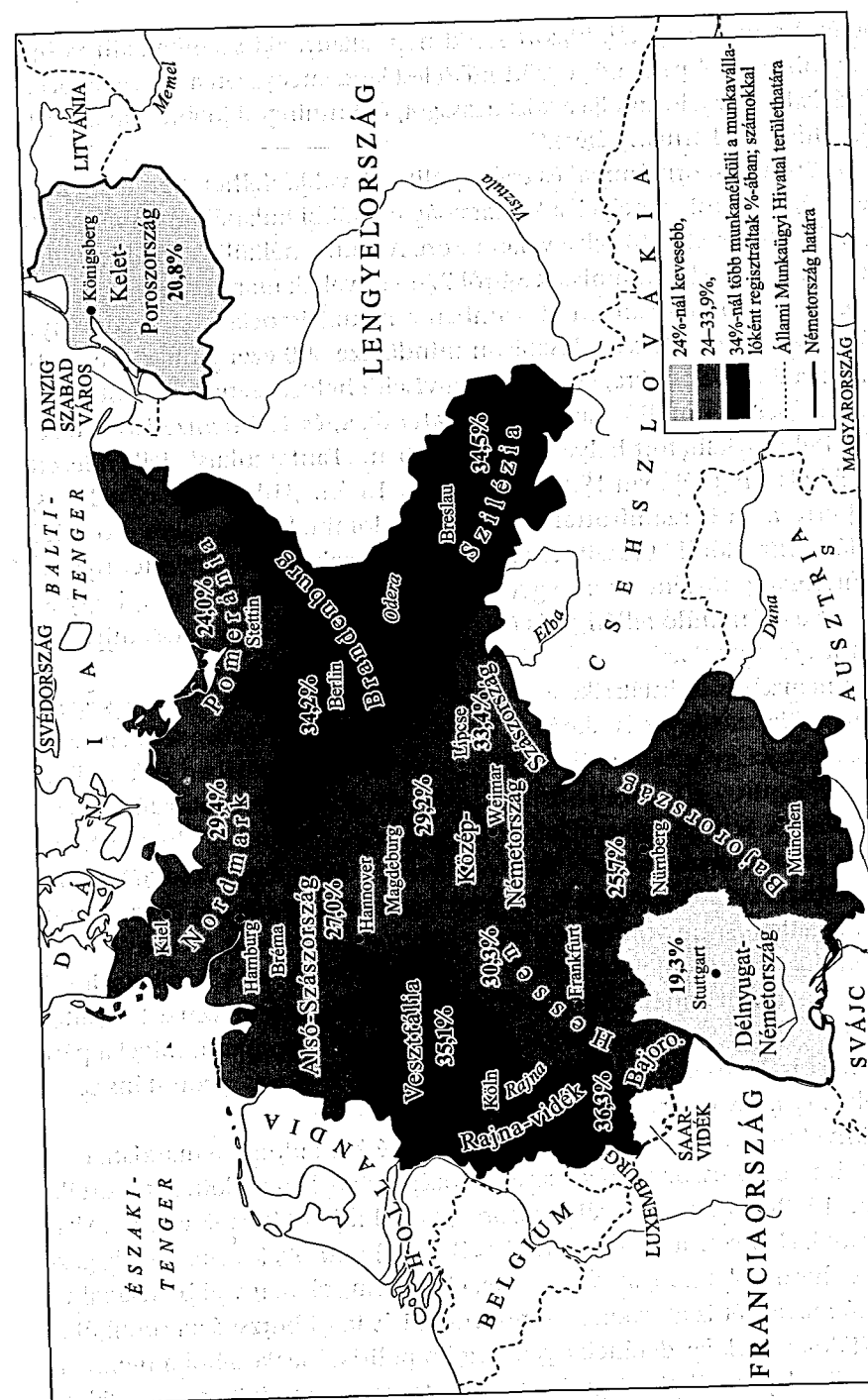
* Halasi Zoltán fordítása

hoz, elfogulatlansághoz és az állam önzetlen szolgálatához. Ez a beállítottság jelentős részben a Centrum Párt hazafias hagyományából következett, amely viszont visszavezethető Bismarck támadására a „nemzetietlen” katolikusok ellen az 1870-es években. Brüning lenézte a pártpolitikát, és ösztönösen megbízott egy olyan feddhetetlen porosz ikonban, mint Hindenburg elnök – mint utóbb kiderült, teljesen indokolatlanul.⁶² Nem ez volt az egyetlen végzetes tévedése. Kezdetől fogva azzal zsarolta az ellenzéki szociáldemokratákat, hogy az alkotmány 25. cikkelye alapján elnöki rendelettel feloszlatja a parlamentet, és új választásokat írat ki. Amikor a szociáldemokraták a nacionalistákkal és a kommunistákkal karöltve elutasították a durva megszorításokat előirányzó költségvetés megszavazását, habozás nélkül valóra váltotta a fenyegetést, és kérésére Hindenburg feloszlatta a Reichstagot. Bár a hatósági és a tartományi választások előrevetítették a nemzetiszocialisták előretörését, a szociáldemokraták feltételezték, hogy a választók a megszkott ideológiai törésvonalak mentén fognak szavazni, és remélték, hogy a választás eredménye elég támogatást biztosít a baloldalnak. Brüning és baloldali ellenfelei egyaránt azt hitték, hogy a nemzetiszocialisták szélsőséges retorikája és utcai erőszakoskodása örökre a politika periferiájára száműzi a pártot. A nemzetiszocialisták nem alkalmazkodtak a politika elfogadott játékszabályaihoz, ezért nem is lehetnek sikeresek, gondolták.⁶³

A választási kampány lázas, példátlanul felfokozott hangulatban zajlott. Goebbels és a nemzetiszocialista pártszervezet kitett magáért. Hitler szónoklatok sorozatában ostorozta a weimari köztársaság romlottságát, végzetes belső megosztottságát, háborúskodó klikkjeit és önző pártjait, gazdasági kudarcát, nemzeti megszégyenülést okozó csődjét. A nagyobb városokban húsz-ezer fős hallgatóság itta a szavait. Elég a gyalázatos tömegdemokráciából, harsogta, állítsuk vissza a személyiség méltóságát. Az 1918-as forradalmároktól, az 1923-as szélhámosoktól, a Young-terv hazaáruló támogatóitól, a közhivatalok szociáldemokrata pártkatonáitól („a forradalmár parazitáktól”) meg kell szabadulni, hirdette. Hitler körvonalazatlan, de erőteljes retorikai képekkel megrajzolt látomást festett az egységes és erős Németországról, a társadalmi választóvonalakon és osztálykonfliktusokon túllépő mozgalomról, az egész németiség közösen munkálkodó faji közösségéről és az új birodalomról, amely gazdaságilag megint erős lesz, és visszaadja a nemzetnek az őt megillető helyet a világban. Az üzenet megérintette a bismarcki birodalom iránt nosztalgiát érző tömegeket, akik régóta álmodoztak egy új vezetőről, aki visszaszerzi Németország elveszett dicsőségét. Hitler szavai sokak szerint pontosan kifejezték, mi a baj a weimari köztársasággal, és a parlamentáris demokráciával minden tekintetben szemben álló nemzetiszocialista mozgalom lehetőséget kínált arra, hogy szavazatukkal kinyilvánítsák csalódásukat.

A nemzetiszocialista propagandaapparátus rendkívül ügyesen célozta meg az egyes választói csoportokat. Az aktivistákat felkészítették, hogyan kell beszélni különböző közönségek előtt, a gyűléseket jó előre meghirdették, az egyes helyszínekhez célzott témákat társítottak, és az alkalomnak megfelelő szónokot kerestek. Néha prominens helyi konzervatív szimpatizánsok is kiálltak az emelvényre a nemzetiszocialista szónok mellé. A párt tagolt belső struktúrája leképezte a német társadalom növekvő megosztottságát a világválság időszakában, és az általános üzeneteket mindig az adott csoport elvárásaihoz igazították. Lelkesen skandálták az antiszemita szlogeneket az erre fogékony közönség előtt, de ha látták, hogy nincs igény rá, felhagytak vele. A nemzetiszocialisták alkalmazkodtak a befogadói attitűdökhöz, odafigyeltek a választókra, és rengeteg különféle plakátot és röplapot gyártottak, hogy megnyerjék az egyes csoportok rokonszenvét. Filmvetítéseket, nagygyűléseket, zenés felvonulásokat, demonstrációkat és parádékat tartottak. Az egész kampányt a mindenható birodalmi propagandafőnök, Joseph Goebbels irányította. A müncheni központból folyamatosan özönlöttek az utasítások a helyi és tartományi pártszervekhez, mindig friss szlogenek és kampányanyagok érkeztek. Ahogy közeledett a voksolás időpontja, a nemzetiszocialisták minden rivális politikai erőt leköröztek szüntelen, frenetikus aktivitásukkal és propagandájuk intenzitásával. Elkötelezettségük a kommunistákénál is erősebb volt.⁶⁴

Az 1930. szeptemberi Reichstag-választások eredménye szinte mindenkit sokként ért, és súlyos, sok tekintetben kiheverhetetlen csapást mért a weimari köztársaság politikai rendszerére. A Brüning-kormány mögött álló Centrum Párt némi elégedettséggel könyvelhette el, hogy támogatóinak száma 3,7 millióról 4,1 millióra nőtt, és az eddigi 62 képviselő helyett 68-at küldhetett a Reichstagba. Brüning fő ellenfelei, a szociáldemokraták tíz helyet veszítettek, 153 helyett 143 képviselőjük lett, de megőrizték a legnagyobb parlamenti párt pozícióját. Ebből a szempontból az eredmény kisebbfajta pofon volt Brüningnek. A centrista és jobboldali pártok, amelyek támogathatták volna a kancellár kormányát, katasztrofális veszteségeket szenvedtek: a Német Nemzeti Néppárt (a nacionalisták) 73 helyett 41, a Német Néppárt 45 helyett 31, a Gazdaságpárt (teljes nevén Reichspartei des deutschen Mittelstandes, azaz a német középosztály birodalmi pártja) 31 helyett 23, a Német Állampárt 25 helyett 20 képviselői helyet szerzett. Az első Brüning-kabinet pártjai összesen 53 helyet veszítettek el a 236-ból, számuk így 183-ra csökkent. És ezek sem álltak szilárdan a kancellár mögött: a Német Néppártot mélyen megosztotta Brüning támogatása, a nacionalisták vezetője, Alfred Hugenberg rendkívül kritikusan állt a kormányfőhöz, és kizárta a pártból azokat a mérsékelt képviselőket, akik adtak volna egy esélyt a kabinetnek. 1930 szeptem-

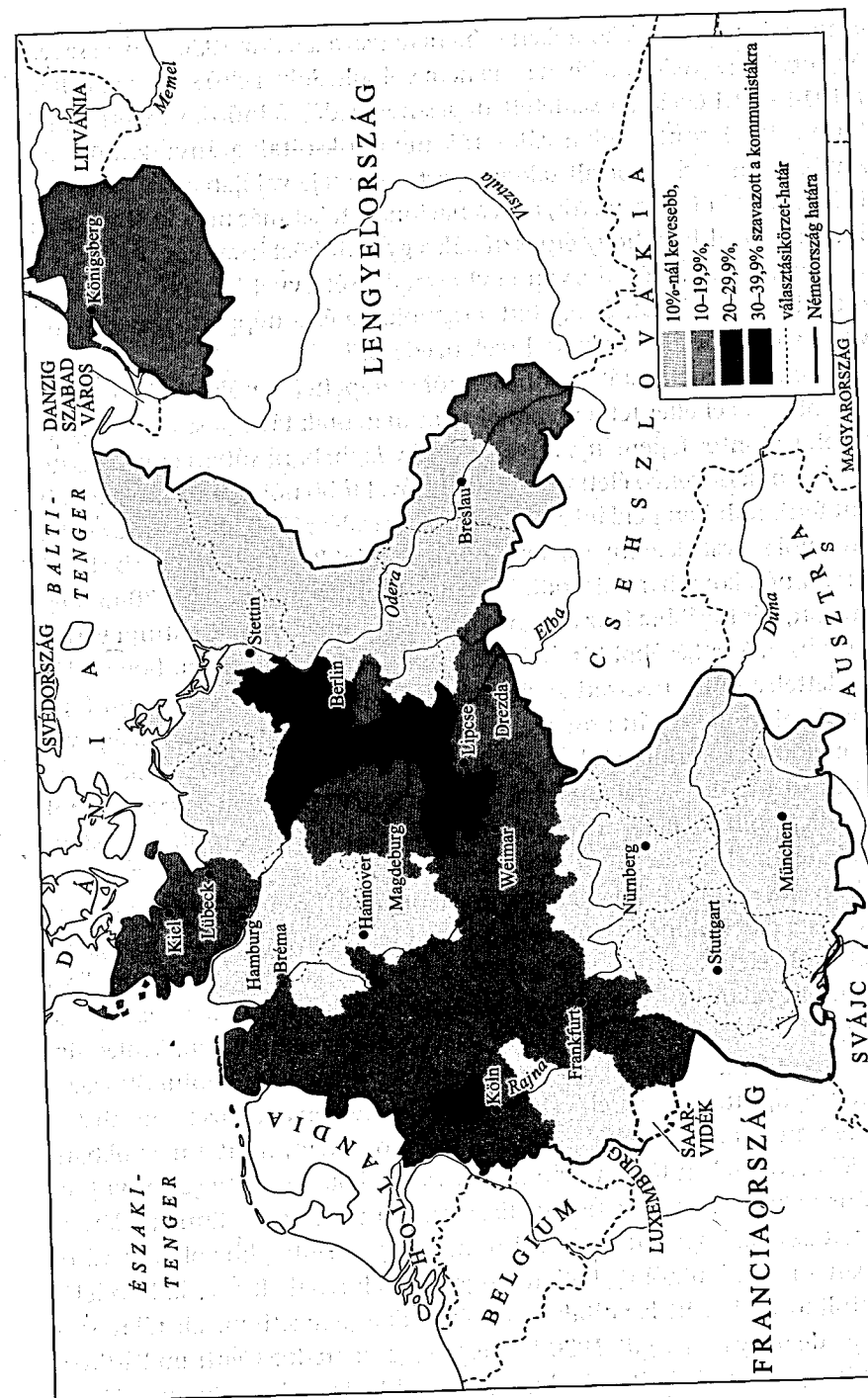
Munkanélküliség 1932-ben

berétől a nacionalisták között senki nem akadt, aki szembeszállt volna Hugenberggel. A pártelnök együttműködést kezdeményezett a nemzetiszocialistákkal, hogy felszámolja a köztársaságot, és Brüningtől jobbra álló kancellárt állítson a kormány élére.⁶⁵

A Brüning-kormányral és egész politikájával kérlelhetetlenül ellenséges politikai erők, amelyek a köztársaság mielőbbi bukásában reménykedtek, jelentősen előretörték a választáson. A munkanélküliek körében különösen népszerű kommunisták 54-ről 77-re növelték mandátumaik számát. A legnagyobb megdöbbenést azonban a nemzetiszocialisták eredménye váltotta ki. Az 1928-as választáson mindössze 800 ezer ember szavazott a nemzetiszocialistákra, és alig 12 képviselői helyet szereztek. 1930 szeptemberében 6,4 millió szavazó támogatta őket, és 107 nemzetiszocialista képviselő foglalhatott helyet a Reichstagban. „Fantasztikus”, lelkendezett Goebbs a naplójában 1930. szeptember 15-én. „Hihetetlen előrelépés, [...] erre nem is számítottam.”⁶⁶ A mozgalommal rokonszenvező sajtó „világszenzációról” beszélt, és azt állította, a voksolás új fejezetet nyitott Németország történetében. Egyedül a kommunisták vélték úgy, hogy az egész pusztán múló fellángolás („ezután nem következhet más, mint hanyatlás és bukás”).⁶⁷

A nemzetiszocialisták sikere a választók jelentős részének mélyeséges aggodalmát tükrözte. Egyes északnémet vidéki választókerületekben földcsuszamlásszerű náci győzelem született: 68 százalék Wiefelstedében (Weser-Ems választókerület), 57 százalék Brünenben (Düsseldorf West választókerület), 62 százalék Schwesingben (Schleswig-Holstein).⁶⁸ Brüning előre láthatta volna ezt a fejleményt, mivel a tartományi és helyhatósági választásokon a nemzetiszocialisták 1928 óta egyre jobb eredményeket értek el. A kampánytól függetlenül sem volt túl sok esélye, hogy a kancellár az 1930-as választáson diadalmaskodjék. A nemzetiszocialisták előretörése azonban jóval jelentősebb volt annál, mint amire bárki számított. Sok helyen ezt egyáltalán nem lehetett a náci propaganda hatásának tulajdonítani, mivel a párt 25–28 százalékos eredményeket ért el olyan távoli északi, protestáns területeken is, ahova szervezetileg szinte el sem jutott.⁶⁹

Mivel magyarázható ez a látványos áttörés? A különféle marxista csoportok a nemzetiszocialistákat az alsó középosztály képviselőinek tartották, de az 1930-as Reichstag-választáson egyértelműen kitört ebből a skatulyából. Nemcsak a szellemi munkavállalók, boltosok, kiskereskedők, gazdák és hasonlókat támogatását nyerték el, hanem sok magasabb társadalmi állású szavazóét is a szakmai, kereskedelmi és ipari burzsoázia soraiból.⁷⁰ Az 1930-as évek kezdetének egyre izzóbb politikai légköréből a nemzetiszocialisták profitáltak a legtöbbet, mivel tömegesen tódultak az urnákhoz

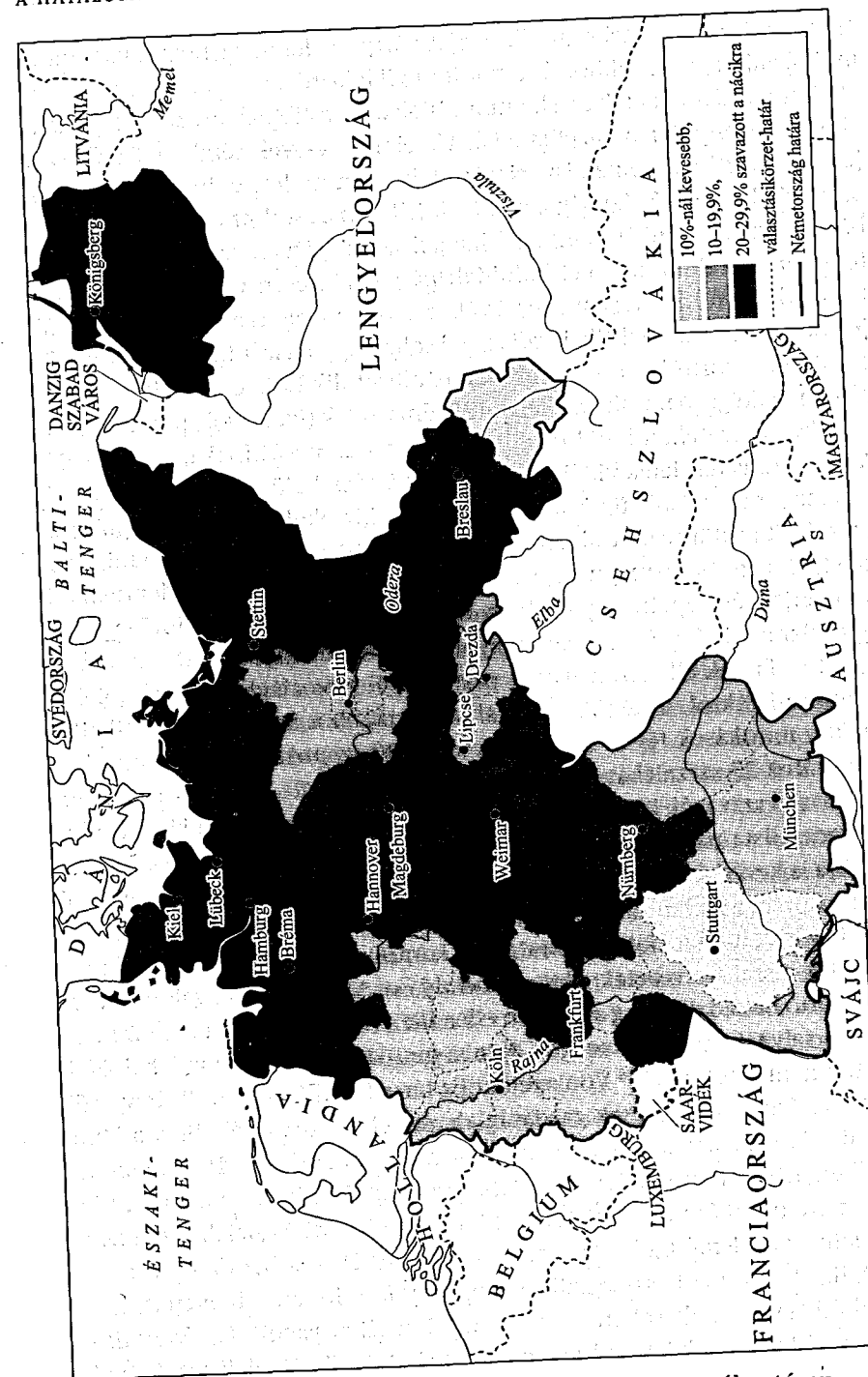

A kommunisták szereplése az 1930-as Reichstag-választáson

olyan emberek is, akik korábban soha nem szavaztak. Az 1930-as náci szavazók durván negyede korábban soha nem voksolt. Sokan első szavazók voltak, az 1914 előtti években született népes nemzedék felnőttkort elért tagjai. Úgy tűnik viszont, ezek a választók nem voksoltak aránytalanul nagy számban a nemzetiszocialistákra; a párt vonzereje valójában az idősebbek körében volt különösen erős, akik a nacionalistákat már nem tartották elég rámenősnek ahhoz, hogy elpusztítsák a gyűlölt köztársaságot. Az 1928-as nacionalista szavazók durván egyharmada két évvel később a nemzeti-szocialistákra voksolt, és így tett a demokrata és a néppárti szavazók negyede, sőt a szociáldemokrata hívek tizede is.⁷¹

A nemzetiszocialisták különösen jól szerepeltek a nők körében, akik a korábbi évekkel ellentétben ezúttal nem maradtak távol a szavazóhelyiségektől. Ez fontos fejlemény, mivel az első világháború súlyos embervesztése és a nők növekvő élettartama miatt jóval több női választópolgár volt, mint férfi. Kölnben például az 1924-es 53 százalékról 1930-ra 69 százalékra nőtt a női szavazók aránya, a kelet-poroszországi Ragnitzban 62 százalékról 73-ra. A nők korábban ódzkodtak a radikális pártoktól, de ez 1930-ra megváltozott, bár továbbra is az átlagosnál többen támogatták a Centrum Pártot. A kortársak és a későbbi történészek is sokat töprengtek azon, hogy miért seregltek a nők a nemzetiszocialisták zászlaja köré. Egyesek szerint fogékonyabbak voltak a párt propagandájának érzelmi hatására, mások úgy vélték, csalódtak a köztársaságban, amely nem teremtett valódi egyenlőséget a nemek között, de valójában semmi nem mutat arra, hogy más szempontok vezérelték volna őket, mint a nemzetiszocialisták férfi szavazóit. A voksukat mindenesetre leadták a mozgalomra.⁷²

Legyen szó nőkről vagy férfiakról, fiatalokról vagy öregekről, a nemzetiszocialista párt különösen jól szerepelt a protestáns Észak-Németországban, az Elbától keletre, és jóval gyengébben a katolikus délen és nyugaton. Erős vonzerőt gyakorolt a vidéki lakosságra, de kevésbé tudta megnyerni a városi-ipari szavazókat. A protestáns észak legvidékiesebb részén, Schleswig-Holstein és Oldenburg egyes körzeteiben a szavazatok több mint 50 százalékát begyűjtötte. A korabeli vélekedéssel ellentétben a nemzetiszocialisták országosan nem szerepeltek jobban a kisvárosokban, mint a nagyokban; a vidéki területeken többet számított a vallási kötődés: kétszer annyi protestáns szavazott a nemzetiszocialistákra, mint katolikus. Ennek talán az lehetett az oka, hogy vidéken a klérus befolyása jelentősebb volt, és a városokban – nagyságuktól függetlenül – jobban előrehaladt a szekularizáció. A katolikusok között is voltak olyanok, akik a nemzetiszocialistákra szavaztak, de nagy többségük 1930-ban is hűséges maradt a Centrum Párthoz, nem hagyta el saját kulturális közegét; a radikális jobboldal vonzerejével

A nemzetiszocialisták szereplése az 1930-as Reichstag-választáson

szemben immunitássá tette őket saját pártjuk ellenséges hozzáállása a demokráciához, a zsidókhoz és a modern világhoz.⁷³

A szociáldemokraták és a kommunisták tábor 1930-ban viszonylag ellenállónak bizonyult a nemzetiszocialisták előretörésével szemben. Ez nem azt jelenti, mintha a nemzetiszocialista táborban ne lett volna sok munkásosztálybeli szavazó. A világ egyik leginkább iparosodott országában a bérből élő fizikai munkások és családtagjaik tették ki a szavazópolgárok közel felét, ennek ellenére a két baloldali párt együttesen csak a voksok egyharmadát gyűjtötte be a weimari választásokon, vagyis a munkás szavazók jelentős része más politikai erőkre voksolt. Nagy létszámú és sokszínű társadalmi csoportról van szó, voltak köztük katolikusok, családi kisvállalkozásokban dolgozó munkások, állami alkalmazottak (vasutasok, postások stb.), a szakszervezeteken kívül rekedtek (különösen a női fizikai munkások). A protestáns területek vidéki fizikai munkássága különösen fogékony volt a nemzetiszocialisták üzeneteire, bár a nagybirtokokon dolgozó agrárproletárok kitartottak a szociáldemokraták mellett. A náci propaganda mindent megtett azért, hogy megnyerje a munkásokat: átvette a szociáldemokraták szlogenjeit és képeit, ugyanolyan hévvel támadta a „reakciót”, mint a „marxizmust”, és a szocialista hagyomány letéteményeseként mutatta be a pártot. Ennek ellenére kevesen pártoltak el a szociáldemokratáktól és a kommunistáktól, a nemzetiszocialisták inkább a korábban politikailag inaktív munkások révén szereztek meg 1930 szeptemberében a munkásszavazatok 27 százalékát.⁷⁴

Mivel a szavazók közel fele a munkásosztály soraiból került ki, és a nemzetiszocialista párt összességében 18 százalékot szerzett, így ez a párt továbbra is kevésbé volt vonzó a munkások, mint más társadalmi csoportok tagjai körében – a munkások döntő többsége inkább más erőkre voksolt. Ahol erős volt a szociáldemokrata és a kommunista hagyomány, jól szervezettek a szakszervezetek, aktív és befolyásos a munkásmozgalom, ott az összetartó baloldali közeg általában ellenállt a náci térhódításnak.⁷⁵ A nemzetiszocialisták ott tudták megszólítani a munkásosztályt, ahova a baloldali pártok nem jutottak el.⁷⁶ Vonzerejükhöz társadalmi és kulturális tényezők is hozzájárultak, nem csak gazdaságiak, mivel a munkanélküliek a kommunistákra szavaztak, nem a nemzetiszocialistákra. Akinek 1930 szeptemberében még volt munkája, az is rettegett a jövőtől, és ha nem óvta meg egy összetartó munkásmozgalmi közeg, könnyen a nemzetiszocialistákhoz fordulhatott védelemért a kommunista fenyegetéssel szemben.⁷⁷

Miközben a nemzetiszocialista propaganda mindent elkövetett, hogy meghódítsa a munkásokat, meglepő módon elhanyagolta az értelmiségi munkavállalókat, akik közül sokan nehezteltek az őket foglalkoztató intéz-

mények, például a pénzintézetek és az áruházak elleni támadásokért. Az alacsony fizetett női alkalmazottak közül sokan származásuk és házasságuk révén a munkásosztályhoz kötődtek, és a szociáldemokratákra szavaztak, akárcsak a szellemi munkavállalók közül a férfiak jelentős része, és nem csak azok, akik a szakszervezetek és más munkásmozgalmi szervezetek alkalmazásában álltak. A gazdasági világválság viszonylag kevésbé érintette többek közt a magánszférában dolgozó alkalmazottakat. A korabeli közvélekedéssel ellentétben az 1930-as nemzetiszocialista szavazók között éppúgy alulreprezentáltak voltak az értelmiségiek, mint a munkások. Az átlagnál többen voltak viszont a közalkalmazottak, valószínűleg azért, mert a költségvetési megszorítások miatt százazrével kerültek utcára, és sokuk fizetése a szakmunkások szintjére vagy annál is alacsonyabbra süllyedt. Még nagyobb vonzerőt gyakorolt a náciizmus a kisvállalkozókra, főleg a protestáns északon; sokan közülük parasztagdák voltak.⁷⁸

A nemzetiszocialista párt meglepő gyorsasággal vált 1930 szeptemberében népszerű protestpárttá, és kisebb-nagyobb mértékben mindegyik társadalmi csoportban rendelkezett hívekkel. A Centrum Pártnál sikeresebben lépte át a társadalmi választóvonalakat, és egyesítette közös ideológiájának zászlaja alatt a különféle csoportokat, mindenekelőtt – de nem kizárólag – a protestáns többségű területeken, olyan mértékben, ahogy korábban egyetlen más német párt sem. Az inflációt követően meggyengült liberális és konzervatív polgári erők nem tudták megőrizni támogatottságukat az 1929 után kibontakozó gazdasági összeomlás közepette. A náci erőszakot és radikalizmust továbbra is elutasító középosztály politikailag még jobban szétforgácsolódott, mint 1924-ben és 1928-ban, a kispártok a korábbi 20 helyett 55 képviselői helyet szereztek a Reichstagban, de soraikból 1930 szeptemberében egyre nagyobb számban gyűltek a náci lobogó alá és csatlakoztak más társadalmi csoportok képviselőihez – földművesekhez, különféle munkásokhoz, közalkalmazottakhoz, első szavazókhoz (különösen a nőkhöz) és az idősebb korosztály tagjaihoz –, akik a nemzetszocialistákra szavazva adtak hangot elégedetlenségüknek, csalódottságuknak és félelmüknek.⁷⁹

Az egyre elkeserítőbb helyzetben a nemzetiszocialisták erős, határozott, dinamikus és fiatalos mozgalom képét mutatták, messze felülmúlták propaganda-erőfeszítéseikkel a többi politikai pártot, kivéve talán részben a kommunistákat. A Hitlert körülvevő személyi kultuszt össze sem lehetett hasonlítani a többi párt bágyadt próbálkozásával, hogy vezetőjét a jövő Bismarckjaként tüntesse fel. A nemzetiszocialisták mindezt egyszerű, hatásos szlogenekkel és képekkel, frenetikus, már-már mániákus aktivitással, felvonulásokkal, gyűlésekkel, tüntetésekkkel, beszédekkel, plakátokkal érték

el. Minden azt sugallta, hogy a náciizmus nemcsak politikai párt, hanem egy nagy *mozgalom*, amely az egész német népet magával ragadja, és megállíthatatlanul sodorja a szebb jövő felé. A nemzetiszocialisták egyáltalán nem kínáltak konkrét megoldásokat a tornyosuló problémákra, főként nem társadalmi és gazdasági téren. Még inkább meglepő, hogy a társadalmi felfordulást, amitől a német középosztály 1930-ban annyira rettegett, és amire hivatkozva a nemzetiszocialisták szükségesnek nevezték a kemény, diktatórikus állam létrehozását, jórészt ők maguk idézték elő. Ezt akkoriban nagyon sokan nem ismerték fel, mert mindenért a kommunistákat hibáztatták, és a barnainges náci rohamosztagosok erőszakos utcai fellépését indokolt vagy legalábbis érthető reakciónak tartották a Vörös Frontharcosok agressziójára.

A szavazók 1930-ban valójában nem is vártak konkrét politikai programot a nemzetiszocialistáktól, voksukkal csak a weimari köztársaság csődje ellen tiltakoztak. Sokan, főként a vidéki területeken, kisvárosokban, kisebb műhelyekben, kulturálisan konzervatív családokban, az idősebbek között vagy a nacionalista középosztály soraiban ezzel jelezték, mennyire idegen számukra a köztársaság képviselte kulturális és politikai modernitás, annak ellenére, hogy sokszor a nemzetiszocialisták is modern erőnek mutatták magukat. A náci program körvonalazatlansága, a régi és az új elemek szimbolikus vegyítése, eklektikus, gyakran következtelen karaktere lehetővé tette, hogy mindenki belelássa a mozgalomba, amit szeretne, és kiretusálja a képből a zavaró elemeket. Az utcai erőszakot sok középosztálybeli szavazó a fiatalos energia és a határtalan lelkesedés megnyilvánulásának tudta be. Pedig – ahogy hamarosan maguk is megtapasztalták – ennél jóval többről volt szó.⁸⁰

AZ ERŐSZAK DIADALA

I

Egy Horst Wessel nevű fiatal barnaingest különösen gyűlöltek a berlini kommunista aktivisták. Az idealista, intelligens és olvasott fiatalemberre felfigyelt Joseph Goebbels is, és 1928 első felében Bécsbe küldte, hogy ott tanulmányozza a jól szervezett náci ifjúsági mozgalmat. Wessel, miután visszatért Berlinbe, hamarosan vezető szerephez jutott a Friedrichshain nevű városnegyed rohamosztagos csoportjában, és a barnaingesek egyik osztagának parancsnoka lett. Különösen energikus és provokatív utcai kampányt szervezett; amikor barnaingeseivel megtámadta a helyi kommunista pártirodát, a verekezés során négy kommunista munkás súlyosan megsebesült. Heinz Neumann, a kommunista *Die Rote Fahne* napilap berlini szerkesztője – akit „kommunista Goebbelsnek” neveztek – kiadta az ifjúkommunista aktivistáknak az új jelszót: „Üsd a fasisztát, ahol éred!”⁸¹

Ilyen feszült volt a légkör, amikor Wessel szállásadónője, egy kommunista özvegye, 1930. január 14-én elment a helyi kocsmába, hogy segítséget kérjen a férfiaktól, mivel albérlője nem fizette a lakbért a lakásba beköltöztetett szeretője után, ráadásul meg is fenyegette az asszonyt, hogy megveri. Nem tudni, hogy mindebből mennyi volt igaz, mivel a jelek szerint a veszekedés valójában amiatt robbant ki, hogy a nő egyoldalúan fel akarta emelni Wessel lakbérét. A szállásadónő ráadásul aggódott, hogy ha nem költözteti ki a fiatalember szeretőjét, a tulajdonos megvonja tőle a bérbeadói jogot, a lakás ugyanis nem az övé volt, hanem maga is bérelte. A lány prostituált volt, bár nem lehet tudni, hogy ebben az időszakban is árulta-e a testét – erről később indulatos, meglehetősen füledt hangulatú vita bontakozott ki. Döntő tényezőnek bizonyult az ügyben a szállásadónő kapcsolata a kommunista párttal. Amikor férje elhunyt, a helyi kommunisták összérúgták a port az özvegygel, mert az ragaszkodott az egyházi temetéshez, ennek ellenére segítettek neki rendezni az albérlőügyet. Alig egy nappal korábban egy fiatal kommunistát lelőttek az utcán a barnaingesek. A vita nagyszerű alkalomnak látszott a bosszúra. Gyanították, hogy Wesselnél fegyver lehet, ezért egy másik kocsmából elhívták a jól ismert nehézfiút, Ali Höhlert, akiről tudták, hogy van pisztolya, és alkalmasnak tűnt a „büntetőexpedíció” vezetésére. A kisebb bűncselekményekért, hamis esküért és kerítésért többszörösen elítélt Höhler tagja volt a Vörös Frontharcosok

Szövetségének, valamint az egyik ismert berlini bűnbandának is. Alakja kitűnően illusztrálta, milyen személyi átfedések alakultak ki a kommunista mozgalom és a bűnözés között abban az időben, amikor a párt beszorult a legszegényebb negyedekbe és a német nagyvárosok „bűntanyáira”. A kommunista Erwin Rückert társaságában Höhler felment a lépcsőn Wessel lakásába, miközben a többiek lent várakoztak. Amikor Wessel ajtót nyitott, Höhler rálőtt. Az áldozat pár héttel később, február 23-án a kórházban belehalt súlyos fejsérülésébe.⁸²

A kommunisták az egész ügyet úgy állították be, mintha Wessel strici lett volna, és Höhler egy alvilági leszámolás során végzett volna vele, teljesen függetlenül a Vörös Frontharcosok Szövetségétől. Goebbels viszont mindent megtett, hogy politikai mártírt faragjon a fiúból. Felkereste Wessel édesanyját, és készített vele egy interjút, amelyben a fiát idealista hősnek ábrázolta, aki megmentette barátnőjét a prostitúciótól, és misszionáriushoz méltó lelkesedéssel áldozta életét a haza üdvéért. A kommunisták megmutatták igazi arcukat, amikor befogadtak maguk közé egy olyan közönséges bűnözőt, mint Höhler, triumfált Goebbels. Wessel holtteste még ki sem hűlt, amikor Goebbels elkezdte felépíteni a legendát. A náci sajtóban számtalan cikk jelent meg országszerte, amelyek a „Harmadik Birodalom mártírját” dicsőítették. Nagyszabású temetést rendeztek – még látványosabb lett volna, ha a rendőrség nem korlátozza a résztvevők számát –, és Goebbels állítása szerint 30 ezren álltak sorfalat a templomhoz vezető úton. Az összegyűlt tömegben, a szertartástól távolabb heves összecsapások törtek ki, amikor a Vörös Frontharcosok megpróbálták bekiabálásokkal megzavarni az ünnepséget. A sírgödört olyan hírességek állták körül, mint Hermann Göring és August Wilhelm porosz herceg, Goebbels pedig Krisztus áldozatát idéző kifejezésekkel megtűzdelt gyászbeszédet mondott: „Az áldozat vezet a feltámadáshoz. Bárhol legyen is Németország, te ott leszel, Horst Wessel!” – szónokolta. Ezután a rohamosztagosok kórusa elénekelt egy dalt, amit pár hónappal korábban maga Wessel szerzett:

Nyugodt sorok, SA-sok, eltökéltek,
zászlónk alatt zártan menetelünk!
Bajtársaink, kikkel a Vörös Front s a reakció végzett,
itt menetelnek lélekben velünk.

Szabad utat a barna zászlóaljnak!

A rohamosztagnak szabad utat!

Horogkereszt; milliók benne bizakodnak –

holnap szabadságot, kenyeret ad.

Szólít a kürt ma végső riadóra,
szívünket fűti heves harci vágy.
Meglásd, ott leng majd minden utcán Hitler lobogója,
nem tart sokáig már a szolgaság!^{83*}

Ez a dal, a Horst Wessel Lied korábban is kedvelt volt a mozgalomban, de Goebbelsnek köszönhetően országszerte ismertté vált. A propagandafőnök megjósolta, hogy nemsokára mindenki énekelni fogja az iskolás gyerekektől a munkásokon át a katonákig. Így is történt. Még abban az évben kiadták lemezen, és a nemzetiszocialista párt hivatalos himnuszává nyilvánították. 1933 után a Harmadik Birodalom *de facto* nemzeti himnusza lett a hagyományos *Deutschland, Deutschland über Alles* mellett.⁸⁴ Wessel a nemzetiszocialisták félig-meddig vallásos jellegű kultuszának központi alakjává vált, filmek magasztalták, számtalan ceremónia, emlékmű és zarándokhely őrizte az emlékét.

Mindent elmond a nemzetiszocialista pártról, hogy a hivatalos himnuszának választott dal teljesen nyíltan magasztalta a brutális fizikai erőt. Az erőszak kulcsszerepet játszott a hatalomért folytatott kampányban. A Goebbelshez hasonló manipulátorok cinikusan kihasználták, hogy a fiatal barnaingeseknek az erőszak az életmódjukká vált, akárcsak a Vörös Frontharcosok közé beállt ifjú, állástalan munkásoknak. Más dalok a Horst Wessel Liednél is egyértelműbben fejezték ki ezt az üzenetet, például a népszerű Berliner SA-Lied, amit 1928 óta énekeltek a berlini utcákon masírozó rohamosztagosok:

Mi vonulunk az élen,
a rohamcsapatok,
összecsapásra mindig
van mersz és bőven ok.
Egyre korog a gyomrunk
és verítékezünk,
a fegyvert fogja kormos,
bütykös, kemény kezünk.

A faji harcra mind kész
a sok rohamcsapat.
Majd ha a zsidó vérzik,
akkor leszel szabad.
Nincs tárgyalás, az többé

* Halasi Zoltán fordítása

már semmit meg nem old:

Adolf Hitler az élen,

ő vezeti a sort.

Sokáig éljen Hitler!

Vár ránk az ütközet.

A német forradalomra

mi adjuk a jelet.

Halálon kívül más nem

győz le minket ma itt,

a Hitler-diktatúra

rohamcsapatait.^{85*}

Ez a fajta agresszió a többi paramilitáris szervezettel való állandó összecsapásokban nyilvánult meg. A weimari köztársaság középső periódusában (1924 után) mindegyik oldal tartózkodott az olyan heves politikai erőszaktól, mint az 1919. januári felkelés, az 1920-as Ruhr-vidéki polgárháború vagy az 1923-as konfliktusok. A szekrény mélyére rejtett géppuskákat egy időre gumibotok és bokszeresek váltották fel, de még az 1924 és 1929 közötti viszonylag nyugodt öt évben is meggyilkoltak 29 náci aktivistát a kommunisták, míg a kommunisták becslése szerint 92 „munkás” halt meg a „fasisztákkal” vívott összecsapásokban 1924-től 1930-ig. A Stahlhelm tagjai közül huszonhatan vesztették életüket a kommunisták elleni harcban, 1924 és 1928 között az erőszakos politikai incidenseknek a Reichsbanner 18 tagja esett áldozatul.⁸⁶ Ezek a számok csak a félkatonai szervezetek közötti folyamatos küzdelem legsúlyosabb eseteit jelzik, a verekedésekben több ezren sebesültek meg, és ez nem csak néhány horzsolást és csonttörést jelentett.

1930-ban a számok drasztikus emelkedést mutattak: a nemzetiszocialisták 17 halottáról számoltak be, a következő évben 42-ről, 1932-ben 84-ről. Az egyszerű aktivisták közül mintegy tízezren sérültek meg az összecsapásokban. A kommunisták 1930-ban 44 embert vesztettek, 1931-ben 52 főt, 1932 első felében 75-öt; a Reichsbanner tagságából több mint ötvenen estek el az utcai harcokban 1929 és 1933 között.⁸⁷ A hivatalos források nagyjából egybeesnek a pártok adataival: egy senki által nem vitatott parlamenti becslés a halottak számát 1931 márciusáig az adott évben háromszáz főre teszi.⁸⁸ A kommunisták éppen olyan agresszív módon léptek fel, mint a nemzetiszocialisták. Az említett Richard Krebs, a Vörös Frontharcosok egyik százfős alakulatának parancsnoka utasítást kapott, hogy zavarjon szét egy Hermann

* Halasi Zoltán fordítása

Göring részvételével megtartott náci gyűlést Brémában. Krebs gondoskodott róla, hogy „minden ember fel legyen fegyverezve ólmosbottal vagy rézbokszerrel”. Amikor Krebs szólásra emelkedett, Göring pár mondat után megparancsolta, hogy dobják ki, mire a terem falánál felsorakozott rohamosztagosok berohantak középre.

Borzasztó tömegverekedés tört ki. Ólmosbotok, rézbokszeresek, dorongok, nehéz csatos övek, poharak és üvegek szolgáltak fegyverként. Üvegdarabok és székek röpültek a hallgatóság feje fölé. Mindkét oldal széklábakat tört ki, és bunkósbotként forgatta őket. A nők elájultak és sikoltoztak. Máris több tucat embernek vérzett a feje és az arca, szakadt darabokra a ruhája, ahogy a verkedők egymásnak rontottak a rémült, de tehetetlen nézősereg gyűrűjében. A rohamosztagosok bátran harcoltak. Szisztematikusan szorítottak ki minket a főbejárat felé. A zenekar közben harci dalokat játszott. Hermann Göring nyugodtan állt az emelvényen, csípőre tett kézzel.⁸⁹

Az 1930-as évek elején a német városokban mindennapossá váltak ezek a jelenetek. Az erőszak különös hevességgel tombolt a választások idején; az 1932-ben Poroszországban politikai összecsapásokban meggyilkolt 155 emberből 105-en júniusban és júliusban, a választási kampány hónapjaiban vesztették életüket. A kampány első hét hetében a rendőrség 461 politikai zavargást regisztrált 400 sérüléssel és 82 halálessel.⁹⁰ A politikai erőszak megfékezését lehetetlenné tette, hogy a leginkább érintett pártok rendszeresen megállapodtak a politikai foglyoknak járó általános amnesztiában. A börtönből kiengedett aktivisták azonnal belevetették magukat az utcai harcokba. Az utolsó amnesztia 1933. január 20-án lépett életbe.⁹¹

II

A futótűzszerűen terjedő zűrzavart megfékezni hivatott rendőrséget nem fűzte valódi lojalitás a weimari demokráciához. A hadsereggel ellentétben 1918 után a rendőrséget decentralizálták. A szociáldemokrata vezetésű porosz kormány elmulasztotta a lehetőséget, hogy létrehozzon egy új rendvédelmi szervet, amely a köztársaság igazságszolgáltatásának támasza lehetett volna. Az újonnan toborzott rendőrök többsége leszerelt katona volt, ami nem meglepő, hiszen korosztályuk döntő többségét besorozták a háború alatt. A rendőri vezetést egykori tisztek, hivatásos katonák és szabadcsapatos

veteránok alkották. A szervezet kezdettől fogva katonai jelleget öltött, és aligha lehetett az új rendszer lelkes támogatójának nevezni.⁹² Létezett politikai rendőrség is, amelynek régi hagyománya volt Poroszországban – akár csak más német és európai államokban – a szocialisták és más forradalmár elemek megfigyelése, szemmel tartása és időnkénti begyűjtése.⁹³ Tisztjei a rendőri vezetőkhez hasonlóan úgy vélték, fölötte állnak a pártpolitikának. A tábornokokhoz hasonlóan az absztrakt „állam”, vagyis a Birodalom szolgáltnak tartották magukat, nem az újonnan létrehozott demokratikus köztársaság hivatalnokainak. Éppen ezért nem meglepő, hogy továbbra is szisztematikusan gyűjtötték az adatokat a szociáldemokrátákról, bár a porosz kormányzópart politikusai tulajdonképpen a főnökeik voltak. Tovább élt a régi tradíció, hogy a felforgatókat a baloldalon kell keresni.⁹⁴

A rendőrség és az igazságszolgáltatás elfogultsága különösen nyilvánvaló Otto Buchwitz sziléziai szociáldemokrata Reichstag-képviselő esetében, aki érezhető keserűséggel idézte fel, hogy 1931 decemberétől egyre gyakrabban szakították meg beszédét náci rohamosztagosok. A barnaingesek beültek az első padsorokba, sértéseket kiabáltak, egyszer rá is lőttek, mire a közönség soraiban kitört a pánik, és a Reichsbanner tagjai meg a nemzetiszocialisták között kirobbant harcban újabb pisztolylövések dördültek el. Mindkét oldalról többen kórházba kerültek, és a teremben egyetlen szék és asztal sem maradt épen. Ezután egy 8-10 fős náci banda molesztálta Buchwitzot, amikor reggel munkába indult, és legalább húszan körülfogták, amikor ebéd után visszatért az irodájába, útközben hazafelé pedig már egy-kétszáz aktivista zaklatta. Egy külön erre az alkalomra komponált dalocskát kántáltak: „Amikor eldördülnek a revolverek, Buchwitz a fűbe harap!” Folyamatosan náci tüntetők álltak a háza előtt, és azt skandálták: „Halál Buchwitzra!” A rendőrségtől hiába kért védelmet, és amikor a Reichstag feloszlásakor, 1932-ben elvesztette mentelmi jogát, az 1931. decemberi események miatt illegális fegyvertartás vádjával bíróság elé állították, és három hónap börtönre ítélték. A csetepaté nemzetiszocialista résztvevői közül senkit nem vontak felelősségre. Szabadon bocsátása után elutasították fegyvertartási kérelmét, ennek ellenére mindig volt nála pisztoly, és feltűnően kibiztosította, ha a barnaingesek túl közel jöttek hozzá. Amikor panaszt tett Carl Severing szociáldemokrata porosz belügyminiszternél, ő azzal rázta le, hogy nem kellett volna belekeverednie a lövöldözésbe. Buchwitz úgy érezte, a szociáldemokrata pártvezetés cserbenhagyta, amikor viszont beszédet mondott egy nemzetiszocialisták által agyonlőtt Reichsbanner-tag temetésén, megjelent egy osztagnyi kommunista aktivista, és közölték vele, hogy megvédik a barnaingesek merényletkísérletétől. A rendőrségnek és a Reichsbannernek nyoma sem volt.⁹⁵

A rendőrség a Vörös Frontharcosokat bűnözőknek tartotta. Ebben hűség folytatói voltak a kriminalitást és a forradalmat összemosó régi rendőri tradíciónak, ugyanakkor tény, hogy a kommunisták fellelvárai azok a szegény, lepusztult városrészek voltak, ahol a szervezett bűnözés összpontosult. Rendőri szemmel a Vörös Frontharcosok egyszerű gengszternek látszottak. A kommunisták viszont a kapitalista rendszer vasöklének tartották a rendőrséget, amit szét kell zúzni; gyakran támadtak rá fizikailag a rendőrökre, a verekedések olykor a gyilkosságig fajultak. A kommunistákkal vívott csatákban a fáradt, ideges és aggodalmas rendőrök hamar előkapták a pisztolyukat, rendszerint ugyanis volt náluk lőfegyver. 1929-ben Berlinben egy elhúzódo csetepaté során 31 ember, köztük több ártatlan járókelő meghalt a rendőrök golyóitól, több mint kétszázan megsérültek, és ezernél is több embert tartóztattak le egy kommunista demonstráció alkalmával Wedding munkásnegyedben. A zavargás „véres május” (Blutmai) néven vonult be a köztudatba. Az eseményről tudósító riporttereket a rendőrök állítólag megverték, ezért a sajtó a szokásosnál is kritikusabban kommentálta a történéseket, a rendőrség viszont alig leplezte megvetését a demokratikus rend iránt, amely nem tudta őket megvédeni a sebesülésektől és inzultusoktól.⁹⁶

Az állandó kommunista polémia és a szociáldemokraták civil kontrollra irányuló kísérletei miatt a rendőrség elidegenedett a köztársaságtól. Emellett gondot okozott, hogy lassú volt a szervezeten belüli előremenetel, és sok fiatal rendőrtiszt úgy érezte, karrierje megfeneklett.⁹⁷ A nyomozási módszerek Németországban is látványos szakmai fejlődésen mentek keresztül, az ujjlenyomat-rögzítés, a fényképezés és az igazságügyi orvos szakértői munka új és meglepően hatékony eszközöket adott a rendőrök kezébe. Egyes detektívek, például a berlini gyilkossági csoport vezetője, Ernst Gennat, ünnepeelt sztárok lettek, és a súlyos bűncselekmények felderítési mutatói az 1920-as évek közepétől látványosan javultak. Ennek ellenére a sajtóban a rendőrség szinte kizárólag negatívumokkal szerepelt. Az újságírók élesen bírálták őket, amiért nem tudták időben elkapni a korszak hírhedt sorozatgyilkosait, a hannoveri Fritz Haarmannt és a düsseldorfi Peter Kürtent. A rendőrök viszont úgy érezték, a tomboló politikai erőszak és rendbontás miatt nem jut elég idejük és energiájuk a valódi bűnügyekre.⁹⁸ Nem meglepő, hogy közülük egyre többen rokonszenveztek a weimari köztársaságot támadó nemzetiszocialistákkal. Egy 1935-ös adatfelvétel szerint a pártnak 700 egyenruhás rendőr volt a tagja 1933 előtt, Hamburgban 240 rendőrtisztből 27-en csatlakoztak a mozgalomhoz 1932-re.⁹⁹

Brüning kancellár azonban nemcsak a bal-, hanem a jobboldali politikai erőszak ellen is bevetette a rendőrséget, mivel az utcai káosz már az ország külföldi hitelfelvételi lehetőségeit is rontotta.¹⁰⁰ Elszántságát erősítette két

súlyos incidens 1931-ben. Áprilisban az északkeleti országrész rohamosztágosainak parancsnoka, Walther Stennes összerúgta a porfő pártvezetéssel, és rövid időre elfoglalta a központi berlini pártirodát, emberei elagyabugyálták az SS-őrséget és rákényszerítették Goebbelt, hogy Münchenbe meneküljön. Stennes bírálta a pártvezetők extravagáns életmódját és a szocialista elvek elárulását. Álláspontjával bizonyára sok barnainges egyetértett, de valódi tömegtámogatás nem állt mögötte. Bizonyos jelek arra utalnak, hogy a Brüning-kormány lefizette annak érdekében, hogy a mozgalmat megossza. Hitler azonnal kirúgta a barnaingesek vezérét, Franz Pfeffer von Salomont, amiért nem akadályozta meg az esetet, visszahívta bolíviai száműzetéséből Ernst Röhmöt parancsnoknak, és megkövetelte, hogy minden barnainges esküdjön hűséget neki. Stennest kizárták a pártból, és nem várt következményként sok konzervatív üzletember és katonai vezető elhitte, hogy a náci mozgalom elveszítette felforgató lendületét.¹⁰¹ Ennek ellenére a rohamosztágosok szüntelen aktivitása és a pártvezetés politikai taktikázása között továbbra is ellentét feszült, s ez a konfliktus később többször felszínre tört.¹⁰² A Stennes-felkelés megmutatta, hogy a rohamosztágosok hajlamosak a forradalmi erőszakra, és az ideges szövetségi kormány nem felejtette el a leckét.

A gyanút megerősítette az ún. boxheimi dokumentumok napvilágra kerülése 1931 novemberében. A rendőrség által Hessenben lefoglalt nemzeti-szocialista iratok igazolták, hogy az SA puccsra készült. A hatalomátvételt a jegyrendszer bevezetése, a pénz eltörlése, az általános kényszermunka és az engedetlenségért járó halálbüntetés bevezetése követte volna. A valóságban a rendőrök eltúlozták az iratok jelentőségét, mivel a boxheimi dokumentumokat felettesei tudta nélkül állította össze egy fiatal hesseni párttisztviselő, Werner Best, hogy egy feltételezett kommunista puccs esetén legyen mihez tartani magukat a hesseni aktivistáknak. Hitler gyorsan elhatárolódott az iratok tartalmától, és az SA parancsnokait eltiltották attól, hogy hasonló dokumentumokat gyártsanak. Best ellen bizonyítékok hiányában megszüntették az eljárást.¹⁰³ Az esetnek azonban súlyos következményei lettek. Brüning december 7-én kibocsátott rendelete megtiltotta a politikai jellegű egyenruhák viselését, és a kancellár határozott szavakkal illegálisnak minősítette a nemzetiszocializmust. „Az nem legális, ha valaki kijelenti, hogy legális eszközökkel történő hatalomra kerülése esetén meg fogja sérteni a jogot” – szögezte le Hitler fogadkozásaira utalva.¹⁰⁴

Az egyenruha-viselés betiltása nem sokat ért, mivel a rohamosztágosok ugyanúgy megtartották a felvonulásait, csak fehér inget vettek fel, és az erőszak sem szünetelt a télen. A közelgő kommunista felkelésről szóló pletykák, valamint Schleicher befolyása megkötötte Brüning kezét, de a kommu-

nisták választási veresége Hamburgban, Hessenben és Oldenburgban meggyőzte a kancellárt 1932 tavaszán, hogy elérkezett az ideje a rohamosztágok teljes betiltásának. Más politikai pártok, különösen a szociáldemokraták erőteljes sürgetésére, a nyugtalan hadsereg támogatásával Brüning és Groener tábornok (aki 1931 októberében a belügyi tárcát is megkapta a honvédelmi mellé) rábeszélte a vonakodó Hindenburgot, hogy 1932. április 13-án elnöki rendelettel tiltsa be a rohamosztágokat. A rendőrség országszerte megszállta az SA-központokat, elkobozta a fegyvereket és jelvényeket. Hitler magánkívül volt a dühtől, de nem tehetett semmit. A tiltás ellenére az illegális szervezet létszáma egyes területeken tovább nőtt. Felső- és Alsó-Sziléziában például 17 500 rohamosztágos volt 1931 decemberében, és nem kevesebb mint 34 500 a következő év júliusában. A barnaingesek betiltása alig csökkentette a politikai erőszakot, és a náci szimpatizánsok jelenléte a rendőrök soraiban viszonylag szabad mozgásteret engedett a félkatonai náci csoportoknak.¹⁰⁵ Nagyon távol áll a valóságtól az állítás, hogy a nemzetiszocialista párt és az SA megszűnt volna létezni, ha a tilalom még egy évig érvényben marad.¹⁰⁶

A nemzetiszocialisták kiemelkedően jó szereplése a választásokon nemcsak az utcai erőszakot eszkalálta, hanem a Reichstag működését is drámai módon megváltoztatta. A német parlament 1930 szeptembere előtt is meglehetősen lármás és kaotikus volt, de teljesen működésképtelenné vált, miután 107 barnainges, egyenruhás nemzetiszocialista képviselő elfoglalta a helyét a 77 jól szervezett, fegyelmezett kommunista mellett, és minden adódó alkalommal közös erővel demonstrálták megvetésüket a törvényhozás iránt. Szüntelen ügyrendi kérdésekkel, skandalással, bekiabálásokkal szakították meg a parlamenti munkát. A Reichstag riasztó gyorsasággal üresedett ki, ahogy minden ülés botrányba fulladt, és egyre értelmetlenebbnek tűnt az ülést egyáltalán összehívni. 1930 szeptemberétől a Reichstagban már csak negatív többség állhatott elő. A szélsőjobboldali és szélsőbaloldali képviselők a további obstrukciót megnehezítő házszabály-módosítás vitáján kivonultak az ülésteremből. Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a helyzet tarthatatlan, 1931 februárjában hat teljes hónapra elnapolták a parlament munkáját. A képviselők csak októberben tértek vissza a törvényhozási palotába.¹⁰⁷

1920 és 1930 között a Reichstag évente átlagosan száz napot ülésezett. 1930 októberétől 1931 márciusáig ötven napig dolgoztak a képviselők, de ezután az 1932. júliusi választásokig csak huszonnégy ülésnapot sikerült beiktatni. 1932 júliusától 1933 februárjáig hat hónap alatt mindössze három napot üléseztek.¹⁰⁸

1931-ben a fajsúlyos politikai döntéseket már nem a Reichstagban hozták. Az igazi hatalom Hindenburg kezében volt, akinek jogában állt elnöki

rendeleteket hozni és a kormányt kinevezni, továbbá az utcákon, ahol a politikai erőszak egyre riasztóbb méreteket öltött, és ahol a növekvő nyomorúság, szegénység és zűrzavar erélyes állami fellépést követelt volna. Mindkét körülmény tovább erősítette a hadsereg befolyását. Ez a magyarázata annak, hogy a hadsereg politikai képviselője, Kurt von Schleicher tábornok a kibontakozó dráma kulcsszereplőjévé válhatott. A becsvágyó, éles eszű, bőbeszédű és a politikai intrikát túlságosan is kedvelő Schleicher az ismeretlenségből lépett elő 1929-ben, amikor a kedvéért létrehoztak egy új tisztséget Chef des Ministeramtes (a miniszteri hivatal vezetője) néven, hogy a hadsereget képviselje a kormánnyal való kapcsolatában. Évekig Groener tábornok közeli munkatársa volt, és a korai 1920-as évek hadsereg-főparancsnokának, Hans von Seecktnak a tanítványa. A hadsereg és a politika érintkezési felületén mozgó Schleicher az idők során nagyon sok politikai kapcsolatra tett szert, és kinevezése előtt a védelmi minisztérium Wehrmacht-osztályát vezette. Lev Trockij disszidens orosz kommunista találó megfogalmazása szerint Schleicher „tábornoki váll-lapokkal feldíszített kérdőjel” volt; egy korabeli újságíró „egyenruhás szfinxnek” nevezte. Ami Schleicher céljait és szándékait illeti, ezek nem voltak titkosak: sok német konzervatívhoz hasonlóan azt hitte, a nemzetiszocialisták népszerűségét meglovagolva és megzabolázva tekintélyuralmi rendszer építhető ki. A német hadsereg, amelynek nevében Schleicher beszélt, és amelyhez továbbra is szoros szálak fűzték, ezen az úton eljuthatott a vágyott újrafelfegyverzésig.¹⁰⁹

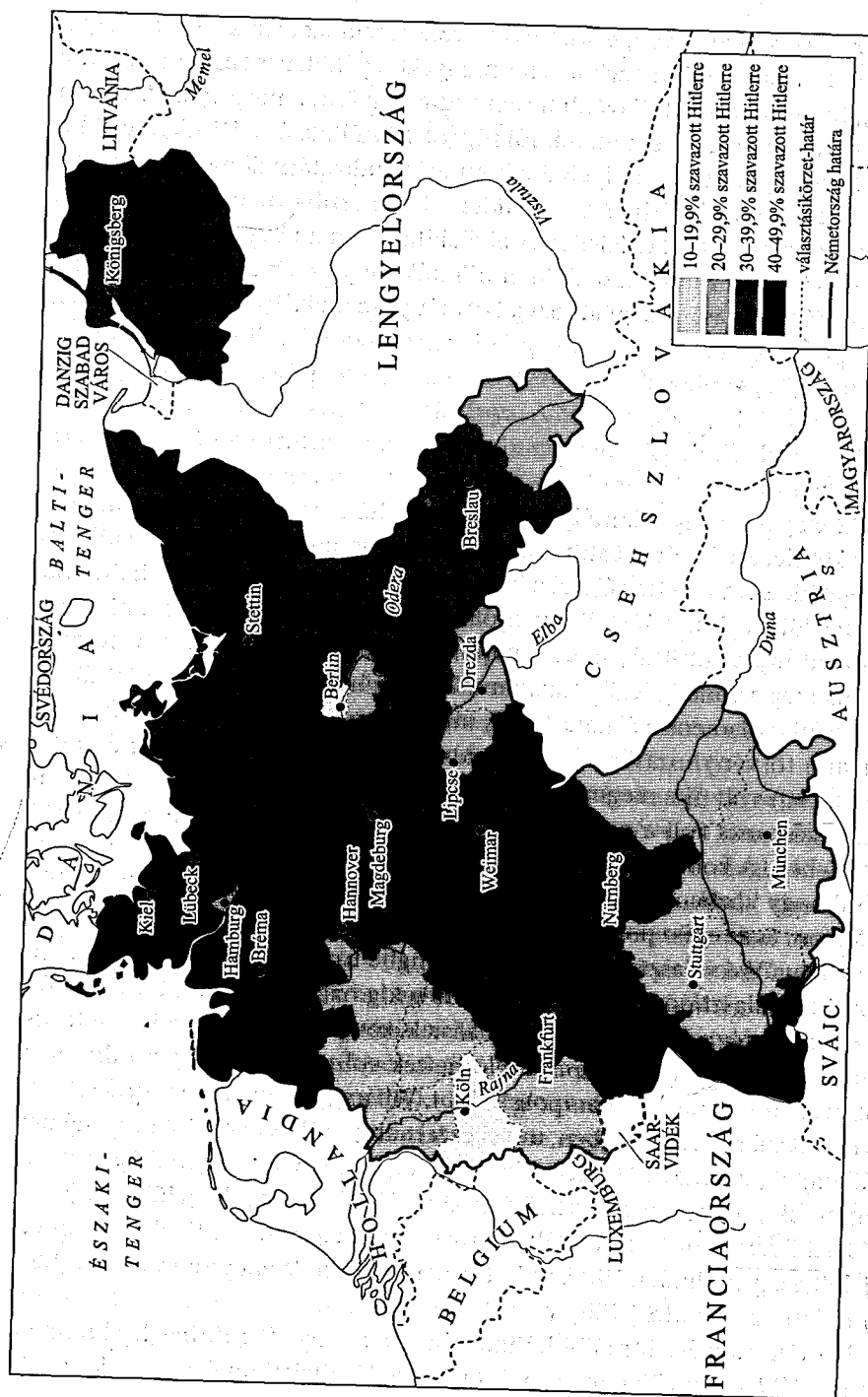
A Brüning-kormány az 1930. szeptemberi választások után egyre többször került összeütközésbe Schleicherrel és Hindenburg körével. A kommunisták és a nemzetiszocialisták a vérét kívánták, a nacionalisták megbuktatták volna, a szélsőjobb oldali csoportok megosztottak voltak, hogy támogassák-e vagy sem, így aztán Brüning csakis a szociáldemokratákra támaszkodhatott. A legnagyobb parlamenti párt vezetőit annyira megrendítette a választás eredménye, hogy nem utasították el többé a költségvetés megszavazását. A szociáldemokratákkal való csendes együttműködés azonban nem tett jót Brüning megítélésének Hindenburg köreiben. Az elnök fia, Oskar von Hindenburg és az elnöki hivatal vezetője, Otto Meissner ezt az együttműködést a baloldálnak tett elvtelen engedménynek tartotta.¹¹⁰ A kancellár figyelmét ebben az időben a külpolitika kötötte le, mivel felismerte, hogy Németország végre megszabadulhat a jóvátételi kötelezettségtől. A Hoover-moratórium 1931. június 20-án felfüggesztette a kifizetéseket, és a jórészt Brüning által előkészített lausanne-i konferencia 1932 júliusában eltörölte a jóvátételt. A kancellárnak az osztrák-német vámuniót nem sikerült tető alá hoznia, de sikeres tárgyalásokat folytatott Genfben annak érdekében, hogy a partnerek elismerjék Németország egyenjogúságát a

lefegyverzés kérdésében; ezt az elvet 1932 decemberében sikerült elfogadtatni. Érdekes módon ezek az eredmények egyáltalán nem szilárdították meg hazai pozícióját. Továbbra sem tudta elnyerni a nacionalisták támogatását, és a szociáldemokratáktól függött. Az általa és a Hindenburg-kör által fontolgatott tekintélyelvű alkotmánymódosításnak esélye sem volt, mivel ebben a kérdésben a szociáldemokraták soha nem kötöttek volna kompromisszumot. Schleicher és elvbarátai számára egyre vonzóbb lehetőségnek tűnt, hogy a szociáldemokraták helyett a nemzetiszocialisták tömegtámogatására hagyatkozva kormányozzanak.¹¹¹

III

1932 elején a nagy tekintélyű Hindenburg hétéves elnöki ciklusa a végéhez közeledett. Az öreg katonának 84 évesen nem volt kedve újra jelöltetni magát, de nem rejtette véka alá, hogy szívesen hivatalban marad, ha választás nélkül meghosszabbítják a mandátumát. Az erről szóló tárgyalások azonban zátonyra futottak, mert a nemzetiszocialisták csak akkor szavazták volna meg a szükséges alkotmánymódosítást, ha az elnök meneszti Brüninget és új parlamenti választást ír ki, mivel azt remélték, növelhetik frakciójukat a törvényhozásban.¹¹² Hindenburgot súlyos méltánytalanság érte: kénytelen volt újra megmérteni magát az elnökválasztáson. Ezúttal azonban egész más volt a politikai helyzet, mint az előző választás alkalmával 1925-ben. A kommunisták természetesen ismét elindították Thälmann-t. Csakhogy közben Hindenburgnak veszedelmes vetélytársa akadt a jobboldalon, és az egész politikai spektrum jobbra csúszott az 1930. szeptemberi országgyűlési választások után. Hitler aligha úszhatta meg, hogy induljon az elnökválasztáson. Ennek ellenére hetekig habozott, mivel tartott attól, hogy a tannenbergi hőssel, a nacionalisták ikonjával szemben megmérettesse magát. Szigorúan véve nem is jelölheték volna, mivel még mindig nem szerezte meg a német állampolgárságot. Villámgyorsan kinevezték köztisztviselőnek Braunschweigenben, mivel ezzel automatikusan együtt járt a német állampolgárság, és 1932. február 26-án letette az állampolgári esküt (a weimari alkotmány ezt minden köztisztviselőnek előírta).¹¹³ Jelölése a jobb- és baloldal közötti harccá változtatta az elnökválasztást. Mivel a jobboldal jelöltje egyértelműen Hitler volt, Hindenburg – meglehetősen valószínűleg módon – a baloldal jelöltjévé vált.

A Centrum és a liberálisok Hindenburgot támogatták, de meglepő módon a szociáldemokraták is az agg tábornok mellé álltak. Ennek nemcsak az volt

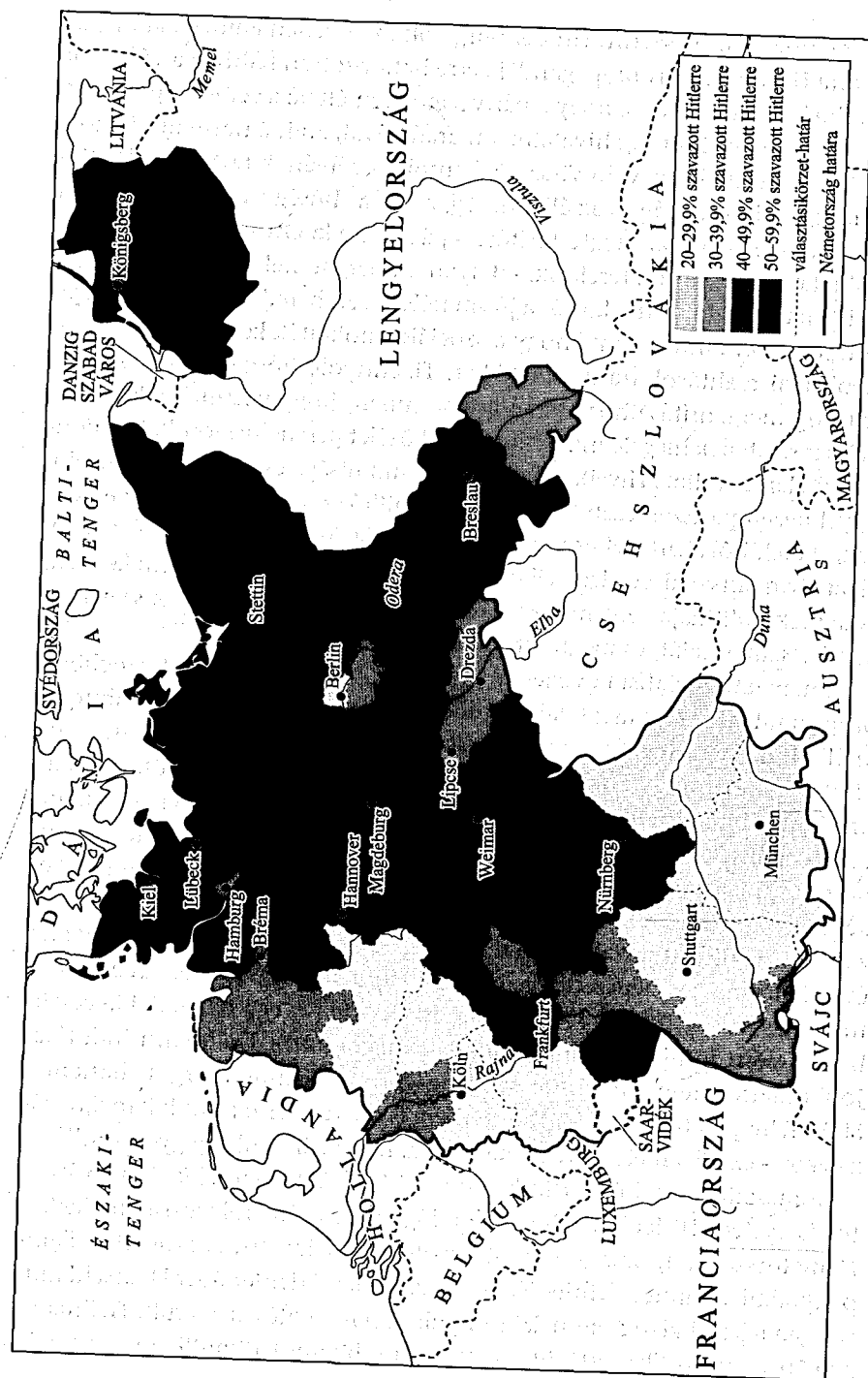

Az 1932-es elnökválasztás első fordulójának eredménye

az oka, hogy a jelek szerint Hindenburg volt az egyetlen ember, aki megálíthatta Hitlert – a párt propagandája erre határozottan felhívta a választók figyelmét –, hanem az is, hogy a pártvezetők remélték: az elnök újraválasztása egyet jelent Brüning hivatalban maradásával, amit a normális demokratikus viszonyokhoz való visszatérés utolsó esélyének tartottak.¹¹⁴ Hindenburg „a higgadtság és az állandóság, a férfias hűség és az egész nemzet iránti kötelességtudat megtestesítője – jelentette ki Otto Braun szociáldemokrata porosz miniszterelnök. – Olyan ember, akinek a munkájára építeni lehet, a tiszta szándékok és a józan ítéletek embere.”¹¹⁵ Ezek a meglepő állítások arról tanúskodtak, hogy a szociáldemokraták kezdték elveszíteni a politikai realitások iránti érzéküket. Tizennyolc hónapja asszisztáltak Brüning megszorításaihoz abban a hiszemben, hogy valami sokkal rosszabbat segítenek megelőzni, miközben a közélet peremére szorultak és döntésképtelenné váltak. Híveik növekvő kiábrándultsága és elpártolása ellenére fegyelmezett pártszervezetük leszállított 8 millió szavazatot annak az elnöknek, aki felülről akarta lebontani a köztársaságot. Tették mindezt azért, hogy hivatalban tartsanak egy kancellárt, akit Hindenburg valójában nem kedvelt, és akinek politikája folyamatosan rontotta a szociáldemokraták szavazóinak életszínvonalát, és megfosztotta őket a munkahelyeiktől.¹¹⁶

A nemzetiszocialista győzelem ettől még reális veszély volt. Goebbels propagandagépezete megtalálta a módját, hogyan támadja Hindenburgot anélkül, hogy sértegetné; a tábornok nagy szolgálatot tett a hazának, de eljött az ideje, hogy átadja a helyét egy fiatalabb férfinak, különben az ország tovább sodródik a gazdasági káosz és a politikai anarchia felé. A nemzetiszocialisták ismét rengeteg gyűlést, felvonulást, parádét és rendezvényt tartottak, plakátokat ragasztottak, röplapokat osztogattak és indulatos cikkeket írtak. De mindez kevésnek bizonyult. Az első fordulóban Hitler a szavazatoknak csak a 30 százalékát szerezte meg. A szociáldemokraták támogatása és a Centrum Párt népszerűsége ellenére Hindenburg sem szerzett abszolút többséget. A szavazatok 49,6 százalékát söpörte be, egy hajszállal kevesebbet az előírt minimumnál. A baloldalt megosztotta Thälmann indulása. Jobboldalról nemcsak Hitler szorongatta meg Hindenburgot, hanem a Stahlhelm jelöltje, Theodor Duesterberg is elvitt az első fordulóban 6,8 százalékot – ez bőven elég lett volna ahhoz, hogy Hindenburg győzzön.¹¹⁷

A második fordulóban Hindenburg, Hitler és Thälmann küzdött a választók kegyeiért. Hitler kibérelt egy repülőgépet, és városról városra repkedett Németországban, országszerte 46 szónoklatot tartott. A szokatlan kampánytaktika – amit a „Hitler Németország felett” (Hitler über Deutschland) szlogen fejezett ki – sikeresnek bizonyult. Az erőfeszítés megtérült. Thälmann alig 10 százalékot kapott, Hitlerre viszont több mint 13 millióan szavaztak,

Az 1932-es elnökválasztás második fordulójának eredménye

a választók 37 százaléka. Hindenburg, akit a kommunisták és a nemzeti-szocialisták kivételével az összes nagyobb párt támogatott, ennek ellenére fölényesen győzött a szavazatok 53 százalékaival, így az első forduló malőrje ellenére az újraválasztása egy percig sem volt kérdéses. Sokkal többet számított azonban a nemzetiszocialisták előretörése. Hitlert nem választották elnökké, de a pártra többen voksoltak, mint valaha. A mozgalom megállíthatatlannak tűnt.¹¹⁸ 1932-ben a korábbinál jobban szervezett és jobban finanszírozott nemzetiszocialista párt amerikai stílusú elnökválasztási kampányt folytatott, amelyben Hitlert egész Németország képviselőjeként mutatták be. Ezúttal nem a munkásosztály megnyerésére összpontosítottak, mint az 1930-as kampányban, hanem a korábban kispártok, illetve a liberális és konzervatív erők között szétforgácsolódott középosztálybeli szavazatok begyűjtésére. A tizennyolc hónapja romló munkanélküliség és a gazdasági krízis tovább radikalizálta a választókat, akik mélységesen csalódtak a weimari köztársaságban (amelynek végül is az utóbbi hét évben Hindenburg volt az államfője). Goebbels propagandagépezete még precízebben célozta meg az egyes választói csoportokat, elsősorban a nőket. A protestáns vidéki területeken olyan nagy volt a kiábrándultság, hogy Hitler a második fordulóban legyőzte Hindenburgot Pomerániában, Schleswig-Holsteinben és Kelet-Hannoverben.¹¹⁹ A tavaszi tartományi választásokon tovább erősödött a nemzetiszocialista párt: 36,3 százalékot ért el Poroszországban, 32,5 százalékot Bajorországban, 31,2 százalékot Hamburgban, 26,4 százalékot Württembergben, és ami a legfontosabb, 40,9 százalékot Anhalt tartományban, ahol a kormányalakítás jogát is megszerezték. Hitler ismét repülőgépre ült, és gyors egymásutánban 25 beszédet tartott. A náci propagandagépezet újra bizonyította hatékonyságát és dinamizmusát.

Brüning kísérlete a nemzetiszocialista párt megtörésére nyilvánvalóan kudarcot vallott. Hindenburg környezetében sokan úgy vélték, eljött a taktikai fordulat pillanata. Újraválasztása ellenére az elnök elégedetlen volt a voksolás eredményével. Egyáltalán nem tetszett neki, hogy komoly ellenféllel találta szemben magát, mivel a köztársasági elnöki pozíciót lassanként úgy kezelte, mintha az egykori császári méltósággal lenne azonos. Megbocsáthatatlan hibának tartotta, hogy Brüning nem tudta rávenni a nacionalistákat elnöki jelölésének támogatására. Amikor világos lett, hogy Hitler mellé állnak, Brüning sorsa megpecsételődött. A kancellár fáradhatatlanul küzdött a kampányban, de az agg tábornagy, aki sokak számára a porosz monarchizmus és a protestáns konzervativizmus hagyományát testesítette meg, mélységesen neheztelt a szociáldemokraták és a Centrum Párt támogatása miatt, mivel ez világossá tette, hogy Brüning valójában a baloldal és a klérus embere (ami végső soron igaz is volt). A hadsereg megelégedte

a hadiipart megnyomorító, Brüning-féle gazdaságpolitikát, és nem értett egyet az SA 1932 áprilisában történt betiltásával, mivel minél többen álltak be a barnaingesek közé, annál jobb ötletnek tűnt segédcsapatként felhasználni a szervezetet. Hindenburg amiatt is megorrolt, hogy a keleti területeken a kormány szerény földreformot hajtott volna végre: a csődbe ment nagybirtokokat részben fel akarták osztani a munkanélküliek között. Hindenburg maga is földbirtokos volt, a porosz nemesség képviselője, ezért úgy vélte, az ötlet szocializmustól bűzlík.¹²⁰ A színpalak mögött intenzív intrikálás zajlott: Schleicher azon mesterkedett, hogy meggyengítse Groener pozícióját a hadseregben, miközben Hitler megígérte, hogy hajlandó tolerálni az új kormányt, ha az feloldja a barnaingesek betiltását és új választásokat ír ki. Brüning gyorsan elszigetelődött, és Groener lemondása (1932. május 11.) után teljesen egyedül maradt. Miután állandóan kikezdtek Hindenburg környezetében, 1932. május 30-án benyújtotta a lemondását.¹²¹

IV

Hindenburg egyik régi barátját, Franz von Papent nevezte ki kancellárrá. A földbirtokos arisztokrata Papen jobbra állt Brüningtől a politikai palettán. A porosz parlamentben a Centrum Párt képviselőjeként foglalt helyet, de a vitákban keveset szerepelt. Az első világháború idején kémkedés – az udvarias diplomáciai megfogalmazás szerint „pozíciójával összeférhetetlen tevékenység” – miatt kitoloncolták az Egyesült Államokból, ahol a német nagykövetség katonai attaséjaként szolgált, ezután a német vezérkar tagja lett. Miután feleségül vette egy gazdag gyáros lányát, vagyonos emberré vált, és az 1920-as évek elején többségi tulajdonos lett a Centrum Párt lapjában, a *Germaniában*. Kapcsolatban állt a weimari köztársaság társadalmának és politikai életének kulcsszereplőivel, a birtokos arisztokráciával, a diplomáciai karral, a hadsereggel, a gyáriparosokkal, a katolikus egyházzal és a sajtóval. Schleicher többek közt azért ajánlotta Hindenburgnak Papent, mert azt remélték, megtalálja a hangot a hadsereggel. Akárcsak Brüning, Papen is annak a tekintélyelvű katolikus politikai gondolkodásnak a képviselője volt, amely az 1930-as évek elején Európa-szerte elterjedt. Pártjával régóta meghasonlott, és már az 1925-ös elnökválasztáson Hindenburgot támogatta a Centrum jelöltjével, Wilhelm Marxszal szemben. A Centrum a kinevezése után kizárta Papent, aki visszadta a tagsági igazolványát, és kijelentette, hogy „minden valóban nemzeti erő szintézisére” törekszik, „érkeznek bármelyik táborból – nem mint párt-ember, hanem mint német hazafi”.¹²² A szakadás ezzel véglegessé vált.¹²³

Papen kinevezése a parlamentáris demokráciával való végleges szakítást jelezte. Az új kabinet tagjainak többsége egyik párthoz sem kötődött, bár néhányan legalább névleg a Német Nemzeti Néppárt tagjai voltak. Papen és társai, köztük Schleicher tábornok, azt hitték, hogy egy pártok felett álló „Új Államot” (Neuer Staat) teremtenek, elvi alapon ellenezték a többpárti demokráciát, és a választott törvényhozásnak a mérsékelt Brüningnél is csekélyebb szerepet szántak. Hogy milyen államra gondoltak, azt jól mutatja Papen belügyminiszterének, Wilhelm von Gayl bárónak a személye, akinek a segítségével 1918-ban egy rasszista, tekintélyelvű, katonai állam jött létre azokon a területeken, melyeket Oroszország a breszt-litovszki békében Németországnak engedett át.¹²⁴ Gayl azt javasolta, hogy az állampolgárok többségét fosszák meg szavazati jogától, és radikálisan kurtítsák meg a parlament jogkörét.¹²⁵ Papen arra vállalkozott, hogy az európai politikában visszaforgatja az idő kerekét, nemcsak a weimari demokrácia bevezetéséig, hanem egészen a francia forradalom pillanataig, és modern osztálykonfliktusok helyett helyreállítja az *ancien régime* hierarchikusan szervezett társadalmát.¹²⁶ Ennek apró, de szimbolikus jelzése volt, hogy Poroszországban a kivégzéseknél eltörölték a forradalmi eredetű guillotine használatát, amit még a 19. században vezettek be, és helyette visszahozták a hagyományos porosz bárdot.¹²⁷ Fajsúlyosabb döntés volt, hogy a Papen-kormány a demokratikus sajtóra is kiterjesztette a Brüning által bevezetett korlátozásokat. A szociáldemokraták népszerű napilapját, a *Vorwärts*-et néhány héten belül kétszer tiltották be, a baloldali-liberális *Berliner Volks-Zeitung*-ot szintén kétszer vonták vissza. A liberális kommentátorok kész tényként kezelték a sajtószabadság megszűnését.¹²⁸

Papen utópikus konzervativizmusának nem sok köze volt az 1932-es német politikai valósághoz. Kabinetjét, melynek tagjai viszonylag tapasztalatlan emberek voltak, főként ismeretlen arisztokraták, a „bárok kormányának” is nevezték. A Brüning lemondását megelőző tárgyalásokon Papen és Schleicher elhatározták, hogy megszerzik a nemzetiszocialisták támogatását az új kormányzat antidemokratikus politikájához. Hindenburg megígérte, hogy felosztatja a Reichstagot, és új választásokat ír ki. Hitler ezt régóta követelte már, mivel remélte, hogy a nemzetiszocialista párt növelni tudja a támogatottságát. A választásokat 1932 júliusának végére írták ki. Hitler másik követelését is teljesítették: újra engedélyezték az SA működését. Schleicher azt hitte, az engedmények mérsékelni fogják a nemzetiszocialisták radikalizmusát, és a barnaingesek átalakulnak a Reichswehr segédcsapatává, így megkerülhető lesz a versailles-i békeszerződésben felállított haderő-korlátozás.¹²⁹ Ez újabb tragikus tévedésnek bizonyult. A barnaingesek győzedelmesen előzöllopták az utcákat, és hamarosan re-

kordot döntött a verekedések, az utcai összecsapások, zavargások és gyilkosságok száma, bár ezek a jelenségek az előző év áprilisa óta érvényben lévő tilalom időszakában sem szűntek meg teljesen. A közvéleményt ennek ellenére megdöbbenettette, amikor 1932. július 17-én több ezer rohamosztagos keresztülvonult a munkásfellegvárnak számító Altonán, egy Hamburg melletti porosz kikötővároson, és összecsapott a területet védő, állig felfegyverzett Vörös Frontharcosokkal. Richard Krebs ekkor 800 kommunista tengerész és dokkmunkás parancsnoka volt, és később beszámolt róla, hogy a Vörös Frontharcosok parancsot kaptak, támadják meg a barnaingeseket. A felvonulókra kövek, szemét és mindenféle lövedékek záporoztak. Egyes források szerint a háztetőkön kommunista orvlövészek álltak lesben. Valahonnan – senki nem tudta, honnan – eldördült egy lövés. A rendőrség pánikba esett, és válogatás nélkül tüzet nyitott az utcán lévőkre. A golyózápor elől mindenki menekült, amerre látott. A kommunisták is futásnak eredtek a többiekkel együtt. Nem tudták megakadályozni, hogy a barnaingesek behatoljanak a területükre.¹³⁰ Az incidens tizennyolc emberéletet követelt és több mint százan sebesültek meg. A boncolási jelentésekből kiderül, hogy az áldozatok többségét a rendőrök golyói ölték meg. A német politikai erőszak mértéke most már egyértelműen határozott kormányzati fellépést követelt.¹³¹

Az SA azonnali betiltása helyett a Papen-kormány az „altonai véres vásárnapot” arra használta fel, hogy megbuktassa a szociáldemokrata Otto Braun és Carl Severing vezette porosz kormányt, arra hivatkozva, hogy nem képes fenntartani a közrendet. Papen hivatalba lépése óta arra várt, hogy döntő csapást mérjen a szociáldemokratákra – most megtette. Jogi precedenst jelentett, hogy Friedrich Ebert is eltávolította 1923-ban a szászországi és a tübingiai tartományi kormányt, de a Reich területének több mint felét kitevő, Franciaországnál népesebb Poroszország sokkal nagyobb falat volt. A hadsereg centrális politikai szerepét szemléletesen mutatja, hogy állig felfegyverzett katonai osztagok jelentek meg Berlin utcáin, és az egész fővárosban katonai szükségállapotot vezettek be. A szociáldemokrata irányítású rendőrséget egyszerűen félreállították. A porosz kormány bármely kísérlete, hogy a rendőrségre támaszkodva szálljon szembe a katonai erőszakkal, csak zűrzavarhoz vezetett volna. A rendőrök kevesen voltak, vezetőik és tisztjeik kiábrándultak a köztársaságból, Papennel rokonszenveztek vagy éppen a nemzetiszocialistákhoz húztak.¹³²

Ha Papen és Schleicher munkásfelkeléstől tartott, tévedtek. A Reichsbanner aktivistái közül sokan készek lettek volna fegyvert ragadni, és a párt székházában is nagy mennyiségű gépfegyvert, pisztolyt és karabélyt halmoztak fel, hogy puccs esetén az őrseg kitartsa a rendőrség helyszínre

érkezéséig, mivel a párt feltételezte – mint kiderült, tévesen –, hogy a rendfenntartó erők megakadályozzák a köztársaság megbuktatását. A Reichsbanner „Köztársasági Védelmi Egysége” az újonnan csatlakozottakkal együtt több mint 200 ezer főt számlált. A háromnegyed millió barnainges és Stahlhelm-tag egyesített ereje azonban sokkal nagyobb volt, és egy munkásfelkelés esetén ezek nyilván megmozdultak volna. A szociáldemokraták rosszul képztettek és felkészületlenek voltak. A Reichswehr hivatásos katonaságával szemben esélyük sem lett volna. A jobban felfegyverzett kommunistáknak pedig eszük ágában sem volt megmenteni a baloldali testvérpártot.¹³³

1932 júliusában Hindenburg, a katonai vezetés és a konzervatív erők egyaránt nagyon vigyáztak, hogy ne provokáljanak ki polgárháborút. Ebben a helyzetben a Reichsbanner fegyveres felkelése talán kikényszerítette volna Papen lemondását vagy a köztársasági elnök közbelépését. Mindez csak feltételezés: a pártvezetés nem szólított fel ellenállásra. A szociáldemokrácia jogkövető hagyománya arra készítette a párt vezetőit, hogy megtiltsák a fegyveres ellenállást a törvényesen megválasztott államfő és a kormány által szentesített, a fegyveres erők által támogatott és a rendőrség által sem ellenzett puccsal szemben.¹³⁴ Braunnak és Severingnek nem maradt más választása, mint a verbális tiltakozás, és Papen kancellár perbe fogása, amiért megsértette a weimari alkotmányt. Az alkotmánybíróság 1932. október 10-i határozatában részben a Braun-kormányt adott igazat, amely így továbbra is képviselhette Poroszországot a Birodalmi Tanácsban, a törvényhozás felsőházában.¹³⁵ Az elnök közben kinevezte Papent a porosz ügyek vitelével megbízott birodalmi biztosnak (Reichskommissar). Az aggályos köztisztviselők haboztak, és a munkát a jogi helyzet rendeződéséig felfüggesztették.¹³⁶

A Papen-féle puccs halálos csapást mért a weimari köztársaságra. Felszámolta a szövetségi rendszert, és lehetővé tette a német állam teljes központosítását. Bárhogy alakultak is ezután az események, a parlamentáris demokrácia teljes helyreállítása lekerült a napirendről. 1932. július 20. után mindössze két reális lehetőség maradt: a nemzetiszocialista diktatúra vagy a hadsereg által támogatott, konzervatív, tekintélyelvű rezsim. Döntő tényezőnek bizonyult, hogy a szociáldemokraták, a demokrácia utolsó védelmezői, semmilyen hatékony ellenállást nem fejtettek ki. Ez meggyőzte a konzervatívokat és a nemzetiszocialistákat arról, hogy a demokratikus intézmények lerombolását senki nem fogja megakadályozni. A szociáldemokraták nagyon sok figyelmeztetést kaptak, mégsem tettek semmit. A pártot megbénította, hogy a puccsot az általuk nemrég hatalomra segített köztársasági elnök, Paul von Hindenburg támogatta, valamint hogy 1932 ápr-

rilisában a porosz tartományi választásokon katasztrofális vereséget szenvedtek. A nemzetiszocialisták az addigi 9 helyett 162 képviselői helyet szereztek a porosz törvényhozásban, a kommunisták 48 szék helyett 57-et, a szociáldemokraták viszont elvesztették mandátumaik egyharmadát (137-ről 94-re esett vissza helyeik száma). Egyetlen párt sem szerzett többséget, ezért a Braun és Severing vezette kisebbségi kormány vitte tovább az ügyeket, de politikai legitimációja súlyosan megrendült. A Brüning-féle durva megszorító politika hónapokig tartó passzív támogatása egyfajta impotenciát okozott a pártvezetésben. A szakszervezetek sem tudták megakadályozni a puccsot, mivel az óriási munkanélküliség lehetetlenné tette volna az általános sztrájkot: mindenki tudta, hogy az állástalan tömegből a munkaadók annyi sztrájköröt toboroznak, amennyit akarnak. Ezúttal fel sem merült, hogy a munkásmozgalom egységesen lépjen fel a jobboldali provokációval szemben, mint az 1920-as Kapp-puccs idején. A nemzetiszocialisták ujongtak. „Csak vicсорítani kell a vörösökre, és megjuhászodnak” – írta Joseph Goebbels propagandafőnök a naplójában július 20-án: a szociáldemokraták és a szakszervezetek, állapította meg elégedetten, a „kisujjukat sem emelik fel”. „A vörösök elszalasztották legnagyobb esélyüket. Soha többé nem lesz ilyen alkalom” – jegyezte meg kicsit később.¹³⁷

VÉGZETES DÖNTÉSEK

I

A Papan-féle puccs minden idők legzaklatottabb és legerőszakosabb német választási kampányának kellős közepén történt. A közhangulat még irracionálisabb és indulatosabb volt, mint két évvel korábban. Hitler újra körbepertelte Németországot, hatalmas tömegek előtt beszélt több mint ötven nagygyűlésen, leleplezte a weimari rendszer okozta megosztottságot, szégyent és csődöt, s homályos, de erőteljes képet festett egy egységes, hatalmas nemzetről. A kommunisták a forradalomról és a kapitalista világrend küzbönálló összeomlásáról ábrándoztak, a szociáldemokraták felszólították a választókat, hogy szálljanak szembe a fasiszta fenyegetéssel, a polgári pártok azt ígérték, visszahozzák a régi szép időket, bár ezt nyilvánvalóan képtelenek voltak megtenni.¹³⁸ A parlamentáris politika hanyatlását szemléletesen mutatja a pártok egyre emocionálisabb kampánystílusa, ami még a szociáldemokratákra is jellemző volt. A heves utcai harcok és demonstrációk közepette a politikai küzdelem háborús szimbólumokra redukálódott, mondták a szociáldemokraták minden kritikai él nélkül. Már 1931-ben leszerződtek egy pszichológust, Szergej Csahtint, a kondicionált reflexek kutatójának, Pavlovnak a tanítványát, hogy legyen segítségükre a választási kampányban. A szociáldemokraták felismerték, hogy a józan érvelés többé nem hat a választókra. „Meg kell dolgoznunk az érzelmeket, lelkeket és emóciókat, hogy az értelem diadalt arasson” – mondták. A gyakorlatban az értelem háttérbe szorult. Az 1932. júliusi kampányban a szociáldemokraták helyi csoportjait utasították, hogy a párttagok viseljék a párt jelvényeit, ökölbe szorított kézzel üdvözljék egymást, és minden adódó alkalommal skandálják a párt szlogenjét: „Szabadság!” A kommunisták ugyanebben a szellemben használták már régóta a sarló-kalapács szimbólumot, a különféle jelszavakat és üdvözléseket. A baloldali pártok próbálták átvenni a nemzetiszocialisták módszereit, de a horogkereszt szimbólummal, a „Heil Hitler!” üdvözléssel és az egyszerű, hatásos jelszavakkal nehezen lehetett versenyezni.¹³⁹

A nemzetiszocialisták ellenében kellően dinamikus alternatívát felmutatni akaró baloldali erők – a szociáldemokraták, a Reichsbanner, a szakszervezetek és a szocialista kötődésű munkásszervezetek – 1931. december 16-án a „fasiszta” fenyegetéssel szemben létrehozták a Vasfrontot (Eiserne

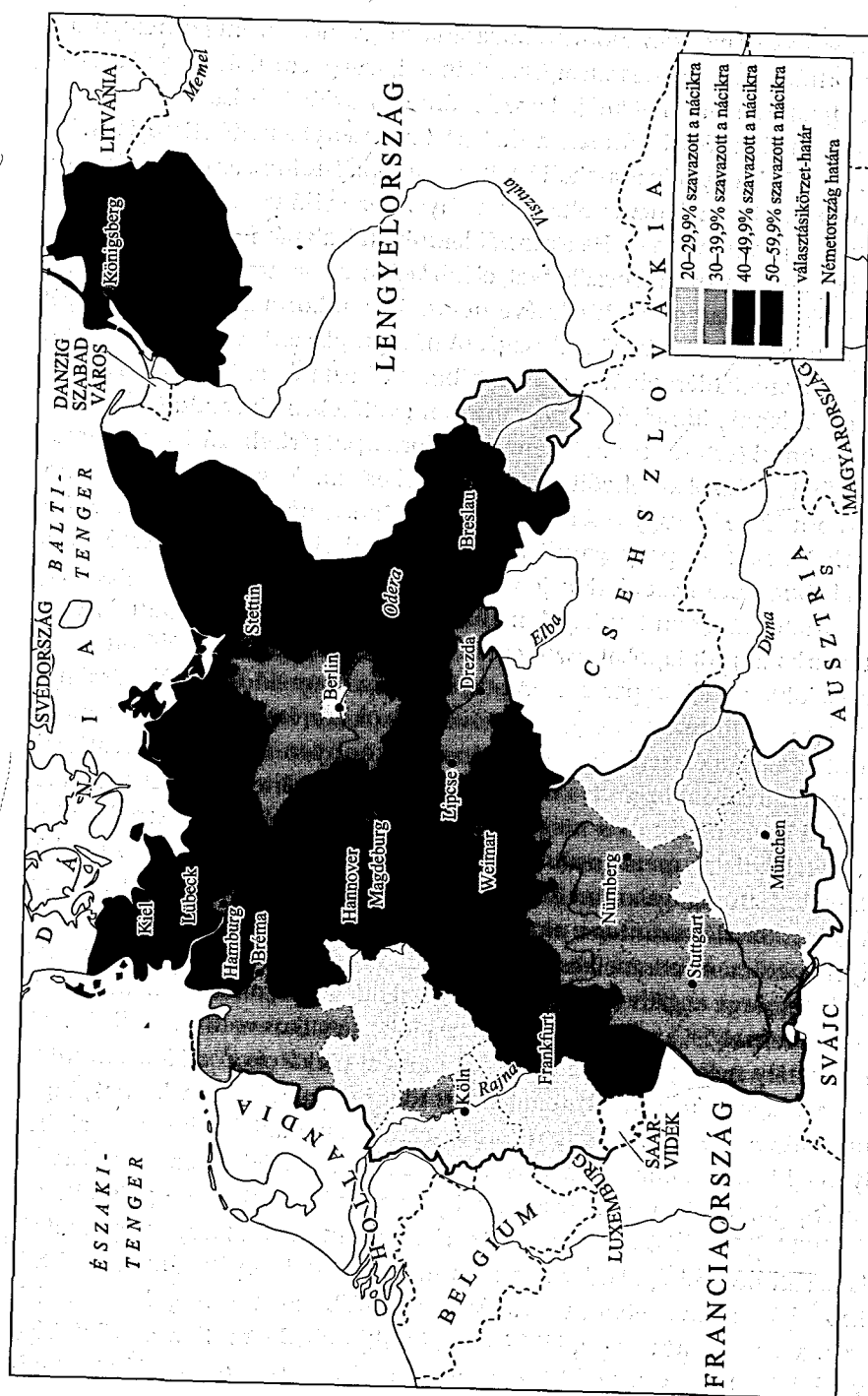
Front). Az új mozgalom felhasználta a kommunisták és a nemzetiszocialisták által kifejlesztett propagandaeszközök egész arzenálját. A hosszú, unalmas beszédek rövid, csattanós jelszavak váltották fel. Az általában a műveltségre, a józan észre és tudományosságra hivatkozó munkásmozgalom ezúttal utcai felvonulásokkal, egyenruhás menetekkel és kollektív erő-demonstrációkkal korbácsolta fel a tömegek érzelmeit. A szociáldemokraták kitaláltak egy új szimbólumot, amelyet szembeszegeztek a horogkereszttel és a sarló-kalapáccsal: a három párhuzamos nyíl a Vasfrontot létrehozó három fő erőre utalt. A hagyományos munkásmozgalom vezetői, főként a Reichstagban helyet foglaló politikusok, szkeptikusan fogadták a változásokat, vagy egyszerűen csak ügyetlenek voltak ahhoz, hogy mondandójukat új köntösbe öltöztessék. Az új propagandaeszköz-tár módszereiben a nemzetiszocialistákat másolta, de a szociáldemokratákból hiányzott a dinamizmus, a fiatalos lendület és a radikalizmus, nem tudták felvenni a versenyt a nemzetiszocialistákkal. A szimbólumok, a felvonulások és az egyenruhák nem hoztak új támogatókat a Vasfrontnak; mivel a mozgalmat szociáldemokraták régimódi pártapparátusa szervezte. Másrészt ezek az eszközök nem csillapították a munkásmozgalommal szemben bizalmatlan középosztály aggodalmát.¹⁴⁰

Sokat elárulnak Németország lelkiállapotáról az 1930-as évek elején a német pártok választási plakátjai. Szinte mindegyiknek központi alakja egy óriási, félmeztelen munkás; ez a figura az 1920-as évek végén vált a nemzet jelképévé, felváltva a korábbi – ironikus módon sokkal szelídebb – szimbólumokat, a hálósapkás *Deutscher Michel*t és a méltóságteljes *Germania* istennőt. A nemzetiszocialista plakátokon a munkás egy „nemzetközi finánció” feliratú bank fölé tornyosul, és lesújt rá horogkereszttel díszített légkalapácsával; a szociáldemokrata plakátokon a munkás félrelöki a nemzetiszocialistákat és a kommunistákat; a Centrum Párt munkása a többinél kissé jobban öltözött, de azért feltűrt ingujjal szedegeti ki az apró nemzetiszocialistákat és kommunistákat a Reichstagból; a Német Néppárt munkása egy szál ággyékötőben söpri félre a többi párt viszálykodó, öltönyös politikusait (a valóságban ennek pont a fordítottja történt); még a régimódi nacionalisták is felhasználták az óriási munkás alakját, hogy a régi bismarcki birodalom fekete-fehér-vörös zászlaját lengesse a weimari lobogó helyett.¹⁴¹ A választók egész Németországban e hatalmas munkással találkoztak, amint darabokra zúzza ellenfeleit, félretaszítja őket, kiűzi a parlamentből vagy fenyegetően tornyosul a jelentéktelen, veszekedős törpéknek lefestett frakkos-keménykalapos politikusok fölé. A domináns férfiasság elsöpörte a civódó, tehetetlen és feminin politikai klikkeket. Bármilyen volt is a hivatalos politikai üzenet, a képi szimbólum félreérthetetlenül kifejezte, hogy eljött

az ideje a parlamentáris politika bukásának. Ugyanezt üzenték a félkatonai csoportok mindennapos utcai összecsapásai, az egyenruhás nagygyűlések, a kampányrendezvényekre jellemző szüntelen erőszak és káosz.

Ezen a téren egyik párt sem vehette fel a versenyt a nemzetiszocialistákkal. Goebbels ugyan panaszkodott, hogy „ellopják tőlünk az eszközeinket”, de a három nyílnek nem volt olyan mélyen rezonáló szimbolikus üzenete, mint a horogkeresztnek. Ha a szociáldemokraták a saját fegyvereikkel akarták legyőzni a nemzetiszocialistákat, előbb kellett volna stratégiát váltaniuk.¹⁴² Goebbels a választás fő kérdésévé nem a Papen-kormány teljesítményét tette, hanem a weimari köztársaságét. A náci propaganda ezúttal a Centrum Párt és a szociáldemokraták szavazótáborát célozta meg. Plakátok, falragaszok, röplapok, filmek és nagy szabadtéri gyűléseken elmondott szónoklatok özöne közvetítette az üzenetet: „vörös polgárháború Németország ellen”. A szavazókat felszólították, hogy válasszanak az árulás és a korrupció korhadt erői, vagy a dicsőséges jövőt elhozó nemzeti újjászületés között. Goebbels és propagandistái arra törekedtek, hogy a választókat az érzelmeikre ható szakadatlan jelképuhataggal árásszák el. A központilag szervezett tömegrendezvények mellett a lakásokba is bekopogtattak, és az utcákon röplapokat osztogattak. A tereken megafonokból bömbölt a járókelőkre a náci propaganda. A poszterek és a magazinok illusztrációi mellett a tömegtüntetések és az utcai felvonulások is erőteljes vizuális üzenetet hordoztak. Az ésszerű vitát és az érveket könnyen érthető sztereotípiák helyettesítették, mozgósítva mindenféle érzelmet a sértettségől és az agressziótól a biztonság és a megváltás utáni vágyakozásig. A barnaingesek menetalakulatai, merev szalutálása és a náci vezérek katonás póza a rend és a megbízhatóság, valamint a könyörtelen elszántság üzenetét közvetítette. A lobogó zászlók szüntelen aktivitást és idealizmust fejeztek ki. Az agresszív nyelvezetű nemzetiszocialista propaganda vég nélkül ismételte az ellenfeleket egy-egy negatív képpé redukáló sztereotípiákat: „novemberi bűnözők”, „vörös fejese”, „a szálakat mozgó zsidók”, „gyilkos vörös hordák”. A középosztály megnyugtatója érdekében a náci plakátokon az óriás munkás néha jóságos pózt vett fel, nem látszott többé vadnak és erőszakosnak, inget hordott, és szerszámokat nyújtott át a munkanélkülieknek fegyverek helyett – hiszen a nemzetiszocialisták készen álltak a felelős kormányzásra.¹⁴³

A példátlanul intenzív választási propaganda meghozta a gyümölcsét. Az 1932. július 31-i Reichstag-választások megmutatták, hogy Papen taktikája sült bolondság. Hitler és a nemzetiszocialisták egyáltalán nem váltak kezes báránykává, viszont a választáson tovább nőtt az erejük, szavazóik száma két év alatt megduplázódott (6,4 millióról 13,8 millióra), és 230 képviselőjükkel megszerezték a legnagyobb parlamenti párt pozícióját. Majd-

A nemzetiszocialisták szereplése az 1932. júliusi Reichstag-választáson

nem százal több képviselőjük lett, mint a szociáldemokratáknak, akik csak tíz helyet vesztek, és 133 képviselőt küldhettek a Reichstagba. A nemzeti-szocialista párt 1930 szeptemberében a szavazatok 18,3 százalékát szerezte meg, 1932 júliusában 37,4 százalékát. A növekvő politikai polarizációt jelezte, hogy a kommunisták is jobban szerepeltek, 77 helyett 89 képviselői helyet nyertek el. A Centrum Párt politikai súlya is növekedett, az új Reichstagban 75 képviselőjük foglalhatott helyet, ezzel szemben a nacionalisták székeinek száma 41-ről 37-re esett vissza, és gyakorlatilag marginális párttá váltak. Igazán megdöbbentő fordulatot a középpártok szinte teljes megsemmisülése hozott: a Német Néppárt 24 helyet veszített el a korábbi 31-ből, a Gazdaságpárt 21-et a 23-ból, az Állampárt (az egykori demokraták) 16-ot a 20-ból. Az 1930-ban sok középosztálybeli szavazót elhódító szélsőjobb-oldali kispártok alig 9-et tartottak meg 55 mandátumukból. Az új Reichstagban egy élesen szemben álló jobb- és baloldali tömb nézett egymással farkasszemmel, miközben a politikai közép felmorzsolódott: a szociáldemokraták és a kommunisták együtt 13,3 millió voksot kaptak, a nemzetiszocialisták 13,8 milliót, az összes többi párt alig 9,8 milliót.¹⁴⁴

A nemzetiszocialisták sikerét 1932 júliusában ugyanazok a tényezők magyarázták, mint 1930 szeptemberében; közel két év egyre mélyülő társadalmi, politikai és gazdasági krízise ezeket a tényezőket még fontosabbá tette, mint korábban. A sokféle elégedetlen csoport „szivárványkoalícióját” képviselő nemzetiszocialista párt egyre nagyobb vonzerőt gyakorolt a két éve még habozó középosztályra, amely elfordult a radikális jobboldali kispártoktól. A középosztály pártjainak szavazói tömegesen vándoroltak át a nemzetiszocialistákhoz. Az 1930 szeptemberében a radikális jobboldali kispártokat támogató szavazók fele, a nacionalista, néppárti és állampárti szavazók egyharmada a nemzetiszocialistákra szavazott 1932-ben. A korábban nem szavazók (különösen a nők) ötöde adta le a voksát a nemzetiszocialistákra. A szociáldemokrata szavazók hetede a nemzetiszocialistákhoz pártolt. A nemzetiszocialisták nyereségének harminc százaléka a radikális jobboldali kispártok bukásából származott. Ezek a szavazók 1924-ben és 1928-ban többnyire a nacionalistákat támogatták. A kommunista és a katolikus centrum párti szavazók egy kisebb része is átállt, de ezen a téren nagyjából egyensúlyban volt a nemzetiszocialistáktól elpártolók és a hozzájuk csatlakozók száma. A nemzetiszocialista párt továbbra is a protestánsok pártja maradt, a katolikusok alig 14 százaléka támogatta, ellentétben a protestánsok 40 százalékával. 1932 júliusában a nemzetiszocialista szavazók 60 százaléka a tágabban vett középosztályhoz tartozott; 40 százalékuk bérből élő fizikai munkás és azok családtagja volt, továbbra is főként a munkásmozgalomhoz gyengébben kötődő munkásság köréből. Továbbra is fordított egybeesést mutatott

a náci vokok és a munkanélküliek száma az egyes választókerületekben. A Nemzetiszocialista Német Munkáspárt széles körben vonzó társadalmi protestpárt maradt, viszonylag erős középosztálybeli támogatással, gyenge bázissal a hagyományos ipari munkásság és a katolikusok körében, vagyis azokon a területeken, ahol erős gazdasági és intézményes támasza volt a munkásmozgalomnak vagy a katolikus önkéntes egyesületeknek.¹⁴⁵

Az 1932. júliusi választás jelentősen megnövelte a nemzetiszocialista párt súlyát a Reichstagban, mégis csalódást okozott a párt vezetőinek. Őket nem az foglalkoztatta, hogy hogyan teljesített a párt az előző voksoláshoz képest, hanem amiatt aggódtak, hogy az elnökválasztás második fordulójában és az előző áprilisi poroszországi választásokon valamivel jobban szerepelt. Lehetséges, hogy a nácizmus népszerűsége máris elérte a tetőpontját, és csökkenni kezdett? A kampányba fektetett óriási erőfeszítés ellenére a szociáldemokraták és a Centrum Párt bázisát nem sikerült megtörni. Éppen ezért a párt nem rendezett nagy ünneplést, mint az 1930. szeptemberi győzelem után. Goebbels megvallotta a naplójának, hogy „nyertünk egy keveset”, de nem többet. „Ezen a módon soha nem szerzünk abszolút többséget”, vonta le a következtetést. A választási eredmény fokozta a sürgető érzést, hogy „valaminek történnie kell. Az ellenzéki idők véget értek. Eljött a cselekvés pillanata!”¹⁴⁶ Most kell a hatalmat megragadni, tette hozzá másnap, és feljegyezte, hogy ezt Hitler is így gondolja. Ha megmaradnak a parlamentáris politizálásnál, népszerűségük stagnálása miatt kicsúszhat a kezükből a végső győzelem. Hitler ennek ellenére kizárta a lehetőséget, hogy egy másik párt által irányított koalícióban részt vegyen, és ezt a demokrácia szabályai szerint is teljes joggal mondhatta, hiszen saját pártjának volt a legtöbb mandátuma a törvényhozásban. Hitler ragaszkodott hozzá, hogy megkapja a kancellári tisztséget. Ez volt az egyetlen pozíció, amelyben megőrizhette a személyét övező misztikus tiszteletet. Egy egyszerű miniszteri poszttal ellentétben kancellárként az állami erőszak bevetése révén arra is esélye lett volna, hogy kormányfőből nemzeti diktátorrá váljon.

II

Az államhatalom lehetőségeit szemléletesen mutatja egy 1932 augusztusában történt incidens. Papen kancellár, hogy úrrá legyen a zavaros helyzeten, július 29-én betiltott minden nyilvános politikai rendezvényt. Ennek csupán annyi hatása lett, hogy a jogszerűen működő politikai pártok aktivistái sem tudták kiélni felfokozott politikai szenvedélyüket. A rendelet tovább szította

az utcai erőszakot. Augusztus 9-én egy újabb elnöki szükségrendelet halálbüntetéssel fenyegette azokat, akik politikai összetűzés során meggyilkolják az ellenfelüket. Papen elsősorban a kommunistákra akart ezzel lecsapni. Másnap reggel a hajnali órákban egy csapat részeg barnainges gumibotokkal, pisztolyokkal és törött biliárddákkokkal felfegyverkezve betört egy tanyára a felső-sziléziai Potempa faluban, és megtámadta az egyik lakót, Konrad Pietzuch kommunistaszimpatizánst. Dákóval fejbe vágták, megverték, majd a földön fekvő embert csizmával megrugdosták, és egy pisztolylövéssel végeztek vele. Pietzuch lengyel volt, ezért a gyilkosság éppúgy lehetett etnikai indíttatású, mint politikai, ráadásul a barnaingesek közül többen személyes okokból is gyűlölték az áldozatot. A dekrétum megfogalmazása szerint egyértelműen politikai merényletről volt szó, ezért öt barnaingest letartóztattak, bíróság elé állítottak és halálra ítélték Beuthen városában. Amint az ítéletet kihírdették, barnainges náci rohamosztagosok randalírozni kezdtek Beuthen utcáin, betörték a zsidó tulajdonú üzletek kirakatait, törtek-zúztak a liberális és baloldali újságok szerkesztőségeiben. Hitler nyilvánosan elítélte a „monstruózus vérbíróság” igazságtalan ítéletét, Hermann Göring levélben vállalt szolidaritást az elítéltekkel „végtelen keserőséggel és haraggal a rátok kirótt terrorista ítélet miatt”.¹⁴⁷

A gyilkosság ügye befolyásolta a Hitler, Papen és Hindenburg közötti kormányalakítási tárgyalások kimenetelét. Hindenburg elnök vonakodott kinevezni kancellárnak Hitlert, mivel a választásokon legjobban szereplő párt vezetőjének miniszterelnöki nevezése a parlamentáris rendszerhez való visszatérésnek tűnhetett volna. A potempai gyilkosságról is megvolt a véleménye: „Nem vonom kétségbe az őszinte hazaszeretetét – mondta leereszkedő hangnemben Hitlernek 1932. augusztus 13-án. – Az erőszakos és terrorista cselekmények ellen azonban, amelyeket sajnálatos módon az SA-egységek tagjai elkövettek, a lehető legszigorúbban fel fogok lépni” – tette hozzá. Papen sem akarta átengedni a kormányrudat Hitlernek. Miután a tárgyalások megszakadtak, Hitler kijelentette:

Német nemzettársak! Aki együtt érez velem a nemzet becsületéért és szabadságáért vívott küzdelemben, meg fogja érteni, miért nem vállalom részt ebben a kormányzatban. Herr von Papen igazságszolgáltatása végül talán nemzetiszocialisták ezreit küldi halálba. Bárki is azt gondolta, hogy az én nevemmel igazolhatja ezt a vak gáztettet, ezt a népünkhöz intézett kihívást? Az urak nagyot tévedtek! Herr von Papen, most már tudom, mit jelent az Ön véreskező „objektivitása”! A nemzeti Németország győzelmét, marxista kártevőinek és megrontóinak megsemmisülését akarom. Nem vagyok alkalmas rá, hogy a német nép nacionalista szabadság hőseinek a hőhárja legyek!¹⁴⁸

Hitler ennél világosabban nem állhatott volna ki a brutális rohamosztagos erőszak mellett. A megfélemlített Papen, aki nem is akarta a dekrétumot a nemzetiszocialisták ellen alkalmazni, szeptember 2-án életfogytiglani börtönbüntetésre változtatta a tettesek ítéletét abban a reményben, hogy ezzel kiengeszteli a náci vezetőket.¹⁴⁹ Nem sokkal az eset után Hitler két hét szabadságra küldte a rohamosztagosokat, mivel tartott tőle, hogy a szervezetet újra betiltják. Nem kellett volna aggódnia.¹⁵⁰

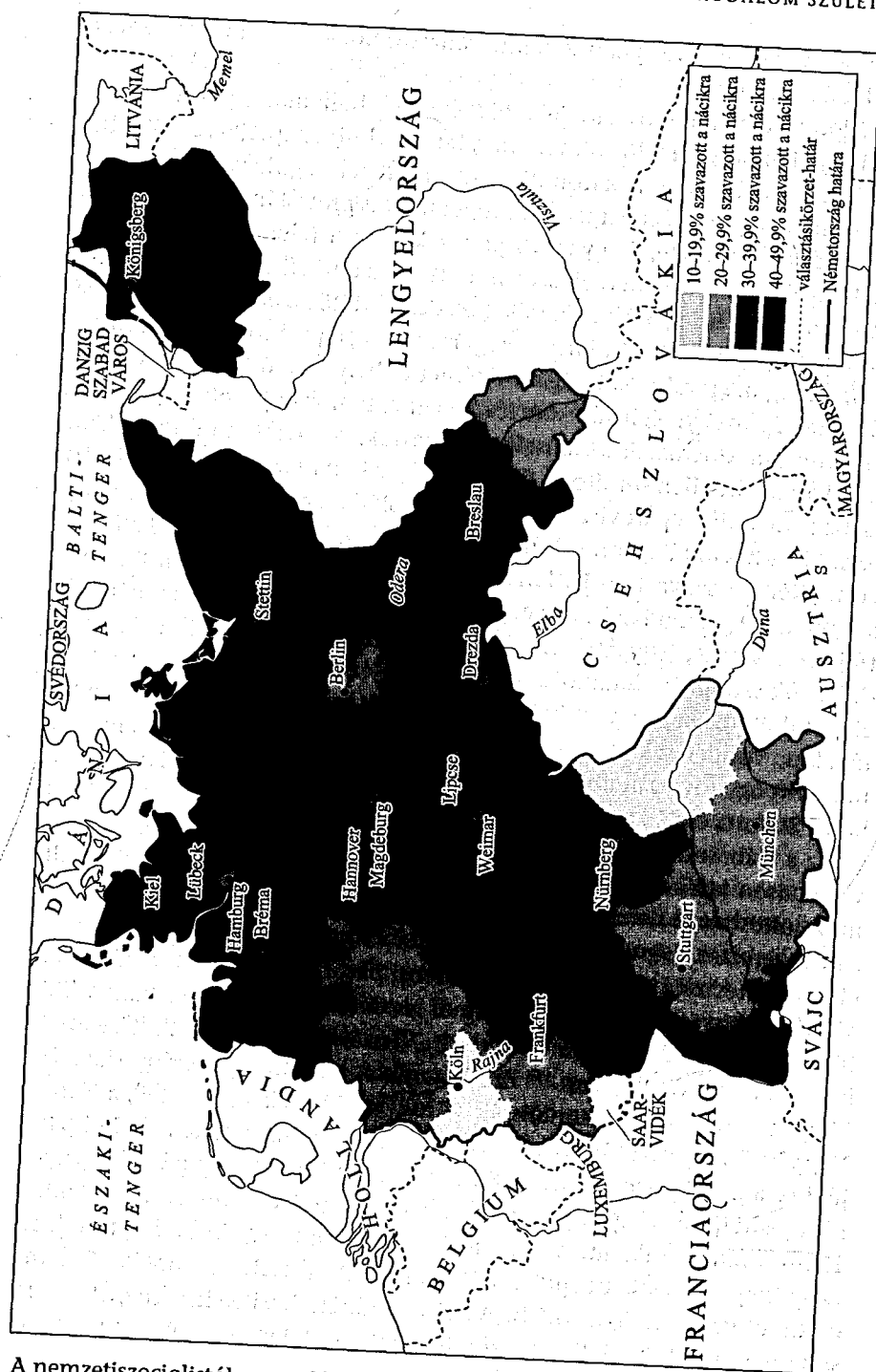
A nemzetiszocialisták a júliusi választások után egy pillanatra megéreztek a hatalom mámorát, és nagyot csalódtak, hogy a vezetőség nem lépett be a kormányba. Miután nem tudtak megállapodni Hitlerrel, Papen és Hindenburg számára nyitott kérdés maradt, hogyan szerezzenek tömegtámogatást. Eljött a parlamentáris rendszer eltörlésének pillanata, de mi legyen a menetrend? Papen elhatározta – Hindenburg egyetértésével –, hogy amint az új Reichstag összeül, azonnal felosztatja. Ezután az alkotmány által az elnökre ruházott hatalommal élve (vagy inkább visszaélve) be akarta jelenteni, hogy nem tartanak több választást. Amikor szeptemberben végre összeült az új törvényhozás, Hermann Göring – aki a hagyomány szerint a legnagyobb párt képviselőjeként elnökölt – nem vette figyelembe Papen bejelentését, és engedte, hogy a kommunisták bizalmatlansági indítványáról szavazást tartsanak. Az indítványt 512 képviselő támogatta, és csak 42-en elleneztek, öten tartózkodtak. A szavazás annyira megalázó eredményt hozott, és olyan nyilvánvalóvá tette, hogy Papen kormánya mögött nem áll semmilyen támogatás, hogy a választások eltörlésének tervét jegelni kellett. A kormány az alkotmány előírásainak megfelelően novemberre kénytelen volt új választást kiírni.¹⁵¹

Az új választási kampányban Hitler, akit feldühített Papen taktikája, indulatos támadást indított a kormány ellen. Az arisztokrata reakciók kabinetje soha nem nyerheti el a nép emberének támogatását, deklarálta. A nemzetiszocialista sajtó a Führer diadalmas körutazásáról áradozott, ám a gyűléseken részt vevő tömeg és a vad lelkesedés sem tudta elfedni – legalábbis a pártvezetés előtt –, hogy a gyűléstermek ezúttal félig üresen álltak, és az előző választások olyan nagy pénzügyi terhet róttak a pártra, hogy nem fejthettek ki a korábbihoz hasonló propaganda-erőfeszítést. Ráadásul Hitler populista kirohanásai Papen ellen elijesztették a középosztályt, amely attól tartott, felerősödött a nácizmus „szocialista” oldala. A nemzetiszocialisták a kommunistákkal együtt támogatták a berlini közlekedési dolgozók sztrájkját a választások előestéjén, de ez nem tette népszerűbbé a pártot a berlini proletariátus körében, bár Goebbelsnek ez volt a célja, ellenben sok vidéki és középosztálybeli szavazót eltántorított. Goebbels tarsolyában már semmi nem volt, amivel megglephette a válasz-

tókat. A vezérkar savanyúan vette tudomásul, hogy ezúttal veszteségekre kell számítaniuk.¹⁵²

A protestáns középosztály jelentős részének hangulatát pontosan tükrözi egy Hamburgban élő volt tanárnő, Luise Solmitz naplója. Az 1899-ben született Luise egy volt katonatiszthez ment feleségül, nagyra tartotta Hindenburgot és Hugenberget, Brüninget tipikus protestáns lenézéssel „piti jezsuitának” nevezte, és gyakran panaszkodott a náci erőszak miatt.¹⁵³ 1932 áprilisában életében először hallotta beszélni Hitlert egy hamburgi nagygyűlésen, és legalább akkora lelkesedéssel töltötte el a hangulat, valamint a változatos, sokszínű nézősereg, mint maga a szónoklat.¹⁵⁴ „A hitleri szellemiség magával ragadó: igazán német és helyénvaló” – írta.¹⁵⁵ Családjának középosztálybeli baráti köre régóta Hitler támogatója volt, és júliusban mindnyájan a nemzetiszocialistákra szavaztak. A következő hónapokban azonban a párt ellen fordította őket Göring kalandor viselkedése a Reichstagban, valamint a párt viszonylagos balra tolódása a novemberi kampányban. Most inkább Papenhez húztak, bár nem túl lelkesen, mivel katolikus volt. „Kétszer szavaztam Hitlerre, de nem teszem többé”, mondta Luise Solmitz egy régi barát, egy egykori katona. „Kár Hitlerért, de már nem tudom követni”, jegyezte meg egy másik ismerős. A berlini közlekedési dolgozók sztrájkjának támogatása miatt Hitler szavazatok ezreit veszítette el, gondolta Luise Solmitz. Valójában nem Németország érdeke, hanem a hatalom, vonta le a következtetést. „Miért hagyott el minket Hitler, miután mutatott egy jövőt, amiben hinni lehet?” – tette fel a kérdést. Novemberben a Solmitz család a nacionalistákra voksolt.¹⁵⁶

Ez a kiábrándultság lehet a magyarázata, hogy a nemzetiszocialisták a választáson kifejezetten rosszul szerepeltek. A részvétel sokkal kisebb volt, mint júliusban, a nemzetiszocialisták 13,7 millió helyett 11,7 millió szavazatot szereztek, képviselői helyeik száma 230-ról 196-ra csökkent. Ennek ellenére messze a legnagyobb parlamenti pártot alkották, bár a két „marxista” erő együtt több mandátummal rendelkezett.¹⁵⁷ „Hitler hanyatlik”, hirdette a szociáldemokrata *Vorwärts*.¹⁵⁸ „Visszaesést szenvedtünk el”, ismerte be Goebbels a naplójában.¹⁵⁹ Ezzel szemben a kormány szerény sikereket könyvelhetett el. A nacionalisták 37 helyett 51 széket szereztek, a Német Néppárt 7 helyett 11-et. A szavazók közül sokan visszatértek eredeti pártjukhoz a náci kiruccanás után. Ennek ellenére a jobbközép pártok nyomorúságos teljesítményt nyújtottak, harmadannyi voksot szereztek, mint 1924-es fénykorukban. Az Állampárt szálnalmas vergődése folytatódott, négy helyett csak két képviselőjük maradt. A szociáldemokraták 12 mandátumot veszítettek, és 121 képviselőt küldhettek a Reichstagba, 1924 óta soha nem szerepeltek ilyen rosszul. A harmadik legnagyobb politikai erő

A nemzetiszocialisták szereplése az 1932. novemberi Reichstag-választáson

pozícióját megőrző kommunisták népszerűsége viszont növekedett, plusz 11 mandátummal kerekén 100 helyet szereztek, majdnem annyit, mint a szociáldemokraták. Sok középosztálybeli németet megriasztott a kommunista előretörés, és a forradalom kirobbanásától rettegtek. A Centrum Párt visszaesett, 75 helyett 70 képviselőjük lett, szavazóik egy része a nemzetiszocialistákhoz, másik részük a Bajor Néppárthoz pártolt.¹⁶⁰

Összességében az új Reichstag még kezelhetetlenebb volt, mint az előző. Száz kommunista nézett farkasszemet 196 náccal az ülésteremben, és mindkét tábor a gyűlölt és megvetett parlamentáris rendszer elpusztítására törekedett. Mivel a kampányban Papen élesen támadta a Centrumot és a szociáldemokratákat, a két párt még ellenségesebb lett a kormánnyal, mint addig. Papen egyáltalán nem tudta kiküszöbölni a szeptember 12-i szavazásnál esett csorbát. Az új törvényhozás túlnyomó többsége elutasította kabinetjét. Papen a gordiuszi csomó átvágását fontolgatta: betiltja a nemzetiszocialistákat és a kommunistákat, és a hadsereg támogatásával elnöki rendszert vezet be, teljesen megkerülve a Reichstagot. Csakhogy ez megvalósíthatatlannak bizonyult, mivel ekkorra elvesztette a hadsereg és a vezérkar támogatását. A nyár folyamán a hadsereg megszabadult Wilhelm Groener hadügyminisztertől, mivel a megváltozott körülmények között már nem volt szükségük olyan vezetőre, aki hajlandó együttműködni a weimari köztársasággal és annak intézményeivel. Utóda Kurt von Schleicher lett, akinek nézetei jobban egybevágtak a rangidős tisztekével. Schleichert bosszantotta, hogy a kancellár a saját feje után megy, ahelyett hogy követné az őt hatalomra segítő társaság – mindenekelőtt maga Schleicher – utasításait. Papennek ráadásul nem sikerült parlamenti többséget szereznie, vagyis elnyernie a nemzetiszocialisták és a Centrum támogatását, amit Schleicher és a hadsereg elvárt volna. Eljött az ideje egy új próbálkozásnak. Schleicher tudatta Papennel, hogy a hadsereg nem kockáztatja meg a polgárháborút, és többé nem tudja támogatni. A kabinet egyetértett vele, és a kancellár kénytelen volt benyújtani a lemondását, miután kontrollálhatatlan erőszakkal nézett szembe az utcákon, és semmilyen eszköze nem volt a további eskalálódás megakadályozására.¹⁶¹

III

Papen lemondása után két hétig tartó bonyolult tárgyalássorozat következett Hindenburg és köre vezetésével. A gyakorlatban már visszaállt a régi bismarcki birodalom alkotmányos berendezkedése, amelyben a kormányfőt

be Strassert, akárcsak Sztálin nagyjából ugyanebben az időben Trockijt. A pártszakadás nagyon is valós veszélynek tűnt, Hitler és Goebbels mindenestre komolyan tartott tőle. A vita azonban taktikai jellegű volt, legkevésbé sem elvi. Gregor Strasser nem kínált más jövőképet, mint Hitler, ugyanazt az ideológiát vallotta, és 1930-ban teljes szívvel támogatta testvére, Otto kizárását a pártból, akinek világnézete valóban balra esett a náci fősodortól. Emellett Gregor Strasser nem tanúsított komoly ellenállást 1932 decemberében. Ha kiállt volna a véleménye mellett, talán magával vitte volna a tagság jelentős részét, és végzetes léket üt a mozgalom hajóján. Strasser azonban nem tett semmit. Lemondása után azonnal elment nyaralni Olaszországba, és annak ellenére visszavonult a politikai élettől, hogy valójában nem zárták ki a pártból. Hitler saját magát nevezte ki pártigazgatónak, és lebontotta a Strasser által felépített centralizált szervezetet, nehogy bárki a kezébe kaparintsa. A párt átvészelte a belső válságot. Hitler és a bizalmasai fellelegezhettek.¹⁶⁴

Az események alakulásában döntőnek bizonyult, hogy Schleicher nem tudta megszerezni a nemzetiszocialisták támogatását. Első ránézésre az esélyei az új év elején nem tűntek rossznak. A nemzetiszocialista párt defenzívába került, és Lippében, az egyik legkisebb szövetségi államban aratott január 15-i, 39,5 százalékos győzelme sem ért sokat, mivel az államban alig több mint százezer választópolgár élt. Az 1932. júliusi Reichstag-választáson a példátlanul intenzív kampány és a hatalmas propaganda-erőfeszítés nem hozta meg az áttörést. Hitler és Goebbels az eredményt óriási győzelemként prezentálta, hogy fellelkesítsék a nemzetiszocialistákat és erősítsék a tagság elszántságát, de a tapasztalt politikusok ennek nem dőltek be.¹⁶⁵ A nemzetiszocialista mozgalom minden téren gyengülőben volt. A diákszövetségi választásokon az 1932-es 48 százalékról 1933 elején 43 százalékra csökkent a részarányuk.¹⁶⁶ Közben a világ gazdasági kilátások is javulni kezdtek, a válság elérte a mélypontot, és Schleicher – aki felismerte, hogy az aranyalapú rendszer 18 hónappal ezelőtti elhagyása milyen lehetőségeket rejt – azt tervezte, hogy nagyszabású állami közmunkaprogramot indít a munkanélküliek foglalkoztatására. Mindez nem sok jót ígért a nemzetiszocialistáknak, akik főként a válságnak köszönhették népszerűségüket. A tartományi választásokon sem várhattak már jobb eredményeket, mint eddig.

Csak hogy a nemzetiszocialisták gyengülése és a gazdasági helyzet javulása hónapok vagy inkább évek múlva lehetett volna döntő politikai tényező. Schleichernek nem voltak hónapjai vagy évei, legfeljebb hetei. Hindenburg és tanácsadói, mindenekelőtt a fia, Oskar, Otto Meissner államtitkár és Franz von Papen volt kancellár számára mindennél fontosabbnak tűnt a nemzetiszocialisták megszelídítése és a kormányzatba való beemelése.

A legutóbbi veszteségeik és belviszályaik miatt úgy tűnt, ez könnyebb lesz. És ha folytatódik a hanyatlásuk, akkor a közeli jövőben egy gazdasági fellendülés újra helyzetbe hozhatja a régi politikai pártokat, akár a szociáldemokratákat is, és azok kikényszeríthetik a visszatérést a parlamentáris kormányzáshoz. Ez a lehetőség Alfred Hugenberget is aggodalommal töltötte el. Schleicher egyes gazdaságpolitikai elképzeléseit, például az acélipar államosítását és a Papen által 1932 szeptemberében elrendelt bér- és járandóságcsökkentés visszavonását ellenezte az üzleti világ. Papen, Hindenburg és Hugenberg az üzletemberek szempontjait messzemenően figyelembe vette. A földbirtokos Hindenburgot különösen bántotta Schleicher földreformterve, amely az Elbától keletre eső területeken a tönkrement junkerbirtokokat szétosztotta volna a parasztok között. Az elnök körül csoportosuló konzervatív kör szabadulni akart Schleichtertől, akinek azt a kijelentését, hogy sem a kapitalizmust, sem a szocializmust nem pártolja, különösen aggasztónak találták.¹⁶⁷

Az összeesküvők megszerezték a két Stahlhelm-vezér, Franz Seldte és Theodor Duesterberg támogatását a tervhez, hogy Schleichtert megbuktassák, és egy alkalmasabb kancellárt nevezzék ki helyette. A félmillió tagú Stahlhelm félelmetes katonai erőt képviselt, de mélyen megosztott volt, mivel két vezetőjük folyamatosan viszálykodott, és évek óta képtelenek voltak eldönteni, hogy a nemzetiszocialistákat vagy a konzervatívokat támogassák. A „pártfelettség” örökös belső viták forrásává vált, ahelyett hogy egyesítette volna a tagságot, ahogy eredetileg tervezték. Ebben a helyzetben a veteránszervezet több meghatározó alakja némi sikerrel érvet emellett, hogy térjenek vissza a jótékonyági munkához, a katonai gyakorlatokhoz, a keleti határok félkatonai jellegű „védelméhez” és más hasonló gyakorlati feladatokhoz. A Frontharcosok elsősorban tartalékos katonákként tekintettek magukra, és bármikor készek voltak fegyvert ragadni a hivatalos hadsereg kérésére (a versailles-i béke megkötése miatt a Reichswehr létszáma alig ötöde volt a Stahlhelmének). Duesterberg olyan csúnyán leszerepelt az 1932-es elnökválasztáson, hogy sokan jobbnak látták végképp otthagyni a politikai küzdőteret. Duesterberg régi vágású porosz tiszt volt, nem bízott a nemzetiszocialistákban, túl közönségesnek és fegyelmezetlennek tartotta őket ahhoz, hogy elfogadja valódi partnernek. Csak hogy Duesterberg pozíciója megrendült, amióta a Stahlhelm egyszerű tagjainak legnagyobb megdöbbenésére nyilvánosságra hozták, hogy részben zsidó származású. Végül 1933 elején Franz Seldte adta a nevét a Schleicher megbuktatására irányuló konspirációhoz.¹⁶⁸

Bár Papen nyakig benne volt az összeesküvésben, Hindenburg közvetlen környezetén kívül annyira elidegenített magától mindenkit, és olyan nép-

szerűtlen volt, hogy nyilvánvalóan nem lehetett megtenni kancellárnak. Viharos alkudozások után abban állapodtak meg, hogy Hitler lesz a kancellár, de konzervatív többségű kabinet élén, hogy a miniszterek sakkban tudják tartani. Gyorsan kellett lépni, mert híre ment, hogy Schleicher – Kurt von Hammerstein-Equord hadsereg-főparancsnok (Chef der Heeresleitung) támogatásával – ellenpuccsra készül. Valószínűleg tekintélyelvű korporatista rendszer bevezetését tervezte, a Reichstagot elnöki rendelettel feloszlatta volna, és a hadseregre támaszkodva teljesen felszámolta volna a nemzetiszocialista mozgalmat, valamint a kommunistákat. „Ha nem áll fel az új kormány 11 óráig, a hadsereg bevonul. Katonai diktatúra fenyeget Schleicher és Hammerstein-Equord vezetésével”, tájékoztatta Papen Hugenberget és a Stahlhelm vezetőit január 30-án.¹⁶⁹

A pletykának hitelt adtak, mivel politikai körökben köztudott volt, hogy Schleicher képtelen volt parlamenti többséget szerezni, ezért nem maradt más választása, mint széles körű, tulajdonképpen alkotmányellenes jogkört kérni az elnöktől annak érdekében, hogy felülkerekedjen a krízisen. Amikor felkereste Hindenburgot a kéréssel, az agg elnök és tanácsadói ezt nagyszerű alkalomnak látták, hogy megszabaduljanak az idegesítő és megbízhatatlan intrikustól, ezért elutasították. Ezután mindenki azt várta, hogy Schleicher és a hadsereg kézbe veszik az ügyeket, és megragadják a hatalmat. Csakhogy Schleicher és a hadsereg kizárólag abban az esetben hajtott volna végre puccsot, ha Papen visszatér a kancellári hivatalba, mivel úgy vélték, kinevezése polgárháborút robbantana ki. Ami a hadsereget illeti, Hitler kancellári kinevezését Schleicher elfogadható megoldásnak tartotta. „Ha Hitler diktatúrát akar létrehozni a birodalomban, akkor a hadsereg diktatúra lesz a diktatúrán belül”, jegyezte meg bizalmas körben.¹⁷⁰ Miután az elnök nem adott engedélyt, hogy alkotmányellenesen kormányozzon, Schleicher képtelen volt benyújtani a lemondását. Hindenburg környezetében egy ideje folytak már a tárgyalások, hogy Hitlert nevezzék ki helyette. Végül 1933. január 30-án fél tizenkettőkor Hitler letette a kancellári esküt. Az új kormányban számbeli többséget alkottak a Papen vezette konzervatívok. Az alaposan összezsugorodott Német Nemzeti Néppárt (a nacionalisták) belépett a kormányba, Alfred Hugenbergnek a gazdasági és élelmiszer-ellátási minisztérium vezetése jutott. Konstantin von Neurath báró, a Papen- és a Schleicher-kormány külügyminisztere hivatalban maradt, akárcsak Lutz Graf Schwerin von Krosigk pénzügyminiszter és Franz Gürtner nacionalista párti igazságügyminiszter. A hadügyminisztériumot Werner von Blomberg vette át. A Stahlhelmet képviselő Franz Seldte munkaügyi miniszter lett.

A nemzetiszocialistáknak mindössze két tárca jutott, de mindkettő kulcsfontosságú poszt volt, amelynek átadását Hitler feltételül szabta: a belügy-

minisztériumot Wilhelm Frick kapta, a kancellári tisztséget maga Hitler. Hermann Göring tárca nélküli miniszter lett és megbízott porosz belügyminiszter, ami Németország nagy részén kezébe adta a rendőrség feletti ellenőrzést. A nemzetiszocialisták így a közbiztonsági helyzetet kényük-kedvük szerint manipulálhatták. A barnaingesek még akkor is szabadon ráronthattak ellenfeleikre az utcákon, ha a nemzetiszocialisták politikailag nem manővereznek különösen ügyesen. Franz von Papen alkancellár lett, és birodalmi megbízottként tovább igazgatta Poroszországot, névleg Göring feletteseként. A mindenható Hindenburg elnök bizalmát élvező Papen, barátaival körülvéve, nyilván úgy gondolta, Hitlert és a nemzetiszocialistákat – ezt a közönséges, műveletlen, kormányzásban tapasztalatlan társaságot – könnyű lesz ellenőrzés alatt tartani. „Maga téved – mondta gögösen Papen egyik kétkedő munkatársának. – Leköteleztük őket.”¹⁷¹ „Két hónapon belül úgy sarokba szorítjuk Hitlert, hogy visítani fog”, közölte bizalmasan egy aggódó konzervatív ismerőseivel.¹⁷²

A HARMADIK BIRODALOM MEGALAPÍTÁSA

Az első két birodalom, melyek a földet és a népet egyaránt megosztották, a harmadik birodalom megalapításának előfeltételei voltak. A harmadik birodalom megalapításának célja az volt, hogy a földet és a népet egyaránt megosztó birodalom legyen. A harmadik birodalom megalapításának célja az volt, hogy a földet és a népet egyaránt megosztó birodalom legyen. A harmadik birodalom megalapításának célja az volt, hogy a földet és a népet egyaránt megosztó birodalom legyen.

A harmadik birodalom megalapításának célja az volt, hogy a földet és a népet egyaránt megosztó birodalom legyen. A harmadik birodalom megalapításának célja az volt, hogy a földet és a népet egyaránt megosztó birodalom legyen. A harmadik birodalom megalapításának célja az volt, hogy a földet és a népet egyaránt megosztó birodalom legyen.

A harmadik birodalom megalapításának célja az volt, hogy a földet és a népet egyaránt megosztó birodalom legyen. A harmadik birodalom megalapításának célja az volt, hogy a földet és a népet egyaránt megosztó birodalom legyen. A harmadik birodalom megalapításának célja az volt, hogy a földet és a népet egyaránt megosztó birodalom legyen.

KEZDETÉT VESZI A TERROR

I

Az, hogy Hitler birodalmi kancellári kinevezése nem szokványos csere a kormány élén, azonnal világossá lett, amikor Goebbels Berlinben megszervezte a Frontharcosok, barnaingesek és SS-legények fáklyás felvonulását – a rendezvény 1933. január 30-án este hétkor vette kezdetét, s eltartott jóval éjjél utánig. Egy nácibarát napilap elragadtatott lelkesedésében 700 ezerre becsülte a felvonulók számát.¹ Ennél a fantasztikus számnál hihetőbb egy másik újság jelentése, mely a parádéval rokonszenvezve „felejthetetlen élményről” számolt be: 18 ezer barnainges és SS-legény, 3 ezer Frontharcos és 40 ezer civil szerepelt benne, azaz összesen 61 ezren. Egy harmadik, ellenségesebb forrás az uniformist viselő felvonulók számát 20 ezernél nem többre becsülte. Kíváncsi bámészkodók ezrei sorakoztak az utca két oldalán, figyelték a menetet, sokan megéljenezték az elhaladó paramilitáris egységeket. Az efféle látványosságok szcenírozását viszi majd tökélyre az elkövetkező években Goebbels. Az ifjú Hans-Joachim Heldenbrand történetesen éppen ott figyelte a menetet, ahol a rohamosztagosok frissre cserélték már csak pislákoló fáklyáikat. Az arcokat fürkészve egy idő után feltűnt neki, hogy ugyanazokat látja újra és újra. „Aha – mondta neki az apja –, itt a trükk. Folyton körbe-körbe járattják őket, mintha százezren volnának.”²

Az idős Hindenburg megjelent hivatalos rezidenciája első emeleti ablakában, hogy fogadja a félkatonai egyenruhások masírozó menetoszlopainak köszöntését. A Német Nemzeti Néppárt (Deutschnationale Volkspartei) és a nemzetiszocialisták erőviszonyait szimbolizálандó az új kormányzatban, Goebbels úgy rendelkezett, hogy az SA vezesse a menetet, a Frontharcosok csak utánuk következzenek. Hindenburg marsall néhány órán át kitartott a feszes vigyázzban, de idővel a figyelme elkalandozott, és gondolatai visszavándoroltak az első világháború kezdetének dicsőséges napjaihoz. Kíséretének egy tagja később a következőket mondta John Wheeler-Bennett brit írónak:

A barnaingesek komótosan lépdeltek előre, mögöttük következtek a Frontharcosok csukaszürke sorai, kiképzésükről árulkodó fegyelemmel. Az öreg marsall az ablakából nézte a menetet, mintha csak álmodna,

s a mögötte állók láthatták, amint hátrafelé integet: „Ludendorff! – szólt az öreg régi, ugatásra emlékeztető hangján. – Milyen szépen menetelnek a legényeid, és mennyi foglyot ejtettek!”³

Lehet, hogy Hindenburg zavarodott öregember volt, a nacionalista sajtó mégis az ünneplés központi figurájaként prezentálta őt, s a parádét mint „népe tisztelgését Hindenburg előtt”.⁴ A rendőrség tette a magáét, felügyelte az ünneplést, illetve gyakorlatilag részt vett benne, az elnök ablakára például fényszórót irányítottak, hogy mindenki jól láthassa, amint a felvonulók köszöntését fogadja.⁵ Fekete-fehér-vörös lobogók lobogtak mindenfelé (a horogkeresztes lobogót csak 1935-től rendszeresítették, 1933-ban ideiglenesen a német birodalmi lobogóhoz nyúltak vissza, ezzel is jelezve, hogy a weimari köztársaság szimbólumainak ideje lejárt). A rádióban Hermann Göring a tömeget az első világháború kitörésének ünnepelésére annak idején összegyűltékhez hasonlította. A „hangulat – mondta – csakis az 1914-es augusztusihoz hasonlítható, amikor a nemzet ugyan csak felkelt, hogy megvédje, ami az övé”. Az „elmúlt tizenégy esztendő szégyene és gyalázata” letöröltetett. 1914 szelleme újraéledt.⁶ Ilyesmit érezhetett minden német nacionalista akkor. Németország, amint egy nacionalista újság írta, a „második augusztusi csoda” tanúja volt.⁷ Néhány nappal később ugyanezzel az összehasonlítással élt Luise Solmitz is, aki saját szemével látta az utcai vonulást: „Olyan volt, mint 1914-ben, Hitler nevének hallatára készek voltunk megölelni egymást, bárkit. Részezség volt ez, bor nélkül.”⁸ Arra valószínűleg abban a pillanatban nem gondolt, hogy 1914 szelleme a háborút jelentette: egy egész népet mozgósítottak, hogy a fegyveres konfliktus megvívásának bázisa legyen, s eltiporták a belső ellenzéket, hogy előkészíthessék a nemzetközi agressziót. De hisz éppen efelé tartottak most is a nemzetiszocialisták, amint Göring mondanójából kiderült. Január 30-ától a német társadalomnak szándékuk szerint a lehető leggyorsabban át kellett volna állnia a permanens hadiállapotra.⁹

Goebbels ujjongva ünnepelte az eseményt. Már sikerült megszerveznie, hogy az állami rádió élőben közvetítse az eseményeket, bár az új kabinetben neki forma szerint semmiféle tisztsége nem volt. Az eredmény messze felülmúlta a várakozásait:

Hatalmas ünneplés. A felvonuló tömegek harsányan lármáznak... Jönnek a fáklyák. Hétkor kezdődik, és nem akar vége lenni. Tízíg biztosan eltart. A Kaiserhofnál vannak. Aztán a Birodalmi Kancelláriánál. Éjfél után járunk. Nincs még vége. Vagy egymillióan menetelnek. Az öreg

fogadja a felvonulók köszöntését. Hitler a szomszédban. Ébresztő! A nép spontán kitörése. Leírhatatlan. Mindig új és újabb tömegek. Hitler el van ragadtatva. A népe köszönti őt... A lelkesedés vad dühöngése. Készüljünk a választási kampányra. Az utolsóra. Gond nélkül megnyerjük.¹⁰

A felvonulók masíroztak, át a Brandenburgi kapun, el a kormányépületek mellett, s a kórusok felváltva hol a nemzeti himnuszt, hol a Horst Wesseldalt zengték.¹¹

Sokakat ragadott magával a lelkes demonstráció. A következő napokban fáklyás parádékat rendeztek kisebb és nagyobb városokban.¹² Berlinben január 31-ének délutánján a Nemzetiszocialista Német Diákszövetség (Nationalsozialistische Deutsche Studentenbund, NSDStB) megrendezte a maga felvonulását, mely a tőzsdepalota (egy jobboldali újság megfogalmazása szerint: a német zsidóság „Mekkája”) előtt ért véget. A kifelé áramló brókereket a „Vesszen Júda” szlogent kántáló diákság üdvözölte.¹³ Luise Solmitz, aki február 6-án Hamburgban is végignézett egy fáklyás felvonulást, így ír: „Megmámorosított a lelkesedés, elvakított a jóformán az orrom előtt lobogó fáklyák fénye, s a füstjük úgy vett körül egyfolytában, mint valami édes tömjénillat.” Számos más tiszteletre méltó polgárcsaláddhoz hasonlóan Solmitzék is elvitték gyermekeiket a rendkívüli látványosságot meg szemlélni. „Egészen eddig – írja Solmitz – nyomorúságos képük lehetett csak a politikáról, szükségük volt végre valami igazi erős nemzeti élményre, amilyenben nekünk volt már részünk, és aminek az emlékét őrizzük magunkban. Most már nekik is van.” Este tíztől, számol be róla,

húszezer barnainges vonult fel, mint a tenger hullámai, egyik a másik után, arcukon ragyogott a lelkesedés a fáklyák fényében. „Háromszoros hurrá vezetőknek, a birodalom kancellárjának, Adolf Hitlernek!” „A köztársaság egy kalap szar” – zúgták. [...] Mellettünk egy kisfiú, tán hároméves lehetett, kis kezét újra meg újra a levegőbe emelte: „Heil Hitler! Heil Hitler!” Némelykor ezt is hallani lehetett: „Halál a zsidókra”, s a felvonulók arról énekeltek, hogyan csorog majd késeikről a zsidók vére.

„De hát ki vette ezt akkoriban komolyan?” – teszi fel a kérdést később a naplójában.¹⁴

Az ifjú Melita Maschmannt konzervatív lelkületű szülei vitték el a fáklyásmenetre január 30-án, s az élmény sok évvel később is elevenen élt benne, nemcsak a lelkesedést tudta felidézni, de az erőszak és agresszió fenyegető mellékhangjait is, melyek a parádét kísérték:

A felvonulók lépteinek csattanását, a vörös és fekete zászlók komor pompáját, az arcokat bevilágító fáklyák reszketeg fényét, s a dalaikat, melyek egyszerre voltak gyújtó hatásúak és szentimentálisak.

Négy órán át haladt a menet. Újra meg újra felfedeztünk a sorok között olyan fiúkat és lányokat, akik alig voltak minálunk idősebbek. [...] Egyszer csak valaki kilépett a sorból, és az arcába sújtott egy nézelődőnek, aki alig pár lépésre állt tőlünk. Talán valami ellenséges megjegyzést tehetett. Láttam, hogy a földre esik, vér lepi el az arcát, hallottam a sikolyát. A szüleink gyorsan odább tereltek minket, de csak azt figyeltük, hogy vérzik a szerencsétlen. A kép napokig kísértett még.

A rémülethez, amit ez a jelenet keltett bennem, jóformán észrevétlenül vegyült valamiféle mámorító öröm: „Meghalnánk a zászlónkért” – énekeltek a fáklyavivők. [...] Úrrá lett rajtam a heves vágy, hogy hozzájuk tartozzam én is, hozzájuk, akiknek ez az egész élet-halál kérdése... Ki akartam szabadulni a magam gyermekétől, szűkös életéből, és csatlakozni valamihez, ami nagy és fundamentális jelentőségű.¹⁵

Az efféle tisztas középosztálybeli családok szemében a felvonulásokat kísérő erőszakos jelenségek véletlen balesetnek és nem különösebben fenyegetőnek tűntek. Másoknak azonban Hitler kinevezése már önmagában is a katasztrofát vetítette előre. A külföldi sajtó munkatársai a birodalmi sajtóhivatal ablakából figyelték a menetet, s egyikük azt találta mondani, hogy ők itt most a Mussolini-féle, tizenegy évvel azelőtti olaszországi hatalomátvitel megismétlődésének a tanúi – „ez a menetelés Rómába német változatban”.¹⁶

A kommunisták különösen is tisztában lehettek vele, hogy a hitleri kormányzat valószínűleg keményen igyekszik majd eltiporni a tevékenységüket. A jobboldali sajtó már január 30-án este a párt betiltására szólított fel, miután a menetelő rohamosztagosokra rálöttek egy charlottenburgi házból, s az incidens során életét veszttette egy rendőr és egy barnainges is.¹⁷ A *Die Rote Fahne* című, Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg által alapított kommunista lapot máris betiltották, példányait elkobozták, s amikor Spandauban lövöldözés tört ki a nemzetiszocialisták és a kommunisták között, a rendőrség több mint hatvan letartóztatást foganatosított.¹⁸ További hasonló, bár kevésbé látványos összecsapások következtek Düsseldorfban, Halléban, Hamburgban és Mannheimben – másutt a rendőrség eleve betiltott mindenféle kommunista demonstrációt. Altonában, Chelmnitzben, Münchebergben, Münchenben és Wormsban, illetve Berlin munkásnegyedeiben a kommunisták tüntetéseket szerveztek az új kormány ellen. A hírek szerint ötezer munkás vonult fel az új kabinet elleni demonstráción Weissenfelsben, és voltak hasonló, bár kisebb megmozdulások másutt is.¹⁹ Ez utóbbiak

közül az egyik legemlékezetesebb egy württembergi kisvárosban, Mössingenben zajlott, ahol is az 1932-es választások idején a szavazatok egyharmadát adták le a kommunistákra: itt általános sztrájkot szerveztek. A négyezres városkában vagy nyolcszázan tüntettek az utcákon az új kormányzat ellen, az ipari központ lakóinak azonban hamarosan szembe kellett nézniük a realitással: a rendőrség szintén felvonult, és megkezdte a hangadók letartóztatását. Több mint nyolcvan kerültek őrizetbe, közülük hetvenegyet hazaárulás címén hamarosan el is ítélték. A rendőrség műveleteit Eugen Bolz konzervatív katolikus württembergi államelnök irányította, a jelek szerint általános kommunista felkeléstől tartott. Sok-sok év távlatából visszatekintve a résztvevők egyike büszkén jelentette ki, hogy ha mindenki a mössingeni példát követi, a nemzetiszocialisták soha nem érhetek volna el sikereket. Egy másik – megbocsátható túlzással – ugyancsak büszke volt arra, hogy „sehol semmi nem történt, csak nálunk”.²⁰

A munkáspártok egyszerű tagságának soraiban sokan készülődtek komoly összefogásra a nemzetiszocialista fenyegetés ellen, de sem a kommunisták, sem a szociáldemokraták nem hangolták össze nagyobb méretekben a tiltakozásokat. A kommunista párt ugyan nyomban általános sztrájkra szólított fel, de tudhatták, hogy az ilyesminek semmiféle esélye sincs, ha a szociáldemokraták és a szakszervezetek nem tartanak velük, márpedig az utóbbiak nem hagyták magukat így mozgatni. A Komintern számára Hitler kormánynak kinevezése annak jele volt, hogy a monopolizáció sikeresen szövetekezett a nemzetiszocialistákkal a proletariátus ellenállásának letörésére s a fasiszta diktatúra megteremtésére. E nézet szerint a kormány kulcsembere Hugenberg volt, a nagyiparosok és nagybirtokosok képviselője, Hitler pedig nem egyéb, mint az ő eszköze.²¹ A baloldali szociáldemokraták közül többen osztották e nézetet, például Kurt Schumacher is, aki a párt legjelentősebb Reichstag-képviselői közé tartozott. A kommunisták attól is tartottak, hogy a „fasiszta diktatúra” erőszakkal tiporja majd el a munkásmozgalmakat, fokozottan kizsákmányolja a munkásokat, és erőltetett menetben tart az „imperialista háború” felé.²² 1933. február 1-jére a kommunista sajtó már beszámolt a „tiltó rendelkezések valóságos hullámáról” s a „Németországon végigsöprő viharról”, melynek során „náci terrorbandák” munkásokat gyilkoltak meg, feldúlták a szakszervezetek és a kommunista párt irodáit. Bizton számíthattak rá, hogy ez csak a kezdet.²³

Mások kevésbé határozott véleménnyel voltak afelől, hogy mit is jelent a kormányváltás. Annyi kormány, annyi kancellár jött és ment az elmúlt néhány évben, hogy nem kevesek érthető okokból úgy vélték, az új se számít sokat, nyilván olyan rövid életű lesz, mint az elődjei voltak. A lelkesült Luise Solmitz is ezt írta naplójába:

Micsoda kormányunk van!!! Júliusban még csak nem is álmodhattunk ilyenről. Hitler, Hugenberg, Seldte, Papen!!! Német reményeim nagy részének hordozói ők. Nemzetiszocialista elán, német nemzeti ráció, apolitikus Frontharcosok és Papen, akit soha nem feledünk. Olyan kifejezhetetlenül szép ez az egész, gyorsan le is írom, mielőtt az első disszonáns hang megzavarja...²⁴

A Hitler kinevezését hírül adó újságok olvasóinak szemében nagyjából eltűnt a barnaingesek örömmünneplése. Kulcsnéyező az új kormányzatban nyilvánvalóan a konzervatívok súlyos számbeli fölénye volt, amit a fáklyásmenetben a Frontharcosok részvétele is szimbolizált. „Ez nem nacionalista kormány, nem forradalmi kormány, hiába viseli Hitler nevét – osztotta meg naplójával egy Berlinbe akkreditált cseh diplomata –, szó sincs itt harmadik birodalomról, még a két és feledekről is alig.”²⁵ Riasztóbbnak találta a helyzetet a francia nagykövet, André François-Poncet. Az éles szemű diplomata úgy látta, a konzervatívok joggal számítanak arra, hogy Hitler egyetért majd az ő programjukkal: „eltiporni a baloldalt, megtisztítani a bürokráciát, saját ízlése szerint átalakítani Poroszországot és az egész birodalmat, a hadsereget újjászervezni, bevezetni újra a katonai szolgálatot”. Azért juttatták Hitlert a kancellári székbe, hogy diszkreditálják, állapította meg: „Nagyon ravasznak hiszik magukat, miközben úgy igyekeznek megszabadulni a farkastól, hogy beeresztik a nyáj közé.”²⁶

II

Az a jóleső tudat, hogy Franz von Papen és társai oda juttatták Hitlert, ahová akarták, nem tartott sokáig. A nemzetiszocialisták ugyan összesen három helyet foglaltak el a kormányban, a Hitlernek mint birodalmi kancellárnak juttatott hatalom azonban jelentős volt, és az is fontos körülménynek számított, hogy a nemzetiszocialistáké lett a birodalmi belügyminisztérium és a porosz belügyminisztérium is. Ez így már kiterjedt hatalommal járt a jog és közrend területén. Göring a porosz belügyminisztérium élén a birodalom területének több mint felén gyakorolhatott ellenőrzést a rendőrség fölött. Papen mint birodalmi kormányzó ugyan névleg a felettese volt, a gyakorlatban azonban rendkívül nehéz lett volna a minisztérium hétköznapi ügyvitelébe, például a rendfenntartásba ténylegesen beavatkoznia. Ráadásul a birodalmi hadügyminiszter, Werner von Blomberg tábornok, akit a hadsereg követelésére egy nappal azelőtt neveztek ki, hogy Hitler

elfoglalta volna hivatalát, oly mértékben rokonszenvezett a nemzeti-szocialistákkal, amit se Papen, se Hindenburg nem álmodott volna. Blomberg impulzív, energikus alkat volt, félelmetes hírnévre tett szert hadművelleti tervezőtisztként, később a rejtett vezérkar főnökeként (Chef des Truppenamtes) is szolgált. Ő volt a hadsereg embere a kormányban, de egyszerűsmind minden erőteljesebb benyomás rendkívül könnyen befolyásolta. Amikor például ellátogatott a Szovjetunióba, az ottani német katonai intézményeket szemlézni, olyan mély hatást gyakorolt rá a Vörös Hadsereg állapota, hogy komolyan fontolóra vette, ne lépjen-e be a kommunista pártba, teljességgel figyelmen kívül hagyva egy ilyen lépés hajmeresztő politikai következményeit. A világból csak a katonaság érdekelte, a politika szinte teljesen kimaradt a látóköréből, gyurmaként viselkedett egy olyan ember kezében, mint Hitler.²⁷

Blomberg megtiltotta a tiszteknek, hogy csatlakozzanak az NSDAP-hez, és féltékenyen őrködött a haderő függetlensége fölött. Hitler iránti hűsége – a nemzetiszocialistáknak legalábbis úgy tűnt – szükségtelessé tette, hogy belülről ássák alá a hadsereg vezetését. Mindazonáltal biztosítaniuk kellett, hogy a haderő nem állja útját az erőszaknak, amit éppen elszabadítani készültek az országban. Hitler a hadsereg semlegessége iránti nagyrabecsülésének adott hangot a vezérkarhoz intézett beszédében 1933. február 3-án. Sikertült megnyernie a tetszésüket, megígérte a sorozás újbóli bevezetését, valamint hogy eltörli a marxizmust és harcba kezd a versailles-i szerződés ellen. A jelen lévő tiszteknek nem volt ellenvetésük, míg ő kifejtette előttük mámorító hosszú távú terveit Kelet-Európa megszállásáról és „germanizálásáról”, azaz a szláv őslakók millióinak elűződéséről. A hadsereg semlegessége természetesen be nem avatkozást jelentett, s Hitler külön is hangsúlyozta, hogy a „belső harcok” nem „a katonákra tartoznak”. A hadsereg semlegesítésében segítségére volt Walther von Reichenau ezredes kinevezése (Blomberg javaslatára), a lendületes, ambiciózus és dúsan dekorált vezérkari tiszt lett Blomberg szárnysegéde. Reichenau szintén csodálója volt Hitlernek, és személyesen is jó kapcsolatot ápolt vele. Blomberggel együtt gyorsan sikerült elszigetelniük a vezérkari főnököt, Kurt von Hammerstein-Equord tábornokot, a konzervatív arisztokratát, aki sosem igyekezett leplezni a nemzetiszocialisták iránti megvetését. 1933 februárjában Hammerstein-Equord megtiltotta a tiszteknek, hogy társasági rendezvényeikre politikusokat invitáljanak, így igyekezve a minimumra korlátozni kapcsolatukat a nemzetiszocialista vezetőkkel, például Göringgel, akit a tábornok gőgösen mindig csak aktuális rangja szerint nevezett meg, mint „tartalékos századost”, kivéve, amikor csúfnevén emlegette: „a félnótás pilóta”. Hammerstein-Equord igazi veszedelem volt, ugyanis közvetlenül az elnöknek jelentett,

Blombergnek azonban rövid idő alatt sikerült az elnök és a tábornok kapcsolát szigorúan katonai ügyekre korlátoznia. 1933. április 4-én Blomberg tagja lett a frissen létrehozott birodalmi védelmi tanácsnak: ez a politikai testület gyakorlatilag megkerülte a hadvezetést, s a katonapolitikát Hitler, a tanács elnöke, valamint a legfontosabb miniszterek kezébe tette le. Így Hammerstein-Equordot és támogatóit tulajdonképpen semlegesítették, bár a tábornok amúgy is túlságosan olimposzi figura volt, messze fent trónolt, komoly politikai intrikákba nem bonyolódott. Minthogy Schleichert eltávolították az útból, sem ő, sem a hadsereg más vezetői nem voltak képesek ellenállást kifejteni a nemzetiszocialistákkal szemben az 1933-as esztendő első felében.²⁸

Frick és Göring tehát a kormányrúdnál, a hadsereg félreállítva: a nemzetiszocialista erőszak feltartóztatására kevesebb esély volt, mint bármikor. Szinte azonnal ki is használták ezt a tervszerűen előállított helyzetet, és útjára indították a politikai erőszak és terror olyan kampányát, ami minden addig látottat homályba borított. Január 30-án és 31-én az SA és az SS diadalmas parádéi már demonstrálták frissen megszerzett önbizalmukat és utcai ellenfeleik feletti fölényüket. A felvonulásokat erőszakkitörések és antiszemita incidensek kísérték. Ez utóbbiak hamarosan nagyon elszaporodtak. Rohamosztagos bandák dúlták fel a szakszervezeti irodákat és a kommunista párt hivatalait, illetve prominens baloldaliak otthonát. Február 4-én a segítségükre sietett egy rendelet, amely lehetővé tette, hogy három hónapig minden további nélkül előzetes letartóztatásban tartsanak olyanokat, akik fegyverrel „törték meg a békét”, illetve hazaárulással gyanúsíthatók. Az csak természetes, hogy a rendeletet nem alkalmazták Hitler rohamosztagosai ellen.²⁹

Az erőszak tovább eszkalálódott, és pedig jelentős mértékben, miután Göring porosz belügyminiszteri minőségében február 15-e és 17-e között rendeletben utasította a porosz rendőrséget, hogy ne figyeljék tovább a nemzetiszocialisták és a velük társult félkatonai szervezetek tevékenységét, sőt amennyire csak lehet, támogassák őket. Február 22-én még ennél is tovább ment egy lépéssel, felállított egy kiegészítő rendőri alakulatot az SA, az SS és a Frontharcosok soraiból – az utóbbiak közül nyilván a fiatalabbak jöttek szóba. Ez zöld utat jelentett a rohamosztagosok számára, hogy a törvény és a rend hivatalos öreinek komolyabb beavatkozása nélkül tombolhatnak. A rendőrség – melynek soraiból a Papen-féle puccs idején kitisztogatták a szociáldemokratákat – üldözte a kommunistákat, és igyekezett felszámolni a demonstrációikat, az új erő pedig (a rendőrség egyetértésével) betört a párt- és szakszervezeti irodákba, iratokat semmisített meg, és kilakoltatta az ott dolgozókat. A legnagyobb erőszakot kétségkívül a kommunista párt, illetve annak tagsága szenvedte el. Őket már azelőtt is, a weimari köztársaság idején is szoros megfigyelés alatt tartotta a rendőrség. Poroszország szociál-

demokrata kormánya az 1930-as évek elején azzal kérkedett, hogy a kommunista párt központi bizottságának titkos ülésein történekről bizalmas jelentéseket kap, és pedig órákon belül. A rendőrség kémei be voltak épülve a pártba, annak minden szintjén. Miután a Vörös Frontharcosok Szövetsége sűrűn összecsapott a rendőrséggel, s az incidenseknek voltak sebesültjei, de még halálos áldozatai is, a nyomozások során házkutatásokat tartottak a kommunista párt helyiségeiben. 1931-ben, 1932-ben elkoboztak pártiratokat, a párt tisztségviselőinek és aktív tagjainak lakcímlistáit például. A rendőrség rendkívül jól informált volt a párt ügyeiben, számtalan fegyveres összecsapás után jóformán az ellenségének tekintette, január 30-ától kezdve pedig az új kormányzatnak rendelkezésére is bocsátotta az információit. A kormány nem habozott élni velük.³⁰

A szociáldemokratákat és a szakszervezeteket kis híján ugyanolyan súlyosan érintette az 1933 februárjának második felében fokozódó nemzetiszocialista elnyomás. A kormány a közvélemény, legalábbis a középosztálybeli szavazók meglehetősen széles konszenzusára építhetett a kommunisták elnyomásakor, ez utóbbiakat ugyanis a mondott réteg mindig olyannak látta, mint akik veszélyeztetik a közrendet és a magántulajdont. Az a tény, hogy a kommunisták egyre csak növelték választói bázisukat, úgyhogy 1932 novemberében immár 100 helyet tudhattak magukénak a Reichstagban, rendkívül nyugtalanította azokat, akik az 1918 és 1921 közötti oroszországi „vörös terror” erőszakosorozatának, gyilkosságainak és kínzásainak megismétlődésétől tartottak, amennyiben a kommunisták valaha is hatalomra kerülnének Németországban. Ami viszont a szociáldemokratákat illeti, a helyzet egészen másképp festett, elvégre ők éveken át a weimari köztársaság oszlopául szolgáló politikai erő voltak. 1932 novemberében 121 helyet birtokoltak a Reichstagban a nemzetiszocialisták 196 helyéhez képest. A köztársaság több tagállamában kormányerőt alkottak. Kancellárokat és porosz miniszterelnököket adtak, azonfelül a köztársaság első elnökét, Friedrich Ebertet. Hosszú ideig maguk mögött tudhatták a munkásszavazatok millióit (közülük viszonylag kevesen hagyták ott őket a nemzetiszocialisták vagy a kommunisták kedvéért), és az idők során mások támogatását, de legalábbis (fogcsikorgató és feltételes) tiszteletét is elkönyvelhették maguknak. 1930-ban a párttagság létszáma meghaladta az egymilliót.³¹

A Szociáldemokrata Párt némely alapszervei és Birodalmi Lobogó (Reichsbanner) néven működő paramilitáris segédcsapataik el voltak szánva a cselekvésre, egyeseknek még fegyvert és muníciót is sikerült szerezniük, mások meg tüntetéseket szerveztek január 30-ra és a rá következő napra. A Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek vezetői január 31-én Berlinben találkoztak, hogy egy országos általános sztrájk lehetőségéről tárgyaljanak.

De míg a helyi szervezetek reménykedve várakoztak, az országos vezetés bizonytalankodott, tudván, milyen nehézségekbe ütközik egy ilyen sztrájk megszervezése a legsúlyosabb munkanélküliségi krízis idején, amit a nemzet valaha csak tapasztalhatott. A szakszervezetek attól tartottak, hogy a nemzeti-szocialista rohamosztagosok egy ilyen helyzetben egyszerűen elfoglalnák az üzemeket. No és miképpen tudná a párt igazolni, hogy a törvényesség védelmében illegális akcióra készül? „A szociáldemokraták és az egész Vasfront (Eiserne Front) – közölte a párt napilapja, a *Vorwärts* 1933. január 30-án – az új kormánnyal és a puccsfenyegetéssel szemben két lábbal, szilárdan az alkotmányosság és törvényesség talajára helyezkedik. És nem fogja megtenni az első lépést az e talajtól való elszakadásra.” A következő hetekben előfordult néhány elszigetelt akció, szocialisták ezrei vonultak fel a berlini szabadidőparkban február 7-én, február 19-én pedig (a rövid városi általános sztrájk után) 15 000 munkás ünnepelte Lübeckben a Szociáldemokrata Párt egyik vezetőjének, Julius Lebernek a szabadlábra helyezését. De a központból semmiféle átfogó terv nem érkezett a szervezett ellenállásra.³²

Pédig ahogy teltek a napok, a „kincstári szponzorációval” működő terror, melynek a szociáldemokraták ki voltak téve, egyre rémesebb lett. 1933 februárjának elejére a helyi és regionális hatóságok (a nemzetiszocialista Wilhelm Frick, a Berlinben székelő birodalmi belügyminiszter, valamint porosz kollégája, Hermann Göring nyomására) máris be-betiltották a szociáldemokrata újságok egy-egy számát. A szociáldemokraták jellemző reakciója: bírósági eljárást kezdeményeztek a lipcei birodalmi törvényszék előtt, hogy Fricket és Göringet rákényszerítsék a közlési engedély megadására – ez a fogás bizonyos mértékig sikerrel járt.³³ De a hónap folyamán barnaingesek bandái egyre többször kergették szét a szociáldemokraták gyűléseit, bántalmazták a szónokokat és a hallgatóságot. Február 24-én Albert Grzesinski szociáldemokrata politikus, egykori porosz belügyminiszter a következőket panaszkolta: „gyűléseimet sokszor szétzavarják, s a jelenlevőket nemegyszer súlyos sérülésekkel kell kórházba szállítani”. A párt felső vezetése erre úgy reagált, hogy drasztikusan csökkentették a gyűlések számát, elkerülendő a további áldozatokat. Akármilyen volt is a rendőri védelem január 30-a előtt, a belügyminisztérium utasítására abból se maradt semmi.³⁴ A nemzetiszocialista rohamosztagosok immár büntetlenül bántalmazhattak, ölhetek meg kommunistákat és szociáldemokratákat. 1933. február 5-én különösen sokkoló eset történt: Stassfurt polgármesterét agyonlőtte egy ifjú nemzetiszocialista. Néhány nappal később, amikor a szociáldemokraták hivatalos napilapja, a *Vorwärts* elítélőleg írt arról, hogy egy utcai összecsapás során rohamosztagosok meggyilkolták a kommunista párt egyik tagját Eislebenben, a berlini rendőrfőkapitány válaszul egy hétre betiltotta az újságot.³⁵

Néhány hónappal az 1932. július 20-i Papen-féle puccs után a munkásfelkelés esélyei drámaian csökkentek. A Papennel való szembeszállás sikeretelensége elmélyítette a munkásmozgalomban a tehetetlenség érzését, amit a szociáldemokraták Brüningnek nyújtott passzív támogatása és Hindenburg mögötti aktív kiállása szült. A rendőrség és a hadsereg sem igyekezett többé egyenlő távolságot tartani a jobboldali és a baloldali félkatonai szervezetektől, hanem a Hugenberg és Seldte környezetében lévő konzervatívok bátorításával határozottan az előbbieket támogatására sorakoztak fel. Egy ilyen helyzetben a fegyveres felkelés a munkásmozgalom részéről egyértelmű lett volna az öngyilkossággal. Ráadásul – dacára a rendkívül változatos helyi kezdeményezéseknek, fű alatti tárgyalgatásoknak, formális és informális közeledéseknek mindenféle szinteken – a szociáldemokraták és a kommunisták változatlanul nem álltak készen az együttműködésre, hogy az utolsó pillanatban megvédjék a demokráciát. De ha készen álltak volna is, egyesült erőik sem álmodhattak volna arról, hogy akár számban, akár fegyverezéssel, akár infrastruktúrában versenyezzenek a hadsereggel, a barnaingesekkel, a Frontharcosokkal és az SS-szel. Ha felkelést kísérelnek meg, az kétségkívül olyan sorsra jutott volna, mint a bécsi munkáslázadás egy esztendővel azelőtt, mely tiltakozásképpen tört ki az Engelbert Dollfuss „klerikálfasiszta” diktatúráját megalapozó puccs ellen – a jól felszerelt és jól felfegyverzett szocialistákat az osztrák hadsereg napok alatt eltiporta.³⁶ A szociáldemokrata vezetés a legkevésbé sem kívánta munkások vérét ontani, s még annál is kevésbé a kommunistákkal való együttműködést, mert róluk (joggal) feltételezték, hogy egy erőszakos szituációt gátlástalanul a maguk javára használtak volna ki.³⁷ 1933 elején tehát szigorúan ragaszkodtak a törvényességhez, és kerültek mindent, ami a nemzetiszocialistákat még erőszakosabb lépésekre provokálhatta volna ellenük.

III

1933 februárjában Németország megint a választások lázában égett. A pártok dühödten kampányoltak a közelgő Reichstag-választásokra – ez volt Hitler feltétele, amikor elfogadta a kancellári hivatal január 30-án. A dátumot március 5-ében rögzítették. Hitler a kampány során számos alkalommal kijelentette, hogy a nemzetiszocialisták mozgalmának fő ellensége a „marxizmus”. „Soha, soha nem tántorodom el a marxizmus eltaposásának küldetésétől... Itt egyetlen győztes lehet: vagy a marxizmus, vagy a német nép! Márpedig Németország fog győzni!” Ez az „ellenség” persze egyszerre

jelentette a szociáldemokratákat és a kommunistákat. Hitler harcias nyelvezete az 1933 elejére jellemző körülmények között arra bátorította rohamosztagosait, hogy a maguk kezébe vegyék a törvényt. Ez az agresszivitás azonban messze túlterjedt a baloldal dimenzióin, fenyegette a weimari demokrácia egyéb támogatóit vagy volt támogatóit is. A mozgalom, mondta ugyancsak Hitler 1933. február 10-én, nem lesz „kíméletes senkivel, aki a nemzet ellen vét”.³⁸ „Ismétlem – jelentette ki február 15-én –, hogy a mi harcunk a marxizmus ellen könyörtelen lesz, s minden mozgalom, mely magát a marxizmussal eljegyzi, azzal együtt végzi is, keservesen.”³⁹

Ezt a fenyegetést egy stuttgarti beszédébe csomagolta, mely egyébként dühödt támadás volt a württembergi államelnök, Eugen Bolz ellen, aki az új birodalmi kormányról azt találta mondani, hogy az a szabadság ellensége. Bolz, panaszkolta Hitler, annak idején bezzeg nem vette védelmébe a nemzetiszocialista párt szabadságát, mikor államában üldöztetést szenvedett az 1920-as években. De tovább is ment:

Aki tizennégy éven át említést sem tett a mi szabadságunkról, annak most nincsen joga szabadságról beszélni. Kancellárként nekem egyetlen törvényt kell érvényre juttatnom: a nemzetállam védelmét, ahogyan ők is törvényt hoztak a köztársaság védelmére annak idején, s majd megértik ők is, hogy nem minden méltó erre a névre, amit szabadságnak neveztek.⁴⁰

A Centrum Pártot – a kommunistákhoz és a szociáldemokratákhoz hasonlóan – viszonylag kevésbé érintette a nemzetiszocialisták választói bázisának növekedése, így most szintén elsőrendű célpontjává lett a választási kampánynak. Tagjai nemsokára megérezhették az állami terror hatását, éppen úgy, mint a szociáldemokraták. Már február közepén húsz centrum párti újságot tiltottak be a kormány kritizálása miatt, nyilvános gyűléseiket több helyen is nem engedélyezték a hatóságok, a centrum pártinak tudott köztisztviselők és hivatalnokok körében elbocsátási és felfüggesztési hullám indult el – elbocsátották például állásából az oberhauseni rendőrfőnököt, valamint a porosz belügyminisztérium egyik vezető tisztviselőjét. Heinrich Brüning egy beszédében kárhoztatta ezeket az elbocsátásokat, erre a rohamosztagosok megtámadták a Centrum Párt választási gyűléseit Vesztfáliában. Adam Stegerwald volt birodalmi minisztert február 22-én a Centrum Párt krefeldi gyűlésén barnaingesek megverték. Egyik helyi pártlapot tiltották be a másik után, elkobozták a tartalék választási plakátokat, nemcsak az SA emberei, de a politikai rendőrség is. A püspökök békéért imádkoztak, a párt az alkotmányra hivatkozott, valamint – politikai csődje szomorú

jeleként – arra bátorította a választókat, szavazzanak a régen hitelét veszített Brüning-kormányzat újraválasztására.⁴¹

Hitlert – nyilatkozatai szerint – megriasztották ezek az incidensek, s február 22-én, miután a Centrum Párt vehemensen tiltakozott a történetek miatt, a következőket mondta: „Provokatív elemek igyekeznek a párt álcája alatt hitelteleníteni a nemzetiszocialista mozgalmat, többek között azzal, hogy megzavarják és szétverik a Centrum Párt gyűléseit. Remélem – jelentette ki szigorúan –, hogy minden nemzetiszocialista a legteljesebb fegyellemmel határolódik el minden efféle szándéktól. Az az ellenség, akit március 5-én meg kell semmisítenünk, a marxizmus!” Igen ám, csakhogy mindezek mellé járult egy fenyegetés is, miszerint „körmére néznek a Centrum Pártnak”, ha a „marxizmust” támogatja a választásokon, és ez a Bolz ellen kevesebb mint két héttel azelőtt intézett adóz hitleri kirohanással párosulva bőven elég volt ahhoz, hogy az erőszakoskodás folytatódjon.⁴² És míg a barnaingesek a „terepen” folytatták hadjáratukat, Hitler és a nemzetiszocialista vezetők elővigyázatlanabb pillanataikban világossá tették, hogy a közelgő választás lesz az utolsó, és történjék bármi, Hitler le nem mond többé a kancellárságról. „Ha egy nap majd hatalomra jutunk – mondta 1932. október 17-én egy nyilvános beszédében –, meg is tartjuk, Isten minket úgy segéljen. Nem engedjük, hogy megint elvegyék tőlünk!”⁴³ A választás eredménye, jelentette ki 1933 februárjában, nem lesz hatással kormánya programjára. „Nem fog elriasztani minket az sem, ha a német nép cserbenhagy ebben az órában. Ragaszkodni fogunk ahhoz, amit meg kell tennünk, hogy visszatartsuk Németországot az elkorcsosulástól.”⁴⁴

Más alkalmakkor, tán körültekintőbben, de kevésbé hihetően Hitler arról beszélt, hogy mindössze négy évet kér programja megvalósítására, azután, 1937-ben, mikor a következő Reichstag-választások ideje eljön, a német nép megítélheti, vajon jó program volt-e ez vagy sem. A mondott program körvonalait egy hosszadalmas beszédben fejtette ki a berlini Sportpalotában február 10-én, az imádatig lelkes óriási közönség előtt. A párt – immár az állam minden erőforrásának birtokában – gondoskodott róla, hogy a csarnokot elborítsák a horogkeresztes zászlók és a marxizmust gyalázó szlogeneket visszhangzó transzparenszek. A rádió mikrofonjai közvetítették Hitler szavait az egész nemzetnek. A beszéd előtt kórusok zúgták a nemzeti himnusz, a tömeg „Heil”-t skandált és lelkes biztatásokat tüvöltözött – s a láрма fokozatosan erősödött, ahogy Hitler belépett az arénába. Mint pályafutása során oly gyakran tette, a szónok most is lassan és csöndesen kezdte beszédét, mintegy biztosítva a gigászi hallgatóság feszült figyelmét: áttekintette a nemzetiszocialista párt történetét, a weimari köztársaság 1919 óta elkövetett „vétkét” – az inflációt, a parasztság elszegényedését, a munkanélküliség

növekedését, a nemzet romlását. Mit tesz majd az ő kormánya, hogy ezen a vészes helyzeten változtasson? A kérdésre adott válaszában minden konkrét kötelezettségvállalást gondosan elkerült. Nemes egyszerűséggel annyit mondott, hogy ő aztán nem hajlandó „olcsó ígéreteket” tenni. Helyettük közölte, hogy programja a német nemzet külső segítség nélküli újjáépítése „a minden időkre érvényes örök törvények szerint”, a „népre” és a „talajra” támaszkodva, nem pedig eszmékre és osztályokra. Megint csak előadta az új társadalomban egységesülő Németország bódító fantáziaképét: ez a társadalom majd felülemelkedik az osztályok és hitvallások különbségein, melyek az elmúlt tizennégy esztendőben úgy meggyötörték az országot. A munkásokat, mondta, megszabadítják a marxizmus idegen ideológiájától, és ők visszatérnek az egységes német faj nemzeti közösségébe. Ez a program „a nemzeti újjászületés programja az élet minden területén”.

Beszédét jóformán vallási buzdítással zárta, melyben hallgatóságához fordult ott, a Sportpalotában, illetve az egész országban:

A széthullás és a novemberi forradalom pártjai az elmúlt tizennégy évben elkábították és kihasználták a német népet. Tizennégy éven át terjesztették a pusztulást, beszivárogtak mindenüvé, és bomlasztottak. Erre gondolva talán nem túl nagy merészség tőlem, ha ma, itt állva a nemzet előtt, kérszel fordulok hozzá: „Német nép, adj nekünk négy évet, és aztán ítéld meg minket! Német nép, adj nekünk négy évet, s én esküszöm, ahogy átvettük, ahogy én átvettem ezt a hivatalt, úgy el is hagyom. Nem fizetésért és anyagi haszonért tettem, amit tettem, hanem értetek! [...] Mert nem vetkőzhetem ki a német népbe vetett hitemből, nem tagadhatom meg azt a meggyőződésemet, hogy ez a nép egyszer még felemelkedik, és nem lehetek hűtlen az e nép, az én népem iránt érzett szeretetemhez. Szilárdan hiszek benne, hogy eljön még az óra, midőn végre azok a milliók, akik ma megvetnek minket, mellénk állnak, és velünk éltetik az új, nehezen megnyert, fájdalommal szerzett német birodalmat, amit együtt teremtettünk, a nagyság, az erő, a dicsőség és az igazság új német királyságát. Ámen.”⁴⁵

Amit tehát Hitler Németországnak ígért, az legelsősorban a kommunizmus, azonfelül pedig a weimari pártok, főként a szociáldemokraták és a Centrum Párt eltiprása volt. Ennél sokkal több konkrétumról nem esett szó. De sokak szemében már ez is erénynek tűnt. „Nagyon tetszik, hogy ennek a Hitlernek nincsen programja – jegyezte fel naplójába Luise Solmitz. – Mert a program vagy csupa hazugság, vagy a gyöngeség jele, vagy arra szánták, hogy a félkegyelműeket kábítsák vele. Az erős ember aszerint cselekszik, amit a komoly helyzet szükségképpen megkíván, és nem hagyhatja, hogy megkö-

tések akadályozzák a dolgában.” Egy ismerőse, aki korábban közömbös volt a nemzetiszocializmus iránt, közölte vele, hogy éppen azért szavaz majd Hitlerre, mert annak nincsen más programja, csak Németország.⁴⁶ Hitler drámai, érzelmes bejelentése, miszerint ő semmi egyebet nem kíván, csak négy évet, éppen azt a célt szolgálta, hogy hallgatóiban amolyan krisztusi kép bontakozzék ki róla, aki az önfeláldozás útjára lépett. Ezt az érzületet további beszédek erősítették a következő napokban, különféle helyszíneken, hasonlóan lelkes közönség előtt.

Hitlert ebben a választási kampányban nem várt módon friss, sőt addig példa nélküli pénzfolyam segítette, éspedig az ipari szektortól. Február 11-én nemzetközi motorkiállítást nyitott meg Berlinben, és ott ambiciózus utépítési programot jelentett be, illetve adócsökkentést, ami majd az autógyártóknak kedvez.⁴⁷

Február 20-án a legfontosabb nagyiparosok népes csoportja tartott találkozót Göring hivatalos rezidenciáján, ahol megjelent Hitler, és közölte velük, újfent, hogy a demokrácia nem egyeztethető össze az üzleti érdekekkel, és hogy a marxizmust el kell tiporni. A közelgő választás döntő momentum ebben a csatában. Ha a kormány nem nyer, céljai elérése érdekében kénytelen lesz erőszakot alkalmazni, fenyegetőzött. Amit az üzleti szektor a legkevésbé sem kívánt magának, az a polgárháború volt. Az üzenetet nem lehetett félreérteni: meg kell tenniük mindent, amit csak tudnak, hogy biztosítsák a koalíció győzelmét – márpedig némely fontos üzletemberek a jelek szerint még mindig úgy vélték, hogy a koalíció kulcsfigurája Papen és a konzervatívok. Miután Hitler elhagyta a tanácskozást, Göring emlékeztette az egybegyűlteket, hogy a közelgő választás egyben az utolsó is, nemcsak az elkövetkező négy évre, hanem talán a következő száz évre. Hjalmar Schacht, a kiváló politikai kapcsolatokkal rendelkező pénzügyminiszter, az 1923–24-es, első posztinflációs stabilizáló program atyja ezek után közölte a többiekkel: az üzleti szférától elvárják, hogy adakozzon hárommillió birodalmi márkát a kormány választási alapja javára. A jelenlévők egy része azért még ragaszkodott ahhoz, hogy a pénz egy hányada a nemzetiszocialisták konzervatív koalíciós partnereit támogassa. Mindenesetre a kívánt összeget összeadták.⁴⁸ Az új pénzalap igazi előrelépést jelentett, nagyban megnövelte a nemzetiszocialista párt küzdési esélyeit a választáson, pláne ahhoz a pénzhányhoz képest, ami az előző novemberi szereplésüket hátráltatta. Felhatalmazták Goebbelst, hogy indítson útjára egy újfajta kampányt: ez Hitlert úgy mutatta be, mint aki feltámasztja Németországot, egyszersmind megsemmisíti a marxista fenyegetést – láthatja mindenki az utcákon. Friss forrásokat vontak be a nemzetiszocialisták oldalán, például a rádiót, és a jóval nagyobb választási büdzsének köszön-

hetően Goebbels ez alkalommal tényleg képes volt a választókhöz eljuttatni az üzenetet.⁴⁹

Ezzel együtt sem volt győzedelmes menetelés a nemzetiszocialisták hatalmuk megerősítésére szervezett kampánya. A pártvezetés tudatában volt annak, hogy népszerűségük az 1932-es esztendő második felében csökkent, míg a kommunistáké nőtt. Minden ellenfelük közül a nemzetiszocialisták éppen a kommunistáktól féltek a legjobban, és őket gyűlölték a legszenvedélyesebben. Számtalan utcai és gyűléstermi összecsapásban mutatták meg a kommunisták, hogy ők képesek ökölcsapásra ökölcsapással felelni, lövésre lövéssel – a barnaingesekkel szembe tudják állítani a maguk „barnaingeseit”. Ezért annál rejtélyesebb volt a nemzetiszocialista vezetőknek, hogy az 1933. január 30-át közvetlenül követő kommunista demonstrációk után a Vörös Frontharcosok Szövetsége nem kívánt hasonlóan visszacsapni a kommunista pártot ért masszív erőszakhullámra, még azután sem, hogy a barnaingesek február 22-én kíséret rendőri erőt szerveztek, s a nemzetiszocialista rohamosztagosok a saját kezükbe vették a dolgokat, s felgyülemlett keserűségüket a gyűlölt ellenségen vezették le. Elszigetelt incidensek és civakodások változatlanul előfordultak, s a Vörös Frontharcosokat nem fektette két vállra az országos roham, mégsem volt tapasztalható a kommunista erőszak jelentős megnövekedése, és semmi jele sem mutatkozott annak, hogy valamiféle összehangolt választ készülne adni a kommunista párt politikai bizottságának irányítása alatt.

A kommunisták viszonylagos tétlensége mindenekelőtt arról árulkodott, hogy a pártvezetés úgy hitte, az új kormányzat – a haldokló kapitalizmus utolsó zajos, agonizáló lélegzetvétele – nem tart ki tovább néhány hónapnál, azután össze fog omlani. A párt esetleges betiltásának kockázatától tartva a német kommunisták alaposan felkészültek az akár hosszú idejű illegális vagy féllegális működésre, és persze felhalmoztak annyi fegyvert, amennyit csak tudtak. Tisztában voltak azzal is, hogy a Vörös Frontharcosok nem számíthatnak támogatásra a Szociáldemokrata Párt félkatonai szövetségétől, a Reichsbannertől, amellyel a megelőző években össze-összecsaptak maguk is. A kommunista párt újra meg újra megismételte követelését, hogy alakuljon „egységfront” a szociáldemokratákkal, de ennek semmiféle reális esélye nem volt, hiszen csak úgy lettek volna hajlandók erre a közös frontalapításra, ha a „szociálfasiszták”, ahogy ők nevezték a szociáldemokratákat, feladják politikai függetlenségüket, és a gyakorlatban alárendelik magukat a kommunista párt vezetésének. A párt rugalmatlanul ragaszkodott ahhoz a doktrínájához, hogy a hitleri kormányzat a nagytőkések és a „monopolkapitalizmus” ideig-óráig tartó győzelmének képviselője, és a „német október” eljövételének előhírnöke. Még 1933. április 1-jén is, ezen az efféle proklamációk számára kellően szimbolikus napon (aznap hirdették

ki a nemzetiszocialisták a zsidó üzletek egynapos bojkottját) a Komintern végrehajtó bizottsága a következő határozatot hozta:

A fasiszta terror dacára a németországi forradalmi mozgolódás kikerülhetetlenül egyre hevesebb lesz. A tömegek egyre határozottabban védekeznek majd a fasiszta ellen. A nyílt fasiszta diktatúra megalapítása megrendített minden maradék demokratikus illúziót a tömegekben, felszabadítja őket a szociáldemokraták befolyása alól, és egyre gyorsítja Németország haladását a proletárforradalom felé.⁵⁰

1933 júniusában – ilyen későn tehát – a Német Kommunista Párt központi bizottsága úgy nyilatkozott, hogy a hitleri kormányzat hamarosan összeomlik a belső ellentmondások súlya alatt, és uralmát a bolsevizmus azonnali győzelme követi majd Németországban.⁵¹ A kommunisták tétlensége ezek szerint a kommunista önhittségből fakadt, s abból a fatális illúzióból, miszerint az új helyzet sem jelent igazán aggasztó veszedelemet a párt számára.

A nemzetiszocialista vezetés azonban valami rosszabbat szimatolt: ezek a kommunisták titokban általános népi felkelést szerveznek! A polgárháborútól való félelem, mely 1932 végén, 1933 elején telepedett rá a német politikára, egyik napról a másikra nem szűnt meg, de hát a kommunisták egyfolytában arról szónokoltak, hogy a fasiszta kormányzat megalakítása csak előjátéka az azonnali és megállíthatatlan proletárforradalomnak, ami majd Szovjet-Németországgal váltja fel a burzsoá demokráciát. És a párt mégsem volt hajlandó reagálni még az olyan nyilvánvaló provokációkra sem, mint amilyen a masszív rendőri razzia volt berlini főhadiszállásukon, a Karl-Liebknecht-Hausban február 23-án, és amelynek eredményeképpen „kiderült”, hogy terveket kovácsoltak a forradalmi felkelésre. Minél tovább vártak, annál idegesebb lett a nemzetiszocialista vezetés: valaminek most már csak történnie kell!⁵² Harry Kessler, a műértő gróf szerint jó összeköttetésekkel bíró barátai között az a hír járta, hogy a nemzetiszocialisták megrendezett gyilkossági kísérletet terveznek Hitler ellen, amely aztán igazolhatná a „vérfürdőt”, azaz ellenségeik lekasabolását. Hasonló híresztelések jártak február utolsó hetében. A feszültség hovatovább elviselhetetlenné fokozódott. Hamarosan látványos formában érkezett el a megkönnyebbülés.⁵³

ÉG A REICHSTAG

I

1931 februárjában az ifjú holland építőmunkás, Marinus van der Lubbe hosszú útra indult Közép-Európában, melynek végcélja az általa oly igen csodált Szovjetunió volt. Van der Lubbe 1909 januárjában született Leidenben, s a legmélyebb szegénységben nőtt fel. Részeget apja nem sokkal az ő születése után hagyta el a családot, s az ifjú Lubbe 12 éves volt, amikor az édesanyját is elvesztette. Kőművesnek tanult, így került érintkezésbe a munkásmozgalommal. Csatlakozott a kommunisták ifjúsági mozgalmához, de hamarosan kiderült, hogy a párt szigorú fegyelme és autoritárius szisztémája nagyon ellenére van, s 1931-ben ki is lépett, hogy egy radikális anarchoszindikalista (a munkásönigazgatásra épülő államot propagáló) szervezethez csatlakozzon, mely a „közvetlen akció” szlogent emelte cselekvési vezérelvévé. A látása súlyosan megsérült egy munkahelyi balesetben, nehezen talált újabb munkalehetőséget, a Szovjetunió felé tartó útján rendszerint éjjeli menedékhelyeken és istállóiban húzta meg magát. Csak Lengyelországig jutott mindenesetre, onnét fordult vissza, s 1933. február 18-án érkezett meg Berlinbe. Ott úgy találta, hogy a politikai helyzet egyre reménytelenebb, és a vezető munkáspártok passzivitása teljesen érthetetlen. A nemzetiszocialisták azt csinálnak, amit akarnak, a baloldalt gátlástalanul elnyomják. Legfőbb ideje, gondolta, hogy a mindenkitől elhagyatott munkanélküliek harcba szálljanak a szabadságért és a kenyérért. Minthogy anarchoszindikalista korszaka óta a közvetlen akció híve volt, úgy döntött, tiltakozó gesztust tesz a burzsoá állam és a munkásmozgalom egyre fokozódó elnyomása ellen. A munkanélküliek, ahogy az a munkaközvetítő irodákban tett látogatásai során számára kiderült, oly mélyre merültek az apátiába, hogy még a tiltakozást is képtelenek megszervezni. Valakinek meg kell hát tennie helyettük.⁵⁴

Eszközül a gyújtogatást választotta. Ha látványos kárt okoz az állam intézményeinek vagy valamelyikük székhelyeül szolgáló épületnek, azzal demonstrálhatja, gondolta, hogy messze nem sebezhetetlenek ezek, és spon-tán tömegakciókra veheti rá a munkanélkülieket. Leidenben egyszer már bűnösnek találta a bíróság károkozásért, s a tiltakozás impulzív és rögtönzés-szerű formái sem voltak előtte idegenek, sőt már a holland kommunistákkal is azért szakított, mert előszeretettel folyamodott ezekhez. Most ilyesmire készült Németországban is. A munkanélküliek állami elnyomásának szim-

bólumait vette célba, illetve azt, ami szerinte a régi rendet reprezentálta. Február 25-én Van der Lubbe megpróbálta felgyújtani a berlini Neukölln ke-rület népjóléti irodáját, aztán, felbátorodva, a városházát és az egykori királyi palotát is. Mindhárom kísérlete megghiúsult, mert nyomban felfedezték, de a sajtó alig figyelt fel rájuk. Világos volt, hogy valami drámaibb és jobban előkészített akcióra van szükség. A burzsoá politikai rend – mely szerinte az ő és sok más ifjú munkanélküli életét megnyomorította – legfőbb szimbó-lumát keresve végül úgy döntött, hogy felgyújtja a Reichstagot.⁵⁵

Február 27-én Van der Lubbe minden megmaradt pénzén gyufát és egyéb tűzgyújtó szerszámokat vásárolt. Miután egy darabig figyelte az épületet, hogy a bejutás legjobb útját kiválassza, megvárta, míg leszáll az este, aztán úgy kilenc óra körül behatolt az üres és sötétbe borult Reichstagba. Gyengén-látásából adódó rutinjának köszönhetően a sötétben jobban tájékozódott. Először a büfé bútorait próbálta lángba borítani, de nem járt sikerrel, aztán megtalálta az utat az ülésterembe. Ott a függönyök már könnyebben éghető-nek bizonyultak. A helyiség faborítása hamar lángot fogott, s a tűz jó erőre kapott, miután az ülésterem magas boltozata, mint egy kémény, bőséges léggel táplálta. Eközben Van der Lubbe körbejárt az épületben, hogy to-vábbi tüzeket támasszon. Végül a Reichstag őrei elkapták és letartóztatták. Mire kézre került, az épület már lángokban állt, s a tűzoltóbrigád, bár tüstént kiszállt a helyszínre, nem tehetett egyebet, lerombolta az ülésterem mara-dékát, és megpróbálta megmenteni az épület többi részét.

Az éppen a lángban álló épülettel átellenben, Göring hivatalos reziden-ciáján időző Putzi Hanfstaengl, Hitler bizalmas emberét a házvezetőnő éb-resztette fel, aki az ablakból rámutatott az égő Reichstagra. Hanfstaengl nyomban felhívta Goebbelst, aki először azt hitte, a javíthatatlanul frivol aranyifjú bizonyára tréfál. Putzi azonban közölte, hogy szó sincs tréfáról. Goebbels utána nézett a hírnek, s kiderült, hogy bizony igaz. Nemsokára riasztotta Hitlert is.⁵⁶ A nemzetiszocialista vezetők, Hitler, Goebbels és Göring a helyszínen találkoztak. Rudolf Diels, a porosz politikai rendőrség (nem nem-zetiszocialista) főnöke, a helyszínre először érkező illetékesek egyike már azt találta, hogy emberei nekiláttak Van der Lubbe kikérdezésének:

Meztelen volt a felsőteste, erőteljesen izzadt, és elborította a mocskok. Úgy ült ott előttük vadul zihálva, levegő után kapkodva, mint aki valami nagy dolgot vitt véghez. Diadalmas, vad érzés süttött ennek a sápadt, alultáplált ifjúnak a tüzes tekintetéből. Szemben ültem vele még néhányszor aznap éjjel a kapitányságon, hallgattam zűrzavaros sztoriját. Elolvastam a kom-munista röplapokat, amiket a zsebében hordott. Csupa olyasmi, amit akkoriban minden sarkon osztogattak...

Marinus van der Lubbe őszinte vallomása folytán bennem egy pillanatra sem merült fel, hogy ennek a kis gyújtogatónak, aki őrült mesteriségét oly jól ismerte, segítőtőre lett volna szüksége. Ugyan miért is ne tudta volna akár egy szál gyufával lángba borítani az ülésterem komor, éghető pompáját, a fából ácsolt öreg bútorzatot, a súlyos függönyöket, a szépséges és csontszáraz faburkolatot? És ennek a specialistának a hátizsákja tele volt tűzkeltő szerszámokkal.⁵⁷

A rá következő nyomozás során bőséges dokumentumok kerültek elő, ezek mind megerősítették a fiú történetét, hogy egyedül cselekedett.⁵⁸

Dielst, akit az ülésterem fölötti erkélyre gyűlt nemzetiszocialista vezetők elé rendelték jelentéstételre, ijesztően hisztérikus látvány fogadta. A háború után visszaemlékezve e félelmetes, drámai eseményekre, a következőképpen folytatta beszámolóját:

Hitler mindkét karjával az erkély kőkorlátjára támaszkodott, csöndben bámulta a vörös lángtengert. Mögötte még a tűz első rohamai tomboltak. Ahogy beléptem, Göring sietett felém, hangjában e drámai óra minden felgyülemlett érzelmével: „Ez a kommunista felkelés kezdete! Most fog-nak lecsapni! Nincsen vesztegetni való időnk!”

De Göring nem folytathatta, mert Hitler az egybegyűltekhez fordult. Arca vöröslött az izgalomtól, no meg a kupolában összesűrűsödött hőtől. Úgy kiabált, mint aki szétrobbanni készül, korábban soha nem láttam még ilyen fegyelmetlennek: „Nem lesz több irgalom; aki az utunkba áll, a mészárszéken végzi. A német nép nem értené meg, ha elnézéssel felelnénk! Minden kommunista funkcionáriust ott lövö-tünk agyon, ahol rátalálnak. A kommunista képviselőket még ma fel kell kötni! Aki a kommunistákkal szövetkezik, nyomban le kell tartóztatni. Nem lesz többé kegyelem a szociáldemokratáknak és a Reichsbannernek sem!”

Jelenttem, hogy a kikérdezése alapján ezt a Marinus van der Lubbét gyengeelméjűnek találtam. De ezt nem Hitlernek kellett volna mondanom, ő ugyanis tüstént csúfot űzött az én gyerekes hisztékeségemből: „Ó, zseniális húzás volt, régtől készültek rá. Ezek a bűnözők nagyon szépen kidolgozták az egészet, de elszámították magukat, ugyebár, barátaim! Ezek az ember alatti lények nem is gyanítják, hogy a nép mennyire a mi oldalunkon áll. Egérlyukaikban, ahonnét most előbújni szeretnének, nem hallanak semmit a tömegek lelkesedéséből” – és így tovább.

Megkértem Göringet, hogy engedjen oda, de nem hagyott beszélni. A legmagasabb riadókészültségbe helyezték a rendőrséget, abból pedig

mi következik? A lőfegyverek gátlás nélküli alkalmazása, meg ami még a fegyveres erők riadóztatásából ilyen esetekben következni szokott.⁵⁹

„Őrültkháza”, mondta Diels az egyik alárendeltjének. De akárhogy is, eljött a kommunisták elleni cselekvés ideje.⁶⁰

Néhány órával a Reichstag felgyújtása után rendőri osztagok előásták a fiók mélyéről a párt betiltása esetére hónapokkal, sőt talán évekkel azelőtt előkészített kommunista listákat, autóba és teherautóba pattantak, és neki-indultak, hogy ágyukból felkeltve begyűjtsék őket. A kommunistáknak száz képviselőjük volt a Reichstagban, ezerszámra hivatalnokaik, adminisztrátoraik, szervezőik és aktivistáik más törvényhozó testületekben. A listák egy része már elavult, az idő előtti és ötletszerű akciónak azonban így is sikerült meglehetősen számban foglyokat gyűjtenie, akik egyébként elmenekülhetek volna, egyszersmind elszalasztott sokakat, akiket éppen nem találtak otthon. Négyezer embert tartóztattak le. Diels és a rendőrség csöndben túltette magát Göring utasításán, miszerint egyszerűen agyon kell lőni őket.⁶¹ Miközben ez a nagyszabású művelet zajlott, Göring tanácsadója, Ludwig Grauert jelent meg a színen. Grauert korábban elnöke volt az Északnyugati Német Acél- és Vasipari Munkaadók Szövetségének (Norddeutsche Arbeitgeberverband der Eisen- und Stahlindustrie), s épp nemrégiben nevezték ki a porosz belügyminisztérium rendőrségért felelős államtitkárának. Politikai hajlandósága szerint nacionalista volt, s most azzal a javaslattal állt elő, hogy hozzanak a rendkívüli helyzetre tekintettel rendeletet, ami jogi fedezetet nyújt a letartóztatásokra, illetve a kommunisták részéről várható erőszakos cselekmények kezelésére. Egy törvénytervezet már február 27-én, még a tüzeset előtti a kabinet elé került – benyújtója az ókonzervatív igazságügy-miniszter, Franz Gürtner volt, aki a kormány egyéb konzervatív tagjaihoz hasonlóan lelkesen támogatta a szerintük pusztán a kommunisták és a szociáldemokraták miatt megrendült közrend helyreállítására irányuló drákói intézkedéseket. Gürtner az állampolgári jogok szigorú korlátozását javasolta, és pedig a kommunisták által szervezendő általános sztrájk megelőzésére. Az efféle akcióra felhívó buzdítás ezután hazaárulásnak volt minősítendő, melynek büntetése halál.⁶² Az új helyzet azonban túlhaladottá tette a javaslat kereteit.

Wilhelm Frick, a birodalmi belügyminisztérium nemzetiszocialista minisztere Grauert tervezetében meglátta a lehetőséget, hogy hatáskörét kiterjessze a tagállamokra, s egy rendkívül fontos, 2-es számot viselő új záradékot illesztett hozzá, mely felhatalmazza a kormányt (és nem az elnököt), hogy beavatkozzon, körülbelül úgy, mint Papen tette Poroszországban 1932-ben. A tervezet ezenfelül – az 1920-as évek elején a rendkívüli állapo-

tokra vonatkozó törvényhozás vitáiból merítve – a weimari alkotmány számos – különösen a szólásszabadságot, a sajtószabadságot, a gyülekezési szabadságot és a szervezkedési jogot érintő – szakaszát felfüggeszteni javasolta. Indítványozta a rendőrség felhatalmazását, hogy „védőőrizetbe” vegyen bárkit, éspedig korlátlan időre, bírósági parancs nélkül, szemben minden korábbi törvénnyel és rendelettel, melyek csak korlátozott időre engedték meg a letartóztatást, és azután a bíróság elé utalták az ügyet. Ezen intézkedések, melyeknek többségét számos alkalommal fontolgatták már korábban is, a közszolgálat magasabb berkeiben általános támogatást élveztek. De az ötlet kiagyalói most tovább léptek minden korábbinál. Hitler, amikor február 28-án délelőtt tizenegy órakor bemutatta kormányának a rendelettervezetet, emlékeztette konzervatív kollégáit, hogy a koalíciónak kezdettől a kommunisták megsemmisítése a célja: „Most elérkezett a konfrontáció lélektanilag alkalmas pillanata. Nincs okunk tovább várni.”⁶³

Hitler világossá tette, hogy kíméletlenül szándékozik eljárni, s kevés tekintettel lesz a törvényesség nüanszaira. A kommunisták elleni harc, mondta, „nem függhet holmi törvényességi megfontolásoktól”. Meglebegtette a kormányban ülő társai előtt a közeli választásokon aratandó elsőprő győzelem vonzó lehetőségét, melynek alapja a kommunista párt, azaz Németország harmadik legnagyobb pártjának betiltása lehet, valamint az a riadalom, amit a közvéleményben a gyújtogatási eset keltett.⁶⁴ Göring szólalt fel másodikként, kijelentve, hogy Van der Lubbe röviddel azelőtt, hogy a Reichstagba behatolt volna, együtt látták kommunista vezetőkkel, többek között Ernst Torglerrel. A kommunisták, mondta, nem csupán a középületek elpusztítására törnek, hanem „megmérgezni készülnek a közkonyhákat”, valamint túsul ejteni a kormánytagok családtagjait, feleségét és gyermekeit. Nemsokára, mondta, részletes bizonyítékok lesznek a kezében arról, hogy a kommunisták robbanóanyagokat halmoztak fel, mert szabotázs-kampányra készülnek az elektromos művek, a vasút „és más, az élet fenn-tartása szempontjából fontos nagy közintézmények ellen”.⁶⁵

A kormány – miután túltette magát Papennek a 2-es záradékkal kapcsolatos aggályain – elhatározta, hogy benyújtja a rendelettervezetet Hindenburgnak, aki alá is írta, bár ezzel hatalma jelentős részét átruházta a hitleri kabinetre. A rendelet azonnal hatályba lépett. Az első paragrafus felfüggesztette a weimari alkotmány néhány kulcsfontosságú szakaszát, és a következőképpen rendelkezett:

Így a személyi szabadság, a szólás- és vélemény szabadság, a sajtószabadság, valamint a gyülekezési és szervezkedési jog korlátozása, a levélbeli, távirati és telefonos érintkezés bizalmas kezelésének felfüggesztése,

rendkívüli házkutatási parancsok kiadása, javak elkobzása és a vagyonkezelési jogok korlátozása az egyéb törvényes előírások határain túl is lehetséges lesz.

A második paragrafus felhatalmazta a szövetségi kormányt, hogy a tagállamok kormányzását vonja a maga hatáskörébe, amennyiben a közrendet veszély fenyegeti. Ez a két paragrafus, mely „további rendelkezésig érvényes”, biztosította a törvényességi fügefalevelet mindarra, ami a következő néhány hónapban megtörténhetett.⁶⁶ A nemzetiszocialisták immár sietve hozzáláthattak a hatalom megszerzéséhez.

II

A Reichstag felgyújtása után hozott rendelet sortűzszerű propagandaroham kíséretében indult útjára: Göring és a nemzetiszocialista vezetés drasztikus képet festett a gáztettekkel, erőszakos cselekményekkel kísért fenyegető „német bolsevik forradalomról”. A propaganda nem maradt hatástalan. A középosztálybeli átlag német polgárok, mint Luise Solmitz is, reszkette gondoltak a szörnyű végzetre, amit Németország csak hajszálnyira került el, és mély benyomást tettek rájuk a gyáva kommunista összeesküvés Göring által „százszámra” előállított bizonyítékai.⁶⁷ Kétszáznál is több távirat ostromolta az igazságügy-minisztériumot helyi nemzetiszocialista pártszervezetek részéről, követelték, hogy ezeket az „ember alatti lényeket”, akiknek a „démoni, pusztító terve” azzal fenyegette „házánkat, hogy véráztatta romhalmazzá” lesz, nyomban agyon kell löni vagy nyilvánosan fellógatni a Reichstag épülete előtt. „Semmisítsék meg a vörös bűnözők bandáját, az utolsó emberig!” – így hangzott sokfelől a kívánság, s egyes nemzetiszocialista hivatalnokok abbéli félelmüknek adtak hangot, hogy a közrend nem tartható fenn, amennyiben a főbűnösöket nyomban ki nem végzik.⁶⁸ A goebbelsi propaganda most szabad levezetést engedett a barnaingesek kommunista ellenfeleik iránt felgyülemlett haragjának. A rohamosztagosok, akik a rendőri segéderővé minősítés óta gyakorlatilag büntethetetlennek vélték magukat, már eddig is erőszakos cselekedetekkel enyhítették feszültségükön, de ez volt a perc, amire igazán vártak. Egyikük később ezt írta az 1933. február 28-a után történekről:

Fel voltunk készülve, tudtuk, mi a célja ellenségeinknek. Egy kis mozgékony osztagot állítottam össze csapatom legmerészebb tagjaiból. Éjszakaról éjszakára virrasztottunk. Kié lesz az első csapás? Aztán eljött az

ideje. Kigyúlt a jelzőtűz Berlinben, s azután országszerte. Végre kiadták a megkönnyebbülést hozó parancsot is: „Hajrá!” És mi rohamoztunk. Nem csak a „vagy te, vagy én”, „vagy mi, vagy ők” tisztán emberi indulata fűtött minket, számunkra ez azt jelentette, hogy egyszer és mindenkorra letörölhetjük a kéjes vigyort ezeknek a gyűlöletes, gyilkos bolsevikoknak a pofájáról, és megvédhetjük Németországot a féktelen hordák véres terrorjától.⁶⁹

Ezúttal azonban a barnaingesek hozták rá ellenségeikre Németország-szerte a „féktelen hordák véres terrorját”. Erőszakosságuk a régtől táplált gyűlölet kinyilvánítása volt, akcióik a „marxisták” és kommunisták – gyakran személyes ismerőseik – ellen irányultak. Nem volt összehangolt tervük, se további céljuk azon felül, hogy fizikailag kitöltsék iszonyú dühüket azokon, akiktől féltek és akiket gyűlöltek.⁷⁰

A barnaingesek és a rendőrség tényleg fel lehetett készülve, kommunista ellenfeleik pedig véstesen felkészületlenek voltak. A kommunista párt vezetését váratlanul érték február 27-e és 28-a eseményei. Az általános vélemény közöttük az volt, hogy ezzel csak a viszonylag elviselhető elnyomásnak egy olyan korszaka kezdődik, amelyet már sikeresen átvészelték 1923-ban és 1924-ben. Ez alkalommal azonban valami nagyon más következett. A rendőrség mögött ott nyomultak a barnaingesek, teljes vadságukban. A pártvezetés március 3-án letartóztatta titkos charlottenburgi központjukban, Berlinben, Ernst Thälmann is, egykori elnökjelöltjüket. Ernst Torgler, a párt parlamenti frakcióvezetője még február 28-án feladta magát a rendőrségnek, hogy visszautasíthassa a kormány vádaskodását, miszerint ő és a pártvezetés rendelte el a Reichstag épületének felgyújtását. A prominens párttagok közül Wilhelm Pieck már tavasszal elhagyta az országot, Walter Ulbricht, a berlini pártvezető csak ősszel. Mindent elkövettek, hogy a politikai bizottság más tagjait is kicsempésszék a határon túlra, de sokukat letartóztatták a menekülés előtt. A kommunista párt szervezeteit országszerte felmorzsozták, hivatalaikat elfoglalták, aktivistáikat őrizetbe vették. A rohamosztágosok rendszerint magukkal vitték minden pénzt, amire rá tudták tenni a kezüket, kifosztották a kommunista párt tagjainak otthonát, begyűjtötték értékeiket – a rendőrség ezenközben biztosította a helyszínt. A letartóztatási hullám hamarosan az eredetileg tervezettnél messze magasabbra csapott. Március 15-ére tízezzel vettek már őrizetbe kommunistákat, a hivatalos iratok szerint egyedül a Rajna- és a Ruhr-vidéken 8000 embert tartóztattak le 1933 márciusában és áprilisában. A pártfunkcionáriusok nem tehettek egyebet: elismerték, hogy „visszavonulásra” kényszerültek, de határozottan kijelentették, hogy „rendezett visszavonulásról” van szó. Valójában,

amint Pieck elismerte, hónapok leforgása alatt a helybéli pártfunkcionáriusok nagy része már nem tudott tevékenykedni, s a párttagság „közkatonaik” sorában is sokakat hallgattatott el a terror.⁷¹

Hitler attól tartott, hogy ha az egész kommunista pártot törvényen kívülre helyező rendeletet fogadtat el, azzal erőszakos reakciót vált ki, ezért inkább egyenként bánt el a kommunistákkal mint bűnözőkkel, akik törvénytelen akciókra készültek, és ezért most szembe kell nézniük a következményekkel. Így a német közvéleményt meg lehetett nyerni, hogy tolerálja, sőt akár támogassa a Reichstag égését követő letartóztatási hullámot, és ne tartson attól, hogy ezt a többi politikai párt törvényen kívül rekesztése követi. Ezért tették lehetővé a kommunista pártnak az 1933. március 5-i választáson való részvételt, tekintet nélkül arra a körülményre, hogy képviselőjelöltjeik közül igen sokan vagy letartóztatásban voltak, vagy elmenekültek az országból, és hogy esélye sem volt annak a 81 képviselőnek, akit mégis megválasztottak, elfoglalni a székét; sőt, amint a rendőrség tudomására jutott a tartózkodási helyük, őket is letartóztatták. A párt választási részvételének engedélyezésével Hitlernek és miniszter társainak az volt a céljuk, hogy meggyengítse a szociáldemokratákat. Ha a kommunista képviselőjelölteket nem engedték volna elindulni, sok választójuk valószínűleg a szociáldemokratákhoz pártolt volna át. Az utóbbiakat tehát így megfosztották a támogatásnak ettől a forrásától. Még március vége felé sem érzett erőt a kormány a kommunista párt formális betiltásához, ugyanakkor – a meggyilkoltakat, félig agyonvertéket, rögtönzött kínzókamrákba és börtönök mélyére vetetteket ezúttal nem számítva – sok pártfunkcionárius ellen (különösen ha a rendőrség tartóztatta le őket, és nem a barnaingesek) a törvényes büntetőbíróóságokon indítottak eljárást.

Pusztán a párttagság nem számított véteknek, de a rendőrtisztek, ügyészek és bírák túlnyomó többsége konzervatív érzületű volt, s a kommunista pártra mindig is úgy tekintettek, mint veszedelmes, hazaáruló, felforgató szervezetre – különösen a weimari köztársaság első évei óta, a berlini spartakista (januári) felkelés, a „vörös terror” és a müncheni túszyilkosságok fényében. Nézeteikben csak megerősítették őket a Vörös Frontharcosok erőszakos utcai cselekményei, legújabbán pedig az, amit a Reichstag tüzéről gondoltak. A kommunisták felgyújtották a Reichstagot, a kommunisták tehát hazaárulók. Alkalmanként még ennél is halálosabb okoskodással éltek, egyes esetekben például a bíróság úgy érvelt, hogy mivel a kommunista párt immár nem képes politikai céljai érdekében a német alkotmányt parlamenti eszközökkel megváltoztatni, nyilván erőszakkal készül ugyanerre – az pedig hazaárulással felérő bűncselekmény –, és minden tagja kétségkívül ezen fáradozik. Egyre inkább úgy kezelték tehát a párttagságot is – 1933. január

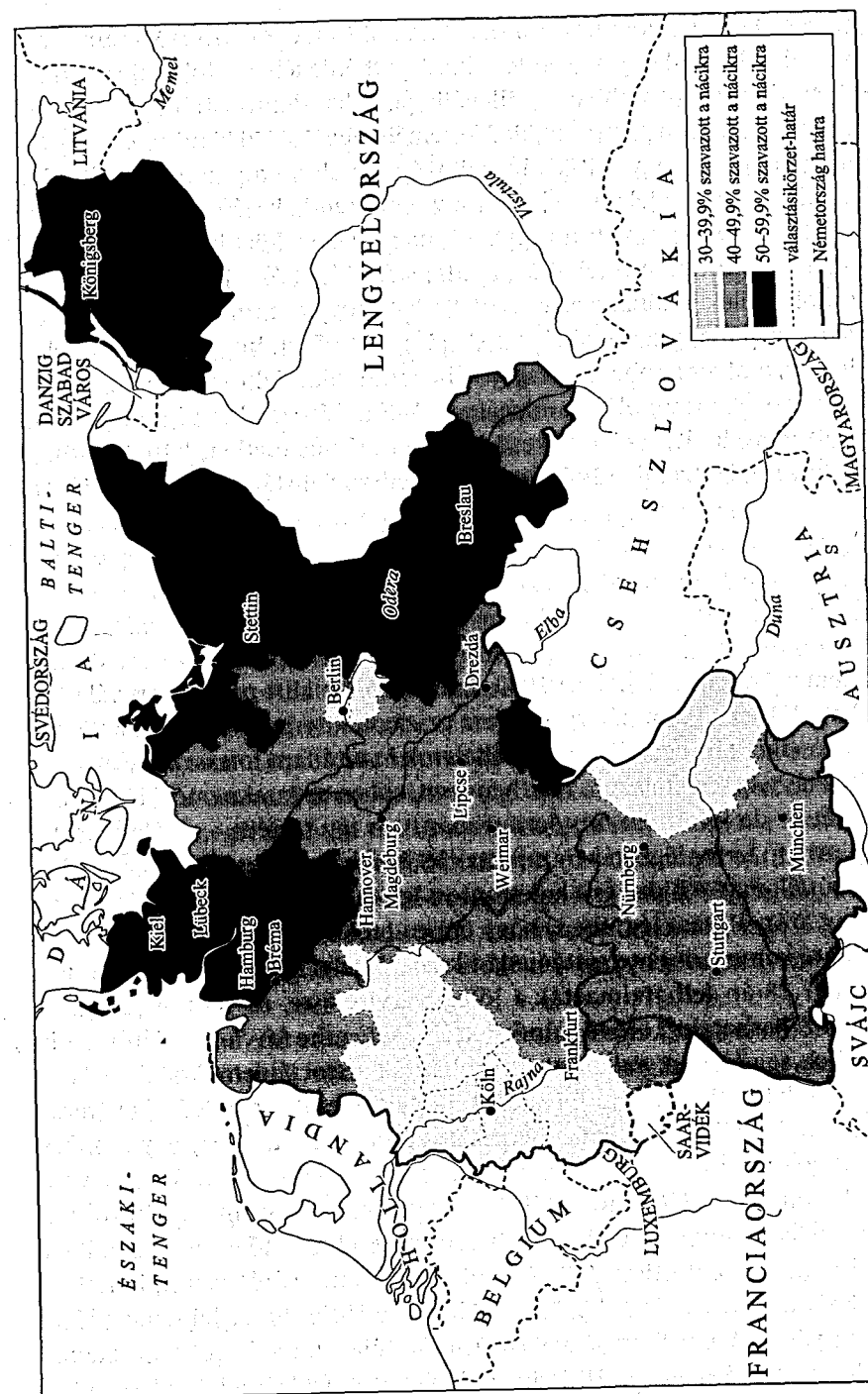
30-a után, de néhány esetben már azelőtt is –, mint hazaárulással felérő tény. 1933. február 28-ától a Kommunista Párt gyakorlatilag törvényen kívülre lett, minden szempontból, éppen csak formálisan nem, azután március 6-ától, a választásokat követő naptól immár minden tekintetben.⁷²

Hitler rohamosztágosai február 28-a után tehát napok alatt megtisztították az utcákat a kommunistáktól, frissen élvezett fölényükkel immár uralták a városokat, és a leggátálatalanabb és legrémisztőbb módon parádéz-
tak. A porosz politikai rendőrség feje, Rudolf Diels utóbb beszámolt róla, hogy az SA – nem úgy, mint a kommunista párt – készen állt a hatalom átvételére:

Nem volt szüksége egységes vezetésre. A csoportok „vezérkara” példát mutat, de parancsot nem ad. Azért az SA rohamosztágosai szigorú operációs terv szerint működtek a város kommunista negyedeiben. Azokban a márciusi napokban minden SA-legény „az ellenség sarkában” volt, mindegyikük tudta, mit kell tennie. A rohamosztágosok megtisztították a kerületeket. Nemcsak azt tudták, hol lakik az ellenségük, régen tudták azt is, hol vannak a rejték- és gyülekezőhelyeik... Nemcsak a kommunisták voltak veszélyben, de mindenki, aki egy szót is szólt valaha Hitler mozgalmá ellen.⁷³

Barnaingesosztágosok elrabolták a zsidó, szociáldemokrata vagy szakszervezeti tulajdonban lévő autókat, teherautókat, de kaptak is ilyesmit „ajándékba” a védelmet áhító üzletemberektől. Körbemasíroztak Berlin főbb útvonalain, lengették a fegyvereiket, lobogtak a zászlók, büszkén hirdetve mindenkinek, ki is itt az úr. Hasonló jelenetek zajlottak országszerte a nagyobb és kisebb településeken. Hitler, Goebbels, Göring és a többi nemzetiszocialista vezető közvetlen befolyással nem volt ezekre a történésekre, de hát mégiscsak ők „engedték el a pórázról” az SA-t, amikor a nemzetiszocialista rohamosztágosokat az SS és a Frontharcosok mellett rendőri segéderővé minősítették február 22-én, ráadásul általános és több mint hallgatólagos jóváhagyásukat adták a ténykedésükhöz az újra meg újra ismétlődő erőszakos szónoki kirohanásaikkal a „marxisták” és effélék ellen.

Megint csak egy dialektikus folyamat zajlott, mint akkor, amikor a nemzetiszocialistáknak az utcai erőszak miatt még gyakran kellett a rendőrség ellenségességével és bűnvádi eljárásokkal számolniuk: a vezetés szélsőséges, de a konkrétumokat mellőző szólásokban bejelenti, hogy itt „tenni kell végre valamit”, a párt alsóbb soraiban és társult félkatonai szervezeteiben pedig az üzenetet a maguk konkrét és erőszakos módján cselekvésre váltják. A nemzetiszocialista párt egy belső dokumentuma később megemlékezett róla, hogy az akciók szervezésének ez a „félszavakból is értjük egymást” jellege már az 1920-as években szokásossá lett. Ekkoriban szokta meg a párt

Nemzetiszocialisták a parlamentben, 1933. március

egyszerű tagsága, hogy vezetői utasításaiból többet olvasson ki, mint amit a szavak tulajdonképpen jelentettek. „A párt érdekében – folytatja a forrás – sok esetben (pontosabban az illegális politikai demonstrációk esetében) az a szokás, hogy a parancsot kiadó személy nem mond ki mindent, egyszerűen csak jelzi, hogy mit kíván voltaképpen elérni a paranccsal.”⁷⁴ A különbséget most az jelentette, hogy a vezetés rendelkezésére álltak az állam erőforrásai, és képes volt meggyőzni (nagyjából) a közhivatalokat, a rendőrséget, a büntetés-végrehajtási rendszer felelőseit és a jogászokat – szinte az utolsó lélekig konzervatív érzületűek –, hogy a munkásmozgalom erőszakos eltiprása igazolható lépés. Meg is győzte őket, hogy ne csupán félreálljanak, amikor a rohamosztagosok bevonulnak valahová, hanem aktívan segítsék őket a rombolás munkájában. A döntéshozatal és végrehajtás fent vázolt metódusát az elkövetkező időkben számos esetben láthatjuk majd alkalmazni, legszembetűnőbben a nemzetiszocialisták zsidópolitikájában.

III

A nemzetiszocialistáknak az 1933. március 5-ére kiírt parlamenti választásokat előkészítő kampánya az egész országra kiterjedt.⁷⁵ Immár az ő erőfeszítéseiket támogatták a nagyvállalatok és az állam forrásai, így az egész választás teljesen átalakult. Northeimben, ebben az északnémet kisvárosban például – de jóformán mindenütt másutt is így történt – a választások a tapintható terror légkörében zajlottak le. A helyi rendőrséget kivezényelték a vasútállomás, a hidak és a kulcsfontosságú intézmények védelmére, a kormány azon állítása jegyében, hogy éppen ezek vannak leginkább kitéve a várható kommunista terrortámadásoknak. A helyi rohamosztagosokat már február 28-án felhatalmazták a löfgyverviselésre, március 1-jén pedig kiegészítő karhatalmi erővé minősítették őket, mire látványos járőrözésbe kezdtek az utcákon, valamint megrohanták a szociáldemokraták és kommunisták házait, azzal vádolva őket, hogy a becsületes polgárság vérének ontására készülnek. A nemzetiszocialista újság megírta, hogy egy munkást letartóztattak, mert a szociáldemokraták választási prospektusát osztogatta; az ilyesmi a szociáldemokraták és a kommunisták számára tiltott tevékenységnek minősül, jelentették be. Az ellenzék vezető erőinek elhallgatása után a nemzetiszocialisták a piactéren hangszórókat telepítettek, és ezekből március 1. és 4. között minden este Hitler beszédei harsogtak az egész városközpontban. A választás előestéjén hatszáz rohamosztagos, SS-legény, Frontharcos és Hitlerjugend-tag tartott fátylás felvonulást a váro-

son át, s végül a városi parkban meghallgatták a Hitler-beszéd rádióközvetítését – ami ugyanakkor a városközpont négy másik pontján is zengett. Fekete-fehér-vörös zászlók lepték el a főbb utcákat, lógtak az üzletekben, irodákban. Ellenzéki propagandának nyomát sem lehetett látni. A választás napján – vasárnap – a barnaingesek és az SS-legények fenyegetően masíroztak az utcákon, a párt és a Frontharcosok motoros transzportokat szerveztek, hogy a választókat a szavazófülkékhez szállítsák. A terror, az elnyomás és a propaganda hasonló kombinációját mozgósították mindenütt másutt is az országban, a kisebb-nagyobb településeken.⁷⁶

A Reichstag-választások eredményének közzétételekor nyilvánvaló lett, hogy a taktika meghozta a gyümölcsét. A koalíciós partnerek, a nemzetiszocialisták és a nacionalisták együtt megszerezték a szavazatok 51,9%-át. „Hihetetlen számok! – triumfál Goebbels 1933. március 5-én a naplójában. – Úgy tűnik, feljutottunk a csúcsra.”⁷⁷ Közép-Frankföldön egyes választókerzetekben a nemzetiszocialisták 80%-nál is többet értek el, és néhány schleswig-holsteini körzetben a párt kis híján az összes szavazatot begyűjtötte. A pártvezetők öröme azonban nem volt helyénvaló. A masszív erőszakhullám és a megfélemlítés ellenére maguknak a nemzetiszocialistáknak mindössze a szavazatok 43,9%-át sikerült megszerezniük. A kommunisták, noha nem kampányolhattak, és a jelöltjeik vagy rejtőzködtek, vagy éppen séggel letartóztatásban voltak, így is megszerezték a szavazatok 12,3%-át, s ezzel előző eredményükhöz képest kevesebbet veszítettek, mint várni lehetett volna, a szociáldemokraták pedig, akik szintén elszenvedői voltak a széles körű megfélemlítési manővereknek, és a kampányukat is megzavarták, csak alig szerepeltek rosszabbul, mint 1932 novemberében, 18,3%-nyi szavazattal. A Centrum Párt többé-kevésbé tartotta magát 11,2%-nál, noha szavazói egy részét délen elhódították a nemzetiszocialisták, más – immár kis – pártok pedig megismételték az előző novemberi eredményeiket, alig némi változással.⁷⁸

Tizenhétmillió ember szavazott a nemzetiszocialistákra, s további 3 millió a nacionalistákra. A választásra jogosult állampolgárok száma azonban kis híján elérte a 45 milliót. Közel 5 millió kommunista, több mint 7 millió szociáldemokrata és 5,5 millió centrum párti szavazat tanúsította, hogy a nemzetiszocialistáknak a féldiktatorikus közállapotokban sem sikerült a szavazók egyszerű többségét megnyerniük.⁷⁹

Sőt az 1920-as évek vége óta, azaz azóta, hogy jelentős erővé nőtték ki magukat a választásokon, szövetségi szinten egyszer sem sikerült abszolút többséget szerezniük, de a tagállamokban sem. Ráadásul az a többség, amit most koalíciós partnerükkel, a nacionalistákkal együtt sikerült megszerezniük 1933 márciusában, messze elmaradt attól a kétharmadtól, amire az

alkotmánymódosításhoz a Reichstagban szükség lett volna. A választások mindenestre világossá tették, hogy közel kétharmadnyi szavazó – a nemzetiszocialistáké, a nacionalistáké és a kommunistáké – nyílt ellensége a weimari demokráciának. Ugyancsak sokan szavaztak olyan pártokra, elsősorban a Centrum Pártra és annak déli szövetségesére, a Bajor Néppártra, melyek hűsége a köztársaság iránt elenyészett, és amelyek befolyása tulajdon választóköreikben komolyan erodálódott. 1919-ben a választók háromnegyede állt a weimari koalíciós partnerek mögött. Alig tizennégy esztendő elég volt ahhoz, hogy a helyzet éppen az ellenkezőjére változzon.⁸⁰

Az erőszakhullám újabb magaslatoakra csapott a március 5-i választások után. A kelet-poroszországi Königsbergben például az SA egyszerűen megrohanta a szociáldemokraták főhadiszállását a választások utáni éjszakán, megsemmisítették, amit ott találtak, és a helyszínen rögtönzött kínzókamrákat alakítottak ki, ahol utóbb olyan súlyosan ütlelték Walter Schützöt, a Reichstag kommunista alelnökét, hogy belehalt sérüléseibe. A szakszervezetek irodáit feldúlták, elkobozták az írógépeket, lebontották a berendezést, ellopták a készpénzt és felgyújtották az iratokat.⁸¹ Wuppertalban egy barnainges-különítmény kiráncigálta Heinrich B. egykori kommunista munkást otthonából – holttestét másnap egy veteményesben találták meg. Április 1-jén ugyanazon kerületben nyolc rohamosztagos körülvette August K. 62 éves munkást, a helybéli kommunista pártszervezet zenekarának vezetőjét, útban hazafelé, golyót eresztettek belé, és halálosan megsebesítették.⁸² A szociáldemokratákat is súlyos veszteségek érték. Március 9-én Wilhelm Sollmannt, a Reichstag szociáldemokrata alelnökét, a párt prominens kölni vezetőjét támadták meg barnaingesek és SS-legények az otthonában, megverték, elhurcolták a nemzetiszocialista párt helybeli központjába, két órán át kínozták, ricinusolajat és vizeletet itattak vele, mire megérkezett a rendőrség, és elszállította egy börtönkórházba, hogy ellássák sérüléseit. Március 13-án barnaingesek Braunschweigben arra kényszerítették a szociáldemokrata városi tanácsnokokat és tagállami parlamenti képviselőket, hogy „önként” mondjanak le mandátumukról, s az egyiküket, aki erre nem volt hajlandó, addig verték, amíg élet volt benne. Ekkortól a nemzetiszocialisták már a szociáldemokraták pártirodáit is megrohamozták készpénzért és egyéb ingóságokért. A chemnitzi szociáldemokrata sajtó fejt, Georg Landgrafot március 13-án agyonlőtték, miután nem volt hajlandó elárulni egy barnaingesbandának, hogy hol tartják a párt pénzt. Az ilyesmi ellen tiltakozni, ha egyáltalán lehetett, igen nehéz volt, mert minden szociáldemokrata újságot március elejétől két hétre betiltottak – s lejártakor a rendeletet megújították újabb tizennégy napra, és így tovább, amíg gyakorlatilag állandóvá lett a tilalom.⁸³

A fosztogatások nem kerültek el a rendőrség tisztességesebb vezetőinek figyelmét. 1933. április 19-én például a hesseni rendőrőrkapitány a rendőrkapitányságoknak és helyi hatóságoknak megküldött körlevélben ítélte el a marxista szervezetek rohamoszerű fosztogatását – elvittek hangszereket, tornaszereket, sőt ágyakat is, nyilvánvalóan a fosztogatók privát használatára.⁸⁴ Hamarosan erőfeszítések történtek a helyzet rendezésére, felállították a betiltott pártok és szervezetek javait kezelő intézményeket, nem utolsósorban azért, mert e javak között volt olyan is, ami az éppen munkanélküli egykori tagok támogatására szolgált; de mire mindezt megszervezték, sok pénz és egyéb tűnt el a barnaingesek kezén. 1933. május 26-án végül törvényt hoztak, mely a (formálisan egyébként még mindig legális) Kommunista Párt javait a tagállamoknak juttatta.⁸⁵ Mindeme felfordulások közepette nem egy rohamosztagos arra is felhasználta az alkalmat, hogy régi személyes elszámolnivalóit törlessze. Wuppertalban például bizonyos Friedrich D.-t az ágyából ráncigált ki hajnali négykor egy csapat barnainges Puppe SA-hadnagy parancsnoksága alatt. Holttestét két nappal később találták meg. Azért ölték meg, mert viszonya volt Puppe húgával, s Puppe egy ideje már szeretett volna véget vetni a dolognak. Az aljas gyilkosságért a hadnagyot nem állították bíróság elé. De a barnaingesek maguk se voltak biztonságban: egy régi hű nemzetiszocialistát, Karl W.-t, letartóztattak, megverték és megkínóztak, mert a barnaingesek wuppertali vezetőjét sikasztással és korrupcióval vádolta meg – és ez nem az egyetlen ilyen eset, aminek nyoma van ebből az időből. A Wuppertalban történetekhez hasonló az ország más részeiben számszámra fordultak elő.⁸⁶

A napról napra növekvő (1933 nyarára már kétmillió) taglétszámú barnainges-szervezet erőszakkampánya teremtette meg a nélkülözhetetlen alapot a tagállamok politikájának összehangolásához, azoknak az elveknek a mentén, melyeket Papen előző nyári poroszországi hatalomátvételekor a gyakorlatban már kipróbált.⁸⁷ Az alkotmánybíróság azt a hatalomátvételt részben illegálisnak mondta ki, s a Papen által elmozdított szociáldemokrata kormány sikernek könyvelhette el, hogy a Bundesrat, a Reichstag tagállamokat reprezentáló felsőháza útját állta a birodalmi kormány intézkedéseinek. A hitleri kabinet 1933. február 6-án sürgősségi rendelettel felszámolta a helyzetet, de Poroszország új, nemzetiszocialista képviselői a Bundesrat február 16-i összeülésekor azzal szembesültek, hogy a mandátumukat mindaddig nem fogadják el, míg az alkotmánybíróság nem dönt. A Bundesrat azonban időközben úgy döntött, hogy nem ül össze többé, míg a jogi helyzet nem tisztázódik, s az így keletkezett hiátust a barnaingesek és a nemzetiszocialista párt helyi szervezetei töltötték ki, alulról „koordinálva” a tagállamok kormányzatait. A szövetségi államok többségét kisebbségi

kormány irányította (a törvényhozó testületek munkája ekkorra már jóformán teljesen lehetetlenné vált), s a legitimitás híján szimbolikus ellenálláson kívül egyébre nem volt módjuk. 1933. március 6. és 15. között nemzeti-szocialista rendőrök és az SA, illetve az SS „kisegítő rendőri” egységei a hivatalokra mindenütt horogkereszteket aggattak. Ezt a súlyosan jelképes gesztust a tagállamok kormányának miniszterei többnyire vagy eltűrték, vagy még helyeselték is, mert megfélemlítették őket a rohamosztagosok masszív menetoszlopainak végeérhetetlen demonstrációi a kormányhivatalok előtt. A tiltakozó miniszterek vagy lemondtak, vagy a barnainges-különítmények házi őrizetbe helyezték őket. Frick birodalmi belügyminiszter ezek után birodalmi megbízottakat (Reichskommissar) nevezett ki, akik elmozdították posztjukról a rendőrfőkapitányokat, és nemzetiszocialistákat állítottak a helyükbe, és a tagállamok választott kormányának minisztereit is felváltották a maguk jelöltjeivel. Csak Hamburgban, Württembergben és Hessenben alakított a tartományi parlament – kommunista képviselők híján és a szociáldemokraták távolmaradásával – új koalíciós kormányt, kizárólag nacionalista és nemzetiszocialista miniszterekkel. Ilyen körülmények között tartották meg március elején a tagállamokban az állami választásokat (a legfontosabb a március 12-i poroszországi volt), jóformán értelmetlenül.⁸⁸

A „Vasfront” összefogás szociáldemokrata kötődésű félkatonai tagszervezete, a Reichsbanner működését eddigre már megbénította a rendőrség, még februárban elfoglalták sok irodájukat; március elején, közvetlenül a választások után pedig a tagállamok kormányai tiltó rendeleteket hoztak, a szervezet vezetőit letartóztatták, sorra oszlatták fel magukat a helyi szervezetek, hogy elkerüljék a további üldöztetéseket. Ebben a légkörben a szociáldemokraták egy sor vezére – Otto Braun és Albert Grzesinski például – elmenekült az országból, hogy elkerülje a letartóztatást vagy még annál is rosszabbat.⁸⁹ A Reichsbanner vezetője, Karl Hölder mann május 2-án emigrált. A szociáldemokrata vezérkar megpróbálta elérni Göringnél, hogy vonja vissza újságjaik betiltását, de azt a választ kapták, hogy addig szó sem lehet róla, míg a külföldi szocialista sajtó be nem szünteti „kampányát” a Birodalom kormánya ellen. Annak jeleként, hogy milyen kévéssé értették még a nemzetiszocialisták működését, a szociáldemokraták több európai országot körbeutaztak, hogy megmagyarázzák a helyzetet. A Szocialista Munkás-internacionálé (a II. Internacionálé utódja, 1923 és 1940 között működött a Kominternnel szemben álló szervezetként) a nemzetiszocialista terrort erőteljes szavakkal elítélő nyilatkozattal felelt („Németország zsarnokai nap nap után követik el kimondhatatlan és förtelmes rémtetteiket”), majd felhívták a kommunistákat a közös cselekvésre. Göring megbékítésére Otto Wels német szociáldemokrata vezető tett egy hasztalan kísérletet: lemondott

az Internacionálé végrehajtó bizottságában elfoglalt helyéről.⁹⁰ Az efféle taktikai engedmények, mint az sejthető volt, még csak nem is fékezték a rezsimnek a baloldal elnyomására irányuló erőfeszítéseit.⁹¹

A kommunisták és a szociáldemokraták – együtt – a választók közel egyharmadát képviselték, mégis jóformán ellenállás nélkül hagyták felmorzsolni soraikat. A kormány országos fellépésre is képes volt ellenük, mert a Reichstag tüzét követő rendelet felhatalmazta arra, hogy a szövetségi államok szuverenitásán átlépve intézkedjen, precedensként használva a Papen-féle akciót, amelynek során az előző nyáron elmozdították a kisebbségi szociáldemokrata porosz kormányt. Ennél korábbi példa is akadt: Ebert köztársasági elnök ugyanezt tette 1923-ban Szászország és Thüringia baloldali kormányával. Az állítólagos kommunista fenyegetés, mely ezeket az eljárásokat igazolta, nem volt különösebben komoly sem 1923-ban, sem tíz évvel később. Az a zaklatottság, ami a közállapotokat 1933-ban jellemezte és hivatkozási alapja volt a rendkívüli állapotok kihirdetésének, túlnyomórészt a nemzetiszocialisták tulajdon ténykedésének volt köszönhető. A tagállamok ilyen sürgős megzabolázására nem utolsósorban éppen azért támadt igény, mert korábbi kormányaik vészhelyzeti jogosítványait nem használták a baloldali pártok oly alapos eltiprására, ahogy a berlini nemzeti-szocialista vezetés kívánatosnak tartotta volna.

IV

Az események e sorozata különösen Bajorországban járt rémes következményekkel, ahol a hivatalban lévő konzervatív kormány február 28-án a szövetségi kormánnyal párhuzamosan betiltotta a kommunista párt gyűléseit, valamint a kommunista sajtótermékeket. Letartóztatták azokat, akiket a regionális kommunista párt vezetőinek véltek. Ez azonban a nemzetiszocialistáknak nem volt elég, 1933. március 9-én Frick miniszter kinevezte Adolf Wagnert, az NSDAP felső-bajorországi Gauleiterét a bajor belügyminisztérium birodalmi megbízottjává. Még baljósabb fejleménynek tűnt, hogy Heinrich Himmlert, az SS müncheni születésű vezetőjét szintén kinevezték ideiglenes rendőrfőkapitánynak. Himmler nagyszabású letartóztatási kampányt indított, őrizetbe vették az ellenzék jeles alakjait, és hamarosan bekerítették a rezsim nem kommunista ellenfeleit is. Olyan mérvű volt az üldözés, hogy az állam börtönei és a rendőrkapitányságok cellái elégtelennek bizonyultak az őrizeteselek elhelyezésére, a nemzetiszocialisták bajor ellenfeleinek tehát új helyet kellett találni. Március 20-án

Himmler bejelentette a sajtónak, hogy München közelében, Dachauban „gyűjtőtábor rendeznek be politikai foglyoknak”. Ez volt az első németországi koncentrációs tábor, baljós hírnöke a jövődőknek.

A tábor „a kommunisták, és amennyiben szükséges, a Reichsbanner és a Szociáldemokrata Párt tisztségviselőinek védőrizetben tartására” szolgált, amint a nemzetiszocialista sajtó másnap hírül adta. 1933. március 22-én négy rendőrségi teherautó mintegy kétszáz foglyot szállított a landsbergi és stadelheimi állami fegyintézetekből a táborba, amit egy elhagyott gyártelepen húztak fel a város szélén. Dachau polgárai az utcákon és a gyártelep kapui előtt gyülekezve figyelték az érkezőket. Eleinte rendőrségi intézményként működött a tábor, azután április elején átadták az SS kezelésébe, parancsnoka a hírhedetten keménykezű Hilmar Wäckerle lett. Ő vezette be Himmler utasítására az erőszak és terror rendszerét. Április 11-én az új SS-őrök négy zsidó foglyot kivittek a kapuk elé, és nyílt színen agyonlőtték; azt állítva, hogy szökni akartak; egyikük valahogy életben maradt, egy müncheni kórházba vitték, és ott halt meg; de még előtte az egészségügyi személyzettel olyan dermesztő részleteket osztott meg a táborban újabban uralkodó brutalitásról, hogy értesítették az államügyészt. Május végéig tizenkét foglyot öltek meg vagy kínoztak halálra. Az őrök körében virágzott a korrupció, a sikkasztás, a zsarolás, s a rabok ki voltak téve a kegyetlenség, a szadizmus véletlenszerű kitöréseinek egy mindenestül szabályok és korlátok nélküli világban.⁹²

Himmler ténykedésének számos utánpótlója akadt. Hamarosan koncentrációs táborokat állítottak fel az országban mindenfelé, azok mellé a hevenyészett börtönök és kínzókamrák mellé, melyeket a barnaingesek által elfoglalt szakszervezeti székházak alagsorában rendeztek be. A táborok alapítása nagy nyilvánosságot kapott, mindenki tudatni akarták, mi történik azokkal, akik szembe mernének szegülni a „nemzeti forradalommal”. Az állam valódi vagy képzelt ellenségeinek begyűjtésére táborokat alapítani természetesen nem volt új ötlet. A britek ilyen táborokba gyűjtötték a búr háborúban a civil lakosságot, s a viszonyok ezekben gyakran rémesek voltak, a foglyok halálozási rátája pedig magas. Nem sokkal később a német hadsereg „koncentrált” 14 000 hereró lázadót táborokba Délnyugat-Afrikában az 1904–1907-es háború idején, olyan rettenetes körülmények közé, hogy a jelentések szerint havonta félezen haltak meg Swakopmund és a Lüderitz-öböl táboraiiban. A táborok végső halálozási rátája 45%-os volt, amit a német gyarmati kormányzat azzal próbált igazolni, hogy az őslakosság „improdutív elemeit” el kell távolítani.⁹³ Ezeket a precedenseket a nemzetiszocialisták persze ismerték; Hitler már 1921-ben leszögezte, hogy a német zsidókat brit mintára épült „koncentrációs táborokba” fogják

gyűjteni. A nemzetiszocialisták (még 1923 novemberében a hatalom megragadásának esetére kidolgozott) alkotmánytervezetének 16. paragrafusa szerint „a biztonsági kockázatot jelentők és a fölösleges kenyérpusztítók” majd „gyűjtőtáborokba” kerülnek, hogy ott dolgozzanak; aki ellenáll, azt pedig meg kell ölni. Ennél is frissebben, 1932 augusztusában a nemzetiszocialista sajtóban napvilágot látott egy cikk, amely szerint ha a nemzetiszocialisták hatalomra kerülnek, „azonnal le fognak tartóztatni és el fognak ítélni minden kommunista és szociáldemokrata funkcionáriust... [és] koncentrációs táborba gyűjtenek minden gyanús és felbujtó elemet”. Ezt a figyelmeztetést Frick birodalmi belügyminiszter 1933. március 8-án nyilvánosan megismételte.⁹⁴ Dachau tehát nem afféle improvizált megoldás volt a börtönök túlnépesedésének váratlan problémájára, hanem régtől fogva tervezett intézkedés, amivel a nemzetiszocialisták gyakorlatilag a kezdet kezdetétől számoltak, és most a helyi, regionális és országos sajtó bőven cikkezett róla. Erőteljes figyelmeztetés volt ez bárkinek, aki a nemzetiszocialista rezsim elleni ellenállást fontolgatta.⁹⁵

Az SA és SS felügyelete alatt álló koncentrációs táborokban és gyűjtőfogházakban március és április folyamán egy találó leírás szerint a „hevenyészett szadista anarchia” jellemezte az életfeltételeket.⁹⁶ Az SA- és SS-őrök ritkán élt olyan kifinomult, invenciózus kínzási módszerekkel, mint amelyeket később, az 1970-es évek katonai diktatúrái, Görögország, Argentína vagy Chile titkosrendőrsége vetett be. Foglyaikra ők csak a fékevesztett haragjukat zúdították rá. A puszta öklüknél, csizmájuknál és gumibotjuknál semmi komplikáltabbat nem alkalmaztak. Olykor a rendőrök – immár felszabadulva mindenféle zabla alól, ami a weimari köztársaság idején még csak korlátozta őket – csatlakoztak a barnaingesekhez, vagy csak megfigyelőként voltak jelen, sőt alkalmanként barnainges segítőikkel verették ki a vallomást a fogolyból. Friedrich Schlotterbeck kommunista munkást 1933-ban tartóztatták le, ő számolt be később, miként vallatta a rendőrkapitányságon egy csapat SS-legény. Az arcába vágta, gumibottal ütötték, hátrakötötték a kezét, fejbe verték egy farúddal, ha a földre zuhant, belelőtték, ha elveszítette az eszméletét, felloccsolták. A nyugodtabb időszakokban a jelen lévő rendőrtiszt szájából záporoztak feléje a kérdések, de a tiszt egyébként nem lépett közbe, csak akkor, amikor az egyik SS-legény, akit felbőszített Schlotterbeck hajlíthatatlansága és tűrőképessége, revolvert rántott, és azzal fenyegetőzött, hogy lelövi a foglyot. Minthogy nem vallott, visszavitték a cellájába, összetörték, vágásokkal és véraláfutásokkal borítva, az arcából vér folyt, alig tudott járni. Az őrök emberségesen bántak vele, de közölték, hogy állandóan égve kell hagyniuk cellájában a villanyt, és szemmel kell őt tartaniuk, nehogy öngyilkos legyen. Ezután több mint tíz évet

töltött börtönökben és koncentrációs táborokban.⁹⁷ Az ő élményei semmi-
ben sem különböztek azoktól, amiket más, szilárdan elkötelezett kommu-
nisták szenvedtek el.

A szociáldemokraták sem számíthattak arra, hogy jobban bánnak velük
a rohamosztagosok, akik nem tettek különbséget férfi és nő között, amikor
rárontottak a baloldal képviselőire. A kezük közé került például egy szociál-
demokrata asszony, Marie Jankowski, Berlin Köpenick kerületének önkor-
mányzati képviselője. Letartóztatták, gumibottal verték, az arcába ütöttek,
és aláírtak vele egy papírt, hogy soha többé nem ártja magát a politi-
kába.⁹⁸ Minthogy az egész országban változatos arányokban előforduló
akciók központilag nem voltak összehangolva, nem tudjuk pontosan felbe-
csülni, hány eset fordulhatott elő. A hivatalosan is iktatott letartóztatások
számából azonban minden kétségen felül jól látszik, hogy az erőszakhullám
óriási és példa nélküli volt. Egyedül Poroszországban legalább 25 000 letar-
tóztatásról van dokumentum március és április hónapokból, és ebben a
számban nincs benne Berlin, sem pedig a barnaingesek „vad” letartóztatásai;
ezeket ugyanis nem jelentették a hatóságoknak. A bajorországi letartózta-
tások száma április végére elérte tízezret, június végére a dupláját. A letar-
tóztatottak többsége néhány napra, hétre került börtönbe, aztán kiengedték
őket: az oranienburgi táborban például a fogvatartottak 35%-a egy és négy
hét közti időt töltött, s alig 0,4%-uk maradt ott egy évnél tovább.⁹⁹ Az a
27 ezer személy tehát, aki a hivatalos adatok szerint 1933 júliusában védő-
őrizetben volt Németországban, többnyire nem azonos azokkal, akik három
vagy négy hónappal korábban kerültek letartóztatásba, s így a táborokban
megfordultak összlétszáma nyilvánvalóan sokkal magasabb.¹⁰⁰ A nemzeti-
szocialistáknak korántsem minden szociáldemokrata és kommunista el-
lenségét hurcolták el táborba, sok ezrüket állami börtönökben és rendőri
fogdáknak tartották elzárva birodalomszerte.

A leplezetlen elnyomás mértéke a Kommunista Párt vezetésének szá-
maiból becsülhető fel. Eszerint az 1933-as év végére 130 ezer párttag került
letartóztatásba, és 2500-at gyilkoltak meg. Ezek a számok talán némileg
túlzók, de a pártszervezet megnyomorításának arányait jól érzékeltetik.
A Ruhr-vidéken például a párttagság jóformán felét letartóztatták. A porosz
rendőrség már március végén azt jelentette, hogy mintegy húszezer kommu-
nista párttagot kerített kézre és zárt el.¹⁰¹ A legkonzervatívabb félhivatalos
számok is százezer fölé teszik 1933-ban a politikai indíttatású németországi
letartóztatások számát, az őrizeteselek körében előfordult halálesetek számát
pedig közel 600-ra.¹⁰² Olyan elképesztő méretű erőszak- és gyilkosság-hullám
képe bontakozik ki ebből, amelyet Németország a weimari köztársaság első
napjai óta nem láthatott.

A nemzetiszocialisták ellenfeleinek masszív, brutális és gyilkos letáma-
dását a Reichstag felgyújtása kapcsán elfogadott rendelet tette legálissá, bár
annak az volt az eszmei alapja, hogy a kommunisták forradalomra készül-
nek, és a rendeletben nem esik szó szociáldemokratákról. Az az elképzelés,
miszerint a szociáldemokraták szimpatizálnak a kommunisták készülődé-
sével, sőt támogatják is azt, abszurdabb volt annál a feltételezésnél is, hogy
a kommunisták tényleg felkelést szerveznek. A jelek szerint mégis számos
középosztálybeli német állampolgár vélte úgy, hogy a rezsím jogos erő-
szakkal tiporja el a „marxizmust”, jelentkezék bármilyen formában. Évek
óta egymást érték az utcákon a verekedések, összetűzések, gyilkosságok:
az emberek hozzáadzódtak a politikai erőszak látványához, eltompultak
az érzékeik. Akinek mégis kételyei támadtak, jól láthatta, mit művelt a
rendőrség (és rohamosztagos segédcapatai) a nemzetiszocialisták ellenzé-
kével ezekben a hetekben. Sokuk nyilván alaposan meggondolta, mielőtt
hangot mert volna adni elégedetlenségének. Akit megriasztott volna az
ilyen mérvű zűrzavar, azt megnyugtatta Hitler 1933. március 10-i nyilvános
elítélő szövege, amellyel a külföldiek kárára elkövetett erőszakos cselekmé-
nyeket kárhoztatta, az SA-ba befurakodott kommunistákat téve felelőssé
értük, egyszersmind arra intette a rohamosztagosokat, hogy hagyjanak fel
a „polgárok zaklatásával, az autós közlekedés akadályozásával és az üzleti
élet megzavarásával”.

Ugyanakkor Hitler azt is mondta a barnaingeseknek: „Sose engedjétek
eltéríteni magatokat célunktól, mely a marxizmus elpusztítása!” „A nemzeti
forradalom folytatódik, módszeresen halad az útján, és felülről irányítja” –
jelentette ki, de ha „ezek a rendelkezések ellenállással találkoznak”, akkor
gondoskodniuk kell arról, hogy „az ilyen ellenállást nyomban és teljesen
megtörjék”. Ez a kitétel persze szinte jóváhagyta az erőszak további alkal-
mazását, sőt mi több, eskalálódását is elősegítette.¹⁰³ Amikor egy pro-
minens nacionalista vezető március 10-én tiltakozott Hitlernél a jogrend
felszámolása miatt, majd március 19-én egy hasonló értelmű telefonhívás
érkezett Papentől, Hitler dühében azzal vádolta őket, hogy „meg akarják állí-
tani a nacionalista forradalmat”. Az 1918-as „novemberi bűnözők”, s azok,
akik a weimari korszakban megkísérelték elnyomni a nemzetiszocialista
pártot, ennél sokkal rosszabbakat is tettek, mondta. Dicsérte a rohamos-
ztagosok „rendkívüli fegyelmezettségét”, egyszersmind elítélte a „burzsoá
világ gyöngeségét és gyávaságát, mert kesztyűs kézzel intéznék el azt, amit
vasökölrel kell”, és figyelmeztetett mindenkit, hogy őt nem lehet eltánto-
rítani a „marxizmus megsemmisítésétől, gyökerestül való kiirtásától”.¹⁰⁴

Németország már jóval azelőtt úton volt a diktatúra felé, hogy a Reichs-
tag felgyújtása utáni rendelet napvilágot látott volna, s az 1933. március 5-i

választásokat megtartották. De ez a két esemény kétségkívül felgyorsította a folyamatot, s jogi és politikai legitimációval látta el, még ha az átlátszó volt is. A választásokon szerzett győzelem után, március 7-én Hitler közölte a kormányával, hogy további jogi intézkedésekre készül, és pedig az alkotmány módosítása formájában, amely lehetővé tenné, hogy a kormány a Reichstagot és az elnököt átlépve hirdessen ki törvényeket. Az efféle megoldásnak voltak előzményei a weimari köztársaság idejének sürgősségi törvényhozásában, ugyanakkor világos volt, hogy messzebbre terjed majd, mint azelőtt bármi. Hitler már régóta álmodott a bevezetéséről.¹⁰⁵ Ez a „felhatalmazási törvény” (Ermächtigungsgesetz) pecsételte meg a gyűlölt weimari köztársaság demokráciájának sorsát, és teljesítette be a nemzetszocialisták által 1933. január 30-án, a „nemzeti összefogás kormányának” életre hívásával megkezdett munkát. Goebbels és a nemzetszocialista vezetés nemsokára a „nacionalista felkelés kormányáról” beszélt már, március elejére pedig ez „nacionalista forradalom” rövidült, hangsúlyosan jelezve, hogy több történik itt, mint amit egy közönséges kormány tesz. Hamarosan „nemzetszocialista forradalom” változik majd ez a forradalom, hogy átadja végre Hitler nem nemzetszocialista koalíciós partnerét a politikai feledésnek.¹⁰⁶

A DEMOKRÁCIA LEROMBOLÁSA

I

Forradalmi retorika és gátlástalan utcai erőszak: Papan és Hitler koalíciós partnerei nem éppen ezt várták, amikor két hónappal korábban beleegyeztek, hogy Hitlerből birodalmi kancellár legyen, még akkor sem, ha a baloldal rendőri elnyomásával szívből egyetértettek. Azt várták inkább, hogy a nemzetszocialisták beemelése a kormányba véget vet majd a „kilengéseknek”. Az aggodalmaskodó konzervatívoknak és tradicionalistáknak (közéjük tartozott maga Hindenburg köztársasági elnök is, akinek, legalábbis elvileg, változatlanul hatalmában állt eltávolítani Hitlert, és valaki mással váltani fel) tehát a nemzetszocialisták megnyugtatóul ünnepséget rendeztek a frissen megválasztott Reichstag alakuló ülésének tiszteletére. A Reichstag kiégett és romba dőlt épülete nem lehetett helyszíne egy ilyen ceremóniának, máshol kellett megrendezni. Hitler és konzervatív szövetségesei egyetértésben választották ki a potsdami helyőrségi templomot, a porosz monarchia számára szimbolikus jelentőségű helyet 1933. március 21-ére, ama nap évfordulójára, amikor a Reichstag alakuló ülését tartották a második birodalom bismarcki megalapítása után. Goebbels gondosan kidolgozott rituáléja a legutolsó részletekig demonstrálni kívánta, hogy a régi birodalom és az új egy és azonos. Hindenburg a Kaiser üres páholya előtt kapott helyet, s a porosz tábornagyok egyenruhájában fogadta a frakkba öltözött Hitler főhajtását és kéznyújtását. A kancellár beszéde szándékolt visszafogottsága okán érdemel figyelmet: dicsérte Hindenburgot azért a történelmi szerepéért, hogy Németország sorsát egy új generáció kezébe helyezi. Koszorúk kerültek a porosz királyok sírjára, majd Hindenburg megszemlélte a haderő és a félkatonai szervezetek nagyszabású parádéját.

A ceremónia képei fontosabb üzenetet hordoztak, mint az elhangzott beszédek. Itt állt Hitler egy józan és civil államférfi öltözetében, alázatosan elismerve a porosz katonai hagyomány felsőbbrendűségét. Itt lobogtak császári színekben, fekete-fehér-vörösén a lobogók, március 12-e óta immár hivatalosan is felváltva a weimari köztársaság fekete-vörös-arany zászlaját. Itt sorakoztak a porosz katonai nagyságok már-már elfeledett uniformisaikban, s csak úgy dőlt belőlük a monarchista hagyomány illata. Itt ez a protestáns templom, mely csöndben demonstrálja a hadsereggel és a trónnal társult felsőbbrendűségét. Egyszóval a régi Németország restaurált változata

jelent meg itt, tisztára mosva történelmét a weimari demokrácia szennyező emlékeitől.¹⁰⁷ Ezek után talán nem meglepő, hogy a szociáldemokraták nem fogadták el az eseményre szóló meghívót. Hitler a maga részéről szintén visszautasított egy meghívást, mely az egyik potsdami katolikus templomba invitálta volna istentiszteletre, éspedig azon az alapon utasította el, hogy egyes katolikus papok – változatlan lojalitással a Centrum Párt iránt, s a nemzeti-szocialisták szerintük istentelen útjait kárhóztatva – eltiltottak nemzeti-szocialista vezetőket a szentségektől. Jól érthető figyelmeztetés volt ez az elutasítás a katolikus egyház számára: ideje beállniuk a sorba.¹⁰⁸

Két nappal később a berlini Kroll Operában, a Reichstag ideiglenesnek kijelölt otthonában Hitler – immár a többi nemzetiszocialista képviselőhöz hasonlóan a barnaingesek egyenruhájába öltözve – egészen más hangvételű szöveget intézett a testülethez. Hatalmas horogkeresztes zászló alatt ismertette meg a képviselőkkel a régóta tervezett intézkedést, mely a birodalmi kancellárt felhatalmazza majd, hogy az alkotmánytól eltérve alkosson törvényt, anélkül hogy a Reichstag megszavazná és az elnök aláírná. Ezt a „felhatalmazási törvényt” négy év múlva meg kell majd újítani, s a Reichstag, a szövetségi államokat képviselő felsőház, valamint a köztársasági elnök helyzetét nem érinti a törvény. Mit jelentett ez? Azt, hogy a weimari alkotmány ettől kezdve holt betű, a Reichstagot pedig mindenestül kívül rekesztik a törvényhozás folyamatán. A felhatalmazási törvény elfogadása azonban egyáltalán nem volt előre borítékolható: a 120 megválasztott szociáldemokrata képviselőből 94 még mindig szavazóképes volt – a távollevők egy része börtönben, más része beteg, megint más része pedig azért maradt távol, mert az életét félti. Hitler tudta, hogy a szociáldemokraták támogatására semmiképp sem számíthat. A weimari alkotmány módosításához egyrészt szükséges volt a képviselők legalább kétharmadának jelenléte, másrészt a jelenlévők legalább kétharmadának támogató szavazata. Hermann Göring – üléislevezető elökként – a kétharmados küszöböt 432-ről máris 378-ra csökkentette, azon a módon, hogy a kommunista képviselőket nem számolta bele az összlétszámba, noha mindegyiküket törvényesen választották meg. Ez durva beavatkozás volt, mindenféle törvényes alap nélkül.¹⁰⁹ De még ez után az illegális manőver után is szükségük volt a nemzetiszocialistáknak a centrum Párti szavazatokra, hogy az intézkedést keresztülvigyük.

De történelmének ezen a pontján ez a párt már rég nem volt a demokrácia híve. A politikai katolicizmus két háború közötti általános vonulatát követve – a bolsevizmustól és a forradalomtól való félelme miatt – az autoritarizmus és a diktatúra támogatójává lett. Igaz ugyan, hogy ami most Németországban alakot öltött, az nem hasonlított az olyan „klerikálfasiszta”

rezsimekre, amelyek mögé a katolikus politikusok hamarosan felsorakoznak majd Ausztriában és Spanyolországban, de a katolikus egyháznak Olaszországban a Mussolinivel 1929-ben kötött konkordátum útján sikerült a helyzetét stabilizálnia, és egy hasonló megegyezés lehetősége most Németországban is kilátásba került. Az egyre fokozódó terror, melynek február közepétől a katolikusok és politikai reprezentánsaik, újságjaik, szónokaik, helyi tisztségviselőik ki voltak téve, a Centrum Pártban aggodalmakat keltett az egyház túlélésének garanciáit illetően. A párt – immár erősebb klerikális befolyás alatt, mint valaha, tudniillik az elnöki székben is katolikus pap ült, Ludwig Kaas kanonok – Hitlerrel folytatott kétnapos tárgyalások után biztosítékot kapott, hogy az egyház jogait nem fogja érinteni a felhatalmazási törvény. Heinrich Brüning és közeli tanácsadói kételyeit finoman elhallgattatták. A szövetségi államok – délen a katolicizmus bástyái – érintetlenül maradnak, noha Berlinből kinevezett biztosok kormányozzák majd őket, s az igazságszolgáltatás is független marad. Ezek az ígéretek (a Vatikánból tapasztalható súlyos nyomásgyakorlással együtt) elegendőnek bizonyultak a centrum párti képviselők megnyerésére, hogy támogassák a törvényt, ami hosszú távon a tulajdon politikai végzetüket is jelentette.¹¹⁰

Az erőszaktól és megfélemlítéstől terhes légkörben érkeztek a képviselők a Kroll Opera épületéhez. A szociáldemokrata Wilhelm Hoegner később így emlékezett:

Vad kiáltozás fogadott minket: „A felhatalmazási törvényt akarjuk!” Az ajtóban álló ifjak (mellükön horogkereszt) pimaszul végigmértek minket, alig akartak beengedni. Olyan volt az egész, mint a vesszőfutás. Ilyeneket kiabáltak ránk: „Centrista disznó!”, „Marxista patkány!” Az épület zsúfolva volt fegyveres SA- és SS-legényekkel. [...] Az üléstermet horogkeresztekkel és effélékkel tapétázták ki... Amikor mi, szociáldemokraták elfoglaltuk a helyünket a bal szélén, az SA- és SS-legények elállták a kijáratokat, és felsorakoztak mögénk a falnál, félkörben. A viselkedésük nem ígért sok jót számunkra.¹¹¹

Hitler az 1918-as „novemberi bűnözők” elleni szokásos kirohanásaival nyitotta meg beszédét, majd azzal dicsekedett, hogy elhárította a kommunizmus rémét. Megismételte ígéretét, miszerint meg fogja védeni az egyházak érdekeit, különösen az oktatásügyben – ez utóbbi súlyos viszályok terepe volt a weimari köztársaság idején. A végén azonban félreérthetetlenül erős szakos represszióval fenyegette meg a jelenlévőket, ha a javaslatot elutasítanák. „A nacionalista felkelés kormánya – mondta – el van szánva, készen áll a bejelentésre, hogy a törvényjavaslatot elutasították, s ezzel nyilvánva-

lóan az ellenállás útját választották. Döntsék el önök, uraim, hogy béke legyen-e vagy háború!” Szavai egyértelmű hatást gyakoroltak az ingadozó centrum Párti képviselőkre, például Heinrich Brüningre, aki el is döntötte, hogy a törvényjavaslat mellett szavaz. „Attól félnek – közölte bizalmasan a szociáldemokratákkal Joseph Wirth, a párt egyik vezetője, sőt korábban birodalmi kancellár –, hogy ha a törvényt elutasítjuk, kitör a nemzetiszocialista forradalom, és vele a véres anarchia.”¹¹²

A fenyegetőzéssel szembesülve a szociáldemokraták úgy döntöttek, hogy elnökük, Otto Wels ellenzéki vezérszónoki felszólalásában mérsékelt, sőt békülékeny hangot üssön meg, nehogy a terem sarkában fenyegetően álldogáló barnaingesek le találják lőni vagy inzultálják, esetleg kifelé menet letartóztassák. A mondandója így is elég drámai volt: A weimari köztársaság eredményeit vette védelmébe, szóba hozta az esélyegyenlőséget, a népjóléti intézkedéseket és Németország visszavezetését a nemzetek közösségébe. „Az életünket és a szabadságunkat elvehetik tőlünk, a tisztességünket nem.” Nem volt ebben patetikus túlzás: a szociáldemokraták megannyi prominens vezetőjével máris végeztek a nemzetiszocialisták, s ő maga is ciánkapszulát hordott a mellényzsebében, most, a beszéd közben is, arra az esetre, ha a barnaingesek utána letartóztatnák és meg akarnák kínozni. Beszéde közben fojtogatták az érzelmek, s szavait a jövőnek szóló felhívással zárta:

Ebben a történelmi órában mi, német szociáldemokraták ünnepélyes fogadalommal valljuk meg hűségünket az emberségesség és igazságosság, a szabadság és szocializmus alapértékei iránt. Semmiféle felhatalmazási törvény nem ad önöknek jogot arra, hogy örök és elpusztíthatatlan eszméket tiporjanak meg. Az antiszocialista törvény nem semmisíti meg a szociáldemokratákat. A szociáldemokrácia új erőt meríthet az üldöztetésből. Innen üdvözljük az üldözötteket és a súlyos nyomás alatt állókat. Kitartásuk és hűségük csodálatot érdemel. Meggyőződésük bátorsága, töretlen önbizalmuk boldogabb jövőt ígér.

Wels szövegének végét felbolydulás fogadta a teremben, a saját padsorai-ból hallható tapsot elnyomta a nemzetiszocialista képviselők gúnyos, vad röhögése.

Hitler válaszából megvetés áradt. A szociáldemokraták az ülés előtt megküldték a beszédet a sajtónak, s Hitler titkársága megszerzett belőle egy példányt, hogy a kancellár válaszát arra alapozhassák. Tisztában volt vele, hogy nincsen szüksége a szavazatokra. „Azt remélik – mondta, az egyenruhás nemzetiszocialista képviselők dörgő tapsától kísérve –, hogy az önök csillaga

még egyszer fölívelhet? Uraim! Németország csillaga emelkedőben, az önöké süllyedőben. [...] Németország szabad lesz, de nem önök által!” Más pártvezetők rövid felszólalásai után a képviselők szavaztak: 444-en mellette, 94-en ellene. Az egykor büszke német liberálisok – ekkor a Német Állampártban (Deutsche Staatspartei) – a törvényjavaslat támogatói között voltak. Csak a szociáldemokraták szavaztak ellene. Olyan nagy volt a többség, hogy a javaslat akkor is átmegy, ha mind a 120 szociáldemokrata és 81 kommunista képviselő jelen lehet (az összes képviselő számát ezzel 647-re emelve az 566 helyett), és mindegyikük nemmel szavaz.¹¹³

A felhatalmazási törvény tehát életbe lépett, ettől fogva a Reichstaggal a gyakorlatban nem kellett számolni. Hitler és kormánya rendeletek útján kormányzott, Hindenburg elnököt olykor bélyegzőpárnaként alkalmazták, máskor teljességgel mellőzték, amint arra a törvény lehetőséget adott. Senki sem hitt már abban, hogy ha letelik a törvényben szabott négy év, a Reichstag olyan helyzetben lesz, hogy a megújítását meg tudja akadályozni – nem is tudta. Akárcsak a Reichstag égése után hozott rendelet, úgy a vészhelyzeti törvénykezésnek ez az ideiglenes eleme is – melynek volt némi előzménye a weimari periódusban – immár a polgárjogok és demokratikus szabadságjogok tartós felszámolásának törvényes vagy kvázi törvényes alapja lett. A felhatalmazási törvényt 1937-ben, majd 1939-ben megújították, 1943-ban pedig korlátlanra változtatták. A barnaingesek utcai terrorja addigra olyan kiterjedt volt már, hogy mindenki tudhatta, nagyjából mi következik. Welsnek igaza volt, amikor megjósolta, hogy Németországból hamarosan egypárti állam lesz.¹¹⁴

II

A kommunistákat február 28-a óta gyakorlatilag eltakarították az útból, a felhatalmazási törvény életbe lépett, s a rezsim a figyelmét most a szociáldemokratákra és a szakszervezetekre összpontosíthatta. Eddig is ki voltak téve a széles körű letartóztatási kampánynak, veréseknek, megfélemlítésnek, sőt gyilkosságoknak is, nem beszélve ingatlanjaik elfoglalásáról és újságjaik betiltásáról. Most viszont a nemzetiszocialisták haragja a maga teljességében fordult ellenük. Nem voltak abban a helyzetben, hogy ellenálljanak. Annak idején, 1920-ban, a Kapp-féle puccskíséret leküzdésében rendkívül fontos momentum volt, hogy a szociáldemokraták együtt tudtak működni a szakszervezetekkel. 1933 tavaszán ilyen együttműködési lehetőségről többé szó sem volt. A munkásmozgalom e két szárnya egyesült

a tiltakozásban, amikor Hitlert 1933 januárjában kancellárrá nevezték ki, és mindketten hasonlóképpen szenvedték meg az erőszakot és az elnyomatást a következő két hónapban, a szakszervezetek ingatlanjait is egyre többször foglalták el és dúlták fel a rohamosztagosok bandái. Március 25-ig – a szakszervezetek adatai szerint – országszerte 45 településen foglalták el irodákat barnaingesek, SS-legények vagy a rendőrség. Az üldöztetés a legközvetlenebbül a szakszervezetek létét fenyegette, hiszen az ő feladatuk az lett volna, hogy a munkásságot képviseljék a munkaadókkal szemben a fizetési és munkafeltételekről folyó tárgyalásokon; a rájuk nehezedő nyomás ráadásul gyorsan mélyülő szakadékokat teremtett köztük és a szociáldemokraták között is.

Ahogy a szociáldemokraták elnyomása és marginalizációja egyre leplezetlenebbül folyt, az Általános Német Szakszervezeti Szövetség (Allgemeiner Deutscher Gewerkschaftsbund) Theodor Leipart vezérlete alatt megpróbálta elkülöníteni magát a Szociáldemokrata Párttól, hogy valamiféle kiegyezést keressen az új rezsimmel. Március 21-én a szövetség vezetése kijelentette, hogy nem áll szándékában politikai szerepet vállalni, és hogy kész betölteni a szakszervezetekre háruló társadalmi feladatokat, legyen „bármiféle politikai rezsim” hatalmon.¹¹⁵ A nemzetiszocialisták persze tudták, hogy a szakszervezeti mozgalmárok között kevés támogatójuk akad; a Nemzetiszocialista Üzemi Sejtszervezet¹¹⁶ nem bizonyult népszerűnek, s az 1933 első hónapjaiban lezajlott munkástanács-választások elsöprő többségében csakis egy számjegyű százalékokat sikerült produkálnia. Csak néhány helyen (például a Krupp-művekben, a vegyiparban, egyes acélművekben, a Ruhr-vidék szénbányáiban) teljesített ennél jelentősen jobban, jelezvén, hogy a nagyipar fontosabb ágazataiban egyes munkások máris megkezdtek az új rezsimhez való felzárkózást.¹¹⁷ Az eredményektől megriadva a nemzetiszocialisták mindenestre elérték, hogy a hátralevő munkástanács-választásokat meghatározatlan időre elhalasszák.

Noha a demokratikus jogaik gyakorlásába történt beavatkozás rosszul érintette őket, Theodor Leipart elnök és kijelölt utóda, Wilhelm Leuschner kettőzött erőfeszítéssel igyekezett a mozgalom intézményi túlélését biztosítani. Kompromisszumkeresésükben bátorította őket a hit, hogy a nemzetiszocialisták komoly erőfeszítéseket tesznek munkahelyteremtő programok beindítására, hiszen évek óta követeltek ilyeneket. Április 28-án megállapodásra jutottak a keresztény és liberális szakszervezetek szövetségével, s ezzel szándékuk szerint megtették az első lépést afelé, hogy az összes szakszervezetet és szakszervezeti szövetséget egyetlen országos szövetségbe egyesítsék. „A nacionalista forradalom – kezdődik a dokumentum szövege – új államot teremtett. Ez az állam egységbe fogni igyekszik az egész német

nemzetet, és biztosítani annak hatalmát.” A szakszervezetek tehát evidens módon azt gondolták, hogy ebben a folyamatban nekik pozitív szerep juthat, amit ők be is töltenének, és pedig független szereplőként. Készségük jeleként beleegyeztek, hogy támogatják Goebbels deklarációját, ami szerint május 1-je – hagyományosan a munkásmozgalom tömegerejének nyilvános demonstrációjára szolgáló alkalom – a történelemben először állami ünnep legyen. Ez régi vágya volt a munkásmozgalomnak. A szakszervezetek megállapodtak abban, hogy az ünnep neve „a nemzeti munka napja” lesz. Ez a fejlemény megint csak azt jelezte, hogy a rezsim szintézist igyekszik teremteni a nacionalizmus és a szocializmus látszólag szétartó hagyományai között.¹¹⁸

Az ünnep napján a szakszervezeti székházakat – a munkásmozgalmi hagyományokkal szakítva, amit sok öreg munkás nyilván botrányosnak és szomorúnak talált – fellobogózták a régi nemzeti színekkel, fekete-fehérvörösrel. Karl Schrader, a Textilmunkások Szakszervezetének elnöke maga is felvonult a berlini menetben, a horogkereszt jele alatt, s nem ő volt az egyetlen prominens szakszervezeti személy. Néhányan azért részt vettek a kommunisták által villámsebességgel különféle helyszínekre szervezett ellenzéki röptüntetésekben, illetve a szociáldemokraták csöndes, titkos gyűléshelyein, zárt ajtók mögött zajló megemlékezéseken. Az utcákon ellenben százezrek, talán milliók meneteltek, az élen rohamosztagosokból álló rezesbanda játszott a Horst Wessel-dalt és egyéb hazafias dallamokat. A menetek végcélja általában hatalmas szabadtéri gyűlés volt, ott elmondták a beszédeket és elszavalták a nacionalista „munkásköltők” verseit. Este Hitler hangja harsogott a rádióból, biztosítva minden német munkást, hogy a munkánélküliség hamarosan a múlté lesz.¹¹⁹

A berlini Tempelhof mezejét zsúfolásig megtöltötte a milliósnál is nagyobb tömeg, amely katonai jelleggel, tizenkét nagy tömbbe rendeződve sorakozott fel, nemzetiszocialista zászlók erdejétől körülvéve – három hatalmas transzparenst egyenesen fáklyákkal világítottak meg. Sötétedés után tűzijáték következett, melynek csúcspontján a sötétségből izzó horogkeresztek emelkedtek az égre. A sajtó természetesen áradozva tudósított az ünnepségről, mellyel a rezsim a munkások megnyerése fölött ült diadalt. Proletár ellenpárja volt ez annak a ceremóniának, amit a felsőbb osztályok rendeztek Potsdamban tíz nappal azelőtt.¹²⁰ A tömegek ugyanakkor nem egészen önszántukból jelentek meg a rendezvényeken, s a légkör sem pusztán a lelkesedéstől vibrált. Sok munkást, különösen ha állami alkalmazásban állt, egyszerűen elbocsátással fenyegettek, ha nem jelenik meg, berlini ipari munkások ezreitől pedig egyszerűen elszedték a blokkolókártájkukat a munkába érkezéskor, és közölték velük, hogy csakis a tempelhofi mezőn

kaphatják majd vissza. Az ólálkodó erőszak és megfélemlítés általános légkörének abban is szerepe volt, hogy a szakszervezeti vezetők hajlandóak voltak beleegyezni a részvételbe.¹²¹ Ha azt hitték, hogy sikerül megőrizniük szervezetüket efféle kompromisszumokkal, keserű ébredés várt rájuk. Április elején a nemzetiszocialisták már megkezdték titkos előkészületeiket az egész szakszervezeti mozgalom bekebelezésére.

Április 17-én Goebbels a következőket jegyezte naplójába:

Május 1-jén olyan nagyszabású majálist kell tartanunk, amely kellően demonstrálja a német nép akaratát. Május 2-án elfoglaljuk a szakszervezeti irodákat. Koordinációra van szükség ezen a területen is. Lesz talán lármázás néhány napig, de aztán a mieink lesznek ők is. Semmiféle engedményt nem tűrhetünk többé. Csakis jószolgálatot teszünk a munkásoknak, ha megszabadítjuk őket parazita vezéreiktől, akik egészen a mai napig csak nehezebbé tették az életüket. Amint a szakszervezetek a mi kezünkben lesznek, a többi párt és szervezet sem tarthat ki sokáig.¹²²

1933. május 2-án országszerte barnaingesek és SS-legények rohanták meg az összes szociáldemokrata orientációjú szakszervezet hivatalait, elfoglaltak minden szakszervezeti újság- és folyóirat-szerkesztőséget, valamint a Munkások, Alkalmazottak és Hivatalnokok Bankjának (Bank der Arbeiter, Angestellten und Beamten AG) minden ágazatát. Leipartot és a szakszervezeti szövetség többi vezetőjét „védőőrizetbe vették” a koncentrációs táborokban, sokukat komolyan megverték és brutálisan megalázták, mielőtt újra szabadlábra helyezték őket egy vagy két hét múlva. Egy különösen horrosztikus esetben a rohamosztagosok négy szakszervezeti vezetőt agyonvertek a duisburgi szakszervezeti székház pincéjében, május 2-án. A mozgalom teljes irányítása és minden vagyona a Nemzetiszocialista Üzemi Sejtszervezet kezére került. Május 4-én a keresztény szakszervezeti szövetség és az összes többi szövetség feltétel nélkül alárendelte magát Hitler vezetésének. A „láрма”, amit Goebbels jósolt, elmaradt. A hajdan erős német szakszervezeti mozgalom nyom nélkül lett semmivé gyakorlatilag egyik napról a másikra.¹²³ „A forradalom folytatódik” – triumfál Goebbels a naplójában május 3-án. Elégtétellel jegyezte meg, mennyi „fejest” sikerült letartóztatni. „Mi uraljuk Németországot”, összegez büszkén a naplóban.¹²⁴

A rezsim immár biztos lehetett benne, hogy a Szociáldemokrata Párt többé nem hívhatja segítségül a szakszervezeteket, ha netán az utolsó pillanatban elszánná magát valamiféle ellenállásra, ezért hozzáláthatott a párt végfelszámolásához. Május 10-én a kormány (bíróági döntéssel) elkoboztatta a párt ingó és ingatlan vagyonát, ürügyül a berlini államügyészt

használva, aki Leipartot és a többieket a szakszervezeti vagyon elsikkasztásával gyanúsította meg – mindennemű alap nélkül. Wels megszervezte, hogy a párt pénzvagyonát és irattárát kimenekítsék az országból, de a nemzetiszocialisták zsákmánya így is tetemes volt. Az intézkedés megfosztotta a pártot minden bázisától, melyen feltámaszthatta volna szervezetét és sajtóját, folyóirat- és könyvkiadását. Politikai mozgalomként gyakorlatilag véget ért a története.¹²⁵ Nagy meglepetésre azonban a szociáldemokraták a kormány mellé álltak a Reichstagban május 17-én, amikor Hitler a törvényhozás elé terjesztett egy semlegesen fogalmazott törvényjavaslatot, mely a nemzetközi leszerelési tárgyalásokon Németország egyenlő félként való részvételét támogatta. A deklarációnak valódi jelentősége nem volt, kivéve a német érdekek védelmét, és semmi egyéb célja, mint hogy némi hitelt szerezzen a rezsimnek külföldön, miután hónapok óta súlyos kritikák érték világszerte. A valóságban természetesen a kormánynak esze ágában sem volt leszerelni. A szociáldemokrata képviselők – Paul Lobe vezetésével – úgy vélték, ha bojkottálják az ülést, a végén még hazafiatlannak fognak minősülni, ezért aki tehette, elment az ülésre, és csatlakozott a Reichstag egyhangú döntéséhez, mellyel támogatta a javaslatot – Hitler képmutatóan visszafogott, szürke beszéde után –, a himnusz hangjai, a nemzetiszocialisták „Heil” kiáltásai és Herman Göring leplezetlen elégedettsége mellett. Az utóbbi üléslevezető elnökként azt mondta, hogy a világ ezennel tanúja lehetett a német nép egységének, mikor a nemzetek közösségének sorsa forog kockán. Képviselőik viselkedése felháborodást váltott ki a pártban, különösen az immár emigrációban élő vezetők körében: elítélték a lépést mint a március 23-i felhatalmazási törvény elleni büszke fellépés megtagadását. Otto Wels, aki az ellenzéket szavazásra buzdította, visszavonta lemondását a Szocialista Internacionáléban elfoglalt helyéről. Az emigráns vezetés erre Prágába helyezte a párt központját. A döntés legszenvedélyesebb ellenzője, Toni Pfülf – az egyik legnagyobb szociáldemokrata képviselő – szégyenében és kétségbeesésében, hogy képviselőtársai nem ismerik fel, miképpen használja ki őket a nemzetiszocialista propaganda gépezet, bojkottálta az ülést, majd 1933. június 8-án öngyilkosságot követett el. Lobét letartóztatták, Wels elmenekült az országból.¹²⁶

Az új, prágai pártvezetés és azok között a pártfunkcionáriusok és képviselők között, akik Németországban maradtak, gyorsan mélyült a szakadék. A rezsim azonban értésükre adta, hogy nem lát semmiféle különbséget a párt két szárnya között: akik Prágába szöktek, azok hazaárulók, idegen földről rágalmazzák Németországot, akik pedig nem szöktek meg, szintén hazaárulók, mert segítik és bűnpártolásukkal támogatják amazokat. 1933. június 21-én Wilhelm Frick belügyminiszter arra utasította a szövet-

segi államok kormányzatát Németország-szerte, hogy tiltsák be a Szociáldemokrata Párt működését, éspedig a Reichstag tüze után kiadott rendeletre hivatkozva. Szociáldemokrata képviselő többé nem foglalhatta el a helyét semmiféle törvényhozó testületben. Minden szociáldemokrata gyűlés, minden szociáldemokrata kiadvány tiltott volt. A párttagság nem egyeztethető össze, jelentették ki, a közhivatal-viseléssel, a közalkalmazotti státussal. 1933. június 23-án Goebbels ismét triumfál a naplójában, miután a Szociáldemokrata Pártot „feloszlatták. Brávó! Nem sokáig várat már magára a totális állam.”¹²⁷

A szociáldemokratáknak igazán nem kellett sokáig várniuk, hogy felfedezzék, mit is jelent a totális állam. Ahogy Frick június 21-i rendeletét kiadták, országszerte több mint háromezer szociáldemokrata funkcionáriust nyomban letartóztattak, durván bántalmazták, megkínózták, börtönbe, koncentrációs táborokba vetették őket. Köpenick berlini kerületében, ahol is fegyveres ellenállással találkoztak az egyik házban a rohamosztagnak, 500 szociáldemokrata párttagot tartóztattak le, napokon át verték és kínozták őket, míg végül 91-en belehaltak. Ez az összehangolt támadás, ami még a barnaingesek mércéje szerint is ádáz volt, hamarosan „köpenicki véres hét” néven lett ismertté. Különösen azokon töltötték ki a bosszújukat, akik 1918 és 1919 forradalmi napjaiban a müncheni baloldalhoz kötődtek. Kurt Eisner egykori titkárát, Felix Fechenbachot, aki ekkor a detmoldi helyi szociáldemokrata lap szerkesztője volt, március 11-én letartóztatták, s Lippe tartomány egyéb szociáldemokrata funkcionáriusaival együtt őrizetbe vették. Augusztus 7-én rohamosztagnak egy különítménye autón kihozta őt az állami börtönből, a látszat szerint azért, hogy Dachauba szállítsák. Útközben azonban erővel kitették a kísérő rendőröket a járműből, majd az erdőbe hajtottak, ahol Fechenbachot pár lépéssel arrébb terelték és agyonlőtték. A nemzetiszocialista sajtó erről később így számolt be: „szökés-kísérlet közben lelőtték”.¹²⁸ Kevésbé kényes közszereplőket is célba vettek. Mecklenburg-Schwerin egykori miniszterelnökét, a szociáldemokrata Johannes Stellinget a barnaingesek tulajdon kaszányájukba hurcolták, ott megverték, félig öntudatlan állapotban az utcára dobták, ahol egy másik rohamosztagnak banda vette fel, autóval elszállították, majd halálra kínozták. A testét zsákba tették, követ kötöttek rá, és a folyóba dobták. Holttestét az ugyanazon éjjel meggyilkolt tizenkét másik szociáldemokrata és Reichsbanner-funkcionárius holttestével együtt halászták ki később a folyóból.¹²⁹

Hasonló brutalitások történtek szociáldemokratákkal Németország-szerte. Különösen hírhedtté lett egy hevenyészett koncentrációs tábor, amit április 28-án nyitottak Dürrgoyban, Breslau déli peremén, a helyi barnainges-vezér, Edmund Heines irányításával. A tábor parancsnoka egykor Freikorps-

vezető volt, valamint egy szélsőjobbos kivégzőbrigád tagja, akit gyilkosságért elítéltek a weimari köztársaság idején. Foglyai között volt Hermann Lüdemann, a breslaui körzet egykori szociáldemokrata vezetője, egyszerűsmind a város hajdani polgármestere; valamint a szociáldemokrata breslaui újság volt szerkesztője is. Az őrizetéseket folyton verték és kínozták. A táborparancsnok rendszeresen rendelt el tűzriadókat éjszaka, és megverette a foglyokat, amikor visszatértek a barakkokba. Heines bohócruhában felvonultatta Lüdemann Breslau utcáin, miközben a nézői szerepben jelen lévő rohamosztagnak gúnyolták és bántalmazták. Elraboltatta a Reichstag volt szociáldemokrata elnökét, Paul Lobét, akivel személyes elszámolnivalója volt a Spandauban töltött börtönidőkből; Lobe kiszabadítását felesége és barátai hamarosan elérték, ő azonban nem volt hajlandó a tábor elhagyni, szolidaritásként a többi szociáldemokrata fogollyal.¹³⁰

Az ilyen mérvű jogtiprással a párt gyakorlatilag már megszűnt létezni, mire július 14-én a kommunista párthoz hasonlóan formálisan is betiltották. Visszatekintve megállapítható, hogy egy év alatt viharos gyorsasággal csökkentek a túlélési esélyei. Ebben a tekintetben döntő momentum, hogy nem sikerült hathatós ellenállást támasztania az 1932. július 20-i, Papenfélé puccsal szemben, pedig ha volt pillanat, amikor kiállhattak volna a demokráciáért, arra ez lett volna a megfelelő. Könnyű persze a tétlenséget az utólagos bölcsesség fényében kárhozatni: 1932 nyarán igen kevesen látták át, hogy Franz von Papen amatőr és sok szempontból nevetséges kormánya alig több mint hat hónap múlva átadja majd a helyét egy olyan rezsimnek, ami egy decens, törvénytisztelő demokrata számára felfoghatatlanul gátlástalan, és a törvényességet abszolút semmibe veszi. A munkásmozgalom vezetőinek azt a kívánságát, miszerint 1932 júliusában el kívánták kerülni az erőszakot, sok szempontból a javukra írhatjuk; azt azonban nem tudták, hogy döntésük sok tekintetben megnyitja majd az utat egy jóval nagyobb mérvű erőszakhullám előtt.

A munkásmozgalom eltiprásával a nemzetiszocialisták – a fegyveres testületek segítségével, illetve szimpatizáló tétlenségével – elhárították a pártállam megalapítása előtt tornyosuló legkomolyabb akadályt. A munkásmozgalmat térdre kényszerítették, a szakszervezeteket felmorzsozták, a szociáldemokratákat és a kommunistákat – noha egyesült erejük meghaladta a nemzetiszocialistákét az utolsó igazán szabad Reichstag-választásokon, 1932 novemberében – az erőszak valóságos orgiája keretében semmisítették meg. Létezett ugyanakkor még egy nagyobb politikai párt, melynek tagjai és szavazói nagyjából hűségesek maradtak tulajdon alapelveikhez a weimari esztendőkből: a Centrum Párt. Ez a párt nem egyszerűen politikai tradícióból vagy kulturális örökségből merítette erejét,

hanem mindenekelőtt a katolikus egyházból és annak híveiből származtatta identitását. Őket nem lehetett alávetni annak a válogatás nélküli, fékevesztett brutalitásnak, ami a kommunistákat és a szociáldemokratákat lemosta a politikai színről. Finomabb taktikára volt szükség. 1933 májusában Hitler és a nemzetiszocialista vezetés ezt a finomabb taktikát vette elő.

III

Clemens August von Galen gróf tradicionális beállítottságú katolikus pap volt. 1878-ban Vesztfáliában született, arisztokratikus, istenfélő környezetben nőtt fel, s olyanok voltak rá hatással, mint nagybátyjának apja, Von Ketteler püspök, a szociális katolicizmus egyik alapítója. Clemens August (tizenhárom gyerekből a tizenegyediként) valósággal predesztinálva volt a papságra. Szülei, akiket Bismarcknak a katolikus egyház elnyomására irányuló kísérlete ébresztett politikai öntudatra az 1870-es években, arra tanították, hogy a lelkiismeret, különösen a vallásos lelkiismeret előbbre való a hatalomnak való engedelmisségnél. De mérsékletre és egyszerűsége is tanították, hisz pénzük alig volt, spárta körülmények között éltek a kastélyban, ahol nem volt folyó víz, beltéri illemhely, s a legtöbb helyiségben fűtés sem. Részben otthon, részben egy jezsuita akadémián taníttatták, majd állami iskolában készült fel az egyetemi felvételre. 1904-ben szentelték pappá, miután elvégezte az innsbrucki teológiát. 1906 és 1929 között Berlinben, a túlnyomórészt protestáns városban szolgált, melynek népes munkássztyála többségében vallástalanokból állt. A kétméteres atya megjelenése nem csak egyféle értelemben volt tiszteletet parancsoló – híre kelt személyes aszkézisének és az alsóbb néposztályokkal ápolott közvetlen kapcsolatának is. Volt az élethez való hozzáállásában egy jó adag *noblesse oblige*.¹³¹

Ilyen háttérrel nem igazán meglepő, ha Galen atyát politikai nézetei a jobboldalhoz kötötték. Támogatta Németország háborús erőfeszítéseit 1914 és 1918 között, s megpróbált (sikertelenül) frontszolgálatra kijutni. Az 1918-as forradalmak megrémítették, hiszen felforgattak egy isteni rendelésű államrendet. Szilárdan hitt a mítoszban, miszerint Németország azért veszítette el a háborút, mert „tört dőttek a hátába”, ellenezte a Centrum Párt kezdeti elkötelezettségét a weimari demokrácia mellett, és részt vett – bár mérséklő erőként – egy eredménytelen tárgyalássorozatban, melynek célja új katolikus politikai mozgalom alapítása lett volna, valamivel még jobbra. Galen atya nyilvánosan kritizálta az „istentelen” weimari alkotmányt, Michael Faulhaber bíboros véleményét visszhangozva, aki szerint annak szekuláris

alapjai „istenkáromlók”. Faulhaber kardinális sok más pappal együtt 1933-ban még üdvözölte, hogy a nemzetiszocialista vezetés az állam erős keresztény alapjainak helyreállításáról értekezik. Hitler és a nemzetiszocialista vezérkar legtöbb tagja tisztában volt azzal, hogy a népesség többsége milyen mértékig kötődik a kereszténységhez, és nem kívánta kiélezni a helyzetet az olyan pártok üldözésével, mint a Centrum. 1933 első hónapjaiban tehát gondosan ismételtették, hogy az új kormányzat mennyire ragaszkodik a keresztény hithez. Kinyilatkoztatták, hogy a „nacionalista forradalom” véget kíván vetni a weimari baloldal materializmusának, és elő kívánja segíteni egy „pozitív kereszténység(felfogás)” elterjedését, ami felekezetek feletti lesz, és a német lélekhez „hangolják”.¹³²

A Galenhez hasonló katolikus papok többnyire aggodalommal figyelték a katolikus egyház helyzetét egy olyan országban, ahol az ateista kommunizmus komoly fenyegetésnek tűnt. De voltak világiasabb természetű gondjaik is. A weimari köztársaság idején a katolikus közösség addig páratlan mértékben vette ki részét az állami politikából, kormányzati tisztségekből, közszolgálati pozíciókból. Tekintettel arra, hogy a konkordátum, amit biztosnak vettek, megőrzi majd ezeket a nyereségeket, a német püspökök hajlandóak voltak felhagyni a nemzetiszocializmus nyílt ellenzésével, és májusban egy közös deklarációban támogatásukról biztosították a rezsimit. Az alsó papság soraiból azokra, akik változatlanul kritikával illették a nemzetiszocialista mozgalmat, szájkosarat raktak. Katolikus barnaingesek és a nemzetiszocialista párt katolikus tagjai, akik nem mehettek misére, mint-hogy a püspökök megtiltották az egyenruha-viselést a templomban, protestáns istentiszteleteken kezdtek feltűnni, ahol ilyen tiltás nem állt fenn, és ezzel felidéztek a tömeges felekezeti átpártolás rémét. Bertram kardinális meggyőzte a püspököket, hogy oldják fel a tilalmat.¹³³ A passzív tűrésből hamarosan aktív támogatás lett. Sok pap részt vett már május 1-jén „a munka nemzeti napjának” tiszteletére rendezett ünnepségeken is. A püspökök fuldai konferenciája 1933. június 1-jén kiadott pásztorlevelében üdvözölte a „nemzeti ébredést” és az erősebb állam új programját, de azért kifejezte aggodalmát is a nemzetiszocialisták faji nézeteivel és a katolikus laikus intézmények fenyegetett helyzetével kapcsolatban. Steinmann berlini általános helynököt lencsevégre kapták, amint nemzetiszocialista karlendítéssel üdvözöl valakit. Ő mondta, hogy Hitlert az Isten adta vezetőül a német népnek.¹³⁴ Katolikus diákszövetségek hűségnyilatkozatokat tettek az új rezsimnek („az egyetlen módja annak, hogy kultúránkban a kereszténység helyreálljon... ha üdvözöljük új vezetőnket, Adolf Hitlert”). A katolikus újságok vagy nem jelentek meg, vagy igen hasonlóvá váltak a nemzetiszocialista propagandaorgánumokhoz.¹³⁵

Míg a helyzet alakulóban volt, Kaas kanonok hosszú látogatást tett a Vatikánban, hogy elősegítse a konkordátum szövegezését. Hamarosan világossá lett, hogy kész feláldozni a pártot, ha ez a feltétele annak, hogy a rezsim aláírja a szerződést. Május elején lemondott pártvezetői tisztségéről, „megrendült egészségi állapotára” tekintettel. Székében Heinrich Brüning volt birodalmi kancellár követte. Brüning körül hamarosan kialakult a hitleri személyi kultusz sápadt imitációja. A centrum párti újságok Brüningről mint „vezérrel” cikkeztek, és arról írtak, hogy katolikus „vezérkara” hogyan „rendeli alá” magát az ő döntéseinek.¹³⁶ A párt minden képviselője és funkcionáriusa beadta lemondását Brüningnek, teljesen rá hagyva, hogy megtartja őket vagy mással váltja fel. Ebben a Reichstag-képviselők is részt vettek, akik mandátumukat a pártlistán elfoglalt helyüknek köszönhették, és így valóban fel is cserélhette őket Brüning, ha akarta, a listán lejjebb sorakozókkal. A Centrum Párt tehát most de facto felváltotta a választott Reichstag eszméjét a kinevezettével. Brüning elnök bejelentette, hogy alaposan átszervezik a pártstruktúrát, de addig is közeledni kezdett a nemzetiszocialista rezsimhez, meggyőzte ugyanis a képviselőket, hogy támogassák a kormány külpolitikai deklarációját 1933. május 17-én, valamint személyesen segített Hitlernek egy figyelemre méltóan mérsékelt hangú beszédet megszövegezni, mellyel a törvényhozásnak a tervezetet bemutatta. Brüning kompromisszumkészsége nem gátolta meg a politikai rendőrséget abban, hogy lehallgassa a telefonját és felbontsa a postáját, amint ő maga közölte Sir Horace Rumbold brit nagykövettel június közepén. Rumbold szerint Brüning eddigre már azt a nézetet vallotta, hogy csakis a monarchia restaurációja oldhatja meg a helyzetet, s e véleménye mellett hosszú ideig ki is tartott.

Az egykori kancellárnak a jelek szerint kevés fogalma volt arról, miféle represszió éri pártja tagjait. A párt újságjait betiltották vagy elvették. Helyi és regionális szervezeteit egyenként zárták be. A párthoz tartozó minisztereket minden tagállamban eltávolították hivatalukból. Köztisztviselők feje fölött – Hermann Göring szüntelen ígéretései ellenére – az elbocsátás állandó veszélye lebegett. A Centrum Párt 200 ezer tagja közül egyre több menekült el. Májustól kezdve prominens katolikus politikusok, ügyvédek, laikus szervezetek aktivistái, újságírók és írók kerültek letartóztatásba, különösen ha kritikus cikkeket jelentettek meg a nemzetiszocialistákról vagy a kormányról. 1933. június 26-án Himmler mint a bajor rendőrség feje elrendelte, hogy a Centrum közeli szövetségese, a Bajor Néppárt minden Reichstag-képviselőjét és tagállami törvényhozóját vegyék „védőőrizetbe”, de még „mindazokat is, akik különösen aktívak a párt politikai életében”.¹³⁷ Június 19-én Eugen Bolz württembergi államelnököt, a Centrum vezető

konzervatív politikusainak egyikét letartóztatták és súlyosan bántalmazták; rangos köztisztviselőket, Helene Webert például, aki a Centrum Reichstag-képviselője is volt, felfüggesztettek hivatalukból, és a katolikus szakszervezeteket önfeloszlatásra kényszerítették, s ezek csak a legnevezetesebbek és legnagyobb nyilvánosságot kapott esetek a letartóztatások, megveretések és elbocsátások egész hullámában. Helyi szinten egyik katolikus laikus szervezetet a másik után helyezték nyomás alá, hogy számolja fel magát vagy csatlakozzon a nemzetiszocialista párthoz – a helyzet komoly aggodalmakat keltett az egyházi hierarchiában. Papen és Goebbels egyre vehemensebben követelte a nyilvánosság előtt a Centrum Párt feloszlatását, a Rómában folyó tárgyalásokon pedig – melyekhez a hónap végén maga Papen is csatlakozott – az a megállapodás született, hogy amint a konkordátumot tető alá hozzák, a párt megszűnik létezni.¹³⁸

A konkordátum végleges szövegében – melyet Papen és Kaas egyetértésével július 1-jén hagytak jóvá, s egy hét múlva rákerültek az aláírások is – szerepelt például a papok politikai szerepvállalásának tilalma. A Centrum Párt szövetségi és állami törvényhozói sorra mondtak le mandátumukról vagy adták át széküket a nemzetiszocialistáknak, és példájukat követték berlini, frankfurti és más városi tanácsnokok is. Végre Brüning is felfogta, hogy az írás megjelent a falon. A párt formálisan július 5-én számolta fel magát, Reichstag-képviselőivel, tagállami törvényhozóival és választott tisztségviselőivel közölték, hogy lépjenek kapcsolatba nemzetiszocialista kollégáikkal, és ajánlják fel nekik hűségüket. A párt tagjai – jelentette ki a pártvezetés – mostantól „korlátozás nélkül” felsorakozhatnak a Hitler vezette nemzeti front mögé. Ami megmaradt még a pártsajtóból, az ezt a véget igyekezett nem a külső nyomás, hanem a kikerülhetetlen belső fejlődés eredményeként bemutatni, mely a katolikus közösséget felsorakoztatta a nemzetpolitika történelmi jelentőségű átforgatódását élő új Németország mögé. A párt vezetése nemcsak utasította a párt összes szervezetét, hogy számolják fel magukat, de arra is figyelmeztette őket, hogy a felszámolási folyamat során a vezetés együttműködik a politikai rendőrséggel. Amint megjósolható volt, a nemzetiszocialisták inkább arra vették rá a párt törvényhozóit, hogy mondjanak le mandátumukról, nem pedig arra, hogy találják meg új otthonukat a nemzetiszocialista pártban, amint azt ők képzelték.¹³⁹

Az 1930-as évek elején a munkásmozgalom mellett egyedül a Centrum Párt volt képes hatékony ellenállást kifejteni a nemzetiszocialisták választási rohamai ellen. Mindkét politikai erő, több más tényező mellett, annak az üldöztetésnek köszönhette kohézióját és fegyelmességét, amit Bismarck idején kellett elszenvednie. De míg a szociáldemokraták – és később a kommunisták is – a repressziót megtapasztalva az állandó ellen-

zékiség és elszigeteltség szerepébe sodródtak, a katolikusok válaszul szinte minden másnál fontosabbnak kezdték tartani a nemzet közösségébe való reintegrációjukat. A legfontosabb katolikus politikusokból (példának kínálkozik Papen, Brüning és Bolz) hiányzott az az elkötelezettség a demokrácia iránt, ami egy Wilhelm Marxot és Matthias Erzbergert jellemzett a köztársaság első napjaiban. A bolsevik fenyegetés hatására szerte Európában az egyház egésze fokozatosan a parlamentáris demokrácia ellen fordult. Ebben a helyzetben a párt feloszlata kis áldozatnak tűnt, amit meg kell hozni ezekért az új rezsimtől kapott, jóformán az összes érintett által végre kötelező erejűnek vélt garanciáért, melyek a katolikus egyház autonómiájának fenntartására és a katolikusoknak az új német rendben való teljes részvételére vonatkoztak. Hogy aztán e garanciák mit érnek, azt a katolikusok hamarosan megtudhatták.

Időközben, 1933. október 28-án Clemens August von Galen grófot püspökké szentelték és münsteri püspökké nevezték ki – ez volt az első ilyen szintű változás a konkordátum aláírása óta. Az összegyűltekhöz intézett beszédében Galen püspök kijelentette, hogy neki a saját felfogása szerint kötelessége az igazat mondani, szólni „a különbségről igazság és igazságtalanság, jó és rossz cselekedetek között”. Beiktatása előtt felkereste Hermann Göringet, a porosz minisztertanács elnökét, akinek a kezébe a konkordátum kikötései szerint letette az állami hűségescsüt. Mintegy szimbolikus viszonzásul a helyi nemzetiszocialista és barnainges tisztségviselők (körzetvezetőtől lefelé) felvonultak a münsteri konszekrációs szertartáson, s a nyújtott karú „germán üdvözléssel” köszöntötték őt. A püspöki körmenet útvonalán kétfelől horogkeresztes rohamosztályosok és SS-legények sorakoztak. Még aznap este a püspöki palota előtt fáklyával parádéztek. A náciizmus és a katolicizmus kibékülése – legalábbis akkor egy pillanatra úgy tűnt – teljessé vált.¹⁴⁰

IV

A nemzetiszocialisták egypárti állam felé való menetelésének a legnehezebb szakasza az volt, amíg eltakarították az útból a kommunistákat, a szociáldemokratákat és a Centrupártot. Ez a három párt együtt sokkal több szavazót reprezentált, mint amennyit a nemzetiszocialista párt szabad választáson valaha is meg tudott nyerni. Ahhoz képest, amennyi problémát ezek okoztak, a többi párttól viszonylag könnyű volt megszabadulni. Legtöbbjük jóformán egyébként is elveszítette minden szavazatát és képviselői helyét a Reichstagban. Voltaképpen el voltak készülve a sorsukra: egyenként le

lehetett őket szedni a tábláról. 1933 elejére az egyetlen, amelyik közülük kezdettől fogva a weimari köztársaságot támogató pártkoalícióhoz tartozott, az Állampárt (korábban: Demokrata Párt) tehetetlenül sodródott az eseményekkel, két helye volt még a Reichstagban, és száználmas igyekezettel próbálta képviselőit valamelyik másik párt szárnyai alá bevételni. Változatlanul hirdette ellenzékiességét a nemzetiszocialistákkal szemben, ugyanakkor az alkotmánymódosítást is pártolta, éspedig félreérthetetlenül autoritárius irányban. Az 1933. márciusi választásokon nem sikerült támogatottságát növelnie, noha jelöltjeit a sokkal nagyobb népszerűségnek örvendő Szociáldemokrata Párt listáján indította, és két helyét a Reichstagban ötre növelte. Képviselői egyhangúlag – bár erős fenntartásokkal – megszavazták a felhatalmazási törvényt 1933. március 23-án, még a későbbi, háború utáni szövetségi elnök Theodor Heuss is így járt el, megfélemlítve Hitler vérfürdős fenyegetőzésétől. Szavazatuk gyakorlatilag semmit nem számított, amint nyilván jól tudták. A párt frakcióvezetője, Otto Nuschke hivatalos leveleit a „német köszöntéssel” zárta, és a kormány legitim voltának elfogadására szólított fel mindenkit. Időközben a köztisztviselők, akik a párt tagságának komoly hányadát alkották, tömegesen pártoltak át a nemzetiszocialistákhoz, mert meg akarták tartani az állásukat. Mióta a párt az 1930-as választások során margóra került, folytonos vita dúlt berkeiben arról, vajon érdemes-e folytatni. A barnaingesek új terrorkampányba kezdtek megmaradt kevés számú képviselőjük, hivatalnokuk és városi tanácsnokuk ellen, ha azok nyíltan megvallották hűségüket a párthoz. A kormány ezek után megfosztotta mandátumuktól Reichstag-képviselőiket, azon az alapon, hogy a szociáldemokraták listáján szerepeltek a márciusi választásokon, tehát szociáldemokraták ők is. A pártvezetés ekkor megadta magát, és 1933. június 28-án formálisan is feloszlatta az Állampártot.¹⁴¹

A Német Néppárt amúgy is élesen jobbra tolódott 1929-től, amikor a weimari évek nagyobbik felében az élén álló Gustav Stresemann elhunyt. 1931-ben már a liberális szárnyától szabadult volna – a „liberális” ez idő tájt a Brüning-féle kormányzat támogatóit jelentette, ami megint csak jól mutatja, milyen messzire tolódott jobbra a politikai spektrum –, és a nacionalista erők nagykoalícióját sürgette, a nemzetiszocialisták részvételével. Minél több választót veszített el a párt, annál mélyebbre süllyedt az egymással hadakozó frakciók káoszában. 1932 júliusa után mindössze hét széke maradt a Reichstagban, s a politikai margó legszélére került. A Néppárt akkori vezetője, Eduard Dingeldey jó gondolatnak vette, hogy a Német Nemzeti Néppárttal (Deutschnationale Volkspartei, DNVP) közös listán induljanak 1932 novemberében. Ez aztán a megmaradt liberálisokat is elűzte a pártból, viszont semmi valós előnnyel nem járt. A bomlás eme

újabb jelétől megriadva Dingeldey a következő választásokra felbontotta a nacionalistákkal kötött paktumot, azzal az eredménnyel, hogy a Néppárt 1933 márciusában összesen két helyet tudott szerezni a Reichstagban. Ennyi maradt a hajdan, az 1870-es években a Reichstagot uraló Nemzeti Liberális Párt büszke hagyományaiból, miután oly sokat tett a bismarcki államalapítás kemény kereteinek megpuhításáért széles körű liberális törvényjavaslaival. Dingeldey egy komolyabb betegség miatt két hónapra visszavonult a politikától, s a párt megmaradt tagsága (különösen az állásukat féltő köztisztviselők) csapatostul kezdte elhagyni a hajót, míg mások – az elnökhelyettes irányítása alatt – a pártfeloszlátást és a nemzetiszocialistákkal való hivatalos összeolvadást sürgették. Ennek Dingeldey sikerrel vette elejét, mire a párt jobbszárnya kilépett a pártból. A főtitkár szeretett volna audienciát kieszközölni Hitlernél vagy Göringnél, de elutasították. A párt megmaradt funkcionáriusainak és képviselőinek biztonságáért aggódva az általános megfélemlítés légkörében végül július 4-én bejelentette a Néppárt feloszlátását. Jutalmul három nappal később Hitler fogadta őt, s a nemzetiszocialista vezér biztosította arról, hogy a párt volt tagjait politikai múltjuk miatt semmiféle hátrányos megkülönböztetés nem érheti. Mondani sem kell, hogy ez az ígélet semmiben sem korlátozta a nemzetiszocialistákat, erővel vették rá a visszavonulásra a néhai Néppárt minden képviselőjét országszerte a különféle törvényhozó testületekből, de a párthoz kötődő köztisztviselőket is eltávolították állásukból, azon az alapon, hogy a nemzetiszocialista mozgalom ellenzékéhez tartoznak. Dingeldey ugyan tiltakozott az ilyen eljárások ellen – tiltakozásait azonban megvetően lesöpörték az asztalról.¹⁴²

Az Alfred Hugenberg vezette Német Nemzeti Néppárt, a DNVP alig-alig volt sikeresebb a választók körében a két liberális pártnál. Már az 1930-as évek legelején elhódították majd minden szavazójukat a nemzetiszocialisták, a párt mégis úgy tekintett magára, mint az utóbbiak – akiket mellesleg mindig is némi leereszkedéssel kezelt – legfontosabb koalíciós partnerére. A nacionalista vezérkar helyesléssel fogadta, hogy a Hitler-kormány határozottan felszámolja a parlamentáris rendszert, és diktatúrát épít. Hugenberg dinamikus kampányt folytatott az 1933. március 5-i választásokra, célja az abszolút többség megszerzése volt a nemzetiszocialistákkal együtt, ily módon gondoskodva az átalakulás legitimációjáról és tömegtámogatásáról. A DNVP vezetői azonban nagyon is tisztában voltak vele, hogy ez a szövetség szörnyen sebezhetővé teszi őket. Figyelmeztető hangok szóltak meg körükből a nemzetiszocialisták „szocializmusát” illetően, és „pártonkívüli” kormányt sürgettek. A nemzetiszocialisták természetesen gondosan igyekeztek fenntartani az őszinte koalíciós partnerségi viszony

látszatát a kampány alatt, nem tiltották be a DNVP egyetlen lapját sem, nem zavarták meg gyűléseiket, nem tartóztatták le politikusaikat. A súlyos repressziós és erőszakkampány azért persze egyedül a nemzetiszocialisták malmára hajtotta a vizet: március 5-én megkapták jutalmukat, s 196-ról 288-ra sikerült emelniük részvételi arányukat a Reichstagban. A DNVP ezzel szemben nem ért el igazán látványos előretörést: 52 székük lett a korábbi 51-gyel szemben. Ezek a képviselői helyek (és az a 8%-os szavazóbázis, amit képviseltek) azonban elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy a koalíció együtt átlépje az 50%-os határt. Hogy mennyire nem volt egyenlő fél e két párt, azt a választási eredmények látványosan megmutatták. Az utcákon a nacionalistákhoz kötődő Frontharcosok és más félkatonai szervezetek semmiképpen nem mérkőzhettek a barnaingesek és SS-legények fölényével, ráadásul a DNVP-nek nem sikerült megnyernie a Frontharcosok feltétlen támogatását sem, pedig ez volt az egyetlen fontosabb félkatonai szervezet, amely láthatóan osztotta politikai nézeteiket.

A márciusi választások eredménye azután alapvetően változtatta meg a viszonyt a két párt között. A kommunisták kikerültek a törvényhozásból, a nemzetiszocialistáknak tehát nem volt szükségük tovább a DNVP-re a többséghez, bár még így is elmaradtak némileg a kétharmadtól, ami az alkotmánymódosításhoz kellett volna. Hitler és Göring most dermesztően világossá tették Hugenberg számára, ki is az úr a háznál. A felhatalmazási törvény elfogadása, ami a DNVP támogatásával történt, a konzervatívabb párttagok számára úgy volt fogyasztható, hogy megelőzte a potsdami ünnepélyes parlamenti megnyitót, a ceremóniában világos utalásokkal a bismarcki hagyományokra, melyek megújítására ők elkötelezték magukat. De amint átment a felhatalmazási törvény, Hitler nem vesztegette többé az időt, nyomban tisztázta, hogy szóba sem jöhet a monarchiának, ennek a szerinte bukott intézménynek a helyreállítása. Ekkortól a nemzetiszocialisták ugyanazt a nyomást kezdték gyakorolni a DNVP-re, mint amit február közepe óta más pártok is elszenvedtek. Március 29-én házkutatást tartottak a DNVP Reichstag-frakciójának vezetője, Ernst Oberfohren parlamenti irodájában, majd másnap az otthonában. A nemzetiszocialista sajtóközlemény szerint olyan dokumentumokat találtak, amelyekből kiderül, hogy Oberfohren a szerzője a Hugenberget támadó bizonyos névtelen leveleknek. Ez elég volt ahhoz, hogy meggyőzze a pártvezetőt, ne tegyen panaszt. Oberfohren ezenkívül gyanúsán közlelődként érdeklődött a Reichstag égésének körülményei iránt, és hát mi mást jelentene ez, mint hogy ő is osztja a kommunista álláspontot, mely szerint a nemzetiszocialisták szervezték a gyújtogatást. A házkutatás kijózanította: nyomban lemondott a képviselőségről. Időközben más nacionalista vezetők is a prés alá kerültek. Günther

Gereke munkahelyteremtésért felelős birodalmi biztost sikkasztással vádolták meg. A Birodalmi Agrárszövetség, e hagyományosan a nacionalistákhoz közel álló szervezet vezetőjét azért mentették fel, mert illegális spekulációkat hajtott végre a gabonatőzsdén. Arról is érkeztek hírek, hogy az olyan köztisztviselőt, aki nyíltan vállalja DNVP-beli párttagságát, elbocsátják.¹⁴³

A DNVP úgy lépett be január 30-án a koalícióba, hogy a szövetségben önmagukat tartották rangidősnek, a másik felet pedig éretlen és tapasztalatlan politikai mozgalomnak, amit majd könnyedén az ellenőrzésük alatt tudnak tartani. Két hónappal később már egészen másképp festett a helyzet. A DNVP kénytelen-kelletlen belátta, hogy a párttagjai ellen – egy olyan kormány irányításával, melynek papíron ők maguk is tagjai – elkövetett törvénysértéseket sem képesek megelőzni. Egymás között is hangot adtak félelmeiknek, miszerint egy teljesen kiforrott nemzetiszocialista forradalomnak pusztítóak lennének a következményei. Ebben a helyzetben bölcsőbbnek látták alkalmazkodni az új, demokrácia utáni rendhez. Hugenberg keresztülvitte a párt átszervezését, ezzel minden szinten meghatározóvá lett a „vezérelv”. A DNVP ezek után még a nevét is megváltoztatta Német Nemzeti Néppárttól Német Nemzeti Frontra, ezzel is kifejezve, hogy a politikai pártok kora lejárt. De ezek a változtatások a demokratikus legitimáció utolsó maradékától is megfosztották Hugenberget, s helyzete még ingatabb lett, mint azelőtt volt. Nemzetiszocialista vezetők, egyik a másik után, Berlinben és vidéken, nyilvános kritika és nyomás alá vették azokat a szervezeteiket és intézményeket, amelyeket Hugenberg a maga oltalma alatt állónak tekintett, s közben suttozó propaganda terjesztette, hogy ő fékezi a „nemzeti forradalmat”.

A nemzetiszocialista párt helyi szervei hangoztatni kezdték, hogy Hugenberg mint porosz agrárminiszter immár nem élvezi többé a parasztság bizalmát. Szárnyra kapott a hír, miszerint visszavonulni készül porosz kormánytisztségéből. Hugenberg erre a tekintélyét aláásó kísérletre válaszul azzal a fenyegetéssel állt elő, hogy kilép a szövetségi kormányból. Azt hitte, ezzel érvénytelenné válna a felhatalmazási törvény, minthogy az csak a „jelen kormányra” volt érvényes. Carl Schmidt alkotmányjogász – a nemzetiszocializmus befolyásos támogatója – azonban máris kinyilatkoztatta, hogy a törvényhozó szándéka szerint a „jelen kormányzat” szerkezet a törvényben nem valamely konkrét, hivatalban lévő miniszterek csoportját jelöli, hanem azt a „teljesen másfajta kormányzati felállást”, ami a pártpolitikai rendszer felszámolásával lépett működésbe. Azaz a „jelen kormányzatot” és vele a felhatalmazási törvény érvényét nem érinti, ha egyik vagy másik minisztere leköszön, mert sajátos természetét a kormány feje határozza meg.¹⁴⁴ Hugenberg fenyegetőzése üresnek bizonyult, újabb példaként

annak, milyen értelmetlen is törvényességi érvekkel operálni a nemzetiszocialista nyomásgyakorlással szemben. Időközben az NSDAP egyre nyíltabban terrorizálta Hugenberg támogatóit is. Május 7-én holtan találták Ernst Oberfohrent, akit a nemzetiszocialisták a hivatalából már korábban kiűldöztek; a gátlástalan megfélemlítés légkörében sokan (érthető okokból) nem voltak hajlandók elhinni a hivatalos változatot, hogy főbe lőtte magát. Híre jött, hogy helybeli DNVP-s pártfunkcionáriusokat letartóztatnak, egyes pártösszejöveleteket betiltanak. A DNVP tagjai egyre súlyosabb nyomásnak voltak kitéve, hogy oszlassák fel Reichskampfring néven szervezett félkatonai harci egységeiket. E csoportok tagjainak összlétszáma – soraikban többnyire diákokkal, ifjúsági szövetségek tagjaival – eddigre már százezerre növekedett a „nemzeti felkelés” nyomán, eléggé erősek voltak tehát ahhoz, hogy némi aggodalmat keltsenek a nemzetiszocialistákban.

1933. május 30-án egyes DNVP-vezetők találkoztak Hitlerrel, hogy elpanaszolják az egyre növekvő pressziót, mellyel autonómiájuk feladására akarják kényszeríteni őket. „Hisztérikus dühkitörés” fogadta őket, a nemzetiszocialista vezér azt üvöltözte, hogy majd „az SA tüzet nyit, és háromnapos vérfürdőt rendez... míg végül nem marad ezek közül egy sem”, ha a DNVP nem oszlik szét önként. Ez azért már elég volt ahhoz, hogy a DNVP amúgy is ingatag ellenállási szándékát megtörje. Június közepén Hitler személyesen rendelte el a DNVP diák- és ifjúsági szövetségeinek felosztatását, vagyonuk elkobzását. Az ezekkel a csoportokkal összeköttetésben álló DNVP-vezetőket, például Herbert von Bismarckot, akit porosz belügyminisztériumi államtitkári tisztéből április 9-én eltávolítottak, most letartóztatták és kínvallatásnak vetették alá; szembesítették annak állítólagos bizonyítékaival, hogy „marxista elemek” szivárogtak be a csoportba, mire Bismarck azt vallotta, neki fogalma sem volt, milyen sötét dolgok történtek köreikben.

Ekkoriban jelentették ki prominens DNVP-vezetők, például Martin Spahn, az ultrajobboldali katolikus történész, hogy nem képesek két urat szolgálni, és átpártoltak a nemzetiszocialistákhoz. A napi megaláztatások, amelyeket a DNVP „Führerjének”, Hugenbergnek el kellett szenvednie a kormányban, egyre leplezetlenebbek lettek. Amikor egy nemzetközi gazdasági konferencián visszakövetelte Németországnak az afrikai gyarmatait anélkül, hogy a kormánnyal előzőleg egyeztetett volna, a kabinet ugyan csak nyilvánosan határolódott el tőle, szégyenbe hozva az egész világ előtt. Június 23-án nem nemzetiszocialista konzervatív kollégái a kormányban – Papen, Neurath, Schwerin von Krosigk és Schacht – Hitler mellé felzárkózva ítélték el a viselkedését. Hugenberg tervezett felszólalását egy június 26-i DNVP-rendezvényen betiltotta a rendőrség. Ugyanaznap beadta lemon-

dását Hindenburgnak, keserűen panaszkolva, hogy miniszteri teendőiben szüntelenül akadályozzák, s a nemzetiszocialista sajtó nyíltan támadja.

Hugenbergnek valójában esze ágában sem volt elhagyni a kormányt, de az idős elnök nem felelt meg igazán a várakozásainak: ahelyett, hogy elutasította volna a lemondását, és Hitlernél interveniált volna az érdekében, ahogy ő feltételezte, Hindenburg semmit sem tett. Ezek után Hugenberg találkozott Hitlerrel, és megpróbálta barátságosan rendezni a helyzetet, de csak azt provokálta ki, hogy lemondásának visszautasításáért cserébe Hitler a Német Nemzeti Front feloszlását követelte. Ha nem így történik, a DNVP-tagsággal rendelkező köztisztviselők és állami alkalmazottak „ezrei” kerülnek az utcára, mondta. Az alternatíva azonban hamis alternatíva volt, Hitlernek ugyanis valójában nem állt szándékában rávenni Hugenberget, kormánya utolsó, politikai jelentőséggel bíró szuverén tagját, hogy vonja vissza a lemondását. Amint diadalmasan bejelentette, hogy Hugenberg kiválik a kormányból, a Német Nemzeti Front többi vezetője találkozót kért a kancellártól, hogy tető alá hozzák a „barátsági egyezményt”, melyben beleegyeznek a párt „önfeloszlatásába”.¹⁴⁵ Azok a feltételek, melyeket a Német Nemzeti Front – ekkor még formálisan Hitler koalíciós partnere – elfogadott, ránézésre kevésbé voltak megsemmisítőek, mint a többi pártéi, a gyakorlatban azonban a nemzetiszocialisták minden olyan képviselőt vagy választott törvényhozót, akinek a nézeteit nem helyeselték – ilyen volt például Herbert von Bismarck –, lemondásra kényszerítettek, és csak azokat tartották meg, akikben megbízhattak, hogy kérdés nélkül teljesíteni fogják a parancsokat. Az arra vonatkozó garanciákat, hogy a nacionalista köztisztviselőket nem éri hátrány pártpolitikai múltjuk miatt, a rezsim nem érezte magára kötelezőnek. A „barátsági egyezmény” tehát csak alig valamivel volt több szálnalmas megadással.

A pártokat feloszlatták, az egyházakat megfegyelmezték, a szakszervezeteket letörölték a színről, a hadsereget semlegesítették. Egyetlen további komolyabb politikai erő volt még, amellyel számolni kellett: a Frontharcosok, az ultranacionalista félkatonai veteránszervezet. 1933. április 26-án, hosszadalmas tárgyalások után Franz Seldte, a Frontharcosok vezére belépett az NSDAP-be, és a Frontharcosok szervezetét Hitler politikai vezérsége alá rendelte azzal a garanciával, hogy továbbra is működhetnek háborús veteránok autonóm szervezeteként. Akinek ez a lépés nem volt a tetszésére, azt rövid úton eltávolították a szervezetből – például Theodor Duesterberg társelnököt. A tagság rendkívül sebes létszámbeli gyarapodása (hamarosan elérték az egymilliót, miután a különféle betiltott szervezetekből, többek között a Reichsbanner soraiból hozzájuk áramlottak a háborús veteránok) elmosta a Frontharcosok határozott politikai irányvonalát, és további kriti-

káknak tette ki őket a nemzetiszocialisták részéről. A megelőző hónapokban kisegítő rendőri erőként támogatták a nemzetiszocialista rohamosztagosokat, de nem vettek részt mindenben, igaz, nem is álltak útjában az eseményeknek. Helyzetük inkább a hadseregéhez hasonlított, hiszen egyébként is fegyveres erőnek tekintették magukat, kiképzett és tapasztalt tartalékosoknak. Vezetőjük, Franz Seldte a kormány tagja volt, de tökéletesen képtelennek bizonyult érdemben ellenállni Hitler és Göring terrorjának. Májusra a Frontharcosokat mint politikai erőt teljesen semlegesítették.¹⁴⁶

Május végén tehát Hitler lépett még egyet: megvádolta (nem is teljesen alaptalanul) a Frontharcosokat, hogy soraikba férközött jelentős számú volt kommunista és szociáldemokrata, és a saját, immár betiltott félkatonai szervezetének pótlékát keresi bennük. Ezek után a Frontharcosokat kényszerrel betagolták az SA-ba, de annyit még megtarthattak korábbi autonómiájuk maradékából, hogy ne érezzék tanácsosnak az ellenállást. Vezetőjük, Franz Seldte jelenléte a kormányban a legtöbbjük számára garanciának tűnt arra, hogy van még szavuk ott, ahol az tényleg számít. Tartalékos és veteránjóléti szervezetként működtek tovább. Még 1935-ben is, amikor már a Nemzetiszocialista Német Frontharcosok Szövetsége (Nationalsozialistischer Deutscher Frontkämpferbund) nevet viselték, félmillióra rúgott a taglétszámuk. A Frontharcosok nyilvánvalóan elérték céljukat, a weimari demokrácia felszámolását és egy autoritárius, nacionalista rezsim újjáépítését: voltaképpen miféle ellenvetésük lehetett volna az ellen, hogy betagolják őket Ernst Röhmék barnaingesei közé? Az összeolvadás átmeneti szervezeti káoszt eredményezett, és megfosztotta őket utolsó halvány esélyüktől is, hogy az utcán alkalomadtán ellenállást fejthessenek ki az SA tomboló rohamosztagosaival szemben.¹⁴⁷

A paramilitáris szervezeteket tehát éppoly hatékonyan számolták fel, mint a politikai pártokat. 1933 nyarára az egypárti állam voltaképpen felépült. Csak Hindenburg maradt a helyén mint potenciális akadály a totális hatalom megszerzésének: szenilis bábfigura volt, láthatólag immár mindenféle önálló akarat híján, a hivatalát pedig a felhatalmazási törvény előírásai amúgy is kivonták a játékból. A hadsereg készséggel maradt meg a partvonalon, az üzleti szféra a hatalomhoz igazodott. 1933. június 28-án Joseph Goebbels a következőképpen ünnepelte naplójában a pártok, szakszervezetek és félkatonai szervezetek felszámolását, illetve hogy a helyükbe a nemzetiszocialista pártnak és társszervezeteinek a monopolhatalma lépett: „Úton a totális állam felé. Forradalmunk dinamizmusa hátborzongató.”¹⁴⁸

NÉMETORSZÁG MEGREGULÁZÁSA

I

1933. május 6-án néhány teherautóból álló konvoj parkolt le a dr. Magnus Hirschfeld-féle Szexuáltudományi Intézet előtt Berlin elegáns Tiergarten negyedében. A platókról a Berlini Testnevelési Egyetem hallgatói, a Nemzetiszocialista Német Diákszövetség tagjai ugráltak le. Katonai alakzatot vettek fel, s míg egyesek előkapták trombitájukat, tubájukat, és hazafias indulókat kezdtek játszani, a többiek bemasíroztak az épületbe. Céljuk nyilvánvalóan nem baráti látogatás volt. Hirschfeld intézetét jól ismerték Berlinben, nemcsak azért, mert olyan ügyekért kampányolt, mint a homoszexualitás és az abortusz legalizálása, illetve népszerű esti iskolát tartott fenn a szexuális oktatás céljára, hanem szexuális témákkal foglalkozó jókora könyvtáráról is, amit az igazgató még a századforduló előtt kezdett el kiépíteni. 1933-ra állománya már valahol 12 000 és 20 000 kötet között járt – a becslések eltérnek –, és az intézet még ennél is nagyobb szexuális tárgyú fényképgyűjteménynek adott otthont.¹⁴⁹ A nemzetiszocialista diákok, akik 1933. május 6-án megrohamozták az intézményt, vörös tintával öntötték le a könyveket és a kéziratokat, a bekeretezett fényképekkel futballoztak (a padlót utánuk üvegcséréptenger borította), a szekrények és tárlók tartalmát a földre borogatták. Négy nappal később további teherautók érkeztek, ezúttal rohamosztagosokkal, akik kosarakat cipeltek, beléjük pakoltak annyi könyvet és kéziratot, amennyit csak tudtak, és az Opernplatzra szállították őket. Ott gigantikus máglyát raktak belőlük, majd meggyújtották. Állítólag közel 10 000 kötet veszett oda a tűzben. A lángok még éjszaka is lobogtak, a diákok a térre cipelték az intézetigazgató mellszobrát, és azt is a tűzre dobták. Miután közölték velük, hogy a hatvanöt esztendő Hirschfeld éppen külföldön gyógykezelte magát, a rohamosztagosok azt felelték: „Remélhetőleg nélkülünk is elpatkol, és akkor nem kell fellógnunk vagy agyonvernünk.”¹⁵⁰

Hirschfeldnek volt annyi esze, hogy ne térjen haza Németországba. Míg a nemzetiszocialista sajtó diadalmas jelentéseket közölt a „méregraktár elleni energikus akcióról”, és szétkürtölte, hogy „a német diákok megvetéssel fordulnak el a zsidó Magnus Hirschfeld vezette Szexuáltudományi Intézettől”, a tiszteletre méltó szexuálreformer, a homoszexuális jogok bajnoka Franciaországban maradt, ott is halt meg hirtelen, hatvanhetedik születésnapján,

1935. május 14-én.¹⁵¹ Intézetének lerombolása csak egy, bár kétségkívül látványos eleme volt annak a széles körű hadjáratnak, amit a nemzetiszocialisták a „germán családok felforgatására irányuló zsidó mozgalom” ellen viseltek. A szex és a gyermeknemzés mostantól elválaszthatatlanul össze van kötve, legalábbis a fajilag engedélyezett viszonyokban. A nemzetiszocialisták a konzervatívok és a katolikusok helyeslésével láttak neki felszámolni a szexuális szabadelvűségnek a weimari Németországban eleven és egymáshoz szorosan kapcsolódó hálózatát, megsemmisíteni az abortusztörvény reformját, visszaforgatni a homoszexualitás dekriminalizációját, beszüntetni a fogamzásgátlással kapcsolatos nyilvános tanácsadásokat és minden mást, ami szerintük a német születési ráta folyamatos csökkenésének oka volt. Az olyan szexuálreformerek, mint a freudista Wilhelm Reich vagy az abortuszért régóta kampányoló Helene Stocker, száműzetésbe kényszerültek, szervezeteiket, klinikáikat bezárták vagy átvették a nemzetiszocialisták. A rendőrség eközben razziákat tartott jól ismert meleg-találkozóhelyeken (ezeket korábban csöndben tolerálták), némileg bizarr módon a Reichstag tüze után kibocsátott rendelet alapján járva el, „a nép és az állam védelmében”. Ha más nem is, ezek a razziák jól illusztrálták, hogyan lehet ezt a rendeletet a hatóságok jóformán bármilyen represszív intézkedésének legitimálására felhasználni. A joghézagot 1933. május 26-án szüntették meg, a kabinet ugyanis módosította a „szexuális úton terjedő betegségek ellen” 1927-ben hozott liberális törvényt. A módosítás nemcsak újfent a kriminalitás szférájába utalta az 1927 óta gyakorlatilag legális prostitúciót, de újra betiltotta az abortuszt, illetve a terhességmegszakítást előidéző gyógyszerek reklámját és az ezekkel kapcsolatos felvilágosító munkát is.¹⁵² Rövid időn belül a nemzetiszocialisták megsemmisítették az egész szexuális reformmal foglalkozó mozgalmat, és a törvényi tiltásokat kiterjesztették az azonos neműek közötti viszonyt tiltó eddigi rendelkezéseken túl sok más szexuális aktivitásra is, ami nem közvetlenül a születési ráta áhított felívelését segítette volna elő.

A szexuális szabadságjogok elleni támadás már a weimari köztársaság utolsó éveiben előrevetítette árnyékát. 1929 és 1932 között széles körű nyilvános vita folyt az abortusztörvény reformjáról (ezt a kommunisták kezdték) és arról, hogy sok pár a szörnyű nyomor és munkanélküliség közepette egyszerűen nem engedheti meg magának a gyereket. Nagyszabású demonstrációk, felvonulások, petíciók, filmek, újságkampányok és más effélék igyekeztek felhívni a figyelmet az illegális abortusz és a fogamzásgátlással kapcsolatos tudatlanság témáira, s a rendőrség nem egy szexuálreformerek tartotta gyűlést betiltott. 1933. március 1-jén új egészségbiztosítási rendelet jelent meg, amely országsszerte lehetővé tette az állami finanszírozású, tanácsadó szolgálatot ellátó egészségklinikák bezárását – ezt a barnainges-

bandák rövid néhány hét alatt meg is valósították. Az orvosokat és az egészségügyi személyzetet utcára tették, sokan közülük, különösen a zsidó származásúak, inkább a száműzetést választották. A nemzetiszocialisták érvei szerint a weimari állam teljes népegészségügyi rendszere azt a célt szolgálta, hogy egyrészt akadályozza az „erős és egészséges” családok utánpótlását, másrészt elősegítse a „satnya famíliák” szaporodását. A népegészségügynek el kellett tűnnie a színről, és helyét a faji egészségügynek kellett átvennie.¹⁵³ Ez – ahogy az eugenika egyes propagálói már a 19. század vége óta szorgalmazták – a társadalom számára a gyengék jelentette terhek drasztikus csökkentését irányozza elő, amennyiben programszerűen gondoskodnak róla, hogy nekik ne legyen gyerekük.

Ezek az eszmék a nagy gazdasági világválság idején hamar terjedni keztek az orvosok, szociális munkások és népjóléti tisztviselők körében. Jóval azelőtt, hogy a weimari köztársaság története véget ért volna, szakértők a pénzügyi krízis teremtette alkalmat kihasználva arról értekeztek, hogy a gazdaságot lehetetlen helyzetbe hozó népjóléti terhek csökkentésének ideális módja az alsóbb néposztályok szaporodásának meggátolása volna, a kötelező sterilizáció révén. Így, mondták, néhány év leforgása alatt máris kevesebb rászoruló családról kellene gondoskodni. Nemsokára, tették hozzá, az alkoholisták, „a munkakerülők”, a mentális fogyatékkal élők, a bűnözésre hajlamosak és a mozgáskorlátozottak száma is drasztikusan csökkenne Németországban – arra a kétes feltételezésre alapozva, hogy ezek az állapotok túlnyomórészt öröklés útján állnak elő –, s a társadalombiztosítás a fogyatkozó erőforrásait így az arra méltó szegények megsegítésére fordíthatja. Protestáns jótékonyági intézmények – a predesztináció és az eredendő bűn tana alapján – szívesebben fogadták ezeket az eszméket; a katolikusok – az 1930-as pápai enciklika komoly figyelmeztetésétől is támogatva, miszerint a házassági közösség és a közösülés a nemzés céljait kell hogy szolgálja, és minden emberi lénynek halhatatlan lelke van – hevesen ellenezték őket. Az eugenikán alapuló megközelítés vonzerejét növelte (még a liberálisabb beállítottságú reformerek szemében is) a tény, hogy az elme-egyházintézetek, szanatóriumok beteglétszáma 1930-tól nagyon gyorsan megemelkedett, mert sok család nem engedhette meg magának, hogy beteg vagy fogyatékos hozzátartozójáról maga gondoskodjon, ugyanakkor az ilyen intézmények költségvetését drasztikusan lecsökkentették a helyi és a regionális kormányzatok is. 1932-ben a porosz egészségügy (Preussische Landesgesundheitsrat) új törvényjavaslatról tárgyalt, amely lehetővé tette volna az önkéntes eugenikai sterilizációt. A javaslatot Fritz Lenz eugenikus fogalmazta, aki ilyesmit már jóval az első világháború előtt tervbe vett, s eszerint a tanácsadás és végrehajtás felelőssége a népjóléti és egészségügyi

hivatalnokokhoz került, akiknek a döntésével a szegények, az ágyhoz kötöttek és a fogyatékosok aligha vitatkozhattak.¹⁵⁴

De ez csupán egy része volt annak a sokkal szélesebb körű kampánynak, mellyel a tiszteletre méltó polgárok a társadalmilag deviánsnak ítélt jelenségeket szándékoztak megregulázni. A gazdasági krízis csúcspontján nem kevesebb mint 10 millióan részesültek az állami segítség valamilyen formájában. Ahogy a demokratikus pártokat eltüntették a színről, a városi és tagállami törvényhozó testületeket megszállták és a helyi nemzetiszocialista vezeték szolgájaként züllesztették, az újságokat megfosztották a társadalmi és politikai jelentőségű ügyek utáni szabad oknyomozás lehetőségétől, a népjóléti intézmények is felszabadultak a közvélemény ellenőrzése és vigyázó szemek alól, csakúgy, mint a rendőrség. A szociális munkások és népjóléti hivatalnokok már jó ideje hajlottak arra, hogy ügyfeleiket potyázóknak és ingyenélőknek tekintsék, s most, új főnökeiktől bátorítva, akiket a helyi és regionális nemzetiszocialista vezetők ültettek székükbe, szabad folyást engedhettek az előítéleteiknek. Az 1924-ben elfogadott szabályozás lehetővé tette, hogy a hatóságok a segély kifizetését a rászoruló egyén közmunkavégzés iránti hajlandóságától tegyék függővé, „amennyiben megfelelőnek tűnik”. Már 1933 előtt gyakorlat volt az ilyesmi, ha kisebb mértékben is. 1930-ban Duisburgban három és fél ezer ember dolgozott ilyen kényszermunkahelyeken, Brémában pedig már egy évvel azelőtt az ilyen foglalkoztatástól tették függővé a segély odaítélését. Az 1930-as évek elejének nyomorúságos gazdasági viszonyai között azonban már ebbe a rendszerbe is a munkanélkülieknek csak kis hányada került be – Hamburgban például 1932-ben a 200 ezer munkanélküliből 6000. Az 1933-as esztendő első hónapjaitól kezdve viszont ez az arány rohamos növekedésnek indult. Az ilyen foglalkoztatás nem minősült teljes értékű alkalmazásnak: nem volt része például az egészség- és nyugdíjbiztosítás, és persze fizetés sem járt érte, az ott dolgozók a segélyen kívül legfeljebb némi zsebpénzt, utazási térítést és ebédet kaptak.¹⁵⁵

A közmunkát papíron önkéntesnek tekintették, s a rendszert privát kezdeményezésben jótékonyági szervezetek, például egyházi jóléti intézmények üzemeltették, de az önkéntesség eleme 1933 márciusától hirtelen mintha elhalványult volna: a tömeges munkanélküliség sürgető problémáját elsősorban kényszerítés útján próbálták kezelni. Tipikus eleme volt a rendszernek az 1933 márciusában útjára induló „mezőgazdasági kisegítő” program, mely a weimari köztársaság idején a vidéki gazdálkodás támogatására elindított kezdeményezést folytatta: fiatal munkanélkülieket toboroztak a városokból, hogy a földeken dolgozzanak kosztért-kvártélyért és valami névleges fizetésért. Ez persze megint csak nem volt foglalkoztatás

a szó igazi értelmében, de 1933 augusztusára 145 ezerrel csökkentette a munkanélküli-nyilvántartásban szereplők számát, s a programban 33 ezer nő vett részt. A hontalanokért/hajléktalanokért felelős hivatalnokok Hamburgban már 1931 óta hangoztatták, hogy ők igyekeznek megkeseríteni a rászorulókat életét, ezzel kényszerítve őket, keressenek támogatást másutt. Az efféle hozzáállás 1933-ra még inkább elterjedté vált. A hamburgi rendőrség menedékhelyein az eltöltött éjszakák száma az 1930-as 403 900-ról 1933-ban 299 ezerre esett vissza, elsősorban az elrettentési politikának köszönhetően. Hivatalnokok szájából lehetett hallani, hogy a csavargókat és „munkakerülőket” koncentrációs táborba kellene küldeni. 1933. június 1-jén a porosz belügyminisztérium rendeletileg betiltotta a nyilvános kol-dulást. A szegénységet, a nélkülözést, ami már 1933 előtt is meglehetősen stigmatizálva volt, immár kriminalizálták is.¹⁵⁶

A rendőrség – a demokratikus ellenőrzés béklyójából szabadulva – 1933 májusában és júniusában nagyszabású razziákat tartott a berlini alvilági bandák, a szervezett bűnözés klubjaiban, találkozóhelyein, a profi bűnözés elleni kampány részeként. Azok a környékek, ahol a bűnözők tanyáját gyanították, egyszersmind a kommunisták és támogatóik főhadiszállása is volt. Ilyen leszámolás csak azután volt lehetséges, hogy a Vörös Frontharcosok Szövetségét felmorzszolták, és jó volt a helybéli lakosság megfélemlítésére is. Minthogy a nemzetiszocialisták úgy vélték, hogy a bűnözés, de különösen a szervezett bűnözés világát a zsidók uralják, nem volt meglepő, hogy a rendőrség a berlini Scheunenviertelben vagy tizenöt helyen tartott házkutatást 1933. június 9-én – a negyed nemcsak arról volt ismert, hogy sok szegény lakja, hanem arról is, hogy sok zsidó él itt. Mondani sem kell, a két tényező közötti összefüggés csaknem mindenestül a nemzetiszocialisták elmeszüleménye volt.¹⁵⁷ Az alvilági bandákat rövid úton felszámolták, tagjaikat tárgyalás nélkül védőőrizetbe vették, klubjaikat, kocsmáikat bezárták.¹⁵⁸

A büntetés-végrehajtási rendszerben, ahol sokuk végül kikötött, a pitiáner bűnözés egyre jobban elharapódzó problémája felerősítette azokat a hangokat, amelyek keményebb, elrettentő hatású körülmények bevezetését követelték az állami börtönökben. A felelős hivatalnokok és bűnügyi szakértők a weimari köztársaság utolsó éveiben már javasolták az életvitelszerű bűnözők korlátlan idejű börtönbüntetését, illetve megelőző elzárását, feltételezésük szerint ugyanis az ilyenek örökletes „degenerációja” miatt nem várható tőlük javulás. A megelőző elzárásról egyre többen gondolták, hogy ez a hosszú távú megoldás arra a teherre, amit ezek a bűnözők a társadalomra jelentenek. Aszerint, hogy melyik kriminológus vagy börtönparancsnok végezte a becslést, a börtönlakók körében az 1920-as évek végén tizenháromból egy esett ebbe a kategóriába, vagy kettőből egy, vagy

a szám valahol e két szélső arány között helyezkedett el. A megelőző elzárás bekerült az új büntető törvénykönyvre vonatkozó javaslatba, ami az 1920-as évek második felében már előkészítés alatt állt. Bár ez a tervezet áldozatul esett a weimari politikai pártok vég nélküli csatározásainak, nagy támogatást tudhatott maga mögött a büntetés-végrehajtásért felelősök és az igazságszolgáltatás köreiből, és nyilvánvaló volt, hogy hallani lehet még majd róla.¹⁵⁹ Olyan „specialista” is akadt, aki szerint a genetikailag fogyatékosok sterilizációját kötelezővé kellene tenni.¹⁶⁰ A weimari népjóléti rendszer a krízisre hovatovább olyan autoriter megoldásokkal felelt, amelyek súlyos támadást jelentettek a polgárjogok és az önrendelkezés szabadsága ellen. A Harmadik Birodalom ezeket készséggel veszi majd át, és olyan drákói szigorral alkalmazza, amelyről a weimari érában kevesen álmodtak volna. Az állami költségvetés megkurtítása már jóval hamarabb rákényszerítette a büntetés-végrehajtási és a népjóléti rendszer hivatalnokait, hogy szigorúbban különbséget tegyenek az érdemes és érdemtelen rászorulókat között, egyik-másik állami intézményben ugyanis olyan mértékben megromlottak a körülmények, hogy egyre nehezebbnek bizonyult minden ellátottat egészségesben és életben tartani.¹⁶¹

II

A megregulázás nemcsak a politikailag gyanús elemeket, deviánsokat és a társadalom peremére szorultakat érintette, hanem a német társadalom minden szegmensét. A folyamatot a rohamosztagosok, az SS és a rendőrség által gyakorolt súlyos terror hulláma lendítette tovább az útján 1933 első felében. A sajtó rendszeresen beszámolt – megfelelően szelídített formában – a társadalom különféle rétegeiből származó foglyok brutális megveretéséről, megkínzásáról, rituális megaláztatásáról, s e foglyok bármely politikai táborhoz tartozhattak, csak éppen a nemzetiszocialistákéhoz nem. Ez a terror egyáltalán nem vett célba külön népszerűtlen kisebbségeket, átfogó volt, bárkire lesújtatható, aki nyilvánosan hangot adott más véleményének, legyen az bármilyen irányú, és sújtotta a deviánsokat, a csavargókat és a különféle nonkonformistákat.¹⁶² A társadalom ilyen széles körű megfélemlítése elengedhetetlen előfeltétele volt a Németország-szerte 1933 februárjától ugyanazon év júliusáig lezajló folyamatnak, amit a nemzetiszocialisták „koordinációnak” mondtak, illetve németül a képszerűbb *Gleichschaltung* névvel illették, mely metafora az elektromosság világából való, és azt jelenti, amikor minden kapcsoló egyetlen áramkörre van rákötve, tehát az összeset be lehet kapcsolni

egyetlen főkapcsolóval. A politikai, társadalmi és közösségi élet minden szintjét érintette a folyamat, a falutól a nagyvárosig.

A tagállami kormányok nemzetiszocialista átvétele szintén kulcsfontosságú tényezőnek bizonyult az átalakulásban. Éppilyen fontos volt a „koordináció” a köztisztviselői szférában, ennek jegyében került 1933 februárjától a Centrum Párt olyan erőteljes nyomás alá, hogy végül feladja. Hitler kinevezése óta alig néhány hét telt el, új államtitkárokat iktattak be – ez volt a közigazgatásban a legmagasabb poszt – egy sor minisztériumban, ilyen volt például Hans-Heinrich Lammers a Birodalmi Kancellárián. Poroszországban a Papen által 1932 júliusában végrehajtott tisztogatás hatásának elmélyítésére Hermann Göring február közepére tizenkét rendőrkapitányt cserélt le. Márciustól a rohamosztagosok terrorja hamarosan kiüldözte székükből az elfogadhatatlan városi hivatalnokokat és polgármestereket – május végére összesen ötszáz rangos városi köztisztviselőt és hetven polgármestert. Berlinben olyan törvényeket fogadtak el, amelyek felfüggesztették a tagállamok autonómiáját, és mindegyiket külön-külön birodalmi biztosnak rendelték alá – egy kivételével mind az NSDAP regionális vezetői voltak –, s így kevés akadálya maradt április első hete után a „koordinációnak”, azaz másképpen mondva a közigazgatás minden szintje „nemzetiszocializálásának”. Mialatt a tagállamok kormányainak félreállítása zajlott, a helyi nemzetiszocialisták, a fegyveres rohamosztagosok és SS-legények támogatásával, terrorizálni kezdték a polgármestereket, a városi tanácsokat, hogy mondjanak le, hadd váltsák fel őket a maguk jelöltjeivel. Az egészségbiztosítók, munkaügyi központok, községi tanácsok, kórházak, törvényszékek és minden más állami és nyilvános intézmény ugyanilyen elbánás alá került. A tisztségviselőket lemondásra kényszerítették, vagy arra, hogy lépjenek be az NSDAP-be, s ha visszautasították volna, megverik és börtönbe hurcolják őket.¹⁶³

Ez a masszív tisztogatás jogi köntöst április 7-én nyert az új rezsim egyik legfontosabb rendelkezésével, „a hivatásos közzolgálatiáság helyreállításáról” hozott törvénnyel (Gesetz zur wiederherstellung des Berufsbeamtentum). Az elnevezés a konzervatív köztisztviselők testületi szellemét idézte, és több mint burkolt kritikát fogalmazott meg a weimari kormányok azon törekvéséről, hogy a köztisztviselői kart kívülről, elkötelezett demokratákkal töltsék fel, különösen Poroszországban. Az új törvény elsődleges célja az volt, hogy rendezze és központosítsa a regionális pártvezetés és a barnaingesek által már megkezdett széles körű tisztogatást, köztisztviselőket, közhivatalnokokat állásukból való erőszakos eltávolítását. A törvény rendelkezett például a megfelelő képesítéssel nem bíró, 1918. november 9-e után kinevezett tisztviselők és a „nem árja” köztisztviselők eltávolításáról (ezek körét április 11-én úgy határozták meg, hogy azokra vonatkozzon, akiknek

egy vagy több „nem árja”, azaz zsidó nagyszülője van, majd június 30-án kiterjesztették azokra is, akiknek nem árja a házastársa), illetve mindazokról, akiknek korábbi politikai aktivitása nem garantálja megbízhatóságukat és azt, hogy a nemzeti államrend érdekében fognak ténykedni, ahogy a törvény fogalmazott. Ez alól csak azok mentesültek, akik 1914 és 1918 között háborús szolgálatot teljesítettek.¹⁶⁴

A törvény igazolásaképpen 1933. április 25-én Hermann Göring heves kritikával illette a közzolgálatban meglapuló „köpönyegforgatókat”:

Visszataszítónak és ízléstelennek találta, hogy minisztériumában, melynek hivatalnokkara jellemzően majd kétharmadrészt Severing híveiből áll, pár nap alatt horogkeresztes karszalagok nőttek a föld alól, mint a gomba, és négy nap alatt a bokacsattogtatás és a karlendítés teljesen általános látvánnyá vált a folyosókon.¹⁶⁵

Nem kevés köztisztviselő sietett az NSDAP tagságának soraiba, hogy megőrizhesse állását, azok seregét gyarapítva, akiket az 1848-as márciusi forradalom zavargásai során életüket vesztett demokraták után hamarosan a „márciusi elesettek” gúnynévvel kezdtek illetni. 1933. január 30-a és május 1-je között 1,6 millióan léptek be a nemzetiszocialista pártba, s immár eltorpült mellettük az eredeti párttagság – ez a fejeztett roham minden másnál jobban illusztrálta a németeket akkoriban fojtogató „mentse magát, ki-ki ahogy tudja” opportunizmus mértékét. A katolikusok lakta vidékeken (a Koblenz–Trier régióban és a Köln–Aachen régióban például) 1933 nyarán a párttagság közel 80%-át a megelőző néhány hónapban belépettek tették ki. Már maga Hitler is attól kezdett tartani, hogy ez a masszív beáramlás megváltoztatja a párt karakterét, túlságosan polgárivá teszi. De rövid távon mégiscsak inkább arra utalt a jelenség, hogy legalábbis a köztisztviselők elsöprő többsége hűséget fogadott az új rezsimnek.¹⁶⁶ Végül Poroszországban a rangosabb közhivatalnokok 12,5%-át, másutt mintegy 4,5%-át bocsátották el a törvény folyományaképpen. Záradékok biztosították, hogy az adminisztráció ésszerűsítésére hivatkozva is lehessen alacsonyabb státusba helyezni vagy kényszernyugdíjazni köztisztviselőket, az ily módon érintettek aránya körülbelül az előzőekéhez hasonló volt. Mindent összevéve a törvény a teljes közhivatalnoki réteg 1-2%-át érintette. Az áthelyezéseknek és elbocsátásoknak megvolt az a cseppet sem szándéktalan mellékhatása, hogy a költségvetés kiadásai csökkentek, egyszersmind faji és politikai konformitás köszöntött be a közzférában. Mindeközben 1933. július 17-én Göring rendeletben vonta magához a rangosabb köztisztviselők, egyetemi tanárok és bírák kinevezésének jogát egész Poroszországban.¹⁶⁷

Az állami alkalmazottak hatalmas, változatos világában különösen fontosnak számítottak a bíróságok és vádhatóságok. Megvolt azért annak a veszélye, hogy a nemzetiszocialista erőszak, a megfélemlítés és az elkövetett gyilkosságok összeütközésbe kerülnek az igazságszolgáltatással. Valóban, egy sor peres eljárást indítottak olyan jogászok, akik nem értettek egyet azzal, hogy az új rezsim a jogrendet pusztító politikai eszköznek tekintje. De az is világos volt, hogy a bírák és ügyészek többsége nem fog okvetetlenkedni. A mintegy 45 ezer bíró, államügyész és igazságszolgáltatási hivatalnok közül Poroszországban 1933-ban alig 300-at távolítottak el állásából vagy helyeztek más beosztásba politikai okokból, holott az ügyészi karból nagyon kevesen tartoztak az NSDAP-hez. Hitler január 30-án történt kancellári kinevezése idején. Ha az előbbi számhoz hozzávesszük a faji alapon eltávolított zsidó származású (bármilyen politikai pártállású) ügyészeket és bírákat, 586-ra emelkedik a szám. Hasonlóan csekély arányban távolítottak el állásukból jogászokat a többi tagállamban is. A jogászai szakmából komoly ellenvetés nem fogalmazódott meg az intézkedések ellen. A kollektív tiltakozás amúgy is közel lehetetlen volt, miután a bírák, ügyészek és közjegyzők szakmai érdekvédelmi szervezeteit beolvastották a Hans Frank vezette Német Nemzetiszocialista Jogászszövetségbe (Bund Nationalsozialistischer Deutscher Juristen). Frankot április 22-én kinevezték a „tagállamok igazságszolgáltatási rendszerének koordinációjáért és a jogrend megújításáért” felelős birodalmi biztossá. A Német Bírószövetség (Deutscher Richterbund) fenntartásai a múlté lettek, miután Hitler március 23-i beszédében a „bírák elmozdíthatatlanságáról” szónokolt, és ígéretet hangzott el az igazságügy-minisztérium részéről a bírák fizetésének és presztízsének javításáról. Jogászok hamarosan egymás sarkára taposva igyekeztek belépni az NSDAP-be, minthogy a tagállami igazságügy-miniszterek nem csináltak titkot belőle: előmenetelük, karrierkilátásaik sínylik meg, ha késlekednek.¹⁶⁸ Ekkortól az 1934-es esztendő elejéig 2250 eljárást függesztettek fel vagy szüntettek meg az SA, 420-at az SS tagjai ellen indítottak közül, nem utolsósorban a helyi rohamosztagos bandák nyomásának engedve.¹⁶⁹

A fentiek természetesen csupán egy részét képezték a tömeges és mindent átfogó tisztogatásnak, mely a német társadalom intézményeiben 1933 tavaszán és nyarának elején zajlott. A gazdasági lobbikat, mindenféle célú egyesüléseket rövid úton megregulálták. Hiába volt a mezőgazdaság elvileg Hitler koalíciós partnerének, Alfred Hugenbergnek a kezében, a tempót valóban Walther Darré, az NSDAP parasztszövetségének (NS-Bauernbund) vezetője diktálta, aki rákényszerítette a mezőgazdasági érdekcsoportokat, hogy olvadjanak össze egyetlen nemzetiszocialista szervezetbe, jóval Hugenbergnek a kormányból való kényszerű távozása előtt. Számos csoportosulás

és intézmény igyekezett válaszul megúszni ezt a kötelező igazodást. Az üzleti szférában a munkaadók szövetségei és érdekvédő csoportjai, például a Német Birodalmi Iparszövetség (Reichsverband der deutschen Industrie), felvették soraik közé a nemzetiszocialistákat, kinyilvánították hűségüket az új rezsim iránt, és más ipari érdekvédő társulásokkal együtt megalakították az egységes Német Birodalmi Ipartársaságot (Reichsstand der Deutschen Industrie). E kéréstlen lépés önkéntes megtételével a nagyiparosok azt remélték, sikerül elhárítaniuk az új rezsim nyomuló érdeklődését. A történet egy pontján Otto Wagener nemzetiszocialista funkcionárius erőszakkal elfoglalta a Német Birodalmi Iparszövetség központját, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy véget vessen a szervezet működésének. A szövetség önkéntes koordinációja után Wagenert birodalmi gazdasági biztosi tisztségében Wilhelm Keppler váltotta fel: régi közvetítő volt ő már a nemzetiszocialisták és az üzleti szféra között, és – Wagenerrel ellentétben – mindkét oldalon bizalmat élvezett.

1933. június 1-jén az üzleti szféra újabb lépést tett helyzete stabilizálására. Vezető üzletemberek és cégek megalapították az Adolf Hitler Német Kereskedelmi és Ipari Alapot (Adolf-Hitler-Spende der deutschen Wirtschaft). Ezzel véget ért az a gyakorlat, hogy helyi SA- és pártszervezetek – olykor megfélemlítéssel – változatos összegeket csikarnak ki üzletemberektől: immár rendszeresen és arányosan járulhattak hozzá az NSDAP alapjához. A következő tizenkét hónapban ezen az úton 30 millió birodalmi márka ömlött a nemzetiszocialista párt kasszájába, az elsődleges célt azonban nem sikerült elérni, az alap nem tántorította el a kisebb rangú párt- és SA-vezéreket attól, hogy helyben kisebb összegeket zsaroljanak ki az üzletemberektől. A vezető üzletemberek és nagyiparosok azonban mégsem aggódtak igazán, Hitler ugyanis március 23-án a lehető legkészségesebben biztosította őket arról, hogy nem fog hozzányúlni vagyontukhoz és profitjukhoz, és a párt nem vág bele még egyszer olyan szélsőséges valutaspekulációba, mint amilyenel Gottfried Feder hatására játszogattak el az 1920-as évek elején.¹⁷⁰ Az üzleti szféra prominens szereplői elégedettek lehettek, hiszen a szakszervezetek el voltak tiporva, a szocializmus minden formája lekerült a napirendről, és kilátásban voltak új fegyver- és lőszerrendelések: az engedmények, melyeket az új rendszernek tettek, nagyjából kifizetődőnek tunk.

Más egyesület és intézmény is dönthetett az önkéntes igazodás mellett, amennyiben elég gyorsan el tudták szálni magukat a lépésre. Az események azonban megzavarták az évtizedek óta viszonylagos háborítatlanságban és biztonságban működő szervezeteket, tagságukat megosztották, működésüket felborították. Jellegzetes példa erre a Német Nőegyletek Szövetsége (Bund Deutscher Frauenvereine), a mérsékelt német feministák ernyőszervezete, illetve a más országokban már évek óta ismert nemzeti nőtanácsok német

megfelelője. A mindenféle nőszövetségek hatalmas és szövevényes konföderációját, melybe olyan szakmai szervezetek is tartoztak, mint például a tanítónőké, majd negyven évvel korábban alapították. Tagságát elsősorban középosztálybeliek alkották, s a nemzetiszocialisták megerősödése mélységesen megosztotta őket – 1932-re legtöbbször már a párt szavója volt. Egyes neves tagok a „győzelemittas hímsovinizmus” elleni harcot sürgették, ezt látták ugyanis diadalra jutni a nemzetiszocialista mozgalomban, mások szerették volna fenntartani a szövetség hagyományos pártsemlegességét. Míg ők ezzel a vitával voltak elfoglalva, a nemzetiszocialisták megoldották helyettük a problémát.

1933. április 27-én a szövetség badeni tartományi szervezetéhez kikézsített bírósági értesítésben a tartomány nemzetiszocialista nőszervezetének (Nationalsozialistische Frauenschaft) vezetője, Gertrud Scholtz-Klink arról informálta őket, hogy a szövetséget feloszlatták. A megdöbbent központi vezetés írásban fordult a birodalmi belügyminiszterhez, megérdeklődve, hogy egy ilyen önkényes döntésnek mi a jogi alapja, egyszersmind biztosította őt, hogy a badeni szervezet semmiféle veszélyt nem jelent a közbiztonságra. A nemzetiszocialista nőszövetség országos vezetője, Lydia Gottschewski némileg ködös válaszában azt közölte, hogy a badeni szervezetet a forradalmi törvénykezés alapján oszlatták fel, és csatolt egy aláírásra előkészített nyilatkozatot a nőegyletszövetség elnöknőjének, mellyel az a szövetséget (feltétel nélkül) alárendelheti Adolf Hitler irányításának, ezenfelül azt tanácsolta, zárják ki a zsidó származásúakat a tagságból, válasszanak nemzetiszocialista nőket a vezetésbe, és május 16-ig csatlakozzanak a Nemzetiszocialista Nőszövetséghez. A Nőegyletek Szövetsége Gottschewskinek küldött válaszában teljesen feleslegesen mutatott rá, hogy a „nemzeti forradalmat” támogatta, helyesli a bevezetni kívánt eugenikai intézkedéseket, és szeretné kivenni a részét a Harmadik Birodalom építéséből. Május 15-én, szembe-sülve a ténnyel, hogy a tagsághoz tartozó egyesületek közül sokan máris betagozódtak egyik vagy másik nemzetiszocialista intézménybe, szavazással az önfelosztás mellett döntött a szövetség, minthogy alapító okirata nem tette lehetővé, hogy más szervezethez csatlakozzon.¹⁷¹

III.

A német társadalom nemzetiszocialista „összehangolódása” nem szorítkozott a politikai pártok, állami intézmények, helyi és regionális hatóságok, fontos hivatások, száraz gazdasági érdekeket védő csoportok körére. Hogy

mégis milyen messzire hatott ki, annak érzékeltetésére talán legjobb vizsgatérni az északnémet Northeim kisváros példájához. Northeimet hosszú idő óta liberálisok és konzervatívok koalíciója kormányozta, erős volt a helyi szociáldemokrata mozgalom, és ellenzékben – jóval kisebb számban – jelen voltak a kommunisták is. A helyi nemzetiszocialistáknak mégis sikerült manipulálniuk a március 12-i helyhatósági választást, „egyesült nemzeti listát” indítottak, és kiüldöztek belőle minden más pártot. A helyi nemzetiszocialista vezér, Ernst Girmann megígérte, hogy véget vet a szociáldemokrata korrupciónak és a parlamentarizmusnak. Mindennek ellenére a szociáldemokraták megállták a helyüket a települési és a regionális választásokon is, s a nemzetiszocialisták, bár átvették az ellenőrzést a városi tanács fölött, nem tudtak jobb eredményeket elérni, mint 1932 júliusában. Az új képviselő-testület először nyilvános ülést tartott, a falak mentén uniformist viselő barnaingesek sorakoztak fel, a rendőrségnek SS-legények segítettek be, s az ülést „Heil Hitler” felkiáltások nyomatékosították: amolyan helyi változata volt ez annak a megfélemlítésnek, mely a felhatalmazási törvény elfogadását kísérte a Reichstagban. A négy szociáldemokrata városatya nem kapott helyet egyetlen bizottságban sem, és szót sem kérhetett. Mikor kifelé tartottak az ülésteremből, a rohamosztagosok felsorakoztak, és leköpdösték őket. Ketten röviddel ezután lemondtak, a másik kettő csak júniusban.

Miután az utolsó szociáldemokrata képviselő is eltűnt, a northeimi városi tanácsnak pusztán az a rendeltetése maradt, hogy közhírré tegye Girmann intézkedéseit. Nem volt vita, a képviselők abszolút csöndben hallgatták az előadottakat. Az 1933. április 7-i köztisztviselői törvény alapján ekkorra már 45 városi alkalmazottat (többnyire szociáldemokratákat) bocsátottak el a gázművektől, a sörfőzdéből, az uszodából, az egészségbiztosítótól és más helyi intézményektől. A könyvelőkkel és irodai alkalmazottakkal együtt ők mintegy a negyedét tették ki a városi alkalmazottaknak. A város konzervatív polgármesterétől, aki 1903 óta volt hivatalában, már valamivel nehezebbnek bizonyult megszabadulni, minthogy magától nem akart leköszönni, és a zaklatásnak is jó darabig ellenállt. Végül, amikor éppen szabadságon volt, a nemzetiszocialista többségű tanács megvonta tőle a bizalmat, és Ernst Girmann helyi nemzetiszocialista vezért tette meg polgármesteré.

Ekkorra a hangadó helyi kommunisták már őrizetben voltak, jó néhány prominens szociáldemokratával együtt, s a városban olvasott legfontosabb regionális újság nemcsak a dachaui koncentrációs táborról cikkezett immár, hanem a Northeimhez sokkal közelebb eső moringeniről is, ahol április végén már 300-nál több fogoly volt, sokuk a többségben levő kommunisták mellett mindenféle más politikai csoportosulásból. A tábor SS-őrei közül

húsznál is többet tettek ki a northheimiek, s nem egy fogoly hamar szabadult, tehát ami ott történt, azt a város lakói nyilván jól ismerték. A (korábban liberális irányú) helyi lap gyakran írt olyan letartóztatott és bebörtönzött polgárokról, akik különféle triviális kihágásokért – például rémhírtérjesztésért, a nemzetiszocializmus gúnyolásáért – bűnhődtek. A lakosság tudta, hogy minél komolyabb az ellenállás, annál súlyosabb a represszió. A rezsim ellenzékével másképpen is el tudtak bánni: az aktív szociáldemokratákat elbocsátották állásukból, átkutatták otthonukat, s ha nem voltak hajlandók a nemzetiszocialista karlendítésre, meg is verték őket. A háziúrra nyomást gyakoroltak, hogy tegye ki őket az utcára. A barnaingesek a Szociáldemokrata Párt helyi vezetőjének üzletét bojkott alá vették. Szüntelen kicsinyes zaklatásokban volt része ettől kezdve neki is és a munkásmozgalom egyéb helybeli jelentős alakjainak is, még ha visszavonultak is a politikától.

Ilyen kimondott és kimondatlan fenyegetések képezték tehát a hátterét a „koordináció” folyamatának Northheim kisvárosában és ezer más kisvárosban, faluban, városban. A folyamat márciusban indult el, és 1933 áprilisa és májusa között igen felgyorsult. Mint szinte minden kisebb városban, Northheimben is gazdag egyesületi élet zajlott, többé-kevésbé politikamentes szervezésben, kisebb részben politikai színezetben. A helyi nemzetiszocialista pártszervezet valamilyen formában az egészet az ellenőrzése alá vonta. Néhány klubot, társaságot bezártak, beolvasztottak, másokat átvettek. Azokat a northheimi vasúti munkásokat (a város fontos csomópont az országos hálózatban), akik fontosabb állást töltöttek be a pályaudvaron, a nemzetiszocialisták már Hitler kancellári kinevezése előtt is arra kényszerítették, hogy lépjenek be a Nemzetiszocialista Üzemi Sejtszervezetbe, más munkásokkal azonban május 4-e előtt kevés sikert értek el – akkor foglalták el a szakszervezetek irodáit, és számolták fel magukat a szakszervezeteket. Ekkorra Girmann már kivívta, hogy minden klub és egyesület felügyelőbizottságában többségben legyenek a nemzetiszocialisták vagy a Frontharcosok. A szakmai egyesületeket beolvasztották a frissen alapított Nemzetiszocialista Orvosegyletbe, Nemzetiszocialista Tanáregyletbe és más hasonló szervezetekbe, melyekről minden érintett tudta, hogy be kell lépnie, ha meg kívánja tartani az állását. A népszerű és tehetős helyi fogyasztói szövetkezet is nemzetiszocialista ellenőrzés alá került, de túl fontos volt a helyi gazdasági életben ahhoz, hogy felszámolják, noha a nemzetiszocialisták korábban mint „vörös” intézményt támadták, mert megkárosítja a független helyi üzleteket: A hadirokkantak klubjait a Nemzetiszocialista Hadisérültek Szövetségébe (Nationalsozialistische Kriegsoferversorgung) olvasztották be, a fiúcserkészcsapatokat és az Ifjúnémet Rend (Jungdeutscher Orden) fíjúsági szervezetét pedig a Hitlerjugendbe.

A nemzetiszocializálódás elháríthatatlan nyomására az önszerveződő egyletek különféleképpen reagáltak a városban. A northheimi dalárdák többnyire feloszlatták magukat, bár a munkáskórus korábban megpróbált igazodni az új helyzethez, és elvágta összeköttetéseit a Német Munkáskórusok Szövetségével (Deutscher Arbeiter-Sängerbund). A felsőbb osztályokból szerveződött dalárda úgy maradhatott meg, hogy lecserélte felügyelőbizottságát, valamint a helyi nemzetiszocialista pártszervvel konzultálva megrostálta tagságát. A lövészegyletek – ezek Németországban sokfelé a helyi társasági élet fontos tényezői voltak – megválasztották Girmann-t főkapitánynak, s ő közölte velük, hogy a katonai szellem terjedését kell előremozdítani, s nem pusztán a kikapcsolódás céljait szolgálni, mint tették korábban. Ők úgy maradhattak meg, hogy horogkeresztes lobogót lengettek, dalolták a Horst Wessel-dalt, és céllövészversenyeiket részben megnyitották a nagyközönség előtt, így reagálva Girmann-nak arra a vádjára, miszerint ők pusztán rétegszervezetnek minősülnek. Minden helyi sportklub (az úszóegylettől a futballcsapaton át a tornászklubokig) kénytelen volt csatlakozni a nemzetiszocialista vezetés alatt álló, egységes Northheimi Sportklub kötelékéhez, amit már jelentős tiltakozás kísért. A helyi társadalmi élet egyes vezető személyiségei megpróbálták megelőzni, hogy a nemzetiszocialisták rátegyék kezüket a közcélú alapokra. A Városszépítő Egylet tehetős társasága, melyet a városi parkok és ligetek gondozására hoztak létre, minden pénzét egy, a település határain túl felépítendő vadászlakba fektette, mielőtt feloszlatta volna magát. Nem egy helybéli iparegylet tagsága, miután tudomást szerzett arról, hogy május 2-ig új felügyelőbizottságot kell választania, hatalmas lakomákat, pompás fogadásokat rendezett, hogy felélje tartalékait, meg voltak győződve ugyanis arról, hogy azok különben hamarosan a nemzetiszocialisták kezén landolnának.¹⁷²

A „koordinációnak” ez a folyamata 1933 tavaszán–nyarán Németország-szerte a társadalom minden szintjén, minden egyes városban, kisvárosban, falun lezajlott. A spontán társadalmi érintkezésnek, ha egyáltalán volt még ilyen, már csak a kocsma és az otthonok szolgáltak színhelyül. Aki nem csatlakozott valamelyik nemzetiszocialista szervezethez, az elszigetelődött. A társadalomból előbb névtelen és egynemű massa lett, majd újjáalakították olyanformán, hogy benne immár minden a nemzetiszocializmus nevében történjék. A nyílt különvélemény, az ellenállás lehetetlenné vált, ilyesmiről akár csak társalogni, terveket szőni sem volt ajánlatos, legfeljebb titokban. A valóságban persze ennek a helyzetnek a megteremtése csupán cél volt, nem realitás. A koordinációs folyamat végrehajtása közel sem sikerült tökéletesen, s az új rendhez való külsődleges igazodás (hozzáírni például egy klub, társaság, szakmai szervezet nevéhez a „nemzetiszocialista”

jelzőt) semmiképp sem jelentett őszinte ideológiai elköteleződést az érintettek részéről. Ezzel együtt a német társadalom újrendezésének hatóköre és mértéke lélegzetelállító volt, mely nem egyedül azt célozta, hogy az ellenzék kifejlődésének ne hagyjanak teret. Az új rezsim Németország megrendszabályozásával az egész országot alkalmassá kívánta tenni az indoktrinációra és újranevelésre a nemzetiszocializmus alapeszméi szerint.

A folyamatra néhány év távolából visszatekintve Raimund Pretzel ügyvéd feltette magának a kérdést: Vajon mi történt a német választók 56 százalékaival, akik a nemzetiszocialisták ellen szavaztak 1933. március 5-én? Hogyan adhatta be a derekát ez a többség ilyen sebesen? Miért került a nemzetiszocialisták kezére ilyen látszólagos könnyedséggel minden társadalmi, politikai és gazdasági intézmény Németországban? „A legegyszerűbb, és ha a dolgok mélyére tekintünk, a legalapvetőbb ok – állapította meg – szinte mindig a félelem volt. Csatlakozz a gengszterekhez, ha nem akarsz, hogy agyonverjenek. Kevésbé tiszta ok volt egyfajta lelkesedés, az egység mámor, a tömegek mágneses vonzódása.” Sokan, vélte, elárulva érezték magukat politikai vezetőik – Braun, Severing, Hugenberg, Hindenburg és a többiek – gyengesége láttán, s a nemzetiszocialistákhoz valamiféle perverz revánsvágyból csatlakoztak. Némelyekre mély hatást tett az a tény, hogy amit a nemzetiszocialisták előre megjósoltak, az látszólag valóra is vált. „Szerepet játszott még (különösen az entellektüelék körében) az a hitük is, hogy ha csatlakoznak hozzá, meg tudják változtatni a nemzetiszocialista párt arculatát, sőt akár még az irányultságát is. És hát persze sokan azért igyekeztek jól helyezkedni, hogy majd részesüljenek a képzelt sikerből.” A gazdasági világválság körülményei közepette, amikor nehéz idők járták, és alig akadt munka, az emberek a biztonság egyetlen elérhető formájaként a mindennapok gépies rutinjába kapaszkodtak: nem működni együtt a nemzetiszocialistákkal a megélhetés és a jobb kilátások kockáztatását jelentette, ellenállni pedig az életveszélyt.¹⁷³

6

A HITLERI KULTURÁLIS FORRADALOM

DISSZONÁNS HANGOK

I

1933. március 7-én, két nappal a Reichstag-választások után hatvan barnainges rontott be Verdi *Rigolettó*jának a híres Fritz Busch vezényelte próbájára a Drezdai Állami Operaházba. Ordítottak, közbekiabálásokkal zavarták a próbát, míg a karmester fel nem adta. Nem ez volt az első ilyen eset. Egy korábbi alkalommal rohamosztagosok egy népes csapata felvásárolta jóformán az összes jegyet az egyik Busch-koncertre, és amint a dirigens feltűnt a pulpituson, rákezdték a durva kántálást: „Le Buschsal!”, míg csak távozni nem kényszerült. De ez az incidens most, a próbán a frissen nemzetiszocialistává formált szászországi kormányzatot arra készítette, hogy eltávolítsák a helyéről. Zenészi hírneve jelentős volt, a drezdai hivatalnokok szemében mégis szálkának bizonyult. Busch nem volt zsidó származású, nem azonosult különösképpen a modernizmussal, az atonalitással vagy a 20. század elejére jellemző más olyan zenei iránnyal, ami elborzasztotta a nemzetiszocialistákat, nem volt szociáldemokrata, sőt politikai érzelmei a jobboldalhoz kötődtek. A szászországi nemzetiszocialisták azért néztek rá mégis görbe szemmel, mert makacsul ellenállt annak a javaslatuknak, mely a világválság hatásainak enyhítésére szolgáló gazdasági intézkedésterveik részeként a kulturális költségvetés csökkentését szorgalmazta. Amikor Drezdában hatalomra kerültek, megvádolták, hogy „túl sok” zsidó énekest alkalmaz, sokat van távol Drezdától, és túl nagy fizetésre tart igényt.¹ Busch kivándorolt Argentínába, ahonnan nem tért többé vissza, s 1936-ban megkapta az állampolgárságot.²

A neves karmester koncertjének és próbájának megzavarása ürügyül szolgált az illetékes állami hivatalnokoknak arra, hogy a közrend megzavarása címén betiltsák a hangversenyeket és opera-előadásokat. A közrend megzavarásán természetesen maguk a nemzetiszocialisták ügyködtek, mutatós illusztrációjaként annak a dialektikának, mely a hatalomátvételt alulról és felülről is elősegítette. A zene különösen is fontos célpontja volt „az összehangolás” folyamatának. Évszázadokon át a közép-európai klasszikus és romantikus zeneszerzők adták a világon a zenei repertoár gerincét. Az olyan nagyzenekarok, mint a Berlini Filharmonikusok, igazi világhírré tettek szert. A wagneri zenedrámákat előadó Bayreuth kivételes helyet foglalt el a világ zenei kultúrájában. Minden kisebb és nagyobb városban zenei egyesületek,

kórusok működtek, s az amatőr zenélés hagyománya nemcsak a középosztály életének volt központi eleme, de a munkásosztályok kulturális életének is. Nem a nemzetiszocialista volt az egyetlen olyan jobboldali párt, melyben gyökeret vert a nézet, hogy ezt a nagyszerű hagyományt aláasta a weimari köztársaság zenei modernizmusa – amit ők a maguk szokott nyereségével a „zsidók felforgató tevékenységének” tulajdonítottak. Most itt volt az esély, hogy helyreállítsák a felfordult rendet.

Március 16-án, amikor a lipcsei Gewandhaus vezető karmestere, Bruno Walter – aki zsidó származású volt ugyan, de Buschhoz hasonlóan semmiképp nem lehetett a modernista zene hívének tekinteni – megérkezett a próbára, azzal szembesült, hogy a szászországi birodalmi biztos rendeletére bezárták az ajtókat, mert – így szólt az indoklás – a zenészek biztonsága nem garantálható. Minthogy négy nappal később Berlinben készült koncertet adni, Walter rendőri védelmet kért, de Goebbels döntése alapján elutasították – Goebbels világossá tette, hogy a hangverseny csakis nem zsidó származású karmester vezényletével tartható meg. Miután a Berliini Filharmonikusok vezető karmestere, Wilhelm Furtwängler nem volt hajlandó helyette fellépni, Richard Strauss, a zeneszerző vállalta el a vezénylest – a nemzetiszocialista sajtó pedig harsogva ünnepelt. Röviddel ezután Bruno Walter lemondott lipcsei állásáról, és kivándorolt Ausztriába. A nemzetiszocialista sajtó megkísérelte kommunistaszimpatizáns hírét kelteni, de aligha sikerülhetett sokak elől elleplezni az ellene folytatott, tisztán rasszista kampány valódi okát.³

A jelentős német karmesterek között Otto Klemperer a zsidó zenész nemzetiszocialista karikatúrájának megtestesülése volt. Nem elég, hogy az irodalomprofesszor és naplóiíró Victor Klemperert tudhatta nagybátyjának, 1927 és 1930 között az avantgárd Kroll Operát igazgatta (melynek épületében a sors iróniájaként 1933. február 27–28-a, a tüzeset után a Reichstag ülésezett), radikális produkciók úttörője volt, s az olyan modernista zeneszerzők védelmezőjeként szerzett hírnevet, mint Stravinsky. Február 12-én Klemperer Richard Wagner *Tannhäuser*-ének egy sok kritikát kiváltott rendezését vezényelte, melyet a nemzetiszocialista zenekritika mint „Wagner elkorcsosítását” és a zeneszerző emlékének megcsúfolását marasztalt el. Március elejére a felháborodás miatt az előadást törölni kellett, s Klemperer koncertjeit rövidesen szintén levették a műsorról, a szokott gyanús hivatkozással, miszerint a közrend nem garantálható, amennyiben a pódiumra lép. A karmester megpróbálta menteni magát, hangoztatta, hogy „teljességgel egyetért azzal az iránnyal, amit az események Németországban vettek”, de hamar elfogadta az elkerülhetetlent. Április 4-én ő is elhagyta az országot.⁴ Röviddel ezután a hivatásos közszolgálat rend-

jének helyreállításáról szóló birodalmi törvény értelmében nemcsak a zsidó karmestereket bocsátották el (például a düsseldorfi Jascha Horensteint), hanem a zsidó énekeseket, zenészeket és adminisztrátorokat is. Az állami zeneakadémiák zsidó származású tanárait szintén menesztették (a legnevezetesebb eset Arnold Schönberg zeneszerzőé és Franz Schrekerté – mindketten a berlini porosz művészeti akadémia oktatói voltak). A zenekritikusokat és zenetudósokat elbocsátották állásukból, kiüldözték a német sajtóból – közülük a legnevezetesebb Alfred Einstein, korának talán legragyo-
gobb zenekritikusa volt.⁵

A zsidó származású zenészekkel országszerte mindenfelé szerződést bontottak. 1933. április 6-án például a hamburgi Filharmonikus Társaság a következőket jelentette be: „A szolisták beosztását, amit tavaly decemberben készítettünk el, természetesen meg kell változtatni, hogy abban zsidó művészek ne szerepeljenek. Sabine Kalter és Rudolf Serkin helyét német származású művészek foglalják el.”⁶ 1933 júniusában a zsidó koncertügynököknek megtiltották a további működést. A különféle zenei egyesületeket szintén elfoglalták a nemzetiszocialisták, és megtisztogatták zsidó tagjaiktól – le egészen a bányászfalvak munkásaiból verbuvált férfiakokig és a nagyvárosok csendes peremkerületeiben működő zenei műkedvelő egyletekig. Eljárásukat propagandaözön kísérte a zenei sajtóban, Mahler és Mendelssohn másokkal együtt állítólagos „némettelen szellemiségük” miatt támadták, s az igazi germán zenei kultúra helyreállításáról handabandáztak. Ennél is hamarabb tért rá a rendszer a nyilvánvalóan avantgárdnak minősülő zeneszerzők és munkásságuk kitisztogatására a repertoárból. Tüntetések után kellett levenni a műsorról Kurt Weill *Der Silbersee* című művét Hamburgban február 22-én, s nem sokkal később minden zenéjét betiltották a Bertolt Brecht kommunista drámaíróval jó ideje művészi téren együttműködő szerzőnek. Zsidó származása még egyértelműbbé tette a nemzetiszocialisták számára, hogy Weill ellenség. Ő is kivándorolt más baloldali érzelmű zeneszerzők, többek között Hanns Eisler mellett, aki szintén Brecht zenei társszerzői közé tartozott, s maga is az atonális mester, Arnold Schönberg tanítványa volt.⁷

Igen kevés zsidó zenész tudott megmaradni a pályán. Közéjük tartozott Leo Blech karmester, a Berliini Állami Opera népszerű tagja és tartóoszlopa, akit Wagner *Istenek alkonyának* 1933. júniusi előadásán felállva ünnepeltek; vagy Heinz Tietjen, az opera intendánsa, akinek sikerült Göringet meggyőznie, hogy tartsa meg őt, s csak 1938-ban települt át Svédországba. Más neves zsidó zenészek, Fritz Kreisler hegedűművész és Artur Schnabel zongorista például, akik mindketten hosszú évek óta éltek már Németországban, viszonylag könnyen távoztak, nem voltak ugyanis német állam-

polgárok, s egyébként is olyan hírnévnek örvendtek, amit a világon bárhol kamatoztathattak. Lotte Lehmann operadíva (ő élesen kritizálta Göringet, amiért beavatkozik a Berlini Állami Opera életébe) velük ellentétben nem zsidó származású német állampolgár volt, de zsidó férfihez ment feleségül, s a rendszer politikája elleni tiltakozásképpen kivándorolt New Yorkba. Az egyszerű zenekari tagoknak, tanároknak, adminisztrátoroknak és hasonlóknak nem volt ilyen választási lehetőségük.⁸

II

A koordinációs politika a zenei életet éppúgy érintette, mint a német társadalmi-kulturális élet jóformán bármely más területét, és célja nem pusztán az volt, hogy bármely, nemzetiszocializmussal szembeni alternatívát eltüntessen a színről, illetve megfigyelés és ellenőrzés alá vonja a német társadalom minden rétegét. Míg a rohamosztagosok földbe tiporták a nemzetiszocializmus ellenzékét, Hitler és Goebbels használni kezdte azokat az eszközöket, melyeknek célja az volt, hogy a passzív támogatókat a „nemzetiszocialista forradalom” aktív résztvevőivé tegyék, az ingadozók és szkeptikusok gondolkodásában pedig egy közreműködésre készségesebb attitűdöt alakítsanak ki. Az új kormányzat, jelentette ki 1933. március 15-én Goebbels egy sajtókonferencián,

...nem sokáig elégszik meg azzal a tudattal, hogy 52% támogatja, s a többi 48%-ot terror alatt kell tartania, éppen ellenkezőleg, azt tekinti következő feladatának, hogy ezt a 48%-ot megnyerje magának... Nem elég többé-kevésbé megbékíteni az embereket a rendszerünkkel, és elérni, hogy semlegesen viszonyuljanak hozzá, mi addig fáradozunk, míg majd eltéphetetlen kötelékkel kötődnek hozzánk...⁹

Goebbels szavaiban nemcsak az az érdekes, hogy elismeri: a népesség közel felét terrorizálták, hanem az is, hogy céljuknak mondja azok szívének-lelkének megnyerését, akik nem a koalícióra szavaztak március 5-én. Tehát „lelki mozgósítás” készül, ami az 1914-es masszív katonai mozgósításhoz fogható. S e mozgósítás céljára Hitler kormányzata csatasorba állította legeredetibb intézményi kreálmányát, a népfelvilágosítási és propaganda-minisztériumot (Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda), amit külön rendelet hozott létre március 13-án. A miniszter – aki a kabinetben is helyet kapott – Joseph Goebbels lett. Gát lástalan és találékony

berlini propagandakampányai (ő volt a nemzetiszocialista párt regionális vezetője) már azelőtt is elnyerték Hitler csodálatát, különösen a koalíció március 5-én aratott győzelméhez vezető választási előkészületek idején.¹⁰

Az új minisztérium a kabinet konzervatív tagjainak, többek között Alfred Hugenbergnek a heves ellenkezése közepette kezdte meg működését – Hugenberg bizalmatlanul viszonyult Goebbels „szocialista” radikalizmusához.¹¹ A frissen kinevezett miniszter propagandakampányai az elmúlt néhány esztendőben nem nélkülözték a dühödt kirohanásokat a Hugenberghez hasonló „reakciósk” és nacionalisták ellen, ráadásul a „propaganda” fogalma, amint azt Goebbels maga is elismerte, „igen baljós csengésű”, és „mindig hagy maga után egy kis keserű szájját”. Sűrűn emlegették negatív értelemben. Bátor lépés volt tehát ezt a szót az új minisztérium nevében szerepeltetni. Goebbels a propaganda új definíciójával igazolta e lépését: a propaganda művészet, de nem a hazugság vagy a torzítás, hanem a „néplélekre” figyelés művészete, „mindenkihez olyan nyelven szól, amelyet megért”.¹² Kezdetben ugyanakkor nem volt nyilvánvaló, milyen területre terjed ki a „népfelvilágosítás és propaganda”. Eredetileg, azaz amikor 1932 elején egy ilyen minisztérium felállításáról először szó esett, Hitler szándéka szerint az oktatással és a kultúrával foglalkozott volna, de mire létrejött, az oktatás számára már – hagyományosabb megoldással – külön minisztériumot létesítettek, melynek élén 1933. január 30-ától kezdve Bernhard Rust állt.¹³ Goebbels új minisztériumának elsődleges célja – ahogyan azt Hitler 1933. március 23-án deklarálta – az lett, hogy a kulturális és szellemi élet minden területét az ellenőrzése alatt tartsa. „A kormány – jelentette ki – szisztematikus kampányt készül indítani a nemzet erkölcsi és fizikai egészségének helyreállítására. Az egész oktatási rendszer, a színház, a film, az irodalom, a nyomtatott sajtó, a rádió: mind-mind e cél elérésének eszközei lesznek. Munkába fogjuk őket, hogy segítsenek megőrizni azokat az örök értékeket, melyek népünk igaz természetéhez tartoznak.”¹⁴

Hogy azután melyek ezek az értékek, azt természetesen a rendszer dönti majd el. A nemzetiszocialisták azon előfeltevés alapján tevékenykedtek, hogy egyedül ők rendelkeznek – Hitler révén – a germán lélek bensőséges ismeretével és megértésével. Az NSDAP támogatására nem hajlandó német milliókat – azaz még az 1933. március 5-i féldemokratikus választásokon is a többséget – szerintük félrevezették a „zsidó” bolsevikok és a marxizmus, a „zsidók” uralta sajtó, a weimari kultúra „zsidó” művészete és szórakoztatóipara és más efféle, nem német lelkületű erők, melyek elidegenítették őket tulajdon germán lelkük lényegétől. A minisztérium feladata tehát abban áll, hogy visszatérítse a germán népet igaz természetéhez. A népnek, nyilatkoztatta ki Goebbels, „egységben kell gondolkodnia, cselekednie,

és önmagát teljes szívvel kormánya szolgálatába kell állítania”.¹⁵ Távolról sem Goebbels volt az egyetlen nemzetiszocialista vezető, aki követte „a cél szentesíti az eszközt” alapelvét.

Nem olyan propagandaminisztériumot állítunk most fel, amely magában áll és önmagáért való célt jelent, ez a propagandaminisztérium eszköz a cél érdekében. Ha a cél elérhető ezzel az eszközzel, akkor az eszköz jó... Az új minisztériumnak nincsen más feladata, mint az egész népet egy lélekkel a nemzeti forradalom eszméje mögé felsorakoztatni. Ha ezt a feladatát teljesítette, akkor majd megítélheti bárki a módszereimet az eredmény alapján; de ha a minisztérium munkája már elérte célját, akkor fáradtsága teljességgel fölösleges.¹⁶

A szóban forgó módszereknek pedig, folytatta Goebbels, az elérhető legmodernebb színvonalat kell képviselniük. „Nem szabad megengednünk, hogy a technikai fejlődés lelassítsa a birodalmat, a birodalomnak kell lépést tartania a technikai fejlődéssel. Nekünk csak az felel meg, ami a legújabb.”¹⁷

E kitűzött célok elérése érdekében Goebbels fiatal és jól képzett nemzetiszocialistákkal népesítette be minisztériumát, akiknek nem kellett belső harcot vívniuk a köztisztviselők karban megrögzött konzervativizmussal, mely a közigazgatás annyi csúcshatóságát uralta. A minisztériumi tisztviselők elsőprő többsége 1933 előtti párttag volt, s a 350 alkalmazott közül kevés híján száz viselte a párt aranyjelvényét. Átlagéletkoruk alig valamivel haladta meg a 30 évet. Sokuk korábban ugyanolyan vagy hasonló beosztásban dolgozott a párt ugyancsak Goebbels vezette propaganda-hivatalában. Március 22-ére már betelepültek grandiózus székhelyükre, a Wilhelmsplatzon álló Leopold-palotába – az épületet 1737-ben építették, majd a 19. század elején a híres porosz királyi építész, Karl Friedrich Schinkel átalakította. A finoman rajzolt stukkó- és vakolatdíszek Goebbels ízlésének nem voltak elég modernek, ezeket tehát el kívánta távolíttatni, de a szükséges engedélyek beszerzése túlságosan hosszú időt vett igénybe, így hát az új miniszter rövidre vágta a dolgot, amint 1933. március 13-án a naplójába feljegyezte:

Minthogy mindenki folyton csak akadályokat állít a rekonstrukció és a felújítás útjába, még ha a tulajdon szobámról van is szó, minden további nélkül kerítettem néhány építómunkást az SA-ból, és egy éjjel levertem velük a stukkódíszeket, a lambériát, s az ősidők óta a polcokon porosodó aktákat leszóratam a lépcsőn: mennydörgésszerű volt a zaj. Csakis a porfelhő tanúskodik a tovatűnt bürokratikus pompáról.

Nem sokkal azután, hogy beköltöztek az új központba, a minisztérium felállította külön propaganda-, rádió-, sajtó-, film-, színház- és „nép felvilágosítási” főosztályát, megkapta Hitlertől a bírói felhatalmazást (kelte 1933. június 30.), mely szerint nemcsak a mondott területekért felel, hanem a rendszer teljes nyilvános reprezentációjáért, a külföldi sajtóval való kapcsolatokért is. Ez megadta Goebbelsnek a lehetőséget, hogy más hivatalok ellenvetéseit félresöpörje, amennyiben azok úgy vélték, hogy a propagandaminisztérium illetéktelenül beavatkozik a hatáskörükbe. E felhatalmazásra Goebbelsnek a következő hónapokban-években többször is szüksége volt, míg zajlott a „nemzet lelki mozgósítása”, ahogy a folyamatot nagyképpően nevezte.¹⁸

A nemzetiszocialista kultúrpolitika elsődleges célja az volt, hogy elsőpörje a „kulturális bolsevizmust”, mely a nemzetiszocialista párt különféle szerveinek és tisztségviselőinek nyilatkozatai szerint megfertőzte a weimari köztársaság képzőművészetét, zenéjét és irodalmát. Az a mód, ahogy ezt a nemzetiszocialista hatóságok intézték, újabb példákkal érzékeltette, ha ilyenre egyáltalán még szükség volt, a koordináció folyamatának elképesztő méreteit és hatását – ahol a koordináció a Harmadik Birodalom létrehozásához alapul szolgáló társadalmi, intellektuális és kulturális konformitás megeremtését jelentette. Amint az az élet más területein is történt, a kulturális szféra koordinációja is a zsidók kitisztogatását jelentette a kulturális intézményekből, valamint a hamar eldurvuló offenzívát a kommunisták, szociáldemokraták, baloldali és liberális értelműek ellen, illetve bárki ellen, aki a saját fejével mert volna gondolkodni. A zsidók eltávolítása a kulturális életből különösen fontos célnak számított, minthogy a nemzetiszocialisták következetesen hirdették, hogy ők a felelősök a germán kulturális értékek háttérbe szorulásáért olyan modern vívmányok miatt, mint az atonális zene és az absztrakt festészet. A valóságban persze ezeknek a leegyszerűsítéseknek távolról sem volt közük az igazsághoz. A modernista német kultúrát nem zsidók tartották életben, hiszen köztük sokan kulturális értelemben éppolyan konzervatívok voltak, mint közép- és posztvárosi német polgártársaik. 1933 első felének brutális hatalmi harcában azonban ez már aligha számított. Az új nemzetiszocialista kormányzat (és mögötte a nacionalisták) szemében a „kulturális bolsevizmus” a weimari Németország egyik legveszedelmesebb és legjellemzőbb születésének számított. Ahogy Hitler írja a *Mein Kampf* lapjain: „A művészet bolsevizmusa a bolsevizmus egyetlen lehetséges kulturális életformája és szellemi megnyilvánulása.” E szellemi megnyilvánulások közé tartozott a kubizmus és a dadaizmus is (ezeket különben Hitler sok más egyébbel együtt az absztrakt irányzatokkal vette egy kalap alá). Minél hamarabb

a Harmadik Birodalomban. Ami pedig azokat illeti, akiknek az elhallgattatása olyannyira bántja a karmester urat, a birodalmi propagandaminiszter az eltávolításukat mint érdektelen csekélységet söpörte le az asztalról (ugyanakkor azért álnokul elhárította a felelősséget):

Azért panaszkodni, mert alkalmanként olyanoknak, mint egy Walter, Klemperer, Reinhardt és mások, le kellett mondaniuk koncerteket, annál is kevésbé helyénvaló, ha meggondoljuk, hány igaz germán művész ítélték teljes csöndre az elmúlt tizenégy évben, s a múlt hetek eseményei, melyek nem találkoztak tetszésünkkel, csupán természetes reakciók a korábbiakra.²⁵

Azt nem árulta el, kik ezek az „igaz germán művészek”, és nem is tehetne volna, hiszen állítása teljességgel légből kapott volt. A neves karmestert és zenekarát mindazonáltal nem nyílt konfrontáció útján fegyelmezte meg Goebbels – tudatában lévén a kárnak, amit ezzel Németország nemzetközi zenei hírnevének okozna –, hanem kevésbé látványos eszközökkel. A gazdasági világválság megfosztotta a Berlini Filharmonikusokat legtöbb állami és települési szubvenciójuktól. A birodalmi kormányzat gondoskodott róla, hogy ne is legyenek továbbiak, míg csak a csőd szélére nem került a zenekar. Akkor Furtwängler közvetlenül Hitlerhez fordult, aki elrendelte, hogy a birodalom vegye át az intézményt, elborzasztotta ugyanis a kilátás, hogy az ország leghíresebb zenekara netán rákényszerülne, hogy befejezze működését. 1933. október 26-ától a Berlini Filharmonikusok nem voltak többé függetlenek, Goebbels és minisztériuma tehát a legjobb helyzetben volt ahhoz, hogy megrendszabályozza őket, amit utóbb meg is tettek.²⁶

IV

A nemzetiszocialista fogalmak szerinti igaz germán zenei kultúra kialakításához hozzátartozott az olyan idegen befolyások kiküszöbölése, mint a dzsessz, amit ők egy fajilag alacsonyabb rendű kultúra, nevezetesen az afroamerikai termékének tartottak. Az a rasszista nyelvezet, ami a nemzetiszocializmusnak valósággal második természetévé lett, ebben az összefüggésben különösen támadónak és agresszívnek bizonyult. Nemzetiszocialista zenekritikusok mondták ki az ítéletet a „nigger zenéről”: provokatíván erotikus, immorális, primitív, barbár, nem német és mindenestül felforgató jellegű. Ez a minősítés csak megerősítette az amúgy is közkeletű nemzeti-

szocialista nézetet, miszerint Amerika degenerált, bár egyes szerzők szereték hangsúlyozni – diplomatikusan –, hogy ennek a degeneráltságnak Afrika a származási helye. Kritika érte a frissen népszerűvé lett szaxofon „ernyed” hangzását is, bár amikor ennek eredményeképpen a szaxofoneladások csökkenni kezdtek, a német gyártók azzal vágtak vissza, hogy elhíresztelték: a hangszer feltalálója, Adolphe Sax német volt (valójában vallón nemzeti-ségű belga állampolgár), valamint hogy a köztiszteletnek örvendő német zeneszerző, Richard Strauss is alkalmazza a szerzeményeiben. Az olyan zsidó szerzők tündöklése a dzsessz világában, mint Irving Berlin vagy George Gershwin, fajilag még szégyenletesebbé tette a műfajt, legalábbis a nemzetiszocialisták szemében.²⁷

Németországban természetesen sok külföldi dzsessz-, szving- és tánczenekari zenész játszott, s az 1933-as esztendő ellenséges légkörével szembe-sülve sokuk elhagyta az országot. De a nemzetiszocialisták erőltette viták ellenére a dzsesszt jóformán lehetetlen volt körülhatárolni, s néhány ügyes ritmikai fogással, valamint kellően óvatos, konformista magaviseletet tanúsítva a dzsessz- és szvingzenészek tovább játszhattak egy sor német klubban, bárban, táncteremben és szállodában, egészen az évtized végéig. A puccos berlini éjszakai klubok – Roxy, Uhu, Kakadu, Ciro – kidobói pillanatok alatt kiszúrták a nemzetiszocialisták rosszul öltözött besúgóit, és gondoskodtak róla, hogy elegáns törzsközönségüknek odabent továbbra is a legfrissebb dzsessz- és áldzsesszzeneszámok szolgáltatásak a talpalávalót. Ha rendőrségi spiclik érkeztek, az ajtónálló feltűnés nélkül megnyomta a riasztócsengőt, s mielőtt az illető eljutott volna a táncparkettig, a zenészek már át is váltottak valami másra.

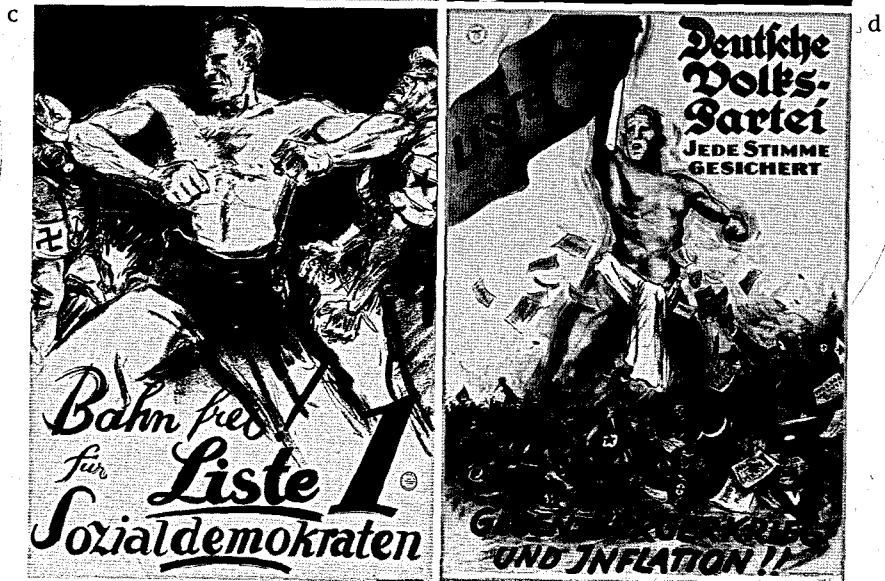
A weimari idők társasági élete tehát jóformán változatlanul zajlott tovább 1933-ban, leszámítva azt a kevés változást, amit a nagy világválság gazdasági nehézségei amúgy is kikényszerítettek. 1933 őszéig többnyire még a zsidó származású zenészek is tovább játszhattak a klubokban, sőt néhányan egy darabig azután is. A híres berlini Femina bárban változatlanul szvingbandák szórakoztatták a több mint ezer táncost számláló közönséget egész éjjel, míg a magányos vendégek egy 225 állomásból álló asztali telefonhálózat segítségével környékezhették meg a teremben másutt helyet foglaló potenciális partnerüket (német és angol nyelvű használati utasítás mellékelve). A zenei színvonal talán nem volt nagyon magas, de a mindennapi (illetve minden éjjeli) örömeiket nem lett volna célszerű lábbal tiporni, bár a nemzetiszocialisták megtehették volna.²⁸ Csak ott léptek közbe a rohamosztagosok, ahol a fellépők nyíltan politizáltak, például Berlin nevezetes kabaréiban, tömeges emigrálásra kényszerítve a zsidó előadókat, elhallgattatva vagy a színpadról is eltávolítva a kommunista, szociáldemokrata,

liberális vagy csak szelíden baloldali meggyőződésű énekeseket és komikusokat. Mások magukon hajtották végre a tisztogatást: mellőzték a politikai témákat. A nemzetiszocialisták a maguk részéről tisztában voltak vele, hogy a kabaré népszerű műfaj, s mivel nem tűnt jónak megfosztani a népet minden mulatságától, inkább az úgynevezett pozitív kabarét bátorították – ebben a műfajban minden poén az ellenségeiken csattant. Egy anekdota szerint Claire Waldoff ünnepelt kabaré-énekesnő meg merte engedni magának, hogy egy Göringet parodizáló dalt énekeljen, a tulajdon zenei névjegyének számító, *Hermann* című dal alapján: „Plecsni jobbra, plecsni balra, / hízik mellre, hasra, farra, / Porosz bajnok épp e réven – / Hermann néven!”* Nemsokára már, valahányszor elővette az eredeti *Hermann*-t, a közönsége ajkán cinkos vigyorral dúdolta magában a szatirikus sorokat. Sajnos azonban Waldoff nem szerzett ilyen paródiát, s az egész tréfa a vágyálmok közé tartozott, nem igaz belőle egy szó sem. Amúgy sem fedhette volna el a tényt, hogy a nemzetiszocialisták 1933 közepére megroppantották a kabaré gerincét.²⁹ Sokaknál már korábban betelt a pohár. Paul Nikolaus, a neves berlini Kadeco klub – „a komikusok kabaréja” – politikai konferenciája a svájci Luzernbe menekült, s 1933. március 31-én ott öngyilkos lett. „Ez egyszer nem tréfálok – írta –, hanem eldobom az életemet. Miért? Mert ha hazatérnék Németországba, ott dobnám el. Ott már nem dolgozhatnék, sőt nem is akarnék, sajnos azonban szerelmese vagyok a hazámnak. Nem tudok ilyen időkben élni.”³⁰

* Halasi Zoltán fordítása

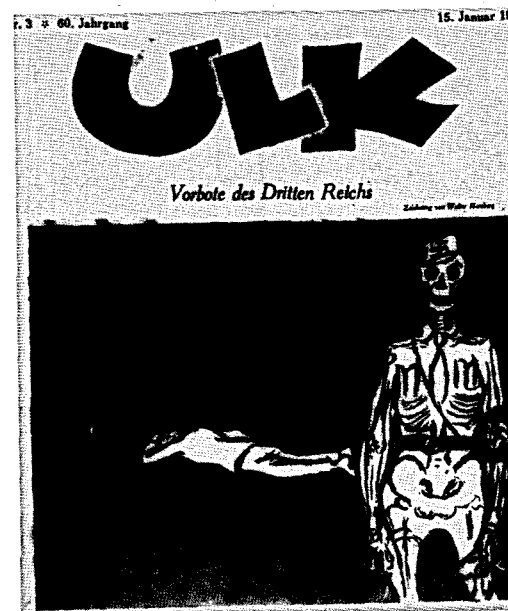
18. Pacifista plakát figyelmeztetése 1930-ból: „Aki a jobboldalra szavaz, a háborúra szavaz”, s a nemzetiszocializmus csak halált és pusztulást jelenthet. „Németek – hangzik a retorikus kérdés –, hát megint elragadjon titeket?”

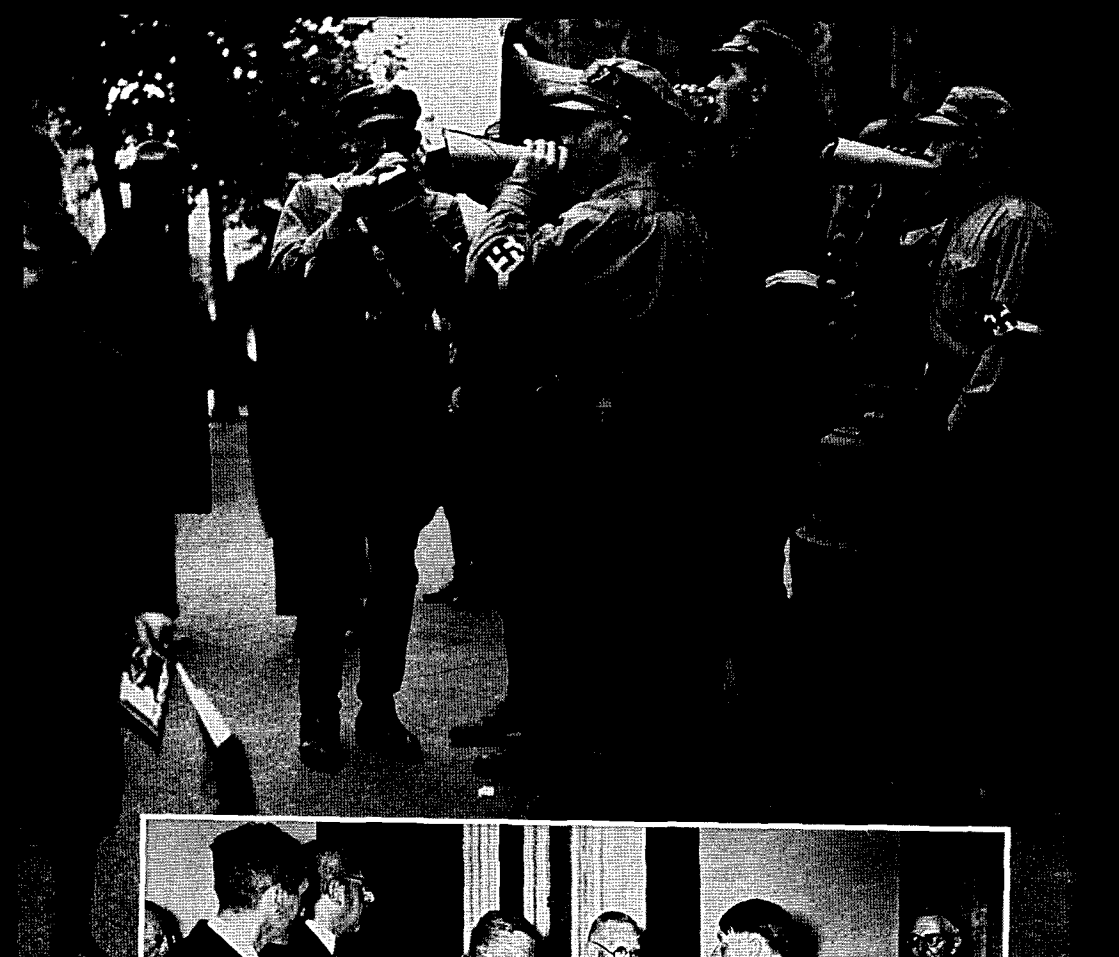
19. A vizualitás erőszakossága: ahová a nemzetiszocialisták mutatták az utat 1928-ban, oda a későbbi választásokon más pártok is követték őket; a) „Tipord el a világ ellenségét, a nemzetközi finánciókét” – nemzetiszocialista választási plakát 1928-ból; b) „Vessünk véget ennek a rendszernek” – kommunista választási plakát 1932-ből; c) „Tisztítsd meg az utat az 1-es listának” – a szociáldemokrata munkás ököllel taszítja el útajából a nemzetiszocialistát és a kommunistát, 1930-ból; d) „A polgárháború és az infláció ellen” – a Néppárt jobbra-balra földhöz vágja riválisait; a vágyvezérelt gondolkodás szép példája 1932-ből

20. A választók előtt álló döntés 1930 szeptemberében: a pártok a nőket, a segélyre szorulókat, a fiatalokat és más, speciális helyzetű társadalmi csoportokat veszik célba üzenetükkel

21. „A Harmadik Birodalom előhírnöke” – szociáldemokrata plakát figyelmeztet a nemzetiszocialista erőszak jelenségére 1931 januárjában. A halál figurája (barnainges uniformisban, pisztollyal), miután horogkereszteket mázolt a ház falára, és rápingálta: „Németország, ébredj!”, lelövi egyik ellenfelét, majd továbbmaszírozik

22. Túlharsogni az ellenfelet: nemzetiszocialisták rivallják hangtölcsérbe a „Heil Hitler”-t az 1933. márciusi választási kampány idején *(fent)*

23. A nemzetiszocializmus tiszteletre méltó arca: Hitler etikettszerű öltözkében vezető üzletemberekkel találkozik nem sokkal azután, hogy 1933 januárjában birodalmi kancellárrá nevezték ki *(lent)*

24. Az utca realitása: kommunisták és szociáldemokraták várják sorsukat a barnaingesek alagsori kínzókamrájában 1933 tavaszán, miután a rohamosztagosok „kísegítő rendőri erőként” letartóztatták őket

25. Az első koncentrációs táborok 1933-ból: szociáldemokratákat vesznek nyilvántartásba az oranienburgi táborban

26. „A nemes kommunista a koncentrációs táborban” – a nemzetiszocialista propaganda széles körben ismertté tette a koncentrációs táborokat, de pozitív képet igyekezett festeni róluk. E szerint az 1933. május 14-i gúnyrajzsorozat szerint a „letartóztatást” követi a „mosdatás”, aztán a „haj- és szakállvágás” – a német szó azonos azzal, amit „körülmetélés” jelentésben használnak –, „levegőzés” és „fényképezés”. Berlinben, a Romanesque Café és a Café Megalomania (modernista művészek és radikális írók közismert törzshelyei) nyilvánvalóan zsidó törzsközönsége hat héttel később barátjuk átalakulásán jajong: „Szegény ember, min mehetett ez keresztül!”

27. A hitleri kulturális forradalom: civakodó pigmeusok masszájából „Németország szobrása” új, gigászi német embert formál, aki kész meghódítani a világot

28. Az emigránsok: a Die Brennessel című satirikus náci újság Németország leghíresebb íróinak és gondolkodóinak menekülését a német nép diadalaként ábrázolja – Thomas Mann a verklit tekeri, mások, többnyire zsidók, az általa játszott dallamra osonnak ki Németországból. A karikatúrák alanyai közt találjuk Albert Einsteint, Lion Feuchtwangert és Karl Marxot. „Ami elmúlt, nem jön többé vissza.”

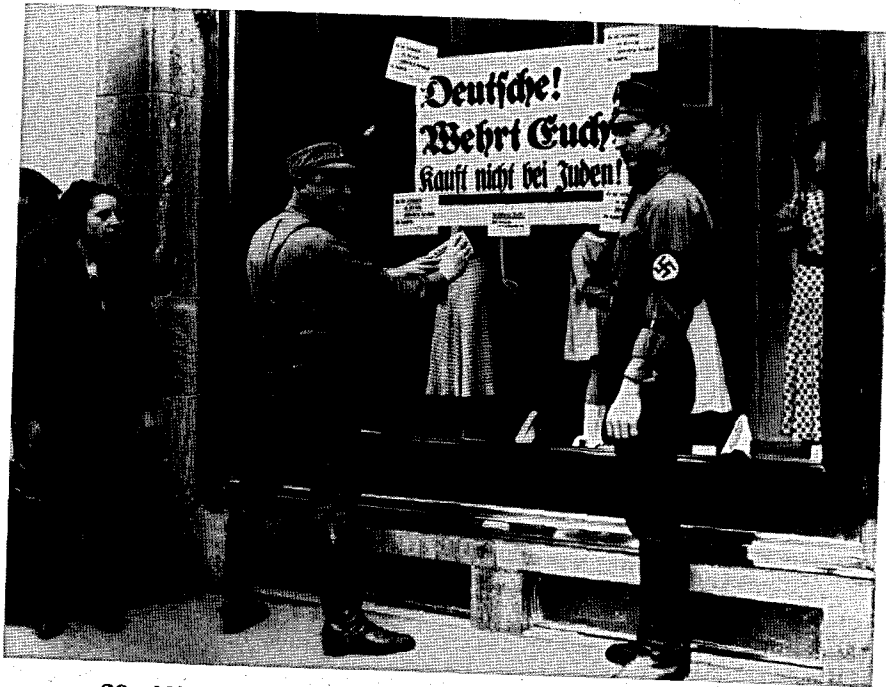
29. „A németellenes szellemiség ellen” – nemzetiszocialista diákok zsidó és baloldali szerzőjű könyveket égetnek a Berliini Egyetem előtt 1933. május 10-én

TISZTOGATÁS A MŰVÉSZETI ÉLETBEN

I

Az antiszemitizmus, antiliberalizmus és antimarxizmus fagyos fuvallataihoz vegyült a „dekadencia” rövidlátó, erkölcsi alapú helytelenítése – ez is átsüvített a német kultúra különféle területein 1933 első hat hónapjában. A filmipart viszonylag könnyű volt ellenőrzés alá vonni, hiszen a kabaré és az éjszakai klubok világával ellentétben kevés számú nagy cégből állt: filmet gyártani és terjeszteni meglehetősen sok pénzbe kerül. Mint más szektorokban is történt, azok, akik hamar átlátták, merre fúj a szél, meg is hajlottak a nyomására, anélkül, hogy bárki nyíltan közölte volna velük, mit tegyenek. A gigászi UFA-stúdiókban (tulajdonosa Afred Hugenberg, ez idő szerint még tagja a Hitler-kabinetnek) már 1933 márciusában szisztematikusan megkezdtek a zsidó származású munkatársak elbocsátását, a zsidó származású színészek szerződéseinek felbontását. A nemzetiszocialisták hamarosan koordinálták a Német Mozitulajdonosok Szövetségét (Reichsverband Deutscher Lichtspieltheater). A szakszervezeti tag alkalmazottakat kényszerítették, hogy lépjenek be a náci pártba, s július 14-én Goebbels megalapította a Birodalmi Filmkamarát (Reichsfilmkammer), az egész moziipar felügyeletére. E szervezetek révén a nemzetiszocialista vezetés (főként persze Goebbels, maga is ingyenc filmértő) képes volt ellenőrizni a színészek, rendezők, operatőrök, technikai személyzet alkalmazását. A zsidó származásúakat hamarosan eltávolították az iparág minden szegletéből, még akkor is, ha az április 7-én elfogadott törvény nem terjedt ki rá. A rendszer számára elfogadhatatlan politikai nézeteket valló rendezőket és színészeket elűldözték.³¹

A cenzúra és kontroll új feltételeivel szembesülve egyesek Hollywood szabadabb atmoszférájában próbáltak inkább szerencsét. Fritz Lang például azok között volt, akik meg is találták: sikersorozatának állomásait olyan filmek jelezték, mint az *M – Egy város keresi a gyilkost* és *A Nibelungok* (ez utóbbi filmeposz Hitler kedvence maradt). A *Dr. Mabuse végrendeletét* – a nemzetiszocializmus szándéktalan szatíráját – 1933 tavaszán, nem sokkal kitűzött bemutatója előtt betiltották. Langot követte az emigrációba Billy Wilder, akinek népszerű romantikus filmalkotásai addig keveset árultak el abból a bátorságból, amiről hollywoodi filmjei, a *Gyilkos vagyok* és a *Férfiszenvédély* tanúskodnak. Ők ketten a következő évtizedekben Hollywood néhány

30. „Németek! Védjétek magatokat! Ne vásároljatok zsidóktól!” Rohamosztárosok matricákat ragasztanak egy zsidó üzlet kirakatára az 1933. április 1-jei bojkott alkalmával; a járókelők figyelik a műveletet

31. Folytonosság a nemzetiszocialista forradalomban: egy 1933-ból származó képeslap egyenes vonalat húz Nagy Frigyes porosz királytól Bismarckon át Hitlerig

legragyogóbb moziját rendezik majd meg. Más rendezők Párizsba távoztak, a szudétanémet G. W. Pabst például, a *Pandóra szelencéje* (a weimari korszak klasszikusa, Bertolt Brecht és Kurt Weill *Koldusoperájának* filmváltozata) rendezője, valamint Max Ophüls (aki 1902-ben született Németországban Max Oppenheimer néven). Egyes német rendezőket persze már jóval a nemzetiszocialisták hatalomra kerülése előtt elcsábította Hollywood hatalma és vonzereje. Marlene Dietrich 1930-ban történt távozásának például sokkal több köze volt a pénzhez, mint a politikához. Azon kevesek egyike, akik valóban a Harmadik Birodalom eljövételének közvetlen következményeként távoztak, Peter Lorre (szül. Löwenstein László) magyar zsidó származású színész volt – ő játszotta Fritz Lang filmjében M-et, a sunyi, megrögzött gyerekgyilkost; a nemzetiszocialista propaganda később igyekezett elhinteni, hogy a gyilkos azért gyilkolt, mert zsidó származású, de Lang filmjétől minden ilyen célzás teljességgel idegen.³² De míg ezek az emigránsok megérdemelt figyelemnek örvendtek, a prosperáló német filmiparban dolgozók többsége a helyén maradt. Azon hetvenöt filmsztár közül, akiket a *Filmwoche* 1932-ben (rajongói levelek alapján) a legnépszerűbb német filmszínésznek ítélte, mindössze tizenhármán vándoroltak ki, igaz, köztük volt három az első ötből: Lilian Harvey és Käthe von Nagy (szül. Nagy Kató), ők ketten 1939-ben mentek el, illetve Gitta Alpár (szül. Klopfer Regina), aki még 1933-ban. A listán jóval lejjebb szereplő Brigitte Helm 1936-ban távozott, Conrad Veidt 1934-ben. 1933-ban Alpáron kívül egyetlen sztár ment el, a zsidó származású Elisabeth Bergner; a hetvenötből harmincöten 1944–45-ben is német filmekben játszottak.³³

A mozi az 1920-as évek végén, az 1930-asok elején, elsősorban a hangosfilm feltűntével egyre népszerűbb műfaj lett, a televízió korszaka előtt azonban a legelterjedtebb és leggyorsabban növekvő hatókörű tömegkommunikációs eszköz a rádió volt. A filmiparral ellentétben a rádió köztulajdonban állt, 51%-ban az országos Birodalmi Rádió, 49%-ban pedig kilenc regionális adó birtokolta. Az ellenőrzést fölötte két birodalmi biztos gyakorolta, az egyik a postai és távközlési minisztérium részéről, a másik a belügy részéről, velük működtek együtt a regionális biztosok. Goebbels nagyon is tisztában volt a rádió hatalmával. Az 1933 februárjában–márciusában zajló választási kampány idején sikerrel vette elejét más pártok kísérleteinek, hogy a politikai hirdetéseiket adásba juttassák. A két addigi birodalmi biztost hamarosan tulajdon jelöltjeivel váltotta fel, s 1933. június 30-án sikerült elérnie, hogy Hitler a rádió felügyeleti jogát rendeletben a propagandaminisztériumra ruházza.

A miniszter nyomban kiterjedt tisztogatásba kezdett: 1933 első felében 270 embert bocsátottak el az állami rádió különféle beosztásaiból,

ez összesen az alkalmazottak 13%-át jelentette. A zsidókat, liberálisokat, szociáldemokratákat és az új rendszer szemében nemkívánatos más egyéneket utcára tették – megkönnyítette a helyzetet, hogy sokuknak amúgy is rövid lejáratú szerződése volt. A korábbi liberális műsorszóró politikával azonosított vezetőket, riportereket (a német rádiózás alapítóját, Hans Bredowot például) korrupció vádjával letartóztatták, az oranienburgi koncentrációs táborba hurcolták, hogy azután egy nagyszabású koncepció perben, hosszú hónapok előkészítő munkája után, 1934–35-ben elítéljék őket. A többség azonban az új rendszer alatt is hajlandó volt tovább dolgozni. A folytonosságot olyanok jelenléte biztosította, mint Hans Fritsche (ő volt az 1920-as években a Hugenberg-féle rádió hírigazgatóságának feje, illetve a német Drótnélküli Távirószolgálat, a Drahtloser Dienst vezetője), aki az új rendszerben a hírszolgálat élén állt. Sokakhoz hasonlóan Fritsche is a pártba való belépéssel biztosította helyzetét, ő történetesen 1933. május 1-jén. Addigra a rádióállomások többsége gyakorlatilag már átesett a koordináción, s egyre nagyobb adagokban közvetítette a nemzetiszocialista propagandát. Már március 30-án ezt panaszolja az egyik szociáldemokrata rádiós újságíró, Jochen Klepper (akinek zsidó volt a felesége): „Ami megmaradt az állomásból, az jóformán úgy fest, mint egy nemzetiszocialista barakk: uniformisok, a párt alakulatainak egyenruhái mindenfelé.” Alig több mint két hónap múlva őt is elbocsátották.³⁴

II

A rádió, jelentette ki Goebbels 1933. március 25-i szózatában, „ma a legmodernebb és legfontosabb eszköze a tömegek befolyásolásának”. Idővel, tette hozzá, felváltja majd az újságokat is. Addig azonban az újságok, mint a hírek és vélemények terjesztői, nélkülözhetetlenek – és jóval komolyabb akadályt jelentettek a nemzetiszocialisták koordinációs politikájának útjában, mint a filmipar vagy a rádió. Németországban egyedül több újság jelent meg akkoriban, mint Nagy-Britanniában, Franciaországban és Olaszországban együttvéve, s hozzá még a számtalan magazin és folyóirat minden elképzelhető témában és formában. Voltak országos, regionális és helyi független sajtótermékek, melyek a szélsőbaltól a szélsőjobbig a politikai nézetek egész palettáját felvonultatták. Az NSDAP kísérlete saját sajtóbirodalom kiépítésére nem járt igazán sikerrel. A weimari köztársaság korszakának vége felé a politikai sajtó példányszáma csökkenőben volt, s úgy tűnt, a nyomtatott szó csak második helyet foglalhat el

a beszélthez képest, ha a nemzetiszocializmus ügyének új híveket akarnak megnyerni.³⁵

Ebben a helyzetben Goebbelsnek nem volt más választása, mint az óvatos, fokozatos haladás. A hivatalos kommunista és szociáldemokrata sajtót még könnyen felszámolták: miután a pártokat lesöpörték a színről, az alkalmankénti betiltásokat felváltotta a teljes tilalom. A többi sajtótermék ellen azonban külön-külön kellett frontot nyitni. A sajtó megzabolázásának egyik eszköze a nyers erő és a rendőri intézkedés volt, konzervatív napilapok, mint a *Münchener Neueste Nachrichten* például, ugyanúgy számíthattak időleges betiltásra, mint a centrista és liberális sajtótermékek. A katolikus *Fränkische Presse* – a Bajor Nemzeti Néppárt orgánuma – 1933. március 27-én kénytelen volt címdoldalán hozni a nyilatkozatot, miszerint elnézést kérnek a hazugságokért, amiket Hitlerrel és a nemzetiszocialistákról nyomtatásban terjesztettek az évek során. Nyomásgyakorlással könnyen el lehetett érni, hogy a nagyobb sajtószervek igyekezzenek alkalmazkodni az új politikai légkörhöz. 1933. április 30-án a Német Birodalmi Sajtószövetség, az újságírók szakszervezeti tömörülése sok más hasonló szervezet mintájára szintén igazodni kényszerült. Megválasztotta elnökéül Goebbels kollégáját, Otto Dietrichet, majd meghirdette, hogy a jövőben minden újságíró számára kötelező lesz a tagság, de egyszersmind azt is, hogy csak a fajilag és politikailag megbízhatóak léphetnek be.³⁶ 1933. június 28-án a Német Lapkiadók Szövetsége követte a Sajtószövetség példáját, s elnökeül választotta a nemzetiszocialista kiadót, Max Amannt, illetve a politikailag immár nemkívánatos tagok helyére nemzetiszocialistákat delegált az elnökségbe.³⁷ Ekkorra már a sajtó gyakorlatilag meghunyászkodott, nem nemzetiszocialista újságírók csakis finom célzások, utalások révén adhattak hírt valódi nézeteikről, s az olvasónak a szöveg értelmét a sorok között kellett keresgélnie. Goebbels a weimari korszakban megszokott rendszeres nyilvános kormányzati sajtókonferenciákat titkos összejövetelekkel alakította át, s ezeken a propágandaminisztérium részletes instrukciókkal látta el a kiválasztott újságírókat a hírekben előforduló témákkal kapcsolatban, olykor kész újságcikkeket osztott szét köztük, hogy nyomtassák ki szó szerint, vagy használják riportjaik alapjául. „Maguknak nemcsak azt kell tudniuk, mi történik – közölte a jelenlévőkkel Goebbels 1933. március 15-én, első hivatalos sajtókonferenciáján –, hanem azt is, hogy mi a kormány álláspontja a történetekről, és azt miképpen kell a leghatékonyabban tálni az olvasónak.”³⁸ Hogy más álláspontot nem szükséges „tálniuk”, azt mondani sem kellett.

Időközben a nemzetiszocialisták gyors tempóban tartóztatták le a kommunista és pacifista újságírókat. A letartóztatások 1933. február 28-án a hajnali

órákban kezdődtek. Az őrizetbe vettek közül az egyik első Carl von Ossietzky volt, a többnyire baloldali érzelmű, pacifista újságíró egyik rangos szellemi fórumának, a *Die Weltbühne*-nek a szerkesztője. Ossietzky nemcsak a nemzetiszocialisták dühödt kritizálójaként szerzett magának hírnevet 1933 előtt, de azért is, mert publikálta a repülőgépipar újrafegyverkezéséről szőtt titkos terveit és illegális programját – ezért 1932 májusában botrányos tárgyalás után börtönbe is került. 1933-ban újra letartóztatták, és külföldi írók erőteljes kampánya sem volt elég ahhoz, hogy kiengedjék. Egy barnaingesek által működtetett, hevenyészett büntetőtáborba került Sonnenburgban, ahol a törekeny egészségű szerkesztőt embertelen fizikai munkára kényszerítették, többek között megásatták vele a „saját sírját”, ahogy őrei mondták. Ossietzky 1889-ben született Hamburgban, nem volt sem zsidó, sem lengyel, és családi neve ellenére orosz származású sem, hanem a nemzetiszocializmus fogalmai szerint hibátlanul árja. A rendszeres ütlegek és rúgások mellé mégis mindig megkapta a rohamosztagosoktól, akiket a tények hidegen hagytak, a „zsidó disznót” meg a „lengyel disznót”. Sosem volt különösebben teherbíró, 1933. április 12-én kis híján elvitte egy szívroham. Szabadult foglyok közötték titokban a barátaival, hogy ezután már csak árnyéka volt korábbi önmagának.³⁹

Ossietzkynek csak alig valamivel jutott jobb sors, mint a 20-as évek egy másik radikális írójának, Erich Mühsam anarchista költő-drámaírójának, aki a müncheni 1919-es „kávéházi anarchisták rendszerében” való részvételért már a weimari köztársaság idején is megjárta a börtönt. A Reichstag égése után tartóztatták le újra: őt különösen gyűlölték a barnaingesek, mert radikális író, forradalmár és zsidó volt. Végeérhetetlen megaláztatások és brutalitások sorozata után végül összeverték az oranienburgi koncentrációs tábor SS-őrei, ugyanis nem volt hajlandó elénekelni a Horst Wessel-indulót. Nem sokkal később felakasztva találták a tábori latrinában.⁴⁰ Egykori kollégája a rövid életű müncheni forradalmi kormányból, az anarchista-pacifista Ernst Toller (újabb zsidó íróember) szintén megjárta a börtönt forradalmi szerepléséért. Az 1920-as években egy sor, a német társadalom igazságtalanságait és egyenlőtlenségeit pellengérre állító realista színdarab tartotta életben a nevét – közöttük volt az ironikus Hitler-szatíra is, *A feloldozott Wotan* (Der entfesselte Wotan). 1933 februárjának végén Toller épp Svájcban tartózkodott, s a Reichstag felgyújtását követő nagyszabású letartóztatási kampány meggyőzte róla, hogy nem volna okos hazatérnie Németországba. Hosszadalmas előadó körutakat tartott, melyek során megőrizte a nemzeti-szocialista rendszert, de az emigráció nehézségei végül lehetetlenné tették, hogy íróként folytassa életét, s az új világháború kilátásai is teljesen kétségbeejtették. 1939-ben New Yorkban öngyilkosságot követett el.⁴¹

Akadnak olyanok is, akik könnyebben beilleszkedtek a Németországban kívüli irodalmi világba, a leghíresebb közülük Bertolt Brecht kommunista költő és drámaíró volt, aki 1933-ban Svájcba, majd Dániába távozott Németországból, s idővel munkát talált Hollywoodban. A legsikeresebb emigránsok közé tartozott Erich Maria Remarque regényíró, a *Nyugaton a helyzet változatlan* szerzője, aki családnéve és a nemzetiszocialisták rágalmai ellenére nem francia volt, hanem német (azt is híresztelték, hogy zsidó származású, és hogy a „Remark”, azaz nevének eredeti német formája úgy jött létre, hogy megcserélte valódi családnéve, a Kramer betűit – az állítás minden alapot nélkülöz). Az emigrációban is folytatta az írást, elég jól keresett művei filmjogának eladásával, az 1930-as évek végén Hollywoodban és egyebütt a gazdag playboy életét élte, és hollywoodi színésznők sorával folytatott nagy közérdeklődésre számot tartó viszonyt.⁴² Nála is híresebb eset Thomas Manné, akinek világhírét olyan regények alapozták meg, mint *A Buddenbrook-ház* és *A varázshegy*, valamint olyan novellák, mint a *Halál Velencében*; ő 1929-ben elnyerte az irodalmi Nobel-díjat. Mann a weimari demokráciát támogató írók fejedelme volt, fáradhatatlanul turnézott Németország-szerte és a világ körül, és hirdette, hogy a hazáját meg kell menteni. A nemzetiszocialisták részéről nem fenyegette őt közvetlen erőszak vagy a bebörtönöztetés veszélye, de 1933 februárjában mégis Svájcban maradt, hiába hívta haza többször is a rendszer. „Nem tudom elképzelni az életet Németországban, amilyen ez az ország ma” – írta 1933 júniusában. Pár hónappal később, amikor ellenséges szölamok pergőtüzében kizárták a Porosz Művészeti Akadémia tagjai közül (más olyan demokratikus alkotókkal együtt, mint Ricarda Huch költő-regényíró), még határozottabban fogalmazott egy barátjának: „Ami engem illet, az a vád, hogy elhagytam Németországot, nem állja meg a helyét. Engem kiűldöztek onnan, meggyaláztak, kipellengéreztek, kiraboltak az én hazám idegen megszállói, hisz ezeknél régebbi és jobb német vagyok.”⁴³

Thomas Mann bátyját, Heinrichet – a német burzsoázia erkölcsseiről szóló fájdalmas szatírák, *Az alattvaló* és a *Ronda tanár úr* szerzőjét – már keményebb bánásmódban részesítette a rendszer, melyet sértett az írónak a nemzetiszocialistákat illető, számtalan beszédében és esszéjében kifejtett nyílt kritikája. 1933-ban megfosztották a Porosz Művészeti Akadémia irodalmi tagozatának elnöki tisztétől, ezek után Franciaországba költözött. Ott csatlakozott hozzá 1933 augusztusában Alfred Döblin regényíró, az irodalmi modernizmus egyik zászlóvivője, a háború utáni években a német főváros félvilági és alvilági szféráiban játszódó *Berlin, Alexanderplatz* és más hasonló művek szerzője. Zsidó származású és a volt Szociáldemokrata Párt tagja lévén gyakorlatilag száműzték a nemzetiszocialisták. Ugyanez a sors

várt egy másik, szintén zsidó származású ismert regényíróra, Lion Feuchtwangerre is, aki az 1930-ban, illetve 1933-ban megjelent *A siker* és *Az Oppenheim testvérek* című regényében éles kritikával illette a német társadalom és politika konzervatív és antiszemita áramlatait. Éppen Kaliforniában volt, amikor megtudta, hogy a műveit betiltották, nem is tért vissza Németországba. Arnold Zweig regényíró 1933-ban előbb Csehszlovákiába emigrált, majd onnan Palesztinába – a rendszer mint zsidó származású írók őt is törvényen kívül helyezte, a műveit többé nem adták ki.⁴⁴

Az egyre szigorúbb nemzetiszocialista cenzúra és kontroll nyomása alatt kevés író volt képes minőségi munkára az 1933 utáni Németországban. Így vagy úgy a konzervatív írók is elhatárolódtak a rendszertől. Stefan George, a költő, aki maga köré gyűjtötte a weimari materializmust elsöpörni hivatott „titkos Németország” újjászületését áhító tanítványait, 1933-ban ugyan felajánlotta „spirituális közreműködését” az „új, nemzeti mozgalomnak”, de nem volt hajlandó csatlakozni egyetlen nemzetiszocializált irodalmi-kulturális intézményhez sem, és tanítványai között nem egy zsidó származású akadt. A mester 1933 decemberében hunyt el, egy másik prominens, radikális konzervatív író, Ernst Jünger viszont, aki az 1920-as években közel állt a nemzetiszocialistákhoz, hosszú életet élt, egészen a 20. század végéig, századik születésnapján is túl. Jüngert Hitler is csodálta azért a dicsfényért, amivel a katonaéletet ábrázolta az első világháborúról szóló, *Acélviharban* (In Stahlgewittern) című művében, a Harmadik Birodalom terrorizmusától azonban visszariadt az ízlése, s inkább elvonult oda, amit idővel „belső emigrációnak” fognak nevezni. Másokhoz hasonlóan, akik ugyanezt az irányt választották, olyan regényeket írt, melyek nyilvánvalóan nem kortárs környezetben játszódtak – írók sokasága részesítette előnyben ekkoriban a középkort –, és ha olykor kifejeztek is némi óvatos kritikát a terrorral vagy úgy általában a diktatúrával szemben, azért csak kiadták, terjesztették és recenzeálták műveiket, egészen addig, amíg nyílt támadást nem intéztek a rendszer ellen.⁴⁵

Az irodalmi élet neves közszereplői között viszonylag kevés volt az olyan, mint a korábban apolitikus Gottfried Benn, aki az új rendszer lelkes bajnokává lett. Az 1933-as év végére alig maradt számottevő tehetségű és hírnévű író Németországban. Az egyetlen kivétel talán az irodalmi Nobel-díj 1912-es kitüntetettje, Gerhart Hauptmann drámaíró volt, de ő elmúlt hetven, amikor Hitlerből kancellár lett, és jóval túlélte már alkotó tehetsége virágkorát, a szegénységről és kizsákmányolásról szóló megrázó drámáinak korszakát. Továbbra is írt, és igyekezett a külső alkalmazkodás jeleit mutatni, nemzetiszocialista karlendítéssel köszönt, és ha kellett, bekapcsolódott a Horst Wessel-induló éneklésébe is, de nem lett belőle

náci, és naturalista színdarabjait is gyakori támadások érték állítólagos negatív világlátásuk miatt. Egy magyar íróra, Körmendy Ferencre, aki 1938-ban felkereste Rapallóban, a Hitlerrel kapcsolatos panaszok egész áradatát zúdította. Keserves képpel közölte vele, hogy Hitler már romba döntötte Németországot, és hamarosan az egész világ következik. S hogy ő akkor miért is nem hagyja el az országot, szegezte neki erre a kérdést magyar látogatója. „Mert gyáva vagyok, érti? – ordította Hauptmann dühében. – Gyáva vagyok, fel tudja ezt fogni? Gyáva.”⁴⁶

III

Ennyi különféle rendű és rangú nevezetes író elvesztését hasonló exodus követte a képzőművészek között. Az ő köreikben is megindult az az üldözési hullám, mely a német zenei életen végigsöpört. A művészet világában ugyanakkor az üldözést külön táplálta az a személyes antipátia, mellyel Hitler a modernizmus iránt viseltetett – ő ugyanis legbelül saját magát is művésznek tartotta. A *Mein Kampf* lapjain kijelenti, hogy a modernista művészet a zsidó felforgató erők terméke, valamint „őrült és lezüllött emberek beteges kinövése”. Nézeteit osztotta Alfred Rosenberg is, aki a festészet és szobrászat természetéről és feladatairól rendíthetetlenül traditionalista felfogást vallott. A német zene az 1920-as években már nem volt az a domináns erő, ami a 18–19. században lehetett, a német festészet azonban az expresszionizmus, az absztrakt irányzatok és más modern mozgalmak hatására nem lebecsülendő reneszánszát élte a 20. század első három évtizedében, jelentőségben felülmúlva a művészetek legrangosabb és nemzetközileg is legsikeresebb ágát, az irodalmat is. Ennek a reneszánsznak az elpusztításához láttak most neki a nemzetiszocialisták, élükön Alfred Rosenberggel, az NSDAP 1920-ban elfogadott programjának 25. pontja szerint, amely kimondja: „Követeljük a jogi eszközökkel való fellépést az irodalomban és művészetekben minden olyan tendencia ellen, mely a jelek szerint nemzeti életünk bomlasztására tör.”⁴⁷

Régóta zajlott már a vita olyan festők munkásságáról, mint George Grosz, Emil Nolde, Max Beckmann, Paul Klee, Ernst Ludwig Kirchner, Otto Dix és még sokan mások. Képeiket a konzervatívok és a nemzetiszocialisták is visszataszítónak találták. Grosz vallási motívumokat alkalmaz a politikai karikatúra céljaira, ami komoly felzúdulást keltett; még a nemzetiszocialisták hatalomra kerülése előtt két (eredménytelen) eljárás indult ellene istenkáromlás gyanújával.⁴⁸ Júliusban Alfred Rosenberg ledorongoló

kritikát közölt Emil Nolde „negroid, blaszfemikus és durva” képeiről, valamint az Ernst Barlach készítette magdeburgi háborús emlékműről, ami a holtak emlékének durva megsértése, Rosenberg szerint ugyanis a művész „félkegyelműnek” mutatta be őket. Otto Dix, aki minden megalkuvás nélkül ábrázolta az első világháború horrorját és lövészárkait, hasonlóan éles kritikában részesült a hazafinál hazafibb nemzetiszocialisták részéről. Bármilyen, ami nem egyértelmű, szolgálai reprezentációja volt a történeteknek, ellenséges vélekedések sorát váltotta ki. A művészetnek – már legalábbis a nácik szerint –, mint minden másnak is, a nép lelkéből kell fakadnia, hogy „minden egészséges SA-legény” képes legyen az értékét helyesen megítélni, éppannyira, mint bármely kritikus.⁴⁹ De nemcsak a német művészek, az idegenek is számíthattak az erőteljes szavakkal fogalmazott támadásokra. A német galériák és múzeumok sok francia impresszionista és posztimpresszionista művet vásároltak az évek során, s a nacionalisták szerint a rájuk fordított pénzt jobb lett volna a német művészet támogatására költeni, különösen ha arra gondolunk, hogyan viselkedtek a franciák a Rajna-vidéken a weimari köztársaság idején.⁵⁰

Egyesek – például Grosz, aki a Kommunista Párt tagja volt – már 1933. január 30-a előtt érzékelték a baljós előjeleket, és elhagyták az országot.⁵¹ Tübingia nemzetiszocialista tagállami kormánya 1930-tól kezdve világosan figyelmeztetett arra, mi fog következni. Eltávolította a weimari állami múzeumból olyan festők műveit, mint Klee, Nolde és Oskar Kokoschka, s leverette a dessau Bauhaus lépcsőházában Oskar Schlemmer freskóit, majd röviddel később magát az intézményt is bezáratta. Ezekből a jelekből világos volt, hogy a nemzetiszocialisták komoly támadást fognak intézni a művészeti modernizmus ellen. De úgy tűnt, lesz tér a manőverezésre; minthogy az expresszionizmust a párton belül némelyek nagyra tartották, többek közt a berlini Nemzetiszocialista Német Diákszövetség is, mely 1933 júliusában kiállítást is szervezett a német művészetnek olyanok műveivel, mint Barlach, Macke, Franz Marc, Nolde, Christian Rohlf és Karl Schmidt-Rottluff. A helyi pártvezetők már három nap múlva megpróbálták bezáratni a kiállítást. Hitler különösen utálta Nolde munkáit, Goebbels viszont, akinek az ízlése tágabb, befogadóbb volt, inkább csodálta. 1933 nyarán, amikor a Führer megtekintette a propagandaminisztérium új otthonát Berlinben, borzadva látta, hogy ennek a Noldénak a „lehetetlen” képei lógnak a falakon, és utasítást adott, hogy nyomban távolítsák el őket. Noldét kitették a Porosz Művészeti Akadémiáról, amit meglehetősen sértődötten fogadott, ugyanis jóformán az 1920-as alapítástól kezdve tagja volt az NSDAP-nek. Az 1933-as esztendő során helyi és regionális nemzetiszocialista pártvezetők huszonhét galériavezetőt és múzeumi

kurátort távolítottak el állásukból, helyüket a párthoz hű jelöltjeikkel töltötték be, akik tüstént gondoskodtak arról, hogy a modernista alkotások ne maradjanak meg a kiállításokon, illetve némely esetekben külön állítsák ki őket „a kulturális bolsevizmus képei” megjelöléssel a „művészeti szörnyűségek termében”.⁵² Más igazgatók és munkatársaik meghajoltak az uralkodó széljárásnak, beléptek a nemzetiszocialista pártba, vagy csak alkalmazkodtak politikájához.⁵³

Mint a kulturális élet más szféráiban is történt, az akár modernista, akár tradicionális zsidó művészek kitisztogatása rohamosan felgyorsult 1933 tavaszán. A Porosz Művészeti Akadémia koordinációja a 86 esztendő Max Liebermann, Németország vezető impresszionista festője, az akadémia volt elnöke kikényszerített lemondásával kezdődött – nemcsak tiszteletbeli elnök nem maradhatott, de tag sem. Liebermann úgy nyilatkozott, mindig is azt hitte, hogy a művészetnek semmi köze a politikához – ezért meg is kapta a magáét a nemzetiszocialista sajtóban. Amikor megkérdezték tőle, hogyan viseli előrehaladott korát, azt felelte: „Nem tudok már annyit zabálni, amennyit okádni kedvem volna.” Két évvel később meghalt, s a nemzet hajdan ünnepelt festőjének temetésén mindössze három nem zsidó művész vett részt. Egyiküket, Käthe Kollwitzot – a szegénység drasztikus hatású, de nem nyíltan politikai természetű ábrázolásáért – lemondatták porosz akadémiai tagságáról; Ernst Barlach szobrász is lemondott, tiltakozásul az őt és más művészeket ért méltatlanságok ellen, de Németországban maradt, noha a munkáit betiltották, ahogyan Schmidt-Rottluffét is.⁵⁴

Paul Kleet – aki a nemzetiszocialista kultúrviták kedvenc célpontja lett állítólagos „negroid” művészete miatt – eltávolították düsseldorfi professzori állásából, és szinte azonnal hazatért szülőföldre, Svájcba. Más nem zsidó modernista művészek úgy döntöttek, kivárik, hogyan alakulnak a dolgok, remélve, hogy Hitler és Rosenberg antimodernizmusán felülkerekednek majd a rendszer olyan rokonszenvezőbb figurái, mint Goebbels. Max Beckmann, korábban frankfurti lakos, 1933-ban azért költözött Berlinbe, mert azt remélte, ott előnyére befolyásolhatja a politikát. Az említett művészekhez hasonlóan ő is világhírű volt, de Grosszal és Dixszel ellentétben sosem készített közvetlenül politikai művet, és Kandinsz-kijjal és Kleevel ellentétben nem volt hajlandósága az absztrakt művészet iránt. Ennek ellenére Beckmann műveit is eltávolították a berlini Nemzeti Galéria falairól, és őt magát 1933. április 15-én elbocsátották frankfurti tanári állásából. Baráti képerkeskedők gondoskodtak róla, hogy legyen megélhetése, míg ki nem derül, mi lesz végül a sorsa. Vele szemben Kirchner önként mondott le akadémiai tagságáról, viszont szóvá tette, hogy ő

nem zsidó származású és sosem politizált aktívan. Nemcsak Oskar Schlemmer, hanem az absztrakt festészet orosz feltalálója, Vaszilij Kandinszkij is – aki évtizedek óta élt már Németországban – úgy vélte, a modernizmus elleni támadás nem tart sokáig, és úgy döntött, Németországban várja ki ezt az időt.⁵⁵

A poroszországihoz hasonló tisztogatások egész Németországban bekövetkeztek. Otto Dixet törölték a drezdai akadémia tagjai közül, de magánúton tovább tevékenykedett, bár műveit eltávolították a galériákból és a múzeumokból. Mies van der Rohe építész nem volt hajlandó megválni akadémiai tagságától, erre kizárták, és amikor 1933 áprilisában megpróbálta feltámasztani a Bauhaust egy használaton kívüli berlini gyártelepen, a helyet megrohanta a rendőrség, és bezárták. Hiába tiltakozott, hiába mondta, hogy kezdeményezése teljességgel politikamentes volt. A Bauhaus alapítója, Walter Gropius is felszólalt: ő csupán az igazi, eleven germán építészeti és dizájn-kultúrát kívánta újjáteremteni, nem állt szándékában politikai mozgalmat indítani, még kevésbé a nemzetiszocialistákkal szemben. De akkoriban Németországban a művészet minden volt, csak nem politikamentes, hisz a weimari évek radikális modernista mozgalmi a dadaizmustól a Bauhausig azt hirdették, hogy a művészet a világ átformálásának eszköze. A nemzetiszocialisták csak adaptálták a világ átforgatásának imperatívust a maguk céljaira. Ráadásul Joseph Goebbelsbe vetni bárkinek a reményét kockázatos vállalkozás volt. E művészek azt várták, hogy Goebbels végül síkraszáll értük, ám reményeik a lehető leglátványosabb módon hiúsultak meg.⁵⁶

IV

A becslések szerint 1933 után mintegy kétezer aktív művész emigrált Németországból.⁵⁷ Köztük volt a kor néhány legtehetségesebb és a nemzetközi porondon legismertebb művésze, írója. Helyzetüket nem könnyítette meg Goebbels hamarosan meghozott döntése, miszerint megfosztja őket német állampolgárságuktól. Sokuknak komoly nehézséget okozott a hontalanság, nem utazhattak szabadon egyik országból a másikba, nehezebben találtak munkát. Papírok nélkül a hivatalok a létezésükről sem mindig voltak hajlandók tudomást venni. A rendszer 1933. augusztus 23-a után listákat közzétett azokról, akiknek a német állampolgárságát elvették, útlevelét és személyi iratait érvénytelenítették, kezdve olyan írókon, mint Lion Feuchtwanger, Heinrich Mann, Ernst Toller és Kurt Tucholsky; hamarosan három

további listát tettek közé, ezeken szerepeltek a legrangosabb emigránsok. Thomas Mannt nemcsak az állampolgárságától fosztották meg, de a Bonni Egyetem díszdoktori címétől is; a rektornak írt nyílt tiltakozó levele gyorsan kultikus rangra emelkedett az emigránsok között.⁵⁸ A német kulturális életet szörnyű kár érte. Alig maradt otthon olyan író, művész, képzőművész, akinek a határokon túl is neve lett volna. Prominens zenészek, karmesterek egész légióit kényszerítették távozásra, elmentek a legtehetségesebb filmrendezők. Némelyikük kivirult a száműzetésben, mások küszködtek; de mind tudták, hogy azok a nehézségek, melyek a Harmadik Birodalomban sújtják a kultúrát, a művészeti életet, sokkal komolyabbak, mint a külföldön való boldogulás gyötrelmei.

Hogy mi várt a művészetek, a kultúra szerelmeseire, akik 1933 után is Németországban maradtak, azt igen jól illusztrálta egy új, kérésére egyenest Hitlernek ajánlott színdarab, melynek bemutatóját 1933. április 20-án, Hitler születésnapján tartották a berlini Német Színházban. Hitler és a többi nemzetiszocialista vezető ott ült a nézőtéren, Goebbels is. A színpadon a főszerepeket Veit Harlan – hamarosan belőle lesz a Harmadik Birodalom filmjátszásának egyik fő erőssége –, a népszerű Albert Bassermann – ő Goebbels személyes közbenjárására lépett fel, melyet nem utasíthatott vissza – és Emmy Sonnemann játszott. Az ifjú színésznő iránt Hermann Göring futó érdeklődésnél többet táplált, nem sokkal később a második felesége lett. A hazafias dráma végén nem is volt taps: a közönség egy emberként emelkedett fel, és zúgta el a Horst Wessel-dalt, csak ezután verődtek össze a tenyerek, s a teljes szereposztás többször is bemutatta a nemzetiszocialista karlendítést – Bassermann kivételével, ő ugyanis keresztbe fonta a karját, és a színházi hagyományoknak megfelelően meghajolt. Else Schiff, a felesége, zsidó származású volt, liberális politikusok híres dinasztiájának szülötte. A férje nem is tudott megbékélni az új rendszerrel, feleségével a következő évben az Egyesült Államokba emigráltak. A *Schlageter* címet viselő darab az 1920-as évek elején a franciák ellen felkelést vezető alsó-rajnai nemzeti hős történetét örökítette meg. A szerző, Hanns Johst világháborús veterán expresszionista drámákkal szerzett hírnevet, s az 1920-as évek végén fokozatosan került egyre közelebb a nemzetiszocialistákhoz. Expresszionista módszerét az utolsó jelenetben még meg is csavarta: a kivégzőosztagot úgy rendezték, hogy a színpad mélyéről vegye célba Schlageter megkötözött figuráját, így a fegyverek műtorkolattüze a címszereplő szívéen át egyenest a közönségig hatolt, arra indítva a nézőket, hogy azonosuljanak Schlageterrel, valamint a vér és áldozat benne megtestesülő nemzetiszocialista eszméjével, illetve hogy maguk is a francia elnyomás áldozatává legyenek.⁵⁹

A darab azonban hamarosan olyasmiért lett híres, aminek semmi köze sem volt a bemutató nemzetiszocialista csinnadrattájához és szemfényvesztéséhez. A hírverésnek köszönhetően széles körben kezdték a nemzetiszocialista kultúrszemlélet szimbólumának tekinteni. Mindenfelé arról beszéltek – akik látták a darabot, meg akik csak olvastak róla –, hogy az egyik figura, a Veit Harlan által alakított Friedrich Thiemann minden intellektuális és kulturális eszmét elutasít, s egy sor jelenetben arról vitatkozik Schlageterrel, hogy az eszméket vérrel, faji összetartással és a nemzet javáért hozott áldozattal kell felváltani. Az egyik párbeszédben Thiemann azt mondja: „Ha a »kultúra« szót hallok, azonnal kibiztosítom a Browningomat!”⁶⁰ Műveltebb körökben ez a mondat a nemzetiszocialista művészfelfogás summázatának tűnt, s eredeti kontextusáról leválva hamarosan közszájon kezdett forogni. Különbőféle nemzetiszocialista vezetőknek, elsősorban Hermann Göringnek tulajdonították, és a szlogenné rövidült, nem hiteles mondatot így ismételték: „Ha kultúráról hallok, máris a fegyveremért nyúlok!”⁶¹

„A NÉMETTELEN SZELLEMISSÉG ELLEN”

I

A weimari köztársaság utolsó éveiben Németország legismertebb filozófusa Martin Heidegger volt, aki félelmetes gondolkodói hírnevét elsősorban 1927-ben kiadott hatalmas művének, a *Lét és időnek* köszönhetette – az értekezés olyan alapvető filozófiai problémákkal foglalkozik, mint a lét értelme és az emberség természete. A munka nehezen érthető, s a szerző gyakran használ riasztóan elvont nyelvezetet, amikor mestere és a freiburgi filozófiatanszék-vezetői posztjon elődje, Edmund Husserl „fenomenológiai” módszerét alkalmazza a már az ókori görögöket is foglalkoztató kérdések boncolgatására. Megjelenésekor nyomban időtlen remekműként üdvözlöttek. A következő néhány évben Heidegger gondolati rendszere jelentős befolyást gyakorolt a francia egzisztencialistákra és azok követőire. Még közvetlenebb hatása volt azonban pesszimiztikus gondolatvilágának: ez azt tükrözte, hogy a filozófus hogyan függetlenítette magát fokozatosan a katolicizmustól, melybe 1889-ben beleszületett, és hogyan fordult egy olyan gondolkodás felé, melyre a protestantizmus hatott. Heidegger különösen az utolsó weimari évek alatt jutott el arra a meggyőződésre, hogy a germán filozófia és élet megújításra szorul, szükség van a spirituális egység és nemzeti újjászületés új korszakára. Az 1930-as évek elején a választ, amit keresett, a nemzetiszocializmusban vélte megtalálni.⁶²

Heidegger a színpalak mögött már 1932-ben kapcsolatot teremtett a freiburgi Nemzetiszocialista Diákszövetség vezetőivel. Az egyetem irányításában semmiféle tapasztalata nem volt, de a professzori kar kicsiny nemzetiszocialista csoportja számára ő tűnt az ideális rektorjelöltnek, ha az NSDAP majd hatalomra kerül. Megvolt a szükséges tudományos presztízse és politikai kötődése is, hogy elfogadható legyen Wilhelm von Möllendorf liberális professzor helyett, akinek 1933 áprilisában kellett volna hivatalba lépnie. A tisztséget elfoglalni kívánó filozófus a frissen nemzetiszocialistává formált badeni oktatási minisztériumban kezdett kampányolni, Möllendorft pedig a helyi és regionális sajtóban zajló gyalázkodás meggyőzte, hogy jobb, ha félreáll. A nemzetiszocialista érzelmű professzorok Heideggert támogatták, s az egyetemen kívüli és a belső nyomás eredményeként 1933. április 21-én a professzori tanács jóformán egyhangú szavazatával rendben meg is választották rektorrá. A 93 tagú professzori kar egyetlen jelentős véleményy-

formáló csoportja, mely nem őt támogatta, a 12 zsidó származású freiburgi tanszékvezető volt. Ők viszont nem szavazhattak, ugyanis Robert Wagner nemzetiszocialista badeni birodalmi biztos, egyszersmind regionális pártvezető az április 7-én hatályba lépett törvény alapján mint „nem árjakat” felfüggesztette őket állásukból.⁶³

Heidegger május 27-én tartotta meg rektori beiktatási beszédét. Az egybegyűlt professzorok és barnainges nemzetiszocialista méltóságok előtt kijelentette: „A »tudomány szabadsága« nem lesz többé a német egyetemek életének alapja, mert ez a szabadság nem volt igazi, mert csakis negatív szabadságként létezett. Nem épít kapcsolatot; vélemények és hajlamok esetlegeségét jelenti, nem nyújt horgonyt a cselekvéshez vagy nem cselekvéshez.” Itt az ideje, mondta, hogy az egyetemek megtalálják ezt a „horgonyt” a német nemzetben, és eljártsszák szerepüket abban a történelmi küldetésben, amelyet most fog betölteni. A német diákok mutatják az utat. Heidegger beszédét a „vezérelv” új nyelvezete jellemezte. Már az első mondatban közölte hallgatóságával, hogy átvette „az egyetem szellemi vezérségét”, s az oktatókról és hallgatókról amolyan álfeudális ízzel mint a saját „vazallusairól” szólt – akkoriban többnyire így tekintettek a nemzetiszocialista vezetők is az alkalmazottaik helyzetére és a munkaköri viszonyokra. Ha az egyetem új rektora ilyen fogalmakkal dobálózik, világos, hogy a tudományos szabadság, akár-hogy definiálják is újra, immár a múlté.⁶⁴ Ennek a fejleménynek szimbolikus hangsúlyaként a ceremónia végeztével a professzorok és vendégek elzengték a Horst Wessel-indulót (szövegét előzőeken a programfüzet hátára nyomtatták), de előbb közölték a jelenlévőkkel, hogy a jobb kezüket emeljék fel a negyedik versszaknál, és a dal végeztével kiáltsanak Sieg Heilt.⁶⁵

Heidegger hamarosan hozzálátott egyeteme koordinálásához. Május 1-jén, „a munka nemzeti napján” a sajtó heves érdeklődése mellett hivatalosan is csatlakozott az NSDAP-hez; majd bejelentette, hogy a „vezérelv” a továbbiakban az egyetem irányításában is érvényes, s a demokratikus és képviseleti egyetemi testületeket vagy kikapcsolta a vezetésből, vagy csak elhallgattatta. Részt vett annak az új badeni törvénynek a szövegezésében, mely a rektort korlátlan időre az egyetem nem választott „vezérévé” tette. Hamarosan tudatta a badeni oktatási minisztériummal: „Immár minden erőnkkel azt kell szorgalmaznunk, hogy megnyerjük a művelt férfiak, tudósok világát az új politikai erőnek. Nem lesz könnyű a fegyverek átadása-átvétele. Sieg Heil!”⁶⁶ A rektor úr hamis vádakkal feljelentette egy kollégáját, Hermann Staudinger vegyészprofesszort a hatóságoknál, s a politikai rendőrség nyomozását is segítette az ügyben, bár végül így sem sikerült meggyőzni a rendőrséget, és Staudinger a helyén maradhatott, miután munkája nemzetközi jelentőségére hivatkozott. Heidegger ugyancsak boldogan

hajtotta végre az egyetem oktatói karának megtisztítását a zsidó származásúaktól, kivételes elbánást csak Eduard Fraenkel nemzetközi hírnévű filológus (így is elbocsátották), illetve Georg von Hevesy (Hevesy György) vegyész-professzor számára kért, akinek egyrészt befolyásos nemzetközi kapcsolatai voltak, másrészt komoly pénzeket kapott a Rockefeller Alapítványtól. Hevesy megmaradhatott állásában, míg a következő évben Dániába nem távozott. Az egyetemről távozni kényszerülő zsidó származású munkatársak között volt Heidegger saját asszisztense, Werner Brock is, de a mentora, Edmund Husserl is, bár annak a gyakran elismételt anekdotának, miszerint a rektor személyesen tiltotta volna ki Husserlt az egyetem könyvtárából, semmi alapja sincs. Husserlt, a nacionalista érzelmű hazafit, aki a fiát vesztette el az első világháború harcmezőin, és Heidegger személyes jó barátjának tekintette magát, mélységesen megrázta ez az eljárás. „Csak a jövő dönti majd el, melyik volt az igazi Németország 1933-ban – írta május 4-én –, és kik voltak az igaz németek, azok-e, akik megadták magukat a kor többé-kevésbé materialista-mitikus faji előítéleteinek, vagy azok-e, akik tiszta szívvel-lélekkel voltak németek, örökösei a múlt nagy német hazafiainak, kiknek hagyományát ők tisztelik és éltetik.”⁶⁷ Husserl 1938-ban hunyt el, Heidegger nem vett részt a temetésén.⁶⁸

A széles körben hódító és egyre növekvő Hitler-kultuszhoz csatlakozva Heidegger közölte a hallgatókkal: „A Führer maga a német valóság, jelen és jövő, a törvény. Egyedül ő. Próbálják megtanulni, hogy mostantól minden lépés döntést igényel, és minden cselekedet felelősségvállalást. Heil Hitler!”⁶⁹ Ambíciói egészen odáig terjedtek, hogy a vele egy húron pendülő más egyetemi rektorokkal együtt megpróbált vezető szerepet kivívni magának az egész egyetemi rendszerben. 1933. június 30-án tartott beszédében elpanaszolja, hogy a „nemzeti forradalom” nem ért még el minden egyetemet, és sürgeti a nemzetiszocialista érzelmű heidelbergi hallgatókat, indítsanak heves kampányt a rektor, a konzervatív történész Willy Andreas lemondatására – egy héttel később, július 8-án a nemzetiszocialista jelölt, Wilhelm Groh váltotta fel őt a székekben.⁷⁰ Heideggernek azonban semmiféle politikai tapasztalata nem volt, s hamarosan reménytelenül elmerült a státusok körüli szokott egyetemi belharcokban (ezen a terepen a badeni oktatási minisztérium bürokratái simán lekörözték), a barnainges hallgatók pedig, akiknek a szemében ő alig valamivel volt jobb egy fantasztánál, csúfot űztek belőle.

1934 elejére Berlinben már arról beszéltek, hogy Heidegger megalapozta helyét a „nemzetiszocializmus filozófusaként”, más nemzetiszocialista gondolkodók számára azonban a heideggeri filozófia túlságosan elvontnak, nehézkesnek, kevés gyakorlati haszonnal bírónak tűnt. Nagy hatást tett kolégáira azzal a felhívásával, hogy a német egyetemi élet önként kapcsolódjon

be a nemzet vérkeringésébe a tudás és igazság alapvető értékei iránti megújult elkötelezettséggel. Ez szépen és nagyszabásúan hangzott. Bár sok nemzetiszocialista párhívó örült a fellépésének, alaposabb vizsgálat után kitűnt, hogy az efféle eszmék nincsenek összhangban a párt irányvonalával. Nem meglepő, ha ellenségei maguk mellé tudták állítani Alfred Rosenberget (aki maga is a nemzetiszocializmus filozófusává kívánt lenni). Miután Heidegger országos szinten nem kapott szerepet, s a tudományos közélet kicsinyes fejleményei – melyek szerinte az új szellemiség szomorú hiányáról árulkodtak, pedig annak az ő reményeivel összhangban át kellett volna járnia az egyetemeket – egyre jobban frusztrálták, 1934 áprilisában leköszönt rektori tisztségéről, bár változatlanul támogatója maradt a Harmadik Birodalomnak, s következetesen elzárkózott 1933–34-es ténykedése újraértékelésétől, illetve a bocsánatkéréstől egészen 1976-ban bekövetkezett haláláig.⁷¹

II

A nemzetiszocialista vezetésnek viszonylag könnyű dolga volt az egyetemekkel, mert más országok hasonló intézményeivel ellentétben mindegyik költségvetési szervként működött, az oktatói kar közalkalmazotti státusban tevékenykedett, így hát közvetlenül vonatkozott rájuk az 1933. április 7-én hatályba lépett törvény, mely a politikailag megbízhatatlan köztisztviselők eltávolításáról gondoskodott. Az 1933–34-es tanév kezdetére 313 nyilvános rendes egyetemi tanárt bocsátottak el, összesen 1145 egyetemi oktatót (ez az akkor 7758 főt számláló, teljes állásban lévő németországi egyetemi oktatói kar 15%-a). Berlinben és Frankfurtban ez az arány az oktatóknak közel egyharmadát tette ki. 1934-re további körülbelül 1600-at tettek ki állásából. Az elbocsátottak többsége politikai okokból vesztette el a munkáját, mintegy egyharmaduktól pedig azért váltak meg, mert zsidó származásának minősültek.⁷² Tömegével vándoroltak ki a tudósok, az egyetemen oktató fizikusok 15,5%-a ment el, a Göttingeni Egyetemről például olyan sok matematikus és fizikus távozott, hogy az oktatás komoly fennakadásokat szenvedett.⁷³ Azok, akik elmentek, többnyire jobban jártak, mint azok, akik maradtak: egy biológus egyetemi oktatókkal foglalkozó tanulmány szerint az a 45 biológus, aki kivándorolt, és túlélte a háborút, a tudományos közlemények standard idézésiindex-számítása szerint 1945 és 1954 között átlagosan 130-as idézési indexszel rendelkezik, ezzel szemben az otthon maradt 292 közül a háborút túléltek idézési indexe átlagosan mindössze 42.⁷⁴

Meg kell említeni, hogy a fizika és a kémia nyelve 1933 előtt inkább a né-

met, semmint az angol volt, és ez a tendencia egészen a náci hatalomátvétel utáni évekig még erősödött is. Csak a náci politika, illetve sok zsidó származású német tudós elmenekülése vezetett a német nyelv tudományon belüli, radikális visszaszorulásához.

Világhírű tudósoktól váltak meg a német egyetemek és kutatóintézetek, ha maguk vagy a feleségük zsidó származású volt, vagy ha ismert kritikusi voltak a nemzetiszocialista rendszernek. Az elbocsátottak között húsz múlt- és jövőbeli Nobel-díjas volt, például Albert Einstein, Gustav Hertz, Erwin Schrödinger, Max Born, Fritz Haber és Hans Krebs. Einstein, akinek a relativitáselmélete forradalmasította a modern fizikát, húsz éven át élt Berlinben. 1933. január-februári amerikai útján a távolból emelte fel szavát a Reichstag-tűzet követő brutális nemzetiszocialista erőszak ellen. Válaszul a kormányzat elkoboztatta a vagyonát, az oktatási minisztérium pedig közölte a Porosz Tudományos Akadémiával, hogy zárják ki a tagjaik közül. Einstein megelőzte őket: lemondott, és az ebből kerekedő nagy botrányban az akadémia azzal vádolta, hogy rémhíreket terjeszt az atrocitásokról külföldön. Einstein az Egyesült Államokba költözött, és élete további részét Princetonban élte le.⁷⁵ „Tudja – írta május 30-án kollégájának, Max Bornnak, aki szintén emigrációba vonult –, sosem volt igazán kedvező véleményem a németekről (se erkölcsileg, se politikailag), de meg kell vallanom, a brutalitásuk és a gyávaságuk mértéke valahogy mégis meglepetésként ért.”⁷⁶

Fritz Haber kémikus nem osztotta Einstein pacifista és kozmopolita érzelmeit, sőt nagy részben ő volt felelős a mérges gázok harci alkalmazásának kifejlesztéséért az 1914–18-as háborúban, és – zsidó származása ellenére – háborús érdemeire való tekintettel az elbocsátástól is mentesült (a nagy hatású tudós tanítványai fejlesztették ki a Ciklon-B nevű tetűirtó szert, amit később a holokauszt során emberek meggyilkolására használtak fel). 1933. április 30-án azonban zsidó kollégáinak az eltávolítása mégis arra készítette, hogy lemondjon intézeti állásáról. Nyíltan hangoztatta, hogy neki ne mondják meg, kit választhat munkatársul és kit nem. A Cambridge-i Egyetemre távozott, ahol nem alakultak jól a dolgai, s a következő évben meg is halt.⁷⁷ Az ilyen hírességek elvesztése mélységesen nyugtalanította a német tudományosságot. Májusban a nem zsidó származású Max Planck, aki tudósként általános elismerésnek örvendett, s ekkortájt lett elnöke Németország elsőrangú tudományos kutatóintézetének, a Vilmos császár nevét viselő Kaiser Wilhelm Társaságnak, személyesen kereste fel Hitlert, hogy tiltakozzon. Általános elutasítással fogadták, idézte fel később, miszerint zsidó és zsidó között nem lehet különbséget tenni: „Minden zsidó kommunista, és ennél fogva nekem ellenségem... Ezek a zsidók egymásba kapaszkodnak, mint a bogáncs. Ahol csak egy zsidó is van, mindjárt odagyűlik az összes többi.”⁷⁸

Haberhez hasonlóan más zsidó tudósok is – például a Nobel-díjas James Franck, a Göttingeni Egyetem kísérleti fizikusa – nyilvánosan tiltakoztak a zsidó tudósokat ért bánásmód ellen, és lemondtak tisztségükről, bár a zsidó származású háborús veteránoknak garantált mentesség révén a helyükön maradhattak volna. Franck, miután negyvenkét egyetemi kollégája nyílt levélben szabotázzsal vádolta meg (csak egyikük volt matematikus-fizikus szakmabeli), vonakodva bár, de elhagyta munkahelyét, és az Egyesült Államokba távozott. A heidelbergi orvosi kar válasza a zsidó kollégák elbocsátására azért olyan emlékezetes, mert ritkaságszámba ment: a badeni oktatási miniszterhez intézett hivatalos nyilatkozatban 1933. április 5-én a dékán, Richard Siebeck a zsidó tudósok hozzájárulását taglalja az orvostudomány fejlődéséhez, és kritikával illeti a „zsigeri erőszakot”, mely az egyetemek autonómiáját és felelősségét semmibe veszi.⁷⁹ A dékán és a fakultás példája kevés követőre talált másutt. A helyükön maradt nem zsidó származású tudósok többsége, élükön Max Planckkal, megpróbálta megőrizni függetlenségét és a tudományos kutatás politikai semlegességét úgy, hogy szóban, de csak szóban, hűséget vallottak a rendszernek. Planck a Kaiser Wilhelm Társaság üléseit immár nemzetiszocialista karlendítéssel és „Heil Hitler”-rel üdvözölte, hogy elkerülje a további tisztogatásokat. Werner Heisenberg fizikus, aki kvantummechanikai felfedezéseiért 1932-ben Nobel-díjat kapott, úgy vélte, azért fontos Németországban maradniuk, hogy sértetlenül megőrizhék a tudományos értékeket. Idővel aztán nyilvánvalóvá lett, hogy veszített ütközetben csatáznak.⁸⁰

A német professzorok többsége a helyén maradt. Politikai irányultságukat tekintve túlnyomórészt konzervatívak voltak, és nagy vonalakban osztották Hitler nacionalista koalíciós partnereinek meggyőződését, miszerint a weimari demokrácia katasztrofális rendszer, s a régi hierarchiák és struktúrák helyreállításának már régen itt lett volna az ideje. Sokan, különösen a bölcsészek és a társadalomtudósok, ennél is tovább mentek, és pozitív érzelmekkel fogadták a nemzetiszocialista állam születését. Március 3-án mintegy háromszáz egyetemi oktató felhívással fordult a választókhöz, hogy támogassák a nemzetiszocialistákat, májusban pedig nem kevesebb mint hétszáz aláíró látta el kézjegyével a következő felhívást Hitler és a nemzetiszocialista állam támogatására. A Heidelbergi Egyetemen Arnold Bergsträsser szociológus azzal vélte igazolhatónak, hogy a rendszer összeolvasztotta az államot a társadalommal, hogy ezen az úton lehet felülkerekedni a demokrácia nyilvánvaló kudarcán; a jogász Walter Jellinek szerint viszont az 1933-as „forradalom” antiliberális ugyan, de nem antidemokrata, s az állampolgárok csak úgy nyerhetik el teljes emberi méltóságukat, ha alárendelik magukat az államnak. A Német Néppárt tagjaként, valamint a weimari köztársaság erőteljes jobboldali ellenfeleként Jellinek egyetértett a rendszer zsidó-

ellenes intézkedéseinek szükségességével – mert a tudományos világ túlnépesedett! Szerinte – s ezzel megelőzte későbbi történészek véleményét – Hitler hatalmát korlátozni fogják a birodalom egyéb hatalmi centrumai. Ha az másutt igaz lett volna is, a zsidók (köztük Jellinek) elleni intézkedések kapcsán bizonyosan nem volt az, el is távolította katedrájáról a nemzeti forradalom, amit oly lelkesen üdvözölt. Ugyanezen jogi kar más professzorai szerint a törvénynek a nép „lelkét” kellene kifejeznie, s a bírának a nemzetiszocialista ideológiával összhangban kellene meghozniuk ítéleteiket. Egy germanista professzor azon véleményének adott hangot, hogy a nemzetiszocialista forradalom új, hazafias értelmet kölcsönzött a német nyelv tanulmányozásának, s elítélőleg szolt a „zsidó gondolkodásról” és a „zsidó irodalomról”, mely aláasta Németország „élni akarását”.⁸¹

A frissen nemzetiszocialistává formált oktatási minisztériumok hamarosan nemcsak a kinevezéseknek, de az oktatási és a kutatási engedélyeknek is előfeltételévé tették a politikai kritériumokat. Bernhard Rust birodalmi oktatási miniszter ezen a területen magának tartotta fenn a döntési jogot. A bajor kultuszminiszter 1933 márciusában a következőket mondta professzorok egy csapatának: „Mostantól nem az a feladatuk, hogy eldöntsék, igaz-e valami vagy sem, hanem hogy megállapítsák, szolgálja-e a nemzetiszocialista forradalom érdekeit.”⁸² A nemzetiszocialista vezetők keveset törődtek az oktatás és kutatás hagyományos szabadságjogaival vagy a tradicionális egyetemi értékekkel. De a tudománnyal magával is keveset törődtek. Amikor az IG Farben igazgatótanácsának elnöke, Carl Bosch kémikus 1933 nyarán felkereste Hitlert, hogy elpanaszolja, milyen kárt okozott a német tudományos érdekeknek a zsidó professzorok elbocsátása, goromba fogadtatásban volt része. Az elbocsátások különösen nagy arányban sújtották a fizikát: elvesztették az egyetemi oktatói kar 26%-át, köztük 11 Nobel-díjast; illetve a kémiát is, ahol az arány 13%-os volt. Ez súlyosan megrengette a német tudományosságot. Az idős tudóst durván félbeszakítva Hitler ekkor kijelentette, hogy erről ő ugyan mit sem tudott, de Németország az elkövetkező évszázadokban jól meglesz fizikusok és kémikusok nélkül is, majd csöngetett az adjutánsának, és közölte vele, hogy Bosch úr távozni készül.⁸³

III

Az egyetemeken elsősorban a hallgatóság igyekezett előrelendíteni a koordinációs folyamatot. Kampányokat szerveztek a nemkívánatos professzorok ellen a helyi lapokban, csapatostul zavarták meg az előadásait,

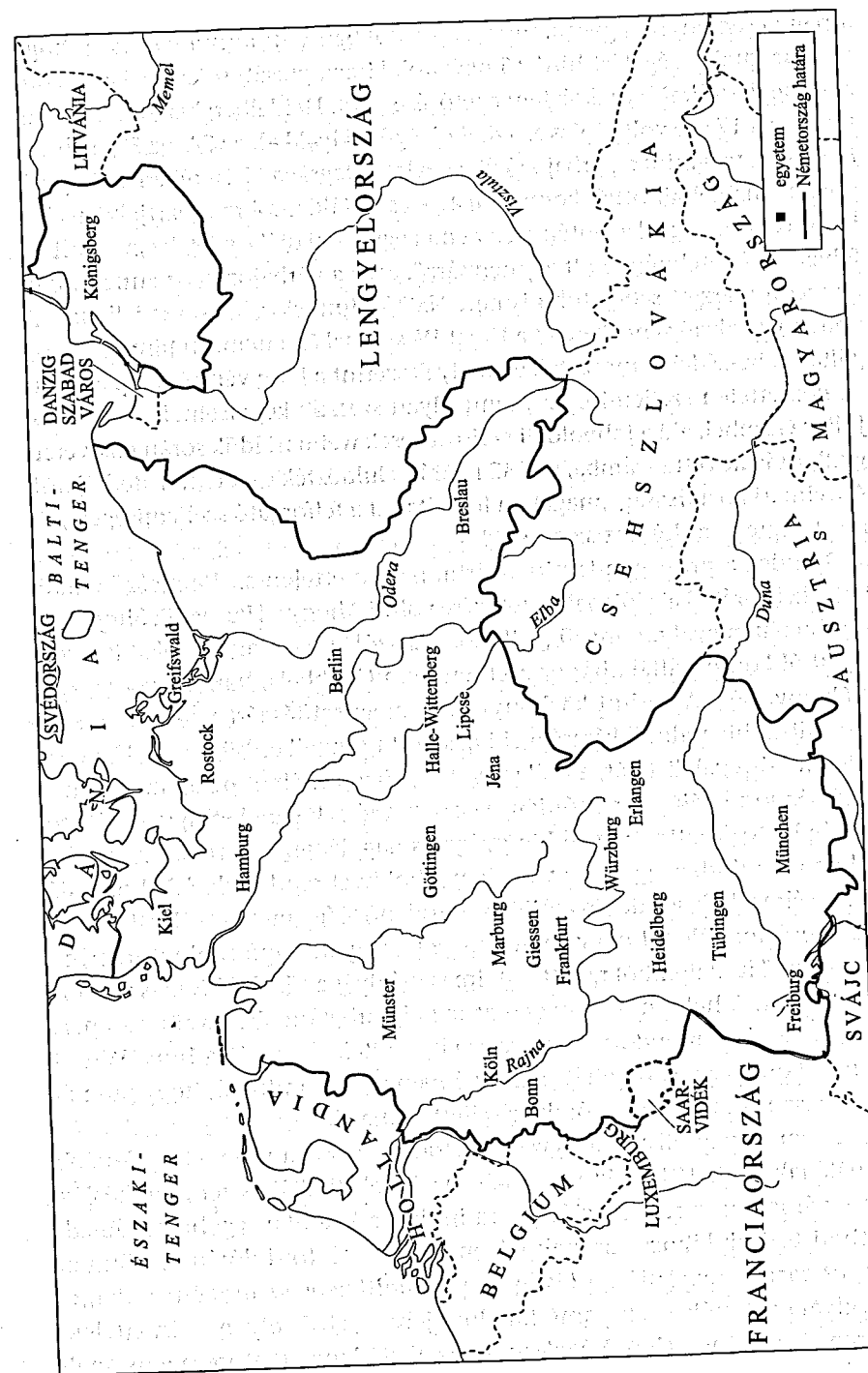
rohamosztagos különítményeket vezettek rajtaütésekre, házkutatásokra. Taktikájuk részeként, egyes professzorok politikai megbízhatatlanságának kiemelésére, olyan vonalas figurákat invitáltak meg vendég előadónak, mint Heidegger, akinél számítani lehetett arra, hogy a rendszernek lelkes helyesléssel fog adózni, amit mások elmulasztottak. A Heidelbergi Egyetemen egy nemzetiszocialista aktivista azzal zavarta Walter Bothe fizikus munkáját, hogy SS-legényeknek tartott hosszadalmas menetgyakorlatokat a tetőn, közvetlenül Bothe szobája fölött.⁸⁴ Köztisztelőnek örvendő rektorokat és rangidős vezetőket állítottak félre sorban egymás után az egyetemeken, hogy helyüket gyakran középszerű figuráknak adják át, akik az új tisztségre feljogosító tulajdonságul egyedül a nemzetiszocialista párttagságot hozhatták fel és azt a körülményt, hogy élvezik a nemzetiszocialista diákszövetség támogatását. Ezt a típust testesíti meg Ernst Kriek nemzetiszocialista teoretikus, a férfiúi felsőbbrendűség szószólója, aki 1933-ban lett a Frankfurti Egyetem rektora. Hirtelen felívelése előtt a városi tanítóképző alacsonyabb beosztású oktatója volt.⁸⁵ A Darmstadti Műszaki Egyetem docense, Karl Lieser (1933 elején csatlakozott a párthoz) azzal vonta magára az építész tanszéken dolgozó kollégáinak a haragját, hogy májusban jó néhányukat feljelentette a hesseni oktatási minisztériumnál. A felbőszült egyetemi szenátus megtiltotta Liesernek a tanítást, felkérte a minisztériumot, hogy bocsássa el, és tiltakozásképpen egy időre bezáratta az egyetemet. De másnap a hallgatók megnyitották az egyetemet, elfoglalták az épületeket, és a minisztérium a darmstadti polgármester személyében ideiglenes rektort nevezett ki az intézmény élére. A professzorok meghajoltak a nyomás alatt. Leiser visszakapta az állását, s 1934-ben professzorrá lépett elő. 1938-ban már ő volt a rektor. Az efféle esetek – Németország minden egyetemén történt hasonló – a professzori kar hagyományos tekintélyének rohamos fogyatkozását jelzik. „Fiúk, a mi kezünkben van az egyetem – jelentette ki például a lipcsei nemzetiszocialista diákvezető, Eduard Klemt –, és azt tehetünk vele, amit csak akarunk.”⁸⁶

A hallgatói egyesületek nem elégedtek meg azzal, hogy sürgették a professzori kar nemzetiszocialistává válását. Hivatalos szerepet követeltek maguknak a professzori kinevezésekben és képviselőket a fegyelmi ügyekben, de túl messzire terjeszkedtek. Az efféle dolgokban való hallgatói részvétel súlyos ellentmondásba került volna a „vezérelvvel. 1933 nyarára a nemzetiszocialistává lett oktatási minisztériumok és egyetemi hatóságok hozzáláttak, hogy megfékezzék a rendetlenkedő hallgatóságot, megtiltották, hogy a diákok maguk távolítsanak és pusztítsanak el kifogásolható könyveket a könyvtárakból, és rövid úton elejét vették a tervnek, melynek jegyében a nemzetiszocialista diákszövetség pellengéreként állított volna fel az egyetemi városokban, hogy a „némettelen” professzorok vétke munkáit oda szögezze ki.

Az 1933-as év első felében egyetlen hallgató sem kapott büntetést politikai természetű rendzavarásért, holott a tömeges rendzavarás és erőszak jóformán megbénította az egyetemek életét. Az üzenet azonban világos volt: amint a porosz oktatási minisztérium ki is nyilvánította, a diákszövetségek kötelessége gondoskodni arról, „hogy a tagság rendben, fegyelmezetten viselkedjen”.⁸⁷ De mire ezt a rendelkezést kiadták, a diákok már igen drámai és hírhedt ütet vittek be a gondolatszabadságnak és a tudományos autonómiának, olyan ütet, ami visszhangot keltett az egész világon, és ma is megemlékeznek róla, valahányszor a nemzetiszocializmus témája előkerül.

1933. május 10-én német diákok közös akciót szerveztek a „némettelen szellemiség” ellen az ország tizenkilenc egyetemi városában. Összeállítottak egy listát a „némettelen” könyvekről, ahol csak tehették, elkobozták ezeket a könyvtáraktól, nagy máglyát raktak belőlük köztereken, aztán alájuk gyújtottak. Berlinben a könyvégetésen a diákok kérésére maga Joseph Goebbels is megjelent. Azt mondta a jelenlévőknek, hogy azt teszik, „amit kell: a múlt gonosz szellemiségének örökségét a lángokra bízák”, és ez „erős, nagy, szimbolikus tett”.⁸⁸ Egyik könyvet a másik után hajították az értelem elhamvasztására emelt máglyára, efféle jelszavak kíséretében: „Az osztályharc és a materializmus ellen, a nemzet egységéért és eszmehűségéért: Marx, Kautsky”; „A dekadencia és a morális zuhlés ellen, a fegyelemért, a család és az állam erkölcsiért: Heinrich Mann, Ernst Glaeser, Erich Kästner”. Freud „az ember állati természetének lealacsonyító túlhangsúlyozásáért”, Emil Ludwig ismeretterjesztő történet- és életrajzíró a német történelem „nagy alakjainak befeketítéséért”, Kurt Tucholsky és Carl von Ossietzky radikális pacifista újságírók munkái „arroganciájukért és önteltségükért” kerültek a máglyára. Külön kategóriát kapott Erich Maria Remarque, akinek *Nyugaton a helyzet változatlan* című kritikus regénye „a világháború katonáinak tollal elkövetett elárulása ellen, a nemzet katonai készenlétre neveléséért” jutott tűzhalálra. Sok más könyv is ugyanerre a sorsra jutott, nem csak azok, amelyek tételesen szerepeltek ezekben a mágikus kántálásokban. A nemzetiszocialista diákszövetség tizenkét tézist bocsátott ki „a némettelen szellemiség” ellen (az akció kíséretjéül), követelve a cenzúra bevezetését és a könyvtárak megtisztítását: „Ellenségünk a zsidó és mindenki, aki megadja magát neki.”⁸⁹

Március 12-én, a fenti akció előjátékként rohamosztagosok megrohanták a heidelbergi szakszervezeti központ könyvtárát, ledobálták a könyveket, és az ajtó előtt egy kisebb máglyán elégették őket. Ez a marxista könyvek és nézetek elleni akció többé-kevésbé spontán volt, és nem járt közvetlen következményekkel. A május 10-i könyvégetés azonban sokkal nagyobb szabású volt és alaposabban előkészített. A diákok már április közepe óta keresgéltek a könyvtárakban és a könyvesboltokban, előkészülve

Német egyetemek, 1933

a nagy eseményre. Egyes könyvkereskedőkben volt annyi bátorság, hogy megtagadták az égetést hirdető plakátok kiragasztását, sokan mások azonban meghátráltak a diákok fenyegetőzése előtt. Heidelbergben, ahol az égetés május 17-ére volt kitűzve, a diákok égő fáklyákkal, az SA, az SS, a Frontharcosok, valamint a párbajozó diákegyletek tagsága kíséretében a könyvek mellett tűzbe hajítottak kommunista és szociáldemokrata pártjelvényeket is. (Magyarországgal ellentétben a német egyetemi diákegyletek egy részében felvételi követelmény volt a „menzúra”, azaz a párbajozás, az ennek során az arcon szerzett sebek több ismert NSDAP-funkcionáriusra is jellemzőek voltak.) Az akció zenei keretét a Horst Wessel-dal és a nemzeti himnusz szolgáltatta. Beszédet hangzottak el, melyek szerint a könyvégetés csapást mért „a némettelen szellemiségre”, amit olyan szerzők képviselnek, mint Emil Julius Gumbel, aki a jobboldali szélsőségesek weimari idők során elkövetett gyilkosságait vette számba, s 1932 nyarán elüldözték egyetemi katedrájáról. A weimari köztársaság „magában foglalta ezt a felforgató szellemiséget”, de most végre a múlté lesz az egész.⁹⁰

Mindez a propagandaminisztérium „némettelen szellemiség” elleni, hetekkel korábbi akciójának betetőzése volt.⁹¹ Ahogy a Harmadik Birodalom történetében gyakran megfigyelhető, a látszólag spontán akciókat is a központból koordinálták, bár ez esetben nem Goebbels, hanem az országos diákszövetség. A berlini közkönyvtárak megtisztításáért felelős nemzeti-szocialista hivatalnok készséggel bocsátotta rendelkezésükre az elégetésre kijelölt könyvek listáját, a diákszövetség központjában pedig megírták és aztán kipostázták a ceremónián használandó szlogeneket. Így a diákszövetség biztosíthatta, hogy a könyvégetés nagyjában-egészében ugyanúgy folyjon le minden egyetemi városban, ahol ilyet rendeztek.⁹² S ahol a diákok az élre álltak, akadott követőjük is, mindenfelé így ment ez. Neu-Isenburg kisvárosában például nagy tömeg figyelte a nyári napforduló ünnepén a „marxista” irodalomból rakott hatalmas máglyát a tűzoltóállomás mögötti nyílt téren. A helyi női tornacsapat tagjai körbetáncolták a tüzet, a pártvezető beszédet mondott, utána az egybegyűltek elzengték a Horst Wessel-dalt. A könyvégetésről tehát semmiképpen sem mondható, hogy pusztán a magasan iskolázottak szórakozása lett volna.⁹³

A nemzetiszocialisták könyvégetése tudatos visszhangja volt egy korábbi rituálénak, amit 1817. október 18-án nacionalista diákok rendeztek Wartburg városában a reformációt újtárra indító, a katolikus egyházat támadó lutheri tézisek kibocsátásának háromszázadik évfordulóján. Az ünnepnapot záró ceremónián a kivégzés szimbolikus gesztusaként a diákok máglyára vetették az elnyomó hatalom jelvényeit és olyan „némettelen” könyveket, mint a *Code Napoléon*. Ez az akció lehetett a precedens, mely

meghatározta a német nacionalista demonstrációk kánonját, valójában azonban kevés közös vonása volt 1933-as kései utánpótlásával, a wartburgi ünnepelés elsődleges célja ugyanis a Lengyelországgal való szolidaritás kifejezése volt, illetve a német sajtó szabadsága melletti kiállás, az utóbbit ugyanis nagyban korlátozta a Metternich herceg példáját követő rendőrállam. Mégis, ahogy 1933. május 10-én – a frissen nemzetiszocialistává lett egyetemi hatóságok bátorításával, de legalábbis elnézésével – magasba csaptak a lángok a tudás egyik legősibb német központjában, bizonyára nem keveseknek jutott eszébe Heinrich Heine mondása a száz évvel korábbi eseményről: „Ahol könyveket égetnek, ott embert is fognak égetni.”⁹⁴

IV

Mindeme erőszak és brutalitás közepette, mellyel 1933 első hónapjaiban a nemzetiszocialisták a civil társadalmat hatalmukba kerítették, a németek egy kisebb csoportja különösen is középpontjába került az intenzív gyűlölködésnek és ellenségeskedésnek: ők a német zsidók voltak. Nem mintha valamennyien a nemzetiszocializmus nyílt ellenfelei lettek volna, mint a kommunisták és a szociáldemokraták, vagy mintha őket is meg kellett volna félemlíteni és a diktatorikus egypárti rendszerbe kellett volna koordinálni, mint a politikai pártokat, mozgalmakat, egyesületeket és intézményeket. A nemzetiszocialisták zsidóellenes támadásai teljesen más természetűek voltak. Amint a zsidók kiűzése a kulcsfontosságú kulturális intézményekből (például a Porosz Művészeti Akadémiáról), nagyobb zenekarokból, művészeti iskolákból, múzeumokból drámaian illusztrálta, a nemzetiszocialisták elsősorban a németiségtől idegen szellemiség hordozóinak tekintették a zsidókat, eltávolításukat pedig azon kultúrforradalom részének, mely helyreállítja majd Németország „németiségét”. Az antiszemitizmus mindig is csak lazán és közvetetten kapcsolódott a zsidóknak a német társadalomban valóságosan betöltött szerepéhez és helyzetéhez, hiszen többségük feddhetetlen, konvencionális életet élt, politikai érzelmeik pedig inkább konzervatívak voltak. De a nemzetiszocialisták hatalomátvételének kezdetétől mégis teljes erőből megtapasztalhatták a rohamosztagosok addig elfojtott gyűlöletét. A barnaingesek már 1932 őszén egy sor robbantást hajtottak végre zsidó üzletek és vállalkozások, zsinagógák és vagyontárgyak ellen. A Hitler kancellári kinevezését követő hetekben rohamosztagosok törtek be a zsinagógákba, megszenteltelenítették a berendezést, bezúzták zsidó üzletek kirakatait, s különféle ötletszerű megaláztatásoknak vetették alá zsidó

áldozataikat, leborotválták a szakállukat, vagy arra kényszerítették őket – az olasz fasiszták büntetési módjának utánzásaképpen –, hogy nagy mennyiségű ricinusolajat igyanak.⁹⁵ Az erőszakhullám új lendületet kapott a március 5-i választások után. Másnap rohamosztárosok csapatai tomboltak a Kurfürstendammon, Berlin divatos bevásárlónegyedében, amit a nemzetiszocialisták a zsidók gyülekezőhelyének tekintettek; zsidókra vadásztak, és akit elkaptak, megverték. Breslauban ugyancsak rohamosztárosok egy csapata elrabolta a színház zsidó származású igazgatóját, majd gumibottal és kutyakorbáccsal kis híján halálra verték. A kelet-poroszországi Königsbergben felgyújtották a zsinagógát, egy zsidó kereskedőt elhurcoltak, és olyan rettenetesen bántalmazták, hogy a sérüléseibe később belehalt. Rohamosztárosok szerte az országban bemázolták a zsidó üzletek kirakatát, és elállták a betérni akarók útját.⁹⁶

Breslauban március 11-én zsidó bírakat és ügyvédeket bántalmaztak a bíróság épületében. A bíróság három napra ítélezési szünetet rendelt el, és amikor újraindult az ítélezés, a bíróság elnöke – a barnaingesek nyomásának engedve – bejelentette, hogy a Breslauban praktizáló 364 ügyvéd közül ezután csak 17 léphet be a bíróság épületébe. Mindenfelé rohamosztárosok törtek be a német tárgyalótermekbe, megragadták és kivonszolták a zsidó bírakat, ügyészeket, ügyvédeket; bántalmazták, majd azzal eresztették el őket, hogy vissza ne merjenek jönni. A rendzavarásnak ez a mértéke már Hitlernek is sok volt, március 10-én a hivatalos ügymenetet és a gazdasági életet megzavaró „egyéni akciók” leállítására hívta fel híveit (korábban panaszok érkeztek hozzá befolyásos üzleti körökből, többek között a Reichsbanktól is). Hitler személyesen vette rá a lipcsei pártvezetést, hogy állítsák le a szövetségi bíróság tervezett megrohanását (a cél a zsidó jogászok eltávolítása lett volna).⁹⁷ Az alacsonyabb rangú törvényszékek esete mindazonáltal más volt, ott a kancellár már nem avatkozott közbe. A nemzetiszocialista sajtó habzó szájú, gyújtó hatású felhívásokat tett közzé az igazságszolgáltatási rendszer és a jogászszakma zsidóktól való megtisztítása érdekében; és hivatkozhatott a birodalmi igazságügy-minisztériumba áradó petíciókra különféle „nacionalista” csoportoktól, melyek ugyanezt követelték. Azaz míg a zsidó üzletek, vállalkozások zaklatása zavarta Hitler koalíciós partnereit, a zsidó jogászok elleni támadások úgy általában nem. A jogászszakmából ez a beavatkozás nem vagy alig váltott ki ellenállást, még azok részéről sem, akik elleneztek. Raimund Pretzel bírósági gyakornok a berlini bíróság könyvtárában üldögélt éppen, amikor a barnaingesek betörték az épületbe, és nagy zajjal kiterelték onnan a zsidókat. „Egy barnainges odajött hozzám, és megállt az íróasztalom előtt – emlékezett vissza később. – »Maga árja?» Gondolkodás nélkül feleltem: »Az vagyok.« Közelebből megvizsgálta az

orromat, aztán távozott. Arcomba szökött a vér. Már késő volt, szégyent éreztem, azt, hogy kudarcot vallottam... Milyen méltatlan dolog, hogy egy ilyen válasszal kellett megvásárolnom a jogomat, hogy csak így maradhattam ott békében a papírjaimmal!”⁹⁸

Hitler közbelépése csak átmenetileg hozott enyhülést az erőszakos incidensek sorozatában, nem sikerült mindenestül leállítania őket. Alig két héttel később újrakezdődtek. 1933. március 25-én harminc helybéli rohamosztáros betört a délnyugat-németországi Niederstetten zsidó otthonaiba, kirángatták a férfiakat, a városháza elé hurcolták és agyba-főbe verték őket, alig-alig fékezett őrjöngéssel. Ugyanazon nap reggelén a közeli Creglingenben egy hasonló incidens során ketten is meghaltak a tizennyolc bántalmazott zsidó férfi közül. Fiatalok csapatai bevették a wiesbadeni zsidó üzletek kirakatát. Az alsóbajorországi regionális megbízott március 30-án a következőket jelentette:

Folyó hó 15-ének reggelén, 6 óra körül sötét uniformisba öltözött férfiakat szállító teherautó állt meg Otto Selz zsidó származású kereskedő háza előtt, Straubingban. Selzet hálóöltözetben hurcolták ki a házból, és feltették a teherautóra. 9.30 körül fedezték fel a holttestét Weng (landshuti kerület) közelében, az erdőben. Agyonlőtték. [...] Több szemtanú is állítja, hogy a teherautóval érkező férfiak karján vörös karszalag volt, horogkereszttel.⁹⁹

Amint Hitler közbelépéséből is kiderül, ezek az incidensek nem előre rögzített tervet követek, valójában az antiszemita gyűlölködés, harag és erőszak kitörései voltak, ez itatta át a nemzetiszocializmust annak minden szintjén. A rohamosztárosok brutalitása mindeddig főként a Reichsbanner és a Vörös Frontharcosok ellen irányult, teljesen csak a nemzetiszocialisták választási győzelme után szabadult el. A rendőrség nem avatkozott közbe, az igazságszolgáltatástól komolyan nem kellett tartaniuk, különösen a zsidókkal szemben engedtek utat gyűlöletüknek. Bár a nemzetiszocialista vezetés szerette volna ellenőrzése alatt tartani az erőszakot; retorikájával és a nemzetiszocialista sajtóban – főleg a Julius Streicher-féle *Der Stürmer*ben – közzétett antiszemita kirohanásokkal gyakorlatilag egyfolytában szította azt.¹⁰⁰ Egy nem teljes körű becslés szerint a nemzetiszocialista rohamosztárosok 43 zsidó származású honpolgárt gyilkoltak meg 1933 júniusának végéig.¹⁰¹

Ezek az esetek természetesen nem maradtak visszhang nélkül a világban. Külföldi lapok berlini tudósítói eszméletlenülre vert zsidókról küldtek jelentést, akiket maguk láttak az utcán heverni, arcukról vérpatak csorgott alá. Kritikus riportok kezdtek feltűnni a brit, a francia és az amerikai sajtóban is.¹⁰² Március 26-án a konzervatív külügyminiszter, Neurath azt mondta Louis P. Lochner amerikai újságírónak, hogy ez az „atrocitáspropaganda”,

mely a német csapatok 1914-es állítólagos szörnyűségeiről terjesztett belga mítoszokra emlékeztet, nagy valószínűséggel a német kormányzat ellen szervezett dezinformációs kampány része, és különben is, a forradalmakkal mindig „bizonyos kilengések” járnak. Neurathal ellentétben Hitler maga nyíltan „zsidó atrocitásrágalmakról” beszélt a történekekről terjengő hírek kapcsán. A Goebbelsszel, Himmlerrel és Streicherrel ugyanaznap folytatott berchtesgadeni megbeszélésen Hitler úgy döntött, kézbe veszi a dolgot, s a „közkatonák” antiszemita energiáit összehangolt cselekvésre váltja. Március 28-án elrendelte, hogy a párt minden szinten lásson neki megszervezni a zsidó üzletek és vállalkozások április 1-jére időzítendő bojkottját. Az akció tervét a kormány másnap elfogadta.¹⁰³ A bojkott azonban messze nem a pillanat ihlette válasz volt a külföldi „atrocitáspropaganda rágalmaira”, régóta tervezték már nemzetiszocialista körökben, különösen azok, akiknek a „zsidó” nagyvállalkozások (például a nagyáruházak, pénzintézetek) leginkább a begyükben voltak. Nem először és nem utoljára rebesgették azt a nemzetiszocialisták, hogy érdekközösség áll fenn, sőt afféle összeesküvés-szerű kapcsolat az európai és amerikai zsidók között: ilyesmiről persze szó sem volt. Meg kell mutatni a zsidóknak, írta Goebbels naplójának kiadásra szánt változatában, „hogy a végsőig el vagyunk szánva”.¹⁰⁴

Az ilyen abszurd előítéletek valótlanságát jól mutatta, amikor az Izraelita Német Állampolgárok Országos Szövetsége táviratban fordult a New York-i American Jewish Committee-hez, hogy hagyjon fel „a Németországgal szemben ellenséges demonstrációkkal”, s a válasz kimondottan goromba elutasítás volt, holott az amerikai zsidó közösség véleménye megoszlott a kérdésben. Március 27-én egy sor amerikai városban tiltakozó gyűléseket tartottak, amit a német áruk – az április 1-jével kezdődő új hónapban egyre népszerűbb – bojkottja követett.¹⁰⁵ Ez csak arra volt jó, hogy Goebbelst megerősítse nézetében, miszerint a zsidóellenes bojkottot „a lehető legkeményebben” kell véghezvinni. „Ha a külföld rágalmait elhallgatnak, le kell majd állítani – tette hozzá –, különben kezdetét veszi az élethalálharc. A német zsidóknak most kell megmutatniuk radikális elvtársaiknak a világon, hogy ők idehaza nem értenek egyet velük.” Április 1-jén autón bejárta Berlint és ellenőrizte a bojkott állását, majd több mint elégedetten jegyezte fel: „Minden zsidó üzletet bezártak. Az SA legényei állnak a bejáratoknál. A közvélemény támogatja az akciót. Példaszerű a fegyelem! Impozáns látvány!” A látványt még drámaibbá tette „150 ezer berlini munkás” tömegtüntetése a „külföld rágalmait” ellen délután, illetve a Hitlerjugend százezres felvonulása este. „A levegőben tapintható – állapítja meg Goebbels elégedetten – az izzó harag... A bojkott igazi erkölcsi diadal Németország számára.” Bizony, éspedig olyannyira, hogy már más-

nap ezt jelentheti, ugyancsak diadallal: „A külföld csak lassacskán tér magához a döbbenetből.”¹⁰⁶

Amikor Goebbels beszámolója pár hónappal később nyomtatásban is napvilágot látott, a német olvasók persze tudhatták, hogy az április 1-jei eseményeknek nemzetiszocialista nézőpontból ad optimista értelmezést. A rohamosztigosok kétségkívül nagyon aktívak voltak, rikító plakátokat mázoltak mindenhová: „Ne vásárolj zsidó boltban, zsidó áruházban!” További plakátok hirdettek tilalmat a zsidó ügyvédek és orvosok ellen, s a bojkott okát is megadták: „A zsidók külföldön rágalmaznak minket.” Plakátkötegekkel és rohamosztigosokkal rakott teherautók cirkáltak az utcákon, SA-legények és a Frontharcosok tagsága álldogált fenyegetően a zsidó kiskereskedések előtt, s elkérték a betérni szándékozó vásárlók papírjait. Sok nem zsidó tulajdonban lévő bolt a félreértéseket elkerülendő máris plakáton hirdette magáról, hogy „igazolt keresztény német üzlet”. A rohamosztigosok számára a nemzetiszocialista vezetés fontos döntést hozott: a zsidóellenes akciókat a központból koordinálták, s megtiltottak minden erőszakos egyéni rögtönzést. Április 1-jén a bojkott végrehajtásáról gondoskodó rohamosztigosok valóban nem is zavarták meg különösebben a békét, megmaradtak a fenyegetőzésnél és a megfélemlítő fellépésnél. A boltokban is kevés anyagi kár esett aznap, bár a barnaingesek gyalázkodó feliratokat mázoltak a kirakatokra, és néhány helyen nem tudtak ellenállni a kísértésnek, hogy beverjék az üveget, ezt-azt elraboljanak, letartóztassák, aki ellenállni merészel, vagy kivonszolják a zsidó tulajdonost, körbehajszolják az utcákon, s ha összeesik a kimerültségtől, agyba-főbe verjék.¹⁰⁷

Bámészkodók tömegei figyelték az eseményeket az utcákon és a bojkottált üzletek előtt, de – a nemzetiszocialista sajtó riportjaival ellentétben – nem adtak kifejezést a zsidók elleni állítólagos haragjuknak, legnagyobbreszt passzívak voltak és csöndesek. Helyenként, többek között két müncheni áruházban, kisebb ellendemonstrációk is előfordultak, a párt karszalagját viselő vásárlók megpróbálták átjutni a barnainges örök sorfalán, be az üzletbe. Hannoverben elszánt vásárlók erővel akartak bejutni zsidó tulajdonban lévő boltokba. A legtöbb helyen azonban kevesen törték meg a bojkottot, ami ilyen értelemben legalább sikeresnek volt mondható. Másrészt viszont egyes kisebb településeken életbe se léptették, és mindenütt bőven akadt olyan zsidó bolttulajdonos, aki önként zárta be üzletét, hogy elkerülje a bajt. A bojkottról tudó nagyközönség előző nap megrohanta a zsidó boltokat, hogy előre bevásároljon, a nemzetiszocialista sajtó nagy bosszúságára. Egy fiatal katonát és a barátnőjét hallották a moziban előző este arról vitázni, mitévők legyenek: „Az embernek igazából semmit se kéne a zsidóktól vásárolni” – mondta a fiú. „De hát olyan olcsók” – felelte a lány.

„Akkor az biztos vacak is, és nem tart soká” – hangzott a válasz. „De igen – vitatkozott a lány –, jó az, és tartós is, pont mint a keresztény boltokban, csak sokkal olcsóbb.”¹⁰⁸

A bojkott tulajdonképpen csupán a kisebb üzleteket és vállalkozásokat érintette, a zsidó tulajdonban levő legnagyobb cégek, amelyekre az évek során a nemzetiszocialista verbális hadjárat ösztöze zúdult, mentességet élveztek alóla a nemzetgazdaságban betöltött fontos szerepük miatt, illetve mert sok alkalmazottat foglalkoztattak, és elbocsátásokra kényszerültek volna, ha a bojkottnak tényleg komolyabb hatása van az üzletvitelükre. Egyedül a Tietz áruházlánc 14 000 alkalmazottat foglalkoztatott. A hatalmas Ullstein kiadóvállalatról például a Nemzetiszocialista Munkavállalók Szövetsége (Nationalsozialistische Betriebszellenorganisation) megállapította, hogy bár a cég mentesült a bojkott alól, számos kiadványának betiltása mégis „sok jó bajtárs” eltávolításához vezetett, imigyen illusztrálva, miféle gazdasági veszedelem lehetnek a rendszer politikájának.¹⁰⁹ E körülmények folytán a bojkott messze nem sikerült olyan impozánsra, ahogy Goebbels hinni szeretne volna. Döbbenetes, hogy mennyire nem váltott ki általános ellenkezést az akció, de ugyanolyan döbbenetes, mennyire nem keltett lelkesedést sem: ez a kombináció még jó párszor elő fog fordulni az elkövetkező években, amikor a kormány egyik antiszemita intézkedéscsomagot indítja útjára a másik után. Miután felmérték a bojkott okozta gazdasági és diplomáciai problémákat, és csöndben elismerték, hogy nem járt a várt sikerrel, Hitler és a párt hallgatólágoosan elvetette, hogy azt országos méretekben is folytassák, bár amerikai újságok a következő hetekben, hónapokban változatlanul közöltek történeteket atrocitásokról, zsidók elleni erőszakról. A bojkott eszméje azonban mély gyökeret vert a nemzetiszocialista mozgalomban. A következő néhány hónapban számos helyi újság szólította fel olvasóit, hogy ne támogassák a zsidó boltokat, a pártaktivisták pedig sok helyütt örszemeket állítottak zsidó tulajdonban lévő üzletek elé, és levélkampányban feddték meg és figyelmeztették azokat, akik oda be mertek lépni.¹¹⁰

V

A bojkott egyik igazi célja az volt, hogy a nemzetiszocialista derékhad tudára adja: az antiszemita politika is központilag koordinálendő, azt kell követni – ahogy Hitler írta sok évvel azelőtt – „racionális” alapon, nem pedig spontán pogromok és erőszak útján. A bojkott tehát előkészítette az utat a zsidóellenes politikához, hogy az legális vagy legalább kvázilegális formát

öltön, a párt azon nyilatkozatának megfelelően, mely szerint a zsidók nem lehetnek teljes jogú német állampolgárok, ennél fogva nem is élvezhetik a teljes polgárjog védelmét. Az egy héttel a bojkott után, 1933. április 7-én napvilágot látott „törvény a hivatásos közsolgálatiáság helyreállításáról” (Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums) a zsidókat, kommunistákat és más egyéb, politikailag megbízhatatlan, közalkalmazottnak minősülő egyéneket az elbocsátandók közé sorolta. A „nem árja” köztisztviselőket az április 11-én megjelent végrehajtási utasítás azok körében határozza meg, akiknek egy vagy több „nem árja, elsősorban zsidó” nagyszülője van. Az ilyen mondjon le hivataláról, kivéve (ehhez Hindenburg kifejezetten ragaszkodott), ha háborús veterán az illető, vagy édesapját veszítette el a háborúban, vagy ha az első világháború előtt szolgált a hadseregben. A Wilhelm Frick birodalmi belügyminiszter által beterjesztett törvény (ő hasonló törvényjavaslattal egyszer 1925-ben is előállt, még a Reichstag egyszerű tagjaként) és a hozzá kapcsolódó rendeletek – karakteres nemzetiszocialista stílusban – csak koordinálták a regionális és helyi dimenziókban fogantatott intézkedéseket: akkor már hetek óta zajlott a zsidó származású közalkalmazottak elbocsátása. Hasonló rendelkezést léptettek életbe a zsidó származású jogászokkal szemben (a párhuzamos törvényt az igazságügy-minisztérium dolgozta ki egyazon időben, s a másikkal azonos napon lépett hatályba). Az április 25-én kiadott rendelet – „A német iskolák és egyetemek túlnépesedése ellen” – drasztikusan korlátozta a jól képzett német zsidók jövőendő beáramlását különféle szakmákba: 5%-ban engedélyezték az iskolákban a zsidó származású diákok maximális arányát, az egyetemeken pedig minden belépő évfolyam számára 1,5%-ban. A különféle mentességeknek köszönhetően mégis sokan folytathatták pályafutásukat – az összesen 717 zsidó származású bíró és ügyész közül 336, az összesen 4585 zsidó származású jogász közül 3167.¹¹¹ A weimari köztársaság idején Kelet-Európából bevándorolt zsidók az 1933. július 14-től hatályos törvény értelmében elvesztették állampolgárságukat – ilyen intézkedést egyébként már a Franz von Papen-féle kormányzat tervezett 1932-ben. E különféle rendelkezések együttes hatása felszámolta a zsidók jog előtti egyenlőségét, mely Németországban 1871 óta érvényben volt.¹¹²

Azon zsidó származású német állampolgárok, akik folytathatták hivatásukat, csak az egyre fokozódó gyanakvás és ellenségesség légkörében tevékenykedhettek. A rendeletek valóságos feljelentési hullámmot indítottak el (ebben személyes és politikai indítékok egyaránt közrejátszottak), sok ügyvéd, köztisztviselő és állami alkalmazott volt kénytelen őseit kikutatni, sőt akár orvosi vizsgálatnak is alávetni magát, hogy megállapíttassa állítólag jellemző „faji” karakterét. A miniszterek, a fontosabb hivatalok vezetői

túlnyomó többségben nem túrték alárendeltjeik között a zsidó származású munkatársakat. Az olyan konzervatívok, mind Herbert von Bismarck, a porosz belügyminisztérium államtitkára, semmivel sem kevésbé lelkesen viszonnyultak a zsidóellenes intézkedésekhez, mint nemzetiszocialista kollégáik, elvégre a zsidók polgárjogainak korlátozása az 1890-es évek eleje óta képezte részét a nevében előbb „konzervatív”, majd „nacionalista” jelzõt viselő párt (1876-tól Deutschkonservative Partei, 1918-tól a már többször említett DNVP) programjának. Hitler számolt is a hozzá hasonlók érzelmeivel, s hogy az antiszemita politika nehogy túl messzire menjen, elejét vette egy tervezetnek, mely a zsidó orvosokat is eltiltotta volna április 7-én a praktizálástól, és igyekezett gondoskodni róla, hogy a tisztogatásnak ne legyenek súlyosan kellemetlen következményei az üzleti-gazdasági életben. Ezzel együtt tény: kirekesztő politikájának erőszakos érvényesítését ekkoriban nacionalista kollégái még támogatták.¹¹³

S amerre az állam irányt mutatott, más intézmények is követték. A koordinációs folyamatnak mindenütt fontos része volt a zsidók kirekesztése a frissen nemzetiszocialistává lett intézményekből, az ökölvívó-szövetségtől, mely a zsidó ökölvívókat 1933. április 4-én zárta ki, egészen a Német Tornászövetségig, mely május 24-én „árjásította” magát. A helyi hatóságok kitiltották a zsidókat az olyan közintézményekből, mint a sportpályák.¹¹⁴ A Northeim nevű északnémet kisvárosban, ahol 1932-ben összesen 120 zsidó vallását tartó polgár élt, az 1933. április 1-jei bojkottot csak félszívvel hajtották végre, pár órán át tartott, és nem is érvényesítették minden érintett üzletre. Itt is, mint másutt, a helyi zsidó lakossággal általában jó volt a többség viszonya, s a nemzetiszocialisták antiszemitizmusára a helyi közvélemény úgy tekintett, mint valami elvont retorikus szólamra, ami nem alkalmazható konkrétan olyan zsidókra, akiket mindenki ismer. A bojkott most egyszeriben a társadalom minden rétegét ráébresztette a helyzet realitására. A helyi zsidó orvost Northeimben lassacskán otthagyták a betegei, az önkéntes tagságú egyletek, nemcsak a lövészklub, de még a veteránok klubja is, kizárta zsidó származású tagjait, többnyire a „részvételi aktivitás hiánya miatt”, a helyi zsidóság ugyanis egyre inkább kivonult a társadalmi életből, sokan még azelőtt lemondtak tagságukról, hogy erre bárki felkérte volna őket. Minden olyan régi vágású szociáldemokratára, aki tüntetőleg támogatta a zsidó boltokat, jutott egy csapat helyi rohamosztagos, aki ugyanott hitelbe vásárolt, majd nem volt hajlandó megfizetni a tartozását. 1933 nyarára a birodalmi vezetés újságban-rádióban ontott antiszemita propagandaáradatának hatására a northeimi zsidókat gyakorlatilag kirekesztették a város társadalmi életéből. És ami Northeimben történt, az történt Németországban máshol is.¹¹⁵

Egyes német zsidók úgy hitték, az antiszemita hullám hamar elül, próbálták megmagyarázni maguknak, vagy igyekeztek nem venni róla tudomást. Sokakon azonban erőt vett a pánik és a kétségbeesés. Akármilyen gyakoriak voltak már 1933. január 30-a előtt is a politikai indíttatású erőszakos kilengések, most, hogy a kormány hivatalosan is szentesítette és teljesen nyíltan Németország zsidó lakossága ellen terelte őket, olyan helyzet állt elő, ami sokak szemében teljesen újnak tűnt. Megkezdődött a tömeges kivándorlás, ahogy a nemzetiszocialisták kívánták. Csak 1933-ban harminchétezen emigráltak. Németország zsidó lakossága a januári 525 000-es lélekszámról június végére 500 000 alá csökkent, és ez az adat csak azokat vette számba, akik a zsidó hithez tartozónak vallották magukat. A következő néhány évben sokan követik majd a távozók példáját, de számosan lesznek olyanok is, akik a maradás mellett döntenek, különösen az idősebbek.¹¹⁶ Az utóbbiaknak nehéz lett volna külföldön munkát találniuk, ha ugyan nem lehetetlen, különösen mivel más országok is nyakig voltak még a világ-gazdasági válságban. Inkább bízták magukat a sorsra abban az országban, amely mindig is az otthonuk volt. Mások azt az illúziót dédelgették, hogy a dolgok jobbra fordulnak, ha a nemzetiszocialista rendszer majd lecsillapodik. A rohamosztagosok ifjonti energiáit nyilván megzabolázzák, s a nemzetiszocialista forradalom kihágásainak rövidesen végük szakad.

Victor Klemperer azok közé a zsidó származású állampolgárok közé tartozott, akiknek nem voltak illúzióik. Már a március 5-i választások előtt panaszkodik naplójában a „jobboldali terrorra”, amikor az még viszonylag szelíd volt ahhoz képest, ami azután következett. Nem tudott egyetérteni barátaival, akik a nacionalistákért emeltek szót, és a Kommunista Párt betiltását támogatták. Klemperert depresszióba sodorta, hogy nem képesek felismerni a „hatalom igazi megoszlását” a Hitler-kormányban. A választásokat megelőző terror, írta március 10-én, semmi más, csak „szelíd előjáték”. Az erőszak és a propaganda az 1918-as forradalomra emlékeztette őt, csak ez alkalommal a horogkereszt jele alatt zajlik a dolog. Máris azt latolgatta, meddig hagyják még őt egyetemi katedráján. Egy héttel később írta: „1918 kudarca sem sújtott le olyan mélyen, mint a jelenlegi helyzet. Sokkoló látvány számomra, hogy a nyers erőszak, a törvénytíprás, az iszonyatos képmutatás, a barbár gondolatoknak ez a rendszere milyen leplezetlenül mutatkozik meg az intézkedéseikben.” A légkör olyan, írja kétségbeesésében március 30-án, két nappal a bojkott előtt,

mintha erőgyűjtés zajlana egy a legsötétebb középkort, a legkönyörtelebb cári Oroszországot idéző pogromhoz... Tűszok vagyunk... „Mi” – a fenyegetett zsidó közösség. Igazság szerint több szégyent érzek, mint

félelmet. Szégyellem magam Németország helyett. Mindig is igazi németnek éreztem magam. És azt képzeltem, hogy a 20. század és Közép-Európa nem a 14. század és nem Románia. Tévedtem!

Sok konzervatív német zsidóhoz hasonlóan Klemperer is – aki nagyjából azzal rokonszenvezett, amiben a nacionalisták hittek, eltekintve az antiszemitizmusuktól – elsősorban és leginkább német identitásához ragaszkodott. Hűségét a következő hónapok, évek súlyosan próbára tették.

Németországot, írta Klemperer 1933. március 20-án, a hitleri kormányzat nem megmenteni fogja, hanem a jelek szerint sebesen hajszolja a katasztrófa felé. „Ráadásul – teszi hozzá – azt hiszem, ez az ország sosem lesz képes lemosni magáról a gyalázatot, hogy áldozatul esett neki.” Sorra értesült róla, ahogy barátait, ismerőseit elbocsátották állásukból. Büntudata volt, amiért az április 7-én hatályba lépett törvény megengedte neki, hogy a helyén maradjon, mert a fronton harcolt az 1914–18-as háborúban. Az emberek egoizmusa, tehetetlensége és gyávasága elrémítette, hát még az egyetemi diákok nyílt antiszemitizmusa s a mindenhová kiragasztott gyalázkodó, zsidóellenes plakátjaik. A felesége betegeskedett, gyöngék voltak az idegei, ő a szíve miatt aggódott. Az tartotta csak benne a lelket, hogy vásárolt egy telket Dölzschenben, Drezda egyik külkerületében, s ott új házat építtetett magának, a feleségének és tudományos munkásságának; megolthatatlan emberszeretete és intellektuális kíváncsisága. Már júniusban nekifogott a nemzetiszocialista terminológiát feldolgozó magánszótára (*A Harmadik Birodalom nyelve*) összeállításának. Az 1933. június 30-án lejegyzett első szócikke ez volt: *védőőrizet*.¹¹⁷

A „PUSZTÍTÁS FORRADALMA”?

I

A náci zsidók ellen irányuló akciói 1933 első hónapjaiban csak az első lépését jelentették annak a hosszú távú folyamatnak, melynek célja a német társadalomból való eltávolításuk volt. 1933 nyarára ez a folyamat már haladt a maga útján. Hitler kulturális forradalmának a lényege az volt, hogy Németországot a nemzetiszocialista gondolkodás szerint, szélesebb értelemben kulturálisan átformálja, és megtisztítsa a germán lelket az „idegen” befolyástól, mint amilyen a marxizmus, a szocializmus, a liberalizmus, a pacifizmus, a konzervativizmus, a művészi kísérletezés, a szexuális szabadság és még sok minden más. Ezt a befolyást a nemzetiszocialisták, noha bizonyítékok tömege mutatott az ellenkezőjére, a zsidók káros hatásának tulajdonították. A zsidók kizárása a gazdaságból, a sajtóból, a közalkalmazottak köréből és különféle szakmákból lényeges eleme volt annak a folyamatnak, amely megváltja és megtisztítja a germán fajt, illetve felkészíti az 1918-ban őt megalázók elleni bosszúra. Amikor Hitler és Goebbels 1933 nyarán a „nemzetiszocialista forradalomról” beszélt, elsősorban kulturális-spirituális forradalmat értett rajta, melynek során mindent, ami „nem német”, irgalom nélkül el kell tiporni.

Az a kivételes sebesség, mellyel ezt az átalakulást sikerült véghezvinniük, arról is árulkodik, hogy ez a folyamat erőteljes folytonosságban volt a közelmúlttal. Elvégre 1933. január 30-a és július 14-e között a nemzetiszocialisták sikerült Hitler kancellárságából és a nem nemzetiszocialista konzervatívok dominálta koalíciós kormányból egypárti államot formálni, melyben a konzervatívoknak már nem jutott külön képviselő. A nemzetiszocialisták az egyházak és a hadsereg kivételével az összes nagy társadalmi intézményt egy gigászi és még kibontakozásban lévő struktúrába koordinálták, amit ők maguk irányítottak. A kulturális-művészeti élet, az egyetemek, az oktatási rendszer jókora szeleteit sikerrel tisztogatták meg azoktól, akik ellenük voltak, s ez jóformán a német társadalom minden színterére kiterjedt. Neki láttak annak a kampánynak is, mely a zsidóknak a társadalom periferiájára való szorítását vagy kényszerű kivándorlását célozta. Helyükre kerültek azok a törvények, rendeletek, melyek a következő években eldöntötték Németország és a német nép sorsát, de másokét is. Egyesek azt hitték, hogy az 1933. január 30-án megalakított koalíció hónapokon belül szét fog esni,

ahogy korábban más koalíciókkal is történt. Mások leírták a nemzetiszocialistákat mint amolyan átmeneti jelenséget, mely hamarosan letűnik majd a világtörténelem színpadáról – azzal a kapitalista rendszerrel együtt, amely hatalomra juttatta őket. Ebben mindenki tévedett. A Harmadik Birodalom 1933 nyarán megszületett, és világos volt, hogy nem fog magától eltűnni. Hogyan mehetett hát végbe ez a forradalom? Miért nem ütköztek a nemzetiszocialisták hathatós ellenállásba a hatalomátvétel során?

A Harmadik Birodalom eljövetele lényegében két fázisra osztható. Az első végét Hitler 1933. január 30-i, kancellárrá való kinevezése jelezte. Ez még nem a „hatalomátvétel” volt, a nemzetiszocialisták maguk sem beszéltek így a kinevezésről, mert annak amolyan puccsszerű melléke lett volna. Ebben a szakaszban még nagyon vigyáztak rá, hogy csakis a „hatalom átvállalásáról” legyen szó, a koalíció pedig a „nemzeti megújulás” kormánya vagy még inkább a „nemzeti felkelés” kormánya legyen, attól függően, hogy a kabinet legitimitását kívánták-e hangsúlyozni (azazhogy az elnök nevezte ki), vagy az állítólag mögötte álló nemzet támogatását.¹¹⁸ A nemzetiszocialisták tisztában voltak vele, hogy Hitler kinevezése a hatalomátvételhez vezető útnak nem a vége, csupán a kezdete. De ha nem történt volna meg, az NSDAP talán csendben tovább hanyatlik, miközben a gazdaság lassan összeszedi magát. Ha Schleicher egy kicsit is rátermettebb politikus, megalapíthatta volna kvázikatonai rendszerét, és előbb Hindenburg elnök rendeletalkotó jogkörével élve, majd utóbb, a nyolcvanas éveiben járó Hindenburg elhalálása esetén, a maga nevében kormányozhatott volna, a háta mögött talán egy módosított alkotmánnyal, mely a Reichstagnak is juttatott volna némi szerepet. 1932 második felére csakis valamiféle katonai rendszer látszott az egyetlen járható útnak a nemzetiszocialista diktatúrával szemben. A parlamentáris demokráciából már Brüning alatt megkezdődött az átmenet a pártok teljes és egyenlő jogú részvétele nélkül uralkodó autoritárius államba. Papen szándékosan felgyorsította a folyamatot. Őutána pedig nem volt visszaút. Olyan hatalmi vákuum keletkezett Németországban, amit sem a Reichstag, sem a pártok nem tudtak betölteni. A politikai hatalom az alkotmányos szervektől egyrészt lassacskán az utcára szivárgott, másrészt a Hindenburg elnököt körülvevő bizalmasok és tábornokok különféle kamarilláinak kezébe, s e két hatalmi szféra között tátongó óriási űrben kellett volna a normális demokratikus politikai életnek zajlania. Hitlert az elnök körüli egyik klikk juttatta hivatalába, de nem érezték volna szükségét annak, hogy oda juttassák, ha nincs az az erőszak és nyugtalanság, melyet az utcán ténykedő nemzetiszocialista és kommunista aktivisták keltettek.¹¹⁹

Ilyen helyzetben, úgy tűnt, csakis az erőnek lehet szava. Mindössze két intézmény volt kellően erős, mindössze két intézmény tevékenykedhetett

úgy, hogy nem vált ki még több erőszakos reakciót a tömegekből: a hadsereg és a nemzetiszocialista mozgalom. Egy katonai diktatúra nagy valószínűséggel lábbal tiporta volna a legtöbb polgárjogot 1933 után, újrafegyverkezési programot indított volna, felrúgja a versailles-i békét, bekebelezi Ausztriát, és lerohanja Lengyelországot, hogy visszaszerezze Danzigot és a lengyel korridort, mely elválasztotta Kelet-Poroszországot Németország többi részétől. Alighanem arra használta volna Németország visszanyert erejét, hogy további agressziókat kövessen el a nemzetközi szinten, és háborúba keveredett volna Nagy-Britanniával és Franciaországgal vagy a Szovjetunióval, esetleg mindhárommal. Az is igen valószínű, hogy egy ilyen államban súlyosan korlátozták volna a zsidók szabadságát. De mindezzel együtt is igen valószínűtlen, hogy egy katonai diktatúra Németországban útjára indította volna azt a népirtó programot, mely Auschwitz és Treblinka gázkamráiba torkollott.¹²⁰

Egy katonai puccs, amitől sokan tartottak, erőszakos ellenállást válthatott volna ki a nemzetiszocialistákból és a kommunistákból is. A közrend helyreállítása vérontással, esetleg polgárháborúval járt volna. A hadsereg ezt éppúgy igyekezett elkerülni, mint a nemzetiszocialisták. Mindkét erő tisztában volt vele, hogy a sikerre, ha egyedül kívánná megszerezni a hatalmat, finoman szólva csupán kétes kilátásai vannak. Az együttműködést valamilyen formában tehát aligha lehetett elkerülni, az igazi kérdés csak az volt, hogy ez milyen alakot ölt majd. A konzervatív elíttek, a hadseregek vezetése, a fasiszta és populista tömegmozgalmak ugyanezen kérdéssel szembesültek Európa-szerte mindenütt. A dilemmát hol így, hol úgy oldották fel, vagy a hadseregé lett a vezető szerep, mint Spanyolországban, vagy a fasiszta mozgalomé, mint Itáliában. Az 1920-as és 1930-as években a demokráciát sokfelé felváltotta valamiféle diktatúra. Ami 1933-ban Németországban történt, nem tűnik annyira kivételesnek annak fényében, ami addigra már végbement Olaszországban, Lengyelországban, Lettországon, Észtországban, Litvániában, Magyarországon, Romániában, Bulgáriában, Portugáliában, Jugoszláviában, illetve másként, de tulajdonképpen a Szovjetunióban is. A demokráciát hamarosan Ausztriában és Spanyolországban is eltemetik. Az említett országokban időről időre a politikai erőszak, a zavargások, a gyilkosságok az első világháború vége óta napirenden voltak. Ausztriában például súlyos zavargások során Bécsben 1927-ben felgyújtották az igazságügyi palotát, Jugoszláviában macedón orgyilkos különítmények dúlták fel a politikai szféra békéjét, Lengyelország politikai rendszerét és gazdaságát a születő Szovjetunióval vívott súlyos háborúja bénította meg, így nyílt út Piłsudski tábornok katonai diktatúrája előtt. Az autoritárius jobboldal mindenütt nagy- vagy teljes mértékben osztozott a nemzetiszocialistákat éltető

antiszemitizmus és összeesküvés-elméletek hitében. A magyar fajvédők nem maradtak le zsidógyűlöletben – amit a zsidó származású Kun Béla vezetett, rövid életű forradalmi rendszer emléke is táplált – a német szélsőjobb mögött. Az 1930-as évek lengyel katonai állama súlyosan korlátozta az ország népes zsidó lakosságának jogait. A kor európai kontextusában sem az 1920-as évekre és az 1930-as évek elejére jellemző politikai erőszak, sem a parlamenti demokrácia összeomlása, sem a polgárjogok eltörlése nem tűnhetett különösképpen váratlannak az elfogulatlan szemlélő előtt. De azzal, hogy Hitlerből kancellár lett, nem vált elkerülhetetlenné minden, ami a Harmadik Birodalomban később történt. Az esélyeknek és a véletleneknek ekkor is, akárcsak korábban, megvolt a maguk szerepe.¹²¹

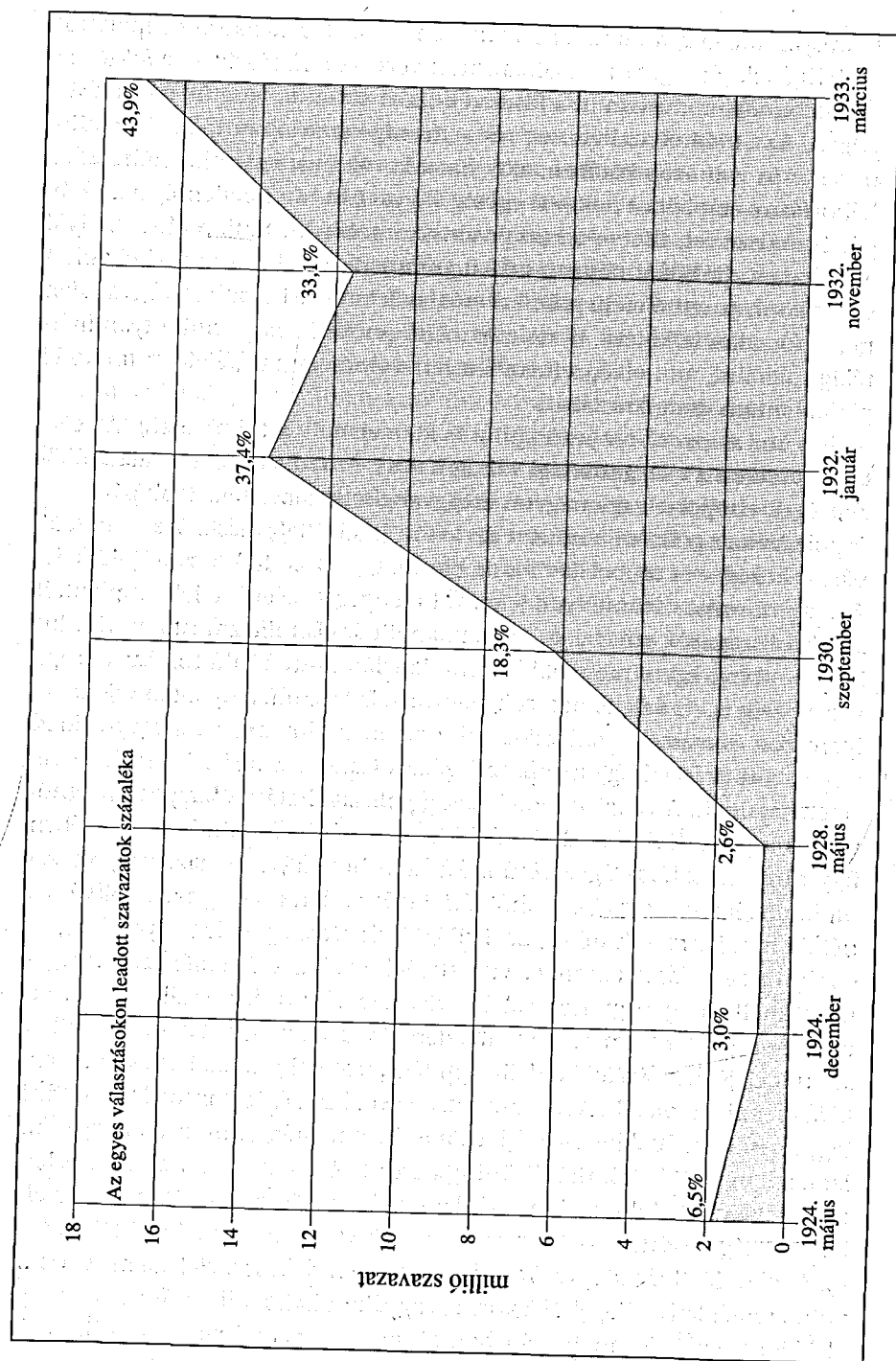
Ám az 1933. január 30-án történtek következményei messze súlyosabbak voltak annál, ami a demokráciák összeomlását másutt Európában követte. A versailles-i béke biztonsági előírásai mit sem változtathattak a tényen, hogy Németország Európa leghatalmasabb, legfejlettebb és legnépesebb országa volt. Területi növekedésről, hódításról más autoritárius rendszerek is szóttek nacionalista álmokat, például Lengyelország és Magyarország, de ha ezek valóra válnak, akkor is csak regionális jelentőségű változásokat hoztak volna. Annak viszont megvolt a valószínűsége, hogy ami Németországban történt, sokkal messzebbre ható következményekkel járjon, mint ami a nála kisebb Ausztriában vagy az elszegényedett Lengyelországban történik, és Németország méretét és erejét tekintve komoly esély volt arra, hogy az egész világra kiható jelentősége legyen. Ezért is olyan lényeges mindaz, ami az 1933-as esztendő első felében történt.

De hát hogyan történhetett meg és miért történt meg? Kezdjük ott, hogy senki se gondolta volna érdemesnek, hogy beleerőltesse Hitlert a kancellári hivatalba, ha történetesen nem ő a legnagyobb német párt feje. A nemzeti-szocialisták nem nyerték meg ugyan a választók többségét egyetlen szabad választáson sem: az 1932. júliusi Reichstag-választáson 37,4% volt a legjobb teljesítményük. De a demokratikus normák szerint ez már így is kimagasló támogatottságot jelent, magasabbat, mint amit azóta nem egy országban elértek a demokratikusan megválasztott kormányok. A nemzetiszocialisták sikerének titka a német politikai rendszer kudarca, hogy nem tudott működőképes országos konzervatív pártot szülni, mely képes lett volna egyesíteni a jobboldalon a protestánsokat és a katolikusokat. Ott volt azután a német liberalizmus gyöngesége, az elveszített háború és a versailles-i béke kegyetlen feltételei miatti keserűség, melyben szinte minden német osztozott, a félelem és útvesztés, mely sok középosztálybeli német polgárt gyötört a weimari évek társadalmi-kulturális modernizmusával szembesülve, valamint az 1923-as hiperinfláció. Az a tény, hogy a weimari köztársaság legitimitás-

hiánnyal küzdött, s fennállása alatt nem élvezte a Reichstag-képviselők többségének támogatását, csak erősítette ezeket a hatásokat, és fokozta a régi jó birodalom, valamint a Bismarck-szerű autoriter vezetők iránti nosztalgiát. Az „1914-es szellemiség” és a „frontgeneráció” mítosza – ez különösen erős volt azok körében, akik fiatal koruk miatt nem harcolhattak a háborúban – táplálta a nemzeti egység vágyát és a türelmetlenséget a többpárti rendszerrel, illetve a kompromisszumok szakadatlan láncolatával előrehaladó politikai tárgyalásokkal szemben. A háború öröksége volt a széles körű, pusztító erejű politikai erőszak jelensége is, amit sok egyáltalán nem erőszakos lelkületű, tiszteletre méltó polgár is megtanult olyan mértékig tolerálni, ami elképzelhetetlen lett volna egy megfelelően működő parlamenti demokráciában.

Egy sor alapvető tényező külön is kiemelkedik a többi közül. Az első egyértelműen a világgazdasági válság hatása, ez radikalizálta a választóközönséget, elsöpörte vagy nagyon meggyengítette a mérsékeltbb pártokat, és polarizálta a politikai rendszert egyfelől a „marxista”, másfelől a „burzsoá” pártok között – ez utóbbiak viharos gyorsasággal tolódtak a szélsőjobb felé. A kommunizmus szüntelenül jelen való fenyegetése erős félelmet plántált a polgári szavazók szívébe, és segített a politikai katolicizmust autoritárius irányba tolni, egyre messzebb a demokráciától – hasonló történt Európa más részein is. Az üzleti kudarcok, pénzügyi katasztrófák nyomán sok nagyiparosban és számos mezőgazdasági vezetőben támadt az a meggyőződés, hogy eljött az idő, hogy megzabolázzák, sőt megsemmisítsék a szakszervezetek hatalmát. A világgazdasági válság politikai hatásait nagyban megnövelte a hiperinfláció okozta korábbi katasztrófa is, és mindezek fényében úgy tűnt, a köztársaság semmi mást nem hozhat, csak gazdasági összeomlást. Németország első demokráciája láthatóan a világgazdasági válság nélkül is bukásra volt ítélve, de a világtörténelem egyik legsúlyosabb gazdasági összeomlása után már a visszatérésére se lehetett remény. A tömeges munkanélküliség megtörte a valaha erős német munkásmozgalom gerincét, mely pedig szilárd garanciája volt a demokráciának már 1920-ban, amikor sikerült elejét venni a jobboldali Kapp-féle puccsnak, amit a hadsereg egyébként csendben tolerált. A megosztott, demoralizált és legfontosabb politikai fegyverétől, az általános sztrájkától megfosztott német munkásmozgalom leragadt egyfelől Heinrich Brüning autoritárius rendszerének tehetetlen támogatása, másfelől a „burzsoá demokráciával” szembeni öngyilkos ellenségesség között.

A második ilyen alapvető tényező maga a nemzetiszocialista mozgalom volt. Esméi láthatólag óriási vonzerőt gyakoroltak a választókra, vagy legalábbis nem voltak annyira felháborítók, hogy közvetlen elutasítást váltssanak

A nemzetiszocialistákra leadott szavazatok a Reichstag-választásokon, 1924–1933

ki. Dinamizmusa radikális gyógyírt kínált a köztársaság betegségeire. Vezetője, Adolf Hitler karizmatikus figura volt, képes arra, hogy támogatására választói tömegeket toborozzon az utált köztársaságot gyalázó vehemens retorikájával, és ezt a támogatottságot közhivatallá konvertálta végül, amikor a megfelelő pillanatban megtette a megfelelő lépést. Abban is igaza volt, derült ki utóbb, hogy nem volt hajlandó koalícióra lépni semmilyen más felállásban, csakis birodalmi kancellárként, pedig ezzel a makacsságával halálosan elkeserítette némely alárendeltjét, például Gregor Strassert. Ha helyettese lesz a népszerűtlenné lett Papennek vagy a hasonlóképpen kevésbé szeretett Schleichernek, azt a renoméja súlyosan megsínylette volna, és a Führer jövőendő karizmájából is sokat eltékozolt volna vele. Az NSDAP nagyjából pozitív program nélküli protestpárt volt, s kevés gyakorlati megoldást kínált Németország problémáira. Szélsőséges ideológiája – amit adaptáltak vagy ellepleztek, ha a körülmények vagy a megcélzott közönség úgy kívánták – elég sok közkeletű német képzethez és előítéllethez kapcsolódott, így sokan érezték úgy, a pártot érdemes támogatniuk. A kétségbeesett idők kétségbeesett akciók után kiáltanak, vélték. Még többen gondolták úgy, különösen a középosztálybeliek, hogy ezeket a közönséges és tanulatlan nemzetiszocialistákat éppen e tulajdonságuk miatt lesznek képesek Hitler művelt és jó családból való koalíciós partnerei megfelelő keretek között tartani, illetve hogy meg lehet majd fékezni az utcai erőszakot, ami persze igazán szerencsétlen jelenség, de kétségkívül átmeneti kísérője csupán a mozgalom előretörésének.

A Hitlert 1933. január 30-án a birodalmi kancellári székbe juttató harmadik fontos tényező az a jelentős átfedés volt, mely a nemzetiszocialista ideológia, a konzervatívok, sőt nem csekély mértékben a német liberálisok világlátása között mutatkozott. Azok az eszmék, melyekben a szociáldemokratáktól jobbra jóformán minden politikai párt osztozott az 1930-as évek elején, nagyon nagy részben megegyeztek a nemzetiszocialistákéival, legalábbis a liberális és konzervatív pártok protestáns szavazóit eléggé emlékeztették rájuk ahhoz, hogy ha időlegesen is, de elhagyják pártjukat a hatékonyabbnak tűnő alternatíva kedvéért. Ekkoriban már a katolikus szavazók és az őket képviselő Centrum Párt sem tanúsítottak nagyobb elkötelezettséget a demokrácia iránt. Sőt nem kevés katolikus és munkás szavazó fordult a nemzetiszocializmus felé, főképpen azok, akik valamilyen okból másoknál kevésbé szorosan kötődtek a maguk kulturális-politikai miliójéhez. Csakis úgy nőhettek a nemzetiszocialisták ilyen gyorsan Németország legnagyobb pártjává, hogy sikerült régi, mélyen rögzült társadalmi-politikai értékek húrjait megpengetniük a választókban. Ugyanakkor a nemzetiszocialista propaganda minden energikussága és rafináltsága ellenére képtelen

volt Hitler támogatójának megnyerni olyanokat, akiket ideológiai okokból taszított a mozgalom. A párt krónikus pénziánnyal küszködött és képtelen volt a szervezett munkára, 1933-ig a rádió eszközével sem élhetett, a gyakran kaotikusan és minden rendszer nélkül működő helyi csoportok önkéntes aktivistáinak munkájától függött, így Goebbels propagandakampányai 1930 és 1932 között a számos befolyásoló tényező közepette csak egyedülként buzdították a szavazókat a nemzetiszocialisták támogatására. Nem kevesen – például a protestáns északon – úgy szavaztak rájuk, hogy a nemzetiszocialista propagandának hírét sem hallották. Az NSDAP-re leadott szavazatok elsősorban protestszavazatok voltak, ezt ismerte el hallgatólagosan Hitler, Goebbels és a pártvezetés azzal, hogy 1928 után nyilvánosan általában nem ejtettek többé szót politikai terveik konkrét részleteiről, ha voltak egyáltalán ilyenek, hanem inkább általános-ködös érzelmi felhívást visszhangoztak, ami nem nagyon hangsúlyozott mást, mint a párt fiatalos dinamizmusát, eltökéltségét, hogy felszámolja a weimari köztársaságot, a Kommunista és a Szociáldemokrata Pártot, valamint azt a meggyőződését, hogy Németország csakis az összes társadalmi osztály egyesítésével születhet újjá. Az antiszemitizmus, mely az 1920-as évek nemzetiszocialista propagandájában még olyan fontos elem volt, háttérbe szorult, és kevés szerepet játszott a nemzetiszocialista szavazók megnyerésében az 1930-as évek elejének választásain. Sokkal fontosabb volt az a kép, amit a párt az utcán nyújtott a rohamosztágosok menetelő oszlopaival: ez hozzájárult a fegyelmezett életerő és elszántság Goebbels által sugallni kívánt képéhez.¹²²

A nemzetiszocialista propagandakampányok tehát többnyire olyanokat nyertek meg, akik már egyébként is hajlottak a párt által képviselt eszmékkel való azonosulásra, és akik bennük a polgári pártoknál egyszerűen hatékonyabb és energikusabb eszközt láttak arra, hogy ezen eszméket a gyakorlatba is átültessék. Sok történész adott már hangot azon véleményének, hogy ezek az értékek az ipari forradalom előtti, premodern világ értékei, ez az érv azonban primitív leegyszerűsítésen alapul, mely a demokráciát a modernitással azonosítja. A szavazók, akik Hitler támogatására seregltek, a rohamosztágosok, akik arra áldozták az estéjüket, hogy kommunistákat, szociáldemokratákat és zsidókat verjenek, a pártaktivisták, akik szabad idejüket felvonulásokon és demonstrációkon töltötték, nem azért hoztak áldozatot, hogy egy elveszett múltat restauráljanak. Éppen ellenkezőleg, a jövő határozatlan, de erőteljes víziója inspirálta őket, egy olyan jövőé, melyben az osztályfeszültségeknek és a pártpolitikai csatározásoknak végük lesz, a gyűlölt Papen által megtestesített kiváltságosok arisztokratikus privilégiumait eltörlik, a technológiát, a sajtót és minden modern találmányt a „nép” ügyének szolgálatába állítanak, s a feltámadt népakaratot olyan

szuverenitás képviseli majd, amely nem az örökletes monarchiáé, sem pedig egy önvédelemre berendezkedett társadalmi elité, hanem a karizmatikus vezetőé: azé, aki a semmiből küzdötte fel magát, egyszerű káplárként szolgált az első világháborúban, és nem győzi mutogatni populista bizonyítványát, miszerint ő a nép embere. A nemzetiszocialisták meghirdették, hogy el fognak távolítani minden külföldi, azaz idegen elemet a német politikai testből, megszabadítják az országot a kommunizmustól, a marxizmustól, a „zsidó” liberalizmustól, a kulturális bolsevizmustól, a feminizmustól, a szexuális szabadosságtól, a kozmopolitanizmustól, a Nagy-Britannia és Franciaország által rákényszerített gazdasági és nagyhatalmi politikai terhektől, a „nyugati” demokráciától és még sok mástól. Meg fogják mutatni az igazi Németországot a maga meztelenségében. Ez nem egy konkrét, meghatározott időhöz vagy állapothoz köthető, történelmi Németország lesz, hanem egy mítikus Germánia, amely visszanyeri időtlen faji lelkét, melytől a weimari köztársaság idején elidegenedett. Egy ilyen vízióban nemcsak hátra- vagy előretekintés volt, hanem mindkettő egyszerre.

Azok a konzervatívok, akik hatalomra juttatták Hitlert, jórészt maguk is táplálták ezt a víziót. Ők igazi nosztalgiával tekintettek vissza a múltra, s a Hohenzollern-monarchia és a bismarcki birodalom restaurációját áhították. De a restaurációt is a szerintük a demokráciának oktalanul tett engedelmeyektől megtisztított formában képzelték el. Az ő jövőképükben mindenki tudja a helyét, a dolgozó osztályok megmaradnak ott, ahová tartoznak, mindenestül kívül a politikai döntéshozás folyamatán. De még ez a vízió sem tekinthető preindusztriális vagy premodern látásmódnak. Először is sok olyan nagyiparos osztotta, aki mindent megtett a weimari demokrácia aláásásáért, és sok modern szellemiségű, technokrata tiszt, akinek a modern hadviselés volt az ambíciója, azzal a fejlett katonai felszereléssel, melynek használatától a versailles-i szerződés eltiltotta Németországot. Mint sokan mások más időkben és helyeken tették, a konzervatívok is legalább olyan mértékben manipulálták és rendezték át a múltat jelen érdekeiknek megfelelően, mint Hitler. Nem lehet őket a „preindusztriális” társadalmi csoport semmiféle felfogásába beleerőltetni. Sokuk legalább annyira a modernitás híve volt, mint a hagyományoké – az új piacokat kereső kapitalista junker földbirtokosoktól egészen a kiskereskedőig és szellemi munkavállalóig, akiknek még a foglalkozása sem létezett az iparosodás kora előtt.¹²³ A víziók ezen közös elemei győzték meg végül az olyanokat, mint Papen, Schleicher és Hindenburg, arról, hogy uralmuk legitimitásának növelése érdekében megéri maguk mellé állítani az NSDAP tömegmozgalmát egy olyan koalíciós kormányban, melynek célja, hogy autoritárius államot építsen a weimari köztársaság romjain.

A németországi demokrácia halála tehát a két világháború közti Európa jóval szélesebb politikai-társadalmi kontextusába illeszkedik, de annak, ami bekövetkezett, a német történelemben keresendő, merőben különálló okai is voltak, és olyan eszmék is közrejátszottak benne, melyek a német hagyomány sajátos eszméi. 1933-ban olyan eszmék teremtették meg a maguk gyümölcsét, melyek Németországban már a 19. század vége óta jelen voltak: a német nacionalizmus; a pángermán vízió, mely arról álmodott, hogy Bismarck bevégezetlen munkáját egy minden németet egy államban egyesítő háború fogja beteljesíteni; az árja faj felsőbbrendűségéről és zsidók általi fenyegetettségéről vallott meggyőződés; az eugenikus tervezés és a faji higiénia; az egyenruhába öltöztetett, megregulázott, engedelmességre szoktatott és harcra kész társadalom katonai ideálja. Más eszmék viszont idegen országban gyökereztek, vagy legalábbis másutt is voltak hívei a jelentős gondolkodók között – ilyen Gobineau rasszizmusa, Schönerer antiklerikalizmusa, Lanz von Liebenfels pogány fantazmagóriái, Darwin tanítványainak sok országban elterjedt áltudományos népesedési elméletei és még sok más. Ezek azonban Németországban egy rendkívül mérgező elegyet képeztek, amelynek hatását felerősítette az a tény, hogy az ország Európa legfejlettebb és legerősebb állama volt. A Hitler kancellári kinevezését követő években Európa (és a világ) többi része is tudomást szerez majd arról, milyen mérgező is lehet egy ilyen elegy.

II

De a választói körökben aratott minden sikere ellenére sem lehetett kétséges, hogy Hitler a színpalak mögötti politikai intrikának köszönhetette hivatalát. A „németek” nem választottak birodalmi kancellárt, és nem adták szabad, demokratikus jóváhagyásukat az egypárti állam megalapításához. Némelyek mégis úgy vélik, hogy a weimari köztársaság önmagát pusztította el, nem az ellenségei végeztek vele: egyfajta politikai öngyilkosság történt, nem pedig politikai gyilkosság.¹²⁴ A köztársaság politikai gyengesége felől kevés kétséget hagyhatott bárkiben az 1930–33-as évek óriási krízise. A fatális legitimitáshiány folytán a választók túl könnyen fordultak Németország betegségeinek más politikai „orvoslói” felé. De ezekről a bajokról nem csak a köztársaság tehetett. Az egész folyamatban rendkívül fontos szerepet játszott az, ahogyan a demokrácia ellenségei éppen a demokratikus alkotmányt és politikai kultúrát használták ki a maguk céljaira. Joseph Goebbels nem is rejtette véka alá ezt a körülményt, amikor nyíltan gúnyolta...

...a demokrácia ostobaságát. Az egész demokratikus rendszer legjobb vice, hogy ellátja halálos ellenségeit az önnön elpusztításához szükséges eszközökkel. Az NSDAP üldözött vezetőiből parlamenti képviselők lettek, akik így élhettek az őket megillető mentelmi jog védelmével, képviselői javadalmazást kaptak, ingyenesen utazhattak. Védelmet élveztek a rendőri beavatkozással szemben, jóval szabadabban beszélhettek, mint a hétköznapi polgár, ráadásul költségeiket az ellenségeikkel fizettethették meg. Fantasztikus tőkét lehet kovácsolni a demokrácia korlátoltságából. Az NSDAP ezt a lehetőséget nyomban megragadta, és mérhetetlen gyönyörűségét lelte benne!¹²⁵

A nemzetiszocialisták egy percig sem tagadták, mennyire megvetik a demokratikus intézményeket. De a demokratikus intézmények természetéből fakad, hogy legalább minimális hajlandóságot tételeznek fel a demokratikus politikai élet szabályainak tiszteletben tartására. A pusztulás veszélyétől fenyegetett demokráciák elképesztő dilemmája, hogy ha betartják a demokratikus illemszabályokat, akkor utat engednek a fenyegető erőnek, ha korlátozzák a demokratikus jogokat, akkor viszont tulajdon alapelveiket sértik meg. A nemzetiszocialisták ezzel pontosan tisztában voltak, és a legteljesebb mértékben ki is használták a helyzetet a Harmadik Birodalom építésének második, 1933 februárjától júliusáig tartó szakaszában.

Hitler az 1923. novemberi sörpuccs kudarca óta mindig is hangoztatta, hogy legális eszközökkel kíván hatalomra kerülni, sőt erről eskü alatt is beszélt a bíróság előtt. 1923 óta tudatában volt annak, hogy az 1917-es oroszországi októberi forradalomhoz hasonló erőszakos államcsíny, vagy az olyan húzás, mint a Mussolinét a miniszterelnöki székbe röpítő, igen kockázatos „bevonulás Rómába” itt nem volna járható út. Így hát Hitler és társai minden lépésükben igyekeztek törvényi fügafalevelet keríteni akcióik elé. Mindvégig vigyáztak, amennyire csak lehetett, nehogy olyan alkalmat adjanak ellenségeiknek, mint amit a szociáldemokraták használtak ki Papen 1932. júliusi poroszországi puccsa alkalmával a bíróságon, jogilag bizonyos mértékben sikeresen, bár az akciójuk politikai értelemben teljesen hasztalannak bizonyult. E precedens megismétlődését szerették volna elkerülni, ezért is volt Hitler számára annyira fontos a Reichstag leégése után elfogadott rendelet vagy a felhatalmazási törvény. Ezért minősíttette Göring rendőri kiegészítő erővé a barnaingeseket és az SS-t Poroszországban, ezért nem engedte őket csak úgy szabadon, mindenféle törvényességi fátyol nélkül garázdálkodni. Ezért ragaszkodott a nemzetiszocialista vezetés ahhoz, hogy kezdeti intézkedéseiket a Reichstag törvénybe iktassa, vagy legalább elnöki rendelet szentesítse. A „legális forradalom” stratégiája bevált. Az, hogy Hitler folyton

hangoztatta, csakis legálisan szándékozik ténykedni, segített meggyőzni koalíciós partnereit és ellenfeleit is: ezek a nemzetiszocialisták törvényes eszközökkel kezelhetők. Az NSDAP akcióinak legális fedezete lehetővé tette, hogy a közhivatalnokok olyan rendelet- és törvénytervezeteket szerkesszenek, amilyeneket a párt kívánt, akkor is, ha, mint az 1933. április 7-én hatályba lépő közszolgálati törvény esetében történt, ezek az alapokat támadták, a semlegesség elvét, amelyre a közszolgálat épült, és megkövetelték a zsidó származású és politikailag megbízhatatlan hivatalnokok eltávolítását. A közhivatalnokok, közalkalmazottak és mások számára is azért tűntek olyan ellenállhatatlannak a nemzetiszocialisták intézkedései, amelyekkel a hatalmat 1933 januárja és júliusa között a kezükbe kaparintották, mert mintha teljes mértékben a törvénynek szereztek volna érvényt.

De nem azt tették. A folyamat minden pontján megsértették a törvényt, mert a kezdet kezdetétől folytonos ellentmondásban voltak azzal a szellemmel, melyben a törvények fogantak. A weimari alkotmány 48. szakasza, amely az elnök számára lehetővé tette, hogy rendkívüli állapot esetén rendeleti úton kormányozzon, az eredeti szándék szerint sosem szolgált volna alapjául másnak, csakis ideiglenes megoldásoknak, a nemzetiszocialisták azonban tartós rendkívüli állapot létrehozására használták fel, amely állapot inkább volt fikció, mint realitás, és gyakorlatilag 1945-ig eltartott. És arra sem szánták a 48-as szakaszt, hogy olyan messzire ható intézkedések alapjául szolgáljon, mint amiket 1933. február 28-án elfogadtak. Valóban szerencsétlen körülmény volt, hogy Ebert elnök annak idején olyan szabadon és széles körben alkalmazta a 48-as szakaszt a köztársaság történetének elején, az pedig kétszeresen is szerencsétlen fejlemény volt, hogy Brüning, Papen és Schleicher kancellár olyan alaposan kihasználta a lehetőséget az 1930-as évek krízisei idején. De még ezek is a jelentéktelenség homályába veszttek ahhoz képest, amilyen mértékben megkurtították a polgárjogokat a február 28-i rendeletek. Az elnöki rendelet műfaja sem azt célozta, hogy a kancellár éljen vele, s az elnököt pusztán pecsétként alkalmazza. Az 1933 januárjában Hindenburggal folytatott tárgyalásokon Hitler gondoskodott róla, hogy így alakuljon a helyzet.¹²⁶ Még nyilvánvalóbban sértette az alkotmány szellemét a felhatalmazási törvény, amint a szabad választások azt követő eltörlése is. Pedig aligha volt titok, hogy erre készülnek, a nemzetiszocialista vezetők ugyanis nyíltan hangoztatták a kampány idején, hogy a március 5-i választás sok-sok évig az utolsó lesz.

Az NSDAP a weimari alkotmánynak nemcsak a szellemét sértette meg, de technikai, jogi értelemben a betűjén is átlépett. Az 1933. február 6-án hatályba lépő rendelet, amely Göringnek hatalmat adott Poroszország fölött, nyilvánvalóan semmibe vette a bíróság ítéletét, mely az eltávolított szociál-

demokrata kisebbségi kormány Papen ellen indított perében született. A felhatalmazási törvény formailag létre sem jött, hiszen Göring, a Reichstag elnöke nem számlálta össze a kommunista képviselők szavazatait. A kétharmados többség feltétele ugyan nem kívánta meg, hogy összeszámolják őket, de a létezésükről sem venni tudomást nyilvánvalóan illegális lépés volt. Ráadásul a törvénynek a Reichstag felsőházában, a szövetségi államokat képviselő Reichsratban zajlott ratifikációja is szabálytalanul alakult, mert erőszakkal távolítottak el tagállami kormányokat, s így nem lehetett megfelelő képviselőjük a házban.¹²⁷ Mindez több volt jogi formalitásnál, de messze eltörpült a masszív, folyamatos és mindenestül törvénytelen erőszak mellett, mellyel a nemzetiszocialista rohamosztagosok február közepétől valósággal elárasztották az utcákat, s a Reichstag leégése után újabb magasságokat ért el, márciusban, áprilisban, májusban és júniusban pedig végigsöpört az egész országon. Az elkövetők jó része rendőri segéderői státusba került, de ez semmiképp sem tette a bűncselekményeiket legálisabbá. Az a tény, hogy valakit rendőri egyenruhába öltöztetnek, még nem jogosítja fel arra, hogy gyilkosságokat kövessen el, irodákat dúljon fel, pénzt raboljon, letartóztasson, megverjen és megkínózzon polgárokat, majd fogva tartsa őket rögtönzött koncentrációs táborokban, a tárgyalás mellőzésével.¹²⁸

A német bűnüldöző hatóságok természetesen pontosan tisztában voltak azzal, hogy a nemzetiszocialisták erőszakos lépései a hatalom átvétele után is kívül esnek a törvényen. A birodalmi igazságügy-minisztérium őszinte erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy az 1933 első felében történt tömeges letartóztatásokat a formális jogi eljárás medrébe terelje; de közbelépéséről egyszerűen nem vettek tudomást. Az egész év során elő-előfordult; hogy államügyészek vádat emeltek olyan barnaingesek és SS-legények ellen, akik ellenfeleikkel szemben erőszakot alkalmaztak, gyilkosságokat követtek el. 1933 augusztusában külön ügyészi hivatalt állítottak fel az ilyen irányú munka koordinálására. 1933 decemberében a bajor államügyész megpróbált a végére járni három fogoly halálra kínzásának a dachau koncentrációs táborban, s mikor elutasították, a bajor igazságügy-miniszter jelentette be, hogy mindent el fog követni az ügy felderítésére. A birodalmi belügyminiszter 1934 januárjában belső vizsgálatot indított, amiért a védőörizet intézményével annyi visszaélés történik. Csak 1934 áprilisában fogadták el végül azt a szabálygyűjteményt, amely tisztázta, kinek van joga „védőörizetbe” venni valakit, és mi történjen az illetővel, ha már ott van. Ugyanabban az évben a szászországi államügyészség vádat emelt a hohnsteini koncentrációs táborban szolgáló huszonhárom rohamosztagos és politikai rendőrtiszt (többek között a tábor parancsnoka) ellen a foglyok megkínzásának vádjával, mert ez, jelentette ki Gürtner birodalmi igazságügy-miniszter,

„olyan brutalitásról és kegyetlenségről árulkodik az elkövetők esetében, ami teljességgel idegen a németiség lelkületétől és érzéseitől”.¹²⁹

Sokan, akik a nemzetiszocialista rohamosztagosok kínzásainak és erőszakos cselekményeinek ügyében megpróbáltak jogot szolgáltatni, maguk is elkötelezett párhívek voltak. Az a bajor igazságügy-miniszter például, aki 1933-ban megkísérelte felderíteni a dachaui kínzásokat, maga Hans Frank, a második világháború idején brutalitásáról elhíresült lengyelországi fő-kormányzó volt. E jogi kezdeményezésekből semmi sem lett, mindegyiket megíúsította valami felsőbb beavatkozás, Himmler részéről, vagy legvégső esetben személyesen Hitlertől.¹³⁰ A „nemzeti felkeléssel” összefüggésben elkövetett bűncselekményekre már 1933. március 21-én amnesztiát hirdettek; ezzel megsemmisítve több mint hétezer folyamatban lévő eljárást.¹³¹ Mindenki tudta, a nemzetiszocialisták is, hogy az 1933 és 1934 során az ellenfeleik ellen elkövetett brutális verések, kínzások, rongálások és mindenféle erőszakos cselekmények, egészen a barnaingesek által elkövetett gyilkosságokig, botrányosan megsértették az ország törvényeit. Ez az erőszak azonban központi, nélkülözhetetlen eleme volt az 1933 februárjától induló hatalomátvételnek, és az a rettegés, amelyet széles körben szült a párthoz vagy annak testvérszervezeteihez nem tartozó németek között, s ami végül jóformán univerzálisnak volt mondható, jó szolgálatot tett Hitlernek, hogy megfélemlítse ellenfeleit és megzabolázza vonakodó szövetségeseit.¹³²

Kétség sem fér hozzá, hogy az illegális cselekményekért a végső felelősség Hitlert és a nemzetiszocialista vezetést terheli. Hitler nemegyszer tette világossá, hogy megveti a törvényt és a weimari alkotmányt. „Legális szervezeteket szállunk meg, így tesszük a pártunkat meghatározó tényezővé – közölte a bírósággal 1930-ban Lipcsében, a náci összeesküvéssel vádolt tisztek pere alkalmából. – De amint a kezünkben lesz az alkotmányozó hatalom, úgy alakítjuk át az államot, ahogyan nekünk tetszik.”¹³³ Igen fontos, jelentette be a kabinetnek a Reichstag felgyújtása után, hogy ne akadjanak fenn holmi jogi apróságokon az állítólagos kommunista elkövetők üldözésekor. Hitler egész retorikája, az a póz, amit 1933 első hónapjaiban fölvetett, felért az erőszakos cselekmények szüntelen bátorításával. A fegyelem szükségességéről szóló szövegeiben szinte kivétel nélkül mindig szerepeltek körvonalazatlan retorikus kirohanások az ellenség ellen, s ezt az egyszerű rohamosztagosok nyugodtan vehették az erőszak zavartalan folytatására vonatkozó engedélynek. Az olyan, központból koordinált, nagyszabású akciók, mint amilyen a szakszervezeti irodák elfoglalása volt május 2-án, arról győzték meg a barnainges közkatonákat, hogy nagy baj nem lehet belőle, ha a maguk feje után menve más alkalommal is elkövetnek hasonlókat. Nem is lett nagyobb bajuk belőle.¹³⁴

A legfontosabb mégis az a tény, hogy Hitler és a nemzetiszocialisták rendkívül tudatosan szegték meg a törvényt. Tapintható volt megvetésük a jog és az igazságszolgáltatás formális eljárásai iránt, s ennek nem egy alkalommal félreérthetetlenül hangot is adtak. Az erőnek igaza van, a törvény csak a hatalom kifejeződése. Egy nemzetiszocialista újságíró szavai szerint nem a „hazug és képmutató” német polgári és büntetőjogi rendszer számít, hanem „az erő törvénye, mely magában foglalja a vér kötelékét és a katonai hűséget az ember tulajdon fajához... Önmagában nincs jog, sem igazság. Azt kell védelemmel illetni, ami a hatalmi harcban meg tudta védeni a maga igazát mint »törvényt« – már csak a diadalmas hatalom érdekében is.”¹³⁵

III

Az 1933 első felében bekövetkezett nemzetiszocialista hatalomátvételt valójában az illegális jelleg tette a meglévő politikai rendszert felszámoló forradalmi cselekedetté, sőt a „nemzetiszocialista forradalom” retorikája is arra szolgált, hogy hallgatólagosan igazolja az illegális tetteket. De miféle forradalom volt ez? Hermann Rauschning konzervatív főhivatalnok, aki kezdetben együttműködött a nemzetiszocialistákkal, de az 1930-as évek végére egyik legszenvedélyesebb és legkitartóbb kritikusukká lett, „nihilista forradalomnak” nevezte a történeteket, „cél nélküli forradalomnak”, „forradalomnak a forradalom kedvéért”. Teljesen felszámolta a társadalom rendjét, a szabadságot, a tisztességtudást; „a pusztítás forradalma” volt ez, ahogyan könyvének angol címe hirdeti, nem egyéb.¹³⁶ De szenvedélyes vitáirátában, mely az igazi konzervatív értékek helyreállítására hívta fel olvasóit, Rauschning a „forradalom” fogalmát voltaképpen retorikai bunkósbotként alkalmazza, ezzel bünteti a nemzetiszocialistákat azért, hogy a neki drága rendet felforgatták. Más forradalmak, bármit gondolt róluk Rauschning, mást is hoztak, nem csak pusztulást. Hogyan lehet hát a nemzetiszocialista forradalmat velük összevetni?

A felszínét tekintve a nemzetiszocializmus forradalma egyáltalán nem volt forradalom. Az 1789-es francia forradalom vagy az 1917-es orosz forradalom erőszakkal söpörte el a fennálló rendet, és valami olyasmivel helyettesítette, amit a forradalmárok maguk teljesen újak gondoltak. Ehhez képest a nemzetiszocialisták, akik jellemző módon szerették a vizet a tűzzel házasítani, egyfelől forradalmi retorikát alkalmaztak, közben pedig azt hangoztatták, hogy csakis legálisan akarnak hatalomra kerülni, összhangban a meglévő politikai alkotmánnyal. Kevés konkrét lépést tettek a weimari

köztársaság központi intézményeinek megszüntetésére vagy mással való helyettesítésére – az elnöki hivatal 1934-es eltörlése ebben a tekintetben ritka kivétel. Hagyták inkább elsorvadni őket, mint a Reichstagot például, mely 1933 után alig-alig ült össze, és akkor is csak azért, hogy beszédeket hallgasson Hitlertől vagy a birodalmi kormány tagjaitól – és egy idő múlva össze se hívták már.¹³⁷ Másrészt viszont az, amit a konzervatív elit óhajtott – igazi ellenforradalmat csinálni a nemzetiszocialisták közreműködésével, s végül helyreállítani a vilmosi birodalmat vagy valami ahhoz nagyon hasonlót, császárral a trónon vagy akár a nélkül –, szintén nem valósult meg. Akármi történt 1933-ban, az nem konzervatív restaurációs fordulat volt. A hatalomátvételben kulcsszerepet játszó erőszak az egésznek valóban forradalmi ízt adott. A „forradalom” nemzetiszocialista retorikája ellen 1933 júniusa után alig emelte fel bárki is a szavát. Azt jelentené ez tehát, hogy szó szerint kell vennünk?¹³⁸

Egyes szerzők szerint közvetlen történelmi kapcsolat mutatható ki a nemzetiszocializmus és az 1789-es francia forradalom, a jakobinus „terror uralma” (1793–94), valamint a rousseau-i közakarat-elméletben kifejtett eszme: a nép diktatúrája között – az ilyen diktatúra a nép akaratából születik, de amint életre kel, semmiféle ellenzékét nem tűr meg.¹³⁹ A francia forradalom valóban emlékeztet arra, hogy mintegy főpróbája volt számos fontos ideológiának, melyek majd a következő kétszáz évben játsszák el szerepüket az európai történelem színpadán – a kommunizmustól az anarchizmuson és liberalizmuson át a konzervativizmusig. A nemzetiszocializmus azonban nem volt köztük. A nemzetiszocialisták azt tartották magukról, hogy ők fogják visszacsinálni azt, amit a francia forradalom elvégzett, visszaforgatják az órát, legalábbis politikai értelemben, még sokkal tovább, a kora középkorig. A népről alkotott fogalmaik révén fajban gondolkodtak, nem polgárokból. Minden olyan ideológiát, amelynek szülője a francia forradalom volt, ők elpusztítani készültek. A nemzetiszocialista forradalom szándéka szerint világraszóló tagadása volt francia elődjének, nem pedig beteljesítője.¹⁴⁰

Ha létezett volna nemzetiszocialista forradalom, vajon milyennek akarták volna azt maguk a nemzetiszocialisták? A jelek szerint a párhuzam megint csak nem érvényes sem a francia forradalommal, sem az orosz. 1789 francia forradalmárai tiszta doktrínák alapján cselekedtek, ezek értelmében kívánták a népfeliséget képviselői intézmények útján uralomra juttatni, az 1917-es orosz forradalmárok a burzsoáziát és a hagyományos eliteket igyekeztek megbuktatni, és a proletariátust uralomra juttatni. Velük ellentétben a nemzetiszocialistáknak nem volt sem világos tervük a társadalom újrendezésére, sem teljesen kidolgozott modelljük annak a társa-

dalomnak a számára, amelyet forradalmasítani óhajtottak. Úgy tűnik, Hitler maga is a hatalmi pozíciók személycseréit értette forradalommal. 1933. július 6-án a nemzetiszocialista vezetésnek tartott beszédében arról szólt, hogy a forradalom lényege a politikai pártok, demokratikus intézmények és független szervezetek felszámolása. A hatalom meghódítását tekintette a nemzetiszocialista forradalom esszenciájának, s a két fogalmat jóformán szinonimaként váltogatta:

A hatalom meghódítása éleslátást igényel. A hatalomátvétel önmagában könnyű, de csak akkor tartós, ha az ember megújítása, átformálása az új felállásnak megfelelően zajlik... Az a nagy feladat, hogy visszanyerjük a forradalom feletti ellenőrzésünket. A történelem azt mutatja, sokkal több forradalom járt sikerrel a kezdeti szakaszban, mint ahány később is folytatódott. A forradalomnak nem szabad permanens állapotnak lennie, mintha csak az első forradalmat követné egy második, azt egy harmadik. Máris annyi mindent hódítottunk meg, hogy annak megemésztésére rendkívül hosszú idő kell majd... A további fejleményeknek mintegy evolúciós jelleggel kell kibontakozniuk, s javítanunk kell a mostani körülményeinken...¹⁴¹

Alapvetően tehát, miközben kulturális-spirituális megújulásra hívta fel a németeket, hogy jól beilleszkedjenek az új birodalomba, úgy vélte, hogy ennek inkább evolúciós, semmint revolúciós jelleggel kellene lezajlania. De tovább ment:

A birodalom jelenlegi szerkezete nem természetes, sem a gazdaság szükségleteinek, sem népünk életmódjának nem felel meg... Úgy vettük át a dolgokat, ahogy éppen voltak. A kérdés csak az, meg kívánjuk-e tartani őket... Az a feladatunk, hogy megtartsuk és átalakítsuk ezt a készen kapott konstrukciót, amennyire hasznosnak bizonyul; ami jó, megőrizzük a jövődönk, ami nem, azt pedig kivesszük belőle.¹⁴²

A nemzetiszocialisták terveinek legforradalmibb eleme a germán ember kulturális transzformációja, de az is elérhető a német kultúra nemzetiszocialisták szerinti pozitív elemeinek megőrzésével vagy felélesztésével, s az idegen behatolás következményének tartott elemek eltávolításával.

Egy szisztematikus forradalmi változásról még a rohamosztagosok sem tápláltak semmiféle valódi elképzelést, noha nekik fennen hirdetett céljuk volt a „második forradalom” – ezt illeti itt Hitler kritikával. A nemzetiszocialista derékhadak közvéleményét pásztázó 1934-es felmérés szerint a legtöbb

egyszerű aktivista, aki már a weimari köztársaság idején a párttal tartott, azt várta, hogy a rendszer nemzeti újjászületést hoz. Ezt egyikük a „közélet totális újrendezéseként” írta le, s ebben a folyamatban Hitler majd „megtisztítja Németországot a fajunk és országunk számára idegen népségtől, mely a legmagasabb pozíciókba is beügyeskedte magát más bűnözőkkel együtt, és az én német hazámat kis híján elveszejtette”. A nemzeti újjászületés az ő fel fogásukban elsősorban azt jelentette, hogy Németország visszanyeri helyét a világban, felülbírálják a versailles-i békét és előírásait, és helyreáll a német hegemonia Európában, a legvalószínűbben persze háború útján.¹⁴³ A legtöbb értelmezés szerint sem voltak tehát ők forradalmárok, kevés vagy semmiféle elképzelésük sem volt Németország belső átalakulásáról, eltekintve attól, hogy meg kell szabadítani a zsidóktól és a „marxistáktól”. A barnaingesek szűnni nem akaró aktivitása komoly gondokat okozott a Harmadik Birodalomnak az eljövendő hónapokban és években. 1933 második felében és 1934 első felében ezt gyakran mentegették azzal, hogy „a forradalomnak” folytatódnia kell. A rohamosztigosok forradalomról alkotott elképzelése azonban nem sokkal volt több balhéknál és utcai összecsapásoknál, ahogy azt a hatalomátvétel idején megszokták.

Az NSDAP magasabb régióiban és különösen a vezetésben a folytonosságot legalább olyan fontosnak tartották, mint a változást. A Reichstag ünnepélyes nyitóülése, amit a potsdami helyőrségi templomban tartottak 1933 márciusában, a régi társadalmi-politikai rend közszemlére tett jelenvényeivel, a távol levő Kaiser üres székével, a halott porosz királyok sírjára tett koszorúkkal azt sugallta, hogy a nemzetiszocializmus elutasítja a forradalom alapelveit, és önmagát szimbolikusan is a német múlt alapvető fontosságú hagyományelemeihez köti. Talán nem ez volt a teljes történet, de nem is pusztán propaganda fogásról vagy a konzervatív szövetségeseknek cinikusan odavetett falatról volt szó. Azt sem lehet pusztán az opportunizmus számlájára írni, hogy annyian álltak át a nemzetiszocialistákhoz a Hitler kancellári kinevezését követő hetekben, hónapokban, de legalábbis eltűrték, illetve nem tanúsítottak ellenállást vele szemben. Az ilyen viselkedés magyarázata egy normális rendszerben az opportunizmus lehetne, de nem az olyan kendőzetlenül radikális jelenséggel szemben, amilyen a nemzetiszocializmus volt, s az a sebesség és lelkesedés, mellyel oly sokan igyekeztek az új rendszerrel azonosulni, arra utal, hogy a német társadalom művelt elitjének jó része, akármilyen politikai kötődése volt is addig, már eleve készen állt a nemzetiszocializmust megalapozó elvek elfogadására.¹⁴⁴ A nemzetiszocialisták a Harmadik Birodalom első néhány hónapjában nemcsak a politikai hatalmat ragadták magukhoz, hanem az ideológiai és kulturális hatalmat is. Ez nem csupán annak volt köszönhető, hogy ideo-

lógiai nyilatkozataik többnyire ködösek és megfoghatatlanok voltak, és mindenfélét ígértek a népnek, hanem annak is, hogy ezek az eszmék közvetlenül azokat az elveket és hiteket vették célba, melyek a művelt német elit körében a 19. század vége óta igen elterjedtek voltak. Az első világháború után ezen elveket és meggyőződéseket nem egy harcias forradalmi kisebbség vallotta, hanem a társadalom és politika nagy intézményei. Forradalmárnak pedig azok gondolták magukat, akik részben vagy egészében elutasították ezeket az elveket – vagyis a szociáldemokraták és a kommunisták –, és a német társadalom többsége is így gondolkodott róluk.

A történelemben minden nagy forradalom szakított a múlttal, akár oly mértékig is, hogy új naptárt kezdett, „1. év” megjelöléssel, ahogy a franciák tették 1789-ben, vagy a megelőző századokat a „történelem szemétdombjára” vetette, hogy Trockij híres megfogalmazását idézzük az 1917-es orosz forradalomból.¹⁴⁵ Az efféle fundamentalizmus a szélsőjobb oldalon is tetten érhető volt, például Schönerer azon tervében, hogy nacionalista kalendáriumot vezet be Németországban a keresztény helyett. De még Schönerer naptára is a távoli múltban kezdődött. A nemzetiszocialisták és támogatóik számára maga a Harmadik Birodalom fogalma is erős szimbolikus kapcsot jelentett a múlt képzelt nagyságával, mely Nagy Károly Első Birodalmában öltött testet, majd Bismarck Második Birodalmával folytatódott. Így hát, mondta Hitler 1934. július 13-án, a nemzetiszocialista forradalom helyreállította a német történelem természetes fejlődését, amit Weimar idegen téveszméi megszakítottak:

Számunkra a forradalom, mely megrengette a második Németországot, nem egyéb, mint a Harmadik Birodalom világra segítő szülési fájdalom. Olyan államot kívántunk teremteni, melyen minden német szeretettel csügghet, olyan rendszert alapítani, melyre mindenki tisztelettel nézhet fel; célunk az volt, hogy olyan törvényeket alkossunk, melyek megfelelnek népünk erkölceinek; hogy olyan tekintélyre tegyünk szert, melynek mindenki örömteli engedelmséggel rendeli alá magát.

Számunkra a forradalom nem a dolgok rendes állapota. Ha egy nép fejlődése elé halálos akadályt emelnek, akkor az erőszak segíthet szabadjárni engedni az evolúció mesterségesen meggátolt áramlását, hogy a nép megint természetes szabadságában fejlődhesen.¹⁴⁶

A forradalom itt megint úgy jelenik meg, mint ami alig több a politikai hatalom átvételénél s az autoritárius állam megalapításánál. Hogy azután mit kell tenni a hatalommal, ha már elnyerték, az már nem szükségképpen kapcsolódik a forradalom ideájához. A legtöbb forradalom, ha csak egy időre is,

egyetlen ember diktatúrájába torkollott; de csak a nemzetiszocialista forradalmat indították útjára kimondottan ezzel a céllal. Még a bolsevik forradalom is a proletariátus kollektív diktatúráját célozta meg, amit a politikai élcsapat vezet, csak azután jött Sztálin.¹⁴⁷

A nemzetiszocializmus a forradalom és a restauráció szintézisét kínálta. A társadalmi rendszer teljes felforgatása, amiről Párizsban prédikáltak 1789-ben vagy Pétervárott 1917-ben, nem szerepelt a nemzetiszocialisták álmai között. Az általuk teremtetett rendszer szívében valami más honolt. Minden agresszív egalitárius retorikájuk ellenére végül is viszonylag közömbösnek bizonyultak a társadalmi egyenlőtlenségek iránt. Ami mindennek előtt számított nekik, az a faj volt, a kultúra és az ideológia. Az elkövetkező években egész sor olyan új intézményt hoznak majd létre, mely a germán lélek átformálását és a germán jellem újjáépítését lesz hivatott szolgálni. A művészeti-kulturális élet megtisztítása után elérkezett az idő, hogy a megmaradt német írók, zenészek és gondolkodók az új német kultúra megteremtésére mozgósítsák tehetségüket, lelkesedésüket. A történelmi egyházak kereszténysége, melyet eddig (a politikai hatékonyság érdekében) jórészt elkerült a nemzetiszocialisták gyilkos figyelme, már nem sokáig élvez védelmet. Hamarosan kezdetét veszi a faji utópia megvalósítása, melyben a hősök tiszta vérű nemzete, amilyen gyorsan és alaposan csak lehet, felkészül a német faji felsőbbrendűség végső próbájára: a háborúra, melyben megsemmisíti majd ellenségeit, és megalapítja az új európai rendet, mely idővel uralni hivatott az egész világot. 1933 nyarára előkészítették a talajt egy olyan diktatúra számára, melyhez foghatót a világ addig még soha nem látott. Megszületett a Harmadik Birodalom, s léte következő fázisában viharos gyorsasággal igyekszik majd dinamikus és egyre intoleránsabb felnőtté érni.

JEGYZETEK

ELŐSZÓ

- 1 Michael Ruck: *Bibliographie zum Nationalsozialismus*. 2 kötet, Darmstadt, 2000 [1995].
- 2 Norbert Frei: *National Socialist Rule in Germany: The Führer State 1933–1945*. Oxford, 1993 [1987]; Ludolf Herbst: *Das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945*. Frankfurt am Main, 1996. A számos egyéb, rövidebb munka között nagyszerű szintézist kínál Hans-Ulrich Thamer: *Verführung und Gewalt: Deutschland 1933–1945* (Berlin, 1986), de hasznos bevezetésnek számítanak a következők is: Jost Dülffer: *Nazi Germany 1933–1945: Faith and Annihilation* (London, 1996 [1992]) és Bernd-Jürgen Wendt: *Deutschland 1933–1945: Das Dritte Reich. Handbuch zur Geschichte* (Hannover, 1995).
- 3 Detlev J. K. Peukert: *Volksgenossen und Gemeinschaftsfremde – Anpassung, Ausmerze, Aufbegehren unter dem Nationalsozialismus*. Köln, 1982. Angol kiadás: *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life*. London, 1989.
- 4 Jeremy Noakes–Geoffrey Pridham (eds.): *Nazism 1919–1945*. 4 kötet, Exeter, 1983–98 [1974].
- 5 William L. Shirer: *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*. New York, 1960. Klaus Epstein áttekintésének forrása: *Review of Politics*, 23, 130–45, 1961.
- 6 Karl Dietrich Bracher: *The German Dictatorship: The Origins, Structure, and Consequences of National Socialism*. New York, 1970 [1969].
- 7 Ian Kershaw: *Hitler 1889–1936: Hubris*. London, 1998 és *Hitler 1936–1945: Nemesis*. London, 2000.
- 8 Michael Burleigh: *The Third Reich: A New History*. London, 2000.
- 9 Itt olyan művekre gondolok, mint a következők: Orlando Figes: *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891–1924* (London, 1996) vagy Margaret Macmillan: *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and its Attempt to End War* (London, 2001).
- 10 Martin Broszat: *Der Staat Hitlers: Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung* (München, 1969) című könyvétől kezdve, amelyet szintén érdemes többször is elolvasni, de a legjobban Hans Mommsen ragyogó esszéinek két kötetében: *Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft: Ausgewählte Aufsätze* (Reinbek, 1991) és *From Weimar to Auschwitz: Essays in German History* (Princeton, 1991).
- 11 Ez azt a technikát követi és fejleszti tovább, amelyet korábbi könyveimben is alkalmaztam: *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years 1830–1910* (Oxford, 1987) és *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany 1600–1987* (Oxford, 1996).

- 12 Karl Marx: *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* (1852) in: Lewis Feuer (ed.): *Marx and Engels: Basic Writings on Politics and Philosophy*. New York, 1959, 360.
- 13 L. P. Hartley: *The Go-Between*. London, 1953, előszó.
- 14 Lásd Richard J. Evans: „History, Memory, and the Law: The Historian as Expert Witness.” *History and Theory*, 2002/41, 277–96; Henry Rouso: *The Haunting Past: History, Memory, and Justice in Contemporary France*. Philadelphia, 2002 [1998].
- 15 Ian Kershaw: *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933–1945*. Oxford, 1983, vii.
- 16 Konrad Heiden: *Geschichte des Nationalsozialismus: Die Karriere einer Idee* (Berlin, 1932) és Adolf Hitler: *Das Zeitalter der Verantwortungslosigkeit. Eine Biographie* (Zürich, 1936); Ernst Fraenkel: *The Dual State*. New York, 1941; Franz Neumann: *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism*. New York, 1942.
- 17 Friedrich Meinecke: *Die deutsche Katastrophe* (Wiesbaden, 1946), amely egy komikusan szó szerinti angol fordításban áll rendelkezésünkre: Sidney B. Fay: *The German Catastrophe: Reflections and Recollections* (Cambridge, Mass., 1950). Kritikai tárgyalását lásd Imanuel Geiss: „Kritischer Rückblick auf Friedrich Meinecke” in: Imanuel Geiss: *Studien über Geschichte und Geschichtswissenschaft* (Frankfurt am Main, 1972), 89–107. A szerzőt védi: Wolfgang Wippermann „Friedrich Meineckes »Die deutsche Katastrophe«: Ein Versuch zur deutschen Vergangenheitsbewältigung” in: Michael Erbe (Hg.): *Friedrich Meinecke heute: Bericht über ein Gedenk-Colloquium zu seinem 25. Todestag am 5. und 6. April 1979*. Berlin, 1981, 101–21.
- 18 Ezeket a kérdéseket teszi fel Karl Dietrich Bracher klasszikus művének, a *Stufen der Machtergreifung*-nak az elején, lásd Karl Dietrich Bracher et al.: *Die nationalsozialistische Machtergreifung: Studien zur Errichtung des totalitären Herrschafts-systems in Deutschland 1933/34* (Frankfurt am Main, 1974 [1960]), 17–18.
- 19 A nemzetiszocializmus és a Harmadik Birodalom történetírásáról lásd külön-külön Jane Caplan rövid áttekintését: Jane Caplan: „The Historiography of National Socialism” in: Michael Bentley (ed.): *Companion to Historiography* (London, 1997), 545–90, valamint az alábbi, hosszabb tanulmányt: Ian Kershaw: *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. 4. kiadás, London, 2000 [1985].
- 20 Mark Mazower: *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. London, 1998.
- 21 Kiváló, a kor politikai kontextusába illesztett áttekintést ad a marxista értelmezésekről: Pierre Aycoberry: *The Nazi Question: An Essay on the Interpretations of National Socialism (1922–1975)*. New York, 1981 [1979].
- 22 A keletnémet művekről lásd Andreas Dorpalen: *German History in Marxist Perspective: The East German Approach*. Detroit, 1988. Reprezentatív válogatást kínál józan kommentárokkal: Georg G. Iggers (ed.): *Marxist Historiography in Transformation: New Orientations in Recent East German History*. Oxford, 1992. A Harmadik Birodalommal foglalkozó egyik legkiválóbb és legkifinomultabb marxista történész Tim Mason volt, e tekintetben különösen az alábbi műveit érdemes

- elolvasni: *Nazism, fascism and the Working Class: Essays by Tim Mason* (ed.: Jane Caplan; Cambridge, 1995) és *Social Policy in the Third Reich: The Working Class and the „National Community”* (ed.: Jane Caplan; Providence, RI, 1993 [1977]).
- 23 Shirer: *The Rise and Fall*; Alan J. P. Taylor: *The Course of German History*. London, 1945; Edmond Vermeil: *Germany in the Twentieth Century*. New York, 1956.
- 24 Aycoberry: *The Nazi Question*. 3–15.
- 25 Rohan d'Olier Butler: *The Roots of National Socialism 1783–1933* (London, 1941) című műve klasszikus példa az efféle háborús propagandára, de ilyen a következő is: Fossey J. C. Hearnshaw: *Germany the Aggressor throughout the Ages*. London, 1940. Jóval intelligensebb kortárs reakciót tartalmaz: Harold Laski: *The Germans – are they Human?* London, 1941.
- 26 E kérdések általános tárgyalását lásd Richard J. Evans: *Rethinking German History: Nineteenth-Century Germany and the Origins of the Third Reich* (London, 1987), különösen 1–54. Ajánlható ez a rövid, de kitűnő, kommentárokkal ellátott dokumentumgyűjtemény is: John C. G. Röhl (ed.): *From Bismarck to Hitler: The Problem of Continuity in German History* (London, 1970). Egyetemista koromban egy kitűnő szöveggyűjteményből ismerkedtem meg ezekkel a vitákkal: John L. Snell (ed.): *The Nazi Revolution – Germany's Guilt or Germany's Fate?* (Boston, 1959).
- 27 Ez még a Harmadik Birodalom által száműzött németek viszonylag kifinomult írásaira is érvényes, például Hans Kohn műveire, azok közül is különösen erre: *The Mind of Germany: The Education of a Nation*. London, 1961. És erre is: Peter Viereck: *Metapolitics: From the Romantics to Hitler*. New York, 1941.
- 28 Keith Bullivant: „Thomas Mann and Politics in the Weimar Republic” in: Keith Bullivant (ed.): *Culture and Society in the Weimar Republic* (Manchester, 1977), 24–38 és uo.: Taylor: *The Course*, 92–93.
- 29 Gerhard Ritter: „The Historical Foundations of the Rise of National-Socialism” in: Maurice Beaumont et al.: *The Third Reich: A Study Published under the Auspices of the International Council for Philosophy and Humanistic Studies with the Assistance of UNESCO*. New York, 1955, 381–416; Gerhard Ritter: *Europa und die Deutsche Frage: Betrachtungen über die geschichtliche Eigenart des deutschen Staatsgedankens*. München, 1948; Christoph Cornelsen: *Gerhard Ritter: Geschichtswissenschaft und Politik im 20. Jahrhundert*. Düsseldorf, 2001. Ritter érvei egészen 1937-ig visszakövethetők, amikor még sokkal kevésbé negatív értelemben hangzottak el (i. m., 524–30). Különféle egyéb nézetekért lásd Hans Kohn (ed.): *German History: Some New German Views*. Boston, 1954. Egy német történész korai, de csak részben sikeres próbálkozása volt arra, hogy kitörjön a szokásos keretek közül Ludwig Dehio: *Germany and World Politics* (London, 1959 [1955]) című műve, amely azonban továbbra is a nemzetközi tényezőkre helyezte a fő hangsúlyt.
- 30 A témával kapcsolatos számos értekezés közül lásd például Karl Dietrich Bracher: *Die totalitäre Erfahrung* (München, 1987) és Leonard Shapiro: *Totalitarianism* (London, 1972). Az alapelmélet klasszikus és rengeteget bíralt ismertetését lásd Carl J. Friedrich–Zbigniew K. Brzezinski: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (New York, 1963), az úttörő jellegű filozófiai fejtegetések forrása pedig: Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarianism* (New York, 1958).

- 31 Eckard Jesse (Hg.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert* (Baden-Baden, 1996) és Alfons Sollner (Hg.): *Totalitarismus: Eine Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts* (Berlin, 1997).
- 32 Az eredményes összevetéseket lásd különösen: Ian Kershaw–Moshe Lewin (eds.): *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* (Cambridge, 1997), a téma hasznos és megalapozott tárgyalása pedig az alábbi műben található: Kershaw: *The Nazi Dictatorship* (20–46).
- 33 Ezen érv elemzése megtalálható: Jürgen Steinle: Hitler als „Betriebsunfall in der Geschichte.” *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1994/45, 288–302.
- 34 Karl Dietrich Bracher: *Die Auflösung der Weimarer Republik: Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie*. 3. kiadás, Villingen, 1960 [1955]; Bracher et al.: *Die nationalsozialistische Machtergreifung*.
- 35 Broszat: *Der Staat Hitlers*; Broszat et al. (Hg.): *Bayern in der NS-Zeit*. 6 kötet, München, 1977–83; Peukert: *Inside Nazi Germany*. Lásd továbbá a kutatások fejlődésével kapcsolatos hasznos kommentárokat Norbert Frei művének legújabb német kiadásában: Norbert Frei: *Der Führerstaat: Nationalsozialistische Herrschaft 1933 bis 1945* (München, 2001 [1987]), 281–304. Az utóbbi időkben több kísérlet is történt Broszat munkájának hiteltelenné tételére azon az alapon, hogy serdülőkorában – nemzedékének más történészeihez hasonlóan – a Hitler-jugend tagja volt, és sok mással együtt őt is felvették a Nemzetiszocialista Pártba (igaz, tudtán kívül). E próbálkozások azonban nem meggyőzőek, egyebek közt azért sem, mert egyáltalán nem foglalkoznak azzal, mit is írt Broszat történész-ként. (Nicolas Berg: *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker: Erforschung und Erinnerung*. Köln, 2003, különösen 613–15.)
- 36 A sok tanulmány és gyűjtemény között lásd például Robert Gellately–Nathan Stoltzfus (eds.): *Social Outsiders in Nazi Germany*. Princeton, 2001; Michael Burleigh–Wolfgang Ippermann: *The Racial State: Germany 1933–1945*. Cambridge, 1991; Henry Friedlander: *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill, NC, 1995; Wolfgang Iyass: „Asoziale” im Nationalsozialismus.” Stuttgart, 1995; Peter Longerich: *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München, 1998; Ulrich Herbert: *Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign Labor in Germany under the Third Reich*. Cambridge, 1997 [1985].
- 37 Richard J. Evans: *In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past*. New York, 1989; Uő: *Rituals*.
- 38 Richard J. Evans: *Telling Lies About Hitler: The Holocaust, History, and the David Irving Trial*. London, 2002.
- 39 Peter Longerich: *Der ungeschriebene Befehl: Hitler und der Weg zur „Endlösung”*. München, 2001, 9–20.
- 40 Victor Klemperer: *LTI: Notizbuch eines Philologen*. Lipsce, 1985 [1946].

ELSŐ FEJEZET • A MÚLT ÖRÖKSÉGE

- 1 A bismarcki birodalom és a Harmadik Birodalom létrejötte közötti folyamatos-ság a központi eleme a következő műveknek: Hans-Ulrich Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. III: *Von der „Deutschen Doppelrevolution” bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges 1849–1914* (München, 1995) és Heinrich August Winkler: *Der lange Weg nach Westen*. I: *Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik* (München, 2000).
- 2 Friedrich Meinecke: „Bismarck und das neue Deutschland” in: Friedrich Meinecke: *Preussen und Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*. München, 1918, 510–31. Angol fordításban idézi: Edgar Feuchtwanger: *Bismarck*. London, 2002, 7.
- 3 Elizabeth Knowles (ed.): *The Oxford Dictionary of Quotations*. 5. kiadás, Oxford, 1999, 116.
- 4 Forrásmegjelölés nélkül idézi: Alan J. P. Taylor: *Bismarck: The Man and the Statesman*. London, 1955, 115.
- 5 Ezen időszak és a következő periódus történelméről remek áttekintést kínál: David Blackbourn: *The Fontana History of Germany 1780–1918: The Long Nineteenth Century*. London, 1997. Részletesebben lásd James J. Sheehan: *German History 1770–1866*. Oxford, 1989. Még részletesebben: Thomas Nipperdey: *Germany from Napoleon to Bismarck*. Princeton, 1986 [1983]. A legrészletesebben pedig: Hans-Ulrich Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. II: *Von der Reformära bis zur industriellen und politischen „Deutschen Doppelrevolution” 1815–1845/49*. München, 1987.
- 6 Taylor: *The Course*. 69.
- 7 A kérdés vitájával foglalkozó művek közül a következők ajánlhatók: Geoff Eley: *From Unification to Nazism: Reinterpreting the German Past*. London, 1986, 254–82; David Blackbourn–Geoff Eley: *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*. Oxford, 1984; Evans: *Rethinking German History*, 93–122; Richard J. Evans (ed.): *Society and Politics in Wilhelmine Germany*. London, 1978; Jürgen Kocka: „German History Before Hitler: The Debate about the German Sonderweg.” *Journal of Contemporary History*, 1988/23, 3–16; Robert G. Moeller: „The Kaiserreich Recast? Continuity and Change in Modern German Historiography.” *Journal of Social History*, 1984/17, 655–83.
- 8 Az életrajzírók szívesen foglalkoztak Bismarckkal. A két legjobb, olvasmányos munka a következő: Ernst Engelberg: *Bismarck*. 2 kötet, Berlin, 1985 és 1990; Otto Pflanze: *Bismarck*. 3 kötet, Princeton, 1990.
- 9 Heinrich August Winkler: *Der lange Weg nach Westen*. II: *Deutsche Geschichte vom „Dritten Reich” bis zur Wiedervereinigung*. München, 2000, 645–48.
- 10 Heinrich August Winkler: *The Long Shadow of the Reich: Weighing up German History*. The 2001 Annual Lecture of the German Historical Institute, London. London, 2002; Lothar Kettenacker: „Der Mythos vom Reich” in: Karl H. Bohrer (Hg.): *Mythos und Moderne*. Frankfurt am Main, 1983, 262–89.
- 11 Karl Marx: „Randglossen zum Programm der deutschen Arbeiterpartei” (Kritik des Gothaer Programms, 1875) in: Karl Marx–Friedrich Engels: *Ausgewählte Schriften*. 2 kötet, Kelet-Berlin, 1968, II., 11–28, 25.

- 12 Otto Büsch: *Militärsystem und Sozialleben im alten Preussen 1713–1807: Die Anfänge der sozialen Militarisation der preussisch-deutschen Gesellschaft*. Berlin, 1962.
- 13 Horst Kohl (Hg.): *Die politischen Reden des Fürsten Bismarck*. 14 kötet, Stuttgart, 1892–1905, II., 29–30.
- 14 Lothar Gall: *Bismarck: The White Revolutionary*. 2 kötet, London, 1986 [1980]. Ez a mű kiemelkedő elemző tanulmány Bismarckról.
- 15 A sorozás történetéről lásd Ute Frevert: *Die kasernierte Nation: Militärdienst und Zivilgesellschaft in Deutschland*. München, 2001. A német militarizmussal általánosabban foglalkozik: Volker R. Berghahn: *Militarism: The History of an International Debate 1861–1979* (Cambridge, 1984 [1981]), V. R. Berghahn (Hg.): *Militarismus* (Köln, 1975); Martin Kitchen: *A Military History of Germany from the Eighteenth Century to the Present Day* (London, 1975) és Gordon A. Craig: *The Politics of the Prussian Army 1640–1945* (New York, 1964 [1955]). A témához kapcsolódó, a megszokottól eltérő gondolatokat fogalmaz meg: Geoff Eley: „Army, State and Civil Society: Revisiting the Problem of German Militarism” in: G. Eley: *From Unification to Nazism*, 85–109.
- 16 Martin Kitchen: *The German Officer Corps 1890–1914*. Oxford, 1968; Karl Demeiter: *Das deutsche Offizierkorps in Gesellschaft und Staat 1650–1945*. Frankfurt am Main, 1962. Az állandó államcsíny-fenyegetettséggel kapcsolatban lásd Volker R. Berghahn: *Germany and the Approach of War in 1914*. London, 1973, 13–15.
- 17 Lásd Richard J. Evans: *Rethinking German History*. 248–90; Uő: *Rereading German History: From Unification to Reunification 1800–1996*. London, 1997, 65–86.
- 18 Ute Frevert: „Bourgeois Honour: Middle-class Duellists in Germany from the Late Eighteenth to the Early Twentieth Century” in: David Blackbourn–Richard J. Evans (eds.): *The German Bourgeoisie: Essays on the Social History of the German Middle Class from the Late Eighteenth to the Early Twentieth Century*. London, 1991, 255–92; U. Frevert: *Ehrenmänner: Das Duell in der bürgerlichen Gesellschaft*. München, 1991.
- 19 Eley: *From Unification to Nazism*, 85–109; Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. III., 873–85.
- 20 Michael Geyer: „Die Geschichte des deutschen Militärs von 1860–1956: Ein Bericht über die Forschungslage (1945–1975)” in: Hans-Ulrich Wehler (Hg.): *Die moderne deutsche Geschichte in der internationalen Forschung 1945–1975*. Göttingen, 1978, 256–86; Helmut Bley: *Namibia under German Rule*. Hamburg, 1996 [1968].
- 21 Gesine Krüger: *Kriegsbewältigung und Geschichtsbewusstsein: Realität, Deutung und Verarbeitung des deutschen Kolonialkrieges in Namibia 1904 bis 1907*. Göttingen, 1999; Tilman Dederich: „»A Certain Rigorous Treatment of all Parts of the Nation«: The Annihilation of the Herero in German Southwest Africa 1904” in: Mark Levene–Penny Roberts (eds.): *The Massacre in History*. New York, 1999, 205–22.
- 22 David Schoenbaum: *Zabern 1913: Consensus Politics in Imperial Germany*. London, 1982; Nicholas Stargardt: *The German Idea of Militarism 1866–1914*. Cambridge, 1994; Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. III., 1125–29.

- 23 Ulrich von Hassell: *Die Hassell-Tagebücher 1938–1944*. (Hg.: Friedrich Freiherr Hiller von Gartringen.) Berlin, 1989, 436.
- 24 Wolfgang J. Mommsen: *Das Ringen um den nationalen Staat: Die Gründung und der innere Ausbau des Deutschen Reiches unter Otto von Bismarck 1850–1890*. Berlin, 1993, 439–40; David Blackbourn: *Marpingen: Apparitions of the Virgin Mary in Bismarckian Germany*. Oxford, 1993.
- 25 Vernon Lidtke: *The Outlawed Party: Social Democracy in Germany, 1878–1890*. Princeton, 1966; Evans: *Rituals*, 351–71.
- 26 A szociáldemokraták fejlődésével foglalkozó számos mű közül említést érdemelnek a következők: Susanne Miller–Heinrich Potthoff: *A History of German Social Democracy: From 1848 to the Present*. Leamington Spa, 1986 [1983] (hasznos bevezető tanulmány a mai német szociáldemokraták szemszögéből); Detlef Lehnert: *Sozialdemokratie zwischen Protestbewegung und Regierungspartei 1848–1983*. Frankfurt am Main, 1983 (tömör összefoglaló); Stefan Berger: *Social Democracy and the Working Class in Nineteenth- and Twentieth-century Germany*. London, 2000 (viszonylag friss tanulmány).
- 27 Alex Hall: *Scandal, Sensation and Social Democracy: The SPD Press and Wilhelmine Germany 1890–1914*. Cambridge, 1977; Klaus Saul: „Der Staat und die »Mächte des Umsturzes«: Ein Beitrag zu den Methoden antisozialistischer Repression und Agitation vom Scheitern des Sozialistengesetzes bis zur Jahrhundertwende.” *Archiv für Sozialgeschichte*, 1972/12, 293–350; Alex Hall: „By Other Means: The Legal Struggle against the SPD in Wilhelmine Germany 1890–1900.” *Historical Journal*, 1974/17, 365–86.
- 28 A témáról kiváló, rövid összefoglalás található a következő műben: Gerhard A. Ritter: *Die deutschen Parteien 1830–1914: Parteien und Gesellschaft im konstitutionellen Regierungssystem*. Göttingen, 1985. Ezzel foglalkozik egy klasszikusnak számító cikk is: M. Rainer Lepsius: „Parteisystem und Sozialstruktur: Zum Problem der Demokratisierung der deutschen Gesellschaft” in: Gerhard A. Ritter (Hg.): *Die deutschen Parteien vor 1918*. Köln, 1973, 56–80.
- 29 Gerhard A. Ritter: *Wahlgeschichtliches Arbeitsbuch: Materialien zur Statistik des Kaiserreichs 1871–1918*. München, 1980, 42.
- 30 Stanley Suval: *Electoral Politics in Wilhelmine Germany*. Chapel Hill, NC, 1985; Margaret L. Anderson: *Practicing Democracy: Elections and Political Culture in Imperial Germany*. Princeton, 2000.
- 31 Kurt Koszyk: *Deutsche Presse im 19. Jahrhundert: Geschichte der deutschen Presse*. II., Berlin, 1966.
- 32 Richard J. Evans (Hg.): *Kneipengespräche im Kaiserreich: Die Stimmungsberichte der Hamburger Politischen Polizei 1892–1914*. Reinbek, 1989.
- 33 A téma rövid áttekintése: Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. III., 961–65. Részletesebben lásd William W. Hagen: *Germans, Poles, and Jews: The Nationality Conflict in the Prussian East, 1772–1914*. Chicago, 1980.
- 34 Evans (Hg.): *Kneipengespräche*, 361–83.
- 35 Volker R. Berghahn: *Der Tirpitz-Plan: Genesis und Verfall einer innenpolitischen Krisenstrategie unter Wilhelm II.* Düsseldorf, 1971.

- 36 A császár személyiségének és befolyásának friss és megfontolt elemzését lásd az alábbi műben: Christopher Clark: *Kaiser Wilhelm II.* London, 2000.
- 37 Geoffrey Hosking: *Russia: People and Empire 1552–1917.* London, 1997.
- 38 George L. Mosse: *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich.* New York, 1975.
- 39 Alan Milward–Samuel B. Saul: *The Development of the Economies of Continental Europe 1850–1914.* London, 1977, 19–20.
- 40 Általános jelleggel lásd Hubert Kiesewetter: *Industrielle Revolution in Deutschland 1815–1914.* Frankfurt am Main, 1989.
- 41 Volker Ullrich: *Die nervöse Grossmacht 1871–1918: Aufstieg und Untergang des deutschen Kaiserreichs.* Frankfurt am Main, 1997; Joachim Radkau: *Das Zeitalter der Nervosität: Deutschland zwischen Bismarck und Hitler.* München, 1998.
- 42 August Nitschke et al. (Hg.): *Jahrhundertwende: Der Aufbruch in die Moderne 1880–1930.* 2 kötet, Reinbek, 1990.
- 43 Ezen érvelés kifejtését lásd Blackbourn–Eley: *The Peculiarities.*
- 44 Peter Pulzer: *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria.* New York, 1964, 112–13; Rosemarie Leuschen-Seppel: *Sozialdemokratie und Antisemitismus im Kaiserreich: Die Auseinandersetzung der Partei mit den konservativen und völkischen Strömungen des Antisemitismus 1871–1914.* Bonn, 1978, 140–41; Richard S. Levy: *The Downfall of the Anti-Semitic Political Parties in Imperial Germany.* New Haven, 1975. Lásd még Paul W. Massing úttörő művét: *Rehearsal for Destruction.* New York, 1949.
- 45 Itt Marion Kaplan igen hasznos különbségtételét alkalmazom az asszimiláció (a kulturális identitás teljes elvesztése) és az akkulturáció (valamiféle kettős identitás kialakítása egy multikulturális közegben) között, lásd Marion A. Kaplan: „The Acculturation, Assimilation, and Integration of Jews in Imperial Germany.” *Year Book of the Leo Baeck Institute*, 1982/27, 3–35.
- 46 Till van Rahden: *Juden und andere Breslauer: Die Beziehungen zwischen Juden, Protestanten und Katholiken in einer deutschen Grossstadt von 1860 bis 1925.* Göttingen, 2000, 147–49; Peter J. G. Pulzer: *Jews and the German State: The Political History of a Minority, 1848–1933.* Oxford, 1992, 6–7; Shulamit Volkov: *Die Juden in Deutschland 1780–1918.* München, 1994; Uziel O. Schmelz: „Die demographische Entwicklung der Juden in Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis 1933.” *Bulletin des Leo Baeck Instituts*, 1989/83, 15–62, a 39–41. o.-on; Jacob Toury: *Soziale und politische Geschichte der Juden in Deutschland 1847–1871: Zwischen Revolution, Reaktion und Emanzipation.* Düsseldorf, 1977, 60; Monika Richarz: *Jüdisches Leben in Deutschland. II: Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte im Kaiserreich.* Stuttgart, 1979, 16–17; Anthony Kauders: *German Politics and the Jews: Düsseldorf and Nuremberg 1910–1933.* Oxford, 1996, 26; Kerstin Meiring: *Die christlich-jüdische Mischehe in Deutschland, 1840–1933.* Hamburg, 1998.
- 47 Pulzer: *Jews*, 106–20.
- 48 Dietz Bering: *The Stigma of Names: Antisemitism in German Daily Life, 1812–1933.* Cambridge, 1992 [1987].

- 49 Pulzer: *Jews*, 5 és 11.
- 50 Niall Ferguson: *The World's Banker: The History of the House of Rothschild.* London, 1998; Fritz Stern: *Gold and Iron: Bismarck, Bleichroder and the Building of the German Empire.* New York, 1977.
- 51 Robert Gellately: *The Politics of Economic Despair: Shopkeepers and German Politics, 1890–1914.* London, 1974, 42–43; Richarz: *Jüdisches Leben. II.*, 17 és 23–35.
- 52 I. m., 31–34.
- 53 Peter Pulzer: „Jews and Nation-Building in Germany 1815–1918.” *Year Book of the Leo Baeck Institute*, 1996/41, 199–214.
- 54 Lásd főként a következő művekben: Werner E. Mosse: *Jews in the German Economy: The German–Jewish Economic Élite 1820–1935* (Oxford, 1987) és uő: *The German–Jewish Economic Élite 1820–1935: A Socio-Cultural Profile* (Oxford, 1989). E művek amellett, hogy kiváló tudományos munkák, egyben nosztalgikus dicsőítései is azon társadalmi csoportnak, amelybe a szerzőjük született.
- 55 Pulzer: *The Rise*, 94–101, 113; Shulamit Volkov: *Jüdisches Leben und Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert.* München, 1990.
- 56 Böckelről és az antiszemita mozgalomról általánosabban lásd David Peal: „Anti-Semitism by Other Means? The Rural Cooperative Movement in Late 19th Century Germany” in: Herbert A. Strauss (ed.): *Hostages of Modernization: Studies on Modern Antisemitism 1870–1933/39: Germany–Great Britain–France.* Berlin, 1993, 128–49; James N. Retallack: *Notables of the Right: The Conservative Party and Political Mobilization in Germany, 1876–1918* (London, 1988), különösen 91–99; Hans-Jürgen Puhle: *Agrarische Interessenpolitik und preussischer Konservatismus im wilhelminischen Reich 1893–1914: Ein Beitrag zur Analyse des Nationalismus in Deutschland am Beispiel des Bundes der Landwirte mit der Deutsch-Konservativen Partei* (Hannover, 1967), különösen 111–40.
- 57 Pulzer: *The Rise*, 53–55, 116; Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. III.*, 924–34; Thomas Nipperdey: *Deutsche Geschichte 1866–1918. II: Machtstaat vor der Demokratie.* München, 1992, 289–311.
- 58 Jacob Katz: *From Prejudice to Destruction: Anti-Semitism, 1700–1933.* Cambridge, Mass., 1980 (a téma klasszikus áttekintése). A németországi katolikus antiszemitizmussal kapcsolatban lásd Olaf Blaschke: *Katholizismus und Antisemitismus im Deutschen Kaiserreich.* Göttingen, 1997; Helmut Walser Smith: „The Learned and the Popular Discourse of Anti-Semitism in the Catholic Milieu in the Kaiserreich.” *Central European History*, 2.7. 1994, 315–28; Werner Jochmann: *Gesellschaftskrise und Judenfeindschaft in Deutschland 1870–1945.* Hamburg, 1988 (e műnek kiváló a bevezető fejezete, 30–98); James F. Harris: *The People Speak! Anti-Semitism and Emancipation in Nineteenth-Century Bavaria.* Ann Arbor, 1994 (túl könnyen utasítja el a szociális és gazdasági tényezőket, az antiszemitizmus története nem egyszerűsíthető le egy független diskurzus egyébként meg sem magyarázott befolyására).
- 59 Wilhelm Marr: *Vom jüdischen Kriegsschauplatz: Eine Streitschrift.* Bern, 1879, 19. Idézi Pulzer: *The Rise*, 50. Lásd még Marr pamfletjét: W. Marr: *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum vom nicht konfessionellen Standpunkt aus betrachtet.* Berlin, 1873.

- 60 Moshe Zimmermann: *Wilhelm Marr: The Patriarch of Anti-Semitism*. New York, 1986, 89, 150–51, 154; Daniela Kasischke-Wurm: *Antisemitismus im Spiegel der Hamburger Presse während des Kaiserreichs (1884–1914)*. Hamburg, 1997, 240–46.
- 61 I. m., 77.
- 62 Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. III., 925–29.
- 63 Evans (Hg.): *Kneipengespräche*, 317.
- 64 I. m., 313–21.
- 65 Leuschen–Seppel: *Sozialdemokratie*, 36, 96, 100, 153, 171; Evans (Hg.): *Kneipengespräche*, 302–306, 318–19. Ezek az érvek, amelyeket Daniel J. Goldhagen: *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (New York, 1996) c. művének nagyszabású állításaira válaszul hoztak fel, bővebben is megismerhetők az alábbi műben: Evans: *Rereading*, 119–44.
- 66 Stefan Scheil: *Die Entwicklung des politischen Antisemitismus in Deutschland zwischen 1881 und 1912: Eine wahlgeschichtliche Untersuchung*. Berlin, 1999.
- 67 Lásd különösen: Harris: *The People Speak!* és Helmut Walser Smith: *The Butcher's Tale: Murder and Anti-Semitism in a German Town* (New York, 2002). (Ez utóbbi mű kitűnően ismerteti meg a részletekkel, de eltúlozza az isten háta mögötti, kelet-porosországi kisvárosban felröppent „rituális gyilkossági vád” jelentőségét.) Lásd még Christoph Nonn: *Eine Stadt sucht einen Mörder: Gerücht, Gewalt und Antisemitismus im Kaiserreich*. Göttingen, 2002. Az egy korábbi rituális gyilkossági váddal összefüggő ellenséges sajtóreakciókról lásd Kasischke-Wurm: *Antisemitismus*, 175–82.
- 68 Erre vonatkozó bizonyítékokért lásd David Kertzer: *Unholy War: The Vatican's Role in the Rise of Modern Anti-Semitism* (London, 2001), bár a szerző túlságosan messzeemenő következtetéseket von le az anyag jelentőségére vonatkozóan. A németországi – kétségkívül igen elterjedt – katolikus antiszemitizmussal kapcsolatos szociális és kulturális tanulmányokért lásd a következőket: Blaschke: *Katholizismus und Antisemitismus*; Michael Langer: *Zwischen Vorurteil und Aggression: Zum Judenbild in der deutschsprachigen katholischen Volksbildung des 19. Jahrhunderts*. Freiburg, 1994; Walter Zwi Bacharach: *Anti-Jewish Prejudices in German–Catholic Sermons*. Lewiston, Pa., 1993; David Blackbourn: „Roman Catholics, the Centre Party and Anti-Semitism in Imperial Germany” in: Paul Kennedy–Anthony Nicholls (eds.): *Nationalist and Racialist Movements in Britain and Germany before 1914*. London, 1981, 106–29. A kérdést nemzetközi összehasonlításban vizsgálja: Olaf Blaschke–Aram Mattioli (Hg.): *Katholischer Antisemitismus im 19. Jahrhundert: Ursachen und Traditionen im internationalen Vergleich*. Zürich, 2000. A katolikus parasztság antiszemitizmusáról lásd Ian Farr: „Populism in the Countryside: The Peasant Leagues in Bavaria in the 1890's” in: Evans (ed.): *Society and Politics*, 136–59.
- 69 Lásd például Norbert Kampe: *Studenten und „Judenfrage” im deutschen Kaiserreich: Die Entstehung einer akademischen Trägerschicht des Antisemitismus*. Göttingen, 1988.
- 70 Stephen Wilson: *Ideology and Experience: Antisemitism in France at the Time of the Dreyfus Affair*. New York, 1982 [1980]; John D. Klier–Shlomo Lambroza (eds.): *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*. Cambridge, 1992.

- 71 David Blackbourn: *Populists and Patricians: Essays in Modern German History*. London, 1987, 217–45 („The Politics of Demagoguery in Imperial Germany”).
- 72 Julius Langbehn: *Rembrandt als Erzieher*. 38. kiadás, Lipcse, 1891 [1890], 292; uő: *Der Rembrandtdeutsche: Von einem Wahrheitsfreund*. Drezda, 1892, 184; mindkettőt idézi: Pulzer: *The Rise*, 242. Lásd még Fritz Stern: *The Politics of Cultural Despair: A Study in the Rise of the German Ideology*. New York, 1961.
- 73 Lessing először 1779-ben kiadott darabja valójában a vallási türelem – különösen a zsidókkal szembeni vallási türelem – védőbeszéde volt. Az idézetet lásd Cosima Wagner: *Napló, 1869–1883*. Budapest, 1983, 343 (1881. dec. 18.), valamint *Die Tagebücher* (Hg.: Martin Gregor-Dellin–Dietrich Mack). München, 1977, II., 159 és 309. A vitatott témát józan hangvételben dolgozza fel Jacob Katz: *The Darker Side of Genius: Richard Wagner's Anti-Semitism*. Hannover, 1986.
- 74 George L. Mosse: *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*. London, 1964, 88–107; Annette Hein: „Es ist viel »Hitler« in Wagner”: *Rassismus und antisemitische Deutschtumsideologie in den „Bayreuther Blättern” (1878–1938)*. Tübingen, 1996.
- 75 Winfried Schüler: *Der Bayreuther Kreis von seiner Entstehung bis zum Ausgang der wilhelminischen Ära*. Münster, 1971; Andrea Mork: *Richard Wagner als politischer Schriftsteller: Weltanschauung und Wirkungsgeschichte*. Frankfurt am Main, 1990; Houston Stewart Chamberlain: *Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts*. 2 kötet, München, 1899; Geoffrey G. Field: *Evangelist of Race: The Germanic Vision of Houston Stewart Chamberlain*. New York, 1981.
- 76 Ludwig Woltmann: *Politische Anthropologie* (Hg.: Otto Reche). Lipcse, 1936 [1900], 16–17, 267, idézi: Mosse: *The Crisis*, 100–102.
- 77 Woodruff D. Smith: *The Ideological Origins of Nazi Imperialism*. New York, 1986, 83–111. Lásd még Karl Lange: „Der Terminus »Lebensraum« in Hitlers *Mein Kampf*.” *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (a továbbiakban: VfZ), 1965/13, 426–37.
- 78 Paul Crook: *Darwinism, War and History: The Debate Over the Biology of War from the „Origin of Species” to the First World War* (Cambridge, 1994), különösen 30 és 83; Imanuel Geiss (ed.): *July 1914: The Outbreak of the First World War. Selected Documents*. London, 1967, 22; Holger Afflerbach: *Falkenhayn: Politisches Denken und Handeln im Kaiserreich*. München, 1994. A német szociáldarwinizmus általános ismertetését lásd Evans: *Rereading*, 119–44.
- 79 Általánosan lásd Paul Weindling: *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism 1870–1945* (Cambridge, 1989) és Peter Weingart et al.: *Rasse, Blut und Gene: Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland* (Frankfurt am Main, 1992 [1988]).
- 80 Sheila F. Weiss: *Race Hygiene and National Efficiency: The Eugenics of Wilhelm Schallmayer*. Berkeley, 1987; Evans: *Rituals*, 438; Roger Chickering: *Imperial Germany and a World Without War: The Peace Movement and German Society, 1892–1914*. Princeton, 1975, 125–29.
- 81 Jeremy Noakes úttörő cikke – „Nazism and Eugenics: The Background to the Nazi Sterilization Law of 14 July 1933” in: Roger Bullen et al. (eds.): *Ideas into*

- Politics: Aspects of European History 1880–1950*. London, 1984, 75–94 – még ma is nélkülözhetetlen útmutató e gondolkodók munkásságával kapcsolatban.
- 82 Karl Heinz Roth: „Schein-Alternativen im Gesundheitswesen: Alfred Grotjahn (1869–1931) – Integrationsfigur etablierter Sozialmedizin und nationalsozialistischer »Rassenhygiene«” in: Karl Heinz Roth (Hg.): *Erfassung zur Vernichtung: Von der Sozialhygiene zum „Gesetz über Sterbehilfe“*. Berlin, 1984, 31–56. Általánosabban lásd Sheila Weiss: „The Race Hygiene Movement in Germany” in: Mark B. Adams (ed.): *The Wellborn Science: Eugenics in Germany, France, Brazil, and Russia*. New York, 1990, 8–68.
- 83 A neve valójában Adolf Lanz volt, de ő inkább a jóval hatásosabb Jörg Lanz von Liebenfels használta. Hans-Walter Schmuhl: *Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie: Von der Verhütung zur Vernichtung „lebensunwerten Lebens“, 1890–1945*. Göttingen, 1987; Wilfried Daim: *Der Mann, der Hitler die Ideen gab: Die sektierischen Grundlagen des Nationalsozialismus*. Bécs, 1985 [1958].
- 84 Weiss: „The Race Hygiene Movement”, 9–11.
- 85 Max Weber: „Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik” in: Max Weber: *Gesammelte politische Schriften* (Hg.: J. Winckelmann). 3. kiadás, Tübingen, 1971, 23.
- 86 Richard Hinton Thomas: *Nietzsche in German Politics and Society 1890–1918* (Manchester, 1983), különösen 80–95. Nietzsche munkásságát ezen általános kontextusban kísérli meg elemezni a nemrég megjelent mű: Bernhard H. F. Taureck: *Nietzsche und der Faschismus: Ein Politikum*. Lipcse, 2000.
- 87 Steven E. Aschheim: *The Nietzsche Legacy in Germany 1890–1990*. Berkeley, 1992.
- 88 Mosse: *The Crisis*, 204–207; Walter Laqueur: *Young Germany: A History of the German Youth Movement*. London, 1961; Jürgen Reulecke: „Ich möchte einer werden so wie die...” *Männerbünde im 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, 2001; Daim: *Der Mann*, 71–72.
- 89 Alastair Thompson: *Left Liberals, the State, and Popular Politics in Wilhelmine Germany*. Oxford, 2000.
- 90 Stefan Breuer: *Ordnungen der Ungleichheit – die deutsche Rechte im Widerstreit ihrer Ideen 1871–1945*. Darmstadt, 2001 (a mű tematikus áttekintést kínál, hangsúlyozva [370–76], hogy a náciizmus színre lépése előtt egyetlen hatékony szintézis sem született).
- 91 Andrew G. Whiteside: *The Socialism of fools: Georg von Schönerer and Austrian Pan-Germanism* (Berkeley, 1975), különösen 73.
- 92 John W. Boyer: *Political Radicalism in Late Imperial Vienna: Origins of the Christian Social Movement, 1848–1897*. Chicago, 1981.
- 93 Pulzer: *The Rise*, 207.
- 94 Brigitte Hamann: *Hitler's Vienna: A Dictator's Apprenticeship* (Oxford, 2000, 236–53) átfogó ismertetést ad Schönererről és a korszak más bécsi ideológusairól.
- 95 Carlile A. Macartney: *The Habsburg Empire 1790–1918*. London, 1968, 632–35, 653–57, 666, 680, 799; Pulzer: *The Rise*, 149–60, 170–74, 206–209; Carl E. Schorske: *Fin-de-Siecle Vienna: Politics and Culture*. New York, 1980, 116–80;

- Massing: *Rehearsal*, 241; Helmuth von Gerlach: *Von rechts nach links*. Hildesheim, 1978 [1937]), 112–14; Andrew G. Whiteside: *Austrian National Socialism before 1918*. Hága, 1962.
- 96 Woodruff D. Smith: *The German Colonial Empire*. Chapel Hill, NC, 1978; Fritz Ferdinand Müller: *Deutschland-Zanzibar-Ostafrika: Geschichte einer deutschen Kolonialeroberung 1884–1890*. Berlin, 1990 [1959].
- 97 Gerhard Weidenfeller: *VDA: Verein für das Deutschtum im Ausland: Allgemeiner Deutscher Schulverein (1881–1918). Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Nationalismus und Imperialismus im Kaiserreich*. Bern, 1976.
- 98 Geoff Eley: *Reshaping the German Right: Radical Nationalism and Political Change after Bismarck*. London, 1980, 366; Roger Chickering: *We Men Who Feel Most German: A Cultural Study of the Pan-German League 1886–1914*. London, 1984, 24–73; Wilhelm Deist: *Flottenpolitik und Flottenpropaganda: Das Nachrichtenbüro des Reichsmarineamts 1897–1914*. Stuttgart, 1976; Richard Owen: „Military-Industrial Relations: Krupp and the Imperial Navy Office” in: Evans (ed.): *Society and Politics*, 71–89; Marilyn Shevin Coetzee: *The German Army League: Popular Nationalism in Wilhelmine Germany*. New York, 1990; Richard W. Tims: *Germanizing Prussian Poland: The H-K-T Society and the Struggle for the Eastern Marches in the German Empire 1894–1919*. New York, 1941; Adam Galos et al.: *Die Hakatisten: Der Deutsche Ostmarkenverein 1894–1934*. Berlin, 1966.
- 99 Chickering: *We Men*, 128, 268–71; Coetzee: *The German Army League*, 19–23; Ute Planert: *Antifeminismus im Kaiserreich: Diskurs, soziale Formation und politische Mentalität*. Göttingen, 1998, 118–76.
- 100 Chickering: *We Men*, 102–21.
- 101 I. m., 284–86; Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, III., 1071–81. Kivonatos angol fordítása in: Roderick Stackelberg–Sally A. Winkle (eds.): *The Nazi Germany Sourcebook: An Anthology of Texts*. London, 2002, 20–26.
- 102 Chickering: *We Men*, 74–97, 284–86.
- 103 I. m., 122–32. Lásd még Klaus Bergmann: *Agrarromantik und Grossstadtfeindschaft*. Meisenheim, 1970.
- 104 Chickering: *We Men*, 253–91; Eley: *Reshaping*, 316–34; Dirk Stegmann: *Die Erben Bismarcks: Parteien und Verbände in der Spätphase des Wilhelminischen Deutschlands: Sammlungspolitik 1897–1914*. Köln, 1970, 352–48; Fritz Fischer: *War of Illusions: German Politics from 1911 to 1914*. London, 1975 [1969].
- 105 Iris Hamel: *Völkischer Verband und nationale Gewerkschaft: Der Deutsch-nationale Handlungsgehilfenverband, 1893–1933*. Frankfurt am Main, 1967; Planert: *Antifeminismus*, 71–79.
- 106 A feljegyzésből és a császár válaszából származó kivonatok forrásai: Röhl: *From Bismarck to Hitler*, 49–52 és Stackelberg–Winkle (eds.): *The Nazi Germany Sourcebook*, 29–30.
- 107 Hartmut Pogge-von Strandmann: „Staatsstreichplane, Alldeutsche und Bethmann Hollweg” in: Hartmut Pogge-von Strandmann–Immanuel Geiss: *Die Erforderlichkeit des Unmöglichen: Deutschland am Vorabend des ersten Weltkrieges*. Frankfurt am Main, 1965, 7–45. Bethmann és a császár válaszai a 32–39. o.-on

- találhatók. A császár Chamberlainhez való viszonyáról lásd Rohl: *From Bismarck to Hitler*, 41–48.
- 108 A háború várható időtartamára vonatkozó korabeli elképzelésekről lásd Hew Strachan: *The First World War. I: To Arms*. Oxford, 2001, 1005–14.
- 109 Martin Kitchen: *The Silent Dictatorship: The Politics of the German High Command under Hindenburg and Ludendorff, 1916–1918*. London, 1976. Az utóbbi idők legjobb általános áttekintését lásd Roger Chickering: *Imperial Germany and the Great War, 1914–1918*. Cambridge, 1998.
- 110 Az igen bőséges szakirodalomból kiemelkedik Figes: *A People's Tragedy* című, nemrég megjelent műve.
- 111 Az alapműnek számító életrajz: Robert Service: *Lenin: A Political Life*. 3 kötet, London, 1985–95. Leninnek a német forradalom elősegítésére irányuló erőfeszítéseit Karl Radek szovjet küldött ténykedésén keresztül lehet a legjobban megismerni, lásd Marie-Luise Goldbach: *Karl Radek und die deutsch-sowjetischen Beziehungen 1918–1923* (Bonn, 1973) és Warren Lerner: *Karl Radek: The Last Internationalist* (Stanford, Kalifornia, 1970).
- 112 Heinrich August Winkler: *Von der Revolution zur Stabilisierung: Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1918 bis 1924* (Bonn, 1984), különösen 114–34 és 468–552.
- 113 Az általános kontextus ismertetését lásd Arno J. Mayer: *Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles 1918–1919*. 2. kiadás, New York, 1969 [1967]; Oscar Jászi [Jászi Oszkár]: *Revolution and Counter-Revolution in Hungary* (London, 1924) pedig egy kortárs szemszögből ismerteti az eseményeket.
- 114 *Berliner Tageblatt*, 1918. augusztus 1., idézi: David Welch: *Germany, Propaganda and Total War, 1914–1918: The Sins of Omission*. London, 2000, 241. Lásd még Aribert Reimann: *Der grosse Krieg der Sprachen: Untersuchungen zur historischen Semantik in Deutschland und England zur Zeit des Ersten Weltkriegs*. Essen, 2000.
- 115 A legjobb rövid és friss ismertetést lásd Chickering: *Imperial Germany*, 178–91.
- 116 Welch: *Germany*, 241–42; Wilhelm Deist: „Censorship and Propaganda in Germany during the First World War” in: Jean-Jacques Becker–Stephane Audoin-Rouzeau (dir.): *Les Societes europeennes et la guerre de 1914–1918*. Párizs, 1990, 199–210; Alice Goldfarb Marquis: „Words as Weapons: Propaganda in Britain and Germany during the First World War.” *Journal of Contemporary History*, 1978/13, 467–98.
- 117 Fritz Fischer: *Germany's Aims in the First World War* (London, 1967 [1961]), többször is.
- 118 Bullitt Lowry: *Armistice 1918*. Kent, Ohio, 1996; Hugh Cecil–Peter Liddle (eds.): *At the Eleventh Hour: Reflections, Hopes and Anxieties at the Closing of the Great War, 1918*. Barnsley, 1998.
- 119 *Stenographischer Bericht über die öffentlichen Verhandlungen des 15. Untersuchungsausschusses der verfassungsgebenden Nationalversammlung*. II., Berlin, 1920, 701 (1919. november 18.). Lásd még Erich Ludendorff: *Kriegführung und Politik* (Berlin, 1922) és Paul von Hindenburg: *Aus meinem Leben* (Lipce, 1920), 403.
- Általánosabban lásd Friedrich Freiherr Hiller von Gaertringen: „»Dolchstoß-Diskussion« und »Dolchstoßlegende« im Wandel von vier Jahrzehnten” in: Waldemar Besson–Friedrich Freiherr Hiller von Gaertringen (Hg.): *Geschichts- und Gegenwartsbewusstsein*. Göttingen, 1963, 122–60. Lásd továbbá: Jeffrey Verhey: *The Spirit of 1914: Militarism, Myth and Mobilization in Germany* (Cambridge, 2000, 219–23) és Chickering: *Imperial Germany*, 189–91.
- 120 William II: *My Memoirs 1878–1918*. London, 1922, 282–83. Általánosabban lásd Wilhelm Deist: „The Military Collapse of the German Empire: The Reality Behind the Stab-in-the-Back Myth.” *War in History*, 1996/3, 186–207.
- 121 Friedrich Ebert: *Schriften, Aufzeichnungen, Reden*. 2 kötet, Drezda, 1936, II., 127. Ebert a vereséget az „ellenség ember- és anyagförlényének” tulajdonította (127).
- 122 Gerhard A. Ritter–Susanne Miller (Hg.): *Die deutsche Revolution 1918–1919 – Dokumente*. Frankfurt am Main, 1968 (kitűnő dokumentumválogatás); Francis L. Carsten: *Revolution in Central Europe 1918–1919*. London, 1972 (olvasmánysabb formában ismerteti az eseményeket).
- 123 A bőséges szakirodalomból lásd Harold Temperley (ed.): *A History of the Peace Conference of Paris*. 6 kötet, London, 1920–24; Manfred F. Boemeke et al. (eds.): *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years*. Washington, D. C., 1998 (a háború végének nyolcvanadik évfordulója alkalmából kiadott tudományos cikkgyűjtemény).
- 124 Mayer: *Politics and Diplomacy*.
- 125 Arthur S. Link (ed.): *The Papers of Woodrow Wilson*. 69 kötet, Princeton, 1984, XL., 534–39. Általánosabban lásd Lloyd E. Ambrosius: *Wilsonian Statecraft: Theory and Practice of Liberal Internationalism during World War I*. Wilmington, Del., 1991; Thomas J. Knock: *To End All Wars: Woodrow Wilson and the Quest for a New World Order*. New York, 1992; Arthur Walworth: *Wilson and his Peacemakers: American Diplomacy at the Paris Peace Conference, 1919*. New York, 1986.
- 126 Winkler: *Von der Revolution*, 94–95; Carsten: *Revolution*, 271–98.
- 127 John Home–Alan Kramer: *German Atrocities 1914: A History of Denial*. London, 2001, 345–55, 446–50; Gerd Hankel: *Die Leipziger Prozesse: Deutsche Kriegsverbrechen und ihre strafrechtliche Verfolgung nach dem Ersten Weltkrieg*. Hamburg, 2003.
- 128 Bruce Kent: *The Spoils of War: The Politics, Economics and Diplomacy of Reparations 1918–1932*. Oxford, 1989.
- 129 Alan Sharp: *The Versailles Settlement: Peacekeeping in Paris, 1919*. London, 1991.
- 130 Fischer: *Germany's Aims*, többször is.
- 131 A szerződések mellett érvel: Macmillan: *Peacemakers*.
- 132 Abel Testimony (a továbbiakban: AT) 114 in: Peter H. Merkl: *Political Violence under the Swastika: 581 Early Nazis*. Princeton, 1975, 191.
- 133 AT 334, i. m., 192–93.
- 134 AT 248, i. m., 194–95.
- 135 Lásd a klasszikus, de ma is alapműnek számító tanulmányt: Fischer: *Germany's Aims*.
- 136 Eley: *Reshaping*, 333, 339–42; Dirk Stegmann: „Zwischen Repression und Manipulation: Konservative Machteliten und Arbeiter- und Angestelltenbewegung 1910–1918: Ein Beitrag zur Vorgeschichte der DAP/NSDAP.” *Archiv für Sozialgeschichte*, 1972/12, 351–432.

- 137 Heinz Hagenlücke: *Die deutsche Vaterlandspartei: Die nationale Rechte am Ende des Kaiserreiches*. Düsseldorf, 1997; Verhey: *The Spirit of 1914*, 178–85; Mosse: *The Crisis*, 218–26.
- 138 Ernst Jünger: *In Stahlgewittern: Aus dem Tagebuch eines Stosstruppführers*. Hannover, 1920. Az új angol kiadást lásd E. Jünger: *Storm of Steel*. London, 2003.
- 139 Richard Bessel: *Germany after the First World War*. Oxford, 1993, 256–61.
- 140 Theodore Abel: *Why Hitler Came to Power*. Cambridge, Mass., 1986 [1938], 21, idézi a *Frankfurter Zeitung* 1918. november 27-i számát.
- 141 Idézi: Abel: *Why Hitler*, 24, 4.3.4. sz. vallomás, továbbá 2.3.2. sz. vallomás.
- 142 I. m., 26, 4.1.2. sz. vallomás.
- 143 AT 199 in: Merkl: *Political Violence*, 167.
- 144 2.8.5. sz. vallomás in: Abel, *Why Hitler*, 27–8.
- 145 Christoph Jahr: *Gewöhnliche Soldaten: Desertion and Deserteure im deutschen and britischen Heer 1914–1918*. Göttingen, 1998; Benjamin Ziemann: „Fahnenflucht im deutschen Heer 1914–1918.” *Militär-geschichtliche Mitteilungen*, 1996/55, 93–130.
- 146 Wolfgang Kruse: „Krieg und Klassenheer: Zur Revolutionierung der deutschen Armee im Ersten Weltkrieg.” *Geschichte und Gesellschaft*, 1996/22, 530–61.
- 147 Merkl: *Political Violence*, 152–72.
- 148 Robert W. Whalen: *Bitter Wounds: German Victims of the Great War, 1914–1939*. Ithaca, NY, 1984; Deborah Cohen: *The War Come Home: Disabled Veterans in Britain and Germany, 1914–1918*. Berkeley, 2001; Bessel: *Germany*, 274–79.
- 149 Volker R. Berghahn: *Der Stahlhelm: Bund der Frontsoldaten 1918–1935*. Düsseldorf, 1966, 13–26, 105–106, 286; *Stahlhelm und Staat* (1927. május 8.), kivonatos fordításban: Anton Kaes et al. (eds.): *The Weimar Republic Sourcebook*. Berkeley, 1994, 339–40.
- 150 Bessel: *Germany*, 283–84. Lásd még Ulrich Heinemann: *Die verdrängte Niederlage: Politische Öffentlichkeit und Kriegsschuldfrage in der Weimarer Republik*. Göttingen, 1983.
- 151 Frevert: *Die kasernierte Nation*; Geoff Eley: „Army, State and Civil Society” in: G. Eley: *From Unification to Nazism*, 85–109. Általánosabban lásd Berghahn (Hg.): *Militarismus*.
- 152 Evans: *Kneipengespräche*, 31–32, 339.
- 153 Bessel: *Germany*, 256–70.
- 154 Sebastian Haffner: *Defying Hitler: A Memoir*. London, 2002, 10–15.
- 155 Michael Wildt: *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*. Hamburg, 2002, 41–52.
- 156 Berghahn: *Der Stahlhelm*, különösen 65–66; Karl Rohe: *Das Reichsbanner Schwarz Rot Gold: Ein Beitrag zur Geschichte und Struktur der politischen Kampfverbände zur Zeit der Weimarer Republik*. Düsseldorf, 1966; Kurt G. P. Schuster: *Der Rote Frontkämpferbund 1924–1929: Beiträge zur Geschichte und Organisationsstruktur eines politischen Kampfbundes*. Düsseldorf, 1975.
- 157 James M. Diehl: *Paramilitary Politics in Weimar Germany*. Bloomington, Ind., 1977 (világos módon segít eligazodni a félkatonai szervezetek dzsungelében).

- Lásd még Martin Sabrow: *Der Rathenau-Mord: Rekonstruktion einer Verschwörung gegen die Republik von Weimar*. München, 1994 (kiváló nyomozás a fegyveres összeesküvők világában).
- 158 Erhard Lucas: *Märzrevolution im Ruhrgebiet*. 3 kötet, Frankfurt am Main, 1970–78 (a politikailag elkötelezett történetírás klasszikus példája); George Eliasberg: *Der Ruhrkrieg von 1920*. Bonn, 1974 (elfogulatlanabb, de kevésbé részletes, a mérsékelt szociáldemokratákkal szimpatizáló beszámoló).
- 159 Ezen szakirodalom klasszikus tanulmányát lásd Klaus Theweleit: *Male Fantasies*. 2 kötet, Cambridge, 1987 és 1989 [1978]; Evans: *Rereading*, 115–18 fenntartásokat fogalmaz meg.
- 160 A különítményesekről a legjobb angol nyelvű munka még mindig Robert G. L. Waite: *Vanguard of Nazism. The Free Corps Movement in Postwar Germany 1918–1923* (Harvard, 1952) című könyve. Lásd még Hagen Schulze: *Freikorps und Republik 1918–1920* (Boppard, 1969) és Emil J. Gumbel: *Verschwörer: Zur Geschichte und Soziologie der deutschen nationalistischen Geheimbünde 1918–1924* (Heidelberg, 1979 [1924]).
- 161 Volker Ullrich: *Der ruhelose Rebell: Karl Plättner 1893–1945. Eine Biographie*. München, 2000; Manfred Gebhardt: *Max Hoelz: Wege und Irrwege eines Revolutionärs*. Berlin, 1983.

MÁSODIK FEJEZET • A DEMOKRÁCIA KUDARCA

- 1 Idézi Winkler: *Von der Revolution*, 39; lásd még Dieter Dowe-Peter-Christian Witt: *Friedrich Ebert 1871–1925: Vom Arbeiterführer zum Reichspräsidenten* (Bonn, 1987) című hasznos tanulmányát és Walter Mühlhausen: *Friedrich Ebert: Sein Leben, sein Werk, seine Zeit* (Heidelberg, 1999) kiállítási katalógusát. Georg Kotowski: *Friedrich Ebert: Eine politische Biographie. I: Der Aufstieg eines deutschen Arbeiterführers 1871 bis 1917* (Wiesbaden, 1963) című, igen sok információt tartalmazó életrajza befejezetlen maradt.
- 2 Anthony J. Nicholls: *Weimar and the Rise of Hitler* (4. kiadás, London, 2000 [1968]) című munkája megbízható, rövid összefoglalója ezeknek az eseményeknek. Az újabb, általános politikatörténeti művek közül kiemelkedik Hans Mommsen: *The Rise and Fall of Weimar Democracy* (Chapel Hill, NC, 1996 [1989]), illetve Heinrich August Winkler: *Weimar 1918–1933: Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie* (München, 1993).
- 3 Lásd Theodor Eschenburg: *Die improvisierte Demokratie*. München, 1963. Klasszikus, de ma is elolvasásra érdemes tanulmány Erich Eyck: *A History of the Weimar Republic* (2 kötet, Cambridge, 1962–64 [1953–56]) című, liberális nézőpontú műve, valamint a szocialista Arthur Rosenberg két kötete: *The Birth of the German Republic* (Oxford, 1931 [1930]) és *A History of the German Republic* (London, 1936 [1935]), amelyek tele vannak roppant érdekes és vitatott tételekkel, különösen a császári korszakkal való kontinuitás kérdésében.

- 4 Heinrich Hannover-Elisabeth Hannover-Drück: *Politische Justiz 1918–1933*. Frankfurt am Main, 1966, 76–77, 89.
- 5 A 48. cikkelyre vonatkozó eltérő nézeteket lásd Nicholls: *Weimar*, 36–37; Detlev J. K. Peukert: *The Weimar Republic: The Crisis of Classical Modernity*. London, 1991 [1987], 37–40; Harald Boldt: „Der Artikel 48 der Weimarer Reichsverfassung: Sein historischer Hintergrund und seine politische Funktion” in: Michael Stürmer (Hg.): *Die Weimarer Republik: Belagerte Civitas*. Königstein im Taunus, 1980, 288–309. A weimari alkotmányról a legtöbbször hivatkozott általános mű Ernst Rudolf Huber: *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789*. V–VII., Stuttgart, 1978–84; lásd még Reinhard Rürup: „Entstehung und Grundlagen der Weimarer Verfassung” in: Eberhard Kolb (Hg.): *Vom Kaiserreich zur Weimarer Republik*. Köln, 1972, 218–43. A 48. cikkely Ebert általi kihasználását már a kortársai is bíralták; lásd Gerhard Schulz: „Artikel 48 in politisch-historischer Sicht” in: Ernst Fraenkel (Hg.): *Der Staatsnotstand*. Berlin, 1965, 39–71; Ludwig Richter: „Das präsidentiale Not-verordnungsrecht in den ersten Jahren der Weimarer Republik: Friedrich Ebert und die Anwendung des Artikels 48 der Weimarer Reichsverfassung” in: Eberhard Kolb (Hg.): *Friedrich Ebert als Reichspräsident: Amtsführung und Amtsverständnis*. München, 1997, 207–58 védelmébe veszi Ebertet.
- 6 Dowe-Witt: *Friedrich Ebert*, 155–57.
- 7 Werner Birkenfeld: „Der Rufmord am Reichspräsidenten: Zu Grenzformen des politischen Kampfes gegen die frühe Weimarer Republik 1919–1925.” *Archiv für Sozialgeschichte*, 1965/15, 453–500.
- 8 Heinrich August Winkler: *Der Schein der Normalität: Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1924 bis 1930*. Bonn, 1985, 231–34.
- 9 Victor Klemperer: *Leben sammeln, nichtfragen wozu und warum*. II: *Tagebücher 1925–1932*. Berlin, 1996, 56 (1925. május 14.).
- 10 John W. Wheeler-Bennett: *Hindenburg: The Wooden Titan*. London, 1936, 250–51. Wheeler-Bennett figyelemre méltóan éleslátó és tájékozott portréja a Hindenburg kíséretének tagjaival és számos korabeli vezető német politikussal folytatott hosszú beszélgetéseken alapul, a szerző ugyanis mint egy észak-németországi mentelep felső osztálybeli angol vezetője jó kapcsolatot ápol e személyekkel. Lásd még Walter Hubatsch: *Hindenburg und der Staat: Aus den Papieren des Generalfeldmarschalls und Reichspräsidenten von 1878 bis 1934*. Göttingen, 1966.
- 11 Andreas Dorpalen: *Hindenburg and the Weimar Republic* (Princeton, 1964) szerint Hindenburg nem volt politikusként, és csak a személye körül kialakult mítosz tudta nagyrészt akarata ellenére bevonni a politikai életbe.
- 12 Nicholls: *Weimar*, 39–40; Jürgen Falter: *Hitlers Wähler*. München, 1991, 130–35.
- 13 Klasszikus cikknek számít Gerhard A. Ritter: „Kontinuität und Umformung des deutschen Parteiensystems 1918–1920” in: Eberhard Kolb (Hg.): *Vom Kaiserreich zur Weimarer Republik*. Köln, 1972, 218–43.
- 14 Vernon L. Lidtke: *The Alternative Culture: Socialist Labor in Imperial Germany*. New York, 1985.
- 15 Horstwalter Heitzer: *Der Volksverein für das katholische Deutschland im Kaiserreich 1890–1918*. Mainz, 1979; Gotthard Klein: *Der Volksverein für das katholische Deutschland 1890–1933: Geschichte, Bedeutung, Untergang*. Paderborn, 1996; Dirk Müller: *Arbeiter, Katholizismus, Staat: Der Volksverein für das katholische Deutschland und die katholischen Arbeiterorganisationen in der Weimarer Republik*. Bonn, 1996; Doris Kaufmann: *Katholisches Milieu in Münster 1928–1933*. Düsseldorf, 1984.
- 16 Wilhelm L. Guttsman: *Workers' Culture in Weimar Germany: Between Tradition and Commitment*. Oxford, 1990.
- 17 Lynn Abrams: *Workers' Culture in Imperial Germany: Leisure and Recreation in the Rhineland and Westphalia*. London, 1992.
- 18 Bracher et al.: *Die nationalsozialistische Machtergreifung*, I. 41, 58–59 idézi Max Weber erre vonatkozó jóslatát.
- 19 Bracher: *Die Auflösung*, 21–27, 64–95.
- 20 Lásd Huber: *Deutsche Verfassungsgeschichte*, VI. 133, valamint Eberhard Kolb: *The Weimar Republic*. London, 1988, 150–51. Az arányos képviselő kritikáját lásd különösen Eberhard Schanbacher: *Parlamentarische Wahlen und Wahlsystem in der Weimarer Republik: Wahlgesetzgebung und Wahlreform im Reich und in den Ländern*. Düsseldorf, 1982. Falter: *Hitlers Wähler*, 126–35 jól megalapozott spekulációk alapján a negatív nézetet támasztja alá.
- 21 Christoph Gusy: *Die Weimarer Reichsverfassung*. Tübingen, 1997, 97–98.
- 22 Lásd Hagen Schulze: *Weimar: Deutschland 1917–1933* (Berlin, 1982) végjegyzeteinek hasznos listáit.
- 23 Lásd például: Klaus Reimer: *Rheinlandfrage und Rheinlandbewegung (1918–1933): Ein Beitrag zur Geschichte der regionalistischen Bewegung in Deutschland*. Frankfurt am Main, 1979.
- 24 Nicholls: *Weimar*, 33–36 eltúlozza az okozott problémát. Poroszország vonatkozásában lásd Hagen Schulze: *Otto Braun oder Preussens demokratische Sendung*. Frankfurt am Main, 1977; Dietrich Orlow: *Weimar Prussia 1918–1925: The Unlikely Rock of Democracy*. Pittsburgh, 1986; Hans-Peter Ehn: *Bollwerk Preussen? Preussen-Regierung, Reich-Länder-Problem und Sozialdemokratie 1928–1932*. Bonn, 1975.
- 25 Részletekért lásd Alfred Milatz: *Wähler und Wahlen in der Weimarer Republik*. Bonn, 1965; Jürgen Falter et al.: *Wahlen und Abstimmungen in der Weimarer Republik: Materialien zum Wahlverhalten 1919–1933*. München, 1986.
- 26 Schulze: *Weimar*, végjegyzetek.
- 27 Winkler: *Von der Revolution*; Winkler: *Der Schein*; Winkler: *Der Weg in die Katastrophe: Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1930 bis 1933*. Bonn, 1987. Az utóbbi átfogó és kimerítő ismertető, amely a szociáldemokratákkal szimpatizál. Határozottan bírálja Bracher et al.: *Die nationalsozialistische Machtergreifung*, I. 58–59; Richard N. Hunt: *German Social Democracy 1918–1933*, New Haven, 1964, különösen 241–59 pedig a párt fokozódó „középkorú bátortalanságát” hangsúlyozza.
- 28 Larry Eugene Jones: *German Liberalism and the Dissolution of the Weimar Party System, 1918–1933*. Chapel Hill, NC, 1988, 67–80.
- 29 Erich Matthias-Rudolf Morsey: „Die Deutsche Staatspartei” in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende der Parteien 1933: Darstellungen und Dokumente*. Düsseldorf, 1960, 29–97, főleg 31–54; Werner Schneider: *Die Deutsche Demokratische Partei*

- in der Weimarer Republik, 1924–1930. München, 1978; Diehl: *Paramilitary Politics*, 269–76; Jones: *German Liberalism*, 369–74; Klaus Hornung: *Der Jungdeutsche Orden*. Düsseldorf, 1958.
- 30 Detlef Junker: *Die Deutsche Zentrumspartei und Hitler: Ein Beitrag zur Problematik des politischen Katholizismus in Deutschland*. Stuttgart, 1969; Rudolf Morsey: *Der Untergang des politischen Katholizismus: Die Zentrumspartei zwischen christlichem Selbstverständnis und „Nationaler Erhebung“ 1932/33*. Stuttgart, 1977; Karsten Ruppert: *Im Dienst am Staat von Weimar: Das Zentrum als regierende Partei in der Weimarer Demokratie 1923–1930*. Düsseldorf, 1992. A Bajor Néppártról lásd Klaus Schönhoven: *Die Bayerische Volkspartei 1924–1932*. Düsseldorf, 1972. Az általános európai kontextusról lásd Eric Hobsbawm: *Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914–1991*. London, 1994, 114–15.
- 31 Idézi: Rudolf Morsey: „Die Deutsche Zentrumspartei” in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, 279–453, főleg 290–91.
- 32 Max Miller: *Eugen Bolz*. Stuttgart, 1951, 357–58; idézi: Morsey: „Die Deutsche Zentrumspartei”, 292; lásd még Joachim Sailer: *Eugen Bolz und die Krise des politischen Katholizismus in der Weimarer Republik*. Tübingen, 1994.
- 33 John Cornwell: *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII*. London, 1999, különösen 96–97, 116–17, 120–51; erősen támaszkodva a következőre: Klaus Scholder: *The Churches and the Third Reich*. 2 kötet, London, 1987–88. [1977, 1985]; a vatikáni nyomásról lásd Morsey: „Die Deutsche Zentrumspartei”, 301.
- 34 Werner Angress: *Stillborn Revolution: The Communist Bid for Power in Germany, 1921–1923*. Princeton, 1963; Ben Fowkes: *Communism in Germany under the Weimar Republic*. London, 1984, 148, 161; Eric D. Weitz: *Creating German Communism, 1890–1990: From Popular Protests to Socialist State*. Princeton, 1997, 100–31; és mindenekelőtt Hermann Weber: *Die Wandlung des deutschen Kommunismus: Die Stalinisierung der KPD in der Weimarer Republik*. 2 kötet, Frankfurt am Main, 1969.
- 35 Evans: *Rituals*, 507–509, 574, egy példa a sok közül.
- 36 Maximilian Müller-Jabusch (Hg.): *Handbuch des öffentlichen Lebens*. Lipcse, 1931, 442–45; kivonat az angol fordításban in: Kaes et al. (eds.): *The Weimar Republic Sourcebook*, 348–52; általánosabban lásd Mommsen: *The Rise and Fall*, 253–60.
- 37 Bracher: *Die Auflösung*, 309–30; Friedrich Freiherr Hiller von Gaertringen: „Die Deutsch-nationale Volkspartei” in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, 541–652, főleg 543–49.
- 38 Henry Ashby Turner, Jr.: *Gustav Stresemann and the Politics of the Weimar Republic*. Princeton, 1965 [1963], 250–51; Jonathan Wright: *Gustav Stresemann: Weimar's Greatest Statesman*. Oxford, 2002.
- 39 Broszat: *Der Staat Hitlers*, 19–20.
- 40 Diehl: *Paramilitary Politics*, 209–43; Berghahn: *Der Stahlhelm*, 103–30.
- 41 Francis L. Carsten: *The Reichswehr and Politics 1918–1933*. Oxford, 1966, 3–48; Wolfram Wette: *Gustav Noske: Eine politische Biographie*. Düsseldorf, 1987, 399–459.
- 42 Carsten: *The Reichswehr*, 106–107; Johannes Erger: *Der Kapp-Lüttwitz-Putsch: Ein Beitrag zur deutschen Innenpolitik 1919/20*. Düsseldorf, 1967; Erwin Konnemann et al. (Hg.): *„Arbeiterklasse siegt über Kapp und Lüttwitz”*. 2 kötet, Berlin, 1971.

43. Idézi Carsten: *The Reichswehr*, 401.
- 44 Thilo Vogelsang (Hg.): „Neue Dokumente zur Geschichte der Reichswehr, 1930–1933.” *VfZ*, 1954/2, 397–436.
- 45 Friedrich von Rabenau: *Seeckt – aus seinem Leben 1918–1936*. Lipcse, 1940, 359–61; Otto-Ernst Schüddekopf: *Das Heer und die Republik – Quellen zur Politik der Reichswehrführung 1918 bis 1933*. Hannover, 1955, 179–81. Lásd még John W. Wheeler-Bennett: *The Nemesis of Power: The German Army in Politics 1918–1941*. London, 1953 (bár ma már javarészt idejétmúlt, de erősen kritikai jellegű írás a hadseregről); Harold J. Gordon: *The Reichswehr and the German Republic 1919–26* (Princeton, 1957), amely szimpatizál Seeckttel. Az alapvető részletek megtalálhatók a következő műben: Rainer Wohlfeil: „Heer und Republik” in: Hans Meier-Welcker-Wolfgang von Groote (Hg.): *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648–1939*. VI., Frankfurt am Main, 1970, 11–304.
- 46 Carsten: *The Reichswehr*, 276; Ernst Willi Hansen: *Reichswehr und Industrie: Rüstungswirtschaftliche Zusammenarbeit und wirtschaftliche Mobilisierungsvorbereitungen 1923–1932*. Boppard, 1978; Manfred Zeidler: *Reichswehr und Rote Armee 1920–1933: Wege und Stationen einer ungewöhnlichen Zusammenarbeit*. München, 1993; általánosabban lásd Michael Geyer: *Aufrüstung oder Sicherheit: Reichswehr in der Krise der Machtpolitik, 1924–1936*. Wiesbaden, 1980; Karl Nuss: *Militär und Wiederaufrüstung in der Weimarer Republik: Zur politischen Rolle und Entwicklung der Reichswehr*. Berlin, 1977.
- 47 Carsten: *The Reichswehr*, 159–60, 168–69, 226.
- 48 Michael Geyer: „Professionals and Junkers: German Rearmament and Politics in the Weimar Republic” in: Richard Bessel-Edgar Feuchtwanger (eds.): *Social Change and Political Development in Weimar Germany*. London, 1981, 77–133.
- 49 Lásd Craig klasszikus tanulmányát: *The Politics of the Prussian Army*, 382–467.
- 50 Eberhard Kolb: „Die Reichsbahn vom Dawes-Plan bis zum Ende der Weimarer Republik” in: Lothar Gall-Manfred Pohl (Hg.): *Die Eisenbahn in Deutschland: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München, 1999, 109–64, főleg 149–50.
- 51 Jane Caplan: *Government without Administration: State and Civil Service in Weimar and Nazi Germany*. Oxford, 1988, 8–18, 60–61.
- 52 Gerhart Fieberg (Hg.): *Im Namen des deutschen Volkes: Justiz und Nationalsozialismus*. Köln, 1989, 8.
- 53 Bracher: *Die Auflösung*, 162–72.
- 54 Caplan: *Government*, 30–36.
- 55 I. m., 33–57; Wolfgang Runge: *Politik und Beamtentum im Parteienstaat: Die Demokratisierung der politischen Beamten in Preussen zwischen 1918 und 1933*. Stuttgart, 1965; Anthony J. Nicholls: „Die höhere Beamtenschaft in der Weimarer Zeit: Betrachtungen zu Problemen ihrer Haltung und ihrer Fortbildung” in: Lothar Albertin-Werner Link (Hg.): *Politische Parteien auf dem Weg zur parlamentarischen Demokratie in Deutschland: Entwicklungslinien bis zur Gegenwart*. Düsseldorf, 1981, 195–207; Hans Fenske: „Monarchisches Beamtentum und demokratischer Rechtsstaat: Zum Problem der Bürokratie in der Weimarer Republik” in: *Demokratie und Verwaltung: 25 Jahre Hochschule für Verwaltung*

- Speyer. Berlin, 1971, 117–36; Rudolf Morsey: „Beamtenschaft und Verwaltung zwischen Republik und »Neuem Staat«” in: Karl Dietrich Erdmann–Hagen Schulze (Hg.): *Weimar: Selbstpreisgabe einer Demokratie*. Düsseldorf, 1980, 151–68; Eberhard Pikart: „Preussische Beamtenpolitik 1918–1933.” *VfZ*, 1958/6, 119–37.
- 56 Broszat: *Der Staat Hitlers*, 27–29.
- 57 AT 28 in: Merkl: *Political Violence*, 513.
- 58 Lásd Rainer Fattmann: *Bildungsbürger in der Defensive: Die akademische Beamten-schaft und der „Reichsbund der höheren Beamten” in der Weimarer Republik*. Göttingen, 2001.
- 59 A német gazdasági és egyéb háborús célokról (de nem a háború eredetéről, amivel csak röviden foglalkozik) lásd Fischer: *Germany's Aims*, amely továbbra is alapl műnek számít.
- 60 A háború alatti és utáni időszak inflációs folyamatait igen részletesen tárgyalja Gerald D. Feldman nagyszabású történeti művének első 150 oldala: *The Great Disorder: Politics, Economic, and Society in the German Inflation, 1914–1924*. New York, 1993. Az időszak valutaárfolyamait az 5. o. I. táblázata mutatja be. Feldman műve két klasszikus munkát vált ki: Constantino Bresciani-Turroni: *The Economics of Inflation: A Study of Currency Depreciation in Post-war Germany*. London, 1937; Karsten Laursen–Jürgen Pedersen: *The German Inflation 1918–1923*. Amszterdam, 1964. A kutatási eredmények tömör összefoglalóját kínálja: Theo Balderston: *Economics and Politics in the Weimar Republic*. London, 2002, 34–60. Stephen B. Webb: *Hyperinflation and Stabilization in Weimar Germany*, Oxford, 1989 az inflációt a jóvátétellel hozza összefüggésbe.
- 61 Feldman: *The Great Disorder*, 5 (I. táblázat) és általánosabban, számos idézettel és példával az 1–8. fejezetekben; továbbá Kent: *The Spoils of War*, 45–46, 142–58.
- 62 Feldman: *The Great Disorder*, 837–39; borúlátóbban tárgyalja: Niall Ferguson: *Paper and Iron: Hamburg Business and German Politics in the Era of Inflation, 1897–1927*. Oxford, 1995, különösen 408–19.
- 63 Feldman: *The Great Disorder*, 5 (I. táblázat). A Ruhr-vidék megszállásáról lásd Conan Fischer: *The Ruhr Crisis 1923–1924*. Oxford, 2003; Hermann J. Rupieper: *The Cuno Government and Reparations 1922–1923: Politics and Economics*. Hága, 1979; Klaus Schwabe (Hg.): *Die Ruhrkrise 1923: Wendepunkt der internationalen Beziehungen nach dem Ersten Weltkrieg*. Paderborn, 1985.
- 64 *Berliner Morgenpost*, 251, 1923. október 21., „Zahlen-Wahnsinn, von Bruno H. Bürgel”.
- 65 Norman Angell: *The Story of Money*. New York, 1930, 332; Haffner: *Defying Hitler*, 49–50.
- 66 Fritz Blach: *Der schwarze Freitag: Inflation und Wirtschaftskrise*. München, 1985, 14, 31.
- 67 A *Wirtschaftskurve*, 1923/2, 1, 29 és 1923/4, 21 bemutatja egy közepes jövedelmű, egy gyermeket nevelő nő alkalmazott kiadásait, idézi: Carl-Ludwig Holtfrerich: *The German Inflation, 1914–1923: Causes and Effects in International Perspective*. New York, 1986 [1980], 261.
- 68 *Berliner Morgenpost*, 220, 1923. szeptember 15., „Zurückgehaltene Ware: Weil der »morgige Preis« noch nicht bekannt ist”.

- 69 Feldman: *The Great Disorder*, 704–706.
- 70 Holtfrerich: *The German Inflation*, 262–63.
- 71 Klemperer: *Leben sammeln*, I. 239 (1920. február 26.).
- 72 I. m., 257 (1920. március 28.).
- 73 I. m., 262 (1920. április 1.).
- 74 I. m., 697 (1923. május 27.), 700–701 (1923. június 1–2.). A spekulációmániáról lásd még Haffner: *Defying Hitler*, 46–47.
- 75 Klemperer: *Leben sammeln*, I. 717 (1923. július 24.), 729 (1923. augusztus 3.).
- 76 I. m., 740 (1923. augusztus 27–28.).
- 77 I. m., 752 (1923. október 9.).
- 78 I. m., 751 (1923. október 9.).
- 79 I. m., 757 (1923. november 2.).
- 80 I. m., 758 (1923. november 7. és 16.).
- 81 *Berliner Morgenpost*, 213, 1923. szeptember 7.: „Nur noch dreissig Strassenbahn-Linien.”
- 82 Kent: *The Spoils of War*, 245–48.
- 83 Feldman: *The Great Disorder*, 741–47.
- 84 I. m., 778–93.
- 85 I. m., 754–835.
- 86 Derek H. Aldcroft: *From Versailles to Wall Street 1919–1929*. London, 1977, 125–55.
- 87 Feldman: *The Great Disorder*, 854–88.
- 88 Klemperer: *Leben sammeln*, I. 761 (1923. december 4.), 763 (1923. december 20.).
- 89 Nikolaus Wachsmann: *Hitler's Prisons: Legal Terror in Nazi Germany*. 2. fejezet. New Haven, Yale University Press, 2004.
- 90 Michael Grüttner: „Working-Class Crime and the Labour Movement: Pilfering in the Hamburg Docks, 1888–1923” in: Richard J. Evans (ed.): *The German Working Class 1888–1933: The Politics of Everyday Life*. London, 1982, 54–79.
- 91 Hans Ostwald: *Sittengeschichte der Inflation: Ein Kulturdokument aus den Jahren des Marksturzes*. Berlin, 1931, különösen 30–31.
- 92 Martin Geyer: *Verkehrte Welt: Revolution, Inflation, und Moderne München 1914–1924*. Göttingen, 1998, többször is.
- 93 Bernd Widdig: *Culture and Inflation in Weimar Germany*. Berkeley, 2001, 113–33.
- 94 Geyer: *Verkehrte Welt*, 243–318; általánosabban lásd a különböző tanulmányokat in: Gerald D. Feldman (Hg.): *Die Nachwirkungen der Inflation auf die deutsche Geschichte 1924–1933*. München, 1985.
- 95 Egy ilyen összecsapással foglalkozik a következő, lenyűgözően érdekes tanulmány: Charles Medalen: „State Monopoly Capitalism in Germany: The Hibernia Affair.” *Past and Present*, 1978/78, február, 82–112.
- 96 Henry Ashby Turner, Jr.: *German Big Business and the Rise of Hitler*. New York, 1985, 3–18; Gerald D. Feldman: *Army, Industry and Labor in Germany, 1914–1918*. Princeton, 1966; Feldman: „The Origins of the Stinnes–Legien Agreement: A Documentation.” *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*. 19/20, 1973, 45–104.

- 97 Az infláció alatt eszközölt üzleti befektetések jellegére és mértékére vonatkozó vita összefoglalóját lásd Harold James: *The German Slump: Politics and Economics, 1924–1936*. Oxford, 1986, 125–30.
- 98 Peter Hayes: *Industry and Ideology: I.G. Farben in the Nazi Era*. Cambridge, 1987, 16–17; Gerald D. Feldman: *Hugo Stinnes: Biographie eines Industriellen 1870–1924*. München, 1998.
- 99 Mary Nolan: *Visions of Modernity: American Business and the Modernization of Germany*. New York, 1994.
- 100 Peukert: *The Weimar Republic*, 112–17.
- 101 Robert Brady: *The Rationalization Movement in Germany: A Study in the Evolution of Economic Planning*. Berkeley, 1933; James: *The German Slum*, 146–61.
- 102 Feldman: *The Great Disorder*, 843–44; Harold James: „Economic Reasons for the Collapse of the Weimar Republic” in: Ian Kershaw (ed.): *Weimar: Why did German Democracy fail?* London, 1990, 30–57, főleg 33–34; lásd még Dieter Hertz-Eichenrode: *Wirtschaftskrise und Arbeitsbeschaffung: Konjunkturpolitik 1925/26 und die Grundlagen der Krisenpolitik Brünnings*. Frankfurt am Main, 1982; Fritz Bläich: *Die Wirtschaftskrise 1925/26 und die Reichsregierung: Von der Erwerbslosenfürsorge zur Konjunkturpolitik*. Kallmünz, 1977; Klaus-Dieter Krohn: *Stabilisierung und ökonomische Interessen: Die Finanzpolitik des deutschen Reiches 1923–1927*. Düsseldorf, 1974.
- 103 Bernd Weisbrod: *Schwerindustrie in der Weimarer Republik: Interessenpolitik zwischen Stabilisierung und Krise*. Wuppertal, 1978, 415–56; James: *The German Slum*, 162–223.
- 104 Richard Bessel: „Why did the Weimar Republic Collapse?” in: Kershaw (ed.): *Weimar*, 120–52, főleg 136; Bernd Weisbrod: „The Crisis of German Unemployment Insurance in 1928/29 and its Political Repercussions” in: Wolfgang J. Mommsen (ed.): *The Emergence of the Welfare State in Britain and Germany, 1850–1950*. London, 1981, 188–204; Richard J. Evans: „Introduction: The Experience of Mass Unemployment in the Weimar Republic” in: Richard J. Evans–Dick Geary (eds.): *The German Unemployed: Experiences and Consequences of Mass Unemployment from the Weimar Republic to the Third Reich*. London, 1987, 1–22, főleg 5–6; Merith Niehuss: „From Welfare Provision to Social Insurance: The Unemployed in Augsburg 1918–27” in: Evans–Geary (eds.): *The German Unemployed*, 44–72.
- 105 Turner: *German Big Business*, 19–46; Weisbrod: *Schwerindustrie*; lásd még J. Adam Tooze: „Big Business and the Continuities of German History, 1900–1945” in: Panikos Panayi (ed.): *Weimar and Nazi Germany: Continuities and Discontinuities*. London, 2001, 173–98.
- 106 A Barmat-botrányról lásd Bernhard Fulda: „Press and Politics in Berlin, 1924–1930.” Cambridge-i PhD-értekezés, 2003, 63–71, 87–117.
- 107 Dick Geary: „Employers, Workers, and the Collapse of the Weimar Republic” in: Kershaw (ed.): *Weimar*, 92–119.
- 108 Karl Rohe: *Wahlen und Wählertraditionen in Deutschland*. Frankfurt am Main, 1992, 124.

- 109 Falter: *Hitlers Wähler*, 327–28; Kurt Koszyk: *Deutsche Presse 1914–1945: Geschichte der deutschen Presse*. III. kötet, Berlin, 1972.
- 110 Babette Gross: *Willi Münzenberg: Eine politische Biographie*. Stuttgart, 1967.
- 111 Erich Schairer: „Alfred Hugenberg”, *Mit anderen Augen: Jahrbuch der deutschen Sonntagszeitung*, 1929, 18–21, idézi angol fordításban Kaes et al. (eds.): *The Weimar Republic Sourcebook*, 72–74; Dankwart Guratzsch: *Macht durch Organisation: Die Grundlegung des Hugenbergischen Presseimperiums*. Düsseldorf, 1974, 192–93, 244, 248.
- 112 Fulda: „Press and Politics”, I. táblázat.
- 113 Modris Eksteins: *The Limits of Reason: The German Democratic Press and the Collapse of Weimar Democracy*. Oxford, 1975, 129–30, 249–50.
- 114 Fulda: „Press and Politics”, I. táblázat és általánosabban az I. fejezet.
- 115 Falter: *Hitlers Wähler*, 325–39.
- 116 Oswald Spengler: *Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*. I: *Gestalt und Wirklichkeit*. Bécs, 1918, 73–75.
- 117 Arthur Moeller van den Bruck: *Das Dritte Reich*. 3. kiadás, Hamburg, 1931 [Berlin, 1923], különösen 300, 320; Gary D. Stark: *Entrepreneurs of Ideology: Neo-Conservative Publishers in Germany, 1890–1933*. Chapel Hill, NC, 1981; Agnes Stansfield: „Das Dritte Reich: A Contribution to the Study of the »Third Kingdom« in German Literature from Herder to Hegel.” *Modern Language Review*, 1934/34, 156–72. Moeller van den Bruck eredetileg „Harmadik Útnak” nevezte konzervatív-forradalmi utópiáját; lásd Mosse: *The Crisis*, 281.
- 118 Edgar Jung: „Deutschland und die konservative Revolution” in: *Deutsche über Deutschland*. München, 1932, 369–82, kivonatos angol fordításban in: Kaes et al. (eds.): *The Weimar Republic Sourcebook*, 352–54.
- 119 Jünger: *In Stahlgewittern*; lásd még Nikolaus Wachsmann: „Marching under the Swastika? Ernst Jünger and National Socialism, 1918–33.” *Journal of Contemporary History*, 1998/33, 573–89.
- 120 Theweleit: *Male Fantasies*.
- 121 Ezen és más gondolati áramlatok klasszikus tárgyalása: Kurt Sontheimer: *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik*. München, 1978 [1962]).
- 122 James M. Ritchie: *German Literature under National Socialism*. London, 1983, 10–11; lásd még Peter Zimmermann: „Literatur im Dritten Reich” in: Jan Berg et al. (Hg.): *Sozialgeschichte der deutschen Literatur von 1918 bis zur Gegenwart*. Frankfurt am Main, 1981, 361–416; különösen Jost Hermand és Frank Trommler: *Die Kultur der Weimarer Republik*. München, 1978, 128–92.
- 123 Kiváló általános áttekintést kínál mű: Nitschke et al. (Hg.): *Jahrhundertwende; a vilmosi idők „erkölcsi válságáról”* lásd: Richard J. Evans: *Tales from the German Underworld: Crime and Punishment in the Nineteenth Century*. London, 1998, 166–212; Gary Stark: „Pornography, Society and the Law in Imperial Germany.” *Central European History*, 1981/14, 200–220; Bram Dijkstra: *Idols of Perversity: Fantasies of Female Evil in Fin-de-Siècle Culture*. New York, 1986; Robin Lenman: „Art, Society and the Law in Wilhelmine Germany: The Lex Heinze.” *Oxford German Studies*, 1973/8, 86–113; Matthew Jefferies: *Imperial Culture in Germany, 1871–1918*. London, 2003; a weimari kultúráról lásd Peukert: *The Weimar Republic*, 164–77.

- 124 Hermand-Trommler: *Die Kultur*, 193–260.
- 125 Karen Koehler: „The Bauhaus, 1919–1928: Gropius in Exile and the Museum of Modern Art, N. Y., 1938” in: Richard A. Etlin (ed.): *Art, Culture and Media under the Third Reich*. Chicago, 2002, 287–315, főleg 288–92; Barbara Miller Lane: *Architecture and Politics in Germany, 1918–1945*. Cambridge, Mass., 1968, 70–78; Shearer West: *The Visual Arts in Germany 1890–1936: Utopia and Despair*. Manchester, 2000, 143–55; Hans Wingler: *The Bauhaus – Weimar, Dessau, Berlin, Chicago 1919–1944*. Cambridge, Mass., 1978; Frank Whitford: *The Bauhaus*. London, 1984.
- 126 Gerald D. Feldman: „Right-Wing Politics and the Film Industry: Emil Georg Strauss, Alfred Hugenberg, and the UFA, 1917–1933” in: Christian Jansen et al. (Hg.): *Von der Aufgabe der Freiheit: Politische Verantwortung und bürgerliche Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert: Festschrift für Hans Mommsen zum 5. November 1995*. Berlin, 1995, 219–30; Siegfried Kracauer: *From Caligari to Hitler: A Psychological History of the German Film*. Princeton, 1947, 214–16.
- 127 Andrew Kelly: *Filming All Quiet on the Western Front – „Brutal Cutting, Stupid Censors, Bigoted Politicos.”* London, 1998. Papírkötésben újranyomott változata: *All Quiet on the Western Front: The Story of a Film*. London, 2002. A weimari kultúráról általánosabban lásd Peter Gay klasszikus értekezését: *Weimar Culture: The Outsider as Insider*. London, 1969. Walter Laqueur: *Weimar: A Cultural History 1918–1933*. London, 1974 (kiváló ismertetés a konzervatív többségről és az avantgárd kisebbségről is); a vizuális művészetekről lásd még Hermand-Trommler: *Die Kultur*, 350–437.
- 128 Erik Levi: *Music in the Third Reich*. London, 1994, 1–13; Hermand-Trommler: *Die Kultur*, 279–350.
- 129 Michael H. Kater: *Different Drummers: Jazz in the Culture of Nazi Germany*. New York, 1992, 3–28; Peter Jelavich: *Berlin Cabaret*. Cambridge, Mass., 1993, 202.
- 130 Peukert: *The Weimar Republic*, 178–90.
- 131 AT 43 in: Merkl: *Political Violence*, 173.
- 132 Abrams: *Workers' Culture*, különösen a 7. fejezet.
- 133 Richard J. Evans: *The Feminist Movement in Germany 1894–1933*. London, 1976, 122, 141; Rudolph Binion: *Frau Lou: Nietzsche's Wayward Disciple*. Princeton, 1968, 447.
- 134 James D. Steakley: *The Homosexual Emancipation Movement in Germany*. New York, 1975; John C. Fout: „Sexual Politics in Wilhelmine Germany: The Male Gender Crisis, Moral Purity, and Homophobia.” *Journal of the History of Sexuality*, 1992/2, 388–421.
- 135 Lásd Renate Bridenthal–Claudia Koonz úttörő cikkét: „Beyond Kinder, Küche, Kirche: Weimar Women in Politics and Work” in: Renate Bridenthal et al. (eds.): *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany*. New York, 1984, 33–65.
- 136 Planert: *Antifeminismus*.
- 137 Evans: *The Feminist Movement*, 145–201; Klaus Hohnig: *Der Bund Deutscher Frauenvereine in der Weimarer Republik 1919–1923*. Egelsbach, 1995.

- 138 Atina Grossmann: *Reforming Sex: The German Movement for Birth Control and Abortion Reform 1920–1950*. New York, 1995, 16; Steakley: *The Homosexual Emancipation Movement*; Fout: „Sexual Politics”; Charlotte Wolff: *Magnus Hirschfeld: A Portrait of a Pioneer in Sexology*. London, 1986.
- 139 James Woycke: *Birth Control in Germany 1871–1933*. London, 1988, 113–16, 121, 147–48; Grossmann: *Reforming Sex*; Cornelia Usborne: *The Politics of the Body in Weimar Germany: Women's Reproductive Rights and Duties*. London, 1991.
- 140 Clifford Kirkpatrick: *Nazi Germany: Its Women and Family Life*. New York, 1938, 36; Elizabeth Harvey: „Serving the Volk, Saving the Nation: Women in the Youth Movement and the Public Sphere in Weimar Germany” in: Larry Eugene Jones–James Retallack (eds.): *Elections, Mass Politics, and Social Change in Modern Germany: New Perspectives*. New York, 1992, 201–22; Irene Stoeck: „Neue Frau und alte Bewegung? Zum Generationskonflikt in der Frauenbewegung der Weimarer Republik” in: Jutta Dalhoff et al. (Hg.): *Frauenmacht in der Geschichte*. Düsseldorf, 1986, 390–400; Atina Grossmann: „»Girlikultur« or Thoroughly Rationalized Female: A New Woman in Weimar Germany” in: Judith Friedlander et al. (eds.): *Women in Culture and Politics: A Century of Change*. Bloomington, Ind, 1986, 62–80.
- 141 Raffael Scheck: *Mothers of the Nation: Right-Wing Women in German Politics, 1918–1923*. New York, 2004; Hohnig: *Der Bund*; Ute Planert (Hg.): *Nation, Politik und Geschlecht: Frauenbewegungen und Nationalisms in der Moderne*. Frankfurt am Main, 2000.
- 142 Merkl: *Political Violence*, 230–89 személyes vallomásokat ismertet; lásd még Peter D. Stachura: *The German Youth Movement, 1900–1945: An Interpretative and Documentary History* (London, 1981), amely ellensúlyozza a korábbi művekben, például a három klasszikus tanulmányban – Laqueur: *Young Germany*; Howard Becker: *German Youth: Bond or Free?* (New York, 1946); Mosse: *The Crisis*, 171–89 – az ifjúsági mozgalom protofasiszta aspektusaira helyezett hangsúlyát. Lásd újabban Jürgen Reulecke: „»Hat die Jugendbewegung den Nationalsozialismus vorbereitet?« Zum Umgang mit einer falschen Frage” in: Wolfgang R. Krabbe (Hg.): *Politische Jugend in der Weimarer Republik*. Bochum, 1993, 222–43.
- 143 Klemperer: *Leben sammeln*, II. 56 (1925. május 14.).
- 144 AT 144, 173 in: Merkl: *Political Violence*, 290–310, különösen 303–304; lásd még Margret Kraul hasznos áttekintését: *Das deutsche Gymnasium 1780–1980*. Frankfurt am Main, 1984, 127–56; Folkert Meyer műve, a *Schule der Untertanen: Lehrer und Politik in Preussen 1848–1900* (Hamburg, 1976) egyértelműen negatívan tekint az iskolák politikai befolyására; Mosse: *The Crisis*, 149–70 pedig a nacionalista hatásokat hangsúlyozza. Kitűnően korrigálják Meyert a következő írások: Marjorie Lamberti: „Elementary School Teachers and the Struggle against Social Democracy in Wilhelmine Germany.” *History of Education Quarterly*, 1992/12, 74–97; Lamberti: *State, Society and the Elementary School in Imperial Germany*. New York, 1989.
- 145 Konrad H. Jarausch: *Deutsche Studenten 1800–1970*. Frankfurt am Main, 1984, különösen 117–22; Michael S. Steinberg: *Sabers and Brown Shirts: The German*

- Students' Path to National Socialism, 1918–1935*. Chicago, 1977; Geoffrey J. Giles: *Students and National Socialism in Germany*. Princeton, 1985 (a Hamburgi Egyetemmel foglalkozó tanulmány). Az AStA, *Allgemeiner Studenten-Ausschuss* szó szerinti jelentése „Általános Diákbizottság”; e testületek feladatai az angol nyelvű országok diákszövetségeiéhez voltak hasonlóak.
146. Michael H. Kater: *Studentenschaft und Rechtsradikalismus in Deutschland 1918–1933: Eine sozialgeschichtliche Studie zur Bildungskrise in der Weimarer Republik*. Hamburg, 1975; Kater: „The Work Student: A Socio-Economic Phenomenon of Early Weimar Germany.” *Journal of Contemporary History*, 1975/10, 71–94; Wildt: *Generation des Unbedingten*, 72–80.
147. I. m., 81–142.
148. Ulrich Herbert: *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903–1989*. Bonn, 1996, 42–68.
149. AT 96 in: Merkl: *Political Violence*, 236 (az eredetiben is dőlt kiemeléssel).
150. Maria Tatar: *Lustmord: Sexual Murder in Weimar Germany*. Princeton, 1995 (de lásd az általam írt áttekintést is erről a sok tekintetben nem meggyőző könyvről in: *German History*, 1996/14, 414–15); hagyományosan lásd Birgit Kreutzahler: *Das Bild des Verbrechers in Romanen der Weimarer Republik: Eine Untersuchung vor dem Hintergrund anderer gesellschaftlicher Verbrecherbilder und gesellschaftlicher Grundzüge der Weimarer Republik*. Frankfurt am Main, 1987; Kracauer: *From Caligari*; Evans: *Rituals*, 531–36.
151. Patrick Wagner: *Volksgemeinschaft ohne Verbrecher: Konzeptionen und Praxis der Kriminalpolizei in der Zeit der Weimarer Republik und des Nationalsozialismus*. Hamburg, 1996, 26–76, 153–79.
152. Evans: *Rituals*, 487–610.
153. Fieberg (Hg.): *Im Namen*, 10–22.
154. Johannes Leeb in: *Deutsche Richterzeitung*, 1921, col. 1301, idézi Fieberg (Hg.): *Im Namen*, 24–27.
155. Hans Hattenhauer: „Wandlungen des Richterleitbildes im 19. und 20. Jahrhundert” in: Ralf Dreier-Wolfgang Sellert (Hg.): *Recht und Justiz im „Dritten Reich”*. Frankfurt am Main, 1989, 9–33, főleg 13–16; Henning Grunwald: „Political Lawyers in the Weimar Republic.” PhD-értekezés, Cambridge, 2002.
156. Fieberg (Hg.): *Im Namen*, 24–27.
157. Emil J. Gumbel: *Vier Jahre politischer Mord*. Berlin, 1924, 73–75, kivonatolva és táblázatba szedve in: Fieberg (Hg.): *Im Namen*, 29–35.
158. Az utóbbi időkben tettek néhány nem teljesen meggyőző próbálkozást arra, hogy a weimari bírakat kedvezőbb színben tüntessék fel, például Irmela Nahel: *Fememorde und Fememordprozesse in der Weimarer Republik*. Köln, 1991; Marcus Bottger: *Der Hochverrat in der höchstrichterlichen Rechtsprechung der Weimarer Republik: Ein Fall politischer Instrumentalisierung von Strafgesetzen?* Frankfurt am Main, 1998.
159. Hannover–Hannover-Drück: *Politische Justiz*, 182–91; Kurt R. Grossmann: *Ossietzky: Ein deutscher Patriot*. München, 1963, 195–219; Elke Suhr: *Carl von Ossietzky: Eine Biographie*. Köln, 1988, 162–68.

160. Hermann Schiller: *Auf der Flucht erschossen: Felix Fechenbach 1894–1933. Eine Biographie*. Köln, 1981, 171–92.
161. Ilse Staff: *Justiz im Dritten Reich: Eine Dokumentation*. 2. kiadás, Frankfurt am Main, 1978, [1964], 22–24.
162. Gotthard Jasper: *Der Schutz der Republik*. Tübingen, 1963.
163. Evans: *Rituals*, 503–506.
164. Ingo Müller: *Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich*. London, 1991 [1987], 10–24.
165. Hannover–Hannover-Drück: *Politische Justiz*, 77.
166. Ralph Angermund: *Deutsche Richterschaft 1918–1945: Krisenerfahrung, Illusion, Politische Rechtsprechung*. Frankfurt am Main, 1990, 33–34.
167. Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. III., 907–15, 1086–90; Thomas Nipperdey: *Deutsche Geschichte 1866–1918. I: Arbeitswelt und Bürgergeist*. München, 1990, 335–73; a specializáltabb munkák közül említést érdemel: Volker Hentschel: *Geschichte der deutschen Sozialpolitik (1880–1980)*. Frankfurt am Main, 1983; Gerhard A. Ritter: *Sozialversicherung in Deutschland und England: Entstehung und Grundzüge im Vergleich*. München, 1983; valamint Karl Erich Born úttörő jellegű tanulmánya: *Staat und Sozialpolitik seit Bismarcks Sturz 1890–1914: Ein Beitrag zur Geschichte der innenpolitischen Entwicklung des deutschen Reiches 1880–1914*. Wiesbaden, 1957.
168. David F. Crew: *Germans on Welfare: From Weimar to Hitler*. New York, 1998, 16–31.
169. A weimari alkotmány 119–22. és 151–65. cikkelyei in: Huber: *Deutsche Verfassungsgeschichte*, V–VII.
170. Ludwig Preller: *Sozialpolitik in der Weimarer Republik*. Düsseldorf, 1978 [1949] ma is nélkülözhetetlen, klasszikus útmutató; újabban több fontos tanulmány is született, például: Detlev J. K. Peukert: *Grenzen der Sozialdisziplinierung: Aufstieg und Krise der deutschen Jugendfürsorge 1878 bis 1932*. Köln, 1986; Young-Sun Hong: *Welfare, Modernity, and the Weimar State, 1919–1933*. Princeton, 1998; Crew: *Germans on Welfare*.
171. Otto Riebicke: *Was brachte der Weltkrieg? Tatsachen und Zahlen aus dem deutschen Ringen 1914–18*. Berlin, 1936, 97–111.
172. Whalen: *Bitter Wounds*, 156, 168.
173. Caplan: *Government*, 51, 60; Bessel: „Why did the Weimar Republic Collapse?”, 120–34, főleg 123–25.
174. A ma hatályos német törvények tiltják a magánszemélyek teljes nevének használatát.
175. Részletesen lásd Crew: *Germans on Welfare*, 107–15.
176. I. m., különösen 204–208.
177. Az efféle nézetek terjedéséről lásd Richard F. Wetzell: *Inventing the Criminal: A History of German Criminology 1880–1945*. Chapel Hill, NC, 2000, különösen 107–78; Wachsmann: *Hitler's Prisons*, I. rész; Regina Schulte: *Sperrbezirke: Tugendhaftigkeit und Prostitution in der bürgerlichen Welt*. Frankfurt am Main, 1979, 174–204; Schmuhl: *Rassenhygiene*, 31, 94; Evans: *Rituals*, 526–36.
178. Wagner: *Volksgemeinschaft*, 97–101.

- 179 Idézi Evans: *Rituals*, 526–27.
- 180 Nikolaus Wachsmann et al.: „»Die soziale Prognose wird damit sehr trübe...«: Theodor Viernstein und die Kriminalbiologische Sammelstelle in Bayern” in: Michael Farin (Hg.): *Polizeireport München 1799–1999*. München, 1999, 250–87.
- 181 Karl Binding–Alfred Hoche: *Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens: Ihr Mass und ihre Form*. Lipcse, 1920; Michael Burleigh: *Death and Deliverance: „Euthanasia”, in Germany 1900–1945*. Cambridge, 1994, 11–42; Hong: *Welfare*, 29–276.
- 182 Victor Klemperer: *Curriculum Vitae: Erinnerungen 1881–1918*. 2 kötet, Berlin, 1996 [1989].
- 183 Klemperer: *Leben sammeln*. I. 8 (1918. november 23.) és 9 (1918. november 24.).
- 184 I. m., 97 (1919. április 12.), 109–10 (1919. május 6.).
- 185 Lásd Martin Chalmers hasznos életrajzi vázlatát in: Victor Klemperer: *I Shall Bear Witness: The Diaries of Victor Klemperer 1933–1941*. London, 1998.
- 186 Klemperer: *Leben sammeln*. I. 600 (1922. június 29.).
- 187 I. m., II. 377 (1927. szeptember 10.).
- 188 I. m., 571 (1929. szeptember 3.).
- 189 I. m., 312 (1926. december 26.).
- 190 I. m., I. 187 (1919. szeptember 27.).
- 191 I. m., 245 (1920. március 14.).
- 192 I. m., 248 (1920. március 14.).
- 193 I. m., 433–34 (1921. április 20.).
- 194 I. m., II. 49 (1925. április 27.).
- 195 I. m., 758 (1932. augusztus 7.).
- 196 Martin Liepach: *Das Wahlverhalten des jüdischen Bevölkerung: Zur politischen Orientierung der Juden in der Weimarer Republik*. Tübingen, 1996, különösen 211–310; általánosabban lásd Wolfgang Benz (Hg.): *Jüdisches Leben in der Weimarer Republik*. Tübingen, 1998, 271–80; Donald L. Niewyk: *The Jews in Weimar Germany*. Baton Rouge, La., 1980, 1–43.
- 197 Klaus Schwabe: „Die deutsche Politik und die Juden im Ersten Weltkrieg” in: Hans Otto Horch (Hg.): *Judentum, Antisemitismus und europäische Kultur*. Tübingen, 1988, 255–66; Egmont Zechlin: *Die deutsche Politik und die Juden im Ersten Weltkrieg*. Göttingen, 1969, különösen 527–41; Saul Friedländer: „Die politischen Veränderungen der Kriegszeit und ihre Auswirkungen auf die Judenfrage” in: Werner E. Mosse (Hg.): *Deutsches Judentum in Krieg und Revolution 1916–1923*. Tübingen, 1971, 27–65. Általánosabban lásd Jochmann: *Gesellschaftskrise*, 99–170 („Die Ausbreitung des Antisemitismus in Deutschland 1914–1923”), 171–94 („Der Antisemitismus und seine Bedeutung für den Untergang der Weimarer Republik”).
- 198 Stark: *Entrepreneurs*, 141, 108–109.
- 199 Jack Wertheimer: *Unwelcome Strangers: East European Jews in Imperial Germany*. New York, 1987, IV. táblázat; Wolfgang J. Mommsen: *Bürgerstolz und Weltmachtstreben: Deutschland unter Wilhelm II. 1890 bis 1918*. Berlin, 1995, 434–40;

- Steven Aschheim: *Brothers and Strangers: The East European Jew in German and German Jewish Consciousness 1800–1923*. Madison, 1982.
- 200 *Vossische Zeitung*, 1923. november 6.; kivonatos fordításban in: Peukert: *The Weimar Republic*, 160 (javítva); lásd még David Clay Large: „»Out with the Ostjuden«: The Scheunenviertel Riots in Berlin, November 1923” in: Werner Bergmann et al. (eds.): *Exclusionary Violence: Antisemitic Riots in Modern Germany*. Ann Arbor, 2002, 123–40; Dirk Walter: *Antisemitische Kriminalität und Gewalt: Judenfeindschaft in der Weimarer Republik*. Bonn, 1999, különösen 151–54.
- 201 Peter Pulzer: „Der Anfang vom Ende” in: Arnold Paucker (Hg.): *Die Juden im nationalsozialistischen Deutschland 1933–1944*. Tübingen, 1986, 3–15; Trude Maurer: *Ostjuden in Deutschland, 1919–1933*. Hamburg, 1986.
- 202 Kauders: *German Politics*, 182–91; a protestantizmussal kapcsolatban lásd Kurt Nowak–Gerard Raulet (Hg.): *Protestantismus und Antisemitismus in der Weimarer Republik*. Frankfurt am Main, 1994. Általánosabban lásd Heinrich August Winkler: „Die deutsche Gesellschaft der Weimarer Republik und der Antisemitismus” in: Bernd Martin–Ernst Schulin (Hg.): *Die Juden als Minderheit in der Geschichte*. München, 1981, 271–89; Jochmann: *Gesellschaftskrise*, 99–170. Stefanie Schüler-Springorum könyve, a *Die jüdische Minderheit in Königsberg, Preussen 1871–1945* (Göttingen, 1996), helyi jellegű tanulmány.

HARMADIK FEJEZET • A NEMZETISZOCIALIZMUS ELŐRETÖRÉSE

- 1 Peter Jelavich: *Munich and Theatrical Modernism: Politics, Playwriting, and Performance 1890–1914*. Cambridge, Mass., 1985 (átfogó képet ad a korabeli müncheni színházi életről).
- 2 Eisner pályafutásáról a korabeli források széles körű és nem szokványos feldolgozása alapján izgalmas összefoglalást ad Richard M. Watt: *The Kings Depart: The German Revolution and the Treaty of Versailles 1918–19*. London, 1973 [1968], 312–30, 354–81. Lásd még Franz Schade: *Kurt Eisner und die bayerische Sozialdemokratie*. Hannover, 1961; Peter Kritzer: *Die bayerische Sozialdemokratie und die bayerische Politik in den Jahren 1918–1923*. München, 1969. Egy frissebb életrajz: Bernhard Grau: *Kurt Eisner 1867–1919: Eine Biographie*. München, 2001.
- 3 Allan Mitchell: *Revolution in Bavaria 1918/1919: The Eisner Regime and the Soviet Republic*. Princeton, 1965, 171–72; Freya Eisner: *Kurt Eisner: Die Politik der libertären Sozialismus*. Frankfurt am Main, 1979, 175–80.
- 4 Mitchell: *Revolution*; lásd még Winkler: *Von der Revolution*, 184–90 és Heinrich Hillmayr: *Roter und weisser Terror in Bayern nach 1918: Erscheinungsformen und Folgen der Gewalttätigkeiten im Verlauf der revolutionären Ereignisse nach dem Ende des Ersten Weltkrieges*. München, 1974.
- 5 Watt: *The Kings Depart*, 312–30, 354–81; egy másik színes beszámoló David Clay Large: *Where Ghosts Walked: Munich's Road to the Third Reich*. New York, 1997, 76–92. Friedrich Hitzer: *Anton Graf Arco: Das Attentat auf Kurt Eisner und die*

- Schüsse im Landtag* (München, 1988) a merénylő történetét filmforgatókönyv formájában meséli el a szerző kutatásai alapján. Hoffmann-nal kapcsolatban lásd Diethard Henning: *Johannes Hoffmann: Sozialdemokrat und Bayerischer Ministerpräsident: Biographie*. München, 1990.
- 6 Idézi Watt: *The Kings Depart*, 364; Hans Beyer: *Von der Novemberrevolution Zur Räterepublik in München* (Berlin, 1975) jól dokumentált keletnémet összefoglalás, különösen 77–78.
 - 7 Watt: *The Kings Depart*, 366–68.
 - 8 Large: *Where Ghosts Walked*, 70.
 - 9 Carsten: *Revolution*, 218–23; Hannover–Hannover-Drück: *Politische Justiz*, 53–75.
 - 10 Lásd Anthony Nicholls: „Hitler and the Bavarian Background to National Socialism” in: Nicholls–Erich Matthias (eds.): *German Democracy and the Triumph of Hitler: Essays on Recent German History*. London, 1971, 129–59.
 - 11 Hitler 1918–19-es tevékenységéről részletes beszámolót nyújt Kershaw: *Hitler*, I. 116–21; Anton Joachimsthaler: *Hitlers Weg begann in München 1913–1923*. München, 2000 [1989], 177–319.
 - 12 Kershaw: *Hitler*, I. 3–13 gondosan szétszálazza a tényeket és a legendát, az értelmezést és a spekulációt Hitler ifjúkorával kapcsolatban.
 - 13 Carl E. Schorske: „The Ringstrasse, its Critics, and The Birth of Urban Modernism” in: Schorske: *Fin-de-Siècle Vienna*, 24–115.
 - 14 August Kubizek: *Adolf Hitler: Mein Jugendfreund*. Graz, 1953 (igen részletes visszaemlékezés); de lásd a kritikai szemléletű feldolgozást: Franz Jetzinger: *Hitler's Youth*. London, 1958 [1956], 167–74.
 - 15 A Hitler 1919 előtti éveire vonatkozó megbízható adatok hiánya miatt élénk vita alakult ki arról, hogy valóban szélsőséges, elkötelezett antiszemita vá vált-e a háború előtti Bécsben a zsidókkal – különösen a galíciai emigráns keleti zsidókkal – való találkozás hatására. Hitler saját verziója eltúlozottnak tűnik, de nem igazán meggyőzőek azok az újabb elméletek sem, hogy nem volt antiszemita. Lásd Kershaw: *Hitler*, I., különösen 49–69; Joachimsthaler: *Hitlers Weg*, 45–49.
 - 16 Adolf Hitler: *Mein Kampf*. (Ford.: Ralph Manheim, bev.: D. C. Watt.) London, 1969 [1925–26], 39–41.
 - 17 Uo. 71, 88, 95.
 - 18 Kershaw: *Hitler*, I. 81–87; Joachimsthaler: *Hitlers Weg*, 77–97. Hitler saját elbeszélése: *Mein Kampf*, 116–17. A schwabingi bohém életéről szemléletes képet fest Large: *Where Ghosts Walked*, 3–42.
 - 19 Hitler: *Mein Kampf*, 148–49.
 - 20 Kershaw: *Hitler*, I. 87–101.
 - 21 Hitler: *Mein Kampf*, 11–169.
 - 22 Geyer: *Verkehrte Welt*, 278–318.
 - 23 Hitler Adolf Gemlichnek 1919. szeptember 16-án in: Eberhard Jäckel–Axel Kuhn (Hg.): *Hitler: Sämtliche Aufzeichnungen 1905–1924*. Stuttgart, 1980, 88–90; Ernst Deuerlein: „Hitlers Eintritt in die Politik und die Reichswehr.” *VfZ*, 1959/7, 203–205.

- 24 „Anton Drexlers Politisches Erwachen” (1919), újra kiadta Albrecht Tyrell (Hg.): *Führer befiehlt...: Selbstzeugnisse aus der „Kampfzeit” der NSDAP*. Düsseldorf, 1969, 20–22.
- 25 Tyrell (Hg.): *Führer befiehlt*, 22; Kershaw: *Hitler*, I. 126–28, 131–39; Ernst Deuerlein (Hg.): *Der Aufstieg der NSDAP in Augenzeugenberichten*. München, 1974, 56–61; Joachimsthaler: *Hitlers Weg*, 198–319, szétszálazza a Hitler ekkori életére vonatkozó legendákat, és utal a későbbi vitákra; Albrecht Tyrell: *Vom „Trommler” zum „Führer”: Der Wandel von Hitlers Selbstverständnis zwischen 1919 und 1924 und die Entwicklung der NSDAP*. München, 1975, alaposan adatolt beszámoló Hitler politikai pályafutásának kezdetéről. Lásd még Werner Maser: *Die Frühgeschichte der NSDAP: Hitlers Weg bis 1924*. Frankfurt am Main, 1965. A Thule Társaságról lásd Reginald H. Phelps: „»Before Hitler Came«: Thule Society and Germanen Orden.” *Journal of Modern History*, 1963/35, 245–61.
- 26 Uwe Lohalm: *Völkischer Radikalismus: Die Geschichte des Deutschvölkischen Schutz- und Trutzbundes, 1919–1923*. Hamburg, 1970.
- 27 Tyrell: *Vom Trommler*, 72–89; Georg Franz-Willing: *Ursprung der Hitlerbewegung 1919–1922*. Preussisch Oldendorf, 1974 [1962], 38–109.
- 28 Broszat: *Der Staat Hitlers*, 43–45.
- 29 Hitler: *Mein Kampf*, 620–21 (javított fordítás).
- 30 Reginald H. Phelps: „Hitler als Parteiredner im Jahre 1920.” *VfZ*, 1963/11, 274–330; hasonlóan Jäckel–Kuhn (Hg.): *Hitler*, 115, 132, 166, 198, 252, 455, 656.
- 31 Az „ostobák szocializmusa” – eredetileg a „korlátozott szocializmusa” – frázist gyakran August Bebel háború előtti szociáldemokrata vezetőnek tulajdonítják, de valószínűleg Ferdinand Kronawetter osztrák demokratától ered (Pulzer: *The Rise*, 269 és jegyzet). Az 1890-es évekre a német szociáldemokraták körében általánossá vált a használata; lásd Francis L. Carsten: *August Bebel und die Organisation der Massen*. Berlin, 1991, 165.
- 32 Franz-Willing: *Ursprung*, 120–27; Broszat: *Der Staat Hitlers*, 39.
- 33 Ernst Nolte: *Three Faces of Fascism: Action Française, Italian Fascism, National Socialism*. New York, 1969 [1963], később eltérő és vitatottabb formában – *Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945: Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Frankfurt am Main, 1987 – az antibolszvizmus elsőbbsége mellett érvel.
- 34 Hitler: *Mein Kampf*, 289.
- 35 Mindet idézi Longerich: *Der ungeschriebene Befehl*, 32–34.
- 36 Bruno Thoss: *Der Ludendorff-Kreis: 1919–1923. München als Zentrum der mittel-europäischen Gegenrevolution zwischen Revolution und Hitler-Putsch* (München, 1978) kimerítő részletességgel mutatja be az eseményeket.
- 37 Wolf Rudiger Hess (Hg.): *Rudolf Hess: Briefe 1908–1933*. München, 1987, 251 (Hess a szüleinek 1920. március 24-én).
- 38 Joachim C. Fest: *The Face of the Third Reich*. London, 1979 [1970], 283–314 (csípős elemzés Hess karakteréről); Smith: *The Ideological Origins*, 223–40; Lange: „Der Terminus »Lebensraum«”, 426–37; Hans Grimm: *Volk ohne Raum*. München, 1926; Dietrich Orlow: „Rudolf Hess: Deputy Führer” in: Ronald Smelser–Rainer Zitelmann (eds.): *The Nazi Elite*. London, 1993 [1989], 74–84; Hans-Adolf

- Jacobsen: *Karl Haushofer: Leben und Werk*. 2 kötet, Boppard, 1979 (újra megjelentette Haushofer több írását); Frank Ebeling: *Geopolitik: Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft 1919–1945* (Berlin, 1994) az eszmét elemzi.
- 39 Margarete Plewnia: *Auf dem Weg zu Hitler: Der völkische Publizist Dietrich Eckart*. Bréma, 1970; Tyrell: *Vom Trommler*, 190–94; Alfred Rosenberg (Hg.): *Dietrich Eckart. Ein Vermächtnis*. 4. kiadás, München, 1937 [1928], Eckart verseiből vett válogatással.
- 40 Alfred Rosenberg: *Selected Writings*. London, 1970; Fest: *The Face*, 247–58; Walter Laqueur: *Russia and Germany: A Century of Conflict*. London, 1965, 55–61, 116–17, 148–53; Adolf Hitler: *Hitler's Table Talk 1941–1944: His Private Conversations*. London, 1973 [1953], 422–26; Norman Cohn: *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World-Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion*. London, 1967, különösen 187–237; Reinhard Bollmus: „Alfred Rosenberg: National Socialism's »Chief Ideologue«” in: Smelser-Zitelman (eds.): *The Nazi Elite*, 183–93; Robert Cecil: *The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology*. London, 1972. Lásd még általánosabban Thomas Klepsch: *Nationalsozialistische Ideologie: Eine Beschreibung ihrer Struktur vor 1933* (Münster, 1990) és a különféle nemzetiszocialista ideológusok műveiből vett érdemes szemelvényeket, Barbara Miller Lane-Leila J. Rupp (eds.): *Nazi Ideology before 1933: A Documentation*. Manchester, 1978.
- 41 Hans Frank: *Im Angesicht des Galgens: Deutung Hitlers und seiner Zeit auf Grund eigener Erlebnisse und Erkenntnisse*. 2. kiadás, Neuhaus, 1955 [1953], oldalszám nélkül, idézi Fest: *The Face*, 330 és uo. 38–42, idézi Kershaw: *Hitler*, I. 148; Christoph Klessmann: „Hans Frank: Party Jurist and Governor-General in Poland” in: Smelser-Zitelmann (eds.): *The Nazi Elite*, 39–47.
- 42 Idézi Deuerlein (Hg.): *Der Aufstieg*, 108–12.
- 43 Dietrich Orlow: *The History of the Nazi Party. I: 1919–1933*. Newton Abbot, 1971 [1969], 11–37.
- 44 Kershaw: *Hitler*, I. 160–65; Deuerlein (Hg.): *Der Aufstieg*, 135–41.
- 45 Kershaw: *Hitler*, I. 175–80; Deuerlein (Hg.): *Der Aufstieg*, 142–61.
- 46 Deuerlein (Hg.): *Der Aufstieg*, 145–46.
- 47 Franz-Willing: *Ursprung*, 127.
- 48 Hannover-Hannover-Drück: *Politische Justiz*, 105–44.
- 49 Kershaw: *Hitler*, I. 170–73; Peter Longerich: *Die braunen Bataillone: Geschichte der SA*. München, 1989, 9–32.
- 50 Conan Fischer: „Ernst Julius Röhm: Chief of Staff of the SA and Indispensable Outsider” in: Smelser-Zitelmann (eds.): *The Nazi Elite*, 173–82.
- 51 Ernst Röhm: *Die Geschichte eines Hochverrätters*. München, 1928, 9, 365–66; Fest: *The Face*, 206, 518–19 (9. jegyzet).
- 52 Röhm: *Die Geschichte*, 363.
- 53 Deuerlein (Hg.): *Der Aufstieg*, 142–83, a nemzetiszocialista mozgalom fokozódó erőszakosságáról ebben az időszakban; Fischer: „Ernst Julius Röhm” Hitler és Röhm feszült kapcsolatáról.
- 54 Kershaw: *Hitler*, I. 180–85.

- 55 Adrian Lyttelton: *The Seizure of Power: Fascism in Italy 1919–1929*. London, 1973 (klasszikus összefoglalás); Denis Mack Smith: *Mussolini*. London, 1981 (leleplező életrajz); Richard J. B. Bosworth: *Mussolini*. London, 2002 (kiváló újabb életrajz); Franz-Willing: *Ursprung*, 126–27 (a nemzetiszocialista jelvények eredetéről). A kapcsolatokról és hatásmechanizmusokról lásd Klaus-Peter Hoepke: *Die deutsche Rechte und der italienische Faschismus: Ein Beitrag zum Selbstverständnis und zur Politik von Gruppen und Verbänden der deutschen Rechten*. Düsseldorf, 1968, különösen 186–94, 292–95.
- 56 A nagyszámú és vitatott irodalomból a legjobb általános áttekintés Stanley G. Payne: *A History of Fascism 1914–1945*. London, 1995; Kevin Passmore: *Fascism: A Very Short Introduction*. Oxford, 2002 (a leghasznosabb rövid összefoglalás). Roger Griffin: *International Fascism – Theories, Causes and the New Consensus*. London, 1998 (befolyásos elméleti tanulmány); Kershaw: *The Nazi Dictatorship*, 26–46, szokás szerint józan és elfogulatlan beszámolót nyújt.
- 57 AT 567, 199 in: Merkl: *Political Violence*, 196–97.
- 58 AT 206, 379, uo.; szokatlan szemszögből mutatja be a Schlageter-ügyet Karl Radek: „Leo Schlageter: The Wanderer in the Void” in: Kaes et al. (eds.): *The Weimar Republic Sourcebook*, 312–14 (eredetileg: „Leo Schlageter: Der Wanderer ins Nichts.” *Die Rote Fahne*, 144 [1923. június 26.]). A passzív ellenállásról részletesen beszámol a populáris gyökerek hangsúlyozásával Fischer: *The Ruhr Crisis*, 84–181; Schlageter szabadcsapatos háttéréről Waite: *Vanguard*, 235–38; a német hadsereg által titokban szervezett szabotázsakciókról Gerd Krüger: „»Ein Fanal des Widerstandes im Ruhrgebiet«: Das »Unternehmen Wesel« in der Osternacht des Jahres 1923. Hintergründe eines angeblichen »Husarenstreiches«.” *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen*, 2000/4, 95–140.
- 59 Sander L. Gilman: *On Blackness without Blacks: Essays on the Image of the Black in Germany*. Boston, 1982.
- 60 AT 183 in: Merkl: *Political Violence*, 193.
- 61 Gisela Lebeltzer: „Der »Schwarze Schmach«: Vorurteile–Propaganda–Mythos.” *Geschichte und Gesellschaft*, 1985/11, 37–58; Keith Nelson: „»The Black Horror on the Rhine«: Race as a Factor in Post-World War I Diplomacy.” *Journal of Modern History*, 1970/42, 606–27; Sally Marks: „Black Watch on the Rhine: A Study in Propaganda, Prejudice and Prurience.” *European Studies Review*, 1983/13, 297–334. Végső sorsukról lásd Reiner Pommerin: „Sterilisierung der Rheinlandbasterde”: *Das Schicksal einer farbigen deutschen Minderheit 1918–1937*. Düsseldorf, 1979.
- 62 Richard J. Evans: „Hans von Hentig and the Politics of German Criminology” in: Angelika Ebbinghaus-Karl Heinz Roth (Hg.): *Grenzgänge: Deutsche Geschichte des 20. Jahrhunderts im Spiegel von Publizistik, Rechtsprechung und historischer Forschung*. Lüneburg, 1999, 238–64.
- 63 Kershaw: *Hitler*, I. 185–91; Georg Franz-Willing: *Krisenjahr der Hitlerbewegung 1923*. Preussisch Oldendorf, 1975; Helmuth Auerbach: „Hitlers politische Lehrjahre und die Münchner Gesellschaft 1919–1923.” *VfZ*, 1977/25, 1–45; Franz-Willing: *Ursprung*, 266–99; Ernst Hanfstaengl: *Zwischen Weissem und Braunem Haus: Memoiren eines politischen Aussenseiters*. München, 1970.

- 64 Hitler nézeteiről képet ad Hitler: *Hitler's Table Talk*, 154–56. Kiváló összefoglalást ad Robin Lenman: „Julius Streicher and the Origins of the NSDAP in Nuremberg, 1918–1923” in: Nicholls–Matthias (eds.): *German Democracy*, 161–74 (a Streicher verseiről alkotott vélemény forrása). A város barnaingeseiről lásd Eric G. Reiche: *The Development of the SA in Nürnberg, 1922–34*. Cambridge, 1986.
- 65 Anthony Nicholls: „Hitler and the Bavarian Background to National Socialism” in: Nicholls–Matthias (eds.): *German Democracy*, 111.
- 66 Franz-Willing: *Krisenjahr*, 295–318; Ludendorff tevékenységéről lásd Franz-Willing: *Putsch und Verbotszeit der Hitlerbewegung November 1923–Februar 1925*. Preussisch Oldendorf, 1977, 9–65.
- 67 Fest: *The Face*, 113–29; Richard Overy: *Goering: The „Iron Man”*. London, 1984; Alfred Kube: „Hermann Goering: Second Man in the Third Reich” in: Smelser–Zitelmann (eds.): *The Nazi Elite*, 62–73 (Göringet késő imperialista konzervatívként kategorizálja); lásd még tőle *Pour le mérite und Hakenkreuz: Hermann Goering im Dritten Reich*. 2. kiadás, München, 1987 [1986], 4–21; Stefan Martens: *Hermann Goering: „Erster Paladin des Führers” und „Zweiter Mann im Reich”*. Paderborn, 1985, 15–19; Werner Master: *Hermann Göring: Hitlers janusköpfiger Paladin: Die politische Biographie*. Berlin, 2000, 13–55.
- 68 Franz Willing: *Krisenjahr* (részletezi a párt fejlődését 1923-ban); Harold J. Gordon: *Hitler and the Beer Hall Putsch*. Princeton, 1972 (kimerítő részletességű beszámoló a politikai háttérrel, különösen 25–184 [I: „The Contenders in the Struggle for Power”]). A korabeli dokumentumokat közli Ernst Deuerlein (Hg.): *Der Hitler-Putsch: Bayerische Dokumente zum 8/9. November 1923*. Stuttgart, 1962, 153–308; rövidebben Deuerlein (Hg.): *Der Aufstieg*, 184–202.
- 69 Karl Alexander von Müller tanúvallomása Hitler perében, idézi Deuerlein (Hg.): *Der Aufstieg*, 192–96.
- 70 A rengeteg eseménybeszámoló közül a legérdekesebb Kershaw: *Hitler*, I. 205–12; Gordon: *Hitler and the Beer Hall Putsch*, 270–409; Franz-Willing: *Putsch und Verbotszeit*, 66–141; Deuerlein (Hg.): *Der Hitler-Putsch*, különösen 308–417, 487–515; válogatott dokumentumok Noakes–Pridham (eds.): *Nazism*, I. 26–34. Göringről lásd Maser: *Hermann Göring*, 58–78.
- 71 Bernd Steger: „Der Hitlerprozess und Bayerns Verhältnis zum Reich 1923/24.” *VfZ*, 1977/23, 441–66.
- 72 Deuerlein (Hg.): *Der Aufstieg*, 203–230; Lothar Gruchmann–Reinhard Weber (Hg.): *Der Hitler-Prozess 1924: Wortlaut der Hauptverhandlung vor dem Volksgericht München, I. 2 kötet*, München, 1997, 1999 (közli a teljes peranyagot és az ítéletet). Lásd még Otto Gritschneider: *Bewährungsfrist für den Terroristen Adolf H.: Der Hitler-Putsch und die bayerische Justiz*. München, 1990; uő: *Der Hitler-Prozess und sein Richter Georg Neithardt: Skandalurteil von 1924 ebnet Hitler den Weg*. München, 2001.
- 73 Idézi Tyrell: *Führer befiehl*, 67, fordításban: Noakes–Pridham (eds.): *Nazism*, I. 34–35 (kissé javított); Hitler teljes tanúvallomását közli Jäckel–Kuhn (Hg.): *Hitler*, 1061–216; Deuerlein (Hg.): *Der Aufstieg*, 203–28.
- 74 Lásd az elemzést az eredetéről és a kompozíciójáról Kershaw: *Hitler*, I. 240–53.

- 75 Hitler: *Mein Kampf*, 307.
- 76 Uo. 597–99. Ezeknek a gondolatoknak a központi jelentőségét Hitler világképében megállapította Eberhard Jäckel: *Hitler's Weltanschauung: A Blueprint for Power*. Middletown, Conn, 1972 [1969].
- 77 Adolf Hitler: *Hitler's Secret Book*. New York, 1961; Martin Broszat: „Betrachtungen zu »Hitlers Zweitem Buch«.” *VfZ*, 1981/9, 417–29.
- 78 Werner Maser: *Hitlers Mein Kampf: Geschichte, Auszüge, Kommentare*. München, 1966 (elemzi a mű kompozícióját és sorsát); Hermann Hammer: „Die deutschen Ausgaben von Hitlers »Mein Kampf«.” *VfZ*, 1956/4, 161–78, a kiadás történetét mutatja be. Hitlert konzisztens célok nélküli, hataloméhes opportunistaként mutatja be Alan Bullock klasszikus életrajza: *Hitler: A Study in Tyranny*. London, 1953; a konzisztencia mellett elsőként érvelt Hugh Trevor-Roper: „The Mind of Adolf Hitler” in: Hitler: *Hitler's Table Talk*, vii–xxxv. Hitler külpolitikájának kacskaringóit és mögöttes céljait elemzi Geoffrey Stoakes: *Hitler and the Quest for World Dominion*. Leamington Spa, 1987.
- 79 Longerich: *Der ungeschriebene Befehl*, 37–39.
- 80 Kershaw: *Hitler*, I. 218–19, 223–24, 250–53; Broszat: *Der Staat Hitlers*, 13–16.
- 81 Kershaw: *Hitler*, I. 224–34. A nemzetiszocialista párt helyzetét a per és vezetőjének bebörtönzése után bemutatja Franz-Willing: *Putsch und Verbotszeit*, 162–285.
- 82 Donald Cameron Watt: „Die bayerischen Bemühungen um Ausweisung Hitlers 1924.” *VfZ*, 1958/6, 270–80. Lásd általánosabban David Jablonsky: *The Nazi Party in Dissolution: Hitler and the Verbotszeit 1923–1925*. London, 1989; Deuerlein (Hg.): *Der Aufstieg*, 231–54.
- 83 Deuerlein (Hg.): *Der Aufstieg*, 245.
- 84 Fest: *The Face*, 215; Longerich: *Die braunen Bataillone*, 51–52.
- 85 Kershaw: *Hitler*, I. 257–70.
- 86 Udo Kissenkoetter: „Gregor Strasser: Nazi Party Organizer or Weimar Politician?” in: Smelser–Zitelmann (eds.): *The Nazi Elite*, 224–34.
- 87 Gregor Strasser Oswald Spenglernek 1925. július 8-án in: Oswald Spengler: *Spengler Letters 1913–1936*. London, 1966, 184.
- 88 Orlow: *The History of the Nazi Party*, I. 66–67; lásd még általánosabban Udo Kissenkoetter: *Gregor Strasser und die NSDAP*. Stuttgart, 1978; Peter D. Stachura: *Gregor Strasser and the Rise of Nazism*. London, 1983; Klepsch: *Nationalsozialistische Ideologie*, 143–50.
- 89 Elke Fröhlich: „Joseph Goebbels: The Propagandist” in: Smelser–Zitelmann (eds.): *The Nazi Elite*, 48–61; Ralf Georg Reuth: *Goebbels: Eine Biographie*. München, 1995, 11–75; Michel Kai: *Vom Poeten zum Demagogen: Die schriftstellerischen Versuche Joseph Goebbels*. Köln, 1999; Joachim C. Fest: „Joseph Goebbels: Eine Porträtskizze.” *VfZ*, 1995/43, 565–80 (Goebbels karakterének vesébe látó elemzése naplójá tükrében). Goebbels naplójáról lásd Elke Fröhlich: „Joseph Goebbels und sein Tagebuch: Zu den handschriftlichen Aufzeichnungen von 1924 bis 1941.” *VfZ*, 1987/35, 489–522. Bernd Sösemann, „Die Tagesaufzeichnungen des Joseph Goebbels und ihre unzulänglichen Veröffentlichungen

- lichungen." *Publizistik*, 1992/37, 213–44, kritikája nem meggyőző; Fröhlich nem törekedett teljes tudományos szövegkiadásra, csak hozzáférhetővé tette a naplót a történészek számára.
- 90 Hugh Trevor-Roper: *The Last Days of Hitler*. London, 1947, 67, idézi Speert ugyanerről; Fröhlich: „Joseph Goebbels”, 48.
- 91 Elke Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher von Joseph Goebbels: Sämtliche Fragmente*, I. kötet: *Aufzeichnungen 1924–1941*, 1. rész: 1924. június 27.–1930. december 31. München, 1987, 48 (1924. július 23.).
- 92 Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher*, I/1. 134–5 (1925. október 14.).
- 93 Uo. 140–41 (1925. november 6.); lásd még általánosabban Reuth: *Goebbels*, 76–147.
- 94 Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher*, I/1. 161–62 (1926. február 15.).
- 95 Kershaw: *Hitler*, I. 270–77; Reuth: *Goebbels*, 76–107; Helmut Heiber (ed.): *The Early Goebbels Diaries: The Journals of Josef Goebbels from 1925–1926*. London, 1962, 66–67.
- 96 Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher*, I/1. 171–73 (1926. április 13.), 174–75 (1926. április 19.).
- 97 Kershaw: *Hitler*, I. 277–79; Deuerlein (Hg.): *Der Aufstieg*, 255–302. A Gau szó használata tudatosan idézte fel Németország törzsi megosztottságát a korai középkorban.
- 98 Kershaw: *Hitler*, I. 278–79; Orlow: *The History of the Nazi Party*, I. 69–75.
- 99 Noakes-Pridham (eds.): *Nazism*, I. 36–56; továbbá Erwin Barth: *Joseph Goebbels und die Formierung des Führer-Mythos 1917 bis 1934*. Erlangen, 1999.
- 100 Goebbels berlini tevékenységével kapcsolatban lásd Reuth: *Goebbels*, 108–268.
- 101 Idézi uo. 114.
- 102 Hoover Institution, Stanford, California: NSDAP Hauptarchiv 6. számú mikrofilm, 141. ügírát: Max Amann levele Gustav Seifertnek, 1925. október 27.
- 103 Noakes-Pridham (eds.): *Nazism*, I. 58.
- 104 Gerhard Schulz: *Zwischen Demokratie und Diktatur: Verfassungspolitik und Reichsreform in der Weimarer Republik*. 3 kötet, Berlin, 1963–92. II: *Deutschland am Vorabend der Grossen Krise*. Berlin, 1987, 149–307; Robert G. Moeller: „Winners as Losers in the German Inflation: Peasant Protest over the Controlled Economy” in: Gerald D. Feldman et al. (eds.): *The German Inflation: A Preliminary Balance*. Berlin, 1982, 255–88.
- 105 Shelley Baranowski: *The Sanctity of Rural Life: Nobility, Protestantism and Nazism in Weimar Prussia*. New York, 1995, 120–23.
- 106 John E. Farquharson: *The Plough and the Swastika: The NSDAP and Agriculture in Germany, 1928–1945*. London, 1976, 3–12, 25–33; Dieter Hertz-Eichenrode: *Politik und Landwirtschaft in Ostpreussen 1919–1930: Untersuchung eines Strukturproblems in der Weimarer Republik*. Opladen, 1969, 88–89, 329–37.
- 107 Dieter Gessner: *Agrardepression und Präsidialregierungen in Deutschland 1930–1933: Probleme des Agrarkapitalismus am Ende der Weimarer Republik*. Düsseldorf, 1977, 191–94; uő: *Agrarverbände in der Weimarer Republik: Wirtschaftliche und soziale Voraussetzungen agrarkonservativer Politik vor 1933*. Düsseldorf, 1976, 234–63.

- 108 Rudolf Rietzler: *„Kampf in der Nordmark”: Das Aufkommen des Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein (1919–1928)*. Neumünster, 1982; Frank Bajohr (Hg.): *Norddeutschland im Nationalsozialismus*. Hamburg, 1993; és egy klasszikus regionális tanulmány: Jeremy Noakes: *The Nazi Party in Lower Saxony 1921–1933*. Oxford, 1971, különösen 104–107.
- 109 Noakes-Pridham (eds.): *Nazism*, I. 15, 61.
- 110 Uo. 15, 61, idézi Gottfried Feder: *Das Programm der NSDAP und seine weltanschaulichen Grundgedanken*. München, 1934, 15–18.
- 111 Rudolf Heberle: *Landbevölkerung und Nationalsozialismus: Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein 1918 bis 1932*. Stuttgart, 1963, 160–71; uő: *From Democracy to Nazism: A Regional Case Study on Political Parties in Germany*. New York, 1970 [1945] (a választási szociológia egyik korai klasszikusa). A gazdák önszerveződéséről és érdekérvényesítési lehetőségeiről lásd Jens Flemming: *Landwirtschaftliche Interessen und Demokratie: Ländliche Gesellschaft, Agrarverbände und Staat 1890–1925*. Bonn, 1978, 323–27.
- 112 Claus-Christian W. Szejnmann: *Nazism in Central Germany: The Brownshirts in „Red” Saxony*. New York, 1999, 50–51; Falter et al.: *Wahlen*, 98.
- 113 Geoffrey Pridham: *Hitler's Rise to Power: The Nazi Movement in Bavaria 1923–1933*. London, 1973, 84–86.
- 114 Orlow: *The History of the Nazi Party*, I. 173–75 (kissé eltúlozza a nemzetiszocialisták választási stratégiájának koherenciáját); Winkler: *Weimar*, 344–56.
- 115 Tyrell: *Vom Trommler*, 163–73, az idézetek forrása; uő (Hg.): *Führer befiehlt*, 129–30, 163–64; Kershaw: *Hitler*, I. 294.
- 116 Orlow: *The History of the Nazi Party*, I. 167–71.
- 117 Uo. 171–73.
- 118 Claudia Koonz: *Mothers in the Fatherland: Women, the Family, and Nazi Politics*. London, 1987, 72–80.
- 119 Jill Stephenson: *The Nazi Organisation of Women*. London, 1981, 23–74.
- 120 Peter D. Stachura: *Nazi Youth in the Weimar Republic*. Santa Barbara, Calif., 1975; Laqueur: *Young Germany*, 193; Arno Klönne: *Jugend im Dritten Reich: Dokumente und Analysen*. Köln, 1982; Hans-Christian Brandenburg: *Die Geschichte der HJ. Wege und Irrwege einer Generation*. Köln, 1968; Stachura: *The German Youth Movement*.
- 121 Daniel Horn: „The National Socialist Schülerbund and the Hitler Youth, 1929–1933.” *Central European History*, II. (1978), 355–75; Martin Klaus: *Mädchen in der Hitlerjugend: Die Erziehung zur „deutschen Frau”*. Köln, 1980.
- 122 Baldur von Schirach: *Die Feier der neuen Front*. München, 1929. Lásd Michael Wortmann: „Baldur von Schirach: Student Leader, Hitler Youth Leader, Gauleiter in Vienna” in: Smelser-Zitelmann (eds.): *The Nazi Elite*, 202–11.
- 123 Lásd Arthur D. Brenner: *Emil J. Gumbel: Weimar German Pacifist and Professor*. Boston, 2001; idézet a *Deutsche Republik* 1932. július 2-i számából in: Steven P. Remy: *The Heidelberg Myth: The Nazification and Denazification of a German University*. Cambridge, Mass., 2002, 11.
- 124 Geoffrey J. Giles: „»The Rise of the National Socialist Students« Association and the Failure of Political Education in the Third Reich” in: Peter D. Stachura (ed.):

- The Shaping of the Nazi State*. London, 1978, 160–85; Wortmann: „Baldur von Schirach”, 204–205; Kater: *Studentenschaft und Rechtsradikalismus*; Anselm Faust: *Der Nationalsozialistische Deutsche Studentenbund: Studenten und Nationalsozialismus in der Weimarer Republik*. Düsseldorf, 1973; Giles: *Students*; Steinberg: *Sabers and Brown Shirts*; Michael Grüner: *Studenten im Dritten Reich*. Paderborn, 1995, 19–42, 60.
- 125 Hans-Gerhard Schumann: *Nationalsozialismus und Gewerkschaftsbewegung: Die Vernichtung der deutschen Gewerkschaften und der Aufbau der „Deutschen Arbeitsfront“*. Hannover, 1958.
- 126 Merkl: *Political Violence*, 120, 208, 217, 220, 239, 244, 306, 372–73, 427, 515–16.
- 127 Hamel: *Völkischer Verband*.
- 128 AT 271 in: Merkl: *Political Violence*, 516.
- 129 Orlow: *The History of the Nazi Party*. I., 271–76.
- 130 Merkl: *Political Violence*, elemzi ezeknek a beszámolóknak a megbízhatóságát a bevezetésben, és kísérletet tesz a kvantitatív analízisre; Abel: *Why Hitler*, elemzi a bevezetésben az élettörténetek hitelességét a 4–9. o.-on. 1936–37-ben írt hasonló önéletrajzi esszék 1933 előtti nemzetiszocialistáktól lásd Christoph Schmidt: „Zu den Motiven »alter Kämpfer« in der NSDAP” in: Detlev Peukert-Jürgen Reulecke (Hg.): *Die Reihen fast geschlossen: Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus*. Wuppertal, 1981, 21–44.
- 131 Merkl: *Political Violence*, 446–47.
- 132 AT 140, uo. 551.
- 133 Uo. 453, 457, 505–509; a nemzetiszocialista propaganda szerepéről a korszakban lásd Richard Bessel: „The Rise of the NSDAP and the Myth of Nazi Propaganda.” *Wiener Library Bulletin*, 1980/33; Ian Kershaw: „Ideology, Propaganda, and the Rise of the Nazi Party” in: Peter D. Stachura (Hg.): *The Nazi Machtergreifung, 1933*. London, 1983, 162–81; és mindenekelőtt Gerhard Paul: *Aufstand der Bilder: Die NS-Propaganda vor 1933*. Bonn, 1990.
- 134 Merkl: *Political Violence*, 313–63, 383–84.
- 135 Rudolf Höss: *Commandant of Auschwitz*. London, 1959 [1951], 42–61.
- 136 Uo. 61–63.
- 137 Jochen von Lang: „Martin Bormann: Hitler’s Secretary” in: Smelser-Zitellmann (eds.): *The Nazi Elite*, 7–17; Fest: *The Face*, 191–206.
- 138 Waite: *Vanguard*, használja először a frázist; Merkl: *Political Violence*, túl könnyen elveti.
- 139 AT 493 in: Merkl: *Political Violence*, 375.
- 140 AT 382, uo. 440.
- 141 AT 434, 464, uo. 444–45.
- 142 AT 31, uo. 544–45.
- 143 AT 520, uo. 420.
- 144 AT 415, uo. 400.
- 145 AT 59, uo. 654.
- 146 AT 548, uo. 416.

- 147 AT 8, 31, 32, uo. 486–87.
- 148 AT 22, uo. 602; a vasúti incidenst dokumentálja Martin Broszat: „Die Anfänge der Berliner NSDAP 1926/27.” *VfZ*, 1960/8, 85–118, 115–18.
- 149 Merkl: *Political Violence*, 617.
- 150 Giles: „The Rise”, 163.
- 151 Merkl: *Political Violence*, 699.
- 152 Max Domarus (ed.): *Hitler: Speeches and Proclamations 1932–1945: The Chronicle of a Dictatorship*. 4 kötet, London, 1990, 1992, 1997, 2004 [1962–63]), I. 114 (beszéd a Gyáripárosok Klubjában, Düsseldorf).
- 153 Turner: *German Big Business*, 114–24. A kommunistákat lásd Weber: *Die Wandlung*, I. 294–318.
- 154 AT 38 in: Merkl: *Political Violence*, 539.
- 155 AT 416, 326, uo. 540.
- 156 AT 4, uo. 571.
- 157 Melita Maschmann: *Account Rendered: A Dossier on my Former Self*. London, 1964, 174–75.
- 158 Thomas Krause: *Hamburg wird braun: Der Aufstieg der NSDAP 1921–1933*. Hamburg, 1987, 102–107; meggyőző kritikáját nyújtja Michael Kater: *The Nazi Party: A Social Profile of Members and Leaders, 1919–1945*. Oxford, 1983, 32–38. Az 1935-ös pártcenzus mindegyik párttag esetében megadja a pártba való belépés évszámát, ezért a párt összetételét minden időszakban meg lehet határozni.
- 159 Detlef Mühlberger: „A Social Profile of the Saxon NSDAP Membership before 1933” in: Szejnmann: *Nazism*, 211–19; általánosabban Broszat: *Der Staat Hitlers*, 49–53; Detlef Mühlberger: *Hitler’s Followers: Studies in the Sociology of the Nazi Movement*. London, 1991; Peter Manstein: *Die Mitglieder und Wähler der NSDAP 1919–1933: Untersuchungen zu ihrer schichtmässigen Zusammensetzung*. Frankfurt am Main, 1990 [1987].
- 160 Josef Ackermann: „Heinrich Himmler: Reichsführer-SS” in: Smelser-Zitellmann (eds.): *The Nazi Elite*, 98–112; Alfred Andersch: *Der Vater eines Mörders: Eine Schulgeschichte*. Zürich, 1980 (Himmler apjáról); Bradley F. Smith: *Heinrich Himmler 1900–1926: A Nazi in the Making*. Stanford, Calif., 1971 (alapvető mű Himmler korai éveiről).
- 161 Idézi Ackermann: „Heinrich Himmler”, 103; lásd még Josef Ackermann: *Himmler als Ideologe*. Göttingen, 1970.
- 162 Heinz Höhne: *The Order of the Death’s Head: The Story of Hitler’s SS*. Stanford, Calif., 1971 [1969], 26–39.
- 163 Fest: *The Face*, 171–90, bár sok más szerzőhöz hasonlóan nagyon alábecsüli Himmlert. Bármit is gondoljunk róla, Himmler nem volt habozó, kispolgári és középserű, amilyennek Fest lefesti. Lásd Höhne: *The Order*, 26–28, egy csokor színes visszaemlékezés Himmlerről.
- 164 Uo. 40–46; Darréről lásd még Gustavo Corni: „Richard Walther Darré: The Blood and Soil Ideologue” in: Smelser-Zitellmann (eds.): *The Nazi Elite*, 18–27; Horst Gies: *R. Walther Darré und die nationalsozialistische Bauernpolitik 1930 bis 1933*. Frankfurt am Main, 1966.

- 165 Höhne: *The Order*, 46–69; Hans Buchheim: „The SS – Instrument of Domination” in: Helmut Krausnick et al.: *Anatomy of the SS State*. London, 1968, 127–203, 140–43.

HEGYEDIK FEJEZET • A HATALOMÁTVÉTEL FELÉ

- 1 Idézi Elizabeth Harvey: „Youth Unemployment and the State: Public Policies towards Unemployed Youth in Hamburg during the World Economic Crisis” in: Evans–Geary (eds.): *The German Unemployed*, 142–70, a 161.-en; lásd még Wolfgang Ayass: „Vagrants and Beggars in Hitler’s Reich” in: Richard J. Evans (ed.): *The German Underworld: Deviants and Outcasts in German History*. London, 1988, 210–37, a 210.-en.
- 2 Gertrud Staewen-Ordermann: *Menschen der Unordnung: Die proletarische Wirklichkeit im Arbeitsschicksal der ungelerten Grossstadtjugend*. Berlin, 1933, 86, idézi Detlev J. K. Peukert: *Jugend zwischen Krieg und Krise: Lebenswelten von Arbeiterjugenden in der Weimarer Republik*. Köln, 1987, 184; angol változat tőle: „The Lost Generation: Youth Unemployment at the End of the Weimar Republic” in: Evans–Geary (eds.): *The German Unemployed*, 172–93, a 185.-en.
- 3 Ruth Weiland: *Die Kinder der Arbeitslosen*. Eberswalde-Berlin, 1933, 40–42, idézi Peukert: *Jugend*, 184.
- 4 Staewen-Ordermann: *Menschen der Unordnung*, 92, idézi Peukert: „The Lost Generation”, 182.
- 5 Peukert: *Jugend*, 251–84; Eve Rosenhaft: „The Unemployed in the Neighbourhood: Social Dislocation and Political Mobilisation in Germany 1929–33” in: Evans–Geary (eds.): *The German Unemployed*, 194–227, különösen 209–11; uő: „Organising the »Lumpenproletariat«: Cliques and Communists in Berlin during the Weimar Republic” in: Richard J. Evans (ed.): *The German Working Class 1888–1933: The Politics of Everyday Life*. London, 1982, 174–219; uő: „Links gleich rechts? Militante Strassengewalt um 1930?” in Thomas Lindenberger–Alf Lüdtke (Hg.): *Physische Gewalt: Studien zur Geschichte der Neuzeit*. Frankfurt am Main, 1995, 239–75; Hellmut Lessing–Manfred Liebel: *Wilde Cliques: Szenen einer anderen Arbeiterbewegung*. Bensheim, 1981.
- 6 James: *The German Slump*, 132–46.
- 7 Lásd általában Patricia Clavin: *The Great Depression in Europe, 1929–1939*. London, 2000, aki a nemzetközi együttműködés sikertelenségét hangsúlyozza.
- 8 Charles P. Kindleberger: *The World in Depression 1929–1939*. Berkeley, 1987 [1973], 104–106.
- 9 Szemléletesen mutatja be Piers Brendon: *The Dark Valley: A Panorama of the 1930s*. London, 2000, 62–65.
- 10 Charles H. Feinstein et al.: *The European Economy between the Wars*. Oxford, 1997, 95–99; Theo Balderston: *The Origins and Course of the German Economic Crisis, 1923–1932*. Berlin, 1993; Balderston: *Economics*, 77–99, a nemzetközi bizalom hiányát hangsúlyozza.

- 11 Feinstein et al.: *The European Economy*, 104–109; Brendan Brown: *Monetary Chaos in Europe: The End of an Era*. London, 1988.
- 12 Lásd általában Dieter Gessner: *Agrardepression und Präsidialregierungen*; Farquharson: *The Plough and the Swastika*, 1–12.
- 13 Dietmar Petzina: „The Extent and Causes of Unemployment in the Weimar Republic” in: Peter D. Stachura (ed.): *Unemployment and the Great Depression in Weimar Germany*. London, 1986, 29–48, különösen a 2.3 táblázat a 35. o.-on, amely egy rendkívül hasznos kompilációból merít; Dietmar Petzina et al.: *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch. III: Materialien zur Geschichte des Deutschen Reiches 1914–1945*. München, 1978.
- 14 Részletek Preller: *Sozialpolitik*, 440.
- 15 Helgard Kramer: „Frankfurt’s Working Women: Scapegoats or Winners of the Great Depression?” in: Evans–Geary (eds.): *The German Unemployed*, 108–41, különösen 112–14.
- 16 Preller: *Sozialpolitik*, 374, 420–21.
- 17 Rosenhaft: „The Unemployed in the Neighbourhood” szemléletesen ábrázolja a helyzetet; lásd általánosabban uő: *Beating the Fascists? The German Communists and Political Violence 1929–1933*. Cambridge, 1983; Klaus-Michael Mallmann: *Kommunisten in der Weimarer Republik: Sozialgeschichte einer revolutionären Bewegung*. Darmstadt, 1996, 252–61. A Mallmann könyvét övező vitáról lásd Andreas Wirsching: „»Stalinisierung« oder entideologisierte »Nischengesellschaft«? Alte Einsichten und neue Thesen zum Charakter der KPD in der Weimarer Republik.” *VfZ*, 1997/45, 449–66; Klaus-Michael Mallmann: „Gehorsame Parteisoldaten oder eigensinnige Akteure? Die Weimarer Kommunisten in der Kontroverse – eine Erwiderung.” *VfZ*, 1999/47, 401–15.
- 18 Anthony McElligott: „Mobilising the Unemployed: The KPD and the Unemployed Workers’ Movement in Hamburg-Altona during the Weimar Republic” in: Evans–Geary (eds.): *The German Unemployed*, 228–60; Michael Schneider: *Unterm Hakenkreuz: Arbeiter und Arbeiterbewegung 1933 bis 1939*. Bonn, 1999, 47–52.
- 19 Általánosabban lásd Anthony McElligott: *Contested City: Municipal Politics and the Rise of Nazism in Altona, 1917–1937*. Ann Arbor, 1998.
- 20 Mallmann: *Kommunisten*, 261–83, 381–94.
- 21 Jan Valtin (valójában Richard Krebs): *Out of the Night*. London, 1941, 3–36. A valóság és a fikció keveredéséről lásd ebben a figyelemre méltó bestsellerben: Michael Rohrwasser: *Der Stalinismus und die Renegaten: Die Literatur der Exkommunisten*. Stuttgart, 1991; különösen Dieter Nelles: „Jan Valtins »Tagebuch der Hölle« – Legende und Wirklichkeit eines Schlüsselromans der Totalitarismustheorie.” 1999: *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 1994/9, 11–45. A könyvet („e szocialista klasszikust”) újra kiadta egy trockista csoport 1988-ban Lynn Walsh kitűnő utószavával, értékes információkkal a szerző életéről és munkásságáról (659–74). Lásd még a legújabb tanulmányt a témáról: Ernst von Waldenfels: *Der Spion, der aus Deutschland kam: Das geheime Leben des Seemanns Richard Krebs*. Berlin, 2003.

- 22 Valtin: *Out of the Night* (1941-es kiadás), 36–37.
- 23 Uo., 64–78.
- 24 Uo., 79–328.
- 25 Dick Geary: „Unemployment and Working-Class Solidarity: The German Experience 1929–33” in: Evans–Geary (eds.): *The German Unemployed*, 261–80.
- 26 Weber: *Die Wandlung*, 243–47; Fowkes: *Communism*, 145–70; Weitz: *Creating German Communism*, 284–86.
- 27 Hannes Heer: *Ernst Thälmann in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Reinbek, 1975; Willi Bredel: *Ernst Thälmann: Beitrag zu einem politischen Lebensbild*. Berlin, 1948; Irma Thälmann: *Erinnerungen an meinen Vater*. Berlin, 1955.
- 28 Klemperer: *Leben sammeln*, II. 721 (1931. július 16.).
- 29 McElligott: *Contested City*, 163.
- 30 Caplan: *Government*, 54 (2. táblázat).
- 31 Uo., 100–30.
- 32 Kershaw: *Hitler*, I. 325–29; Günter Bartsch: *Zwischen drei Stühlen: Otto Strasser. Eine Biographie*. Koblenz, 1990; Patrick Moreau: *Nationalsozialismus von links: Die „Kampfgemeinschaft Revolutionärer Nationalsozialisten” und die „Schwarze Front” Otto Strassers 1930–1935*. Stuttgart, 1984.
- 33 Domarus: *Hitler*, I. 88–114.
- 34 Turner: *German Big Business*, 191–219.
- 35 Részletesen beszámol róla Bracher: *Die Auflösung*, 287–389; Dorpalen: *Hindenburg*, 163–78; Wheeler-Bennett: *Hindenburg*, 336–49; Winkler: *Der Schein*, 726–823.
- 36 Bracher: *Die Auflösung*, 229–84, széles körű áttekintést ad a Reichswehr politikai szerepéről a válságban; lásd még Bracher et al.: *Die nationalsozialistische Machtergreifung*, III. 1–55; Carsten: *The Reichswehr*, 309–63; Groenert idézi Thilo Vogelsang: *Reichswehr, Staat und NSDAP: Beiträge zur deutschen Geschichte 1930–1932*. Stuttgart, 1962, 95.
- 37 Carsten: *The Reichswehr*, 310–11.
- 38 Uo., 328–21; Broszat: *Der Staat Hitlers*, 25.
- 39 Kershaw: *Hitler*, I. 337–38; Peter Bucher: *Der Reichswehrprozess: Der Hochverrat der Ulmer Reichswehroffiziere 1929–30*. Boppard, 1967, különösen 237–80; Deuerlein: *Der Aufstieg*, 328–42; Reuth: *Goebbels*, 176.
- 40 Bucher: *Der Reichswehrprozess*, részletes áttekintést ad.
- 41 Carsten: *The Reichswehr*, 323.
- 42 Heinrich Brüning: *Memoiren 1918–1934*. (Hg.: Claire Nix–Theoderich Kampmann.) Stuttgart, 1970; William L. Patch, Jr.: *Heinrich Brüning and the Dissolution of the Weimar Republic*. Cambridge, 1998, különösen 1–13; az eltérő véleményeket az emlékiratok megbízhatóságáról lásd Hans Mommsen: „Betrachtungen zu den Memoiren Heinrich Brünings.” *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, 1973/22, 270–80; Ernest Hamburger: „Betrachtungen über Heinrich Brünings Memoiren.” *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, 1972/8, 18–39; Arnold Brecht: „Gedanken über Brünings Memoiren.” *Politische Vierteljahresschrift*, 1971/12, 607–40.
- 43 Patch: *Heinrich Brüning*, alapos, gondos kutatómunkára támaszkodó védőbeszéd Brüning mellett, ezen a téren felülmúlja Werner Conzét; lásd Conze kritikáját Bracher első kiadásáról: *Die Auflösung in: Historische Zeitschrift*, 1957/183, 378–82; kritikusabb Bracher: *Die Auflösung*, 303–528 és uő: „Brünings unpolitische Politik und die Auflösung der Weimarer Republik.” *VfZ*, 1971/19, 113–23. Méltányos elemzését adja az 1930-as esztendőnek Hans Mommsen: „Das Jahr 1930 als Zäsur in der deutschen Entwicklung der Zwischenkriegszeit” in: Lothar Ehrlich–Jürgen John. (Hg.): *Weimar 1930: Politik und Kultur im Vorfeld der NS-Diktatur*. Köln, 1998. Hans Mommsen: *The Rise and Fall*, 291–95, kritikus és érzékeny karakterábrázolást ad. Astrid Luise Mannes: *Heinrich Brüning: Leben, Wirken, Schicksal* (München, 1999) kiváló újabb életrajz; Herbert Hömig: *Brüning: Kanzler in der Krise der Republik. Eine Weimarer Biographie* (Paderborn, 2000), jelentősebb tudományos összefoglalás Brüning politikai pályafutásáról, amely tárgyilagosságra törekszik.
- 44 Brüning: *Memoiren*, 247–48.
- 45 Lásd Fulda: „Press and Politics”, 234–42.
- 46 Bernd Weisbrod: „Industrial Crisis Strategy in the Great Depression” in: Jürgen Freiherr von Krudener (ed.): *Economic Crisis and Political Collapse: The Weimar Republic, 1924–1933*. New York, 1990, 45–62; Peter-Christian Witt: „Finanzpolitik als Verfassungs- und Gesellschaftspolitik: Überlegungen zur Finanzpolitik des Deutschen Reiches in den Jahren 1930 bis 1932.” *Geschichte und Gesellschaft*, 1982/8, 387–414.
- 47 Hömig: *Brüning*, 211–24.
- 48 Aldcroft: *From Versailles*, 156–86.
- 49 Kent: *The Spoils of War*, 322–72; Hömig: *Brüning*, 235–57, 270–83.
- 50 Preller: *Sozialpolitik*, 165, 440–48.
- 51 Kindleberger: *The World in Depression*, 159–76.
- 52 James: *The German Slump*, 283–323.
- 53 Hömig: *Brüning*, 345–77.
- 54 Barry Eichengreen: *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939*. Oxford, 1992, 270–78, 286.
- 55 Az alkotmányreform tervéről kimerítő tanulmányt írt Schulz: *Zwischen Demokratie und Diktatur*.
- 56 Kent: *The Spoils of War*, 342–43; Patch: *Heinrich Brüning*, 162–64.
- 57 Werner Jochmann: „Brünings Deflationspolitik und der Untergang der Weimarer Republik” in: Dirk Stegmann et al. (Hg.): *Industrielle Gesellschaft und politisches System: Beiträge zur politischen Sozialgeschichte. Festschrift für Fritz Fischer zum siebzigsten Geburtstag*. Bonn, 1978, 97–112.
- 58 Carl-Ludwig Holtfrerich: „Economic Policy Options and the End of the Weimar Republic” in: Kershaw (ed.): *Weimar*, 58–91, különösen 65–72. Klasszikus, sok vitát kiváltó tanulmány a témában Knut Borchardt: „Zwangslagen und Handlungsspielräume in der grossen Wirtschaftskrise der frühen dreissiger Jahre: Zur Revision des überlieferten Geschichtsbildes”, első megjelenése 1979-ben, a második Knut Borchardt: *Wachstum, Krisen, Handlungsspielräume der Wirt-*

- schaftspolitik. Göttingen, 1982, 165–82. Uő: *Perspectives on Modern German Economic History and Policy*. Cambridge, 1991.
- 59 Kindleberger: *The World in Depression*, 174; Patch: *Heinrich Brüning*, 111–15, 156–64, 193, 206–13.
- 60 Deutsches Volkslied-Archiv, Freiburg-im-Breisgau, Gr. II (idézi Evans: *Rituals*, 531, 14. jegyzet).
- 61 Brüning rendeleteiről és gazdaságpolitikájáról kancellári megbízatásának utolsó szakaszában lásd Hömig: *Brüning*, 429–68.
- 62 Patch: *Heinrich Brüning*, 13, 243–44.
- 63 Nicholls: *Weimar*, 179; Winkler: *Der Weg*, 178–202.
- 64 Wolfgang Michalka és Gottfried Niedhart: *Die ungeliebte Republik; Dokumente zur Innen- und Aussenpolitik Weimars 1918–1933*. München, 1980, 62, 262, 283–84; Noakes–Pridham (eds.): *Nazism*, I. 70–81; Paul: *Aufstand*, 90–95.
- 65 Hiller von Gaertringen: „Die Deutschnationale Volkspartei” in: Matthias–Morsey (Hg.): *Das Ende*, 549–54.
- 66 Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher*, I/1. 603 (1930. szeptember 15.).
- 67 *Deutsche Allgemeine Zeitung* és *Die Rote Fahne*, 1930. szeptember 16., idézi Falter: *Hitlers Wähler*, 32.
- 68 Uo., 33.
- 69 Paul: *Aufstand*, 90–94; Richard Bessel: *Political Violence and the Rise of Nazism: The Storm Troopers in Eastern Germany 1925–1934*. London, 1984, 22–23.
- 70 Ez Richard F. Hamilton fő állítása: *Who Voted for Hitler?* Princeton, 1981. Hamilton gazdasági okfejtését meggyőzően kritizálja Krause: *Hamburg wird braun*, 176–77; Hamilton felhívja a figyelmet arra, hogy a magas jövedelmű területek és a nemzetiszocialisták kiemelkedően jó szereplése között gyakori az átfedés, de megelégedik arról, hogy ezeken a területeken sok jómódú zsidó élt, akik nyilván nem szavaztak a nemzetiszocialistákra; sokkal valószínűbb, hogy a nemzetiszocialisták ezekben a körzetekben is a boltosok, kézművesek, értelmiségiek voksait szereztek meg.
- 71 Falter: *Hitlers Wähler*, 99, 110, 151–54.
- 72 Uo., 136–46; Richard J. Evans: „German Women and the Triumph of Hitler.” *Journal of Modern History*, 1976/48, 123–75; Helen L. Boak: „»Our Last Hope«: Women’s Votes for Hitler – A Reappraisal.” *German Studies Review*, 1989/12, 289–310; Gerhard Schulz (Hg.): *Ploetz Weimarer Republik: Eine Nation in Umbruch*. Freiburg, 1987, 166.
- 73 Falter: *Hitlers Wähler*, 154–93. Lásd még az érdekes vitát a „konzervatív és liberális elitek legitimációvesztéséről” Rohe: *Wahlen*, 140–63.
- 74 Paul: *Aufstand*, 93–94.
- 75 Falter: *Hitlers Wähler*, 194–230; Falter et al.: *Wahlen*, 44.
- 76 Jürgen Falter: „How Likely were Workers to Vote for the NSDAP?” in: Conan Fischer (ed.): *The Rise of National Socialism and the Working Classes in Weimar Germany*. Oxford, 1996, 9–45; Szejnmann: *Nazism*, 219–29.
- 77 Kiváló rövid áttekintést ad a tudományos vitákról további referenciákkal Dick Geary: „Nazis and Workers before 1933.” *Australian Journal of Politics and History*, 2002/48, 40–51.

- 78 Falter: *Hitlers Wähler*, 230–66; Hans Speier: *German White-Collar Workers and the Rise of Hitler*. New Haven, 1986.
- 79 Thomas Childers: *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism in Germany, 1919–1933*. Chapel Hill, NC, 1981, 262–69.
- 80 Azok, akik a nemzetiszocialisták sikerét a különböző választói csoportok gazdasági értelemben racionális reakciójával próbálják magyarázni, a lényegét tévesztik szem elől. (William Brustein: *The Logic of Evil: The Social Origins of the Nazi Party, 1925–1933*. New Haven, 1996.)
- 81 Rosenhaft: *Beating the Fascists?*, 60–64.
- 82 Uo., 22–23 (a nyomozati iratokra építő feldolgozás); Reuth: *Goebbels*, 157–62; Thomas Oertel: *Horst Wessel: Untersuchung einer Legende*. Köln, 1988; Bernhard Fulda: „Horst Wessel: Media, Myth and Memory.” Kiadatlan tanulmány, az előadás elhangzott: Research Seminar in Modern European History, Cambridge University, 2003. november; lásd még „Ein politischer Totschlag.” *Berliner Tageblatt*, 447, 1930. szeptember 23.
- 83 Tyrell: *Führer befiehlt*, 296–97 (egy 1929. novemberi müncheni barnainges-gyűlésről készült rendőrségi jelentés alapján, amely kissé eltérő változatban közli a harmadik versszak harmadik sorát. Az itt nem idézett negyedik versszak megismétli az elsőt).
- 84 Reuth: *Goebbels*, 162, 643, 109. jegyzet.
- 85 Tyrell: *Führer befiehlt*, 288–89.
- 86 Rosenhaft: *Beating the Fascists?*, 6, a számok forrása: Adolf Ehrh: *Bewaffneter Aufstand! Enthüllungen über den kommunistischen Umsturzversuch am Vorabend der nationalen Revolution*. Berlin, 1933, 166; *Die Rote Fahne*, 1931. november 21.; Nationalsozialistischer Deutscher Frontkämpferbund (Hg.): *Der NSDFB (Stahlhelm): Geschichte, Wesen und Aufgabe des Frontsoldatenbundes*. Berlin, 1935, 58–61; Rohe: *Das Reichsbanner*, 342; általánosságban: Diehl: *Paramilitary Politics, passim*.
- 87 Rosenhaft: *Beating the Fascists?*, 6, ugyanezeket a forrásokat használja; Rohe: *Das Reichsbanner*, 342.
- 88 *Stenographische Berichte über die Verhandlungen des deutschen Reichstags*, 1932/445, 1602–604.
- 89 Valtin: *Out of the Night*, 218.
- 90 Rosenhaft: *Beating the Fascists?*, 8; Diehl: *Paramilitary Politics*, 287.
- 91 Az 1933. január 20-i amnesztia hatásairól az egyik német városban lásd William S. Allen: *The Nazi Seizure of Power: The Experience of a Single German Town, 1922–1945*. New York, 1984 [1965], 146–47.
- 92 Peter Lessmann: *Die preussische Schutzpolizei in der Weimarer Republik: Streifen-dienst und Strassenkampf*. Düsseldorf, 1989; Eric D. Kohler: „The Crisis in the Prussian Schutzpolizei 1930–322” in: George L. Mosse (ed.): *Police Forces in History*. London, 1975, 131–50; Hsi-Huey Liang: *The Berlin Police Force in the Weimar Republic*. Berkeley, 1970; Siegfried Zalka: *Polizeigeschichte: Die Exekutive im Lichte der historischen Konfliktforschung. Untersuchungen über die Theorie und Praxis der preussischen Schutzpolizei in der Weimarer Republik zur Verhinderung und Bekämpfung innerer Unruhen*. Lübeck, 1979; Jürgen Siggemann: *Die kasernierte*

- Polizei und das Problem der inneren Sicherheit in der Weimarer Republik: Eine Studie zum Auf- und Ausbau des innerstaatlichen Sicherheitssystems in Deutschland 1918/19–1933.* Frankfurt am Main, 1980; Johannes Buder: *Die Reorganisation der preussischen Polizei 1918/1923.* Frankfurt am Main, 1986; Johannes Schwarz: *Die bayerische Polizei und ihre historische Funktion bei der Aufrechterhaltung der öffentlichen Sicherheit in Bayern von 1919 bis 1933.* München, 1977. Lásd még a hamburgi polgári véderő egykori parancsnokának érdekes, bár nem mindig megbízható visszaemlékezését: Lothar Danner: *Ordnungspolizei Hamburg: Betrachtungen zu ihrer Geschichte 1918–1933.* Hamburg, 1958.
- 93 Hasznos rövid áttekintést nyújt Robert Gellately: *The Gestapo and German Society: Enforcing Racial Policy 1933–1945.* Oxford, 1990, 22–26; átfogóbb Robert J. Goldstein: *Political Repression in Nineteenth-Century Europe.* London, 1983.
- 94 Christoph Graf: *Politische Polizei zwischen Demokratie und Diktatur.* Berlin, 1983.
- 95 Otto Buchwitz: *50 Jahre Funktionär der deutschen Arbeiterbewegung.* Stuttgart, 1949, 129–36.
- 96 Thomas Kurz: „Blutmai”: *Sozialdemokraten und Kommunisten im Brennpunkt der Berliner Ereignisse von 1929.* Bonn, 1988; Chris Bowlby: „Blutmai 1929: Police, Parties and Proletarians in a Berlin Confrontation.” *Historical Journal*, 1986/29, 137–58; a háttérrel lásd Eve Rosenhaft: „Working-Class Life and Working-Class Politics: Communists, Nazis, and the State in the Battle for the Streets, Berlin, 1928–1932” in: Richard Bessel–Edgar J. Feuchtwanger (eds.): *Social Change and Political Development in Weimar Germany.* London, 1981, 207–40.
- 97 George C. Browder: *Hitler's Enforcers: The Gestapo and the SS Security Service in the Nazi Revolution.* New York, 1996, 23–28.
- 98 Richard Sessel: „Militarisierung und Modernisierung: Polizeiliches Handeln in der Weimarer Republik” in: Alf Lüdtke (Hg.): „Sicherheit” und „Wohlfahrt”: *Polizei, Gesellschaft und Herrschaft im 19. und 20. Jahrhundert.* Frankfurt am Main, 1992, 323–43; Theodor Lessing: *Haarmann: Die Geschichte eines Werwolfs. Und andere Kriminalreportagen* (Hg.: Rainer Marwedel). Frankfurt am Main, 1989; Evans: *Rituals*, 530–35, 591–610.
- 99 Browder: *Hitler's Enforcers*, 28–29; Danner: *Ordnungspolizei*, 223.
- 100 Eichengreen: *Golden Fetters*, 286; Hömig: *Brüning*, 525–36.
- 101 Patch: *Heinrich Brüning*, 148–49; Bessel: *Political Violence*, 54–66.
- 102 Höhne: *The Order*, 51–62.
- 103 Herbert: *Best*, 111–19; Patch: *Heinrich Brüning*, 225–27.
- 104 Uo., 228–29.
- 105 Uo., 249–51; Bessel: *Political Violence*, 29–31.
- 106 Patch: *Heinrich Brüning*, 251.
- 107 Bracher: *Die Auflösung*, 377–88.
- 108 Thomas Mergel: *Parlamentarische Kultur in der Weimarer Republik: Politische Kommunikation, symbolische Politik und Öffentlichkeit im Reichstag.* Düsseldorf, 2002, 179–81.
- 109 Carsten: *The Reichswehr*, 259–63, 296–308. Találó rövid jellemzést ad Schleicher-ről Henry Ashby Turner, Jr.: *Hitler's Thirty Days to Power: January 1933.* London, 1996, 7, 19–21. Schleicher és Groener kapcsolatait mélyrehatóan elemzi Theodor

- Eschenburg: „Die Rolle der Persönlichkeit in der Krise der Weimarer Republik: Hindenburg, Brüning, Groener, Schleicher.” *VfZ*, 1961/9, 1–29, különösen 7–13.
- Sajátos értelmezést adja Schleicher szándékainak Pyta, aki úgy véli, a tábornok a végrehajtói hatalom megerősítése révén akarta megőrizni a demokráciát. Ugyanezt Brüningről is feltételezik. Wolfram Pyta: „Konstitutionelle Demokratie statt monarchischer Restauration: Die verfassungspolitische Konzeption Schleichers in der Weimarer Staatskrise.” *VfZ*, 1999/47, 417–41.
- 110 Rohe: *Das Reichsbanner*, 360–65.
- 111 Carsten: *The Reichswehr*, 333.
- 112 Otto Meissner: *Staatssekretär unter Ebert–Hindenburg–Hitler: Der Schicksalsweg des deutschen Volkes von 1918–1945 wie ich ihn erlebte.* Hamburg, 1950, 215–17.
- 113 Rudolf Morsey: „Hitler als Braunschweiger Regierungsrat.” *VfZ*, 1960/8, 419–48.
- 114 Donna Harsch: *German Social Democracy and the Rise of Nazism.* Chapel Hill, NC, 1993, 179.
- 115 Vorwärts, 1932. március 10., idézi Winkler: *Der Weg*, 514.
- 116 Harsch: *German Social Democracy*, 180, idézi Carlo Mierendorff: „Der Hindenburgsieg 1932.” *Sozialistische Monatshefte*, 1932. április 4., 297; valamint Erich Matthias: „Hindenburg zwischen den Fronten 1932.” *VfZ*, 1960/8, 75–84.
- 117 Winkler: *Der Weg*, 519; valamint Alfred Milatz: „Das Ende der Parteien im Spiegel der Wahlen 1930 bis 1933” in: Matthias–Morsey (Hg.): *Das Ende*, 743–93, 761–66.
- 118 Falter et al.: *Wahlen*, 46; Broszat: *Der Staat Hitlers*, 44–45.
- 119 Paul: *Aufstand*, 98.
- 120 Bracher: *Die Auflösung*, 511–17, lelkiismeretesen végigköveti az erről szóló vitát.
- 121 Gordon A. Craig: „Briefe Schleichers an Groener.” *Die Welt als Geschichte*, II. (1951), 122–30; Reginald H. Phelps: „Aus den Groener Dokumenten.” *Deutsche Rundschau*, 1950/76, 1019; 1951/77, 26–29; Hömig: *Brüning*, 537–89.
- 122 Papen levelét a Centrum Pártból való kilépéséről leközlötte Georg Schreiber: *Brüning, Hitler, Schleicher: Das Zentrum in der Opposition.* Köln, 1932, 17–19, idézi Bracher: *Die Auflösung*, 536; lásd még a kommentárokat: Bracher: *Die Auflösung*, 656; Morsey: „Die Deutsche Zentrumspartei” in: Matthias–Morsey (Hg.): *Das Ende*, 306–14. Papenről kritikus értékelést nyújt Joachim Petzold: *Franz von Papen: Ein deutsches Verhängnis.* München, 1995; emlékiratainak kritikai elemzését elvégezte Theodor Eschenburg: „Franz von Papen.” *VfZ*, I. (1953), 153–69.
- 123 Fest: *The Face*, 229–33; Richard W. Rolfs: *The Sorcerer's Apprentice: The Life of Franz von Papen.* Lanham, Md., 1996.
- 124 Vejas Gabriel Liulevicius: *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I.* Cambridge, 2000.
- 125 Csípös jellemzést ad a Papen-féle „Új Állam” ideológiájáról Bracher: *Die Auflösung*, 536–54.
- 126 Papen, idézi Walter Schotte: *Der neue Staat.* Berlin, 1932, 110–24.
- 127 Evans: *Rituals*, 613–44.
- 128 Fulda: „Press and Politics”, 4. fejezet.
- 129 Edward W. Bennett: *German Rearmament and the West, 1932–1933.* Princeton, 1979, 63–64, 69.

- 130 Valtin: *Out of the Night*, 309–11, szokás szerint eltúlozza a Vörös Frontharcosok gyilkos szándékait és felkészültségének mértékét.
- 131 McElligott: *Contested City*, 192–95; Leon Schirmann: *Altonaer Blutsonntag 17. Juli 1932: Dichtung und Wahrheit*. Hamburg, 1994.
- 132 Lessmann: *Die preussische Schutzpolizei*, 349–70.
- 133 Rohe: *Das Reichsbanner*, 431–35.
- 134 Matthias: „Die Sozialdemokratische Partei Deutschlands” in: Matthias–Morsey (Hg.): *Das Ende*, 141–45.
- 135 Bracher: *Die Auflösung*, 559–600; Schulze: *Otto Braun*, 745–86; Huber: *Deutsche Verfassungsgeschichte*, VII. 1015–25, 1192–97; Matthias: „Die Sozialdemokratische Partei Deutschlands” in: Matthias–Morsey (Hg.): *Das Ende*, 119–50; Schulz: *Zwischen Demokratie und Diktatur*, III. 920–33; Broszat: *Der Staat Hitlers*, 89.
- 136 Evans: *Rituals*, 614–15, említ egy példát. Általánosabban lásd Winkler: *Der Weg*, 646–81; Rudolf Morsey: „Zur Geschichte des »Preussenschlags« am 20. Juli 1932.” *VfZ*, 1961/9, 436–39.
- 137 Joseph Goebbels: *Vom Kaiserhof zur Reichskanzlei: Eine historische Darstellung in Tagebuchblättern (vom 1. Januar 1932 bis zum 1. Mai 1933)*. München, 1937 [1934], 131–35; Winkler: *Der Weg*, 542–53, a porosz választásokról.
- 138 Noakes–Pridham (eds.): *Nazism*, I. 102–103; Martin Broszat: *Hitler and the Collapse of Weimar Germany*. Oxford, 1987 [1984], 82–91; Winkler: *Der Weg*, 681–98.
- 139 Matthias: „Die Sozialdemokratische Partei Deutschlands” in: Matthias–Morsey (Hg.): *Das Ende*, 222–24 (11-es számú dokumentum: Rundschreiben des Gauvorstandes Hannover des Reichsbanners, 1932. július 5.); Winkler: *Der Weg*, 515; Harsch: *German Social Democracy*, 177–80; Richard Albrecht: „Symbolkampf in Deutschland 1932: Sergej Tschachotin und der »Symbolkrieg« der drei Pfeile gegen den Nationalsozialismus als Episode im Abwehrkampf der Arbeiterbewegung gegen den Faschismus in Deutschland.” *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, 1986/22, 498–533.
- 140 Winkler: *Der Weg*, 514–16.
- 141 Simon Taylor: *Germany 1918–1933: Revolution, Counter-Revolution and the Rise of Hitler*. London, 1983, 112–16; Hans Bohrmann (Hg.): *Politische Plakate*. Dortmund, 1984, 247–62.
- 142 Paul: *Aufstand*, 178 (Goebbelst idézi egy 1933. július 31-i beszédből).
- 143 Uo., 133–76, 223–47, 253–66.
- 144 Az 1932. júliusi választásról lásd Winkler: *Der Weg*, 681–92; összegzés: Jürgen W. Falter: „Die Wähler der NSDAP 1928–1933: Sozialstruktur und parteipolitische Herkunft” in: Wolfgang Michalka (Hg.): *Die nationalsozialistische Machtergreifung*. Paderborn, 1984, 47–59.
- 145 Falter: *Hitlers Wähler*, 110–13, 369–71. A nemzetiszocialisták munkásokra gyakorolt vonzerejéről, különösen a még dolgozók esetében, ír Szejnmann: *Nazism*, 219–31.
- 146 Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher*, I/2. 211–12 (1932. augusztus 1.).
- 147 Hannover–Hannover-Drück: *Politische Justiz*, 301–10, idézetek a 306.-on; Paul Kluge: „Der Fall Potempa.” *VfZ*, 1957/5, 279–97; Richard Bessel: „The Potempa

- Murder.” *Central European History*, 1977/10, 241–54. A rendelet nem határozott meg új főbenjáró bűncselekményt, a büntető törvénykönyv eddig is szankcionálta a gyilkosságot, függetlenül a motivációjától. A rendelkezés így legfeljebb propaganda fogásnak tekinthető.
- 148 Hannover–Hannover-Drück: *Politische Justiz*, 308.
- 149 Uo., 310; Karl-Heinz Minuth (Hg.): *Akten der Reichskanzlei: Weimarer Republik. Das Kabinett von Papen, 1. Juni bis 3. Dezember 1932*. Boppard, 1989, 146, 491–95. Rendkívül kétséges, hogy Papennek jogában állt-e enyhíteni az ítéleteket, mivel erre csak a porosz államfőnek volt felhatalmazása, és kétségbe vonták, hogy Papen gyakorolhatja-e a jogköreit. A gyilkosokat 1933 márciusában szabadon engedték (Evans: *Rituals*, 615–18, 627–28).
- 150 Hitler: *Reden, Schriften, Anordnungen. Februar 1925 bis Januar 1933*. 5 kötet, Institut für Zeitgeschichte, München, 1992–98, VI/1: *Von der Reichspräsidentenwahl bis zur Machtergreifung, April 1932–Januar 1933*, 304–309.
- 151 Turner: *Hitler's Thirty Days*, 14–15; Winkler: *Weimar*, 510–24.
- 152 Christian Striefler: *Kampf um die Macht: Kommunisten und Nationalsozialisten am Ende der Weimarer Republik*. Berlin, 1993, különösen 177–86; Deuerlein (Hg.): *Der Aufstieg*, 402–404. Lásd még Paul: *Aufstand*, 104–108.
- 153 Werner Jochmann (Hg.): *Nationalsozialismus und Revolution: Ursprung und Geschichte der NSDAP in Hamburg 1922–1933*. Frankfurt am Main, 1963, 400, 402, 405, 413–14.
- 154 Uo., 405.
- 155 Uo., 406.
- 156 Uo., 414, 416, 417.
- 157 Falter: *Hitlers Wähler*, 34–38, 103–107.
- 158 *Vorwärts*, 1932. november 13., idézi Falter: *Hitlers Wähler*, 37.
- 159 Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher*, I/2. 272 (1932. november 6.).
- 160 Falter: *Hitlers Wähler*, 37–38, 106–107.
- 161 Bracher: *Die Auflösung*, 644–62; Nicholls: *Weimar*, 163–66.
- 162 A dokumentációt lásd Thilo Vogelsang: „Zur Politik Schleichers gegenüber der NSDAP 1932.” *VfZ*, 1958/6, 86–118.
- 163 Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher*, I/2. 276–88 (1932. december 1.).
- 164 Bracher: *Die Auflösung*, 662–85; Stachura: *Gregor Strasser*; Kershaw: *Hitler*, I. 396–403; Noakes–Pridham (eds.): *Nazism*, 110–15; Orlov: *The History of the Nazi Party*, I. 291–96; Turner: *Hitler's Thirty Days*, 23–28, 84–86, korrigálva az előző beszámoló hibáit.
- 165 Turner: *Hitler's Thirty Days*, 61–66; Paul: *Aufstand*, 109–10.
- 166 Grüttner: *Studenten*, 53–55.
- 167 Noakes–Pridham: *Nazism*, I. 109–11.
- 168 Berghahn: *Der Stahlhelm*, 187–246.
- 169 Theodor Duesterberg: *Der Stahlhelm und Hitler*. Wolfenbüttel, 1949, 39, idézi Turner: *Hitler's Thirty Days*, 154; lásd még Berghahn: *Der Stahlhelm*, 246–50.
- 170 Meissner: *Staatssekretär*, 247. Lásd még Bracher: *Die Auflösung*, 707–32; Noakes–Pridham (eds.): *Nazism*, I. 116–20.

- 171 Lutz, Graf Schwerin von Krosigk: *Es geschah in Deutschland: Menschenbilder unseres Jahrhunderts*. Tübingen, 1951, 147.
- 172 Ewald von Kleist-Schmenzin: „Die letzte Möglichkeit.“ *Politische Studien*, 1959/10, 89–92, a 92.-en.

ÖTÖDIK FEJEZET • A HARMADIK BIRODALOM MEGALAPÍTÁSA

- 1 *Deutsche Zeitung*, 27a (reggeli kiadás, 1933. február 1., címoldal, 2. hasáb). A sajtóbeszámolókból egy válogatást lásd Wieland Eschenhagen (Hg.): *Die „Machtergreifung“: Tagebuch einer Wende nach Presseberichten vom 1. Januar bis 6. März 1933*. Darmstadt, 1982.
- 2 *Berliner Illustrierte Nachtausgabe*, 26 (1933. január 31.), 2, 4. hasáb; *B. Z. am Mittag* 26 (első kiadás, 1933. január 31.), 3, képaláírás, 3. hasáb; Peter Fritzsche: *Germans into Nazis*. Cambridge, Mass., 1998, 139–43; Hans-Joachim Hildenbrand: „Der Betrug mit dem Fackelzug“ in: Rolf Italiander (Hg.): *Wir erlebten das Ende der Weimarer Republik: Zeitgenossen berichten*. Düsseldorf, 1982, 165.
- 3 Wheeler-Bennett: *Hindenburg*, 435. Szükségtelen mondanunk: Ludendorff jelen sem volt az eseményen.
- 4 *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 51 (reggeli kiadás, 1933. január 31.), címoldal.
- 5 *Berliner Börsen-Zeitung*, 51 (reggeli kiadás, 1933. január 31.), címoldal, 2. hasáb.
- 6 *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 51 (reggeli kiadás, 1933. január 31.), címoldal, 3. hasáb.
- 7 *Deutsche Zeitung*, 27a (reggeli kiadás, 1933. február 1.), címoldali főcím.
- 8 Idézi Jochmann (Hg.): *Nationalsozialismus und Revolution*, 429; Fritzsche: *Germans*, 141.
- 9 Herbst: *Das nationalsozialistische Deutschland*, 59–60.
- 10 Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher I/2*. 357–59 (1933. január 31.).
- 11 *Deutsche Zeitung*, 26a (reggeli kiadás, 1933. január 31.), címoldal, 1–2. hasáb.
- 12 Két példát lásd Bernd Burkhardt: *Eine Stadt wird braun: Die nationalsozialistische Machtergreifung in der Provinz. Eine Fallstudie*. Hamburg, 1980 (Mühlacker bajor kisvárosról); Allen: *The Nazi Seizure of Power*, 153–54 (az északnémet North-heimről).
- 13 *Deutsche Zeitung*, 26b (esti kiadás, 1933. január 31.), címoldal, 3. hasáb; *Vossische Zeitung*, 52 (esti kiadás, 1933. január 31.), 3, 1. hasáb.
- 14 Jochmann: *Nationalsozialismus und Revolution*, 423.
- 15 Maschmann: *Account Rendered*, 11–12 (javított fordítás).
- 16 Idézi *Deutsche Zeitung*, 27a (reggeli kiadás, 1933. február 1.), címoldal, 1. hasáb.
- 17 *Deutsche Zeitung*, 26b (esti kiadás, 1933. január 31.), 3, 2. hasáb: „Wieder zwei Todesopfer der roten Mordbestien.“
- 18 *Berliner Börsen-Zeitung*, 52 (esti kiadás, 1933. január 31.), 2, 2–3. hasáb.
- 19 *Welt am Abend*, 26 (1933. január 31.), 1–2.
- 20 Hans-Joachim Althaus et al.: „Da ist nirgends nichts gewesen ausser hier“: *Das „rote Mössingen“ im Generalstreik gegen Hitler. Geschichte eines schwäbischen Arbeiterdorfes*. Berlin, 1982.

- 21 Allan Merson: *Communist Resistance in Nazi Germany*. London, 1985, 25–28; Winkler: *Der Weg*, 867–75.
- 22 Josef Becker–Ruth Becker (Hg.): *Hitlers Machtergreifung: Dokumente vom Machtantritt Hitlers 30. Januar 1933 bis zur Besiegelung des Einparteienstaates 14. Juli 1933*. München, 1992 [1983], 45.
- 23 *Die Welt am Abend*, 27 (1933. február 1.), címoldali főcím; *Die Rote Fahne*, 27 (1933. február 1.), címoldali főcím.
- 24 Jochmann: *Nationalsozialismus und Revolution*, 421.
- 25 Camill Hoffmann naplóbejegyzése 1933. január 30-ról, idézi Johann Wilhelm Brügel: Norbert Frei (Hg.): „Berliner Tagebuch, 1932–1934: Aufzeichnungen des tschechoslowakischen Diplomaten Camill Hoffmann.“ *VfZ*, 1988/36, 131–83, különösen 159.
- 26 Ministère des affaires étrangères (dir.): *Documents Diplomatiques Français, 1932–1939, I/2*. Párizs, 1966, 552 (François-Poncet Boncournak, 1933. február 1.). Ez a központi témája Gotthard Jasper monográfiájának: *Die gescheiterte Zähmung: Wege zur Machtergreifung Hitlers 1930–1934*. Frankfurt am Main, 1986, különösen 126–71. Ludendorff tábornok ebből az időből sokat idézett „próféciája”, miszerint Hitler a szakadékba taszítja majd Németországot (lásd például Kershaw: *Hitler*, I, 427), Hans Frank későbbi koholmánya: lásd Fritz Tobias: „Ludendorff, Hindenburg, Hitler: Das Phantasieprodukt des Ludendorff-Briefes vom 30. Januar 1933“ in: Uwe Backes et al. (Hg.): *Die Schatten der Vergangenheit: Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main, 1990, 319–43; Lothar Gruchmann: „Ludendorffs »prophetischer« Brief an Hindenburg vom Januar/Februar 1933.“ *VfZ*, 1999/47, 559–62.
- 27 Robert J. O'Neill: *The German Army and the Nazi Party 1933–1939*. London, 1966, 34–35.
- 28 Klaus-Jürgen Müller: *The Army, Politics and Society in Germany 1933–1945: Studies in the Army's Relation to Nazism*. Manchester, 1987, 29–44. O'Neill: *The German Army*, 35–45; Wolfgang Sauer: *Die Mobilmachung der Gewalt* (Bracher et al.: *Die nationalsozialistische Machtergreifung*, III), 41–84; Andreas Wirsching: „»Man kann nur Boden germanisieren«: Eine neue Quelle zu Hitlers Rede vor den Spitzen der Reichswehr am 3. Februar 1933.“ *VfZ*, 2001/49, 516–50. Hitlernek a tisztikarhoz 1933. február 3-án intézett beszéde, amelyet a cikk közöl, csak nemrégiben került elő az egykori KGB moszkvai irattárából, s talán Hammerstein-Equord lánya révén jutott oda, aki kommunistaszimpatizáns volt. Hitler hasonló ígéreteinek egy korábbi változatát lásd Thilo Vogelsang: „Hitlers Brief an Reichenau vom 4. Dezember 1932.“ *VfZ*, 1959/7, 429–37.
- 29 Martin Broszat: „The Concentration Camps 1933–1945“ in: Helmut Krausnick et al.: *Anatomy of the SS State*. London, 1968 [1965], 397–504, különösen 400–401; Bessel: *Political Violence*, 98–99.
- 30 Siegfried Bahne: „Kommunistische Partei Deutschlands“ in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, 655–739, különösen 690; Berghahn: *Der Stahlhelm*, 252.
- 31 Matthias: „Die Sozialdemokratische Partei Deutschlands“ in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, 101–278, különösen 101–50.

- 32 Winkler: *Der Weg*, 867–75. Vorwärts idézve uo., 867.
- 33 Broszat: *Der Staat Hitlers*, 94.
- 34 Grzesinski Klupschnak és másoknak, 1933. február 24., 25-ös számú dokumentum: Matthias: „Die Sozialdemokratische Partei Deutschlands” in: Matthias-Morsey (Hg.), *Das Ende*, 234–35.
- 35 Winkler: *Der Weg*, 876–78.
- 36 Martin Kitchen: *The Coming of Austrian Fascism*. London, 1980, 202–81; Francis L. Carsten: *Fascist Movements in Austria: From Schönerer to Hitler*. London, 1977, 249–70.
- 37 Winkler: *Der Weg*, 868.
- 38 Domarus: *Hitler*, I, 247.
- 39 Uo., 254.
- 40 Uo., 253.
- 41 Morsey: „Die Deutsche Zentrumsparter” in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, 339–54; Broszat: *Der Staat Hitlers*, 95.
- 42 Domarus: *Hitler*, I, 256; Broszat: *Der Staat Hitlers*, 249.
- 43 Domarus: *Hitler*, I, 170.
- 44 Uo., 249 (1933. február 10.).
- 45 Uo., 247–50.
- 46 Jochmann (Hg.): *Nationalsozialismus und Revolution*, 431.
- 47 Domarus: *Hitler*, I, 250–51.
- 48 Turner: *German Big Business*, 330–32.
- 49 Paul: *Aufstand*, 111–13.
- 50 Megjelent in: Bahne: „Die Kommunistische Partei Deutschlands” in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, 3-as számú dokumentum, 728–31, különösen 731.
- 51 Uo., 686–96.
- 52 Hans Mommsen: „Van der Lubbes Weg in den Reichstag – der Ablauf der Ereignisse” in: Uwe Backes et al.: *Reichstagsbrand: Aufklärung einer historischen Legende*. München, 1986, 33–57, különösen 42–47.
- 53 Harry Graf Kessler: *Tagebücher 1918–1937*. (Hg.: Wolfgang Pfeiffer-Belli.) Frankfurt am Main, 1961, 707–709.
- 54 Horst Karasek: *Der Brandstifter: Lehr- und Wanderjahre des Maurergesellen Marinus van der Lubbe, der 1933 auszog, den Reichstag anzuzünden*. Berlin, 1980; Martin Schouten: *Marinus van der Lubbe (1909–1934): Eine Biographie*. Frankfurt, 1999 [1986]; Fritz Tobias: *The Reichstag Fire: Legend and Truth*. London, 1962.
- 55 Mommsen: „Van der Lubbes Weg”, 33–42.
- 56 Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher*, I/2. 383.
- 57 Rudolf Diels: *Lucifer ante portas: Es spricht der erste Chef der Gestapo*. Stuttgart, 1950, 192–93.
- 58 Mommsen: „Van der Lubbes Weg”; Karasek: *Der Brandstifter*; Tobias: *The Reichstag Fire*. A kommunisták utóbb megpróbálták bebizonyítani, hogy a nemzetiszocialisták álltak a gyújtogatási kísérlet mögött, de Van der Lubbe kijelentéseinek és a csatolt dokumentumoknak a hitelessége minden gyanún felül áll. Ráadásul számos hamisítvány és manipuláció derült ki azokról a dokumentumokról, melyek

- a náci érintettségét kívánták volna kimutatni. A nemzetiszocialisták felelősségének bizonyítására tett kísérletekről lásd World Committee for the Victims of German Fascism (ed.): *The Brown Book of the Hitler Terror and the Burning of the Reichstag*. London, 1933, 54–142; Walther Hofer–Alexander Bahar (Hg.): *Der Reichstagsbrand: Eine wissenschaftliche Dokumentation*. Freiburg im Breisgau, 1992 [1972, 1978]; az utóbbi munka hiányosságairól lásd Backes et al.: *Reichstagsbrand*; Karl-Heinz Janssen: „Geschichte aus der Dunkelkammer: Kabalen um dem Reichstagsbrand. Eine unvermeidliche Enthüllung.” *Die Zeit*, 38 (1979. szeptember 14.), 45–48; 39 (1979. szeptember 21.), 20–24; 40 (1979. szeptember 28.), 49–52; 41 (1979. október 5.), 57–60; Tobias: *The Reichstag Fire*, különösen 59–78; Hans Mommsen: „Der Reichstagsbrand und seine politischen Folgen.” *VfZ*, 1964/12, 351–413. Nemrégiben a rendkívüli helyzetre vonatkozó törvényhozásról szóló korábbi viták és a Reichstag felgyújtása után elfogadott rendelet közötti eltúlzott párhuzamok alapján próbálták valószínűsíteni, hogy mégis a nemzetiszocialisták tervelték ki a tüzesetet: lásd Alexander Bahar–Wilfried Kugel: „Der Reichstagsbrand: Neue Aktenfunde entlarven die NS-Täter.” *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1995/43, 823–32; Jürgen Schmiedeke et al.: „Der Reichstagsbrand im neuen Licht.” *Historische Zeitschrift*, 1999/269, 603–51. Eddig tehát Tobias és Mommsen végkövetkeztetését, miszerint Van der Lubbe egyedül cselekedett, nem ingatták meg.
- 59 Diels: *Lucifer*, 193–95.
- 60 Uo., 180–82. Goebbels a jelek szerint megsemmisítette a február utolsó napjaiból fennmaradt eredeti naplójegyzeteit, s ez felkeltette azok gyanúját, akik szerint a nemzetiszocialisták eszelték ki a tüzet. A cenzúrázott változatban, amit *Vom Kaiserhof zur Reichskanzlei* címmel jelentetett meg, azt állítja az éjszaka történetéről: „a Führer egyetlen percre sem vesztette el hidegvérét: csodálatos!” (Fröhlich [Hg.]: *Die Tagebücher*, I/2. 383).
- 61 Diels: *Lucifer*, 193–95.
- 62 Karl-Heinz Minuth (Hg.): *Akten der Reichskanzlei: Die Regierung Hitler, I: 1933–1934* (I–II, Boppard, 1983), I, 123; Ulrich Kolbe: „Zum Urteil über die »Reichstagsbrand-Notverordnung« vom 28. 2. 1933.” *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1965/16, 359–70; Broszat: *Der Staat Hitlers*, 92. Gürtnerről lásd Lothar Gruchmann: *Justiz im Dritten Reich 1933–1940: Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner*. München, 1988, 70–83.
- 63 Minuth (Hg.): *Die Regierung Hitler 1933–1934*, I, 128–31; Kolbe: „Zum Urteil”, 359–70.
- 64 Minuth (Hg.): *Die Regierung Hitler 1933–1934*, I, 128–31; Broszat: „The Concentration Camps”, 400–402.
- 65 Minuth (Hg.): *Die Regierung Hitler 1933–1934*, I, 131.
- 66 Idézi Noakes–Pridham (Hg.): *Nazism*, I, 142. Friss elemzését lásd Thomas Reithel–Irene Strenge: „Die Reichstagsbrandverordnung: Grundlegung der Diktatur mit den Instrumenten des Weimarer Ausnahmezustandes.” *VfZ*, 2000/48, 413–60.
- 67 Jochmann (Hg.): *Nationalsozialismus und Revolution*, 427.
- 68 Evans: *Rituals*, 618–24.
- 69 AT 31 in: Merkl: *Political Violence*, 545 (új fordítás).

- 70 Mason: *Social Policy*, 73–87.
- 71 Bahne: „Die Kommunistische Partei” in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, 693–94, 699–700; Winkler: *Der Weg*, 876–89; Weber: *Die Wandlung*, 246; World Committee (ed.): *The Brown Book*, 184; Broszat: *Der Staat Hitlers*, 101–102.
- 72 Merson: *Communist Resistance*, 57; Detlev J. K. Peukert: *Die KPD im Widerstand: Verfolgung und Untergrundarbeit an Rhein und Ruhr, 1933 bis 1945*. Wuppertal, 1980, 75–78. Lásd még Horst Duhnke: *Die KPD von 1933 bis 1945*. Köln, 1972, 101–109; uő: *Die KPD und das Ende von Weimar: Das Scheitern einer Politik 1932–1935*. Frankfurt am Main, 1976, 34–42.
- 73 Diels: *Lucifer*, 222. Lásd még Hans Bernd Gisevius: *To the Bitter End*. London, 1948.
- 74 „Bericht des Obersten Parteigerichts an den Ministerpräsidenten Generalfeldmarschall Goring, 13. 2. 1939”, ND 3063-PS jelzetű dokumentum in: *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg*. Nürnberg, 1949, XXIII, 20–29, különösen 26.
- 75 Paul: *Aufstand*, 111–13.
- 76 Allen: *The Nazi Seizure of Power*, 156–61.
- 77 Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher*, I/2. 387 (1933. március 5.).
- 78 Allen: *The Nazi Seizure of Power*, 160 (jellegzetes helyi példa).
- 79 Falter et al.: *Wahlen*, 41, 44; Falter: *Hitlers Wähler*, 38–39.
- 80 Uo., 40; a katolikusokról lásd Oded Heilbronner: *Catholicism, Political Culture and the Countryside: A Social History of the Nazi Party in South Germany*. Ann Arbor, 1998, 239.
- 81 Bessel: *Political Violence*, 101–102.
- 82 Ulrich Klein: „SA-Terror und Bevölkerung in Wuppertal 1933/34” in: Detlev Peukert–Jürgen Reulecke (Hg.): *Die Reihen fast geschlossen: Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus*. Wuppertal, 1981, 45–64, különösen 51.
- 83 Winkler: *Der Weg*, 890–91; World Committee (ed.): *The Brown Book*, 204–205; Schneider: *Unterm Hakenkreuz*, 56–73.
- 84 Dieter Rebentisch–Angelika Raab (Hg.): *Neu-Isenburg zwischen Anpassung und Widerstand; Dokumente über Lebensbedingungen und politisches Verhalten 1933–1934*. Neu-Isenburg, 1978, 79.
- 85 Gerlinde Grahn: „Die Enteignung des Vermögens der Arbeiterbewegung und der politischen Emigration 1933 bis 1945.” 1999: *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 1997/12, 13–38; Broszat: *Der Staat Hitlers*, 118.
- 86 Klein: „SA-Terror”, 51–53.
- 87 Broszat: *Der Staat Hitlers*, 256.
- 88 Uo., 136–38.
- 89 Winkler: *Der Weg*, 888–93, 898–900.
- 90 Uo., 916–18.
- 91 Uo., 929–32; Broszat: *Der Staat Hitlers*, 118–19.
- 92 Harold Marcuse: *Legacies of Dachau: The Uses and Abuses of a Concentration Camp, 1933–2001*. Cambridge, 2001, 21–23; Hans-Günter Richardi: *Schule der Gewalt: Das Konzentrationslager Dachau, 1933–1934*. München, 1983, 48–87; Johannes

- Tuchel: *Organisationsgeschichte und Funktion der „Inspektion der Konzentrationslager” 1933–1938*. Boppard, 1991, 121–58.
- 93 Bley: *Namibia under German Rule*, 151, 198; Krüger: *Kriegsbewältigung*, 138–44; Joachim Zeller: „»Wie Vieh wurden Hunderte zu Getriebenen und wie Vieh begraben«: Fotodokumente aus dem deutschen Konzentrationslager in Swakopmund/Namibia 1904–1908.” *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2001/49, 226–43.
- 94 Marcuse: *Legacies of Dachau*, 21–22; Tuchel: *Organisationsgeschichte*, 35–37; Andrej Kaminski: *Konzentrationslager 1896 bis heute: Eine Analyse*. Stuttgart, 1982, 34–38. Nincs meggyőző bizonyíték arra nézve, hogy akár Hitler, akár Himmler merített volna a szovjetunióbeli munkatáborok példájából (lásd Evans: *In Hitler's Shadow*, 24–46).
- 95 A megoldás improvizációs jellege melletti érvelést lásd Broszat: „The Concentration Camps”, 400–406.
- 96 Bessel: *Political Violence*, 117.
- 97 Friedrich Schlotterbeck: *The Darker the Night, the Brighter the Stars: A German Worker Remembers (1933–1945)*. London, 1947, 22–36. A nemzetiszocialisták által gyakorolt erőszak témájáról további elemzésért lásd Lindenberger–Lüdtke (Hg.): *Physische Gewalt*; Bernd Weisbrod: „Gewalt in der Politik: Zur politischen Kultur in Deutschland zwischen den beiden Weltkriegen.” *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1992/43, 391–404.
- 98 Számos eset részletei in: World Committee (ed.): *The Brown Book*, 216–18, Jankowskiról: 210–11. Lásd még Diels: *Lucifer*, 222.
- 99 Günter Morsch: „Oranienburg–Sachsenhausen, Sachsenhausen–Oranienburg” in: Ulrich Herbert et al. (Hg.): *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager: Entwicklung und Struktur*. I–II., Göttingen, 1998, 111–34, különösen 119.
- 100 Tuchel: *Organisationsgeschichte*, 103; Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 1999, 23–26.
- 101 Bahne: „Die Kommunistische Partei Deutschlands” in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, 693–94, 699–700; Winkler: *Der Weg*, 876–89; Broszat: „The Concentration Camps”, 406–407; Broszat et al. (Hg.): *Bayern*, I, 24–41.
- 102 Fieberg (Hg.): *Im Namen*, 68; World Committee (ed.): *The Brown Book*, 332 (júniusig 500 gyilkosságot tart számon).
- 103 Domarus: *Hitler*, I, 263; Mason: *Social Policy*, 76 (őszintének tartja Hitler aggodalmait a közrend megzavarásával kapcsolatban; egyszersmind azt is megjegyzi, hogy a nemzetiszocialista pártvezetést folyamatosan informálták az erőszakos cselekmények elterjedtségéről és jellegéről).
- 104 Broszat: *Der Staat Hitlers*, III.
- 105 Rudolf Morsey (Hg.): *Das „Ermächtigungsgesetz” vom 24. März 1933: Quellen zur Geschichte und Interpretation des „Gesetzes zur Behebung der Not von Volk und Reich”*. Düsseldorf, 1992; Michael Frehse: *Ermächtigungsgesetzgebung im Deutschen Reich 1914–1933*. Pfaffenweiler, 1985, 145.
- 106 Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, xiii.
- 107 Klaus-Jürgen Müller: „Der Tag von Potsdam und das Verhältnis der preussisch-deutschen Militär-Elite zum Nationalsozialismus” in: Bernhard Kröner (Hg.):

- Potsdam – Stadt, Armee, Residenz in der preussisch-deutschen Militärgeschichte. Frankfurt am Main, 1993, 435–49; Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher*, II, 395–97 (1933. március 22.); Werner Freitag: „Nationale Mythen und kirchliches Heil: Der »Tag von Potsdam«." *Westfälische Forschungen*, 1991/41, 379–430. Hitler beszédéről lásd Domarus: *Hitler*, I, 272–74.
- 108 Uo., 270.
- 109 Bracher: *Stufen*, 213–36; Hans Schneider: „Das Ermächtigungsgesetz vom 24. März 1933." *VfZ*, 1953/1, 197–221, különösen 207–208.
- 110 Junker: *Die Deutsche Zentrumspartei*, 171–89; Morsey: „Die Deutsche Zentrumspartei" in: Matthias–Morsey (Hg.): *Das Ende*, 281–453; Josef Becker: „Zentrum und Ermächtigungsgesetz 1933: Dokumentation." *VfZ*, 1961/9, 195–210; Rudolf Morsey: „Hitlers Verhandlungen mit der Zentrumsführung am 31. Januar 1933." *VfZ*, 1961/9, 182–94.
- 111 Wilhelm Hoegner: *Der schwierige Aussenseiter: Erinnerungen eines Abgeordneten, Emigranten und Ministerpräsidenten*. München, 1959, 92.
- 112 Becker: „Zentrum und Ermächtigungsgesetz 1933"; Konrad Repgen: „Zur vatikanischen Strategie beim Reichskonkordat." *VfZ*, 1983/31, 506–35; Brüning: *Memoiren*, 655–57; Domarus: *Hitler*, I, 275–85.
- 113 Winkler: *Der Weg*, 901–906; Hans J. L. Adolph: *Otto Wels und die Politik der deutschen Sozialdemokratie 1934–1939: Eine politische Biographie*. Berlin, 1971, 262–64; Willy Brandt: *Erinnerungen*. Frankfurt am Main, 1989, 96; Hoegner: *Der Schwierige Aussenseiter*, 93.
- 114 Broszat: *Der Staat Hitlers*, 117 (és jegyzetben). A felhatalmazási törvényről a weimari köztársaság felhatalmazási törvénykezésének kontextusában lásd Jörg Biesemann: *Das Ermächtigungsgesetz als Grundlage der Gesetzgebung im nationalsozialistischen Deutschland: Ein Beitrag zur Stellung des Gesetzes in der Verfassungsgeschichte 1919–1945*. Münster, 1992 [1985].
- 115 Matthias: „Die Sozialdemokratische Partei Deutschlands" in: Matthias–Morsey (Hg.): *Das Ende*, 176–80; Winkler: *Der Weg*, 867–98; Schumann: *Nationalsozialismus und Gewerkschaftsbewegung; Hannes Heer, Burgfrieden oder Klassenkampf: Zur Politik der sozialdemokratischen Gewerkschaften 1930–1933*. Neuwied, 1971 (nagyon kritikus a szakszervezeti vezetésről); Bernd Martin: „Die deutschen Gewerkschaften und die nationalsozialistische Machtübernahme." *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1985/36, 605–31; Henryk Skrzypczak: „Das Ende der Gewerkschaften" in: Wolfgang Michalka (Hg.): *Die nationalsozialistische Machtergreifung*. Paderborn, 1984, 97–110.
- 116 *Nationalsozialistische Betriebszellenorganisation*.
- 117 Winkler: *Der Weg*, 898–909; Gunther Mai: „Die Nationalsozialistische Betriebszellenorganisation: Zum Verhältnis von Arbeiterschaft und Nationalsozialismus." *VfZ*, 1983/31, 573–613.
- 118 Schneider: *Unterm Hakenkreuz*, 76–106 (az idézetről 89); Winkler: *Der Weg*, 898–909; Herbst: *Das nationalsozialistische Deutschland*, 68–70.
- 119 Wieland Elfferding: „Von der proletarischen Masse zum Kriegsvolk: Massenaufmarsch und Öffentlichkeit im deutschen Faschismus am Beispiel des 1. Mai

- 1933" in: Neue Gesellschaft für bildende Kunst (Hg.): *Inszenierung der Macht: Ästhetische Faszination im Faschismus*. Berlin, 1987, 17–50.
- 120 Peter Jahn (Hg.): *Die Gewerkschaften in der Endphase der Republik 1930–1933*. Köln, 1988, 888–92, 897–98, 916.
- 121 Dieter Fricke: *Kleine Geschichte des Ersten Mai: Die Maifeier in der deutschen und internationalen Arbeiterbewegung*. Berlin, 1980, 224–29; Fritzsche: *Germans*, 215–35.
- 122 Goebbels: *Vom Kaiserhof*, 299; Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher*, I/2. 408 (1933. április 17.).
- 123 Winkler: *Der Weg*, 909–29; Michael Schneider: *A Brief History of the German Trade Unions*. Bonn, 1991 [1989], 204–10.
- 124 Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher*, I/2. 416 (1933. május 3.).
- 125 Winkler: *Der Weg*, 929–32; Grahn: „Die Enteignung"; Beate Dapper–Hans–Peter Rouette: „Zum Ermittlungsverfahren gegen Leipart und Genossen wegen Untreue vom 9. Mai 1933." *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, 1984/20, 509–35; Schneider: *Unterm Hakenkreuz*, 107–17.
- 126 Winkler: *Der Weg*, 931–40; Matthias: „Die Sozialdemokratische Partei Deutschlands" in: Matthias–Morsey (Hg.): *Das Ende*, 168–75, 166–75; Pfülf öngyilkosságáról lásd 254, 6. jegyzet; Broszat: *Der Staat Hitlers*, 120.
- 127 Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher*, I/2. 437 (1933. június 23.).
- 128 Schüler: *Auf der Flucht erschossen*, 241–48.
- 129 Részletekért lásd Max Klinger (álnév; valójában Curt Geyer): *Volk in Ketten*. Karlsbad, 1934, különösen 96–97; Winkler: *Der Weg*, 943–47; Franz Osterroth–Dieter Schuster: *Chronik der deutschen Sozialdemokratie*. Hannover, 1963, 381; dokumentumok in: Erich Matthias: „Der Untergang der Sozialdemokratie 1933." *VfZ*, 1956/4, 179–216 és kommentár 250–86; Berlinről és környékéről lásd Reinhard Rürup (Hg.): *Topographie des Terrors: Gestapo, SS und Reichssicherheitshauptamt auf dem „Prinz-Albert-Gelände": Eine Dokumentation*. Berlin, 1987; Hans–Norbert Burkert et al.: „Machtergreifung" Berlin 1933: *Stätten der Geschichte Berlins in Zusammenarbeit mit dem Pädagogischen Zentrum Berlin*. Berlin, 1982, 20–94.
- 130 Bessel: *Political Violence*, 41, 117–18; Paul Lobe: *Der Weg war lang: Lebenserinnerungen von Paul Löbe*. Berlin, 1954 [1950], 221–29.
- 131 Beth A. Griech–Pöelle: *Bishop von Galen: German Catholicism and National Socialism*. New Haven, 2002, 9–18.
- 132 Uo., 31–32; Richard Steigmann–Gall: *The Holy Reich: Nazi Conceptions of Christianity, 1919–1945*. New York, 2003, 51–85.
- 133 Hans Müller (Hg.): *Katholische Kirche und Nationalsozialismus: Dokumente 1930–1935*. München, 1963, 79.
- 134 Thomas Fandel: „Konfessionalismus und Nationalsozialismus" in: Olaf Blaschke (Hg.): *Konfessionen im Konflikt: Deutschland zwischen 1800 und 1970: Ein zweites konfessionelles Zeitalter*. Göttingen, 2002, 199–334, különösen 314–15; Günther Lewy: *The Catholic Church and Nazi Germany*. New York, 1964, 94–112.
- 135 Müller: *Katholische Kirche*, 168; lásd általánosabban Scholder: *The Churches*.

- 136 Morsey: „Die Deutsche Zentrumspartei” in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, 383–86, idézi a *Kölnische Volkszeitung*ot (1933. május 12.).
- 137 Broszat: „The Concentration Camps”, 409–11.
- 138 Lewy: *The Catholic Church*, 45–79.
- 139 Morsey: „Die Deutsche Zentrumspartei” in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, 387–411; Lewy: *The Catholic Church*, 7–93.
- 140 Griech-Poelle: *Bishop von Galen*, 45–46, 137–39.
- 141 Morsey: „Die Deutsche Staatspartei” in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, 55–72; Jones: *German Liberalism*, 462–75 (a Néppártot is tárgyalja).
- 142 Hans Booms: „Die Deutsche Volkspartei” in: Matthias-Morsey (Hg.), *Das Ende*, 521–39.
- 143 Hiller von Gaertringen: „Die Deutschnationale Volkspartei” in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, 576–99; Larry Eugene Jones: „»The Greatest Stupidity of My Life«: Alfred Hugenberg and the Formation of the Hitler Cabinet.” *Journal of Contemporary History*, 1992/27, 63–87; Hugenberg lemondólevelének másolatát más dokumentumokkal együtt lásd Anton Ritthaler: „Eine Etappe auf Hitlers Weg zur ungeteilten Macht: Hugenbergs Rücktritt als Reichsminister.” *VfZ*, 1960/8, 193–219.
- 144 Hiller von Gaertringen: „Die Deutschnationale Volkspartei” in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, 599–603.
- 145 Uo., 607–15.
- 146 Berghahn: *Der Stahlhelm*, 253–70; Broszat: *Der Staat Hitlers*, 121.
- 147 Hiller von Gaertringen: „Die Deutschnationale Volkspartei” in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, 603–607; Bessel: *Political Violence*, 120–21; Berghahn: *Der Stahlhelm*, 268–74, 286.
- 148 Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher*, 1/2. 440 (1933. június 28.).
- 149 Hans-Georg Stümke: *Homosexuelle in Deutschland: Eine politische Geschichte*. München, 1989.
- 150 Szemtanú beszámolója in: Hans-Georg Stümke–Rudi Finkler: *Rosa Winkel, Rosa Listen: Homosexuelle und „Gesundes Volksempfinden” von Auschwitz bis heute*. Hamburg, 1981, 163–66, fordításban idézi Burleigh–Wippermann: *The Racial State*, 189–90. Lásd még Burkhard Jellonek: *Homosexuelle unter dem Hakenkreuz: Verfolgung von Homosexuellen im Dritten Reich*. Paderborn, 1990. Személyes tanúvallomások in: Richard Plant: *The Pink Triangle: The Nazi War against Homosexuals*. Edinburgh, 1987.
- 151 Wolff: *Magnus Hirschfeld*, 414.
- 152 Grossmann: *Reforming Sex*, 149–50; Gaby Zürn: „Von der Herbertstrasse nach Auschwitz” in: Angelika Ebbinghaus (Hg.): *Opfer und Täterinnen: Frauenbiographien des Nationalsozialismus*. Nördlingen, 1987, 91–101, különösen 93; Annette F. Timm: „The Ambivalent Outsider: Prostitution, Promiscuity, and VD Control in Nazi Berlin” in: Gellately–Stoltzfus (eds.): *Social Outsiders*, 192–211; Christl Wickert: *Helene Stöcker 1869–1943: Frauenrechtlerin, Sexualreformerin und Pazifistin. Eine Biographie*. Bonn, 1991, 135–40; általánosabban Gabriele Czarnowski: *Das kontrollierte Paar: Ehe- und Sexualpolitik im Nationalsozialismus*. Weinheim, 1991.

- 153 Grossmann: *Reforming Sex*, 136–61.
- 154 Hong: *Welfare*, 261–65; Burleigh: *Death and Deliverance*, 11–42; Jochen-Christoph Kaiser et al. (Hg.): *Eugenik, Sterilisation, „Euthanasie”: Politische Biologie in Deutschland 1893–1945*. Berlin, 1992, 100–102; uő: *Sozialer Protestantismus im 20. Jahrhundert: Beiträge zur Geschichte der Inneren Mission 1914–1945*. München, 1989.
- 155 Ayass: „Asoziale” im Nationalsozialismus, 57–60.
- 156 Elizabeth Harvey: *Youth Welfare and the State in Weimar Germany*. Oxford, 1993, 274–78; Ayass: „Asoziale” in *Nationalsozialismus*, 13–23; uő: „Vagrants and Beggars”, 211–17; lásd még Marcus Gräser: *Der blockierte Wohlfahrtsstaat: Unterschichtjugend und Jugendfürsorge in der Weimarer Republik*. Göttingen, 1995, 216–30.
- 157 Wagner: *Volksgemeinschaft*, 193–213.
- 158 Patrick Wagner: *Hitlers Kriminalisten: Die deutsche Kriminalpolizei und der Nationalsozialismus*. München, 2002, 57–58.
- 159 Nikolaus Wachsmann: „From Indefinite Confinement to Extermination: »Habitual Criminals« in the Third Reich” in: Gellately–Stoltzfus (eds.): *Social Outsiders*, 165–91; Wachsmann: *Hitler's Prisons*, 2. fejezet.
- 160 Robert N. Proctor: *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis*. Cambridge, Mass., 1988, 101.
- 161 Crew: *Germans on Welfare*, 208–212.
- 162 Broszat: „The Concentration Camps”, 409–11.
- 163 Caplan: *Government*, 139–41.
- 164 Noakes–Pridham (Hg.): *Nazism*, II, 26–31.
- 165 Idézi Hans Mommsen: *Beamtentum im Dritten Reich: Mit ausgewählten Quellen zur nationalsozialistischen Beamtenpolitik*. Stuttgart, 1966, 162.
- 166 Broszat: *Der Staat Hitlers*, 254; Jürgen W. Falter: „»Die Märzgefallenen« von 1933: Neue Forschungsergebnisse zum sozialen Wandel innerhalb der NSDAP-Mitgliedschaft während der Machtergreifungsphase.” *Geschichte und Gesellschaft*, 1998/24, 595–616, különösen 616.
- 167 Caplan: *Government*, 143–47; Bracher: *Stufen*, 244.
- 168 Bracher: *Stufen*, 245–46; Fieberg (Hg.): *Im Namen*, 87–94; Lothar Gruchmann: „Die Überleitung der Justizverwaltung auf das Reich 1933–1935” in: *Vom Reichsjustizamt zum Bundesministerium der Justiz; Festschrift zum hundertjährigen Gründungstag des Reichsjustizamts*. Köln, 1977; Horst Göppinger: *Juristen jüdischer Abstammung im „Dritten Reich”: Entrechtung und Verfolgung*. München, 1990 [1963], 183–373.
- 169 Fieberg (Hg.): *Im Namen*, 76–79, 272; Lothar Gruchmann: „Die Überleitung” in: *Vom Reichsjustizamt zum Bundesministerium der Justiz*, 119–60.
- 170 Bracher: *Stufen*, 264–67; Hayes: *Industry and Ideology*, 85–89.
- 171 Evans: *The Feminist Movement*, 255–60.
- 172 Allen: *The Nazi Seizure of Power*, 218–32.
- 173 Haffner: *Defying Hitler*, 111, 114.

HATODIK FEJEZET • A HITLERI KULTURÁLIS FORRADALOM

- 1 Josef Wulf: *Musik im Dritten Reich: Eine Dokumentation*. Gütersloh, 1963, 31; Fritz Busch: *Aus dem Leben eines Musikers*. Zürich, 1949, 188–209; Levi: *Music*, 42–43; World Committee (ed.): *The Brown Book*, 180.
- 2 Michael H. Kater: *The Twisted Muse: Musicians and their Music in the Third Reich*. New York, 1997, 120–24 (helyesbíti Busch beszámolóját). A szászországi hatalomátvételtől lásd Szejnmann: *Nazism*, 33–34.
- 3 Gerhard Splitt: *Richard Strauss 1933–1935: Aesthetik und Musikpolitik zu Beginn der nationalsozialistischen Herrschaft*. Pfaffenweiler, 1987, 42–59; Bruno Walter: *Theme and Variations: An Autobiography*. New York, 1966, 295–300; Brigitte Hamann: *Winifred Wagner oder Hitlers Bayreuth*. München, 2002, 117–56.
- 4 Peter Heyworth: *Otto Klemperer: His Life and Times, I: 1885–1933*. Cambridge, 1983, 413, 415.
- 5 Levi: *Music*, 44–45; Christopher Hailey: *Franz Schreker, 1878–1934: A Cultural Biography*. Cambridge, 1993, 273, 288; Schreker már 1932-ben lemondott a berlini zeneakadémia igazgatói tisztéről, a kitaró antiszemita zaklatássorozat után.
- 6 Wulf: *Musik*, 28, újraközi a hamburgi Philharmonische Gesellschaft a *Kampfbund für deutsche Kultur* berlini csoportja számára adott nyilatkozatát, 1933. április 6.
- 7 Levi: *Music*, 39–41, 86, 107; lásd általánosabban Reinhold Brinkmann–Christoph Wolff (eds.): *Driven into Paradise: The Musical Migration from Germany to the United States*. Berkeley, 1999.
- 8 Kater: *The Twisted Muse*, 89–91, 120; lásd még Michael Meyer: *The Politics of Music in the Third Reich*. New York, 1991, 19–26.
- 9 David Welch: *The Third Reich: Politics and Propaganda*. 2. kiadás, London, 2002 [1993], 172–82, különösen 173–74.
- 10 Minuth (Hg.): *Die Regierung Hitler*, I., 193–95. Lásd Wolfram Werner: „Zur Geschichte des Reichsministeriums für Volksaufklärung und Propaganda und zur Überlieferung” in: uő (Hg.): *Findbücher zu Beständen des Bundesarchivs, XV: Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda*. Koblenz, 1979.
- 11 A közkeletű nézetről, miszerint Goebbels „szocialista” volt, lásd például Jochmann (Hg.): *Nationalsozialismus und Revolution*, 407–408.
- 12 1933. március 15-i beszéd, idézi Welch: *The Third Reich*, 174–45; az 1932-ben lezajlott megbeszélésekről lásd Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher, I/2*. 113–14, 393 (1933. március 15.).
- 13 Fröhlich: „Joseph Goebbels” in: Smelser–Zitlmann (eds.): *The Nazi Elite*, 55.
- 14 *Völkischer Beobachter*, 1933. március 23., idézi és fordítja Welch: *The Third Reich*, 22–23.
- 15 Idézi Reuth: *Goebbels*, 269.
- 16 Idézi Welch: *The Third Reich*, 175.
- 17 Idézve uo., 176.
- 18 Reuth: *Goebbels*, 271; Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher, I/2*. 388 (1933. március 6.), 393 (1933. március 13.), 395–97 (1933. március 22.); Ansgar Diller: *Rundfunk-*

- politik im Dritten Reich. München, 1980, 89; Zbyněk A. B. Zeman: *Nazi Propaganda*. 2. kiadás, Oxford, 1973 [1964], 40. A minisztérium felépítéséről lásd Welch: *The Third Reich*, 29–31.
- 19 West: *The Visual Arts*, 183–84 (az idézeteket is).
- 20 Levi: *Music*, 246, 5. jegyzet.
- 21 Fred K. Prieberg: *Trial of Strength: Wilhelm Furtwängler and the Third Reich*. London, 1991, 166–69 (kiadott és kiadatlan levelezés, dokumentumok). Furtwängler nézeteiről lásd (ed.): *Wilhelm Furtwängler, Notebooks 1924–1945*. London, 1989.
- 22 Furtwängler életéről és nézeteiről általában lásd Prieberg: *Trial of Strength*, *passim*; az e könyvvel kapcsolatos fenntartásokról lásd Evans: *Rereading*, 187–93.
- 23 A beszélgetés újra megjelent in: Wulf: *Musik*, 81–82. Max Reinhardt neves színész, rendező és színházigazgató volt.
- 24 Levi: *Music*, 199–201.
- 25 *Berliner Lokal-Anzeiger*, 1933. április 11., újraközi Wulf: *Musik*, 82–83.
- 26 Levi: *Music*, 198–202; Peter Cossé: „Die Geschichte” in: Paul Badde et al. (Hg.): *Das Berliner Philharmonische Orchester*. Stuttgart, 1987, 10–17.
- 27 Kater: *Different Drummers*, 29–33.
- 28 Uo., 47–110.
- 29 Jelavich: *Berlin Cabaret*, 228–58; a „Hermann” a 229. o.-on található.
- 30 Volker Kühn (Hg.): *Deutschlands Erwachen: Kabarett unterm Hakenkreuz 1933–1945*. Weinheim, 1989, 335; lásd általánosabban: Christian Goeschel: „Methodische Überlegungen zur Geschichte der Selbsttötung im Nationalsozialismus” in: Hans Medick (Hg.): *Selbsttötung als kulturelle Praxis* (2005).
- 31 Josef Wulf: *Theater und Film im Dritten Reich: Eine Dokumentation*. Gütersloh, 1964, 265–306.
- 32 David Thomson: *The New Biographical Dictionary of Film*. 4. kiadás, 2002 [1975]. Dietrich egyes életrajzaiban, de az önéletrajzában is szó esik arról, hogy politikai okokból távozott, és hogy Hitler személyesen próbálta őt visszatérésre bírni, de ez kellő fenntartásokkal kezelendő.
- 33 David Welch: „Propaganda and the German Cinema 1933–1945” (kiadatlan PhD-disszertáció, London University, 1979), I. függelék.
- 34 Birgit Bernard: „»Gleichschaltung« im Westdeutschen Rundfunk 1933/34” in: Dieter Breuer–Gertrude Cepl-Kaufmann (Hg.): *Moderne und Nationalsozialismus im Rheinland*. Paderborn, 1997, 301–10; Jochen Klepper: *Unter dem Schatten deiner Flügel: Aus den Tagebüchern der Jahre 1932–1942*. Stuttgart, 1956, 46, 65; Josef Wulf: *Presse und Funk im Dritten Reich: Eine Dokumentation*. Gütersloh, 1964, 277–79, 280–84.
- 35 Fulda: „Press and Politics”, 231–33, 241–42.
- 36 Welch: *The Third Reich*, 46; a törvény szövegét lásd Wulf: *Presse und Funk*, 72–73.
- 37 Uo., 19–38.
- 38 Welch: *The Third Reich*, 43–48.
- 39 Grossmann: *Ossietzky*, 224–74.

- 40 Uo., 267; Chris Hirte: *Erich Mühsam: „Ihr seht mich nicht feige.“ Biografie.* Berlin, 1985, 431–50. A beszámoló hol gyilkosságnak, hol öngyilkosságnak mondják, az előbbi sokkal valószínűbb.
- 41 Dieter Distl: *Ernst Toller: Eine politische Biographie.* Schönbühl, 1993, 146–78.
- 42 Kelly: *All Quiet*, 39–56.
- 43 Inge Jens (Hg.): *Thomas Mann an Ernst Bertram: Briefe aus den Jahren 1910–1955.* Pfullingen, 1960, 178 (1933. november 18-i levél); Robert Faesi (Hg.): *Thomas Mann–Robert Faesi: Briefwechsel.* Zürich, 1962, 23 (Mann Faesinek, 1933. június 28.); Klaus Harpprecht: *Thomas Mann: Eine Biographie.* Reinbek, 1995, 707–50; Kurt Sontheimer: „Thomas Mann als politischer Schriftsteller.“ *VfZ*, 1958/6, 1–44; Josef Wulf: *Literatur und Dichtung im Dritten Reich: Eine Dokumentation.* Gütersloh, 1963, 24.
- 44 Ritchie: *German Literature*, 187–99; Wulf: *Literatur*, *passim*.
- 45 Robert E. Norton: *Secret Germany: Stefan George and his Circle.* Ithaca, NY, 2002 (ez ma a mérvadó életrajza). Jüngerről lásd Paul Noack: *Ernst Jünger: Eine Biographie.* Berlin, 1998, 121–51.
- 46 Idézi Wulf: *Literatur*, 132; lásd még Ritchie: *German Literature*, 9–10, 48–49, 111–32.
- 47 Frederic Spotts: *Hitler and the Power of Aesthetics.* London, 2002, 152; idézetek és kontextus in West: *The Visual Arts*, 183–84; Hitler: *Mein Kampf*, 235.
- 48 Rosamunde Neugebauer: „»Christus mit der Gasmaske« von George Grosz, oder: Wieviel Satire konnten Kirche und Staat in Deutschland um 1930 ertragen?” in: Maria Rüger (Hg.): *Kunst und Kunstkritik der dreissiger Jahre: Standpunkte zu künstlerischen und ästhetischen Prozessen und Kontroversen.* Dresden, 1990, 156–65.
- 49 Josef Wulf: *Die Bildenden Künste im Dritten Reich: Eine Dokumentation.* Gütersloh, 1963, 49–51.
- 50 Peter Adam: *Arts of the Third Reich.* London, 1992, 59.
- 51 Jonathan Petropoulos: *The Faustian Bargain: The Art World in Nazi Germany.* London, 2000, 217. Lásd még Brandon Taylor–Wilfried van der Will (eds.): *The Nazification of Art: Art, Design, Music, Architecture and Film in the Third Reich.* Winchester, 1990.
- 52 Spotts: *Hitler*, 153–55.
- 53 Petropoulos: *The Faustian Bargain*, 14–16.
- 54 Adam: *Arts*, 49–50; Wulf: *Die Bildenden Künste*, 36; Günter Busch: *Max Liebermann: Maler, Zeichner, Graphiker.* Frankfurt am Main, 1986, 146; Peter Paret: *An Artist against the Third Reich: Ernst Barlach 1933–1938.* Cambridge, 2003, 77–92. Liebermann temetését a politikai rendőrség szigorú megfigyelés alatt tartotta (Petropoulos: *The Faustian Bargain*, 217).
- 55 Sean Rainbird (ed.): *Max Beckmann.* London, 2003, 157–64, 273–74; Adam: *Arts*, 53; Petropoulos: *The Faustian Bargain*, 216–21.
- 56 Wulf: *Die Bildenden Künste*, 39–45; Koehler: „The Bauhaus”, 292–93; Igor Golomstock: *Totalitarian Art in the Soviet Union, Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China.* London, 1990, 21; West: *The Visual Arts*, 83–133.
- 57 Ritchie: *German Literature*, 187.
- 58 Uo., 189; Harpprecht: *Thomas Mann*, 722–50.

- 59 Ritchie: *German Literature*, 58–61; Lothar Gall: *Bürgertum in Deutschland.* Berlin, 1989, 466 (általánosabban Bassermannról és a családjáról is). Johst hamarosan társigazgatói kinevezést kapott a színház élére. Lásd Boguslaw Drewniak: *Das Theater im NS-Staat: Szenarium deutscher Zeitgeschichte 1933–1945.* Düsseldorf, 1983, 46–47; általánosabban Glen W. Gadberry (ed.): *Theatre in the Third Reich, the Prewar Years: Essays on Theatre in Nazi Germany.* Westport, Conn., 1995; John London (ed.): *Theatre under the Nazis.* Manchester, 2000.
- 60 Ritchie: *German Literature*, 58–61; „Wenn ich Kultur höre, entsichere ich meinen Browning” (Wulf: *Literatur*, 113).
- 61 Knowles (ed.): *The Oxford Dictionary of Quotations*, 418, az idézetet lásd 17; a „kultúra ellen folytatott megsemmisítő háború” első részletes beszámolóját lásd World Committee (Hg.): *The Brown Book*, 160–93.
- 62 Hugo Ott: *Martin Heidegger: A Political Life.* London, 1993, 13–139.
- 63 Uo., 140–48.
- 64 Martin Heidegger: *Die Selbstbehauptung der deutschen Universität: Rede, gehalten bei der feierlichen Übernahme des Rektorats der Universität Freiburg i. Br. am 27.5.1933.* Breslau, 1934, 5, 7, 14–15, 22.
- 65 Hans Sluga: *Heidegger's Crisis: Philosophy and Politics in Nazi Germany.* Cambridge, Mass., 1993, 1–4; Guido Schneeberger: *Nachlese zu Heidegger: Dokumente zu seinem Leben und Denken.* Berne, 1962, 49–57. Lásd még Rüdiger Safranski: *Ein Meister aus Deutschland: Heidegger und seine Zeit.* München, 1994.
- 66 Ott: *Martin Heidegger*, 169, 198–99.
- 67 Idézik uo., 185.
- 68 Az egyetlen professzor, akiben volt annyi tartás, hogy megjelenjen, Gerhard Ritter volt. Lásd Cornelissen: *Gerhard Ritter*, 239.
- 69 Idézi Ott: *Martin Heidegger*, 164, a 165. és 166. o.-on tárgyalja a Heidegger kortárs csodálói által bevetett kazuisztikus érvelést, mellyel kimagyarázni óhajtják az ilyen kijelentéseit. Tanulmányok hasznos gyűjteményét lásd Bernd Martin (Hg.): *Martin Heidegger und das „Dritte Reich“. Ein Kompendium.* Darmstadt, 1989.
- 70 Remy: *The Heidelberg Myth*, 14.
- 71 Ott: *Martin Heidegger*, 235–351.
- 72 Noakes–Pridham (eds.): *Nazism*, II., 249–50; két jó helyi esettanulmány: Uwe Dietrich Adam: *Hochschule und Nationalsozialismus: Die Universität Tübingen im Dritten Reich.* Tübingen, 1977; Notker Hammerstein: *Die Johann Wolfgang Goethe-Universität: Von der Stiftungsuniversität zur staatlichen Hochschule* (I–II, Neuwied, 1989), I., 171–211.
- 73 Klaus Fischer: „Der quantitative Beitrag der nach 1933 emigrierten Naturwissenschaftler zur deutschsprachigen physikalischen Forschung.” *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 1988/11, 83–104, revideálja a némileg magasabb számokat, mely utóbbiakat lásd Alan D. Beyerchen: *Scientists under Hitler: Politics and the Physics Community in the Third Reich.* New Haven, 1977, 43–47; Norbert Schnappacher: „Das Mathematische Institut der Universität Göttingen”; Alf Rosenow: „Die Göttinger Physik unter dem Nationalsozialismus”, mindkettő in: Heinrich Becker et al. (Hg.): *Die Universität Göttingen unter dem*

- Nationalsozialismus: Das verdrängte Kapitel ihrer 250 jährigen Geschichte*. München, 1987, 345–73, 374–409.
- 74 Ute Deichmann: *Biologists under Hitler*. Cambridge, Mass., 1996 [1992], 26.
- 75 Beyerchen: *Scientists*, 43.
- 76 Max Born (ed.): *The Born-Einstein Letters: Correspondence between Albert Einstein and Max and Hedwig Born from 1916 to 1955*. London, 1971, 113–14.
- 77 Fritz Stern: *Dreams and Delusions: The Drama of German History*. New York, 1987, 51–76 („Fritz Haber: The Scientist in Power and in Exile”); Margit Szöllösi-Janze: *Fritz Haber 1868–1934: Eine Biographie*. München, 1998, 643–91.
- 78 Max Planck: „Mein Besuch bei Hitler.” *Physikalische Blätter*, 1947/3, 143; Fritz Stern: *Einstein's German World*. London, 2000 [1999], 34–58.
- 79 Remy: *The Heidelberg Myth*, 17–18. Általánosabban: Fritz Köhler: „Zur Vertreibung humanistischer Gelehrter 1933/34.” *Blätter für deutsche und internationale Politik*, II (1966), 696–707.
- 80 Beyerchen: *Scientists*, 15–17, 63–64, 199–210.
- 81 Remy: *The Heidelberg Myth*, 24–29; lásd még Christian Jansen: *Professoren und Politik: Politisches Denken und Handeln der Heidelberger Hochschullehrer 1914–1935*. Göttingen, 1992.
- 82 Idézi Noakes–Pridham (eds.): *Nazism*, II. 252.
- 83 Uo., II., 250; Turner: *German Big Business*, 337.
- 84 Remy: *The Heidelberg Myth*, 20.
- 85 Uo., 31.
- 86 Grüttner: *Studenten*, 71–74.
- 87 Uo., 81–86.
- 88 Axel Friedrichs (Hg.): *Die nationalsozialistische Revolution 1933* (Dokumente der deutschen Politik, I., Berlin, 1933), 277; Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher*, I/2. 419 (1933. május 11.).
- 89 Többféle változat található in: Gerhard Sauder (Hg.): *Die Bücherverbrennung: Zum 10. Mai 1933*. München, 1983, 89–95.
- 90 Clemens Zimmermann: „Die Bücherverbrennung am 17. Mai 1933 in Heidelberg: Studenten und Politik am Ende der Weimarer Republik” in: Joachim-Felix Leonhard (Hg.): *Bücherverbrennung. Zensur, Verbot, Vernichtung unter dem Nationalsozialismus in Heidelberg*. Heidelberg, 1983, 55–84.
- 91 Wolfgang Strätz: „Die studentische »Aktion wider den undeutschen Geist«.” *VfZ*, 1968/16, 347–72 (tévesen tulajdonítja a kezdeményezést a propagandaminisztériumnak); Jan-Pieter Barbian: *Literaturpolitik im »Dritten Reich“: Institutionen, Kompetenzen, Betätigungsfelder*. Frankfurt am Main, 1993, 54–60, 128–42; Hildegard Brenner: *Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus*. Hamburg, 1963, 186.
- 92 Leonidas E. Hill: „The Nazi Attack on »Un-German« Literature, 1933–1945” in: Jonathan Rose (ed.): *The Holocaust and the Book*. Amherst, Mass., 2001, 9–46; Sauder (Hg.): *Die Bücherverbrennung*, 9–16; lásd még Anselm Faust: „Die Hochschulen und der »undeutsche Geist«: Die Bücherverbrennung am 10. Mai 1933 und ihr Vorgeschichte” in: Horst Denkler–Eberhard Lämmert (Hg.): „Das war ein Vorspiel nur...”: *Berliner Kolloquium zur Literaturpolitik im »Dritten Reich“*.

- Berlin, 1985, 31–50; Grüttner: *Studenten*, 75–77, leszögezi, hogy a frissen alapított propagandaminisztériumtól semmiféle instrukció nem található a diák-szövetség aktái között, és Goebbels sem utal rá semmivel a naplójában, hogy a kezdeményezés tőle származnék.
- 93 Rebentisch–Raab (Hg.): *Neu-Isenburg*, 86–87.
- 94 A wartburgi eseményekről lásd Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, II., 334–36; Heine utóbb híressé vált mondata az *Almansorból* való (1823), 245; idézi (sok más antológia mellett) Knowles (ed.): *The Oxford Dictionary of Quotations*, 368. A halálra ítélet akkoriban Poroszországban még előírt kivégzési mód volt a gyújtogatással gyilkolók esetében, Berlinben utoljára 1812-ben alkalmazták (Evans: *Rituals*, 213–14).
- 95 Michael Wildt: „Violence against Jews in Germany, 1933–1939” in: David Bankier (ed.): *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews 1933–1941*. Jeruzsálem, 2000, 181–209, különösen 181–82; Saul Friedländer: *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution 1933–1939*. London, 1997, 107–10; Walter: *Antisemitische Kriminalität*, 236–43. Kortárs dokumentációért lásd Comité des Delegations Juives (Hg.): *Das Schwarzbuch: Tatsachen und Dokumente. Die Lage der Juden in Deutschland 1933*. Párizs, 1934. Általánosabb áttekintésért lásd Shulamit Volkov: „Antisemitism as a Cultural Code: Reflections on the History and Historiography of Antisemitism in Imperial Germany.” *Year Book of the Leo Baeck Institute*, 1978/23, 25–46.
- 96 Longerich: *Politik der Vernichtung*, 26–30.
- 97 Gruchmann: *Justiz*, 126; Longerich: *Der ungeschriebene Befehl*, 43–44.
- 98 Haffner: *Defying Hitler*, 125.
- 99 *Halbmonatsbericht des Regierungspräsidenten von Niederbayern und der Oberpfalz*, 30. 3. 1933 in: Broszat et al. (Hg.): *Bayern*, I., 432.
- 100 Friedländer: *Nazi Germany and the Jews*, 41–42.
- 101 World Committee (ed.): *The Brown Book*, 237 (a zsidók üldöztetéséről általában 222–69).
- 102 Friedländer: *Nazi Germany and the Jews*, 17–18.
- 103 Minuth (Hg.): *Die Regierung Hitler*, I., 270–71; Longerich: *Der ungeschriebene Befehl*, 44–46.
- 104 Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher*, I/2. 398 (1933. március 27.).
- 105 Moshe R. Gottlieb: *American Anti-Nazi Resistance, 1933–1941: A Historical Analysis*. New York, 1982, 15–24; Deborah E. Lipstadt: *Beyond Belief: The American Press and the Coming of the Holocaust, 1933–1945*. New York, 1986.
- 106 Fröhlich (Hg.): *Die Tagebücher*, I/2. 398–401; Reuth: *Goebbels*, 281; Klemperer: *I Shall Bear Witness*, 9–10.
- 107 Longerich: *Politik der Vernichtung*, 36–39; általánosabban Avraham Barkai: *From Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jews, 1933–1945*. Hannover, NH, 1989, 17–25; Helmut Genschel: *Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich*. Berlin, 1966, 47–70.
- 108 Friedländer: *Nazi Germany and the Jews*, 21–22; Broszat et al. (Hg.): *Bayern*, I., 433–35; Klemperer: *I Shall Bear Witness*, 10.

- 109 Friedländer: *Nazi Germany and the Jews*, 24–25; Haffner: *Defying Hitler*, 131–33.
- 110 Longerich: *Politik der Vernichtung*, 39–41.
- 111 Friedländer: *Nazi Germany and the Jews*, 26–31.
- 112 Longerich: *Der ungeschriebene Befehl*, 46.
- 113 Longerich: *Politik der Vernichtung*, 41–45.
- 114 Friedländer: *Nazi Germany and the Jews*, 35–37.
- 115 Allen: *The Nazi Seizure of Power*, 218–22.
- 116 Konrad Kwiet–Helmut Eschwege: *Selbstbehauptung und Widerstand: Deutsche Juden im Kampf um Existenz und Menschenwürde 1933–1945*. Hamburg, 1984, 50–56.
- 117 Klemperer: *I Shall Bear Witness*, 5–9; uő: *Tagebücher 1933–1934 (Ich will Zeugnis ablegen bis zum Letzten)*, I. Berlin, 1999 [1995], 6–15. A német kiadásba olyan anyagot is felvettek, amit az angol fordítás nem közöl.
- 118 Norbert Frei: „Machtergreifung»: Anmerkungen zu einem historischen Begriff.” *VfZ*, 1983/31, 136–45. A „hatalom megragadásának” fogalma tulajdonképpen Bracher–Schulz–Sauer megkerülhetetlen műve óta van közforgalomban: *Die nationalsozialistische Machtergreifung*; az is világos azonban terjedelmes munkájukból, hogy a fogalmat ők eredetileg az 1933. január 30-tól ugyanazon év nyarának végéig terjedő időszak jelölésére szánták.
- 119 A „hatalmi vákuum” koncepciója alkotja Bracher klasszikus összegzésének gerincét (*Die Auflösung*).
- 120 Lásd a lenyűgöző spekulációkat: Turner: *Hitler's Thirty Days*, 172–76; érzésem szerint ezek lebecsülik a német tisztikar rasszizmusát és antiszemitizmusát, valamint „Németország világhatalmi ambícióinak” feléléstése iránti vágyát – ezeket ugyanis igen erősen támogatták a század elején. De hát a „mi lett volna, ha” történetírásnak már csak ilyen a természete, végül nem marad más a kezünkben, csak találgatások, és nincs mód megbizonyosodnunk arról, vajon az én spekulációim kicsit is valószerűbbek-e Turneréinél. Általános reflexióként lásd Richard J. Evans: „Telling It Like It Wasn't.” *BBC History Magazine*, 2002/3, no. 12, 22–25.
- 121 Volker Rittberger (Hg.): *1933: Wie die Republik der Diktatur erlag*. Stuttgart, 1983, különösen 217–21; Martin Blinkhorn: *Fascists and Conservatives: The Radical Right and the Establishment in Twentieth-Century Europe*. London, 1990; uő: *Fascism and the Right in Europe 1919–1945*. London, 2000; Payne: *A History of Fascism*, 14–19.
- 122 Paul: *Aufstand*, 255–63; Richard Bessel: „Violence as Propaganda: The Role of the Storm Troopers in the Rise of National Socialism” in: Thomas Childers (ed.): *The Formation of the Nazi Constituency, 1919–1933*. London, 1986, 131–46.
- 123 Geoff Eley: „What Produces Fascism: Pre-Industrial Traditions or a Crisis of the Capitalist State?” in: uő: *From Unification to Nazism*, 254–84; Gessner: *Agrarverbände in der Weimarer Republik*; Geyer: „Professionals and Junkers”; Peukert: *The Weimar Republic*, 275–81. A preindusztriális elitek szerepéről lásd Winkler: *Weimar*, 607.
- 124 Erdmann–Schulze (Hg.): *Weimar*; Heinz Höhne: *Die Machtergreifung: Deutschlands Weg in die Hitler-Diktatur*. Reinbek, 1983, 2. fejezet („Selbstmord einer Demokratie”).

- 125 Joseph Goebbels: *Der Angriff: Aufsätze aus der Kampfzeit*. München, 1935, 61.
- 126 Bracher: *The German Dictatorship*, 246.
- 127 Uo., 248–50.
- 128 Thomas Balistier: *Gewalt und Ordnung: Kalkül und Faszination der SA*. Münster, 1989.
- 129 *Der Prozess*, XXVI., 300–301 (783-PS); Broszat: „The Concentration Camps”, 406–23.
- 130 Lásd például Lothar Gruchmann: „Die bayerische Justiz im politischen Machtkampf 1933/34: Ihr Scheitern bei der Strafverfolgung von Mordfällen in Dachau” in: Broszat et al. (Hg.): *Bayern*, II., 415–28.
- 131 Wachsmann: *Hitler's Prisons*, 2. fejezet.
- 132 Haffner: *Defying Hitler*, 103–25. Dirk Schumann: *Politische Gewalt in der Weimarer Republik: Kampf um die Strasse und Furcht vor dem Bürgerkrieg*. Essen, 2001, különösen 271–368.
- 133 Hitler: *Hitler: Reden, Schriften, Anordnungen*, III., 434–51, különösen 445.
- 134 Bessel: *Political Violence*, 123–25.
- 135 Ludwig Binz: „Strafe oder Vernichtung?” *Völkischer Beobachter*, 1929. január 5.
- 136 Hermann Rauschning: *Germany's Revolution of Destruction*. London, 1939 [1938], 94, 97–99, 127.
- 137 Bracher: *Stufen*, 21–22.
- 138 Richard Bessel: „1933: A Failed Counter-Revolution” in: Edgar E. Rice (ed.): *Revolution and Counter-Revolution*. Oxford, 1991, 109–227; Horst Möller: „Die nationalsozialistische Machtergreifung: Konterrevolution oder Revolution?” *VfZ*, 1983/31, 25–51; Jeremy Noakes: „Nazism and Revolution” in: Noel O'Sullivan (ed.): *Revolutionary Theory and Political Reality*. London, 1983, 73–100; Rainer Zitelmann: *Hitler: The Policies of Seduction*. London, 1999 [1987].
- 139 Legnevezetesebben: Jacob L. Talmon: *The Origins of Totalitarian Democracy*. London, 1952.
- 140 Bracher: *Stufen*, 25–26.
- 141 Minuth (Hg.): *Die Regierung Hitler*, I., 630.
- 142 Uo., 634.
- 143 AT 6 és 99 in: Merkl: *Political Violence*, 469.
- 144 Bracher: *Stufen*, 48.
- 145 Leon Trotsky: *The History of the Russian Revolution*. I–III., London, 1967 [1933–34], III., 289.
- 146 Domarus: *Hitler*, I., 487.
- 147 Richard Löwenthal: „Die nationalsozialistische »Machtergreifung« – eine Revolution? Ihr Platz unter den totalitären Revolutionen unseres Jahrhunderts” in: Martin Broszat et al. (Hg.): *Deutschlands Weg in die Diktatur*. Berlin, 1983, 42–74.

BIBLIOGRÁFIA

- Abel, Theodore: *Why Hitler Came to Power*. Cambridge, Mass., 1986 [1938].
- Abrams, Lynn: *Workers' Culture in Imperial Germany: Leisure and Recreation in the Rhineland and Westphalia*. London, 1992.
- Ackermann, Josef: *Himmler als Ideologe*. Göttingen, 1970.
- Ackermann, Josef: „Heinrich Himmler: Reichsführer-SS“ in: Smelser-Zitelmann (eds.): *The Nazi Elite*, 98–112.
- Adam, Peter: *Arts of the Third Reich*. London, 1992.
- Adam, Uwe Dietrich: *Hochschule und Nationalsozialismus: Die Universität Tübingen im Dritten Reich*. Tübingen, 1977.
- Adolph, Hans J. L.: *Otto Wels und die Politik der deutschen Sozialdemokratie 1934–1939: Eine politische Biographie*. Berlin, 1971.
- Afflerbach, Holger: *Falkenhayn: Politisches Denken und Handeln im Kaiserreich*. München, 1994.
- Albrecht, Richard: „Symbolkampf in Deutschland 1932: Sergej Tschachotin und der »Symbolkrieg« der drei Pfeile gegen den Nationalsozialismus als Episode im Abwehrkampf der Arbeiterbewegung gegen den Faschismus in Deutschland.“ *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, 1986/22, 498–533.
- Aldcroft, Derek H.: *From Versailles to Wall Street 1919–1929*. London, 1977.
- Allen, William S.: *The Nazi Seizure of Power: The Experience of a Single German Town, 1922–1945*. New York, 1984 [1965].
- Althaus, Hans-Joachim et al.: „Da ist nirgends nichts gewesen ausser hier“: Das „rote Mössingen“ im Generalstreik gegen Hitler. *Geschichte eines schwabischen Arbeiterdorfes*. Berlin, 1982.
- Ambrosius, Lloyd E.: *Wilsonian Statecraft: Theory and Practice of Liberal Internationalism during World War I*. Wilmington, Del., 1991.
- Andersch, Alfred: *Der Vater eines Mörders: Eine Schulgeschichte*. Zürich, 1980.
- Anderson, Margaret L.: *Practicing Democracy: Elections and Political Culture in Imperial Germany*. Princeton, 2000.
- Angeli, Norman: *The Story of Money*. New York, 1930.
- Angermund, Ralph: *Deutsche Richterschaft 1918–1945: Krisenerfahrung, Illusion, Politische Rechtsprechung*. Frankfurt am Main, 1990.
- Angress, Werner: *Stillborn Revolution: The Communist Bid for Power in Germany, 1921–1923*. Princeton, 1963.
- Arendt, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*. New York, 1958. (Magyarul: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa, Budapest, 1992.)

BIBLIOGRÁFIA

525

- Aschheim, Steven E.: *Brothers and Strangers: The East European Jew in German and German Jewish Consciousness 1800–1923*. Madison, 1982.
- Aschheim, Steven E.: *The Nietzsche Legacy in Germany 1890–1990*. Berkeley, 1992.
- Auerbach, Helmuth: „Hitlers politische Lehrjahre und die Münchner Gesellschaft 1919–1923.“ *VfZ*, 1977/25, 1–45.
- Ayass, Wolfgang: „Vagrants and Beggars in Hitler's Reich“ in: Evans (ed.): *The German Underworld*, 210–37.
- Ayass, Wolfgang: *„Asoziale“ im Nationalsozialismus*. Stuttgart, 1995.
- Ayçoberry, Pierre: *The Nazi Question: An Essay on the Interpretations of National Socialism (1922–1975)*. New York, 1981.
- Bacharach, Walter Zwi: *Anti-Jewish Prejudices in German-Catholic Sermons*. Lewiston, Pa., 1993.
- Backes, Uwe et al.: *Reichstagsbrand: Aufklärung einer historischen Legende*. München, 1986.
- Badde, Paul et al. (Hg.): *Das Berliner Philharmonische Orchester*. Stuttgart, 1987.
- Bahar, Alexander-Kugel, Wilfried: „Der Reichstagsbrand: Neue Aktenfunde entlarven die NS-Täter.“ *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1995/43, 823–32.
- Bahne, Siegfried: „Die Kommunistische Partei Deutschlands“ in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, 655–739.
- Bajohr, Frank (Hg.): *Norddeutschland im Nationalsozialismus*. Hamburg, 1993.
- Balderston, Theo: *The Origins and Course of the German Economic Crisis, 1923–1932*. Berlin, 1993.
- Balderston, Theo: *Economics and Politics in the Weimar Republic*. London, 2002.
- Balistier, Thomas: *Gewalt und Ordnung: Kalkül und Faszination der SA*. Münster, 1989.
- Baranowski, Shelley: *The Sanctity of Rural Life: Nobility, Protestantism and Nazism in Weimar Prussia*. New York, 1995.
- Barbian, Jan-Pieter: *Literaturpolitik im „Dritten Reich“: Institutionen, Kompetenzen, Betätigungsfelder*. Frankfurt am Main, 1993.
- Barkai, Avraham: *From Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jews, 1933–1945*. Hannover, NH, 1989.
- Barth, Erwin: *Joseph Goebbels und die Formierung des Führer-Mythos 1917 bis 1934*. Erlangen, 1999.
- Bartsch, Günter: *Zwischen drei Stühlen: Otto Strasser. Eine Biographie*. Koblenz, 1990.
- Becker, Heinrich et al. (Hg.): *Die Universität Göttingen unter dem Nationalsozialismus: Das verdrängte Kapitel ihrer 250jährigen Geschichte*. München, 1987.
- Becker, Howard: *German Youth: Bond or Free?* New York, 1946.
- Becker, Josef: „Zentrum und Ermächtigungsgesetz 1933: Dokumentation.“ *VfZ*, 1961/9, 195–210.
- Becker, Josef-Becker, Ruth (Hg.): *Hitlers Machtergreifung: Dokumente vom Machtantritt Hitlers 30. Januar 1933 bis zu Besiegelung des Einparteienstaates 14. Juli 1933*. 2. kiadás, München, 1992 [1983].
- Bennett, Edward W.: *German Rearmament and the West, 1932–1933*. Princeton, 1979.
- Benz, Wolfgang (Hg.): *Jüdisches Leben in der Weimarer Republik*. Tübingen, 1998.
- Berg, Nikolas: *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker: Erforschung und Erinnerung*. Köln, 2003.

- Berger, Stefan: *Social Democracy and the Working Class in Nineteenth- and Twentieth-Century Germany*. London, 2000.
- Berghahn, Volker R.: *Der Stahlhelm: Bund der Frontsoldaten 1918–1935*. Düsseldorf, 1966.
- Berghahn, Volker R.: *Tirpitz-Plan: Genesis und Verfall einer innenpolitischen Krisenstrategie unter Wilhelm II.* Düsseldorf, 1971.
- Berghahn, Volker R.: *Germany and the Approach of War in 1914*. London, 1973.
- Berghahn, Volker R. (Hg.): *Militarismus*. Köln, 1975.
- Berghahn, Volker R.: *Militarism: The History of an International Debate 1861–1979*. Cambridge, 1984 [1981].
- Bergmann, Klaus: *Agrarromantik und Gross-stadtfeindschaft*. Meisenheim, 1970.
- „Bericht des Obersten Parteigerichts an den Ministerpräsidenten Generalfeldmarschall Göring, 13. 2. 1939“, az ND 3063-PS számú dokumentum in: *Der Prozess*, XXII., 20–29.
- Bering, Dietz: *The Stigma of Names: Antisemitism in German Daily Life, 1812–1933*. Cambridge, 1992 [1987].
- Berliner Börsen-Zeitung*, 1933.
- Berliner Illustrierte Nachtausgabe*, 1933.
- Berliner Lokal Anzeiger*, 1933.
- Berliner Morgenpost*, 1923.
- Berliner Tageblatt*, 1930.
- Bernard, Birgit: „»Gleichschaltung« im Westdeutschen Rundfunk 1933/34“ in: Dieter Breuer–Gertrude Cepl-Kaufmann (Hg.): *Moderne und Nationalsozialismus im Rheinland*. Paderborn, 1997, 301–10.
- Bessel, Richard: „The Potempa Murder.“ *Central European History*, 1977/10, 241–54.
- Bessel, Richard: „The Rise of the NSDAP and the Myth of Nazi Propaganda.“ *Wiener Library Bulletin*, 1980/33, 20–29.
- Bessel, Richard: *Political Violence and the Rise of Nazism: The Storm Troopers in Eastern Germany 1925–1934*. London, 1984.
- Bessel, Richard: „Violence as Propaganda: The Role of the Storm Troopers in the rise of National Socialism“ in: Thomas Childers (ed.): *The Formation of the Nazi Constituency, 1919–1933*. London, 1986, 131–46.
- Bessel, Richard: „Why did the Weimar Republic Collapse?“ in: Kershaw (ed.): *Weimar*, 120–34.
- Bessel, Richard: „1933: A Failed Counter-Revolution“ in: Edgar E. Rice (ed.): *Revolution and Counter-Revolution*. Oxford, 1991, 109–227.
- Bessel, Richard: „Militarisierung und Modernisierung: Polizeiliches Handeln in der Weimarer Republik“ in: Alf Lüdthe (Hg.): „Sicherheit“ und „Wohlfahrt“: *Polizei, Gesellschaft und Herrschaft im 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, 1992, 323–43.
- Bessel, Richard: *Germany after the First World War*. Oxford, 1993.
- Beyer, Hans: *Von der Novemberrevolution zur Räterepublik in München*. Berlin, 1957.
- Beyerchen, Alan D.: *Scientists under Hitler: Politics and the Physics Community in the Third Reich*. New Haven, 1977.

- Biesemann, Jörg: *Das Ermächtigungsgesetz als Grundlage der Gesetzgebung im national-sozialistischen Deutschland: Ein Beitrag Zur Stellung des Gesetzes in der Verfassungsgeschichte 1919–1945*. Münster, 1992 [1985].
- Binding, Karl–Hoche, Alfred: *Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens: Ihr Mass und ihre Form*. Lipcse, 1920.
- Binion, Rudolph: *Frau Lou: Nietzsche's Wayward Disciple*. Princeton, 1968.
- Birkenfeld, Werner: „Der Rufmord am Reichspräsidenten: Zu Grenzformen des politischen Kampfes gegen die frühe Weimarer Republik 1919–1925.“ *Archiv für Sozialgeschichte*, 1965/15, 453–500.
- Blackbourn, David: „Roman Catholics, the Centre Party and Anti-Semitism in Imperial Germany“ in: Paul Kennedy–Anthony Nicholls (eds.): *Nationalist and Racist Movements in Britain and Germany before 1914*. London, 1981, 106–29.
- Blackbourn, David: *Populists and Patricians: Essays in Modern German History*. London, 1987.
- Blackbourn, David: *Marpingen: Apparitions of the Virgin Mary in Bismarckian Germany*. Oxford, 1993.
- Blackbourn, David: *The Fontana History of Germany 1780–1918: The Long Nineteenth Century*. London, 1997.
- Blackbourn, David–Eley, Geoff: *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*. Oxford, 1984.
- Blackbourn, David–Evans, Richard J. (eds.): *The German Bourgeoisie: Essays on the Social History of the German Middle Class from the Late Eighteenth to the Early Twentieth Century*. London, 1991.
- Blaich, Fritz: *Die Wirtschaftskrise 1925/26 und die Reichsregierung: Von der Erwerbslosenfürsorge zur Konjunkturpolitik*. Kallmünz, 1977.
- Blaich, Fritz: *Der schwarze Freitag: Inflation und Wirtschaftskrise*. München, 1985.
- Blaschke, Olaf: *Katholizismus und Antisemitismus im Deutschen Kaiserreich*. Göttingen, 1997.
- Blaschke, Olaf (Hg.): *Konfessionen im Konflikt: Deutschland zwischen 1800 und 1970: Ein zweites konfessionelles Zeitalter*. Göttingen, 2002.
- Blaschke, Olaf–Mattoli, Aram (Hg.): *Katholischer Antisemitismus im 19. Jahrhundert: Ursachen und Traditionen im internationalen Vergleich*. Zürich, 2000.
- Bley, Helmut: *Namibia under German Rule*. Hamburg, 1996 [1968].
- Blinkhorn, Martin: *Fascists and Conservatives: The Radical Right and the Establishment in Twentieth-Century Europe*. London, 1990.
- Blinkhorn, Martin: *Fascism and the Right in Europe 1919–1945*. London, 2000.
- Boak, Helen L.: „»Our Last Hope«: Women's Votes for Hitler – A Reappraisal.“ *German Studies Review*, 1989/12, 289–310.
- Boemeke, Manfred F. et al. (eds.): *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years*. Washington, D. C., 1998.
- Bohrmann, Hans (Hg.): *Politische Plakate*. Dortmund, 1984.
- Boldt, Harald: „Der Artikel 48 der Weimarer Reichsverfassung: Sein historischer Hintergrund und seine politische Funktion“ in: Michael Stürmer (Hg.): *Die Weimarer Republik: Belagerte Civitas*. Königstein im Taunus, 1980, 288–309.

- Bollmus, Reinhard: „Alfred Rosenberg: National Socialism's »Chief Ideologue«" in: Smelser-Zitelman (eds.): *The Nazi Elite*, 183–93.
- Booms, Hans: „Die Deutsche Volkspartei" in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, 521–39.
- Borchardt, Knut: „Zwangslagen und Handlungsspielräume in der grossen Wirtschaftskrise der frühen dreissiger Jahre: Zur Revision des überlieferten Geschichtsbildes" in: uö: *Wachstum, Krisen, Handlungsspielräume der Wirtschaftspolitik*. Göttingen, 1982, 165–82.
- Borchardt, Knut: *Perspectives on Modern German Economic History and Policy*. Cambridge, 1991.
- Born, Karl Erich: *Staat und Sozialpolitik seit Bismarcks Sturz 1890–1914: Ein Beitrag zur Geschichte der innenpolitischen Entwicklung des deutschen Reiches 1890–1914*. Wiesbaden, 1957.
- Born, Max (ed.): *The Born-Einstein Letters: Correspondence between Albert Einstein and Max and Hedwig Born from 1916 to 1955*. London, 1971.
- Bosworth, Richard J. B.: *Mussolini*. London, 2002.
- Böttger, Marcus: *Der Hochverrat in der höchstrichterlichen Rechtsprechung der Weimarer Republik: Ein Fall politischer Instrumentalisierung von Strafgesetzen?* Frankfurt am Main, 1998.
- Bowlby, Chris: „Blutmai 1929: Police, Parties and Proletarians in a Berlin Confrontation." *Historical Journal*, 1986/29, 137–58.
- Boyer, John W.: *Political Radicalism in Late Imperial Vienna: Origins of the Christian Social Movement, 1848–1897*. Chicago, 1981.
- Bracher, Karl Dietrich: *Die Auflösung der Weimarer Republik: Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie*. 3. kiadás, Villingen, 1960 [1955].
- Bracher, Karl Dietrich: *The German Dictatorship: The Origins, Structure, and Consequences of National Socialism*. New York, 1970 [1969].
- Bracher, Karl Dietrich: „Brünings unpolitische Politik und die Auflösung der Weimarer Republik." *VfZ*, 1971/19, 113–23.
- Bracher, Karl Dietrich: *Die totalitäre Erfahrung*. München, 1987.
- Bracher, Karl Dietrich et al.: *Die nationalsozialistische Machtergreifung: Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34*. Frankfurt am Main, 1974 [1960]; I: *Stufen der Machtergreifung* (Bracher); II: *Die Anfänge des totalitären Massnahmestaates* (Schulz); III: *Die Mobilmachung der Gewalt* (Sauer).
- Brady, Robert: *The Rationalization Movement in Germany: A Study in the Evolution of Economic Planning*. Berkeley, 1933.
- Brandenburg, Hans-Christian: *Die Geschichte der HJ. Wege und Irrwege einer Generation*. Köln, 1968.
- Brandt, Willy: *Erinnerungen*. Frankfurt am Main, 1989.
- Brecht, Arnold: „Gedanken über Brünings Memoiren." *Politische Vierteljahresschrift*, 1971/12, 607–40.
- Bredel, Willi: *Ernst Thälmann: Beitrag zu einem politischen Lebensbild*. Berlin, 1948.
- Brendon, Piers: *The Dark Valley: A Panorama of the 1930s*. London, 2000.

- Brenner, Arthur D.: *Emil J. Gumbel: Weimar German Pacifist and Professor*. Boston, 2001.
- Brenner, Hildegard: *Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus*. Hamburg, 1963.
- Bresciani-Turroni, Constantino: *The Economics of Inflation: A Study of Currency Depreciation in Post-War Germany*. London, 1937.
- Breuer, Stefan: *Ordnung der Ungleichheit – die deutsche Rechte im Widerstreit ihrer Ideen 1871–1945*. Darmstadt, 2001.
- Bridenthal, Renate-Koonz, Claudia: „Beyond Kinder, Küche, Kirche: Weimar Women in Politics and Work" in: Renate Bridenthal et al. (eds.): *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany*. New York, 1984, 33–65.
- Brinkmann, Reinhold-Wolff, Christoph (eds.): *Driven into Paradise: The Musical Migration from Germany to the United States*. Berkeley, 1999.
- Broszat, Martin: „Die Anfänge der Berliner NSDAP 1926/27", *VfZ*, 1960/8, 85–118.
- Broszat, Martin: „The Concentration Camps 1933–1945" in: Helmut Krausnick et al.: *Anatomy of the SS State*. London, 1968 [1965], 397–496.
- Broszat, Martin: *Der Staat Hitlers: Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*. München, 1969.
- Broszat, Martin: „Betrachtungen zu »Hitlers Zweitem Buch«." *VfZ*, 1981/9, 417–29.
- Broszat, Martin: *Hitler and the Collapse of Weimar Germany*. Oxford, 1987 [1984].
- Broszat, Martin et al. (Hg.): *Bayern in der NS-Zeit*. 6 kötet, München, 1977–83.
- Browder, George C.: *Hitler's Enforcers: The Gestapo and the SS Security Service in the Nazi Revolution*. New York, 1996.
- Brown, Brendan: *Monetary Chaos in Europe: The End of an Era*. London, 1988.
- Brügel, Johann Wilhelm-Frei, Norbert (Hg.): „Berliner Tagebuch, 1932–1934: Aufzeichnungen des tschechoslowakischen Diplomaten Camill Hoffmann." *VfZ*, 1988/36, 131–83.
- Brüning, Heinrich: *Memoiren 1918–1934*. Stuttgart, 1970.
- Brustein, William: *The Logic of Evil: The Social Origins of the Nazi Party, 1925–1933*. New Haven, 1996.
- Bucher, Peter: *Der Reichswehrprozess: Der Hochverrat der Ulmer Reichswehroffiziere 1929–30*. Boppard, 1967.
- Buchheim, Hans: „The SS – Instrument of Domination" in: Helmut Krausnick et al.: *Anatomy of the SS State*. London, 1968 [1965], 127–203.
- Buchwitz, Otto: *50 Jahre Funktionär der deutschen Arbeiterbewegung*. Stuttgart, 1949.
- Buder, Johannes: *Die Reorganisation der preussischen Polizei 1918/1923*. Frankfurt am Main, 1986.
- Bullivant, Keith: „Thomas Mann and Politics in the Weimar Republic" in: uö (ed.): *Culture and Society in the Weimar Republic*. Manchester, 1977, 24–38.
- Bullock, Alan: *Hitler: A Study in Tyranny*. London, 1953.
- Burkert, Hans-Norbert et al.: „Machtergreifung" *Berlin 1933: Stätten der Geschichte Berlins in Zusammenarbeit mit dem Pädagogischen Zentrum Berlin*. Berlin, 1982.
- Burkhardt, Bernd: *Eine Stadt wird braun: Die nationalsozialistische Machtergreifung in der Provinz. Eine Fallstudie*. Hamburg, 1980.
- Burleigh, Michael: *Death and Deliverance: »Euthanasia«, in Germany 1900–1945*. Cambridge, 1994.

- Burleigh, Michael: *The Third Reich: A New History*. London, 2000.
- Burleigh, Michael–Wippermann, Wolfgang: *The Racial State: Germany 1933–1945*. Cambridge, 1991.
- Busch, Fritz: *Aus dem Leben eines Musikers*. Zürich, 1949. (Magyarul: *Egy muzsikuss élete*. Gondolat, Budapest, 1963.)
- Busch, Günter: *Max Liebermann: Maler, Zeichner, Graphiker*. Frankfurt am Main, 1986.
- Büsch, Otto: *Militärsystem und Sozialleben im alten Preussen 1713–1807: Die Anfänge der sozialen Militarisierung der preussisch-deutschen Gesellschaft*. Berlin, 1962.
- Butler, Rohan d'Olier: *The Roots of National Socialism 1783–1933*. London, 1941.
- Caplan, Jane: *Government without Administration: State and Civil Service in Weimar and Nazi Germany*. Oxford, 1988.
- Caplan, Jane: „The Historiography of National Socialism” in: Michael Bentley (ed.): *Companion to Historiography*. London, 1997, 545–90.
- Carsten, Francis L.: *The Reichswehr and Politics 1918–1933*. Oxford, 1966.
- Carsten, Francis L.: *Revolution in Central Europe 1918–1919*. London, 1972.
- Carsten, Francis L.: *Fascist Movements in Austria: From Schönerer to Hitler*. London, 1977.
- Carsten, Francis L.: *August Bebel und die Organisation der Massen*. Berlin, 1991.
- Cecil, Hugh–Liddle, Peter (eds.): *At the Eleventh Hour: Reflections, Hopes and Anxieties at the Closing of the Great War, 1918*. Barnsley, 1998.
- Cecil, Robert: *The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology*. London, 1972.
- Chamberlain, Houston Stewart: *Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts*. 2 kötet, München, 1899.
- Chickering, Roger: *Imperial Germany and a World without War: The Peace Movement and German Society, 1892–1914*. Princeton, 1975.
- Chickering, Roger: *We Men Who Feel Most German: A Cultural Study of the Pan-German League 1886–1914*. London, 1984.
- Chickering, Roger: *Imperial Germany and the Great War, 1914–1918*. Cambridge, 1998.
- Childers, Thomas: *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism in Germany, 1919–1933*. Chapel Hill, NC, 1981.
- Clark, Christopher: *Kaiser Wilhelm II*. London, 2000.
- Clavin, Patricia: *The Great Depression in Europe, 1929–1939*. London, 2000.
- Coetzee, Marilyn S.: *The German Army League: Popular Nationalism in Wilhelmine Germany*. New York, 1990.
- Cohen, Deborah: *The War Come Home: Disabled Veterans in Britain and Germany, 1914–1918*. Berkeley, 2001.
- Cohn, Norman: *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World-Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion*. London, 1967.
- Comité des Délégations Juives (Hg.): *Das Schwarzbuch: Tatsachen und Dokumente. Die Lage der Juden in Deutschland 1933*. Párizs, 1934.
- Conze, Werner: „Die Auflösung der Weimarer Republik” in: *Historische Zeitschrift*, 1957/183, 378–82 (recenzió Bracher könyvének első kiadásáról).

- Cornelissen, Christoph: *Gerhard Ritter: Geschichtswissenschaft und Politik im 20. Jahrhundert*. Düsseldorf, 2001.
- Corni, Gustavo: „Richard Walther Darré: The Blood and Soil Ideologue” in: Smelser–Zitelmann (eds.): *The Nazi Elite*, 18–27.
- Cornwell, John: *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII*. London, 1999.
- Cossé, Peter: „Die Geschichte” in: Badde et al. (Hg.): *Das Berliner Philharmonische Orchester*, 10–17.
- Craig, Gordon A.: „Briefe Schleichers an Groener.” *Die Welt als Geschichte*, 1951/11, 122–33.
- Craig, Gordon A.: *The Politics of the Prussian Army 1640–1945*. New York, 1964 [1955].
- Crew, David F.: *Germans on Welfare: From Weimar to Hitler*. New York, 1998.
- Crook, Paul: *Darwinism, War and History: The Debate over the Biology of War from the „Origin of Species” to the First World War*. Cambridge, 1994.
- Czarnowski, Gabriele: *Das kontrollierte Paar: Ehe- und Sexualpolitik im Nationalsozialismus*. Weinheim, 1991.
- Daim, Wilfried: *Der Mann, der Hitler die Ideen gab: Die sektiererischen Grundlagen des Nationalsozialismus*. Bécs, 1985 [1958].
- Danner, Lothar: *Ordnungspolizei Hamburg: Betrachtungen zu ihrer Geschichte 1918–1933*. Hamburg, 1958.
- Dapper, Beate–Rouette, Hans-Peter: „Zum Ermittlungsverfahren gegen Leipart und Genossen wegen Untreue vom 9. Mai 1933.” *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, 1984/20, 509–35.
- Dederig, Tilman: „»A Certain Rigorous Treatment of all Parts of the Nation«: The Annihilation of the Herero in German Southwest Africa 1904” in: Mark Levene–Penny Roberts (eds.): *The Massacre in History*. New York, 1999, 205–22.
- Dehio, Ludwig: *Germany and World Politics*. London, 1959 [1955].
- Deichmann, Ute: *Biologists under Hitler*. Cambridge, Mass., 1996 [1992].
- Deist, Wilhelm: *Flottenpolitik und Flottenpropaganda: Das Nachrichtenbüro des Reichsmarineamts 1897–1914*. Stuttgart, 1976.
- Deist, Wilhelm: „Censorship and Propaganda in Germany during the First World War” in: Jean-Jacques Becker–Stéphane Audoin-Rouzeau (dir.): *Les Sociétés européennes et la guerre de 1914–1918*. Párizs, 1990, 199–210.
- Deist, Wilhelm: „The Military Collapse of the German Empire: The Reality Behind the Stab-in-the-Back Myth.” *War in History*, 1996/3, 186–207.
- Demeter, Karl: *Das deutsche Offizierkorps in Gesellschaft und Staat 1650–1945*. Frankfurt am Main, 1962.
- Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg*, 1947.
- Deuerlein, Ernst: „Hitlers Eintritt in die Politik und die Reichswehr.” *VfZ*, 1959/7, 203–205.
- Deuerlein, Ernst (Hg.): *Der Hitler-Putsch: Bayerische Dokumente zum 8./9. November 1923*. Stuttgart, 1962.
- Deuerlein, Ernst (Hg.): *Der Aufstieg der NSDAP in Augenzeugenberichten*. München, 1974.

- Deutsche Allgemeine Zeitung, 1933.
 Deutsche Zeitung, 1933.
 Diehl, James M.: *Paramilitary Politics in Weimar Germany*. Bloomington, Ind., 1977.
 Diels, Rudolf: *Lucifer ante Portas: Es spricht der erste Chef der Gestapo*. Stuttgart, 1950.
Die Welt am Abend, 1933.
 Dijkstra, Bram: *Idols of Perversity: Fantasies of Female Evil in Fin-de-Siècle Culture*. New York, 1986.
 Diller, Ansgar: *Rundfunkpolitik im Dritten Reich*. München, 1980.
 Distl, Dieter: *Ernst Toller: Eine politische Biographie*. Schönbühl, 1993.
 Domarus, Max (ed.): *Hitler: Speeches and Proclamations 1932–1945: The Chronicle of a Dictatorship*. 4 kötet, London, 1990, 1992, 1996, 2004 [1962–63].
 Dorpalen, Andreas: *Hindenburg and the Weimar Republic*. Princeton, 1964.
 Dorpalen, Andreas: *German History in Marxist Perspective: The East German Approach*. Detroit, 1988.
 Dowe, Dieter-Witt, Peter-Christian: *Friedrich Ebert 1871–1925: Vom Arbeiterführer zum Reichspräsidenten*. Bonn, 1987.
 Drewniak, Boguslav: *Das Theater im NS-Staat: Szenarium deutscher Zeitgeschichte 1933–1945*. Düsseldorf, 1983.
 Duhnke, Horst: *Die KPD von 1933 bis 1945*. Köln, 1972.
 Duhnke, Horst: *Die KPD und das Ende von Weimar: Das Scheitern einer Politik 1932–1935*. Frankfurt am Main, 1976.
 Dülffer, Jost: *Nazi Germany 1933–1945: Faith and Annihilation*. London, 1996 [1992].
 Düsterberg, Theodor: *Der Stahlhelm und Hitler*. Wolfenbüttel, 1949.
 Ebeling, Frank: *Geopolitik: Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft 1919–1945*. Berlin, 1994.
 Ebert, Friedrich: *Schriften, Aufzeichnungen, Reden*. 2 kötet, Drezda, 1936.
 Ehni, Hans-Peter: *Bollwerk Preussen? Preussen-Regierung, Reich-Länder-Problem und Sozialdemokratie 1928–1932*. Bonn, 1975.
 Ehrt, Adolf: *Bewaffneter Aufstand! Enthüllungen über den kommunistischen Umsturzversuch am Vorabend der nationalen Revolution*. Berlin, 1933.
 Eichengreen, Barry: *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939*. Oxford, 1992.
 Eisner, Freya: *Kurt Eisner: Die Politik der libertären Sozialismus*. Frankfurt am Main, 1979.
 Eksteins, Modris: *The Limits of Reason: The German Democratic Press and the Collapse of Weimar Democracy*. Oxford, 1975.
 Eley, Geoff: *Reshaping the German Right: Radical Nationalism and Political Change after Bismarck*. London, 1980.
 Eley, Geoff: *From Unification to Nazism: Reinterpreting the German Past*. London, 1986.
 Elfferding, Wieland: „Von der proletarischen Masse zum Kriegsvolk: Massenaufmarsch und Öffentlichkeit im deutschen Faschismus am Beispiel des 1. Mai 1933“ in: *Neue Gesellschaft für bildende Kunst (Hg.): Inszenierung der Macht: Ästhetische Faszination im Faschismus*. Berlin, 1987, 17–50.
 Eliasberg, George: *Der Ruhrkrieg von 1920*. Bonn, 1974.
 Engelberg, Ernst: *Bismarck*. 2 kötet, Berlin, 1985, 1990.

- Epstein, Klaus: *The Rise and Fall of the Third Reich* in: *Review of Politics*. 1961/23, 130–45 (William L. Shirer könyvének recenziója).
 Erdmann, Karl Dietrich-Schulze, Hagen (Hg.): *Weimar: Selbstpreisgabe einer Demokratie. Eine Bilanz heute*. Düsseldorf, 1980.
 Erger, Johannes: *Der Kapp-Lüttwitz-Putsch: Ein Beitrag zur deutschen Innenpolitik 1919/20*. Düsseldorf, 1967.
 Eschenburg, Theodor: „Franz von Papen.“ *VfZ*, 1953/1, 153–69.
 Eschenburg, Theodor: „Die Rolle der Persönlichkeit in der Krise der Weimarer Republik: Hindenburg, Brüning, Groener, Schleicher.“ *VfZ*, 1961/9, 1–29.
 Eschenburg, Theodor: *Die improvisierte Demokratie*. München, 1963.
 Eschenhagen, Wieland (Hg.): *Die „Machtergreifung“: Tagebuch einer Wende nach Presseberichten vom 1. Januar bis 6. März 1933*. Darmstadt, 1982.
 Evans, Richard J.: „German Women and the Triumph of Hitler.“ *Journal of Modern History*, 1976/48, 123–75.
 Evans, Richard J.: *The Feminist Movement in Germany 1894–1933*. London, 1976.
 Evans, Richard J. (ed.): *Society and Politics in Wilhelmine Germany*. London, 1978.
 Evans, Richard J.: *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years 1830–1910*. Oxford, 1987.
 Evans, Richard J.: *Rethinking German History: Nineteenth-Century Germany and the Origins of the Third Reich*. London, 1987.
 Evans, Richard J. (ed.): *The German Underworld: Deviants and Outcasts in German History*. London, 1988.
 Evans, Richard J.: *In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past*. New York, 1989.
 Evans, Richard J. (Hg.): *Kneipengespräche im Kaiserreich: Die Stimmungsberichte der Hamburger Politischen Polizei 1892–1914*. Reinbek, 1989.
 Evans, Richard J.: *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany 1600–1987*. Oxford, 1996.
 Evans, Richard J.: *Lustmord: Sexual Murder in Weimar Germany*. Princeton, 1995 in: *German History*, 1996/14, 414–15 (Maria Tatar könyvének recenziója).
 Evans, Richard J.: *Rereading German History: From Unification to Reunification 1800–1996*. London, 1997.
 Evans, Richard J.: *Tales from the German Underworld: Crime and Punishment in the Nineteenth Century*. London, 1998.
 Evans, Richard J.: „Hans von Hentig and the Politics of German Criminology“ in: Angelika Ebbinghaus-Karl Heinz Roth (Hg.): *Grenzgänge: Deutsche Geschichte des 20. Jahrhunderts im Spiegel von Publizistik, Rechtsprechung und historischer Forschung*. Lüneburg, 1999, 238–64.
 Evans, Richard J.: *Telling Lies About Hitler: The Holocaust, History, and the David Irving Trial*. London, 2002.
 Evans, Richard J.: „History, Memory, and the Law: The Historian as Expert Witness.“ *History and Theory*, 2002/41, 277–96.
 Evans, Richard J.: „Telling It Like It Wasn't.“ *BBC History Magazine*, 2002/3, no. 12, 22–25.

- Evans, Richard J.–Geary, Dick (eds.): *The German Unemployed: Experiences and Consequences of Mass Unemployment from the Weimar Republic to the Third Reich*. London, 1987.
- Eyck, Erich: *A History of the Weimar Republic*. 2 kötet, Cambridge, 1962–64 [1953–56].
- Faesi, Robert (Hg.): *Thomas Mann–Robert Faesi: Briefwechsel*. Zürich, 1962.
- Falter, Jürgen W.: „Die Wähler der NSDAP 1928–1933: Sozialstruktur und parteipolitische Herkunft“ in: Wolfgang Michalka (Hg.): *Die nationalsozialistische Machtergreifung*. Paderborn, 1984, 47–59.
- Falter, Jürgen W. et al.: *Wahlen und Abstimmungen in der Weimarer Republik: Materialien zum Wahlverhalten 1919–1933*. München, 1986.
- Falter, Jürgen W.: *Hitlers Wähler*. München, 1991.
- Falter, Jürgen W.: „How Likely were Workers to Vote for the NSDAP?“ in: Conan Fischer (ed.): *The Rise of National Socialism and the Working Classes in Weimar Germany*. Oxford, 1996, 9–45.
- Falter, Jürgen W.: „Die Märzgefallenen« von 1933: Neue Forschungsergebnisse zum sozialen Wandel innerhalb der NSDAP-Mitgliedschaft während der Machtergreifungsphase.“ *Geschichte und Gesellschaft*, 1998/24, 595–616.
- Fandel, Thomas: „Konfessionalismus und Nationalsozialismus“ in: Blaschke (Hg.): *Konfessionen*, 299–334.
- Farquharson, John E.: *The Plough and the Swastika: The NSDAP and Agriculture in Germany, 1928–1945*. London, 1976.
- Farr, Ian: „Populism in the Countryside: The Peasant Leagues in Bavaria in the 1890s“ in: Evans (ed.): *Society and Politics*, 136–59.
- Fattmann, Rainer: *Bildungsbürger in der Defensive: Die akademische Beamtenschaft und der „Reichsbund der höheren Beamten“ in der Weimarer Republik*. Göttingen, 2001.
- Faust, Anselm: *Der Nationalsozialistische Deutsche Studentenbund: Studenten und Nationalsozialismus in der Weimarer Republik*. Düsseldorf, 1973.
- Faust, Anselm: „Die Hochschulen und der »undeutsche Geist«: Die Bücherverbrennung am 10. Mai 1933 und ihr Vorgeschichte“ in: Horst Denkler–Eberhard Lämmert (Hg.): „Das war ein Vorspiel nur...“: *Berliner Kolloquium zur Literaturpolitik im „Dritten Reich“*. Berlin, 1985, 31–50.
- Feder, Gottfried: *Das Programm der NSDAP und seine weltanschaulichen Grundgedanken*. München, 1934.
- Feinstein, Charles H. et al.: *The European Economy between the Wars*. Oxford, 1997.
- Feldman, Gerald D.: *Army, Industry and Labor in Germany, 1914–1918*. Princeton, 1966.
- Feldman, Gerald D.: „The Origins of the Stinnes–Legien Agreement: A Documentation.“ *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, 1973/19 20, 45–104.
- Feldman, Gerald D. (Hg.): *Die Nachwirkungen der Inflation auf die deutsche Geschichte 1924–1933*. München, 1985.
- Feldman, Gerald D.: *The Great Disorder: Politics, Economic, and Society in the German Inflation, 1914–1924*. New York, 1993.

- Feldman, Gerald D.: „Right-Wing Politics and the Film Industry: Emil Georg Strauss, Alfred Hugenberg, and the UFA, 1917–1933“ in: Christian Jansen et al. (Hg.): *Von der Aufgabe der Freiheit: Politische Verantwortung und bürgerliche Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert: Festschrift für Hans Mommsen zum 5. November 1995*. Berlin, 1995, 219–30.
- Feldman, Gerald D.: *Hugo Stinnes: Biographie eines Industriellen 1870–1924*. München, 1998.
- Fenske, Hans: „Monarchisches Beamtentum und demokratischer Rechtsstaat: Zum Problem der Bürokratie in der Weimarer Republik“ in: *Demokratie und Verwaltung: 25 Jahre Hochschule für Verwaltung Speyer*. Berlin, 1972, 117–36.
- Ferguson, Niall: *Paper and Iron: Hamburg Business and German Politics in the Era of Inflation, 1897–1927*. Oxford, 1995.
- Ferguson, Niall: *The World's Banker: The History of the House of Rothschild*. London, 1998.
- Fest, Joachim C.: *The Face of the Third Reich*. London, 1979 [1970].
- Fest, Joachim C.: „Joseph Goebbels: Eine Porträtskizze.“ *VfZ*, 1995/43, 565–80.
- Feuchtwanger, Edgar: *Bismarck*. London, 2002.
- Fieberg, Gerhard (Hg.): *Im Namen des deutschen Volkes: Justiz und Nationalsozialismus*. Köln, 1989.
- Field, Geoffrey G.: *Evangelist of Race: The Germanic Vision of Houston Stewart Chamberlain*. New York, 1981.
- Figes, Orlando: *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891–1924*. London, 1996.
- Fischer, Conan: „Ernst Julius Röhm: Chief of Staff of the SA and Indispensable Outsider“ in: Smelser–Zitellmann (eds.): *The Nazi Elite*, 173–82.
- Fischer, Conan: *The Ruhr Crisis 1923–1924*. Oxford, 2003.
- Fischer, Fritz: *Germany's Aims in the First World War*. London, 1967 [1961].
- Fischer, Fritz: *War of Illusions: German Politics from 1911 to 1914*. London, 1975 [1969].
- Fischer, Klaus: „Der quantitative Beitrag der nach 1933 emigrierten Naturwissenschaftler zur deutschsprachigen physikalischen Forschung.“ *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 1988/II, 83–104.
- Flemming, Jens: *Landwirtschaftliche Interessen und Demokratie: Ländliche Gesellschaft, Agrarverbände und Staat 1890–1925*. Bonn, 1978.
- Fout, John C.: „Sexual Politics in Wilhelmine Germany: The Male Gender Crisis, Moral Purity, and Homophobia.“ *Journal of the History of Sexuality*, 1992/2, 388–421.
- Fowkes, Ben: *Communism in Germany under the Weimar Republic*. London, 1984.
- Fraenkel, Ernst: *The Dual State*. New York, 1941.
- Frank, Hans: *Im Angesicht des Galgens: Deutung Hitlers und seiner Zeit auf Grund eigener Erlebnisse und Erkenntnisse*. 2. kiadás, Neuhaus, 1955 [1953].
- Franz-Willing, Georg: *Ursprung der Hitlerbewegung 1919–1922*. Preussisch Olendorf, 1974 [1962].
- Franz-Willing, Georg: *Krisenjahr der Hitlerbewegung 1923*. Preussisch Olendorf, 1975.
- Franz-Willing, Georg: *Putsch und Verbotszeit der Hitlerbewegung November 1923–Februar 1925*. Preussisch Olendorf, 1977.

- Frehse, Michael: *Ermächtigungsgesetzgebung im Deutschen Reich 1914–1933*. Pfaffenweiler, 1985.
- Frei, Norbert: „Machtergreifung: Anmerkungen zu einem historischen Begriff.“ *VfZ*, 1983/31, 136–45.
- Frei, Norbert: *National Socialist Rule in Germany: The Führer State 1933–1945*. Oxford, 1993 [1987].
- Frei, Norbert: *Der Führerstaat: Nationalsozialistische Herrschaft 1933 bis 1945*. München, 2001 [1987].
- Freitag, Werner: „Nationale Mythen und kirchliches Heil: Der »Tag von Potsdam«.“ *Westfälische Forschungen*, 1991/41, 379–430.
- Frevert, Ute: „Bourgeois Honour: Middle-Class Duellists in Germany from the Late Eighteenth to the Early Twentieth Century“ in: Blackbourn–Evans (eds.): *The German Bourgeoisie*, 255–92.
- Frevert, Ute: *Ehrenmänner: Das Duell in der bürgerlichen Gesellschaft*. München, 1991.
- Frevert, Ute: *Die kasernierte Nation: Militärdienst und Zivilgesellschaft in Deutschland*. München, 2001.
- Fricke, Dieter: *Kleine Geschichte des Ersten Mai: Die Maifeier in der deutschen und internationalen Arbeiterbewegung*. Berlin, 1980.
- Friedlander, Henry: *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill, NC, 1995.
- Friedländer, Saul: „Die politischen Veränderungen der Kriegszeit und ihre Auswirkungen auf die Judenfrage“ in: Werner E. Mosse (Hg.): *Deutsches Judentum in Krieg und Revolution 1916–1923*. Tübingen, 1971, 27–65.
- Friedländer, Saul: *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution 1933–1939*. London, 1997.
- Friedrich, Carl J.–Brzezinski, Zbigniew K.: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. New York, 1963.
- Friedrichs, Axel (Hg.): *Die nationalsozialistische Revolution 1933*. Dokumente der deutschen Politik, I, Berlin, 1933.
- Fritzsche, Peter: *Germans into Nazis*. Cambridge, Mass., 1998.
- Fröhlich, Elke: „Joseph Goebbels und sein Tagebuch: Zu den handschriftlichen Aufzeichnungen von 1924 bis 1941.“ *VfZ*, 1987/35, 489–522.
- Fröhlich, Elke (Hg.): *Die Tagebücher von Joseph Goebbels: Sämtliche Fragmente. I: Aufzeichnungen 1924–1941*. München, 1987.
- Fröhlich, Elke: „Joseph Goebbels: The Propagandist“ in: Smelser–Zitellmann (eds.): *The Nazi Elite*, 48–61.
- Fulda, Bernhard: „Press and Politics in Berlin, 1924–1930.“ PhD-disszertáció, Cambridge-i Egyetem, 2003.
- Fulda, Bernhard: „Horst Wessel: Media, Myth and Memory.“ Előadás a Modern európai történelem kutatói szemináriumán, kiadatlan tanulmány, Cambridge-i Egyetem, 2003. november.
- Gadberry, Glen W. (ed.): *Theatre in the Third Reich, the Prewar Years: Essays on Theatre in Nazi Germany*. Westport, Conn., 1995.
- Gall, Lothar: *Bismarck: The White Revolutionary*. 2 kötet, London, 1986 [1980].
- Gall, Lothar: *Bürgertum in Deutschland*. Berlin, 1989.
- Galos, Adam et al.: *Die Hakatisten: Der Deutsche Ostmarkenverein 1894–1934*. Berlin, 1966.
- Gay, Peter: *Weimar Culture: The Outsider as Insider*. London, 1969.
- Geary, Dick: „Unemployment and Working-Class Solidarity: The German Experience 1929–33“ in: Evans–Geary (eds.): *The German Unemployed*, 261–80.
- Geary, Dick: „Employers, Workers, and the Collapse of the Weimar Republic“ in: Kershaw (ed.): *Weimar*, 92–119.
- Geary, Dick: „Nazis and Workers before 1933.“ *Australian Journal of Politics and History*, 2002/48, 40–51.
- Gebhardt, Manfred: *Max Hoelz: Wege und Irrwege eines Revolutionärs*. Berlin, 1983.
- Geiss, Imanuel (ed.): *July 1914: The Outbreak of the First World War. Selected Documents*. London, 1967 [1965].
- Geiss, Imanuel: „Kritischer Rückblick auf Friedrich Meinecke“ in: uö: *Studien über Geschichte und Geschichtswissenschaft*. Frankfurt am Main, 1972, 89–107.
- Gellately, Robert: *The Politics of Economic Despair: Shopkeepers and German Politics, 1890–1914*. London, 1974.
- Gellately, Robert: *The Gestapo and German Society: Enforcing Racial Policy 1933–1945*. Oxford, 1990.
- Gellately, Robert–Stoltzfus, Nathan (eds.): *Social Outsiders in Nazi Germany*. Princeton, 2001.
- Genschel, Helmut: *Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich*. Berlin, 1966.
- Gerlach, Hellmuth von: *Von rechts nach links*. Hildesheim, 1978 [1937].
- Gessner, Dieter: *Agrarverbände in der Weimarer Republik: Wirtschaftliche und soziale Voraussetzungen agrarkonservativer Politik vor 1933*. Düsseldorf, 1976.
- Gessner, Dieter: *Agrardepression und Präsidialregierungen in Deutschland 1930–1933: Probleme des Agrarkapitalismus am Ende der Weimarer Republik*. Düsseldorf, 1977.
- Geyer, Martin: *Verkehrte Welt: Revolution, Inflation, und Moderne. München 1914–1924*. Göttingen, 1998.
- Geyer, Michael: „Die Geschichte des deutschen Militärs von 1860–1956: Ein Bericht über die Forschungslage (1945–1975)“ in: Hans-Ulrich Wehler (Hg.): *Die moderne deutsche Geschichte in der internationalen Forschung 1945–1975*. Göttingen, 1978, 256–86.
- Geyer, Michael: *Aufrüstung oder Sicherheit: Reichswehr in der Krise der Machtpolitik, 1924–1936*. Wiesbaden, 1980.
- Geyer, Michael: „Professionals and Junkers: German Rearmament and Politics in the Weimar Republic“ in: Richard Bessel–Edgar Feuchtwanger (eds.): *Social Change and Political Development in Weimar Germany*. London, 1981, 77–133.
- Gies, Horst, R.: *Walther Darré und die nationalsozialistische Bauernpolitik 1930 bis 1933*. Frankfurt am Main, 1966.
- Giles, Geoffrey J.: „The Rise of the National Socialist Students' Association and the Failure of Political Education in the Third Reich“ in: Peter Stachura (ed.): *The Shaping of the Nazi State*. London, 1978, 160–85.

- Giles, Geoffrey J.: *Students and National Socialism in Germany*. Princeton, 1985.
- Gilman, Sander L.: *On Blackness without Blacks: Essays on the Image of the Black in Germany*. Boston, 1982.
- Gisevius, Hans Bernd: *To the Bitter End*. London, 1948.
- Goebbels, Joseph: *Der Angriff: Aufsätze aus der Kampfzeit*. München, 1935.
- Goebbels, Joseph: *Vom Kaiserhof zur Reichskanzlei: Eine historische Darstellung in Tagebuchblättern (vom 1. Januar 1932 bis zum 1. Mai 1933)*. München, 1937 [1934].
- Goeschel, Christian: „Methodische Überlegungen zur Geschichte der Selbsttötung im Nationalsozialismus“ in: Hans Medick (Hg.): *Selbsttötung als kulturelle Praxis*. 2005.
- Goldbach, Marie-Luise: *Karl Radek und die deutsch-sowjetischen Beziehungen 1918–1923*. Bonn, 1973.
- Goldhagen, Daniel J.: *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York, 1996.
- Goldstein, Robert J.: *Political Repression in Nineteenth-Century Europe*. London, 1983.
- Golomstock, Igor: *Totalitarian Art in the Soviet Union, Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China*. London, 1990.
- Göppinger, Horst: *Juristen jüdischer Abstammung im „Dritten Reich“: Entrechtung und Verfolgung*. München, 1990 [1963].
- Gordon, Harold J.: *The Reichswehr and the German Republic 1919–26*. Princeton, 1957.
- Gordon, Harold J.: *Hitler and the Beer Hall Putsch*. Princeton, 1972.
- Gottlieb, Moshe R.: *American Anti-Nazi Resistance, 1933–1941: An Historical Analysis*. New York, 1982.
- Graf, Christoph: *Politische Polizei zwischen Demokratie und Diktatur*. Berlin, 1983.
- Grahn, Gerlinde: „Die Enteignung des Vermögens der Arbeiterbewegung und der politischen Emigration 1933 bis 1945.“ 1999: *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 1997/12, 13–38.
- Gräser, Marcus: *Der blockierte Wohlfahrtsstaat: Unterschichtjugend und Jugendfürsorge in der Weimarer Republik*. Göttingen, 1995.
- Grau, Bernhard: *Kurt Eisner 1867–1919: Eine Biographie*. München, 2001.
- Griech-Pollette, Beth A.: *Bishop Von Galen: German Catholicism and National Socialism*. New Haven, 2002.
- Griffin, Roger: *International Fascism – Theories, Causes and the New Consensus*. London, 1998.
- Grimm, Hans: *Volk ohne Raum*. München, 1926.
- Gritschneider, Otto: *Bewährungsfrist für den Terroristen Adolf H.: Der Hitler-Putsch und die bayerische Justiz*. München, 1990.
- Gritschneider, Otto: *Der Hitler-Prozess und sein Richter Georg Neithardt: Skandalurteil von 1924 ebnet Hitler den Weg*. München, 2001.
- Gross, Babette: *Willi Münzenberg: Eine Politische Biographie*. Stuttgart, 1967.
- Grossmann, Atina: „»Girlikultur« or Thoroughly Rationalized Female: A New Woman in Weimar Germany“ in: Judith Friedlander et al. (eds.): *Women in Culture and Politics: A Century of Change*. Bloomington, Ind., 1986, 62–80.

- Grossmann, Atina: *Reforming Sex: The German Movement for Birth Control and Abortion Reform 1920–1950*. New York, 1995.
- Grossmann, Kurt R.: *Ossietsky: Ein deutscher Patriot*. München, 1963.
- Gruchmann, Lothar: „Die Überleitung der Justizverwaltung auf das Reich 1933–1935“ in: *Vom Reichsjustizamt zum Bundesministerium der Justiz: Festschrift zum hundertjährigen Gründungstag des Reichsjustizamts*. Köln, 1977.
- Gruchmann, Lothar: „Die bayerische Justiz im politischen Machtkampf 1933/34: Ihr Scheitern bei der Strafverfolgung von Mordfällen in Dachau“ in: Broszat et al. (Hg.): *Bayern*, II. 415–428.
- Gruchmann, Lothar: *Justiz im Dritten Reich 1933–1940: Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner*. München, 1988.
- Gruchmann, Lothar: „Ludendorffs »prophetischer« Brief an Hindenburg vom Januar/Februar 1933.“ *VfZ*, 1999/47, 559–62.
- Gruchmann, Lothar–Weber, Reinhard (Hg.): *Der Hitler-Prozess 1924: Wortlaut der Hauptverhandlung vor dem Volksgericht München I. 2 kötet*, München, 1997, 1999.
- Grunwald, Henning: „Political Lawyers in the Weimar Republic.“ PhD-disszertáció, Cambridge, 2002.
- Grüttner, Michael: „Working-Class Crime and the Labour Movement: Pilfering in the Hamburg Docks, 1888–1923“ in: Richard J. Evans (ed.): *The German Working Class 1888–1933: The Politics of Everyday Life*. London, 1982, 54–79.
- Grüttner, Michael: *Studenten im Dritten Reich*. Paderborn, 1995.
- Gumbel, Emil J.: *Vier Jahre politischer Mord*. Berlin, 1924.
- Gumbel, Emil J.: *Verschwörer: Zur Geschichte und Soziologie der deutschen nationalistischen Geheimbünde 1918–1924*. Heidelberg, 1979 [1924].
- Guratzsch, Dankwart: *Macht durch Organisation: Die Grundlegung des Hugenbergischen Presseimperiums*. Düsseldorf, 1974.
- Gusy, Christoph: *Die Weimarer Reichsverfassung*. Tübingen, 1997.
- Guttsman, Wilhelm L.: *Workers' Culture in Weimar Germany: Between Tradition and Commitment*. Oxford, 1990.
- Haffner, Sebastian: *Defying Hitler: A Memoir*. London, 2002.
- Hagen, William W.: *Germans, Poles, and Jews: The Nationality Conflict in the Prussian East, 1772–1914*. Chicago, 1980.
- Hagenlücke, Heinz: *Die deutsche Vaterlandspartei: Die nationale Rechte am Ende des Kaiserreiches*. Düsseldorf, 1997.
- Hailey, Christopher: *Franz Schreker, 1878–1934: A Cultural Biography*. Cambridge, 1993.
- Hall, Alex: „By Other Means: The Legal Struggle against the SPD in Wilhelmine Germany 1890–1900.“ *Historical Journal*, 1974/17, 365–86.
- Hall, Alex: *Scandal, Sensation and Social Democracy: The SPD Press and Wilhelmine Germany 1890–1914*. Cambridge, 1977.
- Hamann, Brigitte: *Hitler's Vienna: A Dictator's Apprenticeship*. Oxford, 2000. (Magyarul: *Bécs és Hitler: egy diktátor tanulóévei*. Európa, Budapest, 2000.)
- Hamann, Brigitte: *Winifred Wagner oder Hitlers Bayreuth*. München, 2002. (Magyarul: *Winifred Wagner, avagy Hitler és Bayreuth*. Európa, Budapest, 2005.)

- Hamburger, Ernest: „Betrachtungen über Heinrich Brüning's Memoiren.“ *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, 1972/8, 18–39.
- Hamel, Iris: *Völkischer Verband und nationale Gewerkschaft: Der Deutschnationale Handlungsgehilfenverband, 1893–1933*. Frankfurt am Main, 1967.
- Hamilton, Richard F.: *Who Voted for Hitler?* Princeton, 1981.
- Hammer, Hermann: „Die deutschen Ausgaben von Hitlers »Mein Kampf«.“ *VfZ*, 1956/4, 161–78.
- Hammerstein, Notker: *Die Johann Wolfgang Goethe-Universität: Von der Stiftungsuniversität zur staatlichen Hochschule*. 2 kötet, Neuwied, 1989.
- Hanfstaengl, Ernst: *Zwischen Weissem und Braunem Haus: Memoiren eines politischen Aussenseiters*. München, 1970.
- Hanisch, Dirk: „A Social Profile of the Saxon NSDAP Voters“ in: Szejnmann: *Nazism*, 219–31.
- Hankel, Gerd: *Die Leipziger Prozesse: Deutsche Kriegsverbrechen und ihre strafrechtliche Verfolgung nach dem Ersten Weltkrieg*. Hamburg, 2003.
- Hannover, Heinrich–Hannover-Drück, Elisabeth: *Politische Justiz 1918–1933*. Frankfurt am Main, 1966.
- Hansen, Ernst W.: *Reichswehr und Industrie: Rüstungswirtschaftliche Zusammenarbeit und wirtschaftliche Mobilisierungsvorbereitungen 1923–1932*. Boppard, 1978.
- Harppecht, Klaus: *Thomas Mann: Eine Biographie*. Reinbek, 1995.
- Harris, James F.: *The People Speak! Anti-Semitism and Emancipation in Nineteenth-Century Bavaria*. Ann Arbor, 1994.
- Harsch, Donna: *German Social Democracy and the Rise of Nazism*. Chapel Hill, NC, 1993.
- Harvey, Elizabeth: „Youth Unemployment and the State: Public Policies towards Unemployed Youth in Hamburg during the World Economic Crisis“ in: Evans-Geary (eds.): *The German Unemployed*, 142–70.
- Harvey, Elizabeth: „Serving the Volk, Saving the Nation: Women in the Youth Movement and the Public Sphere in Weimar Germany“ in: Larry Eugene Jones–James Retallack (eds.): *Elections, Mass Politics, and Social Change in Modern Germany: New Perspectives*. New York, 1992, 201–22.
- Harvey, Elizabeth: *Youth Welfare and the State in Weimar Germany*. Oxford, 1993.
- Hassell, Ulrich von: *Die Hassell-Tagebücher 1938–1944*. Berlin, 1989.
- Hattenhauer, Hans: „Wandlungen des Richterleitbildes im 19. und 20. Jahrhundert“ in: Ralf Dreier–Wolfgang Sellert (Hg.): *Recht und Justiz im „Dritten Reich“*. Frankfurt am Main, 1989, 9–33.
- Hayes, Peter: *Industry and Ideology: I. G. Farben in the Nazi Era*. Cambridge, 1987.
- Hearnshaw, Fossey J. C.: *Germany the Aggressor throughout the Ages*. London, 1940.
- Heberle, Rudolf: *Landbevölkerung und Nationalsozialismus: Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein 1918 bis 1932*. Stuttgart, 1963.
- Heberle, Rudolf: *From Democracy to Nazism: A Regional Case Study on Political Parties in Germany*. New York, 1970 [1945].

- Heer, Hannes: *Burgfrieden oder Klassenkampf: Zur Politik der sozialdemokratischen Gewerkschaften 1930–1933*. Neuwied, 1971.
- Heer, Hannes: *Ernst Thälmann in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Reinbek, 1975.
- Heiber, Helmut (ed.): *The Early Goebbels Diaries: The Journal of Josef Goebbels from 1925–1926*. London, 1962.
- Heidegger, Martin: *Die Selbstbehauptung der deutschen Universität: Rede, gehalten bei der feierlichen Übernahme des Rektorats der Universität Freiburg i. Br. am 27. 5. 1933*. Breslau, 1934.
- Heiden, Konrad: *Geschichte des Nationalsozialismus: Die Karriere einer Idee*. Berlin, 1932.
- Heiden, Konrad: *Adolf Hitler: Das Zeitalter der Verantwortungslosigkeit. Eine Biographie*. Zürich, 1936.
- Heilbrunner, Oded: *Catholicism, Political Culture and the Countryside: A Social History of the Nazi Party in South Germany*. Ann Arbor, 1998.
- Hein, Annette: „Es ist viel »Hitler« in Wagner“: *Rassismus und antisemitische Deutschlandsideologie in den „Bayreuther Blättern“ (1878–1938)*. Tübingen, 1996.
- Heinemann, Ulrich: *Die verdrängte Niederlage: Politische Öffentlichkeit und Kriegsschuldfrage in der Weimarer Republik*. Göttingen, 1983.
- Heitzer, Horstwalter: *Der Volksverein für das katholische Deutschland im Kaiserreich 1890–1918*. Mainz, 1979.
- Hennig, Diethard: *Johannes Hoffmann: Sozialdemokrat und Bayerischer Ministerpräsident: Biographie*. München, 1990.
- Hentschel, Volker: *Geschichte der deutschen Sozialpolitik (1880–1980)*. Frankfurt am Main, 1983.
- Herbert, Ulrich: *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903–1989*. Bonn, 1996.
- Herbert, Ulrich: *Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign Labor in Germany under the Third Reich*. Cambridge, 1997 [1985].
- Herbert, Ulrich et al. (Hg.): *Die nationalsozialistische Konzentrationslager: Entwicklung und Struktur*. 2 kötet, Göttingen, 1998.
- Herbst, Ludolf: *Das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945*. Frankfurt am Main, 1996.
- Hermant, Jost–Trommler, Frank: *Die Kultur der Weimarer Republik*. München, 1978.
- Hertz-Eichenrode, Dieter: *Politik und Landwirtschaft in Ostpreussen 1919–1930: Untersuchung eines Strukturproblems in der Weimarer Republik*. Opladen, 1969.
- Hertz-Eichenrode, Dieter: *Wirtschaftskrise und Arbeitsbeschaffung: Konjunkturpolitik 1925/26 und die Grundlagen der Krisenpolitik Brüning's*. Frankfurt am Main, 1982.
- Hess, Wolf Rudiger (Hg.): *Rudolf Hess: Briefe 1908–1933*. München, 1987.
- Heyworth, Peter: *Otto Klemperer: His Life and Times, I: 1885–1933*. Cambridge, 1983.
- Hildenbrand, Hans-Joachim: „Der Betrug mit dem Fackelzug“ in: Rudolf Italiander (Hg.): *Wir erlebten das Ende der Weimarer Republik: Zeitgenossen berichten*. Düsseldorf, 1982, 165.
- Hill, Leonidas E.: „The Nazi Attack on »un-German« Literature. 1933–1945“ in: Jonathan Rose (ed.): *The Holocaust and the Book*. Amherst, Mass., 2001.

- Hiller von Gaertringen, Friedrich Freiherr: „Die Deutschnationale Volkspartei“ in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, 541–652.
- Hiller von Gaertringen, Friedrich Freiherr: „Dolchstoß-Diskussion und »Dolchstoß-legende« im Wandel von vier Jahrzehnten“ in: Waldemar Besson–Friedrich Freiherr Hiller von Gaertringen (Hg.): *Geschichts- und Gegenwartsbewusstsein*. Göttingen, 1963, 122–60.
- Hillmayr, Heinrich: *Roter und weisser Terror in Bayern nach 1918: Erscheinungsformen und Folgen der Gewalttätigkeiten im Verlauf der revolutionären Ereignisse nach dem Ende des Ersten Weltkrieges*. München, 1974.
- Hindenburg, Paul von: *Aus meinem Leben*. Leipzig, 1920.
- Hirte, Chris: *Erich Mühsam: „Ihr seht mich nicht feige.“ Biografie*. Berlin, 1985.
- Hitler, Adolf: *Mein Kampf*. London, 1969 [1925–26]. (Magyarul: *Harcom*. Stádium, Budapest, 1935; új kiadása Ungvári Gyula jegyzetével: Gede Testvérek, Budapest, 2007.)
- Hitler, Adolf: *Hitler's Secret Book*. New York, 1961.
- Hitler, Adolf: *Hitler's Table Talk 1941–1944: His Private Conversations*. London, 1973 [1953]. (Magyarul: *Asztali beszélgetések. Monológok a Vezéri Főhadiszálláson 1941–1944*. Ármádia, Budapest, 1999.)
- Hitler, Adolf: *Hitler: Reden, Schriften, Anordnungen. Februar 1925 bis Januar 1933*. 5 kötet, Institut für Zeitgeschichte, München, 1992–98.
- Hitzer, Friedrich: *Anton Graf Arco: Das Attentat auf Kurt Eisner und die Schüsse im Landtag*. München, 1988.
- Hobsbawm, Eric J.: *Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914–1991*. London, 1994. (Magyarul: *A szélsőségek kora: a rövid 20. század története, 1914–1991*. Pannonica, Budapest, 1998.)
- Hoegner, Wilhelm: *Der schwierige Aussenseiter: Erinnerungen eines Abgeordneten, Emigranten und Ministerpräsidenten*. München, 1959.
- Hoepke, Klaus-Peter: *Die deutsche Rechte und der italienische Faschismus: Ein Beitrag zum Selbstverständnis und zur Politik von Gruppen und Verbänden der deutschen Rechten*. Düsseldorf, 1968.
- Hofer, Walther-Bahar, Alexander (Hg.): *Der Reichstagsbrand: Eine wissenschaftliche Dokumentation*. Freiburg im Breisgau, 1992 [1972, 1978].
- Höhne, Heinz: *The Order of the Death's Head: The Story of Hitler's SS*. Stanford, Calif., 1971 [1969].
- Höhne, Heinz: *Die Machtergreifung: Deutschlands Weg in die Hitler-Diktatur*. Reinbek, 1983.
- Höhnig, Klaus: *Der Bund Deutscher Frauenvereine in der Weimarer Republik 1919–1923*. Egelsbach, 1995.
- Holtfrerich, Carl-Ludwig: *The German Inflation, 1914–1923: Causes and Effects in International Perspective*. New York, 1986 [1980].
- Holtfrerich, Carl-Ludwig: „Economic Policy Options and the End of the Weimar Republic“ in: Kershaw (ed.): *Weimar*, 58–91.
- Hömig, Herbert: *Brüning: Kanzler in der Krise der Republik. Eine Weimarer Biographie*. Paderborn, 2000.

- Hong, Young-Sun: *Welfare, Modernity, and the Weimar State, 1919–1933*. Princeton, 1998.
- Horn, Daniel: „The National Socialist *Schülerbund* and the Hitler Youth, 1929–1933.“ *Central European History*, II (1978), 355–75.
- Horne, John–Kramer, Alan: *German Atrocities 1914: A History of Denial*. London, 2001.
- Hornung, Klaus: *Der Jungdeutsche Orden*. Düsseldorf, 1958.
- Hosking, Geoffrey: *Russia: People and Empire 1552–1917*. London, 1997.
- Höss, Rudolf: *Commandant of Auschwitz*. London, 1959 [1951].
- Hubatsch, Walter: *Hindenburg und der Staat: Aus den Papieren des Generalfeldmarschalls und Reichspräsidenten von 1878 bis 1934*. Göttingen, 1966.
- Huber, Ernst Rudolf: *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789, V–VII*. Stuttgart, 1978–84.
- Hunt, Richard N.: *German Social Democracy 1918–1933*. New Haven, 1964.
- Iggers, Georg G. (ed.): *Marxist Historiography in Transformation: New Orientations in Recent East German History*. Oxford, 1992.
- Jablonsky, David: *The Nazi Party in Dissolution: Hitler and the Verbotszeit 1923–1925*. London, 1989.
- Jäckel, Eberhard: *Hitler's Weltanschauung: A Blueprint for Power*. Middletown, Conn., 1972 [1969].
- Jäckel, Eberhard–Kuhn, Axel (Hg.): *Hitler: Sämtliche Aufzeichnungen 1905–1924*. Stuttgart, 1980.
- Jacobsen, Hans-Adolf: *Karl Haushofer: Leben und Werk*. 2 kötet, Boppard, 1979.
- Jahn, Peter (Hg.): *Die Gewerkschaften in der Endphase der Republik 1930–1933*. Köln, 1988.
- Jahr, Christoph: *Gewöhnliche Soldaten: Desertion und Deserteure im deutschen und britischen Heer 1914–1918*. Göttingen, 1998.
- James, Harold: *The German Slump: Politics and Economics, 1924–1936*. Oxford, 1986.
- James, Harold: „Economic Reasons for the Collapse of the Weimar Republic“ in: Kershaw (ed.): *Weimar*, 30–57.
- Jansen, Christian: *Professoren und Politik: Politisches Denken und Handeln der Heidelberger Hochschullehrer 1914–1935*. Göttingen, 1992.
- Janssen, Karl-Heinz: „Geschichte aus der Dunkelkammer: Kabalen um den Reichstagsbrand. Eine unvermeidliche Enthüllung.“ *Die Zeit*, 38 (1979. szeptember 14.), 45–48; 39 (1979. szeptember 21.), 20–24; 40 (1979. szeptember 28.), 49–52; 41 (1979. október 5.), 57–60.
- Jaraus, Konrad H.: *Deutsche Studenten 1800–1970*. Frankfurt am Main, 1984.
- Jasper, Gotthard: *Der Schutz der Republik*. Tübingen, 1963.
- Jasper, Gotthard: *Die gescheiterte Zähmung: Wege zur Machtergreifung Hitlers 1930–1934*. Frankfurt am Main, 1986.
- Jászi, Oscar [Jászi Oszkár]: *Revolution and Counter-Revolution in Hungary*. London, 1924.
- Jefferies, Matthew: *Imperial Culture in Germany, 1871–1918*. London, 2003.
- Jelavich, Peter: *Munich and Theatrical Modernism: Politics, Playwriting, and Performance 1890–1914*. Cambridge, Mass., 1985.

- Jelavich, Peter: *Berlin Cabaret*. Cambridge, Mass., 1993.
- Jellonek, Burkhard: *Homosexuelle unter dem Hakenkreuz: Verfolgung von Homosexuellen im Dritten Reich*. Paderborn, 1990.
- Jens, Inge (Hg.): *Thomas Mann an Ernst Bertram: Briefe aus den Jahren 1910–1955*. Pfullingen, 1960.
- Jesse, Eckard (Hg.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert*. Baden-Baden, 1996.
- Jetzinger, Franz: *Hitler's Youth*. London, 1958 [1956].
- Joachimsthaler, Anton: *Hitlers Weg begann in München 1913–1923*. München, 2000 [1989].
- Jochmann, Werner (Hg.): *Nationalsozialismus und Revolution: Ursprung und Geschichte der NSDAP in Hamburg 1922–1933*. Frankfurt am Main, 1963.
- Jochmann, Werner: „Brünings Deflationspolitik und der Untergang der Weimarer Republik“ in: Dirk Stegmann et al. (Hg.): *Industrielle Gesellschaft und politisches System: Beiträge zur politischen Sozialgeschichte. Festschrift für Fritz Fischer zum siebzigsten Geburtstag*. Bonn, 1978, 97–112.
- Jochmann, Werner: *Gesellschaftskrise und Judenfeindschaft in Deutschland 1870–1945*. Hamburg, 1988.
- Jones, Larry Eugene: *German Liberalism and the Dissolution of the Weimar Party System, 1918–1933*. Chapel Hill, NC, 1988.
- Jones, Larry Eugene: „The Greatest Stupidity of My Life: Alfred Hugenberg and the Formation of the Hitler Cabinet.“ *Journal of Contemporary History*, 1992/27, 63–87.
- Jünger, Ernst: *In Stahlgewittern: Aus dem Tagebuch eines Stosstruppführers*. Hannover, 1920. Angol kiadása: *Storm of Steel*. London, 2003.
- Junker, Detlef: *Die Deutsche Zentrumspartei und Hitler: Ein Beitrag zur Problematik des politischen Katholizismus in Deutschland*. Stuttgart, 1969.
- Kaes, Anton et al. (eds.): *The Weimar Republic Sourcebook*. Berkeley, 1994.
- Kai, Michel: *Vom Poeten zum Demagogen: Die schriftstellerischen Versuche Joseph Goebbels'*. Köln, 1999.
- Kaiser, Jochen-Christoph: *Sozialer Protestantismus im 20. Jahrhundert: Beiträge zur Geschichte der Inneren Mission 1914–1945*. München, 1989.
- Kaiser, Jochen-Christoph et al. (Hg.): *Eugenik, Sterilisation, „Euthanasie“: Politische Biologie in Deutschland 1893–1945*. Berlin, 1992.
- Kaminski, Andrej: *Konzentrationslager 1896 bis heute: Eine Analyse*. Stuttgart, 1982.
- Kampe, Norbert: *Studenten und „Judenfrage“ im deutschen Kaiserreich: Die Entstehung einer akademischen Trägerschicht des Antisemitismus*. Göttingen, 1988.
- Kaplan, Marion A.: „The Acculturation, Assimilation, and Integration of Jews in Imperial Germany.“ *Year Book of the Leo Baeck Institute*, 1982/27, 3–35.
- Karasek, Horst: *Der Brandstifter: Lehr- und Wanderjahre des Maurergesellen Marinus van der Lubbe, der 1933 auszog, den Reichstag anzuzünden*. Berlin, 1980.
- Kasischke-Wurm, Daniela: *Antisemitismus im Spiegel der Hamburger Presse während des Kaiserreichs (1884–1914)*. Hamburg, 1997.
- Kater, Michael H.: *Studentenschaft und Rechtsradikalismus in Deutschland 1918–1933: Eine sozialgeschichtliche Studie zur Bildungskrise in der Weimarer Republik*. Hamburg, 1975.

- Kater, Michael H.: „The Work Student: A Socio-Economic Phenomenon of Early Weimar Germany.“ *Journal of Contemporary History*, 1975/10, 71–94.
- Kater, Michael H.: *The Nazi Party: A Social Profile of Members and Leaders, 1919–1945*. Oxford, 1983.
- Kater, Michael H.: *Different Drummers: Jazz in the Culture of Nazi Germany*. New York, 1992.
- Kater, Michael H.: *The Twisted Muse: Musicians and their Music in the Third Reich*. New York, 1997.
- Katz, Jacob: *From Prejudice to Destruction: Anti-Semitism, 1700–1933*. Cambridge, Mass., 1980.
- Katz, Jacob: *The Darker Side of Genius: Richard Wagner's Anti-Semitism*. Hannover, 1986.
- Kauders, Anthony: *German Politics and the Jews: Düsseldorf and Nuremberg 1910–1933*. Oxford, 1996.
- Kaufmann, Doris: *Katholisches Milieu in Münster 1928–1933*. Düsseldorf, 1984.
- Kelly, Andrew: *Filming Ali Quiet on the Western Front – „Brutal Cutting, Stupid Censors, Bigoted Politicos“*. London, 1998. Puhatóblás újrakiadása: *All Quiet on the Western Front: The Story of a Film*. London, 2002.
- Kent, Bruce: *The Spoils of War: The Politics, Economics and Diplomacy of Reparations 1918–1932*. Oxford, 1989.
- Kershaw, Ian: *Popular Opinion and political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933–1945*. Oxford, 1983.
- Kershaw, Ian: „Ideology, Propaganda, and the Rise of the Nazi Party“ in: Peter D. Stachura (ed.): *The Nazi Machtergreifung, 1933*. London, 1983, 162–81.
- Kershaw, Ian (ed.): *Weimar: Why did German Democracy Fail?* London, 1990.
- Kershaw, Ian: *Hitler, I: 1889–1936: Hubris*. London, 1998. (Magyarul: *Hitler I.* Szukits, Szeged, 2003.)
- Kershaw, Ian: *Hitler, II: 1936–1945: Nemesis*. London, 2000. (Magyarul: *Hitler II.* Szukits, Szeged, 2004.)
- Kershaw, Ian: *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. 4. kiadás, London, 2000 [1985].
- Kershaw, Ian–Lewin, Moshe (eds.): *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*. Cambridge, 1997.
- Kertzer, David: *Unholy War: The Vatican's Role in the Rise of Modern Anti-Semitism*. London, 2001.
- Kessler, Harry Graf: *Tagebücher 1918–1937*. Frankfurt am Main, 1961.
- Kettenacker, Lothar: „Der Mythos vom Reich“ in: Karl H. Bohrer (Hg.): *Mythos und Moderne*. Frankfurt am Main, 1983, 262–89.
- Kiesewetter, Hubert: *Industrielle Revolution in Deutschland 1815–1914*. Frankfurt am Main, 1989.
- Kindleberger, Charles P.: *The World in Depression 1929–1939*. Berkeley, 1987 [1973].
- Kirkpatrick, Clifford: *Nazi Germany: Its Women and Family Life*. New York, 1938.
- Kissenkoetter, Udo: *Gregor Strasser und die NSDAP*. Stuttgart, 1978.
- Kissenkoetter, Udo: „Gregor Strasser: Nazi Party Organizer or Weimar Politician?“ in: Smelser–Zitelmann (eds.): *The Nazi Elite*, 224–34.

- Kitchen, Martin: *The German Officer Corps 1890–1914*. Oxford, 1968.
- Kitchen, Martin: *A Military History of Germany from the Eighteenth Century to the Present Day*. London, 1975.
- Kitchen, Martin: *The Silent Dictatorship: The Politics of the German High Command under Hindenburg and Ludendorff, 1916–1918*. London, 1976.
- Kitchen, Martin: *The Coming of Austrian Fascism*. London, 1980.
- Klaus, Martin: *Mädchen in der Hitlerjugend: Die Erziehung zur „deutschen Frau“*. Köln, 1980.
- Klein, Gotthard: *Der Volksverein für das katholische Deutschland 1890–1933: Geschichte, Bedeutung, Untergang*. Paderborn, 1996.
- Klein, Ulrich: „SA-Terror und Bevölkerung in Wuppertal 1933/34“ in: Detlev Peukert–Jürgen Reulecke (Hg.): *Die Reihen fast geschlossen: Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus*. Wuppertal, 1981, 45–64.
- Kleist-Schmenzin, Ewald von: „Die letzte Möglichkeit: Zur Ernennung Hitlers zur Reichskanzler am 30. Januar 1933.“ *Politische Studien*, 1959/10, 89–92.
- Klemperer, Victor: *LTI: Notizbuch eines Philologen*. Lipcse, 1985 [1946]. (Magyarul: *A Harmadik Birodalom nyelve*. TK Budapest, 1983.)
- Klemperer, Victor: *Leben sammeln, nicht fragen wozu und warum, I: Tagebücher 1919–1925; II: Tagebücher 1925–1932*. Berlin, 1996.
- Klemperer, Victor: *Curriculum Vitae: Erinnerungen 1881–1918*. 2 kötet, Berlin, 1996 [1989].
- Klemperer, Victor: *I Shall Bear Witness: The Diaries of Victor Klemperer 1933–1941*. London, 1998.
- Klemperer, Victor: *Tagebücher 1933–1934 (Ich will Zeugnis ablegen bis zum Letzten, I.)*. Berlin, 1999 [1995].
- Klepper, Jochen: *Unter dem Schatten deiner Flügel: Aus den Tagebüchern der Jahre 1932–1942*. Stuttgart, 1956.
- Klepsch, Thomas: *Nationalsozialistische Ideologie: Eine Beschreibung ihrer Struktur vor 1933*. Münster, 1990.
- Klessmann, Christoph: „Hans Frank: Party Jurist and Governor-General in Poland“ in: Smelser–Zitellmann (eds.): *The Nazi Elite*, 39–47.
- Klier, John D.–Lambroza, Shlomo (eds.): *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*. Cambridge, 1992.
- Klinger, Max [Írói álnév, ered. Curt Geyer]: *Volk in Ketten*. Karlsbad, 1934.
- Klönne, Amo: *Jugend im Dritten Reich: Dokumente und Analysen*. Köln, 1982.
- Kluke, Paul: „Der Fall Potempa.“ *VfZ*, 1957/5, 279–97.
- Knock, Thomas J.: *To End All Wars: Woodrow Wilson and the Quest for a New World Order*. New York, 1992.
- Knowles, Elizabeth (ed.): *The Oxford Dictionary of Quotations*. 5. kiadás, Oxford, 1999.
- Kocka, Jürgen: „German History Before Hitler: The Debate about the German Sonderweg.“ *Journal of Contemporary History*, 1988/23, 3–16.
- Koehler, Karen: „The Bauhaus, 1919–1928: Gropius in Exile and the Museum of Modern Art, N. Y., 1938“ in: Richard A. Etlin (ed.): *Art, Culture and Media under the Third Reich*. Chicago, 2002, 287–315.

- Kohl, Horst (Hg.): *Die politischen Reden des Fürsten Bismarck*. 14 kötet, Stuttgart, 1892–1905.
- Kohler, Eric D.: „The Crisis in the Prussian Schutzpolizei 1930–32“ in: George L. Mosse (ed.): *Police Forces in History*. London, 1975, 131–50.
- Köhler, Fritz: „Zur Vertreibung humanistischer Gelehrter 1933/34.“ *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 1966/II, 696–707.
- Kohn, Hans (ed.): *German History: Some New German Views*. Boston, 1954.
- Kohn, Hans: *The Mind of Germany: The Education of a Nation*. London, 1961.
- Kolb, Eberhard: *The Weimar Republic*. London, 1988.
- Kolb, Eberhard: „Die Reichsbahn vom Dawes-Plan bis zum Ende der Weimarer Republik“ in: Lothar Gall–Manfred Pohl (Hg.): *Die Eisenbahn in Deutschland: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München, 1999, 109–64.
- Kolbe, Ulrich: „Zum Urteil über die »Reichstagsbrand-Notverordnung« vom 28. 2. 1933.“ *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1965/16, 359–70.
- Könnemann, Erwin et al. (Hg.): *Arbeiterklasse siegt über Kapp und Lüttwitz*. 2 kötet, Berlin, 1971.
- Koonz, Claudia: *Mothers in the Fatherland: Women, the Family, and Nazi Politics*. London, 1987.
- Koszyk, Kurt: *Deutsche Presse im 19. Jahrhundert: Geschichte der deutschen Presse*, II. Berlin, 1966.
- Koszyk, Kurt: *Deutsche Presse 1914–1945: Geschichte der deutschen Presse*, III. Berlin, 1972.
- Kotowski, Georg: *Friedrich Ebert: Eine politische Biographie. I: Der Aufstieg eines deutschen Arbeiterführers 1871 bis 1917*. Wiesbaden, 1963.
- Kracauer, Siegfried: *From Caligari to Hitler: A Psychological History of the German Film*. Princeton, 1947.
- Kramer, Helgard: „Frankfurt's Working Women: Scapegoats or Winners of the Great Depression?“ in: Evans–Geary (eds.): *The German Unemployed*, 108–41.
- Kraul, Margret: *Das deutsche Gymnasium 1780–1980*. Frankfurt am Main, 1984.
- Krause, Thomas: *Hamburg wird braun: Der Aufstieg der NSDAP 1921–1933*. Hamburg, 1987.
- Kreutzahler, Birgit: *Das Bild des Verbrechers in Romanen der Weimarer Republik: Eine Untersuchung vor dem Hintergrund anderer gesellschaftlicher Verbrecherbilder und gesellschaftlicher Grundzüge der Weimarer Republik*. Frankfurt am Main, 1987.
- Kritzer, Peter: *Die bayerische Sozialdemokratie und die bayerische Politik in den Jahren 1918–1923*. München, 1969.
- Krohn, Klaus-Dieter: *Stabilisierung und ökonomische Interessen: Die Finanzpolitik des deutschen Reiches 1923–1927*. Düsseldorf, 1974.
- Krüger, Gerd: „»Ein Fanal des Widerstandes im Ruhrgebiet«: Das »Unternehmen Wesel« in der Osternacht des Jahres 1923. Hintergründe eines angeblichen »Husarenstreiches«.“ *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen*, 2000/4, 95–140.
- Krüger, Gesine: *Kriegsbewältigung und Geschichtsbewusstsein: Realität, Deutung und Verarbeitung des deutschen Kolonialkrieges in Namibia 1904 bis 1907*. Göttingen, 1999.

- Kruse, Wolfgang: „Krieg und Klassenheer: Zur Revolutionierung der deutschen Armee im Ersten Weltkrieg.“ *Geschichte und Gesellschaft*, 1996/22, 530–61.
- Kube, Alfred: *Pour le mérite und Hakenkreuz: Hermann Goering im Dritten Reich*. 2. kiadás, München, 1987 [1986].
- Kube, Alfred: „Hermann Goering: Second Man in the Third Reich” in: Smelser-Zitelmann (eds.): *The Nazi Elite*, 62–73.
- Kubizek, August: *Adolf Hitler: Mein Jugendfreund*. Graz, 1953.
- Kühn, Volker (Hg.): *Deutschlands Erwachen: Kabarett unterm Hakenkreuz 1933–1945*. Weinheim, 1989.
- Kurz, Thomas: „Blutmai”: Sozialdemokraten und Kommunisten im Brennpunkt der Berliner Ereignisse von 1929. Bonn, 1988.
- Kwiet, Konrad-Eschwege, Helmut: *Selbstbehauptung und Widerstand: Deutsche Juden im Kampf um Existenz und Menschenwürde 1933–1945*. Hamburg, 1984.
- Lamberti, Marjorie: *State, Society and the Elementary School in Imperial Germany*. New York, 1989.
- Lamberti, Marjorie: „Elementary School Teachers and the Struggle against Social Democracy in Wilhelmine Germany.” *History of Education Quarterly*, 1992/12, 74–97.
- Lane, Barbara Miller: *Architecture and Politics in Germany, 1918–1945*. Cambridge, Mass., 1968.
- Lane, Barbara Miller-Rupp, Leila J. (eds.): *Nazi Ideology before 1933: A Documentation*. Manchester, 1978.
- Lang, Jochen von: „Martin Bormann: Hitler's Secretary” in: Smelser-Zitelmann (eds.): *The Nazi Elite*, 7–17.
- Langbehn, Julius: *Rembrandt als Erzieher*. 38. kiadás, Lipcse, 1891 [1890], 292.
- Langbehn, Julius: *Der Rembrandtdeutsche: Von einem Wahrheitsfreund*. Drezda, 1892.
- Lange, Karl: „Der Terminus »Lebensraum« in Hitlers *Mein Kampf*.” *VfZ*, 1965/13, 426–37.
- Langer, Michael: *Zwischen Vorurteil und Aggression: Zum Judenbild in der deutschsprachigen katholischen Volksbildung des 19. Jahrhunderts*. Freiburg, 1994.
- Laqueur, Walter: *Young Germany: A History of the German Youth Movement*. London, 1962.
- Laqueur, Walter: *Russia and Germany: A Century of Conflict*. London, 1965.
- Laqueur, Walter: *Weimar: A Cultural History 1918–1933*. London, 1974.
- Large, David Clay: *Where Ghosts Walked: Munich's Road to the Third Reich*. New York, 1997.
- Large, David Clay: „»Out with the Ostjuden«: The Scheunenviertel Riots in Berlin, November 1923” in: Werner Bergmann et al. (eds.): *Exclusionary Violence: Antisemitic Riots in Modern Germany*. Ann Arbor, 2002, 123–40.
- Laski, Harold: *The Germans – are they Human?* London, 1941.
- Laursen, Karsten-Pedersen, Järgen: *The German Inflation 1918–1923*. Amsterdam, 1964.
- Lebeltzer, Gisela: „Der »Schwarze Schmach«: Vorurteile-Propaganda-Mythos.” *Geschichte und Gesellschaft*, 1985/II, 37–58.

- Lehnert, Detlef: *Sozialdemokratie zwischen Protestbewegung und Regierungspartei 1848–1983*. Frankfurt am Main, 1983.
- Lenman, Robin: „Julius Streicher and the Origins of the NSDAP in Nuremberg, 1918–1923” in: Nicholls-Matthias (eds.): *German Democracy*, 161–74.
- Lenman, Robin: „Art, Society and the Law in Wilhelmine Germany: The Lex Heinze.” *Oxford German Studies*, 1973/8, 86–113.
- Lepsius, M. Rainer: „Parteisystem und Sozialstruktur: Zum Problem der Demokratisierung der deutschen Gesellschaft” in: Gerhard A. Ritter (Hg.): *Die deutschen Parteien vor 1918*. Köln, 1973, 56–80.
- Lerner, Warren: *Karl Radek: The Last Internationalist*. Stanford, Calif., 1970.
- Lessing, Hellmut-Liebel, Manfred: *Wilde Cliques: Szenen einer anderen Arbeiterbewegung*. Bensheim, 1981.
- Lessing, Theodor: *Haarmann: Die Geschichte eines Werwolfs. Und andere Kriminalreportagen*. Frankfurt am Main, 1989.
- Lessmann, Peter: *Die preussische Schutzpolizei in der Weimarer Republik: Streifendienst und Strassenkampf*. Düsseldorf, 1989.
- Leuschen-Seppel, Rosemarie: *Sozialdemokratie und Antisemitismus im Kaiserreich: Die Auseinandersetzung der Partei mit den konservativen und völkischen Strömungen des Antisemitismus 1871–1914*. Bonn, 1978.
- Levi, Erik: *Music in the Third Reich*. London, 1994.
- Levy, Richard S.: *The Downfall of the Anti-Semitic Political Parties in Imperial Germany*. New Haven, 1975.
- Lewy, Günther: *The Catholic Church and Nazi Germany*. New York, 1964.
- Liang, Hsi-Huey: *The Berlin Police Force in the Weimar Republic*. Berkeley, 1970.
- Lidtke, Vernon L.: *The Outlawed Party: Social Democracy in Germany, 1878–1890*. Princeton, 1966.
- Lidtke, Vernon L.: *The Alternative Culture: Socialist Labor in Imperial Germany*. New York, 1985.
- Liebach, Martin: *Das Wahlverhalten der jüdischen Bevölkerung: Zur politischen Orientierung der Juden in der Weimarer Republik*. Tübingen, 1996.
- Lindenberger, Thomas-Lüdtkke, Alf (Hg.): *Physische Gewalt: Studien zur Geschichte der Neuzeit*. Frankfurt am Main, 1995.
- Link, Arthur S. (ed.): *The Papers of Woodrow Wilson*. 69 kötet, Princeton, 1966–.
- Lipstadt, Deborah E.: *Beyond Belief: The American Press and the Coming of the Holocaust, 1933–1945*. New York, 1986.
- Liulevicius, Vejas Gabriel: *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*. Cambridge, 2000.
- Löbe, Paul: *Der Weg war lang: Lebenserinnerungen von Paul Löbe*. Berlin, 1954 [1950].
- Lohalm, Uwe: *Völkischer Radikalismus: Die Geschichte des Deutschvölkischen Schutz- und Trutzbundes, 1919–1923*. Hamburg, 1970.
- London, John: *Theatre under the Nazis*. Manchester, 2000.
- Longerich, Peter: *Die braunen Bataillone: Geschichte der SA*. München, 1989.
- Longerich, Peter: *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München, 1998.

- Longerich, Peter: *Der ungeschriebene Befehl: Hitler und der Weg zur „Endlösung“*. München, 2001.
- Löwenthal, Richard: „Die nationalsozialistische »Machtergreifung« – eine Revolution? Ihr Platz unter den totalitären Revolutionen unseres Jahrhunderts“ in: Martin Broszat et al. (Hg.): *Deutschlands Weg in die Diktatur*. Berlin, 1983, 42–74.
- Lowry, Bullitt: *Armistice 1918*. Kent, Ohio, 1996.
- Lucas, Erhard: *Märzrevolution im Ruhrgebiet*. 3 kötet, Frankfurt am Main, 1970–78.
- Ludendorff, Erich: *Kriegführung und Politik*. Berlin, 1922.
- Lyttelton, Adrian: *The Seizure of Power: Fascism in Italy 1919–1929*. London, 1973.
- Macartney, Carlile A.: *The Habsburg Empire 1790–1918*. London, 1968.
- Macmillan, Margaret: *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and its Attempt to End War*. London, 2001.
- Mai, Gunther: „Die Nationalsozialistische Betriebszellen-Organisation: Zum Verhältnis von Arbeiterschaft und Nationalsozialismus.“ *VfZ*, 1983/31, 573–613.
- Mallmann, Klaus-Michael: *Kommunisten in der Weimarer Republik: Sozialgeschichte einer revolutionären Bewegung*. Darmstadt, 1996.
- Mallmann, Klaus-Michael: „Gehorsame Parteisoldaten oder eigensinnige Akteure? Die Weimarer Kommunisten in der Kontroverse – eine Erwiderung.“ *VfZ*, 1999/47, 401–15.
- Mannes, Astrid Luise: *Heinrich Brüning: Leben, Wirken, Schicksal*. München, 1999.
- Manstein, Peter: *Die Mitglieder und Wähler der NSDAP 1919–1933: Untersuchungen zu ihrer schichtmässigen Zusammensetzung*. Frankfurt am Main, 1990 [1987].
- Marcuse, Harold: *Legacies of Dachau: The Uses and Abuses of a Concentration Camp, 1933–2001*. Cambridge, 2001.
- Marks, Sally: „Black Watch on the Rhine: A Study in Propaganda, Prejudice and Prurience.“ *European Studies Review*, 1983/13, 297–334.
- Marquis, Alice Goldfarb: „Words as Weapons: Propaganda in Britain and Germany during the First World War.“ *Journal of Contemporary History*, 1978/13, 467–98.
- Marr, Wilhelm: *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum vom nicht konfessionellen Standpunkt aus betrachtet*. Berlin, 1873.
- Marr, Wilhelm: *Vom jüdischen Kriegsschauplatz: Eine Streitschrift*. Bern, 1879.
- Martens, Stefan: *Hermann Goering: „Erster Paladin des Führers“ und „Zweiter Mann im Reich“*. Paderborn, 1985.
- Martin, Bernd: „Die deutschen Gewerkschaften und die nationalsozialistische Machtübernahme.“ *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1985/36, 605–31.
- Martin, Bernd (Hg.): *Martin Heidegger und das „Dritte Reich“: Ein Kompendium*. Darmstadt, 1989.
- Marx, Karl: *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* (1852) in: Lewis Feuer (ed.): *Marx and Engels: Basic Writings on Politics and Philosophy*. New York, 1959, 358–88.
- Marx, Karl: „Randglossen zum Programm der deutschen Arbeiterpartei“ (Kritik des Gothaer Programms, 1875) in: Karl Marx–Friedrich Engels: *Ausgewählte Schriften*. 2 kötet, East Berlin, 1968, II. 11–28.
- Maschmann, Melita: *Account Rendered: A Dossier on my Former Self*. London, 1964.

- Maser, Werner: *Die Frühgeschichte der NSDAP: Hitlers Weg bis 1924*. Frankfurt am Main, 1965.
- Maser, Werner: *Hitlers Mein Kampf: Geschichte, Auszüge, Kommentare*. München, 1966.
- Maser, Werner: *Hermann Göring: Hitlers janusköpfiger Paladin. Die politische Biographie*. Berlin, 2000.
- Mason, Tim W.: *Social Policy in the Third Reich: The Working Class and the „National Community“*. Providence, RI, 1993 [1977].
- Mason, Tim W.: *Nazism, Fascism and the Working Class: Essays by Tim Mason*. Cambridge, 1995.
- Massing, Paul W.: *Rehearsal for Destruction*. New York, 1949.
- Matthias, Erich: „Der Untergang der Sozialdemokratie 1933.“ *VfZ*, 1956/4, 179–226, 250–86.
- Matthias, Erich: „Hindenburg zwischen den Fronten 1932.“ *VfZ*, 1960/8, 75–84.
- Matthias, Erich–Morsey, Rudolf (Hg.): *Das Ende der Parteien 1933: Darstellungen und Dokumente*. Düsseldorf, 1960.
- Matthias, Erich: „Die Sozialdemokratische Partei Deutschlands“ in: Matthias–Morsey (Hg.): *Das Ende*, 101–278.
- Maurer, Trude: *Ostjuden in Deutschland, 1918–1933*. Hamburg, 1986.
- Mayer, Arno J.: *Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counter-revolution at Versailles 1918–1919*. 2. kiadás, New York, 1969 [1967].
- Mazower, Mark: *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. London, 1998.
- McElligott, Anthony: „Mobilising the Unemployed: The KPD and the Unemployed Workers' Movement in Hamburg-Altona during the Weimar Republic“ in: Evans–Geary (eds.): *The German Unemployed*, 228–60.
- McElligott, Anthony: *Contested City: Municipal Politics and the Rise of Nazism in Altona, 1917–1937*. Ann Arbor, 1998.
- Medalen, Charles: „State Monopoly Capitalism in Germany: The Hibernia Affair.“ *Past and Present*, 78 (1978. február), 82–112.
- Meinecke, Friedrich: „Bismarck und das neue Deutschland“ in: uő: *Preussen und Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*. München, 1918.
- Meinecke, Friedrich: *Die deutsche Katastrophe*. Wiesbaden, 1946.
- Meinecke, Friedrich: *The German Catastrophe: Reflections and Recollections*. Cambridge, Mass., 1950.
- Meiring, Kerstin: *Die christlich jüdische Mischehe in Deutschland, 1840–1933*. Hamburg, 1998.
- Meissner, Otto: *Staatssekretär unter Ebert–Hindenburg–Hitler: Der Schicksalsweg des deutschen Volkes von 1918–1945, wie ich ihn erlebte*. Hamburg, 1950, 216–17.
- Mergel, Thomas: *Parlamentarische Kultur in der Weimarer Republik: Politische Kommunikation, symbolische Politik und Öffentlichkeit im Reichstag*. Düsseldorf, 2002.
- Merkel, Peter H.: *Political Violence under the Swastika: 581 Early Nazis*. Princeton, 1975.
- Merson, Allan: *Communist Resistance in Nazi Germany*. London, 1985.
- Meyer, Folkert: *Schule der Untertanen: Lehrer und Politik in Preussen 1848–1900*. Hamburg, 1976.
- Meyer, Michael: *The Politics of Music in the Third Reich*. New York, 1991.

- Michalka, Wolfgang-Niedhart, Gottfried: *Die ungeliebte Republik: Dokumente zur Innen- und Aussenpolitik Weimars 1918–1933*. München, 1980.
- Mierendorff, Carlo: „Der Hindenburgsieg 1932.“ *Sozialistische Monatshefte*, 1932. április 4., 297.
- Milatz, Alfred: „Das Ende der Parteien im Spiegel der Wahlen 1930 bis 1933“ in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, 743–93.
- Milatz, Alfred: *Wähler und Wahlen in der Weimarer Republik*. Bonn, 1965.
- Miller, Max: *Eugen Bolz*. Stuttgart, 1951.
- Miller, Susanne-Potthoff, Heinrich: *A History of German Social Democracy: From 1848 to the Present*. Leamington Spa, 1986 [1983].
- Milward, Alan-Saul, Samuel B.: *The Development of the Economies of Continental Europe 1850–1914*. London, 1977.
- Ministère des affaires étrangères (dir.): *Documents Diplomatiques Français, 1932–1939*. I. rész, II. kötet, Párizs, 1966.
- Minuth, Karl-Heinz (Hg.): *Akten der Reichskanzlei: Die Regierung Hitler, I: 1933–1934*. 2 kötet, Boppard, 1983.
- Minuth, Karl-Heinz (Hg.): *Akten der Reichskanzlei: Weimarer Republik. Das Kabinett von Papen, 1. Juni bis 3. Dezember 1932*. Boppard, 1989.
- Mitchell, Allan: *Revolution in Bavaria 1918/1919: The Eisner Regime and the Soviet Republic*. Princeton, 1965.
- Moeller, Robert G.: „Winners as Losers in the German Inflation: Peasant Protest over the Controlled Economy“ in: Gerald D. Feldman et al. (eds.): *The German Inflation: A Preliminary Balance*. Berlin, 1982, 255–88.
- Moeller, Robert G.: „The Kaiserreich Recast? Continuity and Change in Modern German Historiography.“ *Journal of Social History*, 1984/17, 655–83.
- Moeller van den Bruck, Arthur: *Das Dritte Reich*. 3. kiadás, Hamburg, 1931 [Berlin, 1923].
- Möller, Horst: „Die nationalsozialistische Machtergreifung: Konterrevolution oder Revolution?“ *VfZ*, 1983/31, 25–51.
- Mommsen, Hans: „Der Reichstagsbrand und seine politischen Folgen.“ *VfZ*, 1964/12, 351–413.
- Mommsen, Hans: *Beamtentum im Dritten Reich: Mit ausgewählten Quellen zur nationalsozialistischen Beamtenpolitik*. Stuttgart, 1966.
- Mommsen, Hans: „Betrachtungen zu den Memoiren Heinrich Brüning.“ *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, 1973/22, 270–80.
- Mommsen, Hans: „Van der Lubbe Weg in den Reichstag – der Ablauf der Ereignisse“ in: Backes et al.: *Reichstagsbrand*, 33–57.
- Mommsen, Hans: *Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft: Ausgewählte Aufsätze*. Reinbek, 1991.
- Mommsen, Hans: *From Weimar to Auschwitz: Essays in German History*. Princeton, 1991.
- Mommsen, Hans: *The Rise and Fall of Weimar Democracy*. Chapel Hill, NC, 1996 [1989].
- Mommsen, Hans: „Das Jahr 1930 als Zäsur in der deutschen Entwicklung der Zwischenkriegszeit“ in: Lothar Ehrlich-Jürgen John (Hg.): *Weimar 1930: Politik und Kultur im Vorfeld der NS-Diktatur*. Köln, 1998, 1–13.

- Mommsen, Wolfgang J.: *Das Ringen um den nationalen Staat: Die Gründung und der innere Ausbau des Deutschen Reiches unter Otto von Bismarck 1850–1890*. Berlin, 1993.
- Mommsen, Wolfgang J.: *Bürgerstolz und Weltmachtstreben: Deutschland unter Wilhelm II. 1890 bis 1918*. Berlin, 1995.
- Moreau, Patrick: *Nationalsozialismus von „links“: Die „Kampfgemeinschaft Revolutionärer Nationalsozialisten“ und die „Schwarze Front“ Otto Strassers 1930–1935*. Stuttgart, 1984.
- Mork, Andrea: *Richard Wagner als politischer Schriftsteller: Weltanschauung und Wirkungsgeschichte*. Frankfurt am Main, 1990.
- Morsch, Günter: „Oranienburg–Sachsenhausen, Sachsenhausen–Oranienburg“ in: Herben et al. (Hg.): *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, 111–34.
- Morsey, Rudolf: „Die Deutsche Zentrumspartei“ in: Matthias-Morsey (Hg.): *Das Ende*, 279–453.
- Morsey, Rudolf: „Hitler als Braunschweiger Regierungsrat.“ *VfZ*, 1960/8, 419–48.
- Morsey, Rudolf: „Hitlers Verhandlungen mit der Zentrumsführung am 31. Januar 1933.“ *VfZ*, 1961/9, 182–94.
- Morsey, Rudolf: „Zur Geschichte des »Preussenschlags« am 20. Juli 1932.“ *VfZ*, 1961/9, 436–39.
- Morsey, Rudolf: *Der Untergang des politischen Katholizismus: Die Zentrumspartei zwischen christlichem Selbstverständnis und „Nationaler Erhebung“ 1932/33*. Stuttgart, 1977.
- Morsey, Rudolf: „Beamtenschaft und Verwaltung zwischen Republik und »Neuem Staat«“ in: Erdmann-Schulze (Hg.): *Weimar*, 151–68.
- Morsey, Rudolf (Hg.): *Das „Ermächtigungsgesetz“ vom 24. März 1933: Quellen zur Geschichte und Interpretation des „Gesetzes zur Behebung der Not von Volk und Reich“*. Düsseldorf, 1992.
- Mosse, George L.: *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*. London, 1964.
- Mosse, George L.: *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*. New York, 1975.
- Mosse, Werner E.: *Jews in the German Economy: The German Jewish Economic Élite 1820–1935*. Oxford, 1987.
- Mosse, Werner E.: *The German Jewish Economic Élite 1820–1935: A Socio-Cultural Profile*. Oxford, 1989.
- Mühlberger, Detlef: „A Social Profile of the Saxon NSDAP Membership before 1933“ in: Szejnmann: *Nazism*, 211–19.
- Mühlberger, Detlef: *Hitler's Followers: Studies in the Sociology of the Nazi Movement*. London, 1991.
- Mühlhausen, Walter: *Friedrich Ebert: Sein Leben, sein Werk, seine Zeit*. Heidelberg, 1999.
- Müller, Dirk: *Arbeiter, Katholizismus, Staat: Der Volksverein für das katholische Deutschland und die katholischen Arbeiterorganisationen in der Weimarer Republik*. Bonn, 1996.

- Müller, Fritz Ferdinand: *Deutschland-Zanzibar-Ostafrika: Geschichte einer deutschen Kolonialeroberung 1884–1890*. Berlin, 1990 [1959].
- Müller, Hans (Hg.): *Katholische Kirche und Nationalsozialismus: Dokumente 1930–1935*. München, 1963.
- Müller, Ingo: *Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich*. London, 1991 [1987].
- Müller, Klaus-Jürgen: *The Army, Politics and Society in Germany 1933–1945: Studies in the Army's Relation to Nazism*. Manchester, 1987.
- Müller, Klaus-Jürgen: „Der Tag von Potsdam und das Verhältnis der preussisch deutschen Militär-Elite zum Nationalsozialismus“ in: Bernhard Kröner (Hg.): *Potsdam – Stadt, Armee, Residenz in der preussisch-deutschen Militärgeschichte*. Frankfurt am Main, 1993, 435–49.
- Müller-Jabusch, Maximilian (Hg.): *Handbuch des öffentlichen Lebens*. Leipzig, 1931.
- Nahel, Irmela: *Fememorde und Fememordprozesse in der Weimarer Republik*. Köln, 1991.
- Nationalsozialistischer Deutscher Frontkämpferbund (Hg.): *Der NSDFB (Stahlheim): Geschichte, Wesen und Aufgabe des Frontsoldatenbundes*. Berlin, 1935.
- Nelles, Dieter: „Jan Valtins »Tagebuch der Hölle« – Legende und Wirklichkeit eines Schlüsselromans der Totalitarismustheorie.“ 1999: *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 1994/9, 11–45.
- Nelson, Keith: „»The Black Horror on the Rhine«: Race as a Factor in Post-World War I Diplomacy.“ *Journal of Modern History*, 1970/42, 606–27.
- Neugebauer, Rosamunde: „»Christus mit der Gasmaske« von George Grosz, oder: Wieviel Satire konnten Kirche und Staat in Deutschland um 1930 ertragen?“ in: Maria Rüger (Hg.): *Kunst und Kunstkritik der dreissiger Jahre: 29 Standpunkte zu künstlerischen und ästhetischen Prozessen und Kontroversen*. Dresden, 1990, 156–65.
- Neumann, Franz: *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism*. New York, 1942.
- Nicholls, Anthony J.: „Die höhere Beamtenschaft in der Weimarer Zeit: Betrachtungen zu Problemen ihrer Haltung und ihrer Fortbildung“ in: Lothar Albertin-Werner Link (Hg.): *Politische Parteien auf dem Weg zur parlamentarischen Demokratie in Deutschland: Entwicklungslinien bis zur Gegenwart*. Düsseldorf, 1981, 195–207.
- Nicholls, Anthony J.: *Weimar and the Rise of Hitler*. 4. kiadás, London, 2000 [1968].
- Nicholls, Anthony J.–Matthias, Erich (eds.): *German Democracy and the Triumph of Hitler: Essays in Recent German History*. London, 1971.
- Niehuss, Merith: „From Welfare Provision to Social Insurance: The Unemployed in Augsburg 1918–27“ in: Evans-Geary (eds.): *The German Unemployed*, 44–72.
- Niewyk, Donald L.: *The Jews in Weimar Germany*. Baton Rouge, La., 1980.
- Nipperdey, Thomas: *Germany from Napoleon to Bismarck*. Princeton, 1986 [1983].
- Nipperdey, Thomas: *Deutsche Geschichte 1866–1918. I: Arbeitswelt und Bürgergeist*. München, 1990.
- Nipperdey, Thomas: *Deutsche Geschichte 1866–1918. II: Machtstaat vor der Demokratie*. München, 1992.

- Nitschke, August et al. (Hg.): *Jahrhundertwende: Der Aufbruch in die Moderne 1880–1930*. 2 kötet, Reinbek, 1990.
- Noack, Paul: *Ernst Jünger: Eine Biographie*. Berlin, 1998.
- Noakes, Jeremy: *The Nazi Party in Lower Saxony 1921–1933*. Oxford, 1971.
- Noakes, Jeremy: „Nazism and Revolution“ in: Noel O'Sullivan (ed.): *Revolutionary Theory and Political Reality*. London, 1983, 73–100.
- Noakes, Jeremy: „Nazism and Eugenics: The Background to the Nazi Sterilization Law of 14 July 1933“ in: Roger Bullen et al. (eds.): *Ideas into Politics: Aspects of European History 1880–1950*. London, 1984, 75–94.
- Noakes, Jeremy–Pridham, Geoffrey (eds.): *Nazism 1919–1945*. 4 kötet, Exeter 1983–98 [1974].
- Nolan, Mary: *Visions of Modernity: American Business and the Modernization of Germany*. New York, 1994.
- Nolte, Ernst: *Three Faces of Fascism: Action Française, Italian Fascism, National Socialism*. New York, 1969 [1963]. (Magyarul: *A fasizmus korszaka*. Kairosz, Budapest, 2003.)
- Nolte, Ernst: *Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945: Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Frankfurt am Main, 1987.
- Nonn, Christoph: *Eine Stadt sucht einen Mörder: Gerücht, Gewalt und Antisemitismus im Kaiserreich*. Göttingen, 2002.
- Norton, Robert E.: *Secret Germany: Stefan George and his Circle*. Ithaca, NY, 2002.
- Nowak, Kurt–Raulet, Gérard (Hg.): *Protestantismus und Antisemitismus in der Weimarer Republik*. Frankfurt am Main, 1994.
- Nuss, Karl: *Militär und Wiederaufrüstung in der Weimarer Republik: Zur politischen Rolle und Entwicklung der Reichswehr*. Berlin, 1977.
- Oertel, Thomas: *Horst Wessel. Untersuchung einer Legende*. Köln, 1988.
- O'Neill, Robert J.: *The German Army and the Nazi Party 1933–1939*. London, 1966.
- Orlow, Dietrich: *The History of the Nazi Party. I: 1919–1933*. Newton Abbot, 1971 [1969].
- Orlow, Dietrich: *Weimar Prussia 1918–1925: The Unlikely Rock of Democracy*. Pittsburgh, 1986.
- Orlow, Dietrich: „Rudolf Hess: Deputy Führer“ in: Smelser–Zitelmann (eds.): *The Nazi Elite*, 74–84.
- Orth, Karin: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 1999.
- Osterroth, Franz–Schuster, Dieter: *Chronik der deutschen Sozialdemokratie*. Hannover, 1963.
- Ostwald, Hans: *Sittengeschichte der Inflation: Ein Kulturdokument aus den Jahren des Marksturzes*. Berlin, 1931.
- Ott, Hugo: *Martin Heidegger: A Political Life*. London, 1993.
- Overy, Richard: *Goering: The „Iron Man“*. London, 1984.
- Owen, Richard: „Military-Industrial Relations: Krupp and the Imperial Navy Office“ in: Evans (ed.): *Society and Politics*, 71–89.
- Paret, Peter: *An Artist against the Third Reich: Ernst Barlach 1933–1938*. Cambridge, 2003.

- Passmore, Kevin: *Fascism: A Very Short Introduction*. Oxford, 2002.
- Patch, William L., Jr.: *Heinrich Brüning and the Dissolution of the Weimar Republic*. Cambridge, 1998.
- Paul, Gerhard: *Aufstand der Bilder: Die NS-Propaganda vor 1933*. Bonn, 1990.
- Payne, Stanley G.: *A History of Fascism 1914–1945*. London, 1995.
- Peal, David: „Antisemitism by Other Means? The Rural Cooperative Movement in Late 19th Century Germany” in: Herbert A. Strauss (ed.): *Hostages of Modernization: Studies on Modern Antisemitism 1870–1933/39: Germany–Great Britain–France*. Berlin, 1993, 128–49.
- Petropoulos, Jonathan: *The Faustian Bargain: The Art World in Nazi Germany*. London, 2000.
- Petzina, Dietmar: „The Extent and Causes of Unemployment in the Weimar Republic” in: Peter D. Stachura (ed.): *Unemployment and the Great Depression in Weimar Germany*. London, 1986, 29–48.
- Petzina, Dietmar et al.: *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch. III: Materialien zur Geschichte des Deutschen Reiches 1914–1945*. München, 1978.
- Petzold, Joachim: *Franz von Papen: Ein deutsches Verhängnis*. München, 1995.
- Peukert, Detlev J. K.: *Die KPD im Widerstand: Verfolgung und Untergrundarbeit an Rhein und Ruhr, 1933 bis 1945*. Wuppertal, 1980.
- Peukert, Detlev J. K.: *Grenzen der Sozialdisziplinierung: Aufstieg und Krise der deutschen Jugendfürsorge 1878 bis 1932*. Köln, 1986.
- Peukert, Detlev J. K.: „The Lost Generation: Youth Unemployment at the End of the Weimar Republic” in: Evans–Geary (eds.): *The German Unemployed*, 172–93.
- Peukert, Detlev J. K.: *Jugend zwischen Krieg und Krise: Lebenswelten von Arbeiterjungen in der Weimarer Republik*. Köln, 1987.
- Peukert, Detlev J. K.: *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life*. London, 1989 [1982].
- Peukert, Detlev J. K.: *The Weimar Republic: The Crisis of Classical Modernity*. London, 1991 [1987].
- Pflanze, Otto: *Bismarck*. 3 kötet, Princeton, 1990.
- Phelps, Reginald H.: „Aus den Groener Dokumenten.” *Deutsche Rundschau*, 1950/76, 1019; 1951/77, 26–29.
- Phelps, Reginald H.: „»Before Hitler Came«: Thule Society and Germanen Orden.” *Journal of Modern History*, 1963/35, 245–61.
- Phelps, Reginald H.: „Hitler als Parteiredner im Jahre 1920.” *VfZ*, 1963/II, 274–330.
- Pikart, Eberhard: „Preussische Beamtenpolitik 1918–1933.” *VfZ*, 1958/6, 119–37.
- Planck, Max: „Mein Besuch bei Hitler.” *Physikalische Blätter*, 1947/3, 143.
- Planert, Ute: *Antifeminismus im Kaiserreich: Diskurs, soziale Formation und politische Mentalität*. Göttingen, 1998.
- Planert, Ute: *Nation, Politik und Geschlecht: Frauenbewegungen und Nationalismus in der Moderne*. Frankfurt am Main, 2000.
- Plant, Richard: *The Pink Triangle: The Nazi War against Homosexuals*. Edinburgh, 1987.
- Plewnia, Margarete: *Auf dem Weg zu Hitler: Der völkische Publizist Dietrich Eckart*. Bréma, 1970.

- Pogge-von Strandmann, Hartmut: „Staatsstreichpläne, Alldeutsche und Bethmann Hollweg” in: Pogge-von Strandmann, Hartmut Imanuel Geiss: *Die Erforderlichkeit des Unmöglichen: Deutschland am Vorabend des ersten Weltkrieges*. Frankfurt am Main, 1965, 7–45.
- Pommerin, Reiner: *„Sterilisierung der Rheinlandbastarde”: Das Schicksal einer farbigen deutschen Minderheit 1918–1937*. Düsseldorf, 1979.
- Preller, Ludwig: *Sozialpolitik in der Weimarer Republik*. Düsseldorf, 1978 [1949].
- Pridham, Geoffrey: *Hitler's Rise to Power: The Nazi Movement in Bavaria 1923–1933*. London, 1973.
- Prieberg, Fred K.: *Trial of Strength: Wilhelm Furtwängler and the Third Reich*. London, 1992.
- Proctor, Robert N.: *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis*. Cambridge, Mass., 1988.
- Puhle, Hans-Jürgen: *Agrarische Interessenpolitik und preussischer Konservatismus im wilhelminischen Reich 1893–1914: Ein Beitrag zur Analyse des Nationalismus in Deutschland am Beispiel des Bundes der Landwirte und der Deutsch-Konservativen Partei*. Hannover, 1967.
- Pulzer, Peter J. G.: *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*. New York, 1964.
- Pulzer, Peter J. G.: „Der Anfang vom Ende” in: Arnold Paucker (Hg.): *Die Juden im nationalsozialistischen Deutschland 1933–1944*. Tübingen, 1986, 3–15.
- Pulzer, Peter J. G.: *Jews and the German State: The Political History of a Minority, 1848–1933*. Oxford, 1992.
- Pulzer, Peter J. G.: „Jews and Nation-Building in Germany 1815–1918.” *Year Book of the Leo Baeck Institute*, 1996/41, 199–224.
- Pyta, Wolfram: „Konstitutionelle Demokratie statt monarchischer Restauration: Die verfassungspolitische Konzeption Schleichers in der Weimarer Staatskrise.” *VfZ*, 1999/47, 417–41.
- Rabenau, Friedrich von: *Seeckt – aus seinem Leben 1918–1936*. Leipzig, 1940.
- Radkau, Joachim: *Das Zeitalter der Nervosität: Deutschland zwischen Bismarck und Hitler*. München, 1998.
- Rahden, Till van: *Juden und andere Breslauer: Die Beziehungen zwischen Juden, Protestanten und Katholiken in einer deutschen Grossstadt von 1860 bis 1925*. Göttingen, 2000.
- Rainbird, Sean (ed.): *Max Beckmann*. London, 2003.
- Rauschning, Hermann: *Germany's Revolution of Destruction*. London, 1939 [1938].
- Rebentisch, Dieter–Raab, Angelika (Hg.): *Neu-Isenburg zwischen Anpassung und Widerstand: Dokumente über Lebensbedingungen und politisches Verhalten 1933–1934*. Neu-Isenburg, 1978.
- Reiche, Eric G.: *The Development of the SA in Nürnberg, 1922–1934*. Cambridge, 1986.
- Reimann, Aribert: *Der grosse Krieg der Sprachen: Untersuchungen zur historischen Semantik in Deutschland und England zur Zeit des Ersten Weltkrieges*. Essen, 2000.
- Reimer, Klaus: *Rheinlandfrage und Rheinlandbewegung (1918–1933): Ein Beitrag zur Geschichte der regionalistischen Bewegung in Deutschland*. Frankfurt am Main, 1979.

- Reithel, Thomas-Strengé, Irene: „Die Reichstagsbrandverordnung: Grundlegung der Diktatur mit den Instrumenten des Weimarer Ausnahmezustandes.“ *VfZ*, 2000/48, 413–60.
- Remy, Steven P.: *The Heidelberg Myth: The Nazification and Denazification of a German University*. Cambridge, Mass., 2002.
- Reppen, Konrad: „Zur vatikanischen Strategie beim Reichskonkordat.“ *VfZ*, 1983/31, 506–35.
- Retallack, James N.: *Notables of the Right: The Conservative Party and Political Mobilization in Germany, 1876–1918*. London, 1988.
- Reulecke, Jürgen: „»Hat die Jugendbewegung den Nationalsozialismus vorbereitet?« Zum Umgang mit einer falschen Frage“ in: Wolfgang R. Krabbe (Hg.): *Politische Jugend in der Weimarer Republik*. Bochum, 1993, 222–43.
- Reulecke, Jürgen: „Ich möchte einer werden so wie die...“ *Männerbünde im 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, 2001.
- Reuth, Ralf Georg: *Goebbels: Eine Biographie*. München, 1995.
- Richardi, Hans-Günter: *Schule der Gewalt: Das Konzentrationslager Dachau, 1933–1934*. München, 1983.
- Richarz, Monika: *Jüdisches Leben in Deutschland. II: Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte im Kaiserreich*. Stuttgart, 1979.
- Richter, Ludwig: „Das präsidiale Notverordnungsrecht in den ersten Jahren der Weimarer Republik. Friedrich Ebert und die Anwendung des Artikels 48 der Weimarer Reichsverfassung“ in: Eberhard Kolb (Hg.): *Friedrich Ebert als Reichspräsident: Amtsführung und Amtsverständnis*. München, 1997, 207–58.
- Riebicke, Otto: *Was brauchte der Weltkrieg? Tatsachen und Zahlen aus dem deutschen Ringen 1914–18*. Berlin, 1936.
- Rietzler, Rudolf: „Kampf in der Nordmark“: *Das Aufkommen des Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein (1919–1928)*. Neumünster, 1982.
- Ritchie, James M.: *German Literature under National Socialism*. London, 1983.
- Rittberger, Volker (Hg.): 1933: *Wie die Republik der Diktatur erlag*. Stuttgart, 1983.
- Ritter, Gerhard: *Europa und die deutsche Frage: Betrachtungen über die geschichtliche Eigenart des deutschen Staatsgedankens*. München, 1948.
- Ritter, Gerhard: „The Historical Foundations of the Rise of National-Socialism“ in: Maurice Beaumont et al.: *The Third Reich: A Study Published under the Auspices of the International Council for Philosophy and Humanistic Studies with the Assistance of UNESCO*. New York, 1955, 381–416.
- Ritter, Gerhard A.: „Kontinuität und Umformung des deutschen Parteiensystems 1918–1920“ in: Eberhard Kolb (Hg.): *Vom Kaiserreich zur Weimarer Republik*. Köln, 1972, 218–43.
- Ritter, Gerhard A.: *Wahlgeschichtliches Arbeitsbuch: Materialien zur Statistik des Kaiserreichs 1871–1918*. München, 1980.
- Ritter, Gerhard A.: *Sozialversicherung in Deutschland und England: Entstehung und Grundzüge im Vergleich*. München, 1983.
- Ritter, Gerhard A.: *Die deutschen Parteien 1830–1914: Parteien und Gesellschaft im konstitutionellen Regierungssystem*. Göttingen, 1985.

- Ritter, Gerhard A.–Miller, Susanne (Hg.): *Die deutsche Revolution 1918–1919: Dokumente*. Frankfurt am Main, 1968.
- Ritthaler, Anton: „Eine Etappe auf Hitlers Weg zur ungeteilten Macht: Hugenberg's Rücktritt als Reichsminister.“ *VfZ*, 1960/8, 193–219.
- Rohe, Karl: *Das Reichsbanner Schwarz Rot Gold: Ein Beitrag zur Geschichte und Struktur der politischen Kampfverbände zur Zeit der Weimarer Republik*. Düsseldorf, 1966.
- Rohe, Karl: *Wahlen und Wählertraditionen in Deutschland*. Frankfurt am Main, 1992.
- Röhl, John C. G. (ed.): *From Bismarck to Hitler: The Problem of Continuity in German History*. London, 1970.
- Röhm, Ernst: *Die Geschichte eines Hochverrätters*. München, 1928.
- Rohrwasser, Michael: *Der Stalinismus und die Renegaten: Die Literatur der Exkommunisten*. Stuttgart, 1991.
- Rolfs, Richard W.: *The Sorcerer's Apprentice: The Life of Franz von Papen*. Lanham, Md., 1996.
- Rosenberg, Arthur: *The Birth of the German Republic*. Oxford, 1931 [1930].
- Rosenberg, Arthur: *A History of the German Republic*. London, 1936 [1935].
- Rosenberg, Alfred (Hg.): *Dietrich Eckart: Ein Vermächtnis*. 4. kiadás, München, 1937 [1928].
- Rosenberg, Alfred: *Selected Writings*. London, 1970.
- Rosenhaft, Eve: „Working-Class Life and Working-Class Politics: Communists, Nazis, and the State in the Battle for the Streets, Berlin, 1928–1932“ in: Richard Bessel–Edgar J. Feuchtwanger (eds.): *Social Change and Political Development in Weimar Germany*. London, 1981, 207–40.
- Rosenhaft, Eve: „Organising the »Lumpenproletariat«: Cliques and Communists in Berlin during the Weimar Republic“ in: Richard J. Evans (ed.): *The German Working Class 1888–1933: The Politics of Everyday Life*. London, 1982, 174–219.
- Rosenhaft, Eve: *Beating the Fascists? The German Communists and Political Violence 1929–1933*. Cambridge, 1983.
- Rosenhaft, Eve: „The Unemployed in the Neighbourhood: Social Dislocation and Political Mobilisation in Germany 1929–33“ in: Evans–Geary (eds.): *The German Unemployed, 194–227*.
- Rosenhaft, Eve: „Links gleich rechts? Militante Strassengewalt um 1930“ in: Lindenberg–Lüdtke (Hg.): *Physische Gewalt*, 239–75.
- Rosenow, Ulf: „Die Göttinger Physik unter dem Nationalsozialismus“ in: Becker et al. (Hg.): *Die Universität Göttingen*, 345–409.
- Rote Fahne, 1933.
- Roth, Karl Heinz: „Schein-Alternativen im Gesundheitswesen: Alfred Grotjahn (1869–1931) – Integrationsfigur etablierter Sozialmedizin und nationalsozialistischer »Rassenhygiene«“ in: Karl Heinz Roth (Hg.): *Erfassung zur Vernichtung: Von der Sozialhygiene zum »Gesetz über Sterbehilfe«*. Berlin, 1984, 31–56.
- Roussio, Henry: *The Haunting Past: History, Memory, and Justice in Contemporary France*. Philadelphia, 2002 [1998].
- Ruck, Michael: *Bibliographie zum Nationalsozialismus*. 2 kötet, Darmstadt, 2000 [1995].

- Runge, Wolfgang: *Politik und Beamtentum in Parteienstaat: Die Demokratisierung der politischen Beamten in Preussen zwischen 1918 und 1933*. Stuttgart, 1965.
- Rupieper, Hermann J.: *The Cuno Government and Reparations 1922–1923: Politics and Economics*. Håga, 1979.
- Ruppert, Karsten: *Im Dienst am Staat von Weimar: Das Zentrum als regierende Partei in der Weimarer Demokratie 1923–1930*. Düsseldorf, 1992.
- Rürup, Reinhard: „Entstehung und Grundlagen der Weimarer Verfassung“ in: Eberhard Kolb (Hg.): *Vom Kaiserreich zur Weimarer Republik*. Köln, 1972, 218–43.
- Rürup, Reinhard (Hg.): *Topographie des Terrors: Gestapo, SS und Reichssicherheitshauptamt auf dem „Prinz-Albrecht-Gelände“: Eine Dokumentation*. Berlin, 1987.
- Sabrow, Martin: *Der Rathenau-Mord: Rekonstruktion einer Verschwörung gegen die Republik von Weimar*. München, 1994.
- Safranski, Rüdiger: *Ein Meister aus Deutschland: Heidegger und seine Zeit*. München, 1994. (Magyarul: *Egy némethoni mester: Heidegger és kora*. Európa, Budapest, 2000.)
- Sailer, Joachim: *Eugen Bolz und die Krise des politischen Katholizismus in der Weimarer Republik*. Tübingen, 1994.
- Sauder, Gerhard (Hg.): *Die Bücherverbrennung: Zum 10. Mai 1933*. München, 1983.
- Saul, Klaus: „Der Staat und die »Mächte des Umsturzes«: Ein Beitrag zu den Methoden antisozialistischer Repression und Agitation vom Scheitern des Sozialistengesetzes bis zur Jahrhundertwende.“ *Archiv für Sozialgeschichte*, 1972/12, 293–350.
- Schade, Franz: *Kurt Eisner und die bayerische Sozialdemokratie*. Hannover, 1961.
- Schäirer, Erich: „Alfred Hugenberg.“ *Mit anderen Augen: Jahrbuch der deutschen Sonntagszeitung*, 1929, 18–21.
- Schanbacher, Eberhard: *Parlamentarische Wahlen und Wahlsystem in der Weimarer Republik: Wahlgesetzgebung und Wahlreform im Reich und in den Ländern*. Düsseldorf, 1982.
- Schappacher, Norbert: „Das Mathematische Institut der Universität Göttingen“ in: Becker et al. (Hg.): *Die Universität Göttingen*, 345–73.
- Scheck, Raffael: *Mothers of the Nation: Right-Wing Women in Weimar Germany*. London, 2004.
- Scheil, Stefan: *Die Entwicklung des politischen Antisemitismus in Deutschland zwischen 1881 und 1912: Eine wahlgeschichtliche Untersuchung*. Berlin, 1999.
- Schirach, Baldur von: *Die Feier der neuen Front*. München, 1929.
- Schirmann, Leon: *Altonaer Blutsonntag 17. Juli 1932: Dichtung und Wahrheit*. Hamburg, 1994.
- Schlotterbeck, Friedrich: *The Darker the Night, the Brighter the Stars: A German Worker Remembers (1933–1945)*. London, 1947.
- Schmädeke, Jürgen et al.: „Der Reichstagsbrand im neuen Licht.“ *Historische Zeitschrift*, 1999/269, 603–51.
- Schmelz, Usiel O.: „Die demographische Entwicklung der Juden in Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis 1933.“ *Bulletin des Leo Baeck Instituts*, 1989/83, 15–62.

- Schmidt, Christoph: „Zu den Motiven »alter Kämpfer« in der NSDAP“ in: Detlev J. K. Peukert-Jürgen Reulecke (Hg.): *Die Reihen fast geschlossen: Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus*. Wuppertal, 1981, 21–44.
- Schmuhl, Hans-Walter: *Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie: Von der Verhütung zur Vernichtung »lebensunwerten Lebens“, 1890–1945*. Göttingen, 1987.
- Schneeberger, Guido: *Nachlese zu Heidegger: Dokumente zu seinem Leben und Denken*. Bern, 1962.
- Schneider, Hans: „Das Ermächtigungsgesetz vom 24. März 1933.“ *VfZ*, 1953/1, 197–221.
- Schneider, Michael: *A Brief History of the German Trade Unions*. Bonn, 1991 [1989].
- Schneider, Michael: *Unterm Hakenkreuz: Arbeiter und Arbeiterbewegung 1933 bis 1939*. Bonn, 1999.
- Schneider, Werner: *Die Deutsche Demokratische Partei in der Weimarer Republik, 1924–1930*. München, 1978.
- Schoenbaum, David: *Zabern 1913: Consensus Politics in Imperial Germany*. London, 1982.
- Scholder, Klaus: *The Churches and the Third Reich*. 2 kötet, London, 1987–88 [1977, 1985].
- Schönhoven, Klaus: *Die Bayerische Volkspartei 1924–1932*. Düsseldorf, 1972.
- Schorske, Carl E.: *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture*. New York, 1980.
- Schotte, Walter: *Der neue Staat*. Berlin, 1932.
- Schouten, Martin: *Marinus van der Lubbe (1909–1934): Eine Biographie*. Frankfurt, 1999 [1986].
- Schreiber, Georg: *Brüning, Hitler, Schleicher: Das Zentrum in der Opposition*. Köln, 1932.
- Schüddekopf, Otto-Ernst: *Das Heer und die Republik – Quellen zur Politik der Reichswehrführung 1918 bis 1933*. Hannover, 1955.
- Schüler, Hermann: *Auf der Flucht erschossen: Felix Fechenbach 1894–1933. Eine Biographie*. Köln, 1981.
- Schüler, Winfried: *Der Bayreuther Kreis von seiner Entstehung bis zum Ausgang der wilhelminischen Ära*. Münster, 1971.
- Schüler-Springorum, Stefanie: *Die jüdische Minderheit in Königsberg, Preussen 1871–1945*. Göttingen, 1996.
- Schulte, Regina: *Sperrbezirke: Tugendhaftigkeit und Prostitution in der bürgerlichen Welt*. Frankfurt am Main, 1979.
- Schulz, Gerhard: *Zwischen Demokratie und Diktatur: Verfassungspolitik und Reichsreform in der Weimarer Republik*. 3 kötet, Berlin, 1963–92.
- Schulz, Gerhard: „Artikel 48 in politisch-historischer Sicht“ in: Ernst Fraenkel (Hg.): *Der Staatsnotstand*. Berlin, 1965, 39–71.
- Schulz, Gerhard (Hg.): *Ploetz Weimarer Republik: Eine Nation im Umbruch*. Freiburg, 1987.
- Schulze, Hagen: *Freikorps und Republik 1918–1920*. Boppard, 1969.
- Schulze, Hagen: *Otto Braun oder Preussens demokratische Sendung*. Frankfurt am Main, 1977.
- Schulze, Hagen: *Weimar: Deutschland 1917–1933*. Berlin, 1982.

- Schumann, Hans-Gerhard: *Nationalsozialismus und Gewerkschaftsbewegung: Die Vernichtung der deutschen Gewerkschaften und der Aufbau der „Deutschen Arbeitsfront“*. Hannover, 1958.
- Schuster, Kurt G. P.: *Der Rote Frontkämpferbund 1924–1929: Beiträge zur Geschichte und Organisationsstruktur eines politischen Kampfbundes*. Düsseldorf, 1975.
- Schwabe, Klaus (Hg.): *Die Ruhrkrise 1923: Wendepunkt der internationalen Beziehungen nach dem Ersten Weltkrieg*. Paderborn, 1985.
- Schwabe, Klaus: „Die deutsche Politik und die Juden im Ersten Weltkrieg“ in: Hans Otto Horch (Hg.): *Judentum, Antisemitismus und europäische Kultur*. Tübingen, 1988, 255–66.
- Schwarz, Johannes: *Die bayerische Polizei und ihre historische Funktion bei der Aufrechterhaltung der öffentlichen Sicherheit in Bayern von 1919 bis 1933*. München, 1977.
- Schwerin von Krosigk, Lutz, Graf: *Es geschah in Deutschland: Menschenbilder unseres Jahrhunderts*. Tübingen, 1951.
- Service, Robert: *Lenin: A Political Life*. 3 kötet, London, 1985–95.
- Shapiro, Leonard: *Totalitarianism*. London, 1972.
- Sharp, Alan: *The Versailles Settlement: Peacekeeping in Paris, 1919*. London 1991.
- Sheehan, James J.: *German History 1770–1866*. Oxford, 1989.
- Shirer, William L.: *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*. New York, 1960.
- Siggemann, Jürgen: *Die kasernierte Polizei und das Problem der inneren Sicherheit in der Weimarer Republik: Eine Studie zum Auf- und Ausbau des innerstaatlichen Sicherheitssystems in Deutschland 1918/19–1933*. Frankfurt am Main, 1980.
- Skzrypczak, Henryk: „Das Ende der Gewerkschaften“ in: Wolfgang Michalka (Hg.): *Die nationalsozialistische Machtergreifung*. Paderborn, 1984, 97–110.
- Sluga, Hans: *Heidegger's Crisis: Philosophy and Politics in Nazi Germany*. Cambridge, Mass., 1993.
- Smelser, Ronald–Zitellmann, Rainer (eds.): *The Nazi Elite*. London, 1989.
- Smith, Bradley F.: *Heinrich Himmler 1900–1926: A Nazi in the Making*. Stanford, Calif., 1971.
- Smith, Denis Mack: *Mussolini*. London, 1981.
- Smith, Helmut Walser: „The Learned and the Popular Discourse of Anti-Semitism in the Catholic Milieu in the Kaiserreich.“ *Central European History*, 1994/27, 315–28.
- Smith, Helmut Walser: *The Butcher's Tale: Murder and Anti-Semitism in a German Town*. New York, 2002.
- Smith, Woodruff D.: *The German Colonial Empire*. Chapel Hill, NC, 1978.
- Smith, Woodruff D.: *The Ideological Origins of Nazi Imperialism*. New York, 1986.
- Snell, John L. (ed.): *The Nazi Revolution – Germany's Guilt or Germany's Fate?* Boston, 1959.
- Söllner, Alfons (Hg.): *Totalitarismus: Eine Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts*. Berlin, 1997.
- Sontheimer, Kurt: „Thomas Mann als politischer Schriftsteller.“ *VfZ*, 1958/6, 1–44.

- Sontheimer, Kurt: *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik*. München, 1978 [1962].
- Sösemann, Bernd: „Die Tagesaufzeichnungen des Joseph Goebbels und ihre unzulänglichen Veröffentlichungen.“ *Publizistik*, 1992/37, 213–44.
- Speier, Hans: *German White-Collar Workers and the Rise of Hitler*. New Haven, 1986.
- Spengler, Oswald: *Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*. I: *Gestalt und Wirklichkeit*. Bécs, 1918. (Magyarul: *A nyugat alkonya: a világtörténelem morfológiájának körvonalai*. Noran Libro, Budapest, 2011.)
- Spengler, Oswald: *Spengler Letters 1913–1936*. London, 1966.
- Splitt, Gerhard: *Richard Strauss 1933–1935: Aesthetik und Musikpolitik zu Beginn der nationalsozialistischen Herrschaft*. Pfaffenweiler, 1987.
- Spotts, Frederic: *Hitler and the Power of Aesthetics*. London, 2002.
- Stachura, Peter D.: *Nazi Youth in the Weimar Republic*. Santa Barbara, Calif., 1975.
- Stachura, Peter D.: *The German Youth Movement, 1900–1945: An Interpretative and Documentary History*. London, 1981.
- Stachura, Peter D.: *Gregor Strasser and the Rise of Nazism*. London, 1983.
- Stachura, Peter D. (ed.): *Unemployment and the Great Depression in Weimar Germany*. London, 1986.
- Stackelberg, Roderick–Winkle, Sally A. (eds.): *The Nazi Germany Sourcebook: An Anthology of Texts*. London, 2002.
- Staewen-Ordermann, Gertrud: *Menschen der Unordnung: Die proletarische Wirklichkeit im Arbeitsschicksal der ungelerten Grossstadtjugend*. Berlin, 1933.
- Staff, Ilse: *Justiz im Dritten Reich: Eine Dokumentation*. 2. kiadás, Frankfurt am Main, 1978 [1964].
- Stansfield, Agnes: „Das Dritte Reich: A Contribution to the Study of the »Third Kingdom« in German Literature from Herder to Hegel.“ *Modern Language Review*, 1934/34, 156–72.
- Stargardt, Nicholas: *The German Idea of Militarism 1866–1914*. Cambridge, 1994.
- Stark, Gary D.: „Pornography, Society and the Law in Imperial Germany.“ *Central European History*, 1981/14, 200–20.
- Stark, Gary D.: *Entrepreneurs of Ideology: Neo-Conservative Publishers in Germany, 1890–1933*. Chapel Hill, NC, 1981.
- Steakley, James D.: *The Homosexual Emancipation Movement in Germany*. New York, 1975.
- Steger, Bernd: „Der Hitlerprozess und Bayerns Verhältnis zum Reich 1923/24.“ *VfZ*, 1977/23, 441–66.
- Stegmann, Dirk: *Die Erben Bismarcks: Parteien und Verbände in der Spätphase des Wilhelminischen Deutschlands: Sammlungspolitik 1897–1914*. Köln, 1970.
- Stegmann, Dirk: „Zwischen Repression und Manipulation: Konservative Machteliten und Arbeiter- und Angestelltenbewegung 1910–1918. Ein Beitrag zur Vorgeschichte der DAP/NSDAP.“ *Archiv für Sozialgeschichte*, 1972/12, 351–433.
- Steigmann-Gall, Richard: *The Holy Reich: Nazi Conceptions of Christianity, 1919–1945*. New York, 2003.
- Steinberg, Michael S.: *Sabers and Brown Shirts: The German Students' Path to National Socialism, 1918–1935*. Chicago, 1977.

- Steinle, Jürgen: „Hitler als »Betriebsunfall in der Geschichte.«" *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1994/45, 288–302.
- Stenographischer Bericht über die öffentlichen Verhandlungen des 15. Untersuchungsausschusses der verfassungsgebenden Nationalversammlung. II., Berlin, 1920.
- Stephenson, Jill: *The Nazi Organisation of Women*. London, 1981.
- Stern, Fritz: *The Politics of Cultural Despair: A Study in the Rise of the German Ideology*. New York, 1961.
- Stern, Fritz: *Gold and Iron: Bismarck, Bleichröder and the Building of the German Empire*. New York, 1977.
- Stern, Fritz: *Dreams and Delusions: The Drama of German History*. New York, 1987.
- Stern, Fritz: *Einstein's German World*. London, 2000 [1999].
- Stoakes, Geoffrey: *Hitler and the Quest for World Dominion*. Leamington Spa, 1987.
- Stoehr, Irene: „Neue Frau und alte Bewegung? Zum Generationskonflikt in der Frauenbewegung der Weimarer Republik" in: Jutta Dalhoff et al. (Hg.): *Frauenmacht in der Geschichte*. Düsseldorf, 1986, 390–400.
- Strachan, Hew: *The First World War. I: To Arms*. Oxford, 2001.
- Strätz, Wolfgang: „Die studentische »Aktion wider den undeutschen Geist.«" *VfZ*, 1968/16, 347–72.
- Striefler, Christian: *Kampf um die Macht: Kommunisten und Nationalsozialisten am Ende der Weimarer Republik*. Berlin, 1993.
- Stümke, Hans-Georg: *Homosexuelle in Deutschland: Eine politische Geschichte*. München, 1989.
- Stümke, Hans-Georg-Finkler, Rudi: *Rosa Winkel, Rosa Listen: Homosexuelle und „Gesundes Volksempfinden" von Auschwitz bis heute*. Hamburg, 1981.
- Suhr, Elke: *Carl von Ossietzky: Eine Biographie*. Köln, 1988.
- Suval, Stanley: *Electoral Politics in Wilhelmine Germany*. Chapel Hill, NC, 1985.
- Szejnmann, Claus-Christian W.: *Nazism in Central Germany: The Brownshirts in „Red" Saxony*. New York, 1999.
- Szöllösi-Janze, Margit: *Fritz Haber 1868–1934: Eine Biographie*. München, 1998.
- Talmon, Jacob L.: *The Origins of Totalitarian Democracy*. London, 1952.
- Tanner, Michael (ed.): *Wilhelm Furtwängler, Notebooks 1924–1945*. London, 1989.
- Tatar, Maria: *Lustmord: Sexual Murder in Weimar Germany*. Princeton, 1995.
- Taureck, Bernhard H. F.: *Nietzsche und der Faschismus: Ein Politikum*. Leipzig, 2000.
- Taylor, Alan J. P.: *The Course of German History*. London, 1945.
- Taylor, Alan J. P.: *Bismarck: The Man and the Statesman*. London, 1955.
- Taylor, Brandon-Will, Wilfried van der (eds.): *The Nazification of Art: Art, Design, Music, Architecture and Film in the Third Reich*. Winchester, 1990.
- Taylor, Simon: *Germany 1918–1933: Revolution, Counter-Revolution and the Rise of Hitler*. London, 1983.
- Temperley, Harold (ed.): *A History of the Peace Conference of Paris*. 6 kötet, London, 1920–24.
- Thälmann, Irma: *Erinnerungen an meinen Vater*. Berlin, 1955.
- Thamer, Hans-Ulrich: *Verführung und Gewalt: Deutschland 1933–1945*. Berlin, 1986.
- Theweleit, Klaus: *Male Fantasies*. 2 kötet, Cambridge, 1987, 1989 [1978].

- Thomas, Richard Hinton: *Nietzsche in German Politics and Society 1890–1918*. Manchester, 1983.
- Thompson, Alastair: *Left Liberals, the State, and Popular Politics in Wilhelmine Germany*. Oxford, 2000.
- Thomson, David: *The New Biographical Dictionary of Film*. 4. kiadás, 2002 [1975].
- Thoss, Bruno: *Der Ludendorff-Kreis: 1919–1923. München als Zentrum der mitteleuropäischen Gegenrevolution zwischen Revolution und Hitler-Putsch*. München, 1978.
- Timm, Annette F.: „The Ambivalent Outsider: Prostitution, Promiscuity, and VD Control in Nazi Berlin" in: Gellately-Stoltz (eds.): *Social Outsiders*, 192–211.
- Tims, Richard W.: *Germanizing Prussian Poland: The H-K-T Society and the Struggle for the Eastern Marches in the German Empire 1894–1919*. New York, 1941.
- Tobias, Fritz: *The Reichstag Fire: Legend and Truth*. London, 1962.
- Tobias, Fritz: „Ludendorff, Hindenburg, Hitler: Das Phantasieprodukt des Ludendorff-Briefes vom 30. Januar 1933" in: Uwe Backes et al. (Hg.): *Die Schatten der Vergangenheit: Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main, 1990, 319–43.
- Tooze, J. Adam: „Big Business and the Continuities of German History, 1900–1945" in: Panikos Panayi (ed.): *Weimar and Nazi Germany: Continuities and Discontinuities*. London, 2001, 173–98.
- Toury, Jacob: *Soziale und politische Geschichte der Juden in Deutschland 1847–1871: Zwischen Revolution, Reaktion und Emanzipation*. Düsseldorf, 1977.
- Trevor-Roper, Hugh R.: *The Last Days of Hitler*. London, 1947.
- Trevor-Roper, Hugh R.: „The Mind of Adolf Hitler" in: Hitler: *Hitler's Table-Talk*, VII–XXXV.
- Trotsky, Leon: *The History of the Russian Revolution*. 3 kötet, London, 1967 [1933–34].
- Tuchel, Johannes: *Organisationsgeschichte und Funktion der „Inspektion der Konzentrationslager" 1933–1938*. Boppard, 1991.
- Turner, Henry Ashby, Jr.: *Gustav Stresemann and the Politics of the Weimar Republic*. Princeton, 1965 [1963].
- Turner, Henry Ashby, Jr.: *German Big Business and the Rise of Hitler*. New York, 1985.
- Turner, Henry Ashby, Jr.: *Hitler's Thirty Days to Power: January 1933*. London, 1996.
- Tyrell, Albrecht (Hg.): *Führer befiehlt... Selbstzeugnisse aus der „Kampfzeit" der NSDAP*. Düsseldorf, 1969.
- Tyrell, Albrecht (Hg.): *Vom „Trommler" zum „Führer": Der Wandel von Hitlers Selbstverständnis zwischen 1919 und 1924 und die Entwicklung der NSDAP*. München, 1975.
- Ullrich, Volker: *Die nervöse Grossmacht 1871–1918: Aufstieg und Untergang des deutschen Kaiserreichs*. Frankfurt am Main, 1997.
- Ullrich, Volker: *Der ruhelose Rebell: Karl Plättner 1893–1945. Eine Biographie*. München 2000.
- Usborne, Cornelia: *The Politics of the Body in Weimar Germany: Women's Reproductive Rights and Duties*. London, 1991.
- Valtin, Jan [írói álnév, ered. Richard Krebs]: *Out of the Night*. London, 1941, utánnomás Lyn Walsh és mások utószavával: London, 1988.

- Verhey, Jeffrey: *The Spirit of 1914: Militarism, Myth and Mobilization in Germany*. Cambridge, 2000.
- Vermeil, Edmond: *Germany in the Twentieth Century*. New York, 1956.
- Viereck, Peter: *Metapolitics: From the Romantics to Hitler*. New York, 1941.
- Vogelsang, Thilo (Hg.): „Neue Dokumente zur Geschichte der Reichswehr, 1930–1933.” *VfZ*, 1954/2, 397–436.
- Vogelsang, Thilo: „Zur Politik Schleichers gegenüber der NSDAP 1932.” *VfZ*, 1958/6, 86–118.
- Vogelsang, Thilo: „Hitlers Brief an Reichenau vom 4. Dezember 1932.” *VfZ*, 1959/7, 429–37.
- Vogelsang, Thilo: *Reichswehr, Staat und NSDAP: Beiträge zur deutschen Geschichte 1932–1933*. Stuttgart, 1962.
- Völkischer Beobachter, 1933.
- Volkov, Shulamit: „Antisemitism as a Cultural Code: Reflections on the History and Historiography of Antisemitism in Imperial Germany.” *Year Book of the Leo Baeck Institute*, 1978/23, 25–46.
- Volkov, Shulamit: *Jüdisches Leben und Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert*. München, 1990.
- Volkov, Shulamit: *Die Juden in Deutschland 1780–1918*. München, 1994.
- Vossische Zeitung, 1933.
- Wachsmann, Nikolaus: „Marching under the Swastika? Ernst Jünger and National Socialism, 1918–33.” *Journal of Contemporary History*, 1998/33, 573–89.
- Wachsmann, Nikolaus: „From Indefinite Confinement to Extermination: »Habitual Criminals« in the Third Reich” in: Gellately–Stoltzfus (eds.): *Social Outsiders*, 165–91.
- Wachsmann, Nikolaus: *Hitler's Prisons: Legal Terror in Nazi Germany*. London, 2004.
- Wachsmann, Nikolaus et al.: „»Die soziale Prognose wird damit sehr trübe...«: Theodor Viernstein und die Kriminalbiologische Sammelstelle in Bayern” in: Michael Farin (Hg.): *Polizeireport München 1799–1999*. München, 1999, 250–87.
- Wagner, Cosima: *Die Tagebücher*. München, 1977. (Ebből válogatás magyarul: *Napló: 1869–1883*. Gondolat, Budapest, 1983.)
- Wagner, Patrick: *Volksgemeinschaft ohne Verbrecher: Konzeptionen und Praxis der Kriminalpolizei in der Zeit der Weimarer Republik und des Nationalsozialismus*. Hamburg, 1996.
- Wagner, Patrick: *Hitlers Kriminalisten: Die deutsche Kriminalpolizei und der Nationalsozialismus*. München, 2002.
- Waite, Robert G. L.: *Vanguard of Nazism: The Free Corps Movement in Postwar Germany 1918–1923*. Cambridge, Mass., 1952.
- Waldenfels, Ernst von: *Der Spion, der aus Deutschland kam: Das geheime Leben des Seemanns Richard Krebs*. Berlin, 2003.
- Walter, Bruno: *Theme and Variations: An Autobiography*. New York, 1966. (Magyarul: *Téma variációkkal: emlékezések és gondolatok*. Zeneműkiadó, Budapest, 1966.)
- Walter, Dirk: *Antisemitische Kriminalität und Gewalt: Judenfeindschaft in der Weimarer Republik*. Bonn, 1999.

- Walworth, Arthur: *Wilson and his Peacemakers: American Diplomacy at the Paris Peace Conference, 1919*. New York, 1986.
- Watt, Donald Cameron: „Die bayerischen Bemühungen um Ausweisung Hitlers 1924.” *VfZ*, 1958/6, 270–80.
- Watt, Richard M.: *The Kings Depart: The German Revolution and the Treaty of Versailles 1918–19*. London, 1973 [1968].
- Webb, Steven B.: *Hyperinflation and Stabilization in Weimar Germany*. Oxford, 1989.
- Weber, Hermann: *Die Wandlung des deutschen Kommunismus: Die Stalinisierung der KPD in der Weimarer Republik*. 2 kötet, Frankfurt am Main, 1969.
- Weber, Max: „Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik” in: uő: *Gesammelte politische Schriften*. 3. kiadás, Tübingen, 1971.
- Wehler, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. II: Von der Reformära bis zur industriellen und politischen »Deutschen Doppelrevolution« 1815–1845/49*. München, 1987.
- Wehler, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. III: Von der »Deutschen Doppelrevolution« bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges 1849–1914*. München, 1995.
- Weidenfeller, Gerhard: *VDA: Verein für das Deutschtum im Ausland: Allgemeiner Deutscher Schulverein (1881–1918). Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Nationalismus und Imperialismus im Kaiserreich*. Bern, 1976.
- Weiland, Ruth: *Die Kinder der Arbeitslosen*. Eberswalde-Berlin, 1933.
- Weindling, Paul: *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism 1870–1945*. Cambridge, 1989.
- Weingart, Peter et al.: *Rasse, Blut und Gene: Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland*. Frankfurt am Main, 1992 [1988].
- Weisbrod, Bernd: *Schwerindustrie in der Weimarer Republik: Interessenpolitik zwischen Stabilisierung und Krise*. Wuppertal, 1978.
- Weisbrod, Bernd: „The Crisis of German Unemployment Insurance in 1928/29 and its Political Repercussions” in: Wolfgang J. Mommsen (ed.): *The Emergence of the Welfare State in Britain and Germany, 1850–1950*. London, 1981, 188–204.
- Weisbrod, Bernd: „Industrial Crisis Strategy in the Great Depression” in: Jürgen Freiherr von Krudener (ed.): *Economic Crisis and Political Collapse: The Weimar Republic, 1924–1933*. New York, 1990, 45–62.
- Weisbrod, Bernd: „Gewalt in der Politik: Zur politischen Kultur in Deutschland zwischen den beiden Weltkriegen.” *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1992/43, 391–404.
- Weiss, Sheila F.: *Race Hygiene and National Efficiency: The Eugenics of Wilhelm Schallmayer*. Berkeley, 1987.
- Weiss, Sheila F.: „The Race Hygiene Movement in Germany, 1904–1945” in: Mark B. Adams (ed.): *The Wellborn Science: Eugenics in Germany, France, Brazil, and Russia*. New York, 1990, 8–68.
- Weitz, Eric D.: *Creating German Communism, 1890–1990: From Popular Protests to Socialist State*. Princeton, 1997.
- Welch, David: „Propaganda and the German Cinema 1933–1945.” Publikálatlan PhD-disszertáció, London University, 1979.

- Welch, David: *Germany, Propaganda and Total War, 1914–1918: The Sins of Omission*. London, 2000.
- Welch, David: *The Third Reich: Politics and Propaganda*. 2. kiadás, London, 2002 [1993].
- Wendt, Bernd-Jürgen: *Deutschland 1933–1945: Das Dritte Reich. Handbuch Zur Geschichte*. Hannover, 1995.
- Werner, Wolfram: „Zur Geschichte des Reichsministeriums für Volksaufklärung und Propaganda und zur Überlieferung“ in: uő (Hg.): *Findbücher zu Beständen des Bundesarchivs. XV: Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda*. Koblenz, 1979.
- Wertheimer, Jack: *Unwelcome Strangers: East European Jews in Imperial Germany*. New York, 1987.
- West, Shearer: *The Visual Arts in Germany 1890–1936: Utopia and Despair*. Manchester, 2000.
- Wette, Wolfram-Gustav Noske: *Eine politische Biographie*. Düsseldorf, 1987.
- Wetzell, Richard F.: *Inventing the Criminal: A History of German Criminology 1880–1945*. Chapel Hill, NC, 2000.
- Whalen, Robert W.: *Bitter Wounds: German Victims of the Great War, 1914–1939*. Ithaca, NY, 1984.
- Wheeler-Bennett, John W.: *Hindenburg: The Wooden Titan*. London, 1936.
- Wheeler-Bennett, John W.: *The Nemesis of Power: The German Army in Politics 1918–1945*. London, 1953.
- Whiteside, Andrew G.: *Austrian National Socialism before 1918*. Hága, 1962.
- Whiteside, Andrew G.: *The Socialism of Fools: Georg von Schönerer and Austrian Pan-Germanism*. Berkeley, 1975.
- Whitford, Frank: *The Bauhaus*. London, 1984.
- Wickert, Christl: *Helene Stöcker 1869–1943: Frauenrechtlerin, Sexualreformerin und Pazifistin. Eine Biographie*. Bonn, 1991.
- Widdig, Bernd: *Culture and Inflation in Weimar Germany*. Berkeley, 2001.
- Wildt, Michael: „Violence against Jews in Germany, 1933–1939“ in: David Bankier (ed.): *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews 1933–1941*. Jeruzsálem, 2000, 181–209.
- Wildt, Michael: *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*. Hamburg, 2002.
- William II: *My Memoirs 1878–1918*. London, 1922.
- Wilson, Stephen: *Ideology and Experience: Antisemitism in France at the Time of the Dreyfus Affair*. New York, 1982 [1980].
- Wingler, Hans: *The Bauhaus – Weimar, Dessau, Berlin, Chicago 1919–1944*. Cambridge, Mass., 1978.
- Winkler, Heinrich August: „Die deutsche Gesellschaft der Weimarer Republik und der Antisemitismus“ in: Bernd Martin-Ernst Schulin (Hg.): *Die Juden als Minderheit in der Geschichte*. München, 1981, 271–89.
- Winkler, Heinrich August: *Von der Revolution zur Stabilisierung: Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1918 bis 1924*. Bonn, 1984.

- Winkler, Heinrich August: *Der Schein der Normalität: Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1924 bis 1930*. Bonn, 1985.
- Winkler, Heinrich August: *Der Weg in die Katastrophe: Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1930 bis 1933*. Bonn, 1987.
- Winkler, Heinrich August: *Weimar 1918–1933: Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*. München, 1999.
- Winkler, Heinrich August: *Der lange Weg nach Westen. I: Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik. II: Deutsche Geschichte vom „Dritten Reich“ bis zur Wiedervereinigung*. München, 2000.
- Winkler, Heinrich August: *The Long Shadow of the Reich: Weighing up German History*. A londoni Német Történeti Intézet 2001-es előadása, London, 2002.
- Wippermann, Wolfgang: „Friedrich Meineckes »Die deutsche Katastrophe«: Ein Versuch zur deutschen Vergangenheitsbewältigung“ in: Michael Erbe (Hg.): *Friedrich Meinecke heute: Bericht über ein Gedenk-Colloquium zu seinem 25. Todestag am 5. und 6. April 1979*. Berlin, 1981, 101–21.
- Wirsching, Andreas: „»Stalinisierung« oder entideologisierte »Nischengesellschaft«? Alte Einsichten und neue Thesen zum Charakter der KPD in der Weimarer Republik.“ *VfZ*, 1997/45, 449–66.
- Wirsching, Andreas: „»Man kann nur Boden germanisieren«: Eine neue Quelle zu Hitlers Rede vor den Spitzen der Reichswehr am 3. Februar 1933.“ *VfZ*, 2001/49, 516–50.
- Witt, Peter-Christian: „Finanzpolitik als Verfassungs- und Gesellschaftspolitik: Überlegungen zur Finanzpolitik des Deutschen Reiches in den Jahren 1930 bis 1932.“ *Geschichte und Gesellschaft*, 1982/8, 387–414.
- Wohlfeil, Rainer: „Heer und Republik“ in: Hans Meier-Welcker-Wolfgang von Groote (Hg.): *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648–1939*. 6 kötet, Frankfurt am Main, 1970, 11–304.
- Wolff, Charlotte: *Magnus Hirschfeld: A Portrait of a Pioneer in Sexology*. London, 1986.
- Woltmann, Ludwig: *Politische Anthropologie*. Lipcse, 1936 [1900].
- World Committee for the Victims of German Fascism (ed.): *The Brown Book of the Hitler Terror and the Burning of the Reichstag*. London, 1933.
- Wortmann, Michael: „Baldur von Schirach: Student Leader, Hitler Youth Leader, Gauleiter in Vienna“ in: Smelser-Zitelmann (eds.): *The Nazi Elite*, 202–11.
- Woycke, James: *Birth Control in Germany 1871–1933*. London, 1988.
- Wright, Jonathan: *Gustav Stresemann: Weimar's Greatest Statesman*. Oxford, 2002.
- Wulf, Josef: *Die Bildenden Künste im Dritten Reich: Eine Dokumentation*. Gütersloh, 1963.
- Wulf, Josef: *Literatur und Dichtung im Dritten Reich: Eine Dokumentation*. Gütersloh, 1963.
- Wulf, Josef: *Musik im Dritten Reich: Eine Dokumentation*. Gütersloh, 1963.
- Wulf, Josef: *Presse und Funk im Dritten Reich: Eine Dokumentation*. Gütersloh, 1964.
- Wulf, Josef: *Theater und Film im Dritten Reich: Eine Dokumentation*. Gütersloh, 1964.
- Zalka, Siegfried: *Polizeigeschichte: Die Exekutive im Lichte der historischen Konfliktforschung. Untersuchungen über die Theorie und Praxis der preussischen Schutzpolizei in der Weimarer Republik zur Verhinderung und Bekämpfung innerer Unruhen*. Lübeck, 1979.

- Zechlin, Egmont: *Die deutsche Politik und die Juden im Ersten Weltkrieg*. Göttingen, 1969.
- Zeidler, Manfred: *Reichswehr und Rote Armee 1920–1933: Wege und Stationen einer ungewöhnlichen Zusammenarbeit*. München, 1993.
- Zeller, Joachim: „Wie Vieh wurden Hunderte zu Getriebenen und wie Vieh begraben«: Fotodokumente aus dem deutschen Konzentrationslager in Swakopmund/Namibia 1904–1908” *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2001/49, 226–43.
- Zeman, Zbynek A. B.: *Nazi Propaganda*. 2. kiadás, Oxford, 1973 [1964].
- Ziemann, Benjamin: „Fahnenflucht im deutschen Heer 1914–1918.” *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 1996/55, 93–130.
- Zimmermann, Clemens: „Die Bücherverbrennung am 17. Mai 1933 in Heidelberg: Studenten und Politik am Ende der Weimarer Republik” in: Joachim-Felix Leonhard (Hg.): *Bücherverbrennung: Zensur, Verbot, Vernichtung unter dem Nationalsozialismus in Heidelberg*. Heidelberg, 1983, 55–84.
- Zimmermann, Moshe: *Wilhelm Marr: The Patriarch of Anti-Semitism*. New York, 1986.
- Zimmermann, Peter: „Literatur im Dritten Reich” in: Jan Berg et al. (Hg.): *Sozialgeschichte der deutschen Literatur von 1918 bis zur Gegenwart*. Frankfurt am Main, 1981, 361–416.
- Zitellmann, Rainer: *Hitler: The Policies of Seduction*. London, 1999 [1987].
- Zürn, Gaby: „Von der Herbertstrasse nach Auschwitz” in: Angelika Ebbinghaus (Hg.): *Opfer und Täterinnen: Frauenbiographien des Nationalsozialismus*. Nördlingen, 1987, 91–101.

A KÉPEK JEGYZÉKE

1. A hamburgi Bismarck-emlékmű (© Ullstein Bilderdienst, Berlin)
2. Antiszemita képeslap 1887-ből, mely „Frankfurt egyetlen zsidómentes szállodáját” hirdeti
3. Német katonák masíroznak át Belgiumon 1914-ben (© Imperial War Museum, Q 53446)
4. Az amiens-i csatában a szövetségesek fogságába esett németek 1918 augusztusában (© Imperial War Museum, Q 9271)
5. Az 1919-es versailles-i békeszerződés értelmében leszerelt német harci repülőgépek roncsai (© Simon Taylor)
6. Utcai harcok Berlinben a spartakista felkelés idején, 1919 januárjában (© Hulton Getty)
7. A szabadcsapatok kivégzőosztaga egy elfogott „vörösgárdista” kivégzésére készül 1919 májusában, a müncheni tanácsköztársaság leverése után (© Mary Evans Picture Library)
8. Karikatúra a francia gyarmati csapatok által megszállt Ruhr-vidéken 1923-ban elkövetett gaztettekről (© Bayerische Staatsbibliothek, München)
9. Az 1923-as hiperinfláció: „Ilyen sok ezer márka ér egyetlen dollárt!” (© Bettmann/Corbis)
10. A satirikus lap borítója a versailles-i békeszerződésben a német államra rótt fizetési kötelezettségek okozta gazdasági bajokat ábrázolja (© Bayerische Staatsbibliothek, München)
11. Otto Dix *Metropolis* című festménye, 1927–28 (fotó: Bridgeman Art Library; © DACS, 2003)
12. Náci rohamosztágosok várakoznak a müncheni városháza előtt 1923 novemberében, a sörpuccs idején (© Hulton Getty)
13. Hitler a barátaival pihen egy müncheni sörözőben, 1929 (© Bayerische Staatsbibliothek, München)
14. Hitler egy utcai felvonulás élén az egyik első nemzetiszocialista nagygyűlésen 1926-ban, Weimarban (© Süddeutscher Verlag, München)
15. Rohamosztágosok egy szabadtéri nagygyűlésen 1930-ban (© Hulton Getty)
16. Hamburgi „kommunista” nyomornegyed az 1932-es választási kampány során (© Simon Taylor)
17. Brüning hiába próbálta betiltani az egyenruhás felvonulásokat 1930 decemberében: a barnaingesek egyszerűen fehér inget húztak (© Mary Evans Picture Library)
18. Pacifista plakát 1930-ból: „Aki a jobboldalra szavaz, a háborúra szavaz”.

19. A vizualitás erőszakossága: a) nemzetiszocialista választási plakát 1928-ból (© Simon Taylor); b) kommunista választási plakát 1932-ből (© Christel Gers-tenberg/Corbis); c) szociáldemokrata plakát 1930-ból (© Simon Taylor); d) nép-párti plakát 1932-ből (© Simon Taylor)
20. Választási plakát 1930 szeptemberében (© Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz)
21. Szociáldemokrata plakát figyelmeztet a nemzetiszocialista erőszak jelenségére 1931 januárjában (© Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz)
22. Nemzetiszocialisták harsogják hangtölcsérbe a „Heil Hitler”-t az 1933-as már-ciusi választási kampány idején (© Hulton Getty)
23. Hitler vezető üzletemberekkel találkozik nem sokkal az után, hogy 1933 január-jában birodalmi kancellárrá nevezték ki (© AKG, London)
24. A rohamosztigosok által letartóztatott kommunisták és szociáldemokraták várják sorsukat 1933 tavaszán (© Ullstein Bilderdienst, Berlin)
25. Szociáldemokratákat vesznek nyilvántartásba érkezésükkor az oranienburgi kon-centrációs táborban (© AKG, London)
26. Nemzetiszocialista propaganda-gúnyrajzsorozat igyekszik pozitív képet festeni a koncentrációs táborokról, 1933. május 14.
27. „Németország szobrása” új, gigászi német embert formál, aki kész meghódítani a világot (© Bayerische Staatsbibliothek, München)
28. A *Die Brennessel* (A Csalán) című satirikus nemzetiszocialista újság Németország leghíresebb íróinak és gondolkodóinak menekülését a német nép diadalaként ábrázolja
29. Nemzetiszocialista diákok zsidó és baloldali szerzőjű könyveket égetnek a Berli-ni Egyetem előtt 1933. május 10-én (© AKG, London)
30. Rohamosztigosok matricákat ragasztanak egy zsidó bolt kirakatára az 1933. ápri-lis 1-jei bojkott alkalmával (© Hulton-Deutsch Collection/Corbis)
31. Az 1933-ból származó nemzetiszocialista képeslap egyenes vonalat húz Nagy Frigyes porosz királytól Bismarckon át Hitlerig

Mindent elkövettünk, hogy felkutassuk a szerzői jogok tulajdonosait, de ez sajnos nem minden esetben sikerült. A kiadó, ha a jogtulajdonosok értesítik, az első adandó alkalommal pótolja mulasztását.

TÉRKÉPEK MUTATÓJA

Németország egyesítése, 1864–1871 • 34–35

Német terjeszkedés az első világháborúban • 74–75

A versailles-i békeszerződés • 84

A weimari köztársaság • 106

Vallási megosztottság • 112

Az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségei, 1910 • 178

A nemzetiszocialisták szereplése a második Reichstag-választáson, 1924 • 210

A nemzetiszocialisták szereplése a második Reichstag-választáson, 1928 • 218

Munkanélküliség 1932-ben • 263

A kommunisták szereplése az 1930-as Reichstag-választáson • 265

A nemzetiszocialisták szereplése az 1930-as Reichstag-választáson • 267

Az 1932-es elnökválasztás első fordulójának eredménye • 282

Az 1932-es elnökválasztás második fordulójának eredménye • 284

A nemzetiszocialisták szereplése az 1932. júliusi Reichstag-választáson • 294

A nemzetiszocialisták szereplése az 1932. novemberi Reichstag-választáson • 300

Tartományi választások, 1931–33 • 303

Nemzetiszocialisták a parlamentben, 1933. március • 337

Német egyetemek, 1933 • 423

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

A, Á

Abel, Theodore 225, 232
 abortusz 147, 160, 372–73
 Adolf Hitler Német Kereskedelmi és
 Ipari Alap 381
 adózás 108, 123, 124, 134, 158, 159,
 219, 245, 257
 AEG (Allgemeine Elektrizitäts-Gesell-
 schaft) 44
 Agfa 132
 Agrárliga 70
 Ahlwardt, Hermann 45, 47–49, 51, 170
 alkoholizmus, alkoholisták 59, 148, 161,
 374
 alkotmánybíróság 289, 341
 alkotmányozó nemzetgyűlés
 összeül Weimarban (1919) 100
 választások 100
 Állampárt (korábban: Demokraták)
 lásd Német Demokratikus Párt
 Alpár Gitta (szül. Klopfer Regina) 402
 Alsó-Szilézia 279
 Altona (Poroszország) 246, 288, 314
 „altonai véres vasárnap” (1932) 288
 Amann, Max 207, 217, 404
 Amerikai Egyesült Államok 8, 15, 46, 49,
 76, 100, 199, 242, 243, 259, 286,
 396, 412, 418, 419
 Andreas, Willy 416
 A *Nibelungok* (film) 401
 Antiszemita Liga 50, 51
 antiszemitizmus 44, 46, 48–56, 58, 61,
 63, 69, 71–72, 96, 110, 121, 126–27,
 148, 151, 165, 167–70, 176, 180,
 184–93, 201, 213, 226, 425, 432
 Ausztriában 64–66
 Chamberlain munkássága 55–56

és a Keresztényszocialista Párt 47
 Hitler –a 180, 184, 189, 253
 ideológiai alapú ~ 226
 katolikus ~ 170
 oroszok –a 168, 192
 radikális ~ 186
 Wagner és a bayreuthi kör 55
 antiszocialista törvény (1878) 38, 66, 352
 A *Nyugat feltámadása* 194
 arany 124, 243, 259
 aranyalap 243, 258–59, 304
 arányos képviselő 41, 104, 105, 216
 Arco-Valley, Anton von, gróf 174, 176,
 207, 214
 árja faj 55, 56, 58, 60, 62, 66, 69, 176,
 184, 189, 191, 378–79, 405, 415,
 431–32, 444
 Artamanen-Gesellschaft 234
 „aszociális” személyek 20, 161
 Auer, Erhard 174
Auf gut Deutsch (politikai hetilap) 191
 Auschwitz, koncentrációs tábor 226, 437
 Ausztria 28–30, 33, 64–66, 69, 83, 85–86,
 115, 128, 166, 179–81, 194, 205,
 211, 244, 351, 390, 437–38
 javasolt annektálása 69
 „klerikálfasiszta” rezsim 350–51
 Németország és a német ajkú
 Ausztria uniójának elutasítása 69

B

Bach-Zelewski, Erich von dem 235
 Baden 220, 382, 414–15, 419
 Baden, Max von, herceg 100
 Bad Harzburg-i nyilatkozat (1931) 252
 bajor kormány 195, 202, 204, 206
 Bajor Liga 194

Bajor Néppárt 104, 111, 137, 202, 209,
 301, 340, 362
 bajor parlament 174
 Bajorország 28, 107, 108, 154, 175,
 184–85, 195
 bajor hadsereg 177, 182, 202
 Bajor Tanácsköztársaság 174
 forradalom (1919) 154, 177, 183, 185
 Németország első koncentrációs
 tábora (Dachau) 344–45
 radikális jobboldal 190
 tagállami választások (1932) 220, 285
 Ballerstedt, Otto 194
 Ballin, Albert 132
 Bamberg (Észak-Bajorország) 175, 214
 bankügyletek 242–44, 259
 Barlach, Ernst 409–10
 Barmat, Julius 135
 barnaingesek lásd SA
 Bartels, Adolf: *Die Dithmarscher* 140
 BASF (Badische Anilin- und Sodafabrik)
 44, 132
 Bassermann, Albert 412
 Bauer, Gustav 135
 Bauhaus 141–42, 409, 411
 Bäumlér, Alfred 62
 Bayer 132
 Bayreuth 54–55, 389
Bayreuther Blätter 55
 Bebel, August 99
 Bechstein, Carl 200
 Bechstein, Helene 200
 Beck, Ludwig, ezredes 255
 Beckmann, Max 167, 408, 410
 Bécs 55, 64, 65, 66, 83, 175, 179, 180–82,
 186, 271, 321, 396, 437
 Bécsi Filharmonikusok 396
 bécsi Képzőművészeti Akadémia 179, 182
 Belgium
 első világháborús jóvátétel 85–86, 92
 gazdasági kizsákmányolása az első
 világháborúban 76
 javasolt annektálása 69
 Ruhr-vidék elfoglalása 124
 Benn, Gottfried 407

Berber, Anita 143
 Berg, Alban 142
 Wozzeck 142
 Bergner, Elisabeth 402
 Bergsträsser, Arnold 419
 Berlin
 baloldal elnyomása 328
 betiltják a nemzetiszocialista pártot
 216
 éjszakai szórakozóhelyek 143–44
 gazdasági bajok 48–49
 Hazapárt gyűlése (1918) 88
 katonai szükségállapot (1923) 288,
 (1933) 343
 könyvégetés 422, 424
 mint protestáns város 360
 munkanélküliség 259, 263, 285
 NSDAP-tagok 255
 radikális irodalmi kultúrája 139
 reformszinagóga 164
 spartakista felkelés (1919. január) 335
 szociáldemokraták 108
 szociális és szexuális szubkultúrák
 központja 145
 „vörös körzetek” 245
 zsidó közössége 45, 169
 Berlin, Alexanderplatz (regény) 152, 406
 Berlin-Charlottenburg 314, 334
 Berlin, Irving 399
Berliner Tageblatt 257
Berliner Volks-Zeitung 287
 Berlini Filharmonikusok 389, 390, 396–98
 Berlini Testnevelési Egyetem 372
 Bernhardt, Friedrich von 57
 Bertram, Adolf 361
 Bertram, Ernst 62
 Best, Werner 278
 Bethmann Hollweg, Theobald von 57,
 86–87
 Beuthen 297
 Binding, Karl 162
 Birodalmi Agrárszövetség 368
 birodalmi bíróság 155; 156
 birodalmi büntető törvénykönyv 146,
 152, 377

- Birodalmi Filmkamara 401
 birodalmi kancellár 32, 36, 41, 42, 57, 66, 72, 86, 100, 109, 127, 256, 260, 277, 286, 296, 302, 311, 316, 323, 349, 352, 362, 436, 441, 444
 Brüninget ~rá nevezik ki 256–57
 Hitler felesküszik 306
 birodalmi lobogó (fekete-fehér-vörös) 89, 91, 102, 114, 118, 292, 312, 349, 355
 Birodalmi Rádió 402
 birodalmi sajtóhivatal 314
 Birodalmi Tanács (Reichsrat) 289
 birodalmi törvény „a hivatásos közszolgálatosság helyreállításáról” 378, 431
 Birodalmi Törvényszék (Lipcse) 155, 156, 320, 448
 birodalmi védelmi tanács 318
 bírói testület 39 152–53, 155, 156
 Bismarck, Herbert von 369–70
 Bismarck, Otto von, herceg 13, 27–28, 30–36, 36–38, 40–42, 44, 46, 66, 68, 70, 72, 79, 91–92, 98–99, 107, 140, 157
 és a katolikus egyház 37, 261, 360
 és a Nemzeti Liberálisok 366
 lemondása (1890) 36, 66
 megszerzi Schleswig-Holsteint 30
 mítosza 36–37, 42, 79
 német birodalom alkotmánya 29, 40, 100
 Németország egyesítése (1871) 13, 19, 27, 35, 42, 363, 366, 439, 444
 Bismarck-ifjak 148
 Blech, Leo 391
 Bleichröder bank 46
 Bleichröder, Gerson von 48
 Blomberg, Werner von 306, 316
 Blüher, Hans 62
 Bolívia 211
 bolsevik párt/bolsevikok
 és az infláció 128
 „fehérterror” idején 78
 mint Rosenberg gyűlöletének tárgya 191
 bolsevizmus 185, 189, 256
 és a Centrum Párt 351
 fenyegetése 100, 109, 116, 364
 kulturális ~ 395, 410, 443
 megjósolt győzelme 327
 „zsidó bolsevizmus” 192, 207, 393, 396
 Bolz, Eugen 113, 315, 322–23, 362, 364
 Bonni Egyetem 213, 412
 Bormann, Martin 227, 220
 Born, Max 418
 Bosch, Carl 420
 Bothe, Walter 421
 boxheimi dokumentumok 278
 Böckel, Otto 48–49, 53, 170
 Bracher, Karl Dietrich 9–10, 20
Die deutsche Diktatur 9
 Brandenburg 48, 89
 ~i börtön 226
 Braun, Otto 283, 288–90, 342, 386
 Braunau am Inn 177
 Brauns, Heinrich 107
 Braunschweig 281, 340
 Brecht, Bertolt 130, 139, 143, 152, 391, 402, 406
Koldusopera (Háromgarasos opera, Die Dreigroschenoper) 130, 143, 152, 402
 Bredow, Hans 403
 Bredt, Viktor 256
 Bréma 99, 275, 375
 Breslau 45, 359, 426
 breszt-litovszki béke (1918) 78, 81, 86, 287
 Brock, Werner 416
 Broszat, Martin 20
 Brunner, Alfred 186
 Brüning, Heinrich 256, 258–62, 264, 278–81, 283, 285–87, 290, 299, 321–23, 351–52, 362–65, 436, 439, 446
 „éhségkancellár” 260
 és a szociáldemokraták 256, 285–87, 290, 321
 gazdasági intézkedések 258–62, 264, 286, 290
 lemond (1932 májusa) 286
 megnyirbálja a sajtószabadságot 256

- Buchwitz, Otto 276
 Budapest 175
 Bulgária 437
 búr háború 344
 Burleigh, Michael: *The Third Reich: A New History* 10
 Busch, Fritz 389
 Bülow, Bernhard von, herceg 42
 bűnözők 143, 152, 161–62, 193, 376
 büntető törvénykönyv 377
BZ am Mittag (újság) 139
C, Cs
 Café Heck (München) 191
 Caprivi, Leo von, gróf 66–67
Casti connubii (pápai enciklika) 147
 Cavour, Camillo 30
 Centrum Párt 38, 40, 100, 102, 104–105, 107–108, 116, 121, 147–49, 237, 256, 261–62, 281, 283, 285–86, 292–93, 302, 362–64, 378
 1912-es választások 38
 1930-as választásokon 266, 269
 1932. júliusi Reichstag-választásokon 295–96
 1932. novemberi Reichstag-választásokon 301
 1933. márciusi választásokon 339–40
 antiszemizmusa 49, 53
 elnyomása 322–24, 361
 és a demokrácia 108, 111, 113, 256–57, 359–60, 441
 és a felhatalmazási törvény 351–52
 és a katolikus egyház 111, 266, 350–51, 360, 441
 és a sajtó 137
 és a szociáldemokraták 95
 cenzúra 30, 79, 141, 144, 152, 167, 401, 407, 422
 Chamberlain, Houston Stewart 55, 72, 191
A tizenkilencedik század alapjai 56, 72
 Chaplin, Charlie 144
 Chemnitz 340
 Chile 345
 Cion bölcsseinek jegyzőkönyve 192
 Ciro (éjszakai klub, Berlin) 399
 civil erőszak 92
 Class, Heinrich
Ha én lennék a császár 68, 71
 Clemenceau, Georges 73
 Coburg 194, 220
Code Napoléon 424
 Columbia Egyetem, New York 225
 Curtius, Julius 256
 Csahotin, Szergej Sztjepanovics 291
 Csehszlovákia 83, 86
 Cseka 77, 248
 Csiaocsou (Kína) 41
 csőd 132, 217, 243–44
D, Dzs
 Dachau, koncentrációs tábor 344–45
 dadaizmus 139, 142, 395, 411
Daily Mail 125
 dán etnikai kisebbség 41, 47
 Dánia 83
 Darmstädter und Nationalbank (Danat-Bank) 259
 Darmstadti Műszaki Egyetem 421
 Darré, Richard Walther 234, 380
 Darwin, Charles 56, 69, 444
 Dawes, Charles 128
 Dawes-terv 128, 209
 Délnyugat-Afrika 36, 203, 344
 Dél-Tirol 208
 demokrácia 198, 268, 364, 442–45
 „demokratikus centralizmus” 77
 és a militarizmus 33
 összeomlása (1917–33) 17–18, 438
 parlamentáris ~ 96, 100, 109, 117, 140, 188, 227, 261, 287, 289, 364, 436, 438–39
 weimari ~ 103, 109–10, 113, 139, 236, 254, 257, 275, 287, 322, 340, 350, 360, 371, 406, 419, 443
 Demokraták (később: Állampárt)
lásd Német Demokrata Párt
 Der Blaue Reiter (A Kék Lovas) csoport 182

- Der Stürmer (újság) 201, 427
 Der Tag (újság) 138
 Dessau 141, 409
 Detmold 358
 Deutscher Michel 292
 Deutschland, Deutschland über Alles 273
 Dickel, Otto 194
 Diels, Rudolf 329–31, 336
 Die Rote Fahne (újság) 137, 138, 257, 271, 314
 Dietrich, Hermann 256
 Dietrich, Marlene 142, 402
 Dietrich, Otto 404
 Die Weltbühne (hetilap) 154, 405
 Dingeldey, Eduard 365
 Disraeli, Benjamin 30
 Dix, Otto 408–11
 Doesberg, Theo van 141
 Doktor Mabuse, a játékos (film) 130
 Dollfuss, Engelbert 111, 321
 Dortmund 244
 Döblin, Alfred 139, 406
 Dr. Caligari (film) 142
 Drexler, Anton 185
 Dreyfus-ügy 53
 Dreza 127, 389
 drezdai akadémia 411
 Drezdai Állami Operaház 389
 Drezdai Műszaki Egyetem 126, 164–65
 Dr. Mabuse végrendelete (film) 401
 Drótnélküli Távirószolgálat 403
 Droysen, Gustav 51
 Duesterberg, Theodor 91, 220, 283, 305, 370
 Duisburg 356, 375
 Dühring, Eugen Karl 51, 66
 Dürrgoy 358
 Düsseldorf 45, 314, 391, 410
 dzsessz 143–44, 398–99
E, É
 Eberstein, Friedrich Karl von, báró 235
 Ebert, Friedrich 82, 99–102, 117, 120, 155, 165, 194, 288, 319, 343, 446
 Eckart, Dietrich 191–93
 Egyesület a Zsidó Arrogancia Ellen 227
 Egyesült Acélművek 132, 242
 egyetemek 53, 119, 126–27, 145, 149–51, 161, 163–65, 175, 190, 213, 214, 223, 225, 372, 379, 412, 414–25, 431, 433–35
 „éhező negyvenes évek” 29
 Ehrhardt, Hermann kapitány 195, 197
 éhséglázadások 127
 Einstein, Albert 418
 Einstein, Alfred 143, 391
 Eisleben 320
 Eisler, Hanns 391
 Eisner, Kurt 173–74, 176, 182, 186, 207, 214
 Elbától keletre eső területek 305
 Eldorado klub (Berlin) 143
 „élettér” lásd *Lebensraum*
 elmebetegek 58, 59, 162, 374
 Első Birodalom 453
 első világháború
 „frontnemzedék” mítosza 89–90
 Galen és az ~ 360
 háborús tartozások 123
 háborús veszteségek 158–59
 Hitlert gáztámadás éri az ~ban 183
 katasztrofális hatásai 18
 kezdeti német sikerek 54, 76
 kitörése 72, 312
 legitimálja az erőszakot 92
 lerombolja a régi világrendet 19
 némettség és a világhatalom 7, 13
 német terjeszkedés az ~ban 75
 Remarque könyve 142, 406, 422
 elzásziak 47
 Elzász-Lotaringia 33, 36, 41, 82
 emigráció
 filmrendezők, filmsztárok ~ja 399, 401–402
 zsidók ~ja 71, 251, 342, 357, 405
 Engels, Friedrich: *Anti-Dühring* 51
 Epstein, Klaus 8
 erőszak 14, 27, 54, 88, 92, 94–96, 122, 130, 139–40, 151, 166, 169, 197, 202, 245–47, 255, 271, 273–80, 314,

- 318, 333, 340, 345, 351, 356, 422, 425–27, 430, 437, 447, 450
 mint náci aktivisták életmódja 195, 225, 228, 236, 270, 448
 művészetben és filmen 152
 statisztikák 274, 275, 346
 Erzberger, Matthias 95, 168, 364
 „Escherich Szervezet” 93
 Esser, Hermann 211, 213, 215
 észak-germán mitológia 55
 északi faj
 ~ felsőbbrendűségét hirdető csoportok 58
 Északnémet Szövetség 31
 Észtország 437
 eugenika, eugenikusok 58–59, 61–62, 96, 374, 382, 444
 Eupen 82
 eutanázia lásd *kényszerezutanázia*
 expresszionizmus 141–42, 408–409, 412
F
 faji higiénia, faji higiénisták 59, 60–62, 161, 444
 Faji Higiéniai Társaság 59
 faji utópia 454
 Falkenhayn, Erich von 57, 72
 fasizmus 166, 248–50, 327
 olasz ~ 111, 115, 197–98, 437
 Faulhaber, Michael, bíboros 360–61
 Fechenbach, Felix 154, 174, 358
 Feder, Gottfried 184, 193, 211, 219, 381
 „fehérek” 77, 208
 „fehérterror” 78, 195
 „fekete csütörtök” (1929. október 24.) 243
 „fekete kedd” (1929. október 29.) 243
 feketeepiaci ügyeskedők 130
 „Fekete Százak” 53
 Fekete-Vörös-Arany Birodalmi Zászló (szervezet) 93
 felhatalmazási törvény 348, 350–53, 357, 365, 367–68, 371, 383, 445–47
 Felső-Szilézia 83, 85, 297
 Femina bár (Berlin) 399
 feminizmus 61, 145–48, 188, 292, 381, 443
 Ferenc Ferdinánd, főherceg 166
 Ferenc József, I., osztrák császár, magyar király 64–65
 Feuchtwanger, Lion 407, 411
 A siker 407
 Oppenheim testvérek 407
 Filmwoche (magazin) 402
 Fischer, Fritz 21
 fogamzásgátlás 61, 111, 145, 147, 373
 „fordizmus” 133, 144
 Ford Motor Company 133, 242
 földreform 286, 305
 Förster, Elisabeth 62
 Fraenkel, Eduard 416
 Fraenkel, Ernst 13
 francia forradalom (1789) 16, 58, 287, 449
 Franciaország 31, 33, 36, 41, 43, 53, 73, 76, 85, 166, 288, 372, 403, 406, 437, 443
 Dreyfus-ügy 53
 első világháborús jóvátétel 82, 86, 92
 jóvátételi törvény az 1870–71-es háború után 85
 Ruhr-vidék elfoglalása 124, 128, 133–36, 150–51, 198–99, 202, 204, 208, 215
 francia-porosz háború (1870–71) 31, 33
 Franck, James 419
 Franco, Francisco 111
 François-Poncet, André 316
 Frank, Hans 192, 255, 380, 448
 Frankfurt 201, 214, 219–20, 236, 339
 Frankfurt 46, 223, 242, 363, 410, 417, 421
 Frankfurter Zeitung (újság) 137–38
 Frankfurter Konservatórium 143
 frankfurti parlament (1848) 29
 Fränkische Presse (újság) 404
 Frei, Norbert 8
 Freiburgi Egyetem 414–15
 Freud, Sigmund 145, 422

- Frick, Wilhelm 307, 318, 320, 331, 342–43, 345, 357–58, 431
 Friedrichsruh 37
 Frigyes Vilmos, porosz királyi herceg, német császári herceg *lásd* Vilmos herceg
 Fritsch, Theodor 49, 201, 225
 Fritsche, Hans 403
 fuldai püspöki konferencia (1933. június 1.) 361
 Furtwängler, Wilhelm 390, 396–98
 Független Szociáldemokrata Párt 100, 113, 173
lásd még Német Szociáldemokrata Párt; szocializmus
 Führer fogalma 65, 197
G, Gy
 Galen, Clemens August von, gróf, münsteri püspök 360–61, 364
 Garibaldi, Giuseppe 42, 198
 Gayl, Wilhelm von, báró 287
 gazdasági lobbik 380
 gazdasági világválság (1873) 47
 gazdasági világválság (1929–33) 7, 241–53, 269, 304, 374, 386, 389, 398–99, 433, 439
 Gazdaságpárt 237, 256, 262, 295
 Gebtsattel, Konstantin von 71
 General Motors 132, 242
 George, Stefan 407
 Gereke, Günther 367–68
 Germania (centrum párti újság) 286, 292
 Gershwin, George 399
 Gessler, Otto 107, 254
 Girmann, Ernst 383–85
 Glaeser, Ernst 422
 Glauer, Adam („Sebottendorf bárója”) 176
 Gobineau, Joseph Arthur de 50, 55–56, 59, 192, 444
 Gobineau Társaság 55
 Goebbels, Paul Joseph 213–16, 226, 251, 255, 271–73, 278, 290, 298–99, 304, 311–12, 325–26, 329, 333, 336, 349, 355–56, 358, 371, 390, 392–98, 401–404, 422, 424, 428–30, 435, 442, 444
 1928-as választások 219
 1930-as választások 261–62, 264
 1932-es elnökválasztás 283, 285
 1932. júliusi Reichstag-választások 293, 296, 304
 1932. novemberi Reichstag-választások 302
 1933. márciusi Reichstag-választások 339
 berlini regionális vezető 216–17
 és a művészek 409–12
 és a „nacionalista felkelés kormánya” 348
 és Horst Wessel 271–73
 Hitler iránti elkötelezettsége 214–15, 236
 követeli a Centrum Párt feloszlását 363
Michael, egy német sors naplőoldalakon (regény) 213
 naplója 20
 Goethe, Johann Wolfgang von 100
 Goldberg, Szymon 397
 Gotha 155
 Gottschewski, Lydia 382
 Göring, Hermann 202–205, 216, 219–20, 236, 252, 272, 275, 297–99, 307, 312, 316–18, 320, 325, 329–33, 336, 342, 350, 357, 362, 364, 366–67, 371, 378–79, 391–92, 400, 412–13, 445–47
 1928-as választások 219
 és a brémai gyűlés 275
 és a szociáldemokrata sajtó betiltása 342
 és a weimari alkotmány 350
 és az 1923-as puccskísérlet 204–205
 és az 1933-as választások 325
 ideiglenes porosz belügyminiszter lesz 316, 318, 320, 446
 Reichstag-tűz 331, 333–35
 Görögország 345

- Göttingeni Egyetem 417, 419
 GPU (szovjet titkosrendőrség) 248
 Grauert, Ludwig 331
 Griesheim 132
 Grimm, Hans: *A tér nélküli nép* 191
 Groener, Wilhelm, tábornok 76, 117–18, 254–55, 279–80, 286, 301
 Groh, Wilhelm 416
 Gropius, Walter 141, 411
 Grosz, George 152, 167, 408–409
 Grotjahn, Alfred 59
 Gruber, Kurt 222
 Grzesinski, Albert 120–21, 230, 320, 342
 Gumbel, Emil Julius 153–54, 223, 424
 Günther, Hans Friedrich Karl 62
 Gürtner, Franz 206, 211, 306, 331, 447
 Gyáripárosok Klubja (Düsseldorf) 252
Gyilkos vagyok (film) 401
 gyülekezési szabadság 332
H
 Haarmann, Fritz 152, 260, 277
 Haase, Hugo 95, 99
 Haber, Fritz 418–19
 Habsburg Birodalom/Habsburg-monarchia 18, 30, 64, 66–67, 83, 86, 179–82
 nemzetiségek a -ban 83
lásd még Osztrák–Magyar Monarchia
 Haditengerészeti Liga 36, 67, 68, 70
 Haeckel, Ernst 58
A világ rejtélye 58
 Haladó Liberálisok 40
 halálbüntetés 21, 38, 152
 Halle 314
 Hallgarten, George (Wolfgang Friedrich) 233
 Hamburg 52, 129, 241, 244, 247, 249, 277, 279, 285, 299, 313–14, 342, 375–76, 391
 elvetélt kommunista felkelés (1923) 95, 247
 zsidó közösség 46
 hamburgi Filharmonikus Társaság 391
 Hammerstein-Equord, Kurt von, tábornok 306, 317–18
 Hammer Verlag 225
Handbuch der Judenfrage 225
 Hanfstaengl, Ernst („Putzi”) 200, 205, 207, 255, 329
 Hannover 429
 -i Királyság 33
 Harlan, Veit 412–13
 Harvey, Lillian 402
 harzburgi front 252
 Hassell, Ulrich von 37
 Hauptmann, Gerhart 407
 Haushofer, Karl 190–91
 Hazapárt/Német Hazapárt 88, 117, 170, 171, 185
 Hearst, William Randolph 255
 Heidegger, Martin 414–16, 421
Lét és idő 414
 Heidelberg 424
 Heidelbergi Egyetem 223, 419, 421
 Heiden, Konrad 13
 „Heil Hitler” üdvözlés 291, 313, 323, 357, 383, 416, 419
 Heine, Heinrich 425
 Heines, Edmund 358–59
 Heisenberg, Werner 417, 419
 Held, Heinrich 209
 Heldenbrand, Hans-Joachim 311
 Helgoland 67
 Helm, Brigitte 402
 helyhatóságok 127, 220, 245, 258, 261, 264, 302, 383
 Henrici, Ernst 48
 Hentig, Hans von 200
 Herbst, Ludolf 8
 Herder, Johann Gottfried von 16–17
 hererők 36, 344
 Hertz, Gustav 418
 Hess, Rudolf 190–91, 207, 216, 221, 236
 és az „élettérelmélet” (Lebensraum-Theorie) 191
 Hitler neki diktálja a *Mein Kampf* 207
 Hessen 278–79, 341–42

- „héthetes” háború (1866) 33, 64
 Heuss, Theodor 365
 Hevesy, Georg von (Hevesy György) 416
 Hiedler, Johann Georg *lásd* Hitler
 (Hiedler), Johann Georg
 Himmler, Heinrich 233–36, 343–44,
 362, 428, 448
 megnyitja a dachau koncentrációs
 tábor 344
 SS fejeként 235
 Hindemith, Paul 142, 167
Neues vom Tage (opera) 142
 Hindenburg, Oskar von 280, 304
 Hindenburg, Paul von 73, 76, 79, 81,
 102–103, 203, 254, 256, 261, 279–81,
 283, 285–87, 289, 305–307, 311–12,
 317, 321, 332, 349, 353, 370–71,
 386, 431, 436, 443
 feloszlatja a Reichstagot 287
 „Hindenburg-program” 73
 „néma diktatúra” 76
 rohamosztagosokat törvényen kívül
 helyező rendelet 279
 újráválasztják az 1932-es elnök-
 választáson 281, 283, 285–86
 weimari köztársaság választott
 elnöke (1925) 102–103, 166,
 254, 256–57, 261
 hiperinfláció 125–26, 128–32, 134,
 169, 187, 204, 209, 242–43, 259,
 438–39
lásd még infláció
 Hirschfeld, Magnus 146, 372
 Hitler (Hiedler), Johann Georg
 (Hitler nagyapja) 177
 Hitler, Adolf
 1930-as választások 262, 264
 antiszemitizmusa 180, 184, 189, 253
 Bad Harzburg-i nyilatkozat 252
 Bécsben 179–80
 birodalmi kancellárrá lesz (1933.
 január 30.) 306–307, 311–13, 315,
 425, 435–36, 438, 441, 444, 452
 „életter” szükségességének hang-
 súlyozása 215
 elnökválasztás (1932) 296
 háborús szolgálata 182–83
 lediktálja a börtönben a *Mein
 Kampf*ot 207
Mein Kampf 180, 183, 187, 207–209,
 213–14, 222, 234, 395, 408
 pere 206, 209
 puccskísérlet (1923) 204–206, 209,
 211
 Reichstag-választások (1932) 304
 Stadelheim börtönben 194
 személyi kultusz 197, 232, 235, 269,
 362
 szónoki tehetsége 184–86, 206–207,
 232, 235
 Hitler, Paula (Hitler húga) 177
 Hitlerjugend 222–24, 338, 384, 428
 Hoche, Alfred 162
 Hoechst 44, 132
 Hoegner, Wilhelm 351
 Hoffmann, Johannes 174–76
 Hohenlohe, Chlodwig, herceg 66
 Hohenzollernek 65, 115, 443
 Hohnstein, koncentrációs tábor
 (Szászország) 447
 Hollaender, Friedrich 143
 Hollandia 69, 103, 248
 Hollywood 401–402, 406
 Hoover-moratórium (1931) 259, 280
 Horenstein, Jascha 391
 horogkereszt szimbóluma 62, 176,
 186, 188, 189, 272, 291–93, 323,
 342, 350, 351, 355, 364, 379, 385,
 427, 433
 Horst Wessel-dal 272–73, 313, 355,
 385, 405, 407, 412, 415, 424
 Horthy Miklós 78
 Höhler, Albrecht (Ali) 271–72
 Höltermann, Karl 342
 Hölz, Max 95
 Höss, Rudolf 226–28
 Huber, Florian 161
 Huch, Ricarda 440611
 Hugenberg, Alfred 67, 114–15, 135–39,
 142, 220, 231, 252, 262, 264, 299,

- 305–306, 315–16, 321, 366–70,
 380, 386, 393, 401, 403
 Husserl, Edmund 414, 416
I
 Idar-Oberstein 229
 Ifjúnémet Rend 110, 155, 384
 ifjúsági mozgalmak 62, 105, 110,
 148–49, 188, 271, 328
 IG Farben 132, 136, 420
 igazságügy-minisztérium 120, 333,
 380, 426, 447
 infláció 122–24, 126, 128–29, 131–32,
 136, 150–52, 159, 163, 168, 207,
 217, 237, 242, 259, 269, 323
lásd még hiperinfláció
 influenzajárvány (1919) 133
 irodalom 406–408, 412
 Isherwood, Christopher: *Mr. Norris
 átszáll* 152
 Izraelita Német Állampolgárok
 Országos Szövetsége 47, 428
J
 Jankowski, Marie 346
 Jannings, Emil 142
 járadékmárka (Rentenmark) 128
 Jellinek, Walter 419–20
 jezsuiták 70, 211, 234, 360
 Joël, Curt 120
 Johst, Hanns: *Schlageter* (színdarab) 412
 jóvátétel 12, 85, 86, 92, 115, 123,
 124, 128, 159, 198, 204, 209, 220,
 258–60, 280
 Jugoszlávia 83, 86, 437
 junker földbirtokosság 27, 32, 40,
 305, 443
 Jünger, Ernst: *In Stahlgewittern*
 (Acélviharban) 89, 140, 407
K
 Kaas, Ludwig, kanonok 111, 113,
 257, 351, 362, 363
 kabaré 400
 Kadeko klub (Berlin) 400
 Kahr, Gustav Ritter von 195, 196, 202,
 204–205, 209, 233
 Kaiserhof Szálloda (Berlin) 256
 Kaiser Wilhelm Társaság 418, 419
 Kakadu (éjszakai klub, Berlin) 399
 Kalifornia 248
 Kalter, Sabine 391
 Kamerun 41
 Kampfbund (Harci Szövetség) 202
 Kandinszkij, Vaszilij Vasziljevics 141,
 182, 410, 411
 Kantzow, Karin von 203
 Kapp, Wolfgang (Kapp-puccs) 88, 117,
 120, 122, 155, 165, 190, 254, 290,
 353, 439
 Karl-Liebkecht-Haus (Berlin) 327
 Károly, I., Nagy, frank császár 28, 453
 kartellek 132
 Kästner, Erich 422
 katolicizmus
 és a náciizmus 364
 liberálisok és a ~ 37
 politikai ~ 79, 111, 350, 439
 szociális ~ 157, 360
 katolikus diákszövetségek 361
 katolikus egyház 111, 121, 163, 257,
 286, 360–61, 424
 Bismarck és a ~ 37, 261, 360
 és a Centrum Párt 266, 350, 360
 konkordátum (1933) 361–62
 Ludendorff a ~-at támadja 211
lásd még Vatikán
 katolikus emancipáció (1829) 45
 Katolikus Németországért Népi
 Szövetség 105
 katolikus szakszervezeti mozgalom 105
 katonatanácsok 94, 100, 117, 173,
 174, 175–77
 Kaufmann, Karl 215
 Kautsky, Karl 422
 „kávéházi anarchisták” 175, 405
 Keim, August (tiszt) 68
Kék angyal (film) 142
 Kelet-Afrika 67
 Kelet-Hannover 285

- keleti front 73, 76, 78
 „keleti zsidók” 168
 kényszereutanázia 163
 kényszersorozás 317
 Keppler, Wilhelm 381
 Kereskedelmi Alkalmazottak Német Nemzeti Szakszervezete 71, 223–24
 keresztényszocialista mozgalmak 185
 Keresztényszocialista Párt (Ausztria) 65
 Keresztényszocialista Párt 47, 53
 Kershaw, Ian 9, 10, 12, 23
 Hitler 9–10
 Kessler, Harry, gróf 327
 Ketteler, Wilhelm Emmanuel von, püspök 360
 Kirchner, Ernst Ludwig 141, 408, 410
 kivégzés
 „értéktelenek” –e 60
 lásd még halálbüntetés; kényszer-eutanázia
 Klee, Paul 141, 182, 408, 409, 410
 Klemperer, Otto 390, 397, 398
 Klemperer, Victor 20, 23, 102, 103, 126–27, 129, 163–66, 250, 390, 433, 434
 Klemm, Eduard 421
 Klepper, Jochen 403
 „klerikálfasiszta” rezsim 321, 350
 Knilling, Eugen von 202
 Koblenz–Trier régió 379
 Koch-Weser, Erich 110
 Kokoschka, Oskar 409
 kollektív alkurendszer 132, 134, 136
 Kollwitz, Käthe 410
 Komintern lásd Kommunista Internacionálé
 Kommunista Internacionálé (Komintern) 77, 248–49
 és Hitler kormányának kinevezése 315
 „harmadik periódus” meghirdetése 248
 tengerészeti szekciója 248
 végrehajtó bizottsága 327
 kommunista tanácsköztársaság 195
 kommunizmus 78, 113, 116, 188, 192, 324, 351, 361, 439, 443, 450
 Hitler a ~ ellenségeként 188, 324, 351
 mint fenyegetés 96, 192, 351, 361, 439
 olasz fasizmus a ~ ellenségeként 198
 lásd még Német Kommunista Párt
 koncentrációs táborok 344, 356–58, 376, 383, 403–405, 447
 búr háborúban 344
 Dachaut megnyitják 344–45
 Hitler figyelmeztetése (1921) 344
 koncertek 389–90, 396, 398
 Kongó 69
 konzervativizmus 435
 etikai ~ 61
 konzervatív nosztalgiák 439, 443
 protestáns ~ 285
 utópikus ~ 287
 „koordináció” (Gleichschaltung) 377–78, 380–81, 384–85, 392, 395, 403, 410, 420, 432
 korrupció 213, 215, 221, 293, 341, 344
 Koussevitsky, Serge 396
 Köln 242, 266
 Köln–Aachen régió 379
 Königsberg (Kelet-Poroszország) 340, 426
 könyvégetés 422, 424
 Köpenick (Berlin) 346, 358
 „köpenicki véres hét” 358
 Közép-Európa 86, 92, 208, 328
 középosztály 13, 15, 17, 36, 41, 44, 49–53, 62, 78, 89, 109–10, 129, 135, 139, 152, 163, 223, 347, 438, 441
 1930-as választások 262, 264, 270, 292
 1932-es elnökválasztás 295, 299
 1932-es Reichstag-választások 294, 295
 és nemzetiszocialista erőszak 269, 314, 347
 és versailles-i béke 86
 kommunistáktól való félelem 246, 248, 250, 301, 333
 NSDAP-tagok a ~-ban 232–33

- köztársasági zászló (fekete-vörös-arany) 114, 349
 közszolgálati törvény (1933) 446
 Krebs, Hans 418
 Krebs, Richard („Jan Valtin”) 247–48, 274–75, 288
 Krefeld 322
 Kreisler, Fritz 391
 Křenek, Ernst: *Húzd rá, Jonny* (Jonny spielt auf) 143
 kriminológia 59
 Kriminológiai-Biológiai Információs Központ (Bajorország) 162
 Kroll Opera 142, 350, 351, 390
 Krupp, Alfred 58, 132
 Krupp-művek 44, 67, 136, 137, 242, 354
 kubizmus 395
 Kun Béla 78, 438
 Kürten, Peter 152, 277
- L**
 Lagarde, Paul de 225
 Landauer, Gustav 174, 176, 182
 Landgraf, Georg 340
 Landsberg am Lech-i várbörtön 207, 344
 Landshut 212, 233
 Lang, Fritz 152, 401–402
 Langbehn, Julius 54, 69, 225
 Rembrandt mint pedagógus (Rembrandt als Erzieher) 54
 Lanz von Liebenfels, Jörg 60, 62, 444
 lausanne-i konferencia (1932) 280
 Lebensraum („élettér”) 57, 91, 191, 208, 215, 236
 Leber, Julius 320
 Legien, Carl 132
 Lehmann, Lotte 392
 Leiden 328
 Leipart, Theodor 354, 356–57
 lengyel etnikai kisebbség 47
 németesítési kísérlet 41, 67, 69
 Oroszországban 43
 lengyel korridor 437
 Lengyelország 86, 128, 244, 425, 437, 438
 korábbi Lengyel Királyság 41
 Németország meghódítja (1915) 73
 új lengyel állam megalapítása 83, 195
 Lenin, Vlagyimir Iljics 39, 77, 78, 94, 174, 175, 191
 Lenz, Fritz 58, 374
 Leopold-palota (Berlin, Wilhelmsplatz) 394
 Lessing, Gotthold Ephraim: *Bölcs Náthán* (színdarab) 55
 Lettország 437
 Leuschner, Wilhelm 354
 Levien, Max 175
 Leviné, Eugen 168, 175, 176
 liberális nacionalizmus 14, 63
 liberálisok 14, 16, 27, 29–31, 39–40, 52, 61, 63, 76, 77, 88, 149, 164, 190, 281, 353, 365–66, 383, 403, 441
 baloldali ~ 100, 153
 és katolicizmus 37
 liberális elvek elárulása 38
 lásd még Haladó Liberálisok; Német Demokrata Párt; Nemzeti Liberálisok; Német Néppárt
 liberalizmus 27, 38, 43, 53, 63, 198, 438, 450
 politikai ~ 111
 „zsidó” ~ 44
 Liebermann, Max 410
 Liebermann von Sonnenberg, Max 48
 Liebknecht, Karl 78, 94, 168, 246, 314
 Liège 73
 Lieser, Karl 421
 Lipcse 85, 206, 320
 Gewandhaus zenekar 390
 ~i tisztper (1930) 255, 448
 Lippe 304, 358
 Litvánia 83, 437
 Lloyd George, David 73
 Lobe, Paul 357, 359
 Lochner, Louis P. 427
 Lorre, Peter (Löwenstein László) 402
 Lossow, Otto Hermann von 202, 204, 209

Löwenstein László *lásd* Lorre, Peter
 Ludendorff, Erich 73, 79, 81, 82, 167,
 168, 200, 202, 209, 214, 312,
 és Hitler 1923-as puccskísérlete
 190, 204–206
 kudarca az 1925-ös választásokon
 212
 „néma diktatúrája” 76
 Tannenberg Szövetség 211–12
 Ludwig, Emil 422
 Lueger, Karl 65, 66, 180, 183
 Luxemburg javasolt annektálása 69
 Luxemburg, Rosa 78, 94, 168, 246, 314
 Lübeck 320
 Lüdecke, Kurt 200
 Lüdemann, Hermann 359
 Lüderitz-öböl, Délnyugat-Afrika 344
M
M – egy város keresi a gyilkost 152, 401
 Macke, August 141, 182, 409
 Magyarország 64, 78, 83, 86, 91, 128,
 170, 174, 198, 438
 Mahler, Gustav 391
 május 1-je (1933), „a nemzeti munka
 napja” 355, 356
 Malmédy 82
 Mann, Heinrich 142, 406, 411, 422
A kék angyal (film) 142
Az alattvaló (regény) 406
 Mann, Thomas 17, 406, 412
 Mannheim 314
 Marc, Franz 182, 409
 Marr, Wilhelm 50–51, 55
A zsidóság diadala a németiség felett
nem vallási szempontból 50
 megalkotja az „antiszemitizmus”
 kifejezést 50
 Marx, Karl 12, 32, 422
 Marx, Wilhelm 102, 111, 286, 364
 marxizmus, marxisták 76, 99, 173, 264,
 317, 341, 347, 393, 424, 443
 Hitler és ~ 180, 189, 207, 252, 297,
 321–25
 osztályharc és kapitalizmus 15

Maschmann, Melita 232, 313
 Maurice, Emil 207
 Mecklenburg 220, 227
 Meinecke, Friedrich 13, 14, 19, 27, 110
 Meissner, Otto 280, 304
 Memel 83
 Mendelssohn-Bartholdy, Felix 391
 menetelés/bevonulás Rómába 197, 198,
 314, 445
 mensevikek 77, 78
 mérges gáz 118, 187, 418
 Metternich, Klemens Wenzel Lothar
 von 29, 425
 Meyer, Hannes 141
 mezőgazdaság 44, 217, 219, 244, 375,
 380
 Mies van der Rohe, Ludwig 141, 411
 Miklós, II., orosz cár 76
 Miksa, badeni herceg 82, 100
 modernizmus 144, 389, 390, 406, 408,
 409, 411, 438
 Moeller van den Bruck, Arthur 140
 Moholy-Nagy László 141
 Mommsen, Hans 20
 Mommsen, Theodor 51
 Mommsen, Wolfgang 21
 monarchia
 Brüning és a ~ 257, 258, 362
 Habsburg-- 30, 43, 67, 83, 178,
 180–82
 Hohenzollern-- 115, 443
 porosz ~ 255, 349
 tekintélyelvű ~ 18
 Monista Liga 58
 Moresnet 82
 Moringen 383
 Mosse-sajtóbirodalom 167
 Moszkva 76–77, 78, 113, 231, 248
 mozi 105, 127, 142, 144, 401–402,
 429
 Mössingen (Württemberg) 315
 munkahelyteremtő program 259–60,
 354
 munkanélküliség 124, 133, 134, 157,
 158, 159, 231, 232, 241–46, 248,

250, 251, 254, 258, 259, 263, 264,
 285, 290, 304, 320, 323, 328–29,
 355, 375, 439
 munkásmozgalom 44, 51, 52, 79, 99,
 131, 145, 232, 246, 259, 268, 290,
 292, 296, 315, 321, 328, 338, 353,
 355, 359, 363, 384, 439
 munkásosztály 38, 41, 51, 59, 71, 88,
 89, 90, 99, 109, 113, 157, 219, 232,
 268, 269, 285, 360, 390
 munkaügyi minisztérium 160
 Mussolini, Benito 17, 42, 118
 elindítja fasiszta mozgalmát 197
 konkordátum (1929) 111, 351
 „menetelés Rómába” (1922) 197,
 198, 445
 Mühsam, Erich 174, 182, 405
 Müller, Georg Alexander von 57
 Müller, Hermann 250, 254, 256
 Müller, Karl Alexander von 184
 Müncheberg 314
 München 126, 173, 175, 182, 184–86,
 190–92, 204, 215, 314
 fegyveres csatározások (1923) 95,
 212
 forradalmi kormány 120, 164, 173,
 405
 Goebbels propagandaközpontja
 262
 szabadcsapatok megrohanják ~t
 (1919) 176–77, 195
 túszyilkosságok 335
 Münchener Egyetem 175, 190, 222
 Münchener Műszaki Főiskola 233
Münchner Neueste Nachrichten 404
 Münster 364
 Münzenberg, Willi 137, 138
 művészet 139–143, 401, 408–13, 425
N, Ny
Nachtausgabe (újság) 138
 „nacionalista felkelés kormánya”
 348, 351
 nacionalizmus 16, 29, 43, 44, 47, 60,
 146, 255, 444

és szocializmus 185, 355
 Európában 43, 444
 liberális ~ 14, 63
 szélsőséges ~ 63, 70, 87, 89, 96, 211,
 212, 226, 236
 Nagy-Britannia 41, 43, 45, 73, 244, 403
 és koncentrációs táborok a búr
 háború idején 344
 és Németország gyarmati céljai 41
 Hitlert potenciális szövetségesnek
 látja 208
 Nagy, Käthe von (Nagy Kató) 402
 nagykoalíció 134, 237, 250, 254
 Namíbia 36, 41, 203 és szocializmus
 185, 355
lásd még Délnyugat-Afrika
 Neithardt, Georg 206
 Német Bírak Szövetsége 153
 Német Birodalmi Iparszövetség 381
 Német Birodalmi Ipartársaság 381
 Német Birodalmi Sajtószövetség 404
 Német Birodalom 27, 31, 33, 36–37, 43,
 46, 64, 66–67, 79, 81, 83, 85, 87,
 103, 119, 156, 173, 180–81, 190
 Német Délnyugat-Afrika (ma: Namíbia)
 36
 Német Demokrata Párt/Demokrata Párt
 100, 104, 108, 110, 365
 Német Demokratikus Párt 237
 Német Diákszövetség 150
 német forradalom (1848) 16, 29, 52,
 382
 német forradalom (1918–19) 89–90,
 94–95, 107, 121, 135, 140, 163,
 177, 183, 185, 189, 204, 213, 215,
 247, 249, 257, 324, 433
 Német Gyarmati Társaság 67
 német haditengerészet 36, 57, 68
 Haditengerészeti Liga 68, 70
 masszív hadiflotta kialakítása 42, 81
 német hadsereg 36, 48, 65, 73, 76, 79,
 82, 86, 95, 117, 154, 168, 175, 206,
 234, 254, 280, 344
 és a nemzetiszocialisták 255–56
 és a weimari köztársaság 117

- fiatal tisztek pere (1930) 255–56, 448
frissen szerzett politikai jelentősége 255
„frontnemzedék” mítosza 89–90
semlegessége 317, 370
versailles-i korlátozások 82, 117–18, 154, 195, 254, 287, 305
Német Iskolaszövetség (később: Szövetség a Külföldi Németiségért) 67
Német Kommunista Párt 78, 104, 113, 168, 175, 200, 245–50, 326–27, 350, 353
1930-as választásokon 265, 268, 275
1932. júliusi Reichstag-választások 295, 298, 315
1932. novemberi Reichstag-választások 299–300, 302, 319
1933. május 1. 361
1933. márciusi választások 336, 340
alapítása (1918) 78
betiltva (1933 márciusától) 332, 335
elnyomása 314–15, 318, 331–36, 338, 340–41, 343–47, 353, 359–60, 364, 448
és a kapitalizmus 246, 248, 250
és a szociáldemokraták 78, 104, 246–50, 320–22, 326–27, 335, 338–39, 343–46, 359–60
és Wessel 271–72
képviselte a Reichstagban 113
központi bizottsága 319, 327
Reichstag-tűz 328–329, 331, 333–35, 353
Thälmann vezetése 250
lásd még kommunizmus
Német Konzervatív Párt/Konzervatív Párt 48–49, 70, 88, 104
antiszemita tivoli konferencia (1893) 48, 53
lásd még konzervativizmus
Német Lapkiadók Szövetsége 404
Német Leányszövetség 222
német légierő 86
Német Liga a Nők Emancipációjának Megakadályozásáért 68
Német Mozitulaajdonosok Szövetsége 401
Német Munkáspárt 185
Német Nagyiparosok Központi Szövetsége 70
Német Nemzeti Néppárt (Nacionalista Párt, DNVP) 114, 121, 135, 138, 237, 262, 287, 306, 311, 365, 366, 368
1930-as választásokon 262, 264
1932. júliusi Reichstag-választásokon 295
1933. márciusi választások 339, 365
antiszemitizmusa 165, 169, 170, 434
Bad Harzburg-i nyilatkozat 252
és a jogrend felszámolása miatti tiltakozások 347
koalíciója a nemzetiszocialistákkal 365
„nacionalista forradalom” 348, 354, 361
radikális jobbszárnya belép a kormányba (1933) 306, 311
Német Népi Védelmi és Ellenállási Liga 186
Német Néppárt (DVP) 104, 107, 115, 116, 121, 135, 254, 262, 292, 295, 299, 365, 366, 419
Német Nőegyletek Szövetsége 381
Német Nőrend 221
Németország
bismarcki birodalom összeomlik 96, 99
egyesítése (1864–71) 13, 30, 33, 35, 42, 45, 47, 61, 86, 92
egypárti állammá lesz 353, 364, 371, 435, 444
gazdaság 15, 43, 48, 73, 79, 123
háborús veszteségek 158
infláció 122–24, 126, 128–29, 131–32
Kapp-féle puccs (1920. március) 117, 120, 122, 124, 155, 165, 190, 254, 290, 353, 439

- Kulturkampf 37, 43
puccskísérlet (1923) 204–206, 209, 211, 445
tekintélyelvű monarchia 18
„teljesítési politika” 204, 209
terjeszkedése az első világháborúban 75
vámunió-kísérlet Ausztriával 244, 280
versailles-i békefeltételek 81–82, 84–86, 91–92, 95
Német-római Birodalom 32–33
Ausztria hovatarozásának kérdése 64
Német Szociáldemokrata Párt 38, 39, 41, 51–52, 59, 63, 78, 88, 93, 99–100, 105, 108–11, 117, 137, 146, 155, 174–75, 188, 204, 219, 229, 237, 254, 256, 261, 277, 288, 315, 319–20, 342, 350, 371, 383, 399, 403, 406, 441
1930-as választásokon 262, 266, 268–69
1932. júliusi Reichstag-választások 289–90, 291, 292–93, 295, 296
1932. novemberi Reichstag-választások 299–301, 319
1933. márciusi választások 338, 339, 340, 365
1933. május 1. 356
Brüning és a ~ 280–81, 283, 287, 321
elnyomása 39, 68–69, 71, 319, 324, 328, 330, 346, 351–54, 356, 424
erfurti program (1891) 193
és a bismarcki reformok 157
és a Kommunista Párt 90, 94–95, 104, 113–14, 246–50, 320–21, 326, 330, 335, 343, 347
és a nagykoalíció 134, 250, 254
és a sajtó 129, 340, 404
és a szabadcsapatok 94, 101, 175
felszámolása 358–60, 364, 365, 383, 384, 442
Hindenburg mögé áll (1932) 281, 283, 321
marxista ideológiája 99, 108–109, 173, 180
sikere az 1912-es választásokon 38, 70, 99
szélesebb koalíció részeként (1923) 204
többségi szárnya 99, 100, 117, 173, 174
lásd még Független Szociáldemokrata Párt; szocializmus
Német Szocialista Párt 186, 193, 201
Német Szövetség 28–30
Ausztriát kizárják a ~ből 64, 66
„némettelen szellemiség” 391, 414, 422, 424
Német Tornászövetség 432
Nemzeti Liberálisok 40, 68, 115, 366
nemzetiszocialista forradalom 348, 352, 368, 392, 396, 420, 433, 435, 449–51, 453
Nemzetiszocialista Hadisérültek Szövetsége 384
Nemzetiszocialista Jogászszövetség 380
Nemzetiszocialista Német Diákszövetség 222, 223, 313, 372, 409, 414, 421, 422
Nemzetiszocialista Német Munkáspárt 170, 188, 222, 296
Nemzetiszocialista Német Munkáspárt Ifjúsági Szövetsége 222
Nemzetiszocialista Nőszervezet 221, 382
Nemzetiszocialista Tanáregylet 384
Nemzetiszocialista Tanulósövetség 222
nemzetiszocialista üdvözlés (karlendítés) 197, 221–22, 291, 361, 364, 379, 384, 407, 412, 419
Nemzetiszocialista Üzemi Sejtszervezet 223, 224, 354, 356, 384
nemzetiszocializmus, nemzetiszocialisták 8, 12, 28, 51, 58, 95, 105, 110, 114, 148, 155, 171, 224, 225–37, 250, 252, 264–70, 279, 290, 295, 306, 316, 329, 333, 338–40, 347, 359–64

- erőszakcultusz 236, 274
 és a nagytőke 253, 302
 hivatalos programja (1920) 193,
 213, 215, 219, 256, 408
 ideológia gyökerei 19, 50, 56
 kommunisztagyűlölet 252, 320–22,
 326
 második Reichstag-választásokon
 (1924) 210, 211
 művészetszemlélete 395–97,
 409–411, 413
 paramilitáris szárnya („Boksz- és
 Sportszekció”) 195
 tagsága 217, 221, 223, 232, 277
 választási győzelmei (1930–32)
 27
 „nemzetközi proletár nőnap”
 (március 8.) 145
 népbíróság 154, 206
 népfelvilágosítási és propaganda-
 minisztérium/propagandaminisz-
 térium 392, 394, 395, 402, 404,
 409, 424
 népjóléti intézmények 161, 329, 375
 népjóléti rendszer 107, 158, 161, 352,
 374–75, 377
 Népmegbízottak Tanácsa 99, 100
 Népszövetség 83
 Neu-Isenburg 424
 Neumann, Franz 13
 Neumann, Heinz 271
 Neurath, Konstantin Freiherr von
 à Neurath, Konstantin von, báró
 306, 369, 427, 428
 New York-i tőzsde összeomlása (1929)
 237, 243
 Niederstetten 427
 Nietzsche, Friedrich 61–62, 69, 192,
 207, 213
 Nikolaus, Paul 400
 Noakes, Jeremy 8
 Nolde, Emil 141, 408, 409
 „nordikus” rasszista ideológia 234
 Northeim 338, 383–85, 432
 Noske, Gustav 117, 246
 „novemberi bűnözők/árulók/novemberis-
 ták” 90, 95, 169, 188, 200, 255,
 293, 347, 351
 nők 10, 45, 61, 62, 68, 71, 103, 144,
 145–48, 196, 199, 221, 222, 232,
 244, 266, 285, 382
 NSDAP (Nemzetiszocialista Német
 Munkáspárt) 188, 255, 317, 343,
 369, 370, 378–80, 393, 403, 408,
 414, 424, 436, 441–43, 445, 446,
 452
 Nuschke, Otto 365
 Nürnberg 201, 202, 221, 231
 Nyugati Liga 194
 Nyugaton a helyzet változatlan (film)
 142, 406, 422
 Nyugat-Poroszország 83
- O, Ö**
 Oberfohren, Ernst 367, 369
 Oberhausen 322
 oktatás 64, 141, 149–151, 393
 oktatási minisztériumok 414, 415,
 416, 418, 420–22
 októberi forradalom *lásd* Oroszország
 Olaszország 14, 17, 19
 egyesítése (1859–60) 30
 fasizmus 111, 197–98, 437
 konkordátum a Vatikánnal 111
 összetűzése Németországgal
 Dél-Tirol ügyében 208
 testületi érdek-képviselési állam
 115
 Oldenburg 107, 219, 266, 279
 Opel autógyár 242
 operák 55, 81, 142, 179, 180, 389–92
 Oppenheimer, Max (Max Ophüls) 402
 Oranienburg, koncentrációs tábor
 346, 403, 405
 orosz–lengyel háború 197
 Oroszország 14, 18, 19, 36, 41, 43, 53,
 76, 83, 94, 118, 128, 154, 168, 170,
 189, 208, 287, 433
 antiszemita pogromok 168
 bolsevik puccs (1917) 76–77

- nagy októberi forradalom 77, 82,
 94, 100, 168, 191, 445, 449, 453,
 454
 „vörösteror” (1918–21) 77, 94,
 189, 319, 335
lásd még Szovjetunió
 Ossietzky, Carl von 139, 154, 405,
 422
 Ostara: A szőkék lapja 60
 osztrák parlament 64–65
 osztrák polgárháború (1934) 111
 Osztrák–Magyar Monarchia 43
lásd még Habsburg-monarchia
 öröklés 60, 374
- P**
 Pabst, G. W. 402
 Pacelli, Eugenio (később: XII. Pius pápa)
 111
 Pandóra szelencéje (film) 142, 402
 Pángermán Szövetség (korábban:
 Általános Német Liga) 64, 67–72,
 87–89, 96, 146, 167
 pángermanizmus 66, 70, 177, 182,
 189, 216, 444
 Papen, Franz von 286–89, 293,
 296–99, 301, 304–307, 316, 325,
 331, 343, 347, 363, 369, 436, 441,
 442, 446, 447
 1932. július 20-i puccs 289, 291–98,
 318, 321, 359, 378, 431, 445
 birodalmi különmegbízott Porosz-
 országban 307, 316, 341
 párbajozó diákegyletek 424
 Párizs 29, 402, 454
 parlamentarizmus 27, 100, 104, 181,
 383
 Pavlov, Ivan Petrovics 291
 Peters, Carl 66–67
 Peukert, Detlev: *Inside Nazi Germany*
 (könyv) 8
 Pfeffer von Salomon, Franz 215,
 278
 Pfitzner, Hans 142, 143
 Pfülf, Toni (Antonie) 357
 Pieck, Wilhelm 334, 335
 Pietzuch, Konrad 297
 Piłsudski, Józef 437
 Pius, XI., római pápa 111
 Pius, XII., római pápa *lásd* Pacelli,
 Eugenio
 Planck, Max 418, 419
 Plättner, Karl 95
 Ploetz, Alfred 58–59
 Plötzensee börtön (Berlin) 129
 pogromok 168, 185, 430, 433
 polgári és büntető törvénykönyv
 152
 polgári szabadságjogok 29, 32–33,
 38, 353
 Polgári Véderő 195–96, 233
 polgárjog elvesztése 431–32, 437–38,
 446
 Pomeránia 48, 183, 285
 pornográfia 111, 141, 143, 147, 199,
 201
 Porosz Állami Bank 135
 porosz belügyminisztérium 316, 322,
 331, 376, 432
 Porosz Művészeti Akadémia 391, 406,
 409, 410, 425
 Poroszország 30, 33, 38, 40, 64, 83,
 108, 109, 120, 122, 146, 149,
 162, 184, 211, 229, 252, 266, 276,
 287, 316, 340, 346, 379, 380, 426,
 437, 446
 1848-as forradalom 29
 és a Német-római Birodalom 28
 közigazgatás 120, 122
 Papen puccsa (1932. július) 288–89,
 307, 331, 341, 378, 445
 politikai viszályok (1932) 275
 porosz parlamenti választások
 (1932 áprilisa) 296
 tartományi választások (1932) 285
 Porosz Tudományos Akadémia 418
 Portugália 437
 postai és távközlési minisztérium 402
 Potempa (Felső-Szilézia) 297
 Potsdam 349, 350, 355, 367, 452

Poznań 83
 Prága 357
 Pretzel, Raimund (Sebastian Haffner)
 92, 125, 386, 426
 Preuss, Hugo 110
 propaganda 95, 114, 137, 167, 180,
 183–84, 194, 200, 209, 215, 219, 251,
 268, 283, 333, 339, 368, 391, 393–95,
 402, 427, 433, 441–42
 1930-as választások 251, 262, 266
 1932. júliusi Reichstag-választások
 293, 304
 1932. novemberi Reichstag-válasz-
 tások 298
 antiszemita ~ 54, 168, 432, 442
 elnökválasztás (1932) 283, 285
 nemzetiszocialista ~ eszközei 226,
 283, 292, 293
 prostitúció 59, 161, 242, 271, 272, 373
 protestantizmus 16, 40, 53, 79, 104,
 109, 149, 157, 170, 220, 266, 295,
 361, 374, 414, 438
 Puppe (rohamcsapat-parancsnok) 341

R

Radek, Karl 248
 rádió 142, 145, 160, 312, 323, 325, 339,
 355, 393, 395, 396, 402–403, 432, 442
 Ragnitz (Kelet-Poroszország) 266
 Rajna (folyó) 81
 Rajna-vidék 334, 409, 412
 és a versailles-i szerződés 83, 87
 franciák által támogatott szépara-
 tisták 95
 Goebbels szerepe a ~en 213–14
 gyarmati csapatok a ~en 199
 rasszizmus 9, 44, 51, 56, 151
 és a gyarmati csapatok 199
 Gobineau ~a 444
 pángermán ~ 70
 Rathenau, Emil 132
 Rathenau, Walther 95, 167, 194
 Rauschnig, Hermann 449
 Reich, Wilhelm 373
 Reichenau, Walther von 317

Reichsbank 128, 426
 Reichsrat 447
 Reichstag 32, 33, 38, 40, 48, 51, 71,
 99, 103, 108–11, 113–16, 146, 154,
 157, 210, 218–19, 227, 237, 254,
 256, 262, 264–65, 267, 269, 276,
 279, 287, 292–96, 299–302, 304,
 306, 319, 321, 339, 340–41, 353,
 357, 362–67, 383, 389, 436, 438,
 440, 447
 Brüning és a ~ 257, 261
 elnöki hatalom a ~ feloszlására
 (törvény) 101
 feloszlóják (1932 júliusában) 276,
 287, 298
 félreállítása, eljelentéktelenítése 71
 jóváhagyja a német haditengerészet
 fejlesztését 69
 kommunista képviselők (1933) 319
 ~-tűz 328–29, 331, 333–34, 335,
 349, 367, 405, 418, 447, 448
 ünnepélyes nyitólés Potsdamban
 349–50, 452
 Reichstag-tűz kapcsán kibocsátott ren-
 delet 343, 347, 353, 358, 373, 445
 Reiner Frigyes 396
 Reinhardt, Max 397, 398
 Reinhardt, Walther 117
 Remarque, Erich Maria
Nyugaton a helyzet változatlan
 (regény és film) 142, 406, 422
 rendőrség 10, 18, 36, 37, 39, 52, 111,
 131, 141, 161, 205, 221, 242, 275–
 79, 288, 312, 314–15, 321, 330–32,
 341–42, 373, 376
 és a kommunisták 246, 247, 318
 és a sajtó 404
 és a szakszervezetek 354
 és a szociáldemokraták 39, 229,
 275, 288, 320
 kisegítő rendőri erők 318, 326, 338,
 342, 371, 445
 Metternich rendőri rendszere 29
 politikai ~ 77, 276, 322, 329, 336,
 362, 363

porosz ~ 318, 346
 rendőrállam 29, 425
 Riezler, Kurt 57
 Ritter von Epp, Franz 175, 192
 Ritter von Seisser, Hans 204, 209
 Rohamosztág lásd SA
 „rohamosztágosok dala” 272–73
 Rohlf, Christian 409
 Románia 69, 83, 86, 434, 437
 Rosenberg, Alfred 191–92, 209, 225,
 236, 408–409, 410, 417
 A 20. század mítosza 192
 Rothschild család 46
 Roxy (éjszakai klub, Berlin) 399
 Röhm, Ernst 195–97, 202–203, 205,
 209, 211, 233–36, 278, 371
 Ruhr-vidék 94, 101, 109, 117, 124, 128,
 133, 134, 136, 150, 198, 199, 202,
 204, 208, 212, 215, 219, 232, 244,
 251, 274, 334, 346, 354
 Rumbold, Horace, Sir 362
 Rust, Bernhard 393, 420
 Rückert, Erwin 272
 Rüdín, Ernst 59
 Rüsselsheim (Frankfurt közelében)
 242
S
 SA (Sturmabteilung; Rohamosztág,
 barnaingesek) 23, 196, 203, 217,
 221, 272, 278, 279, 286–88, 297,
 311, 318, 322, 336, 340–42, 345,
 347, 351, 369, 371, 380–81, 394,
 409, 424, 428–29
 Saar-vidék 82, 87, 199
 sajtó 135, 137–39, 167, 216, 314, 355,
 377, 393, 403–404, 435, 442
 betiltás 340, 342, 343, 353, 362
 „bulvársajtó” 105, 138, 139,
 144, 152
 kommunista ~ 216, 315, 343, 404
 nemzetiszocialista ~ 214, 226, 252,
 272, 298, 344, 345, 358, 367,
 370, 372, 390, 397, 410
 politikai ~ 138, 403, 426, 427, 429

~szabadság megnyirbálása 72, 257,
 287, 332, 425
 szociáldemokrata ~ 129, 340, 404
 Schacht, Hjalmar 128, 325, 369
 Schallmayer, Wilhelm 58, 59, 60
 Schemann, Ludwig 55
 Scheubner-Richter, Max Erwin von
 200, 205
 Schicklgruber, Alois (Hitler apja) 177
 Schicklgruber, Maria (Hitler apai
 nagynyja) 177
 Schiele, Martin 256
 Schiff, Else 412
 Schirach, Baldur von 222, 223, 236
 Schlageter, Albert Leo 199, 412
 Schleicher, Kurt von 118, 255, 256, 278,
 280–81, 286–88, 301–302, 304–306,
 318, 436, 441, 443, 446
 Schlemmer, Eva 164
 Schlemmer, Oskar 141, 409, 411
 Schleswig-Holstein 30, 219, 219, 264,
 266, 285, 339
 Schlotterbeck, Friedrich 345
 Schmidt, Carl 368
 Schmidt-Rottluff, Karl 409, 410
 Schnabel, Artur 391
 Schönerer, Georg Ritter von 64–66, 83,
 179, 180–82, 183, 444, 453
 Schrader, Karl 355
 Schreck, Julius 235
 Schrekert, Franz 391
 Schrödinger, Erwin 418
 Schuler, Alfred 62
 Schultze-Naumburg, Paul: *Művészet és
 faj* 141–42
 Schumacher, Kurt 315
 Schurtz, Heinrich 62
 Schuster, Joseph 397
 Schütz, Walter 340
 Schwerin von Krosigk, Lutz, gróf 306, 369
 Schwesing (Schleswig-Holstein) 264
 Seeckt, Hans von 117–18, 204, 280
 Seldte, Franz 91, 220, 305, 306, 316,
 321, 370, 371

Selz, Otto 427
 Serkin, Rudolf 391
 Severing, Carl 120, 121, 230, 276, 288, 289, 290, 379, 386
 Shirer, William L. 8, 9, 10, 11, 16
 Siebeck, Richard 419
 Siemens, Werner von 132
 Siemens cég 44, 136
 Sollmann, Wilhelm 340
 Solmitz, Luise 299, 312–13, 315, 324, 333
 Sonnemann, Emmy 412
 Sonnenburg, büntetőtábor 409
 Spahn, Martin 369
 Spandau 314, 359
 Spanyolország 14, 43, 197, 351, 437
 spartakista felkelés (Berlin, 1919. január) 335
 Spengler, Oswald 213, 225
A Nyugat alkonya 139
 SS (Schutzstaffel; Védosztag) 23, 235–36, 278, 311, 318, 321, 336, 338–40, 342, 344–45, 351, 354, 356, 364, 367, 377, 380, 383, 405, 421, 424, 445, 447
 Stadelheim, fegyintézet (München) 173, 176, 194
 Stahlhelm (Rohamsisak Frontharcos Szövetség) 23, 91, 93, 220, 237, 274, 283, 289, 305, 306, 311, 338
 Stassfurt 320
 Staudinger, Hermann 415
 Stegerwald, Adam 322
 Stelling, Johannes 358
 Stennes, Walther 278
 sterilizáció, kényszer-- 59, 60, 162, 163, 374, 377
 Stinnes, Hugo 132
 Stöcker, Adolf 50, 185
 Stöcker, Helene 61, 373
 Strasser, Gregor 212–16, 217, 219, 221, 224, 234, 236, 251, 252, 302, 304, 441
 Strasser, Otto 251, 255, 304
 Strauss, Richard 142, 390, 399

Streicher, Julius 201, 205, 209, 211, 214, 236, 427, 428
 Stresemann, Gustav 107, 115–16, 127, 128, 204, 237, 254, 365
 Stumm, Karl Ferdinand von 132
 Svájc 69, 73, 175, 400, 405, 406, 410
 Svédország 190, 205, 391
 Swakopmund (Délnyugat-Afrika) 344

Sz

szabadcsapatok 94, 101, 114, 175–76, 189–90, 199, 203, 207, 212, 215–16, 227, 236, 246, 275
 1918–19-es forradalom brutális elnyomása 247
 Bormann a ~ soraiban 227
 Epp különítménye 192
 erőszak kultusz 236
 Göring és a ~ 203
 horogkereszt használata 189
 Höss a ~ soraiban 226–27
 Kapp-féle puccs (1920) 117, 190
 kommunista vezetőket gyilkolnak (1918–19) 246
 megrohanják Münchent (1919) 176–77, 182, 185, 189, 192, 212
 titkos halálosztatok 95
 új közrendvédelmi erő 275
 szabadkőművesség 49, 234
 szakszervezetek 41, 71, 76, 105, 118–20, 130, 132, 133–35, 223, 231, 245, 246, 249, 251, 257, 268–69, 290, 291, 301, 315, 319–20, 336, 344, 353–57, 359, 363, 370, 381, 384, 404, 422, 439
 Szász-Anhalt 285
 Szászország 28, 101, 220, 232–33, 288, 343, 389, 447
 szegénység 29, 250, 258, 280, 376, 407, 410
 szélsőjobb 90, 93, 102, 105, 115, 129, 135, 149–50, 153, 156, 359
 szén 43, 124, 133, 354
 Szentpétervár 76, 78

szexuális szabadosság/szabadság 144, 145, 147, 373, 435, 443
 Szexuáلتudományi Intézet (Berlin) 146, 372
 Szilézia 83, 85, 123, 195, 244, 279, 297
 színház 55, 141, 182, 191, 393, 395, 412, 426
 szlávok 57, 66, 69, 85, 235
 szociáldarwinizmus 56, 57, 59, 252, 444
 Szocialista Munkásinternacionálé 342, 357
 szocializmus 27, 51, 53, 83, 188, 198, 213, 252, 305, 352, 355, 381, 435
 Szovjetunió 12, 17, 18, 118, 228, 249, 317, 328, 437
 Szövetség a Külföldi Németiségért (korábban: Német Iskolaszövetség) 67
 születésszabályozás 145–47

T

Tanganyika 41, 67
 tannenbergi csata 102, 281
 Tannenberg Szövetség 211, 212
 Taylor, Alan 16, 29
 taylorizmus 133, 144
 Tempelhof mezeje (Berlin) 355
 Tempel, Wilhelm 222, 223
Tempo (újság) 139
 Teuton Rend 176
 teuton törzsek 65
 Thälmann, Ernst 249–50, 281, 283, 334
 Thule Társaság 176, 185, 190, 191–92, 216, 226
 Thyssen, Fritz 132, 252
 Thyssen (vállalat) 44
 Tietjen, Heinz 391
 Tietz család 46
 Tille, Alexander 59
 Tiller Girls 143
 Tirpitz, Alfred von 57, 88
 Togo 41

Toller, Ernst 174–75, 182, 405, 411
 Torgler, Ernst 332, 334
 Toscanini, Arturo 396
 törvény „a hivatásos közszolgálati helyreállításáról” (1933) 378, 431
 törvény „a köztársaság védelmére” 322
 törvény „a szexuális úton terjedő betegségek ellen” (1927; módosítva: 1933) 373
 Treblinka, koncentrációs tábor 437
 Treitschke, Heinrich von 51, 69
 Trockij, Lev Davidovics 77, 280, 304, 453
 Tucholsky, Kurt 139, 411, 422
 Turingia 101, 162, 288, 302, 343, 409

U, Ú, Ű

UFA 138, 142, 401
 Uhu (éjszakai klub, Berlin) 399
 Új-Guinea 41, 62
 újrafegyverkezés 148, 405, 437
 „új tárgyilagosság” (*Neue Sachlichkeit*) 142
 Ulbricht, Walter 249, 334
 Ullstein-sajtóbirodalom 139, 167, 430
 ultramontanizmus 234
 üzleti szféra 133, 135–36, 325, 371, 381 és a demokrácia 325
 és a sajtó 135
 és a Reichstag-választások (1933. március 5.) 335
 és Hugenberg 135–36
 pénzadományok a „polgári” pártoknak 135

V

választások
 1912-es választások 38, 40–41, 68–69, 99
 Reichstag-- (1924) 211
 diákszövetségi ~ (1932–33) 304
 elnöki ~ (1925) 211, 249, 281
 elnöki ~ (1932) 249, 281–84, 305
 helyhatósági ~ (1929) 220

- nemzetiszocialista szavazatok
a Reichstag--okon (1924–33)
440
porosz (1932. április) 290
porosz (1933. március 12.) 342
Reichstag-- (1928) 219–20
Reichstag-- (1930) 262, 264–65,
267, 275
Reichstag-- (1932. július) 293–94,
296–98, 304, 438
Reichstag-- (1932. november) 300,
302, 304, 359
Reichstag-- (1933. március 5.)
321–25, 335–36, 338–40, 348,
365, 389, 426
tagállami ~ (1932) 220
Van der Lubbe, Marinus 328–30, 332
Vasfront 291–92, 320, 342
Vatikán 53, 111, 351, 362
Védelmi Liga 68, 70
Versailles
új német birodalom kikiáltása
(1871) 31
versailles-i béke (1919) 84, 95, 115,
117, 122, 148, 150, 154, 168,
188, 195, 204, 208, 236, 244, 305,
438, 452
fegyverkezési korlátozások 86, 117,
118, 254, 287, 443
feltételei 82–83, 85, 86
feltételeinek megsemmisítését célzó
szándékok 91, 92, 317, 437
Vesztfália 215, 322, 360
Viernstein, Theodor 162
Vilmos herceg, porosz királyi herceg 72
Vilmos, I., német császár 38, 65
Vilmos, II., német császár 13, 33, 42, 66,
68, 82, 103, 153, 166, 167, 191, 418
Virchow, Rudolf 51
Vorwärts (újság) 137, 287
Völkischer Beobachter (újság) 191, 193,
211
Vörös Frontharcosok Szövetsége
93, 246–48, 270, 271–73, 277, 288,
319, 326, 335, 376, 427
Vörös Hadsereg (Németország) 94,
101, 109, 175–76
Vörös Hadsereg (Szovjetunió) 77, 317
„Vörös Horogkereszt” 221
Vöröskereszt 221, 226
W
Wackerle, Hilmar 344
Wagener, Otto 381
Wagner, Adolf 343
Wagner, Cosima 55
Wagner, Richard 54–55, 61, 81, 142,
179, 180, 183, 389, 390, 391
Wagner, Robert 415
Waldoff, Claire 400
Walter, Bruno 390, 397, 398
Wartburg (Türingia) 424
wartburgi ünnep 424, 425
Weber, Helene 363
Weber, Max 61
Webern, Anton von 141
Wedekind, Frank: *A tavasz ébredése*
(színdarab) 141
Weiler Ter Meer 132
Weill, Kurt
Koldusopera (Háromgarasos opera)
130, 143, 402
Der Silbersee (opera) 391
Weimar 100, 102
weimari köztársaság 7, 21, 31, 93, 101,
104–10, 113–14, 117, 119, 121–23,
131, 134–36, 146, 152, 156, 158–59,
165–69, 216, 222, 250, 254, 262,
274, 285, 289, 319, 348, 361, 373,
390, 403, 414, 438, 443, 452
alkotmánya 100, 103, 105, 107,
108, 110, 120, 122, 154, 157,
161, 256, 281, 289, 332–33, 335,
350, 360, 444, 446, 448
Hindenburgot elnöökké választják
102, 103, 166
infláció 122, 123–36, 150, 152, 159,
163, 168, 169, 187, 204, 209,
217, 237, 242, 259, 269, 323,
439

- Kapp-féle puccs (1920) 117, 120, 122,
155, 165, 190, 254, 290, 353, 439
összeomlása 9, 20
„weimari koalíció” 108, 110–11,
116, 340
Weiss, Bernhard 216
Weißenfels 314
Wels, Otto 342–43, 352, 353, 357
Welt am Abend (napilap) 138
Wertheim fivérek 46
Wessel, Horst 216–17, 271–73
Wessel-induló 313, 355, 385, 405,
407, 412, 415, 424
Wheeler-Bennett, John 311
Wiesbaden 427
Wilder, Billy 401
Wilson, Woodrow 82
„Tizennégy pont” 83
Windhorst Szövetség 148
Wirth, Joseph 256, 352
Woltmann, Ludwig 56, 58, 60
Worms 314
Wuppertal 340, 341
Württemberg 113, 162, 175, 285,
315, 322, 342, 362
Y
Young-terv 115, 220, 252, 254,
258, 259, 261
Z, Zs
Zander, Elsbeth 221
Zanzibár 67
zászló/lobogó
fekete-vörös-arany ~ (birodalmi)
102, 114, 292, 312, 349
fekete-fehér-vörös ~ (bismarcki
birodalom) 89, 91, 102, 114,
118, 189, 292, 312, 339, 349,
355
horogkeresztes ~ 62, 312, 323,
336, 350, 385
nemzetiszocialista ~ 219, 269,
355
Zemlinsky, Alexander von 141
zene 55, 141–44, 262, 389–92,
395–400, 408, 425
Zweig, Arnold 407
zsidók 20, 47–56, 64, 65, 68–72, 93,
115, 131, 164–65, 167–69, 193,
395, 403, 425–33, 435, 437
Dachau 344, 345, 447
Dreyfus-ügy 53
emigráció 71, 399, 402, 407, 433
és a *Der Stürmer* 201
és a kapitalizmus 15, 51, 189
és a szervezett bűnözés 376
„Fekete Százak” által elkövetett
gyilkosságok 53–54
Hitler a koncentrációs táborokkal
fenyegetőzik (1921) 344–45
kelet-európai ~ elvesztik állam-
polgárságukat 431
Linzi program (1879) 64
népesség/közösség 45–46
összeesküvés-elmélet 167, 168,
192, 438
zenészek 389–91, 396–97, 399
„zsidókérdés” 50, 53, 72, 189, 225
zsidók összeírása („zsidócenzus”;
1916. október) 167
„zsidó szellem” 54, 55, 71, 170

TARTALOM

Előszó • 7

1 A MÚLT ÖRÖKSÉGE

Német sajtóságok • 27

A gyűlölet zsoldárai • 45

1914 szelleme • 64

A káosz felé • 81

2 A DEMOKRÁCIA KUDARCA

Weimar gyengéi • 99

A nagy infláció • 123

Kulturális háborúk • 137

Alkalmaskok és alkalmatlanok • 157

3 A NEMZETISZOCIALIZMUS ELŐRETÖRÉSE

Bohém forradalmárok • 173

A sörpuccs • 190

A mozgalom újjászervezése • 206

Az elkötelezettség gyökerei • 225

4 A HATALOMÁTVÉTEL FELÉ

A gazdasági világválság • 241

A demokrácia válsága • 254

Az erőszak diadalja • 271

Végzetes döntések • 291

5 A HARMADIK BIRODALOM MEGALAPÍTÁSA

Kezdetét veszi a terror • 311

Ég a Reichstag • 328

A demokrácia lerombolása • 349

Németország megiregulázása • 372

6 A HITLERI KULTURÁLIS FORRADALOM

Disszonáns hangok • 389

Tisztogatás a művészeti életben • 401

„A némettelen szellemiség ellen” • 414

A „pusztítás forradalma”? • 435

Jegyzetek • 455

Bibliográfia • 524

A képek jegyzéke • 571

Térképek mutatója • 573

Név- és tárgymutató • 574

L1634

X

272200

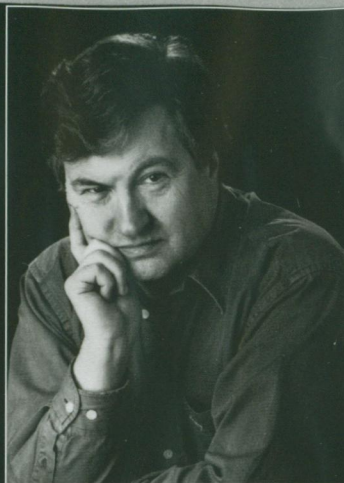

„Ez a könyv a Harmadik Birodalom születését mutatja be, a 19. századi bismarcki Németországtól kezdve az első világháborún át egészen a weimari köztársaság sanyarú időszakáig. Számot ad róla, hogy a választási sikert nagyszabású politikai erőszakkal kombinálva hogyan emelkedtek hatalomra a nemzetiszocialisták a nagy gazdasági világválság éveiben, 1929 és 1933 között. Főként azzal foglalkozik, miként sikerült igen rövid idő alatt egypárti diktatúrát kialakítaniuk Németországban úgy, hogy ez a német nép részéről látszólag alig ütközött ellenállásba.

Mindvégig arra törekedtem, hogy az események általános ismertetése és elemzése mellett helyet kapjanak a könyvben az akkor élt férfiak és nők történetei. Az egyének élményeinek elbeszélése minden másnál hatásosabban érteti meg az olvasóval, hogy milyen rendkívül összetett döntéseket kellett hozniuk, és mennyire bonyolult – sok esetben áttekinthetetlen – helyzetekbe kerültek. Az akkor élők nem láthatták olyan tisztán a dolgokat, ahogyan mi, akik a múltba tekinthetünk vissza: nem sejtették 1930-ban, hogy mi fog történni 1933-ban, mint ahogy 1933-ban sem tudhatták, mi vár rájuk 1939-ben, 1942-ben vagy 1945-ben. Az utólag elkerülhetetlennek tűnő fejlemények akkoriban korántsem látszottak annak. Éppen ezért igyekeztem kerülni az olyan kifejezéseket, amelyeknek morális, vallási vagy etikai felhangjai lehetnek. A könyv célja a megértés; az ítélkezés az olvasó dolga.”

RICHARD J. EVANS

RICHARD J. EVANS (1947) neves brit történész, szakterülete Németország modern kori történelme. 1998-tól 2010-ig legújabb kori történelmet oktatott a cambridge-i egyetemen, ahol 2008-ban a modern kori történelem Regius („királyi”) professzorává nevezték ki. Az 1724-ben alapított rangos címet többek között a Yale, a Harvard, az oxfordi és a londoni egyetem neves professzoraiól álló bírálóbizottság javaslatára a minden kori uralkodó adományozza.

2000-ben Evans – a védelem oldalán – történész tanúként kulcsfontosságú szerepet játszott David Irvingnek a Deborah Lipstadt és kiadója ellen indított rágalmozási perében. Irving könyvei, írásai és beszédei alapján bizonyította, hogy a felperes valójában holokauszttagadó, aki a dokumentumokat saját politikai céljainak érdekében manipulálja.

A Harmadik Birodalom születése a korszakkal foglalkozó trilógiájának első kötete. A második kötet a hitleri diktatúra berendezkedését (1933–1939), a harmadik – Antony Beevor szavaival „történelmi remekmű” – a második világháborús éveket (1939–1945) öleli fel. A nagyszabású – több mint 2000 oldalas – történelmi munka, melyet az olvasók és a szakma is kimagasló elismeréssel fogadott, eddig 16 nyelven jelent meg.